

Stanford University Libraries

3 6105 116 961 025

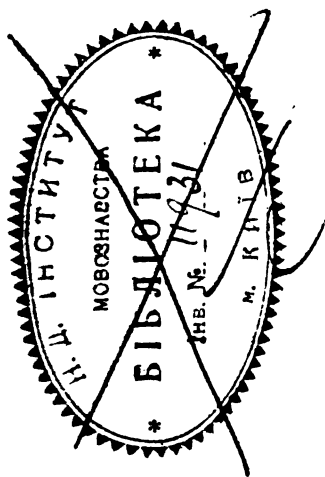
УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ,
№ 46

ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК

видає Комісія для складання Історично-Географічного
Словника України

ТОМ ПЕРШИЙ

За редакцією директора комісії
проф. Олександра ГРУШЕВСЬКОГО

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1927

[081(47.7)]

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *Аі. Крильський*.

Київський Окрліт, № 232. 1927.
Зам. № 486. 1200 прим.

ОЛ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

ЛУЦЬКЕ МІЩАНСТВО В XVI в.

Люстрації замків XV—XVI в. не раз постачали дослідникам цінні вказівки що-до соціального життя XV—XVI в. Перші дослідники звертали увагу на основний зміст тих люстрацій, їх матеріал за-для характеристики стану пограничної лінії, її оборони, забезпечення замків. Таку ціль має відома праця проф. Мих. Серг. Грушевського „Южно-руські господарські замки“. Пізніш прийшла черга на ті побіжні відомості соціального та економічного змісту, що їх подають люстрації. Не кидаються вони в вічі, бо і люстрація не відводила їм першого місця. Головне завдання люстрації зазначити стан замку, його артилерії, запасів на випадок облоги, засоби напади, матеріали та людей. І ось тут, виясняючи, хто які обов'язки виконував або перестав безпідставно виконувати, і зазначають більш-менш докладно риси розподілу населення, групи, їх характерні прикмети. Перед дослідниками проходять різні групи населення різних районів.

Другий важний розділ люстрацій, який теж багато дає за-для вияснення соціальних умов, — це різні скарги, які подавали люстраторам. Зміст тих скарг різноманітний: адміністрація скаржиться на брак матеріальних засобів, що багато сіл роздано чи так розійшлося по землях і перестало виконувати звичайні обов'язки на замок, а через те і адміністрація не може як слід тримати замок у добрім стані. З свого боку і людність місцева теж подавала при тому свої скарги. В основі та-ж сама головна справа, а саме добрий стан замку, підтримання в гарнім обороннім стані, кому як коло цього дбати і що перешкоджає цьому, чого бракує, чому не вистає грошей на ці справи. Земляни і міщани підкреслювали свою повну готовність усі сили вжити за-для напади та підтримання замку, але заявляли при тім про своє зубожіння та свої кривди й шкоди. Та-ким чином вияснення умов утримання замку в добрім стані приводили до перегляду скарг міщанства та землянства на своє життя, свої обов'язки та на ті кривди, що їм доводилось переносити, ті обставини, що підривали їх добробут.

Так люстрації освітлюють нам стан міщанства та землянства, їх обов'язки та ті тягарі, що стримували їх нормальний економічний прогрес. Вони сумірюють у коротких словах, правда в розумінню однієї лише зацікавленої сторони цілі справи, що містять у собі численні документи, заяви, скарги, пояснення, розслідування, відповіді, рішення в. князя.

З цього погляду цікаві внесені до луцьких люстрацій заяви та скарги луцьких міщан. Коли порівняти люстрації луцькі з іншими, бачимо ми тут деякі нові риси, яких бракує в інших. Низку люстрацій закінчує надзвичайно цікава Луцька люстрація 1660 р., до якої занесено скарги міщанства та цехового ремісництва.

Ті труднощі та невгоди, на які принесені скарги, мають свій початок ще з попереднього часу, з попередніх десятиліть. При нагоді ще раз повторено в підсумуванні ті скарги, що їх подавано і раніш люстраторам, та і мимо люстраторів, звичайним шляхом. Не які-небудь спеціальні риси з пізніх років зазначеної люстрації, це риси також і попереднього часу. Так і треба розглядати, маючи на увазі попередню добу та міщанське життя того часу.

Луцьке місто було, як знаємо, в XIV — XVI вв. значний центр економічного життя та торговельний осередок, знаємо — луцький ключ та луцькі торговельні зносини і окремі групи, що втягнуті були в тодішні торговельні справи. Користуючись з такого становища, луцьке міщанство дуже дбало про закріплення своїх позицій та придбання нових, своєчасно удавалось за потвердженнями давніх привилеїв та випрошувало собі нові полегкості від звичайних податків та обов'язків, що лежали на містах та перешкождали їх дальшому розвитку.

Магдебурзьким правом користалась луцька міщанська громада ще з доби Ягайла, який прирівняв устрій цього міста до устрою головних міст, як Краків та Львів (Арх. V, I, с. I). Але потім були роки певного занепаду і новий лист на магдебурзьке право Луцькій громаді в кн. Олександра не згадує попереднього надання, як це роблять у таких випадках інші привилеї, але надає ніби вперше. Мотивування те-ж, яке могло бути і в першій наданні: поліпшити стан міста та збільшити людиність. З цією метою визволено місто з-під замкової юрисдикції, і підведено під юрисдикцію своєї адміністрації. Луцькій торгівлі дано ліпші умови, упорядкування — ратуша, річні ярмарки, воскобійня. На це призначено і певні сталі прибутки, які луцька міщанська громада може витрачати згідно з загальними рішеннями. Унормовано участь міщанства в обороні свого міста в часи небезпеки та участь у грошових зборах загально-державного характеру. Дальші привилеї на магдебурзьке право потверджують попередні привилеї та заводять їх до свого тексту: так утворюється безперервна традиція магдебурзького права.

Заводячи магдебурзьке право, центральний уряд мав на увазі внести більше порядку в міські фінанси, щоб забезпечити можливість більших зборів з міст, чи грошових зборів, чи допомоги військовим знаряддям. Великі міста, які-б мали більш прибутків завдяки своїй поширеній торгівлі, особливо заслуговували заходів та турбот коло упорядкування. Це все потім було-б нагороджено більшими зборами з міста. З цього боку луцька справа вповні заслуговувала уваги. Луцька торгівля чимдальш набувала більше значіння, підрізуючи торгівлю сусіднього Воло-

димира. Сприятливі умови допомагали луцькій торгівлі. Тут сходилися та перехрещувалися шляхи з півдня та заходу. З півдня на луцькі ярмарки приїжджали південні та східні купці. Пригадаємо соляників, які привозили сіль з півдня, з лиманів; через Кам'янець приїздили волоські, грецькі, турецькі купці, наїздили теж кримські караїми, сурожці — купці з італійських чорноморських осередків¹⁾. Це ті торговельні утерті стосунки, що про них згадував кн. Любарт у відомій своїй грамоті про склади володимирський та луцький. Участь луцьких купців не була пасивна в цій торгівлі, вони не тільки мали діло з приїжджими купцями, але й сами їздили в згаданих напрямках. У напрямі північним та західнім торговельні операції розвивалися та поширювалися через Львів з Вроцлавом, через Олесько з Галичиною та Підкарпаттям, нарешті, з Люблином, де тоді відбувались загально-відомі ярмарки. Оці луцькі торговельні зносини були жваві, хоч було висловлено гадку, що луцьке купецтво не виявило досить енергії в обстоюванні своїх прав і не вповні використало ті можливості, які мало²⁾.

Крім загального надання магдебурзького права в князівський уряд був готовий підтримати луцьке купецтво деякими спеціальними привілеями в купецьких справах. Активна участь у торгівлі обіцяла багато і збільшенню такої участі сприяла система складів, яка втягала місцеве купецтво в торгівлю чужоземним крамом. Систематично проведена практика спиняла-б на луцькім ярмарку заїжджих купців, армянина, гречина, турка³⁾ і даліше продавати ці вивезені крами по містах В. Князівства могли-б лише луцькі купці. Луцький склад існував ще до кн. Любарта, бо цей обіцяв львівським купцям підтримувати і далі вигідну для них практику володимирського та луцького складів. В кінці XV в. цю практику теж підтримували та поясняли про це московським купцям, щоб вони не об'їжджали мит незвичайними шляхами⁴⁾. В половині XVI в. видано потвердження на луцький склад, щоб чужі заїжджі купці з турецької, волоської та інших земель, могли продавати лише луцьким купцям, а нікому іншому, та й то все разом, а не в роздріб⁵⁾. Коли-б провести це як слід, значно збагатив-би луцький склад місцеве купецтво.

Треба зазначити ще митні привілеї луцьких купців. У звязку з великою пожежею прохали собі луцькі міщани полегкості, і в князь увільнив їх від мита на 5 років (1527. Ак. Ю. З. Р. II, с. 137). Пізніш лист в князя з р. 1552-го увільнив луцьких міщан від плати мита в Луцькім повіті та по всій Волині, на зразок міщанства київського та виленського: але восковниче та соляниче залишено, як бувало раніш (Арх. V. I. с. 23). З боку місцевої адміністрації старостинської ці визволення не завсіди знаходили уважне відношення і в князівській влад доводилось потверджувати увільнення та поясняти.

¹⁾ Грушевський М. Іст. Укр. Р. VI, с. 27.

²⁾ Грушевський М. Іст. Укр. Р. VI, 48.

³⁾ Оп. кн. К. Ц. А. № 2035.

⁴⁾ Сборн. Р. Ист. Об. т. 35, с. 245 — 6. ⁵⁾ Арх. V, I, с. 24.

Користуючись з таких пільг, купецтво луцьке мусіло дуже уважно дивитись за тим, щоб інші верстви не зменшували оцих привілеїв на свою користь. Справа мит з цього боку скупчувала дуже багато уваги. Магнати мали спокусу заводити мита по своїх маєтках та тим збільшувати їх прибутки. Як-раз з такими скаргами на нові незвичайні мита і виступили луцькі купці перед господарськими ревізорами і докладно списали на реєстрі всі такі кривди магнатів, називаючи, хто і де завів нові незвичайні мита (Zg. dz. VI, с. 60). В своїх скаргах покликались міщани на те, що таку справу розглядав як-раз король Казимир і тоді-ж визначив нові незвичайні мита, зазначив, де їх знести, там відложив зовсім, в деяких містах наказав триматись давньої норми, не прибавляючи нічого нового зверх тої Витовтової норми, „а болшей ненадобе“ Та королівська грамота і містила погрозу на тих панів, що-б стали і далі по-над звичай збирати незвичайне мито, в тих буде відібрано маєток (ibid., 61). Тепер знову купці луцькі вчисляли докладно, де саме і скільки беруть незвичайного мита, де раніш і зовсім не брали, а де більш беруть, аніж було заведено раніш (ib., 61—64). Дуже докладний реєстр подає прізвища самих магнатів та місцевості, де заведено новини що-до мит, причім ці відомості згруповано по торгових шляхах — на Люблин, Берестя, на Остріг, на Перемишль, нараховано всього 57 пунктів, де беруть зовсім нові чи побільшені проти попереднього мита. Цікаві додано теж примітки про деякі випадки відбирання мита, що характеризує вміння землевласників вигадувати нові мита та збори на некористь купецтва. Часті примітки загального характеру — „скопного мита на княгиню Іліною не брали, тепер беруть... мита брали на е. м. по грошу, тепер по два гроші беруть... мита звечистого од воза по два гроші, а тепер од кожного коня по два гроші“... Далі маємо такі деталі: в Володимирі беруть і скрині печатають. У деяких містах беруть обістку від кожного молодця (напр. у Мозирі), в інших зазначено збори за помочний шест (в Чорторійську, Погості та ин.), пропойне (Погост, Чорнобиль та ин.), присадне, коли когось везуть (Чорторійськ — з низу нанятого челядника, Погост та ин.). Особливо підкреслювали міщани збирання грошей або натурою на повороті (з кояги брали, наприклад, рибами, 3—4, в Четвертні, в Чорторійську та ин.). Така надзвичайно детальна заява міщанства полегшувала справу, бо зазначала всі пункти та ініціаторів неправильного збирання мит. Влада звернула увагу на ці нові мита, бо вони нищили купецтво та його виплати до скарбу і обв'язки, і хотіла допомогти міщанам — купцям. Спинились на гадці про ревізію прав на мита з тим, що всі мита не обґрунтовані документально підпадають знесенню. В такім як-раз напрямі в князівська влада пізніш і почала справу, закликаючи місцевих панів покласти документи, які-б доказували їх право на збирання зазначених мит у зазначених місцях, як їх вчислила міська скарга. Між тим ревізори мусіли тимчасом щось вирішити в тій справі і вони за браком можливости швидко переглянути документи — рішили заборонити брати панам ті мита, що їх не зазначено

в листі в. кн. Казимира, не обґрунтовано документами (не брати, бо сам пан не був і привилеїв на то не вказав, або — сами були, а привилеїв своїх не положили). В деяких випадках пани заявили, що нічого не знають про оскаржені збори, та обіцяли, коли так дійсно бувало, повернути з нав'язкою. Хто поклав документи, тому затверджено, згідно з вказівками документів, і хто не подав документів, а послався на них, тому зазначено умовно, брати, як зазначено в привилеях.

Що стосувалося до головних мит у замках за межами Волинської землі, вирішено передати це на рішення в. князя (с. 68).

Справа з ревізією прав на мита була не така проста, бо зачепила матеріальні інтереси впливового панства та його самолюбство. Примусити таких панів покласти свої привилеї не завжди було можливо і ми бачимо дійсне відтягування та проволікання справи, В. князівські потвердження документів, що їх подано в тій справі, мають спеціальне зазначення, що видано їх у зв'язку з ревізією мит ¹⁾.

Скаржились теж міщани луцькі на те, що позаводили пани нові торги по своїх маєтностях і тим підривають луцькі ярмарки. Коли запитали панство, вони заявили, що ці торги існують згідно з в. князівськими привилеями та не можуть шкодити луцьким ярмаркам, бо знаходяться далеко від Луцька самого. Ревізорі вирішили справу цю передати на рішення в. князя (с. 65). Як відомо, практика вимагала, щоб нові торги не перешкоджали торгам попереднім в тій-же місцевості. Отже треба було в'яснити місцеві географічні та торговельні умови, напрям шляхів, їх порівняльну вигоду та тоді вже вирішувати з дозволом на прохання пана завести новий торг у своїм маєтку „на новім корені“, де раніш не було. Ясно, що такі справи вимагали деяких перевірок, запитань, пояснень від тих, що знали добре місцеві умови Ревізорі цієї справи брати на себе не хотіли і переносили на рішення господаря до центра.

З незадоволенням зауважило ратушне міщанство лихий стан великого мосту, який був під'їздом до замку. Міщанам було важливе це питання з огляду на жвавий торговельний рух, стан самого мосту та гатки перед мостом дуже їх цікавило. Можна гадати, що та уважність, з якою ставиться ревізія до мосту, і відбиває те спеціальне зацікавлення, яке примушувало міщан звертати увагу ревізорів на стан мосту. Подані відомості характеризують поганий стан та неухважність до цієї справи з боку інших верстов людности.

Незадоволення міщанства викликали теж і стан будови та охорони укріплень. Як звичайно, замкові укріплення будувала держава на державні кошти з участю та допомогою місцевої людности. Підтримання укріплень в добрім стані лежало на місцевій людности. Міщанство разом з селянами замковими та церковними різних груп працювало над ремонтом укріплень. Кожна група мала свою пайку праці, виділену реально, частину парканів, мостів. В Луцьку ця праця ремонту була складніша,

¹⁾ Арх. VIII. IV, с. 2.

ніж по деяких інших містах, бо сама система укріплень та збудувань була складніш. Тут була лінія замкових парканів (городні вчислено Арх. VII, I, 156—160), далі укріплення пригородку, потім мости через Глушець та Стир. Як бачимо, це більш, ніж по деяких інших містах та замках. Підтримувати в добрім стані було не так легко і для людности було багато праці в звязку з дійсними справедливими та часом і побільшеними вимогами. Люстрації пояснюють добре, що саме турбувало місцеву людність з огляду на різні витрати міста. Детальні зазначення про стан укріплень показують, як багато бракувало, щоб усе було тут у добрім стані. Про паркан дерев'яний від р. Глушця оповідали підчас ревізії, що його зроблено за старости лудького пана Януша з грошей митних королівських, паркан цей теж був у поганім стані. Частина паркану не мала бланкування, так що ходити було важко та небезпечно „в час пригоди“ (VI, с. 32), так зазначили ревізори. На деякі вежі ревізори не могли навіть зійти „за великим та небезпечним хоженем“ і не могли детально оглянути на місці всі пошкодження укріплень. Загальна вказівка, що в таких умовах з такими пошкодженнями „жодною мірою в час пригоди быти не может безпечное стрельбы“. Як бачимо, про можливість пригоди постійно пригадують ревізори з слів самого міщанства, яке так турбували тривожні перспективи. Стан воротньої вежі, як її описали ревізори (с. 32), або невеликого діла (гарматки) дійсно може характеризувати в деяких відносинах безпорядний стан замку. Наступна ревізія окремо вчисляє пусті городні, що залишились без відповідного зароблення (с. 162). Ревізія зазначає одну за одною оці городні, зауважує притім „пуста, нічого нет... пуста.., не накрыта... нічого нет“: зазначено теж і тих князів, що держали оці городні та мали їх справляти своїми людьми, своїм коштом (с. 163). Таким чином недбалість деяких панів магнатів виступає тут вповні.

Отже міщанам і не треба було окремо характеризувати стан речей, ревізори сами бачили недбалість деяких панів і в цім відношенні заяви міщанства не вимагали спеціальної перевірки. Міщанство тільки вияснює відносини тих панів до міста, до міського життя. Це цікава сторінка лудького міського життя половини XVI в. Магнати не тільки великі землевласники, що мають великі маєтності в повіті по-за містом. Ні, магнати прибирають до рук і міські двори, бо не відмовляються і від тих прибутків, що їх дають люди з міських дворів. Міщанство надає велике значіння цій справі та докладно вчисляє тих панів, що мають міські двори. В дальшій вияснюється, які прибутки мають пани від своїх людей, що живуть по їх дворах в місті, Перебувають тут або селяни, що їх переведено з панських сіл, або міщани, що вийшли з-під міського ратушного присуду та задались за панів, уникаючи і міських обов'язків. Для багатьох було спокусливо жити в місті, користуватися всіма вигодами перебування в місті та не мати міських обов'язків. Лудьке міщанство окремо зазначало, що ремісники деякі, вчинивши шкоду, утікають до пана, а той їх „однимаєт од права майтборского“ (с. 71), таким

чином кривда магдебурзькому самоврядуванню, зменшення суми виплат та участі в них, бо, закладаючись за впливового пана, міщани перестають платити податки та виконувати збов'язки.

Під самим містом у сусідстві міських земель виростає чи поширюється на некористь міщан господарство магнатське. Подано в ревізії такі приклади. Пані Дахновая Василевича, скаржились міщани, мала після смерті свого чоловіка фільварок під містом на передмісті, до того фільварку зайнято не мало пашні господарської та землі міської і самий двір збудовано вже на міській землі. В фільварку осаджено 25 чоловіка, вони мають там свої корчми, ятки та торги провадять на некористь міста луцького (Zr. dz.—VI, с. 73). Пані Дахновая подала свої пояснення, що цей фільварок Левоновський у таких подано границях та з такими землями, як держав жид луцький Ieschak, згідно з в. князівською грамотою, і нічого зайвого під фільварок не зайнято. Вирішено було виїхати на місце та на місці все це оглянути. Міщани привели та показали на місці в дворищі та хмільниках сліди колишнього фільварку toho Zyda, потім фільварок перенесено до иншого місця та зайнято міські землі та вигони. Людей осаджено стільки, як пояснила міщанська скарга. Дійсно заведено корчму, як казало міщанство. Поскільки на фільварок дано було в. князівську грамоту, з нею рахуються і в. князь має вирішити цю справу, може, пришле спеціальних комісарів за-для вирішення справи про фільварок у теперішнім його стані з людьми та корчмами. В цім міщанство не повинно забороняти, перешкоджати пані Дахновій користатись, як було раніш. Зате пані Дахнова не має права далі тут тримати торгів та яток, які завела було, а коли-б і далі були тут якісь торги, староста має цього не допускати та боронити. Цей епізод цікавий зразок поширення панського маєтку під самим містом, захоплення міських земель та утворення конкуренції міщанам у сфері торгівлі. Подібну-ж скаргу подали міщани луцькі на Гостських, які після свого дядька Олександра мали згідно з в. князівською даниною дворець над Стиром, де ховано було господарські вівці. В дальшому Гостські перенесли дворець до иншого місця, поширили його та захопили під дворець міську землю звичисту безпідставно. В звязку з цією скаргою виряджено спеціальний виїзд та огляд на місці. Міщани показували на місці, де стояв дворець господарський раніш і де його поставили Гостські пізніш, вазначували всі головні прикмети господарства. Таким чином виявлено, що це властиво не дворець, але цілий маєток, у якому є ставок, млин, не малий гай, багато землі (в один бік на схід Олицькою дорогою на мило, в другий бік до Крупи на південь на мило аж до Липового гаю) всього більш як на 80 плугів, сіножатей на 500 возів. З привилеїв та листів не видно, щоб це все було надано Гостському в. князівським привилеем, а не захоплено пізніш спадкоємцями Гостських. Колись дворець було випрошено лише на приїзд до міста, отже не мав він у той час такого характеру великого господарства, який вазначили ревізори. Проти пояснень міщанства, що все поширення переведено шляхом захопленя

міщанських земель, Гостські повинні-б були навести певні докази, але вони цього не зробили, справу перенесено на вирішення господаря. Зазначимо ще тут скаргу, яку подали „жидове места луцкого обоих збороз, караимове и рабинове“ на кн. Матв. Четвертинського, що він засипав новий став коло їх кладовища. На цю скаргу заявив князь Матвій Четвертинський, що він засипає став на землях свого дворця Яровиці до свого берега річки Яровиці, бо то його прадідизна та дідизна... Засипати става на Яровицьких землях не починали його дід та батько, бо мали більші прибутки, а тепер побачив він, кн. Четвертинський, потребу поширити господарство, а жидова луцька мощно гвалтом границю переходять і порушують права на Яровицькі землі.

В наведених випадках ми бачимо приклади збільшення панського господарства під самим містом. Найчастіш це база — двори на випадок приїзду до міста, які ставили собі князі та магнати. З початку такі двори і виконували своє призначення і там постійно жили лише ті, що доглядали за двором та стерегли його. Але пояснення кн. Четвертинського виявляють нам ту перемену, яка сталася в відношенні до міських маєтків панів. Шукаючи поширення своїх прибутків, пани нападають на гадку побільшити своє господарство на землях у самім місті чи під містом, використовуючи вигоду близького сусідства міста та його торговельної діяльності.

Невеликий двір під містом стає тепер тим центром, коло якого скупчуються чи то набуті через купівлю чи то захоплені землі. На ці землі переводить пан селян з своїх маєтків чи приймає тих, хто бажає з міщан, притягаючи їх обіцянкою певних вигід. Можливість за панською допомогою увільнитись від досить важких обов'язків та виплат на ратушу притягала міщан до такого панського маєтку. Міщанські скарги, як ми зазначали, і підкреслюють оцеї перехід люду на панські землі під містом чи панський фільварок під містом. Через це невеликий панський дворець під містом поширюється, розростається, втягає нові землі: доводиться далі придумувати нові джерела прибутків, щоб зайняти там вільні робочі руки: так прийшли до гадки зробити став, там де його перед тим і не було. Поселені тут селяни та міщани займались своєю звичайною працею, маючи лише великі вигоди близького сусідства міста, де можна було легше та вигідніше продавати продукти господарства та вироби ремесства. Вигоди були, і ревізори зазначають швидко збільшення числа людей на цих панських землях під містом. Оглядаючи фільварок пані Дахнової, ревізори зазначили, що там дійсно „люди осажені на властних землях и вигонах местских, чего дей оний жид яко жив не держал“: та й сами зрозуміли, зазначали далі ревізори, що то було-б річ неслухна так багато „землі и огородов и садов одному жиду мети и держати“ під таким славетним та столичним містом (VI, с. 74.). Оглядаючи дворець Гостських на Стиру, ревізори зазначали, що там людей більш „30 чоловіков достаточних сидит“ (с. 75). Оці панські люди в панському маєтку під містом заохочували теж і інших „задаватися“ за панів та через те уникати міських обов'язків.

Конкуренція панських городників та ремісників з маєтку під містом досить непокоїла міщан, але ще більше турбувала їх участь тих панських людей у міській торгівлі. Магдебурзьке міщанство було увільнено від деяких торгових зборів, але зате воно несло важні обов'язки та плати загально-державного значіння. Панські люди у маєтку під містом або в самому місті часто брали діяльну участь у міській торгівлі, не платячи ніяких платів, не виконуючи ніяких робіт з іншими міщанами ратушними. Розуміється, ратушне міщанство мусіло заздрісно дивитись на тих конкурентів, що користались з усіх вигод міського життя великого торговельного центру, не несучи разом з міщанством ніяких полатів з місту. Міщанство пробувало спочатку „обсилати“ своїх сусідів, панських міщан, але такі нагадування зустрічали рішучу відмову, що спиралась на надії та віру в панські впливи та звязки. За спиною міщан-конкурентів стояв пан, який міг у кожний момент виступити, щоб захистити свого міщанина від претенсій міщанства, зтягнути до загальних податків та полатів.

З своїм крамом панські міщани могли часом і не дратувати ратушного міщанства виступами на торгу в звичайні торгові дні. Як було зазначено раніш, пани заводили торги по своїх маєтках під самим містом¹⁾. Такі панські міщани могли спиняти на дорозі тих, що їхали до міста на торг, та перебивати ратушним міщанам їх торговельні операції, не допускаючи приїжджих. Об'єктивний критерій полягав у тому, оскільки такі панські торги могли підрізувати торгівлю ратушного міщанства, чи не занадто близько розложені ці торги від міського ратушного торгу. Розуміється, вияснення справи, чи не близько, припускало часом певні вагання в звязку з різними поглядами та міркуваннями.

Перекупництво, себ-то перехоплювання приїжджих з крамом на шляху під самим містом, викликало особливу увагу ратушного міщанства та особливе його незадоволення проти таких фактів.

Панські міщани-купці своєю торгівлею зменшують прибутки ратушного міщанства та підривають поширення їх діяльності. З другого боку вони ухиляються від виплати податків і тим відповідно збільшують податки та праці ратушного міщанства. Не раз зазначало ратушне міщанство, що ця конкуренція руйнує його і в таких умовах ратушним міщанам доводиться думати про те, щоб усе покинути та, може, залишити і місто. Ратушні плати та обов'язки виявляли з себе складний та важкий комплекс і зменшення круга осіб, що платили податки та виконували роботи, відбивалось на решті міщанства. Скарги ратушного міщанства на те, що панські міщани не допомагають йому в податках та роботах, набувають особливо значіння в звязку з тією конкуренцією, що її провадять панські міщани на шкоду ратушним. Без цієї конкуренції, може, не було-б такого почуття в ратушних міщан.

Спробуємо тепер вяснити головні точки в скаргах на ухилення та недопомогу ратушним міщанам.

¹⁾ „Корчми, ятки, торги“ (VI, 71).

Будова та ремонт укріплень розписані були між окремими міщанами та сільськими громадами господарськими, панськими та церковними. Група, яка робила певну дільницю, складена була не раз з різного соціального стану людей. Вона мала сусідів з одного та другого боку, і тільки акуратне виконання кожної групи своїх обов'язків могло дати гарантію доброго утримання замкових укріплень. Неакуратність одного потужника в сфері цих праць ставила інших у непевне становище, бо не завжди знаходили дійсного винуватого, а може, часом, притягали до відповідальности того, хто попадався під руку, хоч, порівнюючи з іншими, і все виконав, що йому належало в цій сфері. Ось через те зазначувало ратушне міщанство крім того, що панські люди ухиляються від виконання своїх обов'язків під захистом своїх панів, ще й деякі незручні сторони організації роботи коло укріплень та її перевірки. Оці зазначення міщанства ратушного і пояснюють нам деякі спеціальні риси тодішніх відносин. Підкреслено, що городні занадто великі, розраховані на багато людей і через те важко однаково всіх притягнути до уважної праці коло городень. Далі зазначено, що контроль за працею та її виконанням поставлено не дуже добре. Повинні такий облік вести окремі городничі та мостовничі. Але такі урядовці ставляться до своєї служби неухважно. Крім того не мають вони вповні об'єктивного відношення. Вигадують певні роботи, яких властиво ще непотрібно, щоб мати можливість пограбувати ніби за недбалість. У самому штрафуванні за недбалість городничі пристрасні, не притягають панів, зате зо всією суворістю нападають на міщан за кожну їх, хоч і дрібну, неухважність у праці. Пригадували міщани ратушні, як „грабять“ їх на рік двакроть і трикроть і більше, хоч-би яке невелике ушкодження сталось, хоч-би одна дошка випала або зломилась, а то і сами слуги городничого виймуть дошку та пожгуть, або діру зроблять: такі випадки знаємо по інших замках, де так-же виникали скарги на городничих, мостовничих та їх слуг, на їх неоднакове відношення до різних груп людности.

Як бачимо, справі укріплень міщанство присвятило багато уваги. Воно зауважило, як раніш ми казали, лихий стан укріплень, підкреслило несправедливий розподіл праці та ухилення деяких груп, нарешті, подало деякі міркування про можливі поліпшення в цій справі. Таку-ж увагу присвятило міщанство і справі великого луцького мосту. Зауважили лихий стан мосту, але тим не обмежились. Занотовано, що взагалі міст збудовано недобре, „простим обычаем робен, не клетками, ани моцним вязенем, одно на простом столпі без подпоров и без каждое помочи и праве на дубах стоить“ (VI, с. 57). Між тим, з огляду на великий торговельний рух, варто було-б зробити міст ліпше, міцніш, та взагалі на роботу цього мосту і ремонт стільки виходить, що можна було-б зробити „не вем який моцнейший“. Ревізорі запитали про це п. Загоровського, той пояснив, що сама шляхта на це не згодилась-би (с. 58). Як відомо, городні (Zr. dz. VI, 48—57; Арх. VII, I, 165—170) розписані між князями, панами, духовними землевласниками, отже бажання панства

мали тут велике значіння в цій справі. Було обговорено теж такий план: засипати став, провести греблю так, що вона значно вкоротить довгий міст перед Луцьком. Крім того зауважили ревізори, що гребля ця зробила-б обидва замки та місто безпечнішими від ворожих нападів (с. 59). За-для заохочення центральної влади до таких планів зазначили, що це збільшить прибутки замку, можна завести корисні млини та стави з рибою. Обійтись натуральними повинностями замкових міщан та селян ледві чи можна було-б, треба було мати допомогу, пригон господарського селянства за-для зазначеної роботи.

Справа замкової сторожі теж розглянута в звязку з відмовою та ухиленням декого з міської людности. Наслідком того сторожа не організована, так, як було-б слід це організувати. Сторожі взагалі замало і вона не може за всім доглянути, через те роблять ушкодження в укріпленнях, розтягають те, що зібрано на випадок нападу. Ставити сторожів повинен п. староста і пан ключник, але потім п. ключник відмовився наймати сторожів до замку і це спало на п. старосту (VI, с. 34) наймати всіх сторожів. Розглянули ревізори справу сторожів, вияснили, що двох сторожів ставить селянство с. Радомисля ¹⁾, знайшли, що це мало, та побільшили кількість сторожів з села Радомисля, бо там багато селянства ²⁾ і можна наложити більше обов'язків. Дальше вияснення справи намітило такі моменти в справі сторожі. Зменшилась та людність, що несла сторожу, бо віддано панам ті села, що раніш „кликвали поспол з ними на замок и помочни им бывали в той сторожі“ (с. 33). Сама служба сторожів стала небезпечна через лихий стан укріплень, через те що не можна спокійно ходити по обланках городень. Нарешті, п. ключник не хоче виплачувати за службу і сторожити через те не хочать. А сторожа дуже потрібна „яко для огню, так и для всякое безпечности и опатрности“ (с. 33).

Нарешті, зазначимо ще підводну повинність, звязану з передачею звісток та з перевозенням гінців та вантажів. До такого давання підвід притягнуто міщанство і селян панських. Щоб не було зловживань, визначено було, в якому напрямку і до якого пункта посилають підводи, скажемо, міщанство певного міста, щоб там передати гінця чи вантаж иншим підводам. Така зміна підвід мала велике значіння і, тільки додержуючись акуратної зміни, можна було уникнути важких наслідків підводної повинности, особливо в ті періоди, коли їзда та воження вантажів військових особливо зростали. Легко собі уявити, як плутала відносини неакуратність, коли в призначенім пункті не можна було замінити підводи, а гінець чи керівник валки вимагав, щоб везли далі. Міщанам таку відмову звичайно доводилось чути в панських маєтках, де не хотіли виконувати приписів про зміну підвід, покликаючись на панську волю чи заборону. Такі випадки і пояснюють загальну скаргу міщан

¹⁾ С. Радомисль на Півд. від Луцька, замкове село (VI, с. 77; VII. 1'4, 180).

²⁾ *Ž. d.* VI, 33; згадка про цю зміну — *Арх.* VII, I. 164.

в ревізію 1545 р. — „а к тому деї подвод наших на местцах стародавних одменяти не хотять“, а живучи в місті „людем своим не велят робити паркану... а подвод“ не давати разом з ратушними міщанами (VI, 60). Таким чином кривду бачили собі ратушні міщани в тім, що луцькі зем'яни не дають підвід з самого Луцьку, хоч і мають двори та людей в місті, та не замінюють по своїх маєтках міщанських підвід з Луцьку. Пункти заміни підвід луцьких такі — Жуково, Кременець, Турійськ в напрямі до Києва, Каменця, Берестя. Через те, що зем'яни перестали робити заміну в Жукові¹⁾, міщанським підводам доводилося везти дуже далеко і повинність ставала надзвичайно важка (с. 68).

Як бачимо, підчас переведення ревізії міщанство ратушне виявило велику активність в обороні своїх інтересів. Воно звертало увагу ревізорів на деякі деталі, які-б без того залишились без зазначення, підкреслювало недбалість будови мосту, невикідне урядження з направою гатки, все це обходило не одних лише міщан, але турбувало міщанство, може, більше від інших груп людности з огляду на перевіз великих тягарів. Не тільки підкреслюють теперішній лихий стан, але висловлюють разом із тим міркування, як-би ліпше поставити справу. Справа безпечности в місті, потреба більшого догляду городничого, уважнішої та озброєної сторожі знов-таки тісно переплітались із питанням про безпечний переїзд та спокійне перебування купців, часом із-за кордону, добре переховання їх вантажів та безпечний торг їх у Луцьку. Нарешті, справа обов'язків та платів ратушного міщанства найбільш обходила міщанство. Скільки ініціативи та енергії вкладено міщанством в цю справу, можна бачити, як порушено та проведено питання про нові мита по панських маєтках. Треба уявити, скільки підняло галасу зем'янство з приводу оцих заходів ратушного міщанства, як виставляло та обороняло мита в світлі своїх привилегій та підкреслювало повну безпідставність таких претенсій ратушного міщанства і все-ж-таки ратушне міщанство встигло досягнути тут певних результатів.

¹⁾ Жуково коло Клевани.

ЗВИНОГОРОДЩИНА В XV — XVI вв.

Звиногородщина один з тих районів південної пограничної України, які і до заснування замків притягали народню стихійну колонізацію, після заснування замків швидко збільшували свою постійну осілу людність.

Місто Звенигород невідоме за князівських часів та переходових (XII — XIII в.). Тільки при кінці XIV в., він фігурує в літописних джерелах: тоді зайняв Зв. князь Скиргайло за згодою в. кн. Витовта від кн. Володимира¹⁾. В 1430-х роках мав Зв. в. к. Свидригайло. Отже перші ясні звістки починаються з кінця XIV в., але можна гадати, що виник Зв., як охоронний пункт на шляху ще за півстоліття перед тим.

Людність сусідня швидко оточила Звиногородщину своєю увагою, як гарні місця для вигідного прибуткового полювання та бджільництва. Практика ходження до Звиногородщини в першій половині XVI в., як її зазначають люстрації половини XVI в. Браславського та Черкаського замків (Арх. ЮЗР VII, I), існувала ще й раніш. Шляхта, бояри, монастирі поспішалися зафіксувати за собою певні місця, уходи, по ріках та лісах, щоб забезпечити собі чи то експлоатацію власними засобами, чи то орендні гроші від тих промисловців, яким винаймали свої уходи. Людність була непостійна, текуча, лови залишалися певні роки без промисловців, уходи без станів (рибальських) чи пасік. Короткі зазначення не завжди ясно показують, чи ми маємо тут сталу людність чи тимчасову промислову людність на пасіці чи стану.

Три напрями ми знаємо, що ними приходила людність до Звиногородщини: з сходу з Черкащини, далі з півночі Білоцерківщини, нарешті, з заходу Браславщини.

Почнемо з найстаршого напрямку, з Черкащини. Йдучи вгору річками — від замку Черкаського на границі земель Черкаського замку, бачимо Мошни, уходи цього поселення сумежили вже з Звиногородщиною. Сусідній — вище по Ольшанці — Мліїв належав до Звиногородщини. Границя Звиногородщини проходила десь між цими поселеннями. Розуміється, ця границя не була стала і ясна. Після татарських нападів, коли „тими разы тых его людей поганство татарове побрали“, як подав у проханні один місцевий землевласник — боярин Васько Єршевич, — нова людність, приходючи з Черкас, затирила пам'ять про давню границю та

¹⁾ Грушевський, Іст. Укр.-Р. IV, 173.

утворювала думку про давню приналежність цих земель до Черкаського замку. В такій пізнішій колонізації по Ольшанці Мошні та Білий берег чи Білберег (Білозеря?) грали ролю переходового опірною пункта недалеко від замку. Середня та горішня Ольшанка, Серебрянка та Ташлик (доплив Тясьмина) належали до Звиногородщини. Тут зазначено в Звиногородщині — Мліїв, Орловці, Лінчинці (поріччя р. Ольшанки, 1552 р.). Тимчасом район по Тясьмину, села „на реце Тясьмене“ вважали за замком Черкаським „в Черкасах“.

До районів горішнього та середнього Гнилого Тикича переходила людність з Білоцерківщини. Тут уже зустрічалася з людністю, що приходила до Звиногородської пустині з Браสลівщини. Сумежність оцих двох колонізаційних хвиль затирає пам'ять, яким саме шляхом, у якому напрямі проходила та чи інша течія. У цій відношенні цікава довга та завзята суперечка про границю між Білоцерківщиною та Браславщиною та про м. Буки. Сперечалися, зачислюючи Буки до Білоцерківщини або до Браславщини, намічаючи при тім і границю та пограничні поселення єусідніх районів: така неясність границь Білоцерківщини та Браславщини виявляє деяку сумежність та паралельність обох колонізаційних течій у цій районі (Арх. Ю. З. Р. VII, I).

Ця територія Звиногородщини згодом втратила землі на східній та північній частині. Таким чином Звиногородське староство в XVII—XVIII вв. тягнулося по р. Гн. Тикичу, не переходячи на схід за вододіл. Сусідні староства використали відповідні моменти занепаду впливів Звиногородського замку і прилучили до себе землі в північній та східній частині Звиногородщини.

Захоплення в західній частині з боку Браславщини з тих джерел, що загальноприступні та відомі, виступають ясніш. З Браславщини постійно уходили до Звиногородської пустині на полювання, на пасіки. Як з сходу приходили до Звиногородщини черкаські промисловці і тут осідали, так і з заходу приходили та осідали браславські промисловці. Заходячи поміж уходами та поселеннями звиногородських людей, браславці давали привід своїм старостам претендувати на ці землі, як належні до Браслава та Вінниці. Претенсії, суперечки, судові справи подають нам деякі географічні назви.

На заході сумежила з Звиногородщиною т. в. Гуманська пустиня (Urn. rust. VII, I, 204). Документи дають їй такі границі: на півн. Конеля, до якої підходить т. зв. Конельщина, на заході рч. Удич, на сході рч. Бабань. Як-раз оцю рч. Бабань і вважали за границю між „грунтом Уманським“ та Буками (Арх. VII, I, 204). Отже рч. Бабань границю між грунтом Гуманським та Бучанським, уважали за західню границю Звиногородщини. Буки, Чорна Каменка, Шаулиха на лів. березі Г. Тикича становили окремих район, з якого пізніш зформовано в XVII—XVIII вв. староство Шавульське.

Як загальне явище, міцніші залюдненіші замки втягли в сферу свого впливу та присуду землі та уходили сусідніх слабших замків. Ось

через те пізніші відносини відтягали певні поселення до сусідніх замків і затирали спомини про давню приналежність, що, мовляв, завсіди і до татарського спустошення і до нової колонізаційної хвилі була „в Черкасскомъ повѣтъ“ (вираз Арх. VIII, IV, № 15).

У східній частині Звиногородщини ось такі поселення можна вважати за найстарші: Мліїв, Линчинці, Орловці на рч. Ольшанці та поблизу неї, існували вони з початку XV в., а може і з кінця XIV в. В половині XV в. держав оці села боярин Хведько Васькович, що його забили татари на службі господарській. Може було це підчас Менглі-Гераявго спустошення Київщини, після чого і самий Мліїв мусів поволі оселятись наново (Руліковський, с. 521). Після загибелі боярина Хведька вел. кн. залишив Мл. за вдовою та другим її чоловіком, землянином Черкаським Гриньком, бо не було дітей ані близьких в того вбитого боярина. Значення селища може свідчити про стан поселень після татарського спустошення, коли знову приходила людність та поволі заселяла спустошені місця. Пізніш отримав оці селища зять землянин (?) Ів. Жубрик, після нього син Василь, що й одержав потвердження від вел. князя на ці селища в Звиногородщині. Той самий комплекс заховується і далі в XVI в. в руках Жубриків; і в першій десятилітті XVII в., коли Христині Жубриковні вкупі з чоловіком своїм Розношинським доводилось на суді боронити свої права, знов виступає той самий комплекс — отчизні селища — Міхлієво, Орловичі, Линчинці (Zg. dz., t. XXI, с. 65).

Другий комплекс теж в одних руках, це так звані Радивоновські добра; цей термін зберігсь аж до 1633 р., коли від Жубриків перейшли шляхом продажу до Конєцпольського (Арх. V, I, с. 552): разом з Радивоновим були це Старосілля, Балаклія в районі р. Ольшанки, Тясьмина та Серебрянки. Найстарші нам відомі архівні джерела засвоюють Радивонову кн. Хвед. Глинському, що його син кн. Богдан одержав потвердження від в. кн. Олександра. Кн. Богдан не міг подати попереднього надання, бо воно згоріло підчас татарського нападу. Потвердження в. кн. Олександра має характер умовний, хоч і не цілком ясний, як це буває в інших актах — „ино на тотъ часъ тыхъ книгъ при нас не было, въ которыхъ книгахъ тоє привилеъ записано“. Тут не переказано докладно зміст першого надання і це не дає можливості перевірити, до якого саме району зачислено було там первісно зазначені поселення, чи теж Черкаського. як і в потвердженні (Ак. Зап. Рос. I, № 129), а меже приналежність до Черкаського замку це пізніша справа з звязку з колонізацією після татарського знищення, що не вирішує питання про попередню колонізацію та присуд. Після Глинських перейшло Радивоново (пізн. Жаботин) до Жубриків (Wolff, Kniaziowie 87—88) і в XVII в. до Конєцпольського.

У сусідстві Радивонова були уходи Бузуковські на Тясьмині: люстрація перераховує уходи Черкаського замку „по реце Тясьмени отъ устья ажъ до верху, кромѣ уходовъ Радивоновскаго и Бозуковскаго“, бо вони нале-

жали до інших власників, Жубриків та монастирів (Арх. VII, I 84, 86). Була тут людність постійна, як бачимо з справи Печерського монастиря з черкаським старостою Дашкевичем: розглянувши скаргу, в. князь наказав черкаському старості не чинити кривд ченцям, не вступатися до озер, бобрових гонів та пасік, не вступатися до тих людей та не брати з них данини на себе (Каманинъ, Матеріалы Чтен. Нест. VIII, с. 8—9).

Балаклію на Серебрянці згадано в комплексі Радивоновських маєтків. Назва давала привід до наближень до тюркських основ, наближень більш чи менш вдатних. Пізніше мовчання вказує на спустошення цього поселення та відновлення його вже в XVII в.

Старосілля в районі р. Ольшанки згадано в комплексі Радивоновських маєтків.

Білберг, Білий берег маєток у районі озер Ірдинських (тепер Білозер'я?): це отчизна Уляни Потапової, що протестувала проти заміру свого брата Хведька записати Білберег „жоне своей у великой суме“ і отримала потвердження від в. кн. Жигимонта (М. Грушевський, Кілька кінв. документів, Зап. XI, с. 11).

Лебедин на верхів'ях рч. Турії належав з XV в. до кн. Глинських, потім перейшов до зятя кн. Довмонта¹⁾, далі до його зятів Келбовського та Грибуновича Байбузи: їх як-раз зазначає люстрація, перераховуючи уходи черкаські — „Янъ Келбовскій... Михайло Грабуновичъ... по жонѣ княжни Домонтовне въ посазе еє селище у Лебединѣ на полы“ (Арх. VII, I, с. 90), так само зазначив цю систему спадщини Мих. Келбовський у своїм позві, внук Гелени з Глинських Базилової Домонтової (Zg. dz. XXI, 270). В 1613—18 рр. спадкоємці вели між собою судові справи з приводу поділу спадщини і робили наскоки (Zg. dz. XXI, 184, 247, 270).

Кирилів на верхів'ях р. Ольшанки згадується в зв'язку з Лебединим, у судових справах з приводу Лебедина спадкоємці зазначали теж і Кирилів (Zg. dz. XXI, 247, 270).

Ось так у загальних рисах можна уявити собі заселення східньої частини Звиногородщини до татарського спустошення кінця XV в., після чого нова хвиля заселення зміцнила зв'язок з Черкаським замком і утворила зазначення тих поселень „въ Черкасахъ“..

Переходячи до центральної частини коло р. Гнилого Тикича, ми повинні передовсім зазначити, що тут немає таких вказівок про минуле, які маємо для східньої частини, де після спустошення ті самі чи родичі їхні повертаються до селищ, зазначаючи їх попередню історію чи свої відносини до попередніх їх власників. У центральнім районі теж, гадаємо, була колонізація XIV—XV віків, але татарські напади розвіяли людність, що оселилась була „праве на шляху татарскомъ“²⁾ та мусіла тікати перед ворожим нападом. У другій половині XVI в. бачимо за-

¹⁾ Так зазначив Е. Руліковський у St. Geogr. V. 642, инакше Wolff, Кн. с. 89.

²⁾ „Куды тогъ неприятель звыкъ въ панства наши входити“ (грамота м. Богу-славу 1591, Арх. VII, III, № 20).

ходи коло інтенсивного заселення південної частини Білоцерківщини. Р. 1552 почато будувати міцний замок у Білій Церкві і дуже швидко закінчено: ця будова замку заохочувала людей осідати під захистом замкових мурів та замкової артилерії. В 1590-х роках заходилися будувати Богуславський замок та заселяти Лисянку. Господарські листи зазначають у загальних рисах без подробиць величезні простори по-над Гнилим Тикичем, Горним Тикичем та їхніми допливами. Скарг та обжалувань од міських громад не бачимо, отже виходить таких міських громад, міст тут і не було. Справді, була скарга від білоцерківських міщан, але це їх далекі уходи ¹⁾, а не постійні поселення. Отже, тільки заснування замків Богуслава, Корсуня, заселення міста Лисянки дало можливість місцевим добичникам почувати себе спокійніше та переходити до осідання стало в зазначенім районі. Це ясно уявляла собі місцева людність. У Браславі ревізорам місцеві люди поясняли, що коли-б відновити Звиногородський замок та посадити там постійну найману залого, тоді стане безпечніше і почнуть осідати села: так звязували для цього району будову замків з осіданням постійної людности в селах.

У західній частині Звиногородщини ми теж зустрічаємо рано добичників, що ходять на полювання та по мед до Звиногородської пустині. Через Звиногородщину проходив з Браславщини шлях до Дніпра на Черкаси. Звиногородський замок захищав цей шлях та давав певну безпечність. Татарське спустошення спинило оцей спокійний перехід людности та вигідне добичництво в районі Тикичів — Гнилого та Угорського (теп. Горного). З перших осадників бояр знаємо Базановичів ²⁾. В 1540-х роках було їх двоє — Степан в братом Хведором мали селища Романовку та Демковці в Звиногородщині на шляхах татарських, другий Дмитро Базанович мав Соколков та Митковці. Частина їхніх маєтків тоді-ж-таки перейшла до п. Козара, другу частину зберегли нащадки їх аж до кінця XVI в. Згадується тоді-ж у 1540-х роках і за Мошурів: це все поселення в районі між Угорським Тикичем та Конелею. Пізніші скарги з приводу цих маєтків зазначають деякі деталі. Виступають нащадки попередніх осадників. З приводу неправильного використання земель, що їх продано п. старості вінницькому Юр. Струсеві, та захоплення сумежних земель сукцесори боярина Хведька Богдановича домагалися, нехай-би продажний запис зовсім було анульовано (Zr. dz. XXI, 543. Арх. VII, I, 189—190) та повернено і самий запис. Наприкінці XVI в. бачимо тут ще деякі поселення крім Соколкова, Митковець, Романовки, Демковець, як Криковці, деякі урочища, як Крички, Багатирський ріг, далі острів Княжий, ліси Степанів ріг, Кривець, Охматів. Тоді-ж почала оселятися людність у с. Буках, що його пізніш староста вінницький каштелян галицький п. Юр. Струсь з Комарова значно поширив, притя-

¹⁾ Ставили пасіки і давали на білоцерківський замковий в'язд куниці (люстр. 1616 р.).

²⁾ Владимирський-Буданов має їх за козаків (Арх. VII, II, передм., с. 57—58).

гаючи людність усякими пільгами. До нас дійшло досить скарг од сусідніх панів на таке приймання селян-збігців у Буках: завдяки таким заходам поселення швидко розрослося.

З наших джерел ясно видно ті причини, що викликали широкий народній рух до Звиногородщини: це полювання та пасіки.

У люстраціях сусідніх замків зазначено, куди місцева людність іде на полювання. Чи просто зазначено місцевість, до якої прямують люди-уходники: „идуть люди у Звиногородщину, або вышъшіе дубравы меду брати“ (Арх. VII, II, 22), до Звиногородської пустині ходять на стрільбу (Арх. VII, III, 30): чи такий самий висновок можемо зробити з зазначення окремих уходів — рух уходників до Звиногородщини виступає цілком ясно. Коли заходить справа судова про порушені границі, в вичисленні шкод бачимо завсіди пасіки, рибні стани та ловецькі уходи. В скарзі стар. Струся на кн. Януша Збаразького читаємо про вепрів (Żr. dz. XXI, 388), в скарзі того-ж старости Струся на Степ. Клещовського маємо вказівку про половлення бобрів та різних звірів, як-от: лосів, оленів, диких коней, диких кабанів на ґрунтах Звиногородських (Żr. dz. XXI, 391). У східній частині Звиногородщини так само маємо вказівку про бобрів в Ірдинських болотах, що становили спокусу для сусідів. У суперечках тутешніх землевласників, між ними і монастирів (озера — в сусідстві Мошен — ман. Микол. Пустинського та Печерського), ясно зазначено, що найбільшу притягали увагу — „озера и бобровые гоны и пасеки“ (Чтенія Об. Нестора Л. VIII, с. 9). Занотуємо скаргу про наскік на урочище Богатирів ріг у ґрунтах Звиногородських та пограбування там пасіки (Żr. dz. XXI, 417) або згадку про пасіку в Мотрониному лісі по-над Еничем (Чтенія VIII, с. 14). На цих прикладах можна обмежитися.

Життя на Звиногородщині, як і взагалі на цім південнім пограниччі, не було спокійне. Тут були і спеціальні причини — татарські шляхи перерізували Звиногородщину і завдавали місцевій людності постійні турботи. Дійсні напади приносили з собою велику руїну, а чутки про можливість нападу тримали людність у постійнім побоюванні великого нещастя. Місцеві надання земель чи поселень спеціально зазначають умови турботного життя та великої обережності. Така постійна обережність переходила до турботного настрою, коли приходили звістки „иж поганство татарове, люди немалыи, идетъ шляхомъ Звенигородским... у панство наше“ (Arch. Sang. IV, с. 287), що „шляхомъ Звенигородскимъ идуть... видели в Звенигородщине на тыхъ шляхах, которые идут до панства нашего“ (ibid. с. 293). На цих Звиногородських шляхах татарських ставили окрему сторожу — „далее у дванадцати миляхъ отъ замъку у Звенигородщизне на шляхах держиваль сторожу староста по 6 члвковъ“ (Арх. VII, II, с. 23). Не завсіди з цією сторожею було все добре, виходили суперечки, кому її тримати, і татарські загани в такі моменти

вдиралися до литовської держави: „а в тотъ часъ когда цар з войскомъ приходиль, не было сторожи жадное“. Люди, знайомі з місцевими умовами, підкреслювали потребу міцніш охороняти зазначене пограниччя, що дало-б можливість людності переходити в більшій кількості та осідати в цім районі, але скарб не завсіди мав потрібні матеріальні засоби, і місцевим людям і далі доводилося жити в турботнім чеканні.

Уходи в далеких глухих місцях можна було вільно займати, хто хтів. Користання протягом кількох років закріпляло уход за уходом і на ці роки користання посилалися ті, що обстоювали свої права на уход. Люстрації XVI в. зазначають, до кого належав який уход¹⁾. Тут ми маємо таких власників — князів, бояр, далі монастирські уходи (Арх. VII, I, с. 86).

Використовували уходи — лови, стани, пасіки — чи своїми силами, родини, часом сябрів, чи працею найманою або селянською. Перше стосується до початкового використання уходів, друге стосується до господарства пізніших власників, що їх зазначено в люстрації.

Селянська праця на уходах входила до комплексу обов'язків селян. Стороннім людям здавали власники свої уходи за певну орендну платню, умовляючись чи то з окремою людиною, чи то з цілою ватагою уходників²⁾. Платня в різні роки не була та сама, вона вагалася залежно від різних умов, що між ними ступінь небезпечности теж чимало важив. Коли частіш ставали татарські напади, зміна в умовах життя відбивалася й на уходах. Людність горнулася ближче до парканів замку, чекаючи ліпших умов для повороту на уходи, і далі покидала уходи, тільки навідуючися врядигоди. Так, поселення Мошни лежало було якийсь час пустою, але і лови в небезпечні роки могли залишитися без уходників: „хто тамъ пасекою станеть, даеть ему на годъ куниццу 12 грошей, а теперъ пусто, не стоить никто, только одна его самого пасека“, так само і в иншій місці брак орендарів-уходників, „а теперъ тамъ только его самого пасека“ (Арх. VII, I, 90). Як бачимо, в нормальні роки по таких багатих уходах доглядали пасіки панські селяни і поруч ставили свої пасіки орендарі-куничники. Може ті міщани, що мали „в державі“ пасіки на Конелі, як каже судова справа (Zr. dz. XXI, 391), теж були кунічники-орендарі замкових чи панських пасік.

Стан рибальський чи пасіка це початок поселення. Сприятливі умови заохочують людей осідати на постійне життя і так повстає вже постійне поселення. Власник землі та уходів певними полегкостями часом грошовими позичками за-для заведення господарства і собі заохочуватиме людей осідати на новім місці.

Таку колонізаційну діяльність виявляли в цій місцевості як монастирі, так і землевласники пани та бояри.

¹⁾ На ці звістки люстрації покликалися згодом у судових справах та доводах.

²⁾ Про деякі деталі таких умовлень з ватагами див. у статті Ол. Грушевського: „З промислового життя XVI—XVII в.“.

Серед визначного панства бачимо ми тут князів Глинських та Довмонтів.

З боярства бачимо тут Жубриків, що скупчили в своїх руках та поволі утворили величенький земський комплекс, починаючи від Млієва та кінчаючи Радивоновим у районі р. Ольшанки та Тясьміна. Соціально зазначення Жубриків в актах непевне, є певне хитання: то землянин, то міщанин, нарешті, козак. Така непевність, таке хитання свідчать, що Жубрики належать до нижчого шару боярства, до якого підіймалися знизу окремі представники міщанства. Ми знаємо такі випадки і з інших пограничних місцевостей — таке поповнення кадрів замкового боярства ¹⁾). Різні зазначення про те, що Жубрики належать до певної суспільної верстви, виявляють різні стадії такого пересування вгору вище по соціальних щаблях. Через те і дослідники по різному зазначили соціальний стан Жубриків, характеризуючи склад місцевого суспільства ²⁾). Подібне з'явище в західній Звиногородщині — Базановичі з перших осадників, як висловлюється В. Буданов (с. 57): Степан зазначений як землянин, Дмитро як козак звиногородський: і тут ми маємо прикмети недавнього боярства замкового. Як Жубрики в східній частині, так Базановичі в західній скупчили в своїх руках великі простори земельні, і все-ж-таки умови військової служби коло замку не змінялися ґрунтовно і, як каже В. Буданов, „предшественники магнатовъ Калиновскихъ, Потоцкихъ“ і далі звалися в актах козаками.

Цим землевласникам доводилося провадити боротьбу за свої уходи і землі з міщанськими громадами. Цікаве з'явище місцевого життя оці далеко уходи міщанських громад. Міста, міщанські громади і в інших районах мали землі та уступи в лісах та ріках, але там було це недалеко від міста ³⁾). Тут, на пограниччі, коло безмежних степів міщанство мало, як і інші, теж далекі та корисні уходи. Розуміється, неясні питання володіння тими чи іншими землями викликали завзяту боротьбу між претендентами, з яких кожен, здавалося йому, мав виразні обґрунтовані права. Ось так і Жубрик викликав протести міщанства: міщани скаржилися, що Жубрик захопив їхні власні мліївські пасіки та уходи. В зв'язку з цією скаргою київський воевода П. Андрій Немирович перевірів границі та права на землі претендентів і визнав цю скаргу міщан за безпідставну. Наслідком цього розгляду справи був судовий лист воеводи. Але міщан це не заспокоїло, і вони вже сами заходилися „витискати“ Жубрика з його маєтків. Жубрик подав скаргу на міщан, навів попередній судовий лист. Розслідування закінчилося на користь Жубрикову: міщан зобов'язали далі не чинити кривд та шкод у маєтках Жубрика (Антонович, Грамоты № 33). Міщанам доводилося багато втрачати, і вони не могли заспокоїтися. Десятиліття пізніш знов довелось взяти участь

¹⁾ Пор. у Ол. Грушевського: „Пинское польсьє“.

²⁾ Маємо, наприклад, таке зазначення — землянин (міщанин); В. Буданов уважає Жубрика за боярина (VII, II, передмова, 49), за пана (с. 50).

³⁾ Ф а р а в ю к Т., Ратушні землі в В. Кн. Литовським XVI — XVII.

у цій справі (1555 р.) комісарам; вони розглянули справу і вирішили на користь Жубрика (Арх. VII, II, передм., с. 136). Отож міщанам не пощастило зберегти свою землю „спольную мѣстскую“¹⁾. Невдалі теж були заходи міщан і про Радивоново. Тут було приплутано і якийсь запис Жубрика якомусь Губі, запис, здається, сумнівний (Zg. dz. V, 225).

Менш уперті та систематичні були виступи козацтва. Окремі козаки вступались до чужих ловів, гнали там бобрів „мощно гвалтомъ“ (Антонович, Грамоты № 42). Тут непомітно в наших джерелах тієї енергії, з якою міська громада обстоювала та боронила свої права на спільні землі. З цього ми не можемо, розуміється, робити певних висновків про витривалість козацького землеволодіння в цім районі в цю добу. Козацька займанщина мала не дуже тривкий характер. Верства на межі двох верстов ясних та сталих — селянства і шляхти — козацтво не за всіди могло знайти в місцевій адміністрації, другої половини XVI в. прихильне та уважне відношення до свого землеволодіння і через те в деяких випадках і не вдавалося до місцевої адміністрації, прохаючи оборонити свої права. Через те наприкінці XVI в. ми і не повинні чекати таких докладних звісток про козацьке землеволодіння, що їх маємо про шляхетське та монастирське.

В цю добу — кінець XVI в. — взагалі змінюється характер місцевої колонізації. Раніш ми бачили тут боярську, міщанську та монастирську. Ми зазначили, як часом буває неясний склад першої групи, як до неї прилучаються поодинокі з міщанства та козацтва деякі особи і акти плутають зазначення соціального походження, що стримує дослідника від відповідного висновку. Ця колонізація — боярська, міщанська та козацька — перебуває переважно без капіталу, без найманої праці. Найчастіш це хутори, де працюють сами ініціатори, з своєю родиною або сябрами. Певні за своє трудове засвоєння, вони не квапляться виправити відповідні папери, бо, коли-б довелось, опитування місцевих людей старинних безсумнівно вияснило-б, хто перший почав працювати на „голім корені“. В цім сила зазначеної доби колонізації, але і слабкість її, коли нові часи принесли з собою і нові погляди на землеволодіння та земельні права, а суди в новім складі почали оці нові погляди переводити до щоденного життя.

За колонізацією боярською йде в другу чергу колонізація панська, оперта на інших відмінних підвалинах. У міру того, як перша смуга колонізації утворила традицію сталого залюднення та розвіяла страхи небезпечного життя на пограниччі, починали цими землями цікавитись теж і представники місцевої адміністрації, що більш, ніж інші могли мати потрібні відомості про ці землі та вигоди їх використання. В західній частині Звиногородщини починають свою колонізаторську діяльність п. Юрій Струсь з Комарова, п. Калиновський. Як старости вінницькі,

¹⁾ Пояснення В. Буданова про загальну політику судів що-до ратушного землеволодіння (Арх. VII, II, передм. 136).

вони мали рацію цікавитися цими землями, про які могли зібрати і відповідні докладні відомості. Але oprіч тих засобів, що їх вони мали, як місцеві адміністратори, мали вони ще й гроші на справи залюднення. Вінницьке старство в другій половині XVI в. не було звичайне старство, яке дає в. князь з тих чи інших міркувань. На вінницькому старстві було записано гроші і зайняття старостинської посади вимагало крім згоди в. князя ще й грошових засобів, щоб виплатити запис на старстві. Кн. Богуш. Корецькому записано на Вінницькім старстві 5.000 кіп грошей, після нього п. Струсь з Комарова держав старство з умовою сплатити суму записану спадкоємцям кн. Корецького (Арх. VIII, V, с. 473). Далі, п. Струсь одержав дозвіл передати старство Калиновському з тою-ж передачею записаної суми (с. 319). Отже, ми бачимо, старости повинні були мати готові гроші, щоб викупити за згодою в. князя старство. Таку саму фінансову основу мали старости і для своєї колонізації малозалюдненого ще району, де треба було закріпляти зайняті позиції з огляду на можливі напади ворогів з степу.

За будову укріплень давала влада певні пільги, але не давала грошової допомоги, і старости повинні були на це вважати. Організація панського фільваркового господарства теж вимагала певних витрат при самім початку.

Отак проторює собі шлях велика панська колонізація на Звиногородщині наприкінці XVI та в XVII в.

ВІННИЦЬКА ШЛЯХТА В XVI в.

Людність В. Кн. Литовського не раз приходила до конфліктів з місцевими своїми воеводами та старостами. Найчастіш бувало це з приводу старини. Неясна, незафіксована старина припускала різні тлумачення і місцева людність рішуче обстоювала своє тлумачення, свої спомини. Центральній владі доводилося розглядати такі скарги від місцевої людности, приймати депутації, виступати посередником поміж адміністрацією та людністю.

На південнім пограниччі такі конфлікти між адміністрацією та людністю призводили кілька разів до значних загострень. У пограничнім побуті були своєрідні риси, яких не було в житті центральних, спокійніших районів. Ті адміністратори, котрі перейшли як-раз із центральних районів, не могли швидко пристосуватися до місцевих своєрідних умов. Окрім того, треба пригадати, що в місцевої пограничної людности було більше самостійности та активности; це й виявилось у її виступах супроти адміністрації.

Ось я й хочу спинитися на виступі вінницької шляхти проти своїх адміністраторів у половині XVI в.

Випадок цікавіший через те, що виступати доводилося не проти одного адміністратора, але і після зміни одного адміністратора знов доводилося виступати проти наступників його в таких-же питаннях.

Вінниця належала до пограничної неспокоїної зони, де часті татарські напади звичайними татарськими шляхами приносили місцевій людності постійну тривогу і руйнування. Це викликало більшу, як порівняти до інших країв, обережність, більшу увагу до замкових укріплень, більшу увагу до „сторожі“ на звичайних татарських шляхах в околиці. Призвичаена до постійних витрат за-для цієї мети, людність і собі уважніш ставилася до адміністрації та її обов'язків, придивлялася до діяльности адміністрації, стежила, куди йшли зібрані гроші, зауважувала помилки та голосно протестувала проти них.

Підчас люстрації люстратори, розпитуючи місцеву людність, виясняли її потреби, а замітки їхні з приводу реального стану укріплень не раз відбивають настрої місцевої людности.

Легко зауважити, що постійний рефрен вінницьких люстрацій це зазначення поганого стану укріплень замка та міста, небезпеки на випа-

док нападів. У половині XVI в. люстратор зауважив, що замок у лихій стані, артилерія занадто слабка. Зминуло півстоліття і знов читаємо такі самі скарги з боку місцевого люду, якому загрожували ворожі напади. Паркан — скаржилися — лихий; будування старе, погнило; місток, що йде до замку, теж у поганім стані; артилерія теж у лихій стані (Арх. VII, III, с. 29). Як бачимо, факти повинні були турбувати вінницьку людність половини XVI в. Визнана виразна недбалість та цілковитий брак засобів, щоб як слід направити. Староста — представник влади — ніс певну відповідальність за лихий стан укріплень: так гадав місцевий люд, роздумуючи над реальним станом замку.

Турботні умови життя вимагали більшої залоги, брак на це засобів примушував на це старост більше вимагати від людности. Виявлялися нові повинності, яких людність не відбувала по інших містах; деякі, відомі і по інших містах, були тут важчі, як кликовщина, сторожа в замку, сторожа на полі. Розуміється, це все викликало незадоволення місцевого люду.

Спинімося на деяких таких обов'язках.

Участь у будові та ремонті укріплень:—це був поширений обов'язок¹⁾. Городні парканів та міста розподілено між міщанами, що робили їх сами, та землянами, що висилали на цю роботу своїх селян (Арх. VII, I, с. 599). Але в пограничнім районі, де людність часто покидала своє село, боючись нападів, села пустіли несподівано і городні залишалися своєчасно не полагождені. Розуміється, замкова адміністрація не могла затягувати таких справ. Неясно було тільки, хто повинен заробити пусті городні: чи замкова адміністрація своїми засобами, чи землянство²⁾. Адміністрація по різних замках мала не однакові матеріальні засоби, це залежало від того, скільки було за замком селян, скільки вони давали на замок, скільки давали корчми, уходи та інші джерела прибутків. Отже неоднаково старости могли ставитися до змагань місцевого люду перенести на замок деякі обов'язки та виплати замість тих людей, що перейшли на життя до інших міст. Тимчасом як-раз у половині XVI в. у вінницької замкової адміністрації з прибутками було не так добре, дещо зменшилося проти попереднього в прибутках з поселень, бо і самих поселень стало менше. Читаючи в люстрації з половини XVI в. про вінницькі замкові села, бачимо, що таких замкових сіл замало і дають вони старості небагато (Арх. VII, I, 608). Не поліпшується справа і в наступні десятиліття, як свідчить пізніша люстрація 1604 р. Замкова адміністрація не має потрібного числа сільського люду за-для своїх потреб. Як і в інших люстраціях, зменшувала кількість сіл роздача їх землянам (с. 611).

Сторожа в замку та сторожа на полі на певнім віддаленні від замку мали велике значіння та скупчували велику увагу. Практика тодішнього часу знає два способи утримувати таку сторожу. Чи людність сама ста-

¹⁾ Грушевській О. С., Города В. Кн. Литовского.

²⁾ Наприклад „городни з мѣщанскихъ, государскихъ и землянскихъ“ (Арх. VII, I, 599).

вить певну кількість сторожів, чи людність збирає гроші на утримання сторожів і ці гроші передає до рук старости, а той уже наймає за ці гроші потрібну сторожу. У Вінниці маємо дві групи сторожі: загальна та острогова (Арх. VII, I, 601). Зем'яни та міщани сами збирали гроші проміж себе на наймання сторожів після певного загального обрахунку, скільки з кожного припадає, та сами-ж наймали сторожів (с. 601). Часом адміністрація вважала за ліпше самій збирати гроші та наймати сторожу, щоб не було, мовляв, запізень з найманням сторожі.

Сторожа на полі мала за своє завдання збирати відомості про татарський наступ „доведуватися о войску татарскомъ и шляху ихъ стеречи“, як зазначає вінницька люстрація завдання сторожі на полі (с. 608). В організації такої сторожі важливо було намітити відповідне місце, де не було-б великої небезпеки для самих сторожів і можна було-б своєчасно помітити, що наближаються вороги. Люстрація зазначає місця для сторожі — на верх. р. Десниці та в Остриці, де шлях іде на Басарабів брід (с. 608). В іншому місці читаємо, що зем'янство з власної ініціятиви завело на власні кошти ще сторожу на р. Рову — „отъ замку въ трехъ миляхъ на речце на Рову“ (Арх. VIII, V, с. 464). Як бачимо, з часом система сторожі на полі поволі розросталася та ускладнялася.

Коли наближення татарського загону було простежене та встановлено напрям, у якому йдуть вороги, староста брав із собою зем'ян, щоб іти „лежати“ в полі, чекаючи татар, чи „в погоню за людьми непріятельскими ходити“ (Арх. VII, I, 608). Таку „лежу“ староста міг призначити далеко від замку Вінницького, знаємо випадок — „на Ингуле отъ замку нашего В. въ тридцати миляхъ“ (Арх. VIII, V, с. 465). Така довга лежа далеко від замку в глухих місцях, розуміється, викликала багато нарікань: вона відводила від щоденних справ, руйнувала звичайний порядок життя і декому така лежа в далекій місцевості в важких умовах відбирала здоров'я.

Перегляньмо тепер ті зловживання та новини, що виникали на ґрунті розглянутих обов'язків.

Робота коло укріплень — це обов'язок людности в пограничній зоні. Тут могли бути вимагання надмірні або непотрібні прискорення, що важко лягали на учасника в роботі коло укріплень. Справа про пусті городні викликала теж обговорення та скарги. В скарзі на старосту князя Богуша Корецького було окремо зазначено, що він з пустих селищ примусив „робити у замку Венницкомъ две городни“ (Арх. VIII, V, с. 83).

З приводу сторожі в замку вінницькі зем'яни скаржилися, що староста кн. Сангушко посилає своїх служебників до панських маєтків по гроші „на кликовщину для сторожи замковое“ (Арх. VIII, V, с. 463). Це порушувало старину, бо звичайно сами збирали гроші проміж себе на замкову сторожу (Арх. VII, I, с. 601).

Друга скарга теж у зв'язку з зборами на сторожу, що староста використовує зібрані гроші та сторожів на зовсім інші потреби, а не

на ті, для яких збирано та наймано. На старосту Сангушка скаржилися, що він зібрані гроші „привлащаєть ко своєму пожитку“, а на замку немає сторожи ні кликунів, через те велика небезпека „часу прихода отъ людей непріятельскихъ“ і часто через те бували людності шкоди (VIII, V, с. 463).

У справі сторожі на полі по-за замками теж бачимо скаргу на неправильне витрачання грошей. Як зазначено було вже, землянство з власної ініціативи завело сторожу на р. Рову, сами збирали проміж себе гроші та утримували на них „на ономъ местѹ сторожу людей добрыхъ, за которою сторожою себе и своихъ людей безпечни бывали“. Староста взяв це на себе, збирав більше, але доброї сторожі не було (VIII, V, с. 464).

„Лежа“ на полі згідно з рішенням старости в призначенім місці теж викликала скарги. Лежу відбували занадто далеко, наприклад, над р. Інгулом, що було важко для багатьох учасників. З лежею на полі звязувалася ще одна справа. Це був разом із тим і перегляд землянському війську, шиховання його. Вияснялось, у кого добра зброя, у кого добрі коні, у кого гірші. Староста виводив замкових служебників та бояр¹⁾, землян, своїх слуг звичайних та панцерних²⁾). У полі на лежі виявлялося, що деякі старостинські служебники мають гіршу зброю та гірших коней, аніж бояри та слуги землянські. І ось староста обмінював ліпшу зброю та коней бояр на гіршу зброю та коней своїх служебників. Скарги землянства виявляють такі риси примусового обміну чи відбирання зброї та коней у бояр і слуг. „Съ тыхъ коней слуги твои седла и узды збирають и въ томъ имъ шкоду немалую чинятъ“ читаємо в одній скарзі; „тогда дей еси также въ людей ихъ кони подъ свои служебники брати казалъ, а людей ихъ въ поле колькодесять человекъ оставилъ“ — зазначає друга скарга. До цього теж можна, здається, прикласти згадку про коней, що їх „который человекъ для службы нашею зъ заграничья купилъ“ та їх побрали на старосту служебники його. Всі ці деталі надавали „лежам“ визначне місце в скаргах вінницького землянства на старост, викликало протести.

Переслідування татар, очікування на шляхах, ходження в погоню за ними часом давало деякі реальні наслідки. Ворогів спинали, переймали, брали в полон. Земляни приводили додому ворогів, що їх піймали, коней, що їх захопили, відбиту в татар здобич. З радісним повідомленням про щасливе переслідування та повернений ясир треба було посилати до в. князя. Кого послати? Адміністрація брала цю справу на себе. Але землянство розуміло, що реляція, певно, вийде одностороння, все буде на користь старості. Через те землянство хотіло посилати когось з себе, щоб при нагоді заявити і про деякі свої справи. На прийнятті в великого князя можна було після оповідання про щасливу пригоду з татарами підняти розмову про місцеві справи та потреби, про стан замку, про но-

¹⁾ „Повинни в погоню за людьми непріятельскими ходити“...

²⁾ Напр., с. Супруновці — 5 там „слугъ, которые конно служатъ“.

вини адміністрації та ин. Через те могли виходити певні незгоди у землянства з старостою і староста часом вирішав їх досить рішуче, не дозволяв землянам вибирати депутатів до в. князя, затримував, відбирав самий полон. Скарги вінницького землянства і виявляють нам оці суперечки в зв'язку з тим, як і кому повідомити в. князя про щасливу пригоду з татарами. Староста забирав полон — коней та полонених татар до в'язення: коли которому „помогъ Богъ вязня съ людей неприятельскихъ поймати“, той землянин — прохали земляни — „могъ вязня до насъ господара вель“; раніш пригадували міщани — „в себе ховывали, а до насъ (господаря) воживади а за то жалованье отъ насъ мевали“...

Перейдімо тепер до самого конфлікту вінницького землянства з місцевими старостами. Ми зазначили деякі справи, які викликали незадоволення на поведження старост. Наростало це поволі, поки нарешті виявилось в рішучім виступі землянства проти старост. Виявилось в тій сфері, що була найбільш замітна і конче звернула-б увагу. Землянство відмовилося слухати старосту, як керівника військовими операціями. Землянство відмовилось виступити з старостою кн. Корецьким „на поле“. Тоді як-раз прийшла звістка від старости барського Берната Претвича, що татари йдуть до Браславського городища і що треба їх перейняти на шляху. Староста вінницький кн. Богуш Корецький нагадав землянам про господарський наказ виходити з своїм старостою „на поле и подъ шляхи“. Землянство відмовилося й послало до господаря делегата Ів. Кошку з листом, пояснюючи в ньому, що їм важко ходити з своїм старостою на поле і перераховуючи різні кривди від старости (Арх. VIII, V, с. 82).

На таку відмову господар відповів листом, де зазначив, що відмовитися від військової служби не можна, бо це дає можливість ворогам грабувати вільно країну, що це є загальний обов'язок виходити з старостою в час небезпеки. Інша справа коли-б староста кликав їх з собою на полювання „для свого пожитку зверу бити и рыбы ловити на поле шель“: ось тоді можна відмовитись виступати.

Таким чином господарський лист розбив справу на окремі питання. Відмовлятися виходити з старостою на поле — не можна, але всякі новини й кривди старости в цій сфері підлягають окремому розглядові та, може, карі.

Через делегата Ів. Кошку земляни передали свої скарги на новини та кривди старости кн. Корецького. Тут вичислено далеко не все те, чим староста кн. Корецький викликав незадоволення землянства. Ще перед тим було вже послано більші скарги на старосту кн. Корецького (VIII, V, с. 68 — 71) і тепер нагадано тільки те, що недавно повторювалось знову та шкодило землянам.

В.-князівський лист нагадував про попередній лист, що його дано було з приводу скарг землянства на кн. Хведора Сангушка.

Тоді було обговорення справи з панами — радою („слушное заставленье“) та укладено уставу, які („которымъ обычаемъ“) обов'язки

мають виконувати земляни. В основі того листа збережено було „давній обычай... стародавну повинність“, по-над які старости не повинні вимагати від землян. У відповіді на скарги землянства на стар. кн. Корецького в. князь приймає і надалі той попередній лист та уставу, „яко то онъй листъ нашъ першій на тую вставу имъ даный, ширей в себе обмовляєть“... Що-ж стосується судових справ, як норма пересуду, пам'ятне, платня вижам та ин., тут землянство повинно триматися постанови виленського вального сойму 1551 р. (VIII, V, с. 70). З приводу порушення кн. Богушем Корецьким листа та уставу, що їй дано з приводу скарг на кн. Сангушка, в. князь висловлює своє здивування, що кн. Корецький не тримається згідно з стародавнім „обычаемъ“ і робить кривди та утиски землянам та підданам людям „украиннымъ“ (с. 69).

Отже відповідь на першу скаргу землянства на кн. Корецького доповнює вказівки на старину ухвалами недавнього Виленського вального сойму. Це певний крок від загальних потверджень старини в уставах адміністрації¹⁾ в напрямі тих корективів, що їх приносило життя. Дещо залишено згідно з стариною „мы и то на онъ часъ водлугъ давного обычая zostавили, ижъ старостове наши веницкие не мають людей ихъ надъ повинність ихъ стародавнюю“... (с. 70). В інших справах нове виступає на верх: „тогда вже тые пересуда не мають быти браны водле того, яко передъ тымъ до сего часу брано... але вжо мають быти браны по половицы...“ Нова норма зазначена тут ясно. У дальшому староста кн. Корецький та наступники його повинні триматись та заховувати „обычай стародавній и тую теперешнюю уставу“ (с. 71), не чинити „кривдъ и втисненья и новинъ не уводити“.

Відносини між старостою та землянами не кращали. Другу скаргу на новини та кривди кн. Корецького з відмовою виступати на поле подано в наступнім році і відповідь датовано 30. IV. 1552 р. З давніх справ знову розглянено справу про підводи, очевидячки на тім пункті повторювалась знову стара історія: староста брав підводи для своїх власних потреб, посилав їх далі, ніж була стара практика і при тім і підводним людям чинили старостинські служебники всякі кривди, забирали коней, приладдя та ин. З підводами було те-ж саме, як і з сторожами: гроші збирали на сторожів за-для загальних потреб, а сторожів потім повертав староста на свої власні потреби та роботи — „въ день дрова рубати до кухни и иншыя потребности свои робити кажесть“, через таке використання сторожів на приватні праці „не могутъ учинити сторожы городнемъ и схованнемъ въ замку“ (с. 83) а від цього „ся дееть шкода въ захованью“. Далі скаржилися земляни, що староста примушує робити городні з пустих селищ, 2 городні. Нарешті, в скарзі зазначено, що староста кривдить землян у справі полону, забирає в'язнів, переховує в замковій в'язниці і сам вже їх від себе відсилає до господаря. Земляни бачили — з яких мотивів, вище було зазначено — в тім

¹⁾ Грушевський О. С., Господарські устава.

собі кривду і хотіли, щоб їм самим можна було відвозити полонених до господаря.

Такі оскарження передав від імени землянства делегат Іван Кошка. Вирішено ці справи в відношенню до бажань землянства неоднаково. Що-до сторожів та підвід вирішено на користь міщанам. Не повинен староста використовувати це на свої приватні справи та роботи: не повинен посилати „по потребах своїх“ та кликунів „прывставляти ку жаднымъ работамъ“. В справі городень та полону вирішення стоїть на середній позиції: пусті городні не можна безумовно скинути на старостинський в'язь. Висловлено думку, що покинуте село може виявляти певну спокусу, як уходи, і тим приваблювати людність, хоч не постійну і не осілу. Хто користується з уходів в цім селищі та одержує з того користь, той повинен робити городні. Коли-ж старостинський в'язь візьме ці селища собі та почне використовувати, тоді повинен сам робити зазначені городні. Подібним чином не цілком задовольнив бажання землян і в справі полону. Земляни хотіли мати можливість самим повезти полонених до господаря, отримати подяку, оповісти про свої справи. На це вирішено так: відвезти полон може сам землянин, хто піймав, але держати в в'язниці повинен староста, бо тут може бути відповідна сторожа, що не допустить полоненим утекти з в'язниці. Ще один окремий пункт, це ті місцеві люди, що ходили до степу та чинили кривди чабанам турецьким. Земляни обіцяли сами розшукати тих „шкодниковъ“, гадаємо, щоб уникнути деяких прикростей від старости та його служебників, коли ті почнуть сами розшукувати винуватих. В князь згодивсь на таку пропозицію з тим, щоб потім було їх віддано „до везенью старосте“ (с. 84).

На тому не скінчилися непорозуміння землян вінницьких з старостою кн. Корецьким. Десятиліття пізніш знов скарги землянства. Цим разом вже в іншій формі. Землянство вжило рішучих заходів. На Городненському соймі посла Вінницького та Браславського повітів подали писану скаргу про кривди та шкоди старости Корецького (VIII, V, с. 155—157). Депутати — одного з них ми вже знаємо, це Іван Кошка — подали про ці всі кривди і „били чоломъ абыхмо такового утиснення и шкоды чынити имъ не казали“. З тих питань, на яких вже спинялись, знов зазначено тут таке. Сторожа та кликовщина: староста, порушуючи старину та попередні листи, і далі збирає з землян по 3 гр. як кликовщину. Теж і за підводну повинність дають земляни грішми, а потім староста все-ж вимагає підводу без заплати. Забирав староста в землян коней, зброю потрібну для служби господарської та землянської (с. 157).

Як бачимо, всі ці справи вже було раніш вияснено і тепер староста порушував і старину і господарські листи, що на аналогічні скарги йому-ж, кн. Бог. Корецькому, було видано. Зовсім слушно завважує господарський лист на скарги депутатів, що п. староста — „не дбаючи о тотъ листъ и вызволенъе наше, предся дей... по тры грошы... за кликовщину браль“ (с. 156). Староста виявив неуважність до старого звичаю (відбирання коней та зброї), як і до господарських листів.

Господарський лист відновляє в силі попередні рішення та старий звичай і вимагає надалі від старости кн. Богуша Корецького, нехай-би він їх не порушував.

Як бачимо, це та звичайна уважність уряду В. Князівства першої половини XVI в., бажання заховати старину попередніх століть з деякими поправками, що їх конче вимагали змінені умови життя новітнього часу. Старий звичай з деякими пізнішими уставами, що нормували повинності та плати людности, і в дальшому повинен скеровувати місцеве життя.

Але впливові магнати в ролі адміністраторів не вважали иноді на таке сполучення старого звичаю з новими постановами і дозволяють собі їх не виконувати.

Відомо, що часом уряд кидав самоуправним адміністраторам погрозу відібрати від них посаду, коли-б і далі робили вони проти в. князівських приписів. Знаємо, як часом взаємні непорозуміння та скарги людности на адміністрацію примушували братись енергійніш за унормування відносин, висилати спеціальних комісарів, щоб виявити кривди адміністрації та простежити, щоб на цих кривдах дано було покривдженням відповідне винагородження. І наслідком такого втручання уряду до адміністраційних непорозумінь були спеціальні акти з зазначенням такого винагородження¹⁾.

Вінницький епізод цікавий тим, що ми бачимо тут, що уряд ніби безсилий стримати адміністрацію од дальших зловживань. Ті шляхи, якими йшов уряд в інших випадках, ті засоби, що їх уживано в відношенню до менш помітних осіб у ролі адміністраторів, тут, у вінницькім епізоді не помітні. Зловживання та ламання старини не з учорашнього дня. З кожним новим адміністратором заплутане пасмо надмірних вимог та нових зборів не розплутується, а навпаки ще більш заплутується і поширюється. Коли-б хто став вияснити та докладно запитувати про нові вимоги, йому-б стали вичисляти докладно в хронологічнім порядку: це давній звичай, а це запровадив той староста, а це його наступник, а це—теперішній. Кожна новина має свою історію, пригадають та доповнять один одного, оповідаючи, коли та з кого почалось. Все це дуже відомо, бо часто пригадувати доводилося та роздумувати, аж поки списали все докладно на реєстрі та подали через депутатів до в. князя, чекаючи від нього уважного перегляду справи та дійсного стримання адміністрації від дальших зловживань.

Цим разом сподіванки вінницьких землян не здійснилися. Центральна влада, як звичайно, робила нагадування місцевій вінницькій адміністрації, але це мало стримувало від дальших новин та ламань старини, що її потвердили великокнязівські рішення. Вінницькі земляни могли-б пишатись своїми старостами, коли-б це магнатське походження не лягало важко на їх плечі. На початку XVI в. бачили в Вінниці кн. Романа Сангушка, далі кн. Іллю Острозького, нарешті кн. Пронського, що викликав рі-

¹⁾ Грушевський О. С. у книзі Пинское Польсье. 1903, с. 95 № 64.

шучий конфлікт з місцевою людністю та тим примусив в. князя звернути більшу увагу на місцеві непорозуміння в їх важкім загостренні. Кн. Пронський був недовго, але і після нього залишилася традиція неухважно ставитися до старовини, що її потвердили в. князівські вирішення. За кн. Корецького знов відносини псуються, адміністрація ставиться неухважно до місцевої старовини та вимагає, скільки потрібно за-для поладження місцевих оборонних та інших справ. Відносини в. князівської влади ускладнені тим, що на Вінниці записано 5.000 коп гр. л., отже, центральна влада звязана що-до вільного розпорядження Вінницею. Після кн. Корецького староство якийсь час вакувало (Арх. VIII, V, с. 473). Далі обійняв староство Вінницьке п. Юрій Струсь з Коморова з умовою виплатити спадкоємцям кн. Богуша Корецького ті-ж самі 5.000 коп гр. л., отже давній борг вряду залишається без виплати і це, розуміється, звязувало вряд в його відносинах до місцевої адміністрації та в контролі її відношення до місцевої людности.

МАРІЯ ДОРОШИХА.

(З Сосницької старовини).

„Не пустили Дорошенка,
У рясі пізнали,
Закували у кайдани,
В Сосницю послали,
А в Сосниці в Ярополче“...

(Шевченко).

Як наближатися по р. Десні пароплавом з Чернігова до с. Макошина, то, не доїздячи залізничного мосту, видно той куток того села, що зветься „Слобідкою Макошинською“, а недалеко самого мосту — невисокий горб із урвищем над Десною. Це тая частина села, що колись належала Макошинському Покровському монастиреві, а горб—то останок цього монастиря, або, краще кажучи, його монастирище. Останніми роками Десна, особливо весняні поводи все рвуть це монастирище і з землею падають у воду його останки, а невелику капличку, дерев'яний зруб, що поставлено на тому місці, де колись стояв престіл церковний, люди все переносять від берега Десни, захищаючи її від впливу водяної стихії.

Я бачив це монастирище у травні місяці р. 1920. Висока вода та інші несприятливі умови заваждали зробити більш-менш детальний дослід над монастирищем, що від нього й тоді вже зоставалася невелика частина. Оглянув я тільки урвище з великим шаром культурної землі, де, окрім чорноземлі, впали мені в вічі шматки побитої цегли, смуги вапна, черепки битого глиняного посуду та орнаментованих кахель. Кахлі були з поливою і без поливи. Останні пороблено з сірої глини незугарно. Поміж черепків посуду я знайшов кілька шматків його, що мали орнамент давнього взірця, правдоподібно — часів велико-князівських (передтатарських). Через те припускаю думку, що монастир засновано на тому місці, де було житло людське задовго перед заснуванням монастиря. Відомо, що цей монастир жіночий заснував Адам з Брусилова Кисіль (староста Носовський etc.). Філарет подає 1640 рік, як дату збудування монастиря ¹⁾. Це, певне, була перша значна дія, якою, прибувши в наше

¹⁾ Філарет Гумилевскій, „Истор.-Стат. Опис. Черн. Еп.“ кн. 4, Черн. 1873, с. 151.

Наддесення, Кисіль, цей володар великих латифундій та прибічник влади польської, бажав виявити свою побожність як православний. Трохи згодом під його протекцією засновано Максаківський монастир Спаський (р. 1642)¹⁾ та другий Макошинський монастир Миколаївський (не пізніш як 1650 р.)²⁾, що (як і Максаківський) Адам Кисіль зве своїм. Цей Миколаївський монастир звався Макошинським, видно, через те, що частину прибутків з Макошина Кисіль привилеем своїм від 19 липня 1650 року надав цьому монастиреві³⁾, а стояв Миколаївський монастир верстов на 6 від Макошина на схід (за 6 верстов і від м. Сосниці); над Десною на лузі і через те мав ще назву „Луговий“. Від нього зосталося теж дуже мало слідів: великі ями з останками цегли й вапни-рів, де колись була мурована стіна монастирська, і черепки та кахлі.

Вже давно, переглядаючи твір єп. Філарета, я зупинивсь на призвищі однієї ігумені Макошинського Покровського монастиря, що звернуло на себе мою увагу. Це ігуменя-схимниця Марія Дорошиха⁴⁾. Я запитував у себе, чи не має ця ігуменя якогось відношення до родини гетьмана Петра Дорошенка.

Всі літописці українські (Самовидець, Величко, Граб'янка та инш.) відзначають, що по тому, як Петро Дорошенко піддався у Чигирині Ромодановському та Самойловичеві, його заслано на життя в Сосницю, а з документів (актів), котрі збрала та видала Археографічна Комісія в Петербурзі, крім того видно, що слідом за Петром Дорошенком, до Сосниці переїхали з правого боку Дніпра: його дружина, брат Андрій (кол. Паволоцький полковник та наказний гетьман), мати „старица Митродора“ і инша рідня⁵⁾. З тих самих актів відомо про коротке перебування Петра Дорошенка в Сосниці (з листопада 1676 р. до 8 березня р. 1677), про те, як Петро Дорошенко будував у ній собі двір, про те, як хитрощами забрали його до Москви, про відпущення з неї на Україну брата його Григорія (кол. Брацлавського полковника), відомо про негарне поводження жінки Петра Дорошенка, перевезеної потім до Московщини⁶⁾. Григорій Дорошенко, що відграв значну ролю на Правобережжі, оселився у Батурині⁷⁾, а Андрій Дорошенко зоставсь у Сосниці, де сотникував сам, а за ним його сини Іван та Василь Дорошенки. Матір свою стареньку Петро Дорошенко не один раз згадує в своїх листах до Самойловича й піклується нею, а втім про її долю мало відомо.

¹⁾ Ген. Сл. о маетн. Черн. полка, Ч. 1908, с. 593—4. Опис. Ст. Мал., О. Лаваревського, т. II, Полкъ Нѣж. К. 1893, с. 150—1, 512. Р. 1542 власне король Володислав IV дав дозвіл збудувати монастир.

²⁾ Як здогадується Філарет, р. 1649. *op. cit.*, IV, 140.

³⁾ Обзор. Рум. Оп. Мал., в IV (дополн.) Н. Константинович, Ч. 1885, с. 11.

⁴⁾ Ф и л а р е т ь, IV, 153.

⁵⁾ Ак. Ю. З. Р. т. XII, с. 798, 810, 814, 842. т. XIII, с. 131, 133, й инші.

⁶⁾ Ibid. т. XII, с. 798, 810, т. XIII, с. 30, 31, 57, 58, 135.

⁷⁾ Потім жив десь по инших місцях (можливо в Чернігові, де, певно, його й поховано в Єлецькому монастирі В. Л. Модзалевський. Малор. Родословник т. I, К. 1908, с. 452).

У згаданих актах є вказівка, що з неї можна зробити висновок, ніби-то й мати Петра Дорошенка виїхала до Московщини. Але-ж заголовок акту з цих матеріялів, а саме: „1677 августа 9. Царській указъ Сѣвскому воеводу Неплюеву о подводахъ для матери Дорошенка, которая должна прибыть въ Москву съ запасами“, не відповідає змістові самого акту, бо зміст каже тільки про розпорядження що-до підвід під „запасы, которые къ нему (Петру Дорошенку) къ Москвѣ мать его отпуститъ“¹⁾. Отже про факт від'їзду матери Петра Дорошенка в цьому акті нічого немає. Оця невідповідність і дала мені привід поставити питання, чи не зосталася мати Петра Дорошенка в Сосниччині. Важко гадати, щоб черниця Митродора, що про неї якось уже встановилося, наче вона не поділяла деяких думок Петра Дорошенка і зовсім його не благословляла за деякі політичні вчинки, що при ній були на Україні ще два її сини (Андрій та Григорій), щоб вона згодилася податись з України на Московщину, особливо під той час, коли сам Петро Дорошенко рвавсь додому. Досить уже того, що вона мусіла кинути Правобережжя — свою батьківщину. Отже, хоч-би їй і довелося переселитися на Московщину, то не зразу слідом за сином Петром. Деякий час вона прожила на Сосниччині. Тут, як черниця, мати Петра Дорошенка не могла не задовольняти свою побожність так, як це звичайно робили всі ченці й черниці, себ-то монастирським життям. А найближчий від Сосниці монастир жіночий був Покровський Макошинський. От через це все я й припустив думку, що мати Петра Дорошенка звязала себе з цим монастирем, а побачивши у Філарета в списку ігумень цього монастиря прізвище „Дорошиха“²⁾, став дошукуватися в цій ігумені матери Петра Дорошенка, міркуючи собі, що, прийнявши схиму, вона змінила й ім'я і з стариці Митродори стала схимницею Марією.

Ця думка — перш тільки здогад — знайшла собі підставу, коли я, перебуваючи в Чернігові, переглянув р. 1919 в ризниці Троїцького монастиря (в Введенській церкві) синодик „Покровского Макошинского храма“ (кол. Макошинського Покровського монастиря)³⁾. Цей синодик чималого формату в шкурятяній палітурці, — писано не однією рукою. Він являє собою копію з оригіналу, причому є аркуші новішого й давнішого копіювання. В ньому вміщено: Род схімници Мрії Дорошихи ігдменїї“ (стор. не позначено) і „род їдк Дорошенковъ“ (4 стор.). Скільки пам'ятаю, першого писано давньою рукою, а другого пізнішою, і самий аркуш, иншого паперу, на якому він писаний, вліплено згодом. На другій сторінці синодика — такий напис „Субботникъ оумѣрших вѣрно поминаніе Изобразіся во градъ Сѣсничци. Трудъ Ивана Андреевича. Рокъ Бжїя а. ѳѳго. мїа апрїля“. На першій сторінці є помітка: „Спи-

¹⁾ т. XIII, с. 225 (67).

²⁾ Як свідчить Філарет, ігуменями Покровського Макошинського монастиря були: в р. 1668 „Анастасія Бабурчанка“ (можливо „Бобирчанка“. Ю. В.), за нею „схимница Марія Дорошиха“, а в р. 1680 — „Елисавета Круковская“ (Філаретъ, IV, 152, 153).

³⁾ Де синодик тепер, — не знаю. Певно, в Чернігові, в музеї або в архіві.

саю с подлинника 1843 года Марта“. В записі роду схимниці Марії Дорошихи зазначено (з самого початку) „Тихона. Анну. Еленѣ. Доробел. Харлампіа. Герасима. Парасковію. Іакова. Феодора. Стефана. Тимофея... (й інші). На кінці іншою рукою: „Схимонахѣ Мрію. Григорія“.—З роду Дорошенків синодик згадує: Афанасіа, Феклу. Іакова, Ірину. Василія“... „Василія“... „Петра, Іоанна, Михаїла“... „Стефана, Григорія“... (й інші). Як поставити записи з цього синодика (записи з роду Марії Дорошихи) поряд записів по синодику священика в с. Слабині (кол. Чернігівського повіту) Василя Стефановича Дорошенка ¹⁾, небожа гетьмана Петра Дорошенка ²⁾, то побачимо, що в частині записів вони тотожні. Свящ. Василь Дорошенко в своєму синодику відрізняє своїх „родителів“ від його „родителів по плоту“. Він серед перших згадує з самого початку: „Тихона, Анну, Дорофея, Харламія, Марію скімницю, Параскевію, Стефана“... (й інші), себ-то тих самих, котрих згадує з роду схимниці Марії Дорошихи синодик Макошинський, а серед „родителів по плоту“ поминає: „Дорофея, Мрію, Петра, Параскевію, Стефана, Евфимію, Григорія, Магдалену“... (й інші). Таке відрізнєння „родителів“ від „родителів по плоту“ — зрозуміле. В першій категорії згадується рідня (іншого прізвища), а в другій категорії кривні Дорошенки. Здається, немає сумніву, що в синодику Макошинському з роду Марії Дорошихи передовсім зазначені її батько та мати, Тихон та Ганна, — і її чоловік, Дорофей, а потім уся її рідня, а коли померла сама Марія Дорошиха, то й її хтось дописав. Для свящ. В. Дорошенка Тихон та Ганна були його прадід та прабаба (з іншого не Дорошенківського роду), Дорофей — це його дід (батько Петра Дорошенка), якого він не міг проминути через те, що поряд із цим стоїть його (Вас. Дор.) — баба Марія схимниця — і вся її рідня. Що-ж до „родителів по плоту“, то бачимо знов тих самих діда й бабу Вас. Дорошенка, Дорофея та Марію, потім Петра (певно, гетьмана, як поважаного, дядька), Стефана й Евфимію — батька й матір Вас. Дорошенка.

Цікаво й може підтверджує наведені здогади те, що імени „Митродора“ ні в синодику Макошинському, ані в синодику Вас. Дорошенка не зазначено, а це-ж була баба Вас. Дорошенка, яку він знав і повинен був-би записати. Він і записав її. Це-ж її бачимо під ім'ям Марії, що його вона мала на останку свого життя.

Яка-ж пам'ять тепер зосталася про Дорошенків у Сосниці? У відповідь на це скажу, що ті речі, котрі стосувалися до Петра Дорошенка, давно вже цікавили знавців старовини, і все, що могло бути в Сосниці з речей як самого Петра Дорошенка, так і його рідні, — давно відсіля вивезено. Нащадків Андрія Дорошенка, що був прибічник Мазепи, їздив із ним р. 1689 до Москви ³⁾ і обдарований був маєтностями, що деякі з них

¹⁾ Тр. Черн. Пред. Ком. по устройству XIV Арх. С. Ч. 1908, с. 164—167.

²⁾ А не внука його, як неправильно сказано в „Трудахъ“ (Ibid., 164) див. В. Л. Модзалевського „Малорос. Родословникъ“, т. I, К. 1908, с. 451, 452, 454 (2. 4. 7. 17).

³⁾ Модзалевскій, *op. cit.*, 452.

належали перед тим Петрові Дорошенкові¹⁾, у Сосниці давно вже немає. Збереглася в Сосниці пам'ять про Дорошенків тільки в назвах, а саме. Є в Сосниці „Дорошова“ (тепер „Дорошенківська“) вулиця, що йде від болота Каменців, пересікає Батуринську вул. (давній Батуринський шлях) і впирається в р. Убедь, де біля вулиці (на Убеді) є „Дорошова Яма“, та трохи вище од м. Сосниці, по тій самій річці між Сосницею та хут. Масалаєвкою — „Дорошові Млини“ (де давніше був Дорошенків хут. у бору) та при них „Дорошова Гребля“, що веде з бору через низину р. Убеди на Чорнотицький Шлях. Деякі з цих місцевостей згадуються в давніх актах, напр. „Займище на р. Убедь“ між Сосницею та Масалаєвкою — в Мазепиному універсалі р. 1699, що надав його Васи́леві Дорошенкові, під той час сотникові Волинському²⁾, а про Дорошову, або Дорошенкову Греблю згадує декрет Військового Ген. Суду від 12 липня 1746 р.³⁾

Де-ж у Сосниці був двір Петра Дорошенка? Як переказують, він був на Дорошенківській вул. недалеко р. Убеди. Судячи з конфігурації селитьби, зображеної на давньому плані м. Сосниці (здається, кінця XVIII в. або початку XIX в.), що, певно, переходується в Чернігівському Музеї⁴⁾, ця селитьба, безперечно належна Дорошенкам, займала місцевість по-над р. Убеддю й теперішнім болотом Попівкою, сливе від Покровської церкви приблизно до Батуринського Шляху, охоплюючи собою частину Дорошенківської вул. та кілька теперішніх селитеб⁵⁾. Мені доводилося чувати, що біля Дорошенкової Ями був якийсь „завод“, а старий дід Йовхим Нумеровський, буде тому років 20, розповідав мені, що, як він був хлопцем, то витягав з р. Убеди труби цього заводу. Грамотою 1690 р. Андрієві Дорошенкові надано місце „подь Сосницею межь Проварам“⁶⁾. Можливо, що це й є те місце над Убеддю недалеко від Дорошової Ями, до котрого стосується переказ Нумеровського і котре, як кажуть інші, належало Дорошенкам. Знаючи, що Сосницькі маєтності Петра Дорошенка перейшли до його брата Андрія, як це добре відомо за с. Чорнотичі, можна визнати перекази про місце селитьби Петра Дорошенка в Сосниці — між Покровською церквою й Батуринським Шляхом. по-над р. Убеддю та по Дорошенківській вул., — за вельми правдоподібні. Отут, значить, і був тій куточок, що припав до вподоби Петрові Дорошенкові, як це поетично описав Костомаров у своїй

¹⁾ Напр., с. Чорнотичі Сосницьк. пов. (Ibid., 451, 452. Ген. Сл. о маєтн. Черниг. полку, Ч. 1908, с. 135).

²⁾ Обзоръніе Румянцевской Описи Малороссіи О. Лазаревського, в. I, Полкъ Черн., Ч. 1866, с. 129.

³⁾ Тр. Черн. Пр. Ком. по устр. XIV Арх. С., с. 101.

⁴⁾ Давніше план цей увіходив до експонатів Музею міського та Черн. Арх. Ком. (II Радянський Музей у Чернігові).

⁵⁾ Деякі з них побували в володінню Шафонських, Проценків.

⁶⁾ Ген. Слѣд. о маєтн. Черн. П., с. 620—624. „Провари“ — певно — бровари, або броварні.

бувальщині „Чернігівка“¹⁾). Проти нього, зараз-таки за рікою Убеддю,— так званий „Панський лісок“, що, як каже кол. його володілець Щербань, у давніх актах звався „Гетьманщина“.

Невідомий автор записок „Замѣчанія до Малої Росії принадлежання“ (М. 1848), каже: „Андрей Дорошенко оставилъ тоже ту сторону (Правобережя) и поселился въ Сосницѣ. Слѣдуя сему примѣру, чтобы не быть жертвою польскаго мщенія, многіе другіе той стороны Днѣпра козацкіе чиновники, оставили оную и перешли на эту сторону Днѣпра“...²⁾). Між них автор зазначає Якова Лизогуба, Кандабу, Апостола й инш. Це був той час, коли, як каже літописець, народ „многими купами и таборами“ переходив на лівий бік Дніпра³⁾). Безумовно, що частина людности з празого боку Дніпра перейшла на Чернігівщину самз, частинчу-ж забрала з собою „як челядь“ ота козацька старшина, про яку згадує автор цих записок. Такі переходи за той час чимало вплинули на етнографічний склад людности Чернігівщини. Це — один із тих впливів, яких в історії Чернігівщини було чимало. Коли-б позбирати самі-но записки на книгах стародавніх виданнів, то можна-б простежити, як власники цих книг, переходячи з місця на місце, досягали Чернігівщини, бо важко припустити думку, ніби по книги їздили з Чернігівщини на Волинь або ще й далі на захід. Швидше книгу приносили пересельці з заходу. Правду кажучи, зробити таку збірку відомостів по книгах нелегко. Я хочу тільки зазначити, що написів на книгах ще, здається, не використовувано на те, щоб розшукати шляхи колонізації Лівобережної України.

Про ці написи й загалом усякі записки в книгах я згадав із приводу переходу Петра Дорошенка, його матери та иншої його рідні з челяддю до Сосниці та з приводу того, що в синодику макошинському зазначено багато „родів“ захі нього походження. Ось приклади цих записів. Стор. θ „Род іеромонаха Силвестра з мѣста Старногороду“. Рwd іеромонаха Іваникія Пашкевича з града Радивиловского“. Стор. і (зеор.) „Род іеродіакона Филовея Домбровского змѣста Торчина“. Стор. гї „Род Дольгаліов сподь кремаанца“. Стор. д̄ (зв.) „Рwd іеромон. Софронія Демечовского Ігѣмена Дорогиц подлскаго“. Стор. ӣ „Рwdь іервомонаха Силвестра: сельнічогw згроду Корѣца“. Стор. непозн. „Род: Інокинѣ Фешктисти Вишенскоѣ“. Стор. непозн. „Рwd. василіа Терлецкогo писара Браславского“⁴⁾).

Записи пізніші це — роди з Чернігівщини, особливо з околиць Макошинського монастиря: з Макошина, Сосниці, Нових Млинів і т. и. Між

¹⁾ М. Костомаров, Чернігівка. К. 1908, с. 134—135. Перед 1608 р. у цьому куточку стояв старовинний дерев'яний будинок, можливо XVIII в. Перекази про те, що в ньому ніби-то жив гетьман Петро Дорошенко, — неправдоподібні.

²⁾ „Замѣчанія“, с. 21. Є думка (скільки пам'ятаю, проф. М. Н. Бережкова), що автор цих „Замѣчаній“ був Оп. Ф. Шафонський.

³⁾ Величко, II, 356.

⁴⁾ Є також (2 стор.). Родъ пана Киселія, перваго ктитора сто покровского мѣтра дѣвичого макошинского

иншим „Род Зорки шбывателя сосницького“, той рід, котрий тут ¹⁾, певно, мав не аби-яку вагу, бо з числа сотників сосницьких знаємо Степана Зорченка, який підписавсь під Конотіпськими Статтями при обранні гетьмана Івана Самойловича р. 1672 ²⁾. Філарет каже, що Зорка в Сосниці був р. 1652 ³⁾, а в Реєстрах Війська Запорозького, складених р. 1649, бачимо тут козака Тимоша Зорку ⁴⁾. Цей Зорка був один із тих козаків, котрі ввійшли в склад Сосницької сотні, що під той час, за Богдана Хмельницького, вперше зорганізувалася, — певно, з місцевих кріпаків, — і разом із іншими провадила невпинну боротьбу проти шляхетських привилеїв. На жаль, ані про Зорку, ані про Зорченка споминів у Сосниці немає.

За останні десятиріччя пам'ять і про Петра Дорошенка все більш зникає в Сосниці. Стали в нас забуватися і за назву „Дорошова Яма“ і за стародавню назву Дорошенківської вул. „Дорошова Юлиця“, хоч місцевості з подібними назвами (як от і „Дорошові Млини“, „Дорошова Гребля“) протягом дуже довгого часу (років, приблизно, 150) перебували в руках Андрія Дорошенка та його нащадків. Я кажу тут за місцевості в м. Сосниці та біля неї, за ті місцевості, в котрих жили Андрій Дорошенко та його сини Іван та Василь. По-за межами Сосниці всі вони були володарями великих маєтностей у сотнях Сосницькій, Волинській і Киселівській, володарями полів, луків, лісів, млинів та сіл: Козляничі, Чорнотичі, Верхолісся й Купчичі ⁵⁾. Іван Дорошенко, якого бачимо сотником у Сосниці перед 1694 р. та в рр. 1699—1701, 1703 ⁶⁾, володів між іншим залізним заводом біля Рудні (давніш слобода Руденка в сотні Сосницькій, недалеко від сс. Чорнотич та Козлянич ⁷⁾). Василь Дорошенко, що сотникував у Сосниці слідом за Іваном Дорошенком у першій чверті XVIII в. ⁸⁾, осадив слобідку Лубенець (Луб'янку, або Луб'янці) у сотні Волинській та слобідку Базилівку ⁹⁾. Із цих Дорошенків Андрій якось умів жити в згоді з владою і з людністю. Його обирали на сотника не один раз, бо відомо, що він сотникував у Сосниці в рр. 1677, 1689, 1691. Між іншим, він був у році 1691 представником від людности Сосниці та прилеглих сіл (від козаків, міщан та „тяглих“ людей) у важ-

¹⁾ А, може, й в інших місцях: згадаймо „Диариуш Зорки“.

²⁾ Величко, 11, с. 315.

³⁾ Філаретъ, VI, с. 100. Власне згадується за Зорчин будинок.

⁴⁾ Чтенія в Общ. Ист. и Древн. Росс. М. 1874, III, с. 336.

⁵⁾ Модзалевскій. Ор. cit. 452—454. Ген. Сл. о м. Ч. П., 119, 125, 134, 135, 180, 182, 183, 620—624 й інші.

⁶⁾ Модзалевскій Ор. cit. 453. (Акт. від 29/V 1703 р. в Сосницькому Музеї).

⁷⁾ Ген. Сл. о м. Ч. П. 132. Цікаво, що сс. Чорнотичі та Козляничі переходять у володіння Івана Дорошенка (а перед тим вони були у його батька) року 1709. Модзалевскій. Ор. cit. 454).

⁸⁾ Модзалевскій, Ор. cit. 454. Василя Дорошенка бачимо сотником в Сосниці, між іншим, р. 1717. Акт від 19/IX, 1717 р. в Сосницькому музеї).

⁹⁾ У кол. пов. Конотіпському Модзалевскій. Ор. cit. 454. Ген. Сл. о м. Ч. П. 139.

ливій справі з Леонтьєм Полуботком, що точилася в Генеральному Суді за право користуватися пущею за ріками: Убеддю, Захребетною і Бречею ¹⁾. Син Андрія — Іван Дорошенко це людина вже іншої вдачі. Не схотів він заслужити собі подяки від людности. Навпаки, заслужив кару: його вбили свої-ж-таки селяни (фактично кріпаки) ²⁾.

Отже споминів про Дорошенків у Сосниці не збереглося. Окрім наведених назов та згадок-здогадів про місце, де була селитьба Петрова Дорошенкова, тільки пісня „Ой на горі та жінці жнуть“, що лунає тихими вечорами на вулицях та в садках сосницьких, нагадує про цього завзятого автономіста, про цю значну постать в історії України, та про того Сагайдачного, „що проміняв жінку на тютюн та люльку, небачний“.

¹⁾ Суд наказав: „жеби огнюдь волная ведлугь стародавнего звичаю тая пуща била“ (Обозр. Рум. Оп. М., I, П. ч. 132).

²⁾ Де це скоїлося, невідомо: М о д з а л е в с к і й, Ор. cit. 454.

Г. ШАМРАЙ.

ЧЕРНІГІВСЬКІ РАТУШНІ СКАРГИ.

Чернігівські ратушні скарги з початку XVIII в. виявляють звичайні турботи міського керівничого осередку в складних економічних обставинах. Деякі справи не полагождені ще від попередніх десятиліть і в дальшому без швидкого вирішення справи заплутувались та ускладнялись, так що полагодження їх від того теж гальмувалось.

У сфері питань податкових залишилися від попереднього деякі спірні питання зв'язані з податками та повинностями. І далі турбувала та непокоїла справа стації, себ-то постачання підвід переїжджим та всього потрібного підчас перебування оцих переїжджих у місті. справа таких визискувань з боку переїжджих та скарги на такі визискування мали давню історію. Міста терпіли від таких переїжджих та вимог стацій ще за литовсько-польського режиму і тоді теж усякими засобами намагалися певною мірою зменшити тягарі у цій сфері та по змозі унормувати вимоги від переїжджих, що часом справді не знали меж для своїх вимог. Увага йшла тут у двох напрямках, в'яснити, хто має право вимагати стацію та—далі—коли і має право вимагати, то в яким розмірі, що саме. Одколи Україну прилучено до Москви, великі лівобережні міста на більших шляхах з великим рухом опинилися в гіршому стані. Постійні військові справи чи то на самім Лівобережжі, чи то на правім боці викликали постійне пересунення війська цими лівобережними шляхами, деякі частини війська залишались тут за-для операцій, деякі переходили на той бік Дніпра, але все-ж-таки вони пересувалися тими-ж звичайними шляхами через ті-ж звичайні міста відпочинку та перебування. Разом із таким пересуванням війська та дипломатичних делегацій страждали міста і від різних визискувань від урядовців, що їздили в справах зв'язаних з військовими, адміністративними та фінансовими питаннями; такі урядовці мало вважали на стан міста і в своїх вимогах частенько-таки переходили звичайні межі.

Вже перед гетьманом Богданом Хмельницьким повстало це питання про нормування стації з двома окремими моментами, про які вже було зазначено раніш: кому давати стацію та в якій нормі давати. На скарги від міста Київського довелось видати Хмельницькому кілька універсалів, в'яснюючи оці важливі за-для міського господарства питання. Претендентів на стацію в місті було багато, кожна частина військова з своїм

командиром на чолі вважали за потрібне вимагати для себе стації та крім того різних потрібних речей, а міські урядовці не знали, як їм у таких випадках чинити. Крім страви для себе, фуражу для коней, возів та провідників до них, вимагали ще для себе одягу та взуття ¹⁾, потрібного в дорозі. Так зазначали міські урядовці, що вимагали ²⁾ переїжджі собі зайве: „вымыслы якіе непотребные вымышляючи“. І вже тоді довелось стати на ґрунт розрізнення тих, що їдуть з дорученням від уряду, від тих, котрі такого доручення не мають. Хто „зъ листомъ нашимъ туды посланный будетъ“, той може вимагати стації, але все-ж-таки в певних звичайних межах, не вимагаючи над міру, зайвого: „не повиненъ онъ нічого вымышляти, опрочъ того що оному от насъ въ листъ нашомъ доложено будетъ“ ³⁾. Хто все-ж-таки стане вимагати зайвого, „якіе непотребные вымыслы“, підлягає суворій карі, як „своеволникъ, легце поважаючи сей универсаль нашъ“.

Отож уже в універсалах Б. Хмельницького вияснено, як треба розв'язати справу. Вияснити, хто може вимагати стації, а хто не може, і далі вимагати стацію тільки в певній нормі, а не по-над норму, нарешті, не дозволяти переїжджим чинити кривди місцевим людям, міщанам. Пізніші гетьманські універсали розвивають далі оці основні погляди, роблять дальші висновки. Багато уваги присвячено виясненню, хто властиво може вимагати для себе стації. Зауваження в універсалі гетьмана Богдана про лист наш, гетьманський, розвивають далі і доповнюють дальшими поясненнями в тім-же напрямі, які листи, від якого уряду дають право вимагати стації від міщанства. Мазепин універсал Чернігівській ратуші в справі переїздів та стації зазначає деякі деталі таких переїздів. Особливо було важко Чернігівській ратуші „подчасъ монаршей е. ц. п. в. въ Черниговѣ битности и сіятельнѣйшого тежъ князя е. м. Александра Даниловича Меншикова и иннихъ его жъ ц. в. министровъ офицеровъ“. На утримання оцих переїжджих урядовців та інших доводилося міщанству витратити великі гроші, не тільки вичерпано всенюку ратушну суму, але довелось ще за-для задоволення „публічних потреб“ позичати в приватних людей. Гетьман цілком погодивсь із тим, що становище Чернігівського магістрату дуже важке і справді доводиться в цій сфері зробити допомогу, щоб вивести магістратські фінанси з такого ускладненого становища (1706) ⁴⁾. Скарги чернігівських магістратських старших гетьманові Скоропадському виявляють інші труднощі зв'язані з стацією в міста. Магістратські посполиті не можуть, як треба, допомагати магістратові постачати підводи, бо їх самих, посполитих, притягає старшина до загальних сотенних повинностей та робіт, а заможніших посполитих повертають до військової служби, через що і магістрат не може виконувати всіх належних повинностей, як це все випадало (1709). Пізніш у четвертім універсалі Скоропадського знов бачимо ту саму причину

¹⁾ ани чоботь и панчошь и иншихъ вымысловъ вытягати неважилъ „Акты Зап. Р. V. № 44 (1655). ²⁾ Акты Зап. Рос. V. № 33. ³⁾ № 30.

⁴⁾ Збірка грамот м. Чернігова (збірка арх. матеріалів Судієнка, 6-ка кол. Київ. Ун.).

видання універсалу, скаргу магістратських старших на зубожіння магістрату через постійні витрати на переїжджих, пересунення російського війська та уставичне постачання кормів та напоїв на переїжджих посылщиків у різних справах (1710). Знов через кілька років універсал гетьманський Скоропадського викликаний такими самими скаргами на часті переїзди, через що магістрат зазнав великих утрат, а тамошні люди „крайній въ коняхъ убитокъ“: магістрат вимагає значної допомоги, щоб вийти нарешті з важкого становища (1719). Магістратські нагадують попередні приписи в справі нормування вимог підвід, що не можна вимагати по-над певну норму підвід, більш як 10 підвід, „хочай би невѣдомо якъ валная указовала потреба“; очевидно, ця постанова що-до нормування вимог підвід забувалася і не завсіди її додержувано на практиці, а це викликало спеціальні скарги та спеціальне зауваження в гетьманським універсалі на магістратські права (1709). Траплялись й такі випадки, що з магістратських сіл козакі брали собі підводи з магістратських посполитих, а самих посполитих забирали на працю собі: на це скаржилися міщани і згадку про цю скаргу ми знаходимо в царській грамоті 1690 р. чернігівському магістратові на його права та маєтності. Так само і полковники брали собі підводи з міщанства на свої приватні потреби, коли-ж треба було давати підводи російським військовим частинам, що переходили через місто, до такого постачання підвід притягали самих міщан, минаючи всіх інших, кого теж звичайно притягали до цієї повинності. Отже і царська влада була своєчасно поінформована про скарги та труднощі з підводами і мусіла висловитися в тій справі. Справді, ми бачимо, що царська грамота 1690 р. висловлюється досить виразно в справі постачання підвід, наказує триматися звичайних постанов що-до цього, не вимагати зайвого, обмежує вистачення підвід тільки тим, хто має відповідні відписки про це (грамота 1690 р.). Окрема пізніша царська грамота спеціально порушує підвідну справу та наказує давати лиш тим, хто має подорожні офіційні листи (1708 р.). В пізніших грамотах Петра маємо теж вказівки в тій-же важливій для міщанства справі постачання, вимог та визискувань (1709—1710). В звязку з тими-ж підвідними скаргами та зловживаннями треба поставити і окремий лист генерала Вейсбаха, що поновлює попередні заборони переїжджим робити зайві вимоги та кривди міщанам, коли ті сами „за нинѣшнимъ пожаромъ отнюдь въ удоволствование приобрести не могутъ“, а тим більш не можуть давати переїжджим тих речей, що ті собі вимагають (1718). Отже, тут загальну заборону вимог та кривд поновлено в звязку з пожежею, що від неї постраждав Чернігів.

Часті скарги на переїзди, вимоги та кривди виявляють нам, як глибоко захоплювали ці справи міщанство, яке широке поле за-для всяких визискувань було тут для російських урядовців, що так охоче показували українській людині свою владу, не вважаючи ані на які приписи та постанови, ані на гетьманські універсали, ані на полковницькі листи. Але крім того переїзди та вистачання кормів значним тягарем лягали

на міський бюджет, бо доводилося витратити міські гроші на утримання, на купівлю потрібних речей, щоб завдовольняти вимоги переїжджих. Коли кінчалися готові магістратські суми, доводилося позичати в окремих магістратських старших гроші. Це знаємо ми з скарги чернігівської, так само як і з актів інших міст. Видатки звязані з переїздами важко лягали на магістратські фінанси.

Та і взагалі не все було гаразд з чернігівськими магістратськими фінансами. Джерела прибутків були ясні, відомі, але й тут доводилося раз-у-раз уважати на різні втручання полкової старшини та різних впливових осіб, що відривали собі помалу з магістратських джерел прибуткових, хто млин, хто греблю, хто посполитих.

Магістратські села були за чернігівським магістратом ще з XVII в., і магістрат повертав прибутки з цих сіл на свої власні потреби. Селяни, як звичайно, давали датки натурою, платили поплати грошові, це все збирали спеціальні магістратські збірщики та виплачували згідно з рішеннями магістратського уряду. Так само відбували селяни і певні повинності, наприклад, давали підводи переїжджим, але це робили згідно з наказами від магістрату і тим, кому магістрат призначав це робити та давати. Коли було треба, магістрат призначав, і селяни давали певну кількість підвід, висилали певне число людей на ту чи іншу працю. Магістратські урядовці перевіряли виконання та, як звичайно, карали за неслухняність, за супереку.

До таких нормальних відносин поміж магістратом та магістратськими селянами втручалася місцева старшина та притягала селян до інших повинностей чи поплатів. Коли з сотенних посполитих робили певні збори, чи притягали до певних повинностей, сотенні урядовці не минали, як було-б треба, магістратських посполитих, але й їх притягали до загальних повинностей та поплатів. До вистачання підвід сотенні урядовці притягали теж і магістратських посполитих. Царська грамота 1690 р. переказує скаргу магістратських урядовців, що козаки в магістратських селян забирають підводи на свої потреби, беруть і самих посполитих собі на працю, коли буває потреба: розуміється, вже після того магістратські посполиті відмовляються давати поплати чи відбувати повинності на магістрат.

Крім окремих випадків притягання до певних повинностей чи поплатів претенсії старшин що-до магістратських людей ішли далі. Було спокусливо взагалі вивести магістратських людей з-під керування магістрату та взагалі взяти під свою, старшинську протекцію, з тим, щоб використовувати таких протекціантів тільки на себе, на свої потреби. Селяни магістратських сіл иноді корилися силі, а иноді бачили певну вигоду, коли на перший час старшина брала менше, ніж брав магістрат, обтяжений великими виплатами та роботами. Таке тимчасове зменшення тягару податків могло призводити до того, що магістратські селяни своєю волею без примусу ішли назустріч бажанням старшини, під старшинську протекцію. Скарги в справі послушенства з боку магістрату

повторювалися не раз. Між універсалами гетьмана Скоропадського маємо один, який зокрема спиняється на тій справі, що посполиті магістратських сіл повинні і далі теж виконувати послушення, як робили це раніш звичайно (1709). Докладнішу скаргу подав магістрат пізніш, що й викликало спеціальний універсал гетьмана Скоропадського. Випадки повернення магістратських людей під старшинську оборону повторювалися й пізніш, отже магістрат мусів подавати докладніші відомості, хто саме повернув людей.

Друга група грошових податків та робіт ішла з тих магістратських людей, що жили в місті. Ці ремісники та купці виплачували на користь магістрату грошові датки, а коли була потреба, виконували певні роботи згідно з призначеннями од магістратських старших. Отже всякі претенсії від старшини сотенної чи полкової що-до цих магістратських людей в місті зачіпали магістрат, бо позбавляли його можливості далі мати цих людей до своїх послуг. Коли сотенні урядовці притягали магістратських людей до сотенних повинностей, вони тим самим збавляли певну частину магістратських прибутків, на яку вже не можна було рахувати, складаючи магістратські бюджети (універсал гетьмана Скоропадського 1709 р.). Подібне значіння мало теж і притягання ремісників, коли старшина брала ремісників під свою протекцію, притягаючи до залежності від себе. Старшина уживала тут тих самих засобів використання ремісників, які бували і попередніми часами, а саме вона накидала на ремісників певні роботи на себе і не платила за зроблене, а ті ремісники після того відмовляються робити щось на магістрат (царська грамота 1690 р.). В результаті такого притягання ремісників та накидання на них роботи чернігівський магістрат втрачав певну суму зборів та робіт.

Хто жив на міській землі, провадив торгівлю на міській землі, той вступав у певні зв'язки з магістратом, був під його контролем, платив певні поplatки на магістрат. Через те магістрат стежив за такими людьми та пильнував своїх грошових зборів. Не дивниця, що в гетьманських універсалах та царських грамотах ми знаходимо згадки про міщанські скарги на такі порушення звичайної практики. У царській грамоті р. 1690 маємо вказівку на міщанські скарги в такій справі. Різні люди—скаржилися міщани—оселилися на міських землях, нічого не дають на магістрат, вимовляються тим, ніби-то земля монастирська, а монастирська братія стоїть за таких людей, обстоює їх. Так само козаки поставили свої комори коло міщанських комор і тим самим підривають торгівлю міщан. Таким чином виникало питання про заселення міської землі, використання її без виплати належних датків та без виконання звичайних робіт на магістрат, а в деяких випадках повставало складне питання про захоплення міської землі, коли на заяви міщан відповідали, що це земля не міська, а інших власників, до якої магістрат чернігівський не повинен мати ніяких претенсій. У справі з людьми, яких боронив монастир, певно магістрат вже мав значні труднощі, виясняючи свої

права проти претенсій монастиря. Те, що монастир, монастирська господарча влада боронила людей від магістрату, ускладняло справу, бо і ті неслухняні, яких привертав магістрат знов до себе, покладали свої надії на монастирський захист від магістрату. За таких умов, звичайно, справа затягалася надовго і магістратські урядовці мусіли витрачати багато енергії, щоб привернути до послушенства тих, які відбилися від магістрату та перестали давати належні поплати та виконувати належні роботи на магістрат згідно з давніми нормами поплатів та роботизн. Через те і турбувала так магістрат справа з неслухняними людьми. „Да на ихъ же мещанской землѣ поселилися мещане и иніе волніе люде и нинѣ живутъ и мещанскими ихъ землями и грунтами владѣють, а в ратушу имъ ничего не платятъ, оговариваясь, будто они живутъ на землѣ Елецкого и Илинского монастирей, а властѣ де и братія тѣхъ монастирей за нихъ стоятъ“, так передає царська грамота міщанські скарги тих десятиліть ¹⁾.

Як бачимо, нормальні умови залежності від магістрату звязані були з фінансовими справами, з поплатами на магістрат і через те всяка зміна, всяке втручання старшини хвилювали магістратські верхи своїми наслідками в фінансовій сфері. Покликалися магістратські на давні права магістрату що-до послушенства магістратських посполитих та ремісників. Можна було в своїй вказівках доходити аж до королівських польських грамот та найдавніших гетьманських універсалів, що спинялися на питаннях послушенства магістратських людей. Вже в універсалі Богдана Хмельницького досить уважно поставивсь уряд до спрази послушенства волощан до магістрату. „А теперъ за симъ унѣверсаломъ нашимъ мочень єсть вишменованній войтъ местомъ радѣти и справовати и волощанами здавна до мѣста належащими, тоєсть Слабиномъ, Рудкою, Седневщиною, и иншими, и ихъ судити, порядки винайдовати, которого мають слухати и поважати такъ мещане, яко и волощане менованніе и до тихъ прилегліе мають бити на складку в чомъ потреба“ ²⁾. Тут, як бачимо, про послушенство волощан зазначено, як „здавна до мѣста належашихъ“, отже вказівка універсалу спирається на попередню вже, до універсалу, практику. В пізнішій універсалі Мазепи зазначено скаргу „войта черниговского з бурмѣстрами и всѣми урядовними тамошними“, що цехові, які „належовали до ратуша, отвернени от мѣского послушенства, а привернени в послушенство (полковников)“ і вирішено, що на далі магістратський уряд має право „до належитого мѣского послушенства потягати ку помочи всему посполству“ ³⁾. Отже, магістратський уряд може говорити про давнє, належите послушенство та пильнувати, щоб волощани та міщани не виходили з-під належного міського послушенства. Пильнувати доводилося уважно, бо охочих привернути магістратських людей під своє послушенство було досить. Вже було зазначено про монастирські претенсії й як магістратським урядовцям у тій

¹⁾ Збірка, арк. 23 звор. ²⁾ Збірка, арк. 30. ³⁾ Арк. 38 зв.

справі доводилося шукати царської ласки та вирішення, що магістратські люди повинні підлягати, як звичайно, магістратській зверхності та бути в звичайнім послушенстві магістратським ¹⁾ „бити обще съ ними, мещани, во всякихъ платежахъ и поведеніяхъ, такожъ какъ и они черниговскіе мѣщане, а къ вышепоманутимъ монастирамъ, буде имъ они не крѣпки и живутъ не на ихъ монастирскихъ земляхъ, ихъ не привлеать“.

Були претенсії і до інших груп людності під магістратською зверхністю. Маємо окрему спеціальну скаргу від магістрату в справі цехових людей. Війт з бурмистрами та всіма урядовцями скарживсь, що полковник чернігівський небіжчик п. Яків Лизогуб привернув до свого послушенства всіх ратушних людей, які раніш були в магістратським послушенстві. Гетьман Мазепа вволив прохання магістрату що-до привернення цехових знову до магістрату. В дальшій цехові повинні бути в завідуванні війта та урядових, в „належитомъ мѣскомъ послушенствѣ“. Коли-б хто з цехових мав якісь полковницькі листи на увільнення від послушенства („взглядомъ уволения отъ мѣской повинности“), від таких людей війт може відбирати ці листи та віддавати їх „до ратушного спряту“. Цехові повинні відбувати на магістрат звичайні повинності, роботизни, давати „помѣрное и ваговое на ратушь“, а старшина, теперішній наказний полковник, а пізніш і „совершенній полковникъ“, не повинні чинити „жадной и наименшой перешкоди, прикрости и долегливости“. Так вирішено справу з послушенством цехових людей в універсалі Мазепа ²⁾. Звичайно, оборона і протекція старшини чинила багато турбот магістратським старшим. Гет. Скоропадському довелося розглядати скаргу на те, що старшина та духівництво захопили людей як у місті, так і по-за містом. Магістратська скарга мала на увазі „нѣкоторыхъ зъ духовныхъ такожъ зъ пановъ старшини полковой, сотниковъ и прочіихъ войскового чину особъ“. Оці впливові особи, взявши під свою оборону людей, уживають їх на самі приватні роботизни і не дають їм допомагати „ратушеви черниговскому и мѣщанамъ тамошнимъ такъ въ sustentации драгунъ, яко й в иннихъ общенароднихъ налогахъ не велять свѣдчити помощи“. В наслідок того чернігівські міщани під магістратом „двигаючи всякіе налагаеміе повинности, крайнюю нужду узнають“. Магістрат подав і реєстри, хто саме скільки має таких „протекціальныхъ одъ общей тяжести ухиляющихся“. Гетьман Скоропадський поставивсь уважно до цієї скарги магістрату, „не odmовивши прошенію ихъ слушному, а запобѣгаючи, чтобъ чрезъ тое они, мѣщане, до остатного не пришли знищення“, наказав архімандритам монастирів чернігівських та законникам катедри тамошньої, як і иншим, не окривати протекцією своєю таких людей, які „помощь ратушеви чинити должни“ ³⁾. Спеціальне питання порушено було з приводу цехових музичького цеху. В заяві цехмистра музичького з товаришами, що вони подали р. 1732, зазначено, що

¹⁾ 28 зв. ²⁾ Збірка, а. 38 — звор. ³⁾ Збірка, а. 46—47.

„зъ давнихъ лѣтъ отци и дѣди ихъ, живучи в городѣ Черниговѣ, никакихъ повинностей и податей гражданскихъ не отбували, токмо по возможности и произволенію своему со всего своего давали складку до скринки церкви божественной“, а потім магістрат став робити новини та притягати цехових музичького цеху „ко всякимъ гражданскимъ дачамъ и повинностямъ врьдъ з достатними и можними мѣщанами, отъ чего имъ чинится разореніе и обида“. При тій своїй супліці подали цехові і полковницькі універсали, які визнавали за цеховими музичького цеху їх привилеї. Розглянувши справу, гетьманський уряд визнав, що та „складка ихъ музыкантовъ общая на церковь Божию опредѣленная дѣло есть богоугодное и зъ тихъ мѣръ прошеніе ихъ музыкантовъ принявши за слушноє“, наказав магістратській владі не притягати „помянутихъ музыкантовъ черниговскихъ къ податямъ гражданскимъ ни къ якимъ излишнимъ повинностямъ кромѣ общенароднихъ тягостей, а наипаче в sustentацийъ консистентовъ и въ висилки по указу е. ц. в. на линѣйную работу по пропорціи дворового числа работниковъ и въ прочемъ“. Як раніш, на цехових музичького цеху лежить „обикновенная складка на церковь Божию по возможности и по произволенію ихъ, якъ въ полковничихъ універсалахъ имъ данихъ виражено“¹⁾. Отже, як бачимо, гетьман не визнав за можливе, хоч скрутний стан магістрату був цілком ясний, набавити цеховим податок на користь магістрату замість їх побожного податку, що лежав на них з давніх часів (1732).

Загальніший характер має універсал Скоропадського (р. 1721). Скаржилися магістратські, що „многіе мѣські люде достатнѣе и ремесники подъ протекцію рознихъ пановъ удавшись, а иншіе и зовсѣмъ имъ свою осѣдлость продавши, живутъ свободно и жаднихъ общенароднихъ мѣськихъ долегливостей (хоча й би и могли оніе двигати) не дознають, чрезъ що осталніе мѣщане черниговскіе приключаютіеся налоги отбвующіе до неменшого пришли и приходятъ оскудѣнія“²⁾. З огляду на такий стан міста, прохали магістратські, щоб „тіе протекціанти в вистатченню хочай грошей на сплаченне четвертей по указу ц. п. в. в Смоленску поставленнихъ били помощними“. Гетьманський уряд визнав, що між різними податками та зборами з людности, справді, збирання хлібу становить виїмок, „зваживши же тоє за четверти муки грошей видане есть монаршій ц. в. интересъ, одъ которого нѣхто воленъ бити не повиненъ“. Отже за-для збирання грошей за хліб можна зробити певний виїмок, відхилення від практики і ось гетьманський уряд згодивсь пригнати протекціантів до давання грошей за хліб „подлугъ мѣрного опредѣленія“. Державці не повинні заступати своїх протекціантів „жадною мѣрою, поколя впередъ инакше о онихъ учинимъ опредѣленіе куда належатимуть“. Цікаве оце зауваження, воно говорить про можливість загального вирішення справи про протекціантів та призначення, до кого саме вони повинні належати далі. Справа про протекціантів у звязку

¹⁾ Збірка, а. 52 звор. — 53. ²⁾ Збірка, а. 49 звор. — 50.

з скаргами магістратів на їх скрутне становище та заборгованість з неможливістю виплачувати податки повинна була звернути увагу гетьманського уряду, щоб знайти якісь засоби допомогти міській людині в її складнім фінансовім становищі та зберегти міста від дальшого знищення та руїни.

У зв'язку з справами про послушенство магістратське та сполучені фінансові моменти стоїть і справа про магістратський присуд, якому підлягали магістратські люди, купці, ремісники, селяни ратушних сіл, то-що. І тут були сполучені деякі фінансові моменти, крім загальних питань магістратської зверхності, якій повинні були підлягати зазначені групи в судовім відношенні. Питання про присуд давне і порушувало його не раз. Магістратські могли покликатися на давню практику, на королівські привилеї, в яких було порушено справу з присудом. Вже тоді виникали деякі сумніви що-до детального визначення груп, які підлягають магістратському присудові. Як бути, наприклад, з приїжджими людьми, що тільки тимчасово приїждять з своїми справами купецькими та іншими? Як бути, далі, з людьми не магістратськими, що оселилися на міських грунтах за-для постійного життя? Королівський привилей прихилив під право магдебурзьке за прикладом інших міст наших упривилейованих усіх купців та ремісників, що тепер у місті чернігівським живуть або пізніш мешкатимуть ¹⁾. Всі міщани, купці і ремісники не повинні жадній іншій юрисдикції підлягати та відповідати, крім юрисдикції вїйта та магістрату міського; так само і купці приїжджі, ремісники, перекупні, коли-б вони приїхали до міста з інших міст і тут учинили „якийсь збиток чи виступок або в чім колвек проти слушности и права викрочили“, повинні підлягати тому-ж урядові міському ²⁾. Далі зокрема дуже важливе питання про тих людей не магістратського присуду, котрі оселилися в місті на міських землях. „Колиб шляхтич которий, або чоловік служачій набув дома, огорода албо грунта міського албо ся гандлем, шинком і ремеслом яким колвек в місті нашім Чернігове бавил, тоди кождий таковий тому-ж праву маїдебурському і урядові міському Черніговському подлягати, одповідати, і тягари міські поносити буде“ — так каже з приводу цього питання королівський привилей. Отже тут магістрат міг широко тлумачити належність до магістратського присуду, і коли-б тільки можна було це перевести та вимагати, справа була-б зовсім ясна. Але натомість ми маємо постійні скарги магістрату на старшинські втручання до магістратського присуду, перешкоди Perezодити на практиці магістратський присуд, що не давали можливости магістратському судові перевести розгляд справи та карати винних. Універсал Мазепин потверджує „права ихъ и суди майдебурские“ (1687). Царська грамота зазначає скаргу міщанства: „да ихъ же де мѣщанъ принуждает Черниговскій полковникъ и козаки къ своему суду мимо ратушной ихъ расправи и черезъ магдебурское право“ і вирішує „черезъ магдебурское

¹⁾ Збірка, а. 147 звор. ²⁾ Збірка, а. 148.

право от ратушного суду ихъ мещанъ полковнику Черниговскому и старшинѣ городской и козакамъ къ своему суду не принуждати и утѣсненія имъ тѣмъ не чинить“¹⁾). Отже справу про магістратський присуд поставлено в міщанських скаргах цілком виразно і царська грамота так само виразно і рішуче виносить заборону порушувати практику магістратського суду. Але старшина втручалася й далі. Універсал Скоропадського зазначає скаргу міщанства, що „права и порядки ихъ, на якіе они имѣют висоцє-поважніє монаршіє е. ц. п. в. грамоти и универсали антецессоровъ нашихъ бившихъ гетмановъ данніє нарушени застали тимъ самимъ, что старшина полковая и панове сотники тамошніє околичніє ихъ мещан Черниговскихъ надъ ихъ права до суду полкового потягають не допускаючи въ ратушу тамошномъ споровъ, заводовъ и всякихъ справъ mezi мещанами точачихся разсуждати и кончити и людей посполитихъ въ селахъ до ратушу черниговского належнихъ... мешкающихъ мимо пана войта и бурмистровъ усиловуютъ до отбування общихъ сотеннихъ подводъ и видатковъ“. На цю скаргу гетьман потверджує „але всякіє спори и звади рознихъ справъ до суду ратушного черниговского належачихъ, которіє mezi мещанами тамошними точили би ся, некто инший толко панъ войтъ черниговскій зъ майстратомъ своимъ разсуждати и кончити мѣть подлугъ слушности“²⁾). Отже, гетьманський універсал відновлює практику магістратського присуду та знов піддає йому ті ґрунти, які і раніш підлягали йому. Пізніший універсал Апостола теж нагадує, щоб „къ суду своему мѣщанъ черниговскихъ мимо майдебурское право притягати... не отважались“. Оці постійні нагадування про присуд магістратський та нечинення в тім перешкод показують, що старшина не дуже вважала на практику магістратського суду і не давала переводити суду над своїми протекціантами, яких мала в своїй обороні та протекції. Гетьманські універсали не завсіди мали силу примусити старшину стримуватися та поступатися магістратському урядові в справах судових, до яких притягали ремісників міщан, волощан, їх протекціантів в їх обороні старшинській.

Багато теж турбот та клопоту було магістратським старшим з джерелами прибутків, що спокушали старшину та захочували її оскільки змога привлашувати собі окремі маєтки. Як ми зазначували раніш, в магістратських селах захоплювала собі старшина окремих волощан, спокушала перспективою певних вигод або примушувала і тим самим виводила з господарчої залежності від магістрату. Але крім того старшина иноді захоплювала і цілі поселення в повнім складі, відразу роблячи магістратському господарству великі шкоди. Мусів магістрат допоминатися перед владою гетьманською і царською про такі захоплення та вимагати, щоб йому повернули захоплені поселення, землі, мліни. З попередніх універсалів в тій справі зазначимо універсал Брюховецького, що йому скаржилися „войтъ и бурмистри и увесь майстратъ мѣста е. ц. п. в. Черни-

1) Збірка, а. 37, 24, 28 звор. 2) Збірка, ар. 42 звор.

гова, ижъ села Онисовка, Напоровка, Холявинъ, Великая Весь, Красное з особливого баченя войскового и нашего е. м. пану воеводѣ черниговскому, столнику князю Игнатию Григоріевичови Волконскому и головъ стрѣльцкому Алексію Феодоровичови Подтопнику для виживленя даніе ведлугъ стародавнихъ звичаювъ“. Скаргу міщанства звязано з виясненнямъ важких економічних умов міста Чернігова. Нові державці забороняють волощанам „прикладатися до вшелякихъ поборовъ, складокъ, сторожъ и иннихъ повинностей мѣських“ і тим чинять міщанам чернігівським велику кривду. Гетьманський універсал, вважаючи на важкий стан чернігівського міщанства, наказує та вияснює, що „не мають заступовати, бо имъ (міщанству) трудно виламовати зъ звичайнихъ повинностей“ (арк. 34 звор.). Такі гетьманські накази та заборони приходили на допомогу міщанству, але, як можна бачити з пізніших універсалів, не завжди могли спинити впливових осіб у їх бажаннях привлащити собі чернігівські міські поселення. Ще легше було захоплювати окремі міські землі, це було не так помітно, як захоплення цілих поселень. Місто мало землі, сіножаті, вступ до лісу в певних межах. Склад цих „пожитковъ“ не залишавсь незмінний, бували і пізніші додатки від тих гетьманів, що уважно ставилися до міських потреб та скарг. Так, універсал, Скоропадського потверджує надання двох сіножаток, „поневажъ по разсмотренію пана полковника чернігівського сѣножати двѣ, одна Мазапетина, а другая Уствишинская для уставичного наездовъ ратушнихъ отбування заховани zostали, теди и ми гетманъ, тіє сѣножати аби до ратуши черниговского належали, мѣти хочемъ, варуючи того пишно, абы никто, якъ зъ войсковихъ, такъ и зъ посполитихъ людей в кошеню травы на общую ратушу черниговского потребу не важилсѣ чинити жадной перешкоди“ (арк. 43)¹⁾. Отже з ініціативи місцевого полковника чернігівський магістрат отримав додаток спеціально за-для виконання тих повинностей, що спадали на магістрат чернігівський, стації переїжджим та ин. Вступ до лісу в певних границях, яким звичайно користалися міста з давніх часів, давав теж і чернігівському магістратському урядові певні вигоди. Границі земель та вступу вазначено було докладно в королівських листах, але потім ці границі звужувано, площу вступу теж зменшувано, завдяки претенсіям сусідньої старшини та монастирів. У пізнішим гетьманським універсалі Апостола загально вазначено „во владнійю тѣхъ маетностей, перевоза, сѣннихъ покосовъ, рибнихъ ловль, пахатной землѣ и иншихъ угодій к самому ратушу черниговскому... издавна надлежащихъ“ (арк. 52). Але в загальній сумі цей комплекс джерел прибутків вазнав значних втрат, не вважаючи на деякі додатки. З млинових справ вазначимо одну, яку довелосѣ розглядати гетьманській владі. справа йшла про використання млина „сливучого Яхимовского подѣ Черниговомъ на рецѣ Бѣлоуцѣ стоячого части войскоевое розмѣровихъ пожитковъ“.

¹⁾ Які могли бути кривди, вазначає з слів скарги міщанської царська грамота: „и зъ тѣхъ ихъ сель козаки емлють подводи и жителей загоняють къ себѣ на работу и въ лѣтнее время овощи съ нихъ всякіє себѣ збирають“.

Раніш — поясняв війт у своїй заяві — попередні війти Яхимович та Отрохович „за бувшихъ гетмановъ антецессоровъ нашихъ оттоль уживали“, а потім удова Отроховичева випросила собі гетьманський універсал на всі пожитки з того млина. Гетьман наказав на місці перевести розиск з приводу зазначеного млина. Цей розиск виявив, що раніш „пожитки частей войсковихъ арендовимъ способомъ отбѣрано до ратушу чернігівського“, а пізніш часть військова надана на уряд війтівства чернігівського, а не на самого війта особу, отже удові Отроховичевій не могло бути призначено всієї суми розмірових пожитків. З огляду на ці виявлені умови попереднього використання млина, гетьман Мазепа змінив попереднє надання в тім розумінні, що удова Отроховичева вже має далі отримувати тільки половину пожитків з млина, а другу половину має одбирати на уряд війтівський, а не особисто на себе, війт (арк. 38). Отже, гетьманський універсал рішуче відокремив війтівські урядові пожитки від пожитків на особу війта, що пізніш могли переходити на його спадкоємців, удову війтову. Удова війта Отроховича, що отримала була на себе всю суму пожитків згідно з гетьманським універсалом, тепер втратила на користь війтівського уряду половину пожитків і зберегла „господарскую“. Згідно з цим новим рішенням війт та удова війтова, попереднього війта, повинні ділити пожитки та греблю „гатити сполною своєю працею“...

Окрему групу пожитків становлять грошові збори з землі під міщанськими дворами та під коморами. Перехід таких земель до інших осіб, не-міщан, турбував міський уряд, бо далеко не завсіди можна було примусити не-міщан виплачувати звичайні земельні збори. Та й ті, що попадали до протекції та оборони старшини, переставали, користуючися з свого нового становища, покладаючись на старшинську протекцію та оборону, виплачувати оцей грошовий даток, як раніш виплачували. Через те, як було вже зазначено, поселення на міських землях різних вільних людей звернуло увагу міського уряду та дало йому привід скаржитися царській владі: „и нинѣ живутъ и мещанскими ихъ землями.и грунтами владѣють, а въ ратушу имъ ничего не платятъ“ (арк. 23 звор.). Так само, коли будували крамні комори на міських землях не-міщани, тим самим зменшували відповідно й прибутки міської магістратської скарбниці, ті прибутки, що йшли з комор. Через те магістратський уряд і здіймає справу про те, що не-міщани поставили комори. Справу піднесено в звязку з проектом забудови Чернігова після тієї руїни, яку зробила пожежа. Магістрат прохав допомоги в справі забудови від гетьманської влади, що мала-б дати в тій справі грошову допомогу чи допомогу в якій иншій формі. Нова забудова міста після знищення поставила питання про нове планування, а це своєю чергою справу перевірки прав тих власників, котрі мали певні пляци ще перед пожежею та з них користалися. Чи залишати ці пляци за тими, хто їх раніш держав, чи замінити цей розподіл пляців? У звязку з цим і порушив магістрат справу про пляци на „рынку“, що їх зайняли не-міщани, козаки, то-що. Магістрат звернув увагу

на те, що не-міщани, люди „войскового чина между коморами мѣскими не на купленной лечь на самоволне занятой землѣ“ свої комори поставили: магістратському вряду пощастило добути від гетьманського уряду заборону такі комори між міськими коморами ставити та використовувати. Коли „ратушнее мѣстце по розмѣру инъженѣра одойшло на замок“, панове майстратові мусіли зайняти „многіе коморніе мѣстца дорогою ценою розними мѣщанами покупленіе, которихъ в замѣну шкодуючимъ дати всеконечная указует потреба“ ті пляци, які зайняла була без куплі, „самоизволне“ старшина. З цим влада гетьманська в принципі згодилася, бо не можна було обстоювати ті ґрунти, що захоплені без правної основи, а треба було їх повернути. Але деякі впливові особи, як пан Томара суддя полковий, Силич — отаман і Мусій Дмитрович не хотять уступити своїх зайнятих „своимъ хотеніемъ на комори мѣстцъ“. Довелося магістратові спеціально скаржитися на цю неслухняність впливових осіб. Гетьманський універсал спинивсь спеціально на цій справі, наказав зазначеним впливовим особам, щоб — „всеконечно, болшъ ослушаніемъ своимъ указовѣ нашому не противлячися, уступили тих коморнихъ мѣскихъ самоволне без куплѣ собою не од теперъ позаниманнихъ земель до ратушу мѣщанамъ“. Коли-б ці особи і далі не слухалися, гетьманський універсал Скоропадського загрожує таким рішучим кроком: „роскажемъ тіе онихъ особъ комори рукovati и мѣстца очистивши все цѣле до ратуша тамошнего мѣщанамъ привернути“ (арк. 48 звор.—49). Тон універсалу, як бачимо, досить різкий, але як-раз Скоропадський іноді не мав можливості натиснути на впливових осіб, щоб примусити їх виконати вимоги гетьманського уряду та задовольнити прохання магістрату. А випадків такої неслухняности впливових осіб у справах магістратських бувало досить.

ГЕТЬМАНСЬКІ ЗЕМЕЛЬНІ УНІВЕРСАЛИ 1660—1670 РОКІВ.

Гетьманські земельні універсали 1660—1670-тих років у порівнянні з попередніми виявляють дальше вироблення земельної політики та викривають вплив зміни умов суспільного життя, перехід від часів революційного руху до будівництва нового державного ладу.

Перше питання, яке встає при вивченні земельної політики гетьманської влади, це відношення між гетьманською владою та царським урядом. Як ставився царський уряд до земельної політики гетьманської влади, як дивився він на свої земельні надання на території Гетьманщини, викликані певними проханнями з боку старшини? Чи провадив царський уряд це як сталу систему чи обмежувався лише випадковими наданнями згідно з тими проханнями, які до нього подавали?

На прийняття прохань та надання земель згідно з тими проханнями царський уряд дивився як на своє право. Проявляв він певну обережність там, де бракувало відповідних відомостей, певних та докладних, заховував певний відтінок умовності в таких випадках, але не вагався все-ж-таки видати свою грамоту — з захованням всякої обережності — на ті маетки, що їх прохали. Якогось вагання не помітно, нема підстав гадати, що московський уряд мав сумніви щодо свого права. Починаючи з прохань Богдана Хмельницького дати йому батьківські маетки та надати нові, починаючи з подібних прохань старшини, що була коло гетьмана Богдана (як Виговський) московський уряд завдовольняв такі прохання, вважаючи це за своє право, між тим, як ці прохання викликані умовами переходового часу, коли було неясно, в чій компетенції має бути роздавання маетків на умовах військової служби українській старшині. Дальші прохання з часів боротьби претендентів на гетьманську булаву підтримували в московській владі певність, що старшина Гетьманщини визнає за московським урядом право роздавати маетки на умовах служби на території Гетьманщини. Відношення свого до гетьманської влади в тій справі московський уряд не вивчав. Деякі вирішення за браком відомостей відсунуто, аж поки московський уряд збере відповідні звістки від своїх агентів, переведе перепис. Отже московський уряд гадає обійтись своїми силами, допомогою своїх агентів, не покладаючись і не прятягаючи до цього вряду гетьманського вряду.

При тім усе-ж-таки уряд ц. Олексія Михайловича виявляє стриманість, дає маєтки лише по проханнях зацікавлених осіб, які звертаються до нього сами, дбає про те, щоб уникнути якихсь загострень чи непорозумінь з гетьманським урядом на цім ґрунті. В цих відносинах бачимо різницю з пізнішими часами, коли московський уряд сам на свою власну руку провадив роздавання маєтків на території Гетьманщини, навіть не членам української старшини, вступаючи тим самим у конфлікти з гетьманською владою та тою політикою, що гетьманська влада провадила в цих справах. Оці втручання в українські земельні справи з боку московського уряду в часи г. Мазепи та пізніш, г. Скоропадського, були рішучим кроком від політики обережної та стриманої часів царювання ц. Олексія Михайловича, але підвалина для цього була покладена раніш у розумінні права роздавати маєтки за службу на території України без порозуміння в таких справах з гетьманським урядом, без запитання в складних питаннях, які важко було розв'язати без знання місцевих українських умов тодішнього часу. Позиція зайнята московським урядом у земельних справах нагадує подібну-ж позицію, зайняту з самого-ж початку в справах військових, де московський уряд зараз-же почав втручатись в військове командування.

Різниця така, що в військових справах ці втручання мали більш рішучий вигляд, ніж у земельних відносинах, де до рішучих виступів прийшло пізніш, а поки-що обмежувалися в розумінні свого права обережним виконанням поданих прохань про надання маєтків на території Гетьманщини.

Звернення української старшини до московського уряду з проханнями про надання маєтків мали різні мотиви в різні десятиліття. Перші—гетьмана Богдана Хмельницького, Виговських, Богданова, Тетері—припадають на переходовий час, коли тільки що вироблялись відносини до московського уряду і розмежування компетенцій московського уряду і гетьманської влади ще не було вияснено. В таких обставинах формування нових державних відносин, коли неясна ще була компетенція гетьманської влади, звернення до московської влади за наданням маєтку могло бути викликано як-раз такою неясністю ситуації. Дальші звернення в часи боротьби претендентів на гетьманську булаву та зміни гетьманської політики викликано бажанням зміцнити фактичне володіння маєтками шляхом потвердження від тієї влади, що здавалась така стала та певна серед цих частих та рішучих змін, катастроф з окремими гетьманами та сумнівів, яку позицію займе новий гетьман що-до наказів свого попередника. Пізніш, коли гетьманська влада окріпає, переживши оцю боротьбу претендентів, коли виробляється певна система в роздаванні маєтків за службу, тоді звернення до московської влади за наданням маєтку набувало часто характер нехтування з різних мотивів компетенції місцевої гетьманської влади, це був обхід її просто до московського уряду, як вищого над гетьманську владу.

Як ставилась гетьманська влада до таких звернень мимо неї за маєтками до московського уряду, чи вважала вона в таких земельних

справах московський уряд за вищу інстанцію від себе і його контролювання за правильне з юридичного погляду?

Такого відношення з боку гетьманської влади непомітно. Приходиться думати, що гетьманська влада не визнавала за московським урядом права роздавати маєтки на території підлеглий їй компетенції. Знов-таки в добу гетьмана Богдана Хмельницького на такі звернення можна було дивитись, як на з'явище спеціально переходового часу, коли ще не встановлено компетенції органів та ще не визначено взаємного відношення між ними. В слідуючі десятиліття гетьманська влада скупчує в своїх руках справи роздавання маєтків за військову службу на території Гетьманщини, царські надання маєтків займають тепер менш місця в порівнянні з усе більшим числом гетьманських земельних надань і царські надання маєтків уважає гетьманська влада за рідкі втручання царського уряду до кола її компетенції в земельних справах. З стилізації самих гетьманських універсалів можна бачити, що гетьманська влада при вичисленні документів на маєтки не надає такого рішучого значіння царським грамотам поміж інших документів. В моменти ослаблення гетьманської влади менш енергії в неї виступати проти втручань царського уряду в земельні справи та надавання маєтків за військову службу, які тоді як-раз і стають частіші, бо кожний хоче забезпечити себе потвердженням чи наданням московського уряду, певнішим від гетьманських універсалів. Але після зміни гетьмана, коли знов гетьманська влада відчуває себе міцніше, всі звертаються до неї за потвердженням і тоді як-раз виявляється відношення гетьманської влади до царських надань та потверджень маєтків: і місця царських грамот серед зазначених документів, що їх подано з проханням про потвердження маєтків, ясно виявляє відношення гетьмана до царських надань та потверджень.

Порівняймо такі згадки про подані документи: „стосуючися напередь до універсалу славной памяти небожчика Богдана Хмельницкого, гетмана войска его царского пресвѣтлаго величества запорожскаго, а потомъ до грамоты в. г. нашего е. ц. в.“ та „стосуючися мы до грамоты великого государя нашего е. ц. п. величества и до универсаловъ славной памяти Богдана Хмельницкаго, гетмановъ в. з. антецессоровъ нашихъ“: це офіційні вирази гетьманської канцелярії з 1660-х років, але за гетьманування двох гетьманів з різним відношенням до московського уряду. Легко зауважити різницю в відношенні до царської влади в цім відміннім згадуванні царських грамот у різній послідовності. Наведемо ще з іншого універсалу тих-же років приклад великої уважності — „стосуючися до виразное великого государя нашего е. ц. п. в. волѣ въ грамотѣ его жъ в. г. описаное... владѣти, диспонувати... яко въ грамотѣ в. г. есть описано и якося сами въ себѣ мають“: між тим у царській грамоті є згадка про універсал гетьмана і таким чином гетьманське потвердження після царської грамоти могло-б пригадати універсал антецесора, як це звичайно робилось, а тут і самий характер володіння маєтком встановля-

ється на підставі царської грамоти, а не на підставі звичайної тодішньої практики Гетьманщини що-до умовного володіння¹⁾. За-для контрасту спинимось на документах Чернігівського П'ятиницького монастиря. Царську грамоту отримав монастир на підставі універсалу г. Юрія Хмельницького 1660 р. Потвердження г. Брюховецького зовсім не згадує про царську грамоту, користуючись з досить рідкої формули без згадки взагалі про попередні документи — „яко за славной памяти е. м. Богдана Хмельницкаго, гетмана войска е. ц. в. запорожскаго, антецесора нашего, законници монастыра... заживали сѣль... такъ и мы, конфѣрмуючи симъ универсаломъ нашимъ, мѣти жадаемъ“. Стилізація не дуже вправна, але царську грамоту, що її видано на підставі універсала г. Юрія Хмельницького, поминено зовсім. Щоб уникнути зайвих сумнівів, нагадаю, що в універсалі г. Самойловича 1672 р. є згадка про царську грамоту, яку „ізволиль е. ц. п. в. ведлугъ универсалу Юрія Хмельницкаго на села зъ угодиямы монастыревѣ... надати“ (Генер. Сл. Ч. П. № 161 — 162); таким чином, царська грамота не була загублена, як можна було-б думати на підставі умовчання про неї в універсалі г. Брюховецького.

Уступаючи часом московській владі, слабій часом відстоюючи свої права що-до роздавання маєтків за військову службу, гетьманська влада все-ж-таки старанно, де тільки можливо, зазначає, що царські потвердження повинні йти за гетьманськими універсалами, лише потверджуючи їх, без змін. В універсалі Максаківському ман. читаємо про таке обґрунтування прохання „ствержаемъ и конфѣрмуемъ всѣ права и привилегіи, а особливо универсалы антецесора нашего помененому монастыревѣ“. Тут намічено дві групи документів — старші, до Хмельницького, бо Максаківський це один з тих монастирів, які зберегли старі надання від магнатів попередньої доби, та універсали гетьманів, що потверджували монастирські маєтки: це основа задля дальшого потвердження монастирських маєтків. Царське потвердження — грамота не має такого значіння серед документів: „Поневажъ и отъ в. г. нашего отъ е. п. ц. в. жалованную грамоту менованій монастырь на тые ж села собѣ данную маеть“. Отже царська грамота за-для гетьманської влади не є основа, на яку спирається потвердження. В інших випадках підкреслено, що царське потвердження дано на підставі гетьманського універсала „ѣтосуючися до пожалованной в. г. нашего е. ц. п. в. грамоти“, отже тут звичайна формула згадки про царську грамоту — потвердження, яка робить вражіння, що гетьманський універсал спирається на царську грамоту, але далі це значіння царської грамоти обмежується — „которую... надати ізволиль... ведлугъ универсалу Юрія Хмельницкаго на села“, отже царська грамота сама спирається на гетьманський універсал Юрія, а не дана самостійно на прохання звернене до царськогоряду.

¹⁾ „Если бы хто противячися поважной жалованной грамотѣ государской и волѣ нашей“ унів. г. Многогрішного.

Комбінуючи оці всі дані з універсалів 1660—1670 тих років, можна припустити, що гетьманський уряд уважав за своє право надання маєтків на умовах військової служби, дивився на царські потвердження, як на втручання, і за нормальне вважав, щоб царський уряд лише потверджував—без змін—гетьманські універсали. Потвердження царської влади вважали за потрібне на випадок зміни відносин між царською та гетьманською владою, на випадок повторення справи г. Виговського та ин. Але це мали бути лише потвердження, без змін, без зменшення чи доповнення в самих маєтках. Між тим опозиція гетьманській владі серед старшини дбала про те, щоб завести безпосередні зносини з Москвою та мати від неї не тільки механічні потвердження, але й нові надання в нагороду за вірну службу вже виконану, чи в заохочення до дальшої вірної служби. Виконуючи за-для Москви різні послуги, часом в порушення загальної політики гетьманської влади, ці прихильники Москви і не могли прохати собі за цю свою діяльність нагороди від гетьманської влади. Наприклад, підготовляючи заведення московських воевод по містах Гетьманщини, ці прихильники Москви обмежували місцеву адміністрацію Гетьманщини—територіально—і не могли знайти підтримання в офіційних колах. Збиваючи оці проби прихильників Москви, офіційні кола Гетьманщини і далі настоювали на тім, щоб у Москві лише потверджували гетьманські надання маєтків, а не надавали нові маєтки. Ця вимога знайшла собі здійснення в гетьманських Глухівських статтях, щоб царський уряд давав свої грамоти тим, хто, отримавши від гетьмана млин чи село, стане бити чолом в Москві і прохати грамоти. Царські потвердження так і покликаються на цей параграф в статтях— „а в глуховскихъ и нынѣшнихъ постановленныхъ статтяхъ, какови учинени на раде межъ Путивля и Конотопа, написано: кому гетманъ и старшина за услуги дадутъ мельницу и деревню и универсали свои дадутъ и на тіе маєтности нашего в. г. жалованніе грамоти, по челобитію, давать“ (Генер. сл. Н. П. № 74, № 147 та ин.). Таким шляхом гетьманська влада думала обмежити московський уряд в роздаванню потвержень мимо відома гетьманської влади і скупчити в своїх руках роздавання маєтків за військову службу.

Паралельне надавання маєтків за службу і московською і гетьманською владою вносило до практики гетьманської влади деякі впливи московського права, оскільки московська влада в своїх грамотах змінювала норми права Гетьманщини. Це помітно в двох напрямках: селянського послушенства та спадщинности наданих маєтків. Гетьманські універсали перших десятиліть не говорять про селянську примусову працю на старшину— власників маєтків¹⁾, роблячи таку привілеگیю лише для монастирських маєтків, де рано згадувано про селянське послушенство на користь монастирів. Демократичні погляди боролись з тенденціями бувшого панства, тепер старшини, забезпечити собі надалі селянську

¹⁾ Випок становлять поки-що пара універсалів.

примусову працю. Не знаходячи тут в умовах Гетьманщини можливості закріпити за собою селян з примусовою працею, вони уважно і жадібно приглядалися до порядків московського забезпечення землею служилих і не виправляють московських помилок в грамотах що-до умов володіння маєтками. Московські грамоти часто передають вірно загальну згадку універсалів про прибутки з маєтків — „всякие доходи имеют, по чему съ тѣхъ маєтностей напредь сего имivano“. Частіш московські грамоти зазначають села „съ крестьяны“, підкреслюють „доходи всякие съ пахатнихъ мужиковъ“. Це впливає і на практику земельних надань Гетьманщини, де теж поволі виробляється право землевласника з старшини вимагати від селян наданого села послушенства — праці (про це докладніш далі). Друге, в чім теж виявляється вплив московського права, це спадщинність надання маєтків. Надаючи маєтки на умовах військової служби, гетьманський уряд залишав за собою право замінити чи відбрати маєтки, приклади чого, дійсно, бували при перших гетьманах. Московські грамоти — potwierдження вносять моменти спадщинності: зазначаючи військову службу того, кому дано маєток, грамоти підкреслюють, що служити повинен з маєтку і „нашимъ государевымъ дѣтемъ“, а далі і діти того, хто одержав маєток, теж мають служити з цього маєтку — „чимъ ему и дѣтемъ ево впередь владѣтъ“: між тим в гетьманських універсалах, на які покликаються грамоти, таких зазначень нема. Поволі і ця прикмета спадщинності наданих маєтків поширюється серед старшини, відновляє в пам'яті спадщинність колишніх панських маєтків і відповідні вимоги старшини перед гетьманським урядом стають все більш рішучі.

Важне питання, теж звязане з гетьманськими універсалами старшині на маєтки, стосується відносин між гетьманською владою та полковницькою в справі роздавання маєтків старшині. Як відомо, існує досить полковницьких універсалів старшині на землі, млини та — рідше — села. Студіюючи цей матеріал, мусіли дослідники поставити питання про відносини між владою гетьманською та полковницькою в цій справі, чи полковники могли самостійно роздавати землі, чи в цім відношенні вони підлягали вищій інстанції — гетьманській владі і коли роздавали землі від свого ймення, то тим порушували компетенцію гетьманської влади. За-для вияснення цього питання треба мати на увазі історичну перспективу і ті зміни, які переживала організація гетьманського вряду. Перша доба — це витворення компетенції гетьманського вряду. Відносини між гетьманом з одного боку та полковниками — з другого не відразу прийняли сталі певні форми. В своїм районі полковник був представник адміністративної влади і в багатьох випадках — в часи військових подій — вирішав справи самостійно, не маючи можливості порозумітись з гетьманською владою. Питання охорони для того часу мали надзвичайно важне, першорядне значіння, зацікавлені звертались в таких справах до

місцевих полковників і ті мусіли приймати тут на місці негайні заходи, щоб охоронити та зберегти. Подібним-же чином і гетьман підчас військових подій не міг перевірити на місці, оскільки вірні заяви про земельні відносини з боку зацікавлених осіб. Відновляючи обставини, серед яких з'явився певний гетьманський універсал чи полковницький лист, можемо пояснити теж і взаємні відносини між гетьманською та полковницькою владою. Приймаючи заходи оборони на місці, в момент небезпеки за-для господарства і, може, життя, полковник за-для швидкості не зносивсь з гетьманом, але це не встановляло надалі відносин для нормального часу. В гетьманських охоронних універсалах того турботного часу дано полковникам право карати всяких кривдників на місці без порозуміння з гетьманом „не обсилаючи“: така вимога продиктована умовами часу, але не може характеризувати звичайних відношень нормального часу та карну компетенцію полковника за нормальні часи. Так і в питаннях земельних турботного часу в цілях охорони полковник поширював свою компетенцію. Наслідком того могла бути певна некоординованість між органами влади. Як-раз приклад такої некоординованості стався в справі монастиря Максаківського за часи гетьманування г. Богдана Хмельницького. В гетьмана прохав монастир захисту від втручань до монастирського господарства та захоплень землі, скарга дуже поширена в ті бурхливі роки. Крім того, як звичайно робили монастирі, і Максаківський теж знайшов привід, щоб викликати особливу увагу до своїх скарг та прохань: він заявив, що має замір будувати церкву і за-для цієї мети просив обов'язати селян до послушенства. Гетьман видав відповідного змісту універсал з підтвердженням маєтків монастиря та з наказом селянам бути „послушними та помочними“. Але наслідки цього універсалу не вповні задовольнили братію Максаківського ман.: не всі землі було повернуто до монастиря, а селяни і далі не вповні були послушні. Гетьман в новім універсалі (Генер. Сл. Черн. № 260) пояснив це неухважністю полковника до гетьманських універсалів і в самій стилізації універсалу виявилось незадоволення („дивуємся тебѣ непомаду, пань полковникъ наказній нѣжинській!“). Відкритої непослушності до наказів авторитетного гетьмана не приходиться припускати, але в спірних неясних справах та питаннях, за браком сталої виробленої системи та постійного порозуміння з гетьманом, полковник міг рсбити, в дечому розходячись з гетьманом. Села могли бути зайняті стацією війська, а з селян частина могла відмовлятися від послушенства, вважаючи себе за козаків, частину прибутків („аренды шинковий и озерний“) міг на себе повернути хтось з старшини: в таких справах полковник міг і не проявити тієї рішучості, якої вимагав гетьман що-до повернення церковних земель та послушенства монастирських людей.

Часто полковницькі універсали чи листи першого десятиліття не мають того загального характеру, як універсали гетьманські, хоч і близько нагадують їх своїм змістом. Гетьманські універсали надають нові маєтки

монастирям та підтверджують загально всі маетки, полковницькі листи роблять це не вповні, частково підтверджують, рідше надають, але не села, а землі та млини: це різниця значна, коли пригадати, як стояла справа з наданням сіл старшині та як заховували такі грамоти до слушного часу, поки не зміняться умови. Часом і терміни в наданнях можуть привести читача до непорозуміння. Один з ранішніх полковницьких листів — Гуляницького полк. Ніженського — на млин — вживає термін — „подалисмо“, що може наводити на думку, що це є надання нового, між тим далі йде пояснення цього терміну „млинь на р. Митяговць в давнихъ часивъ належній монастиру“, отже це не є надання зовсім нового, але потвердження попереднього, викликане звичайними обставинами того часу і „подалисмо до заживання“ з наказом не втручатись до монастирських справ: „абы того млина спокійне заживали и нѣ отъ кого жадной и найменшой кривды и перешкоды поносить не мѣли, так отъ козаковъ, яко тежъ и посполитихъ людей“ (Ген. сл. Н. п. № 92). Отже це звичайний охоронний універсал (від втручань козаків та посполитих людей до монастирського господарства), які так старанно підбирали собі землевласники в 1650-тих роках за-для охорони від кривд та руїни, звертаючись до гетьмана і до полковників. Нагадаємо ще потвердження Київ. полк. Василя Дворецького ман. Київ. Братському на його недавні надання від гетьмана Богдана Хмельницького: універсал гетьманський („листи войсковые одъ Богдана Хмельницкаго“) загинув підчас пожежі і монастир прохав від полковника якогось листа, що полковник і виповнив, „будучи свідомъ“ про те гетьманське надання. Коли звернути увагу на дату цього потвердження, стане ясно, чому прохати про це як-раз довелось полковника; це було 3 травня 1659, коли знову починалась затяжна боротьба між московським урядом і гетьманом — і монастир думав себе якось забезпечити від можливих несподіванок таким офіційним листом. Отже і цей полковницький лист має прикмети охоронних листів того часу, опертих на інші попередні документи¹⁾.

Повільне вироблення сталої певної системи земельних надань на умовах військової служби скупчувало всі такі справи в руках гетьманської влади, зменшуючи в цім відношенню компетенцію полковників: за полковниками залишається тепер потвердження гетьманських надань чи інших відповідних документів в цілях реєстрації та координування з ними в своїй адміністративній діяльності. Цей процес скупчення справ земельної політики в руках гетьманської влади часом гальмувався: бувало це, коли точилась боротьба між гетьманами та Московією, коли йшла боротьба між претендентами на гетьманську булаву, коли слабшала влада гетьмана і — натомість — виростала влада місцевої адміністрації, полковника. Ми вже бачили, як до місцевої, ближчої влади, звертались за охоронними листами. В такій-же ролі виступали — місцями — і москов-

¹⁾ Дворецький, взагалі, цікавився життям Київськ. монастирів — його підпис на тестаменті м. Петра Могили. Пам. К. К. II № 16.

ські воеводи, що мали в своїх руках реальну силу і могли впливати на місцеве життя. Такий вплив воевод підривав місцеву практику земельних відносин, зменшував авторитет гетьмана, як голови уряду. Підчас пересунення по території Гетьманщини московських військ та тих кривд, що їх постійно робили московські ратні місцевим людям, охоронні листи московських воевод набували особливого значіння. Цим і треба пояснити „оберегаліє листи“ боярина воеводи Петра Шереметьєва, наприклад, на маєтки Карпа Мокрієвича (Генер. сл. Черн. п. № 85 ст. 320) та потвердження на маєтки від воеводи Шереметьєва, напр., на маєтки Кривковича (Генер. сл. Черн. п. № 73), листи стольника Хлопова, що їх випрошували собі представники української старшини під свіжим вражінням тимчасової зміни обставин. Цікаве звернення цих листів до „воеводъ в. г. нашего е. ц. п. в. въ малороссійскихъ городѣхъ и всякихъ чиновъ ратныхъ русскихъ людей“, після яких вже згадано про „войска запорожского полковниковъ, сотниковъ и атамановъ и войтовъ и бурмистровъ и всю старшину и чернь“: легко зауважити, що більш значіння тут надано як-раз московським воеводам та ратним людям, від яких очікували найбільше кривд та шкод. З другого боку, цікава в зверненні і певна різниця в порівнянні з звичайними зазначеннями гетьманських універсалів, до кого звертається з універсалом гетьманська влада.

Вносили певну неясність та плутанину окремі енергійні та честолюбні полковники, які в своїм районі порушували нормальну практику земельних надань, втручаючись до звичайної компетенції гетьманської влади, сами роздавали землі та села без зазначення умовності до потвердження гетьманської влади на зроблені надання. Згадка в полковницькій листі — „за вѣдомомъ ясновелможного е. м. пана гетмана войска е. ц. п. в. запорожского“ (Генер. сл. Черн. № 126) виясняє ті нормальні відносини між гетьманською владою та полковниками, які вже утворились за зазначені десятиліття і які порушували деякі окремі більш енергійні та самостійні полковники своїми наданнями та потвердженнями фактичного стану землеволодіння. Листи таких полковників нагадують своєю формою гетьманські універсали. Так само зазначено тут прислуги, як основу за-для надання землі чи села — „иждъ вѣдаючи мы всегда п. Кирила Яковлевича атамана городового Почеповского войсковіи услуги отправуючого“ (Рославецъ, Генер. сл. Стародуб. № 122); „иждъ видячи мы пана Якова Завадовского товариша знатного войскового охочое и пилное при боку нашемъ услугъ отправованне, а сподиваючися... (Як. Самойлович, Генер. сл. Стародуб. № 77). Так само зустрічаємо тут і звичайні вирази — „вѣдаючи теды о таковой волѣ нашей... позволяемъ и даемъ... надалисмо и позволили... позволимемъ тримати“...

Відносини між гетьманською владою та полковниками укладались звичайно в такій формі. Отримавши гетьманський універсал на земельні маєтки, землевласник подавав його до місцевого полковника, щоб до уваги було прийнято зроблене надання чи потвердження земель чи сіл. Інші не поспішали з подачею універсалу і робили це лише тоді, як ви-

ходили якісь непорозуміння що-до володіння цими землями чи селами, або коли змінювався гетьман і доводилось поновити відомості про своє землеволодіння на випадок якихось перемін. Так універсали гетьмана Богдана було подано за-для потвердження надань до полковників в 1657 р. (напр. згадка про лист чернігівського полковника Силича в царській грамоті Чернігівському П'ятницькому ман. Генер. сл. № 159). Крім потвердження окремими спеціальними полковницькими листами знаємо ще иншу форму полковницького потвердження з тих часів: на листі чи иншій відповідній документі новий полковник підписувався і тим потверджував зазначений документ надалі. Нагадаємо тут тестамент мітрополіта Петра Могили, де є пізніший підпис полковника київського Василя Дворецького безпосередньо за попередніми підписами, що їх зроблено десятиліттям раніш (Пам. К. К. II, 2 вид. № 16). Подібного-ж значіння маємо підписи чернігівського полковника Силича на листах попереднього часу. На запису пана Станислава Кохановського маємо підпис — „Оникій Силичъ полковникъ войска его царскаго пресвѣтлаго величества запорожского черниговскій рукою“. На листі полковника чернігівського Аврамовича маємо такий підпис — „ведлугъ сего унѣверсалу... угледивши быти речъ слушную... подтвержаю и смоцнюю и въ тотъ-же сенсъ позволяю...“ (Генер. сл. Черн. № 208). Загальна прикмета таких потверджень полягає в тому, що вони спираються на гетьманський універсал чи гетьманську волю і роблять в повнім порозумінні з ними. За браком гетьманського універсалу, поскільки полковник добре знає („чого будучи я свѣдомъ“) про гетьманське рішення чи волю, він може потвердити і без документу — „признаю до далшое и досконаалшое воли и ласки е. ц. п. величества и войска запорожского, которые звыкли тимъ святымъ мѣстцамъ и потребнимъ опекунами быти и его вспомогати, ревнуючи давнѣйшимъ ктиторамъ и фундаторомъ побожнимъ“ (Пам. К. К. II, 2 вид. № 24). В инших випадках читаємо — „прето за вѣдомомъ яснowelьможного е. м. пана гетмана войска е. ц. п. в. запорожского яко и за дозволениемъ нашимъ...“ (Генер. сл. Черн. п. № 126) чи так: „ижъ виразной волѣ и указу самого яснewelьможного добродѣя е. м. пана гетмана досит чинячи“ (Генер. сл. Стародуб. п. № 78) чи так: „стосуючи волю мою до универсалу виразного велможного е. м. пана гетмана“ (Генер. сл. Черниг. п. № 10). Регістраційне потвердження полковника могло бути дано і в приводу судового вироку. Знаємо лист полковника Чернігівського Борковського товар. сотні березинської Івану Уласовичу на присуджені йому (в суді ратушнім і полковім чернігівським) ґрунт і млин. Поданий землевласником судовий декрет полковник—з свого боку — визнає за вповні правильний і подає до загального відома, щоб не було в ґрунті, млині та прибутках кривд від „товариства“ військового в посесії п. Уласовича (Генер. сл. Черн. п. № 61). Отже потвердження полковника регіструє судовий декрет до загального відома в районі, — передовсім — сотні. Цікавий — в цім відношенні — і самий початок листа — „пану сотникови осняковскому, атамани курѣнной и городовой и всему въ той сотнѣ бу-

дучому товариству отъ Господа Бога доброго здоровья узичивши до вѣдомости доношу“ — завдання реєстрації декрету судового полковницькою владою виступає тут вповні ясно в зазначенні до кого звертається саме цей лист полковника.

Реєстраційне потвердження полковника нічого нового не вносить до гетьманського універсалу, не змінє його. До таких потверджень треба прилучити і полковницькі накази селянам про послушенство — слухняність землевласникам, бо такий наказ виходить з самої суті гетьманських універсалів з наказами селянам слухатись того, кому надано маєток. Візьмімо пару прикладів з зазначених десятиліть. Ніженський полковник видає лист в тій справі, що селяни не хочуть „отдавати належной монастыревѣ повинности“ та терплять здириства від „нѣкоторыхъ войсковихъ малоуважныхъ людей“: селянам наказано щоб „зоставали, яко за антецесоровъ нашихъ бывало, вѣ послушенствѣ и подданствѣ монастыревѣ“ (Генер. сл. Черн. п. № 265). Чернігівський полковник Василь Борковський в справі Калениченка, асаула полк. Чернігівського, спеціально нагадує селянам івашковським, щоб „отдавали, яко своему пану, завжди, ежели учнетъ потребовать, вшеякое послушенство“ (Генер. сл. Черн. п. № 10). Як бачимо, такі полковницькі листи лише розвивають в деталях ті загальні вимоги, що їх подає гетьманський універсал, підчеркуючи лише деякі моменти, як напр., „особливо того войтови зъ мужиками тяглими ивашковскими сурово приказую, абы ему... отдавали“: це-ж загальна вимога гетьманських універсалів тих років, лише докладніш. виявлена. Такий-же самий характер має і нагадування полковника, щоб товариство не робило перешкод що-до „безпечнѣйшого держання того села“, нагадування „полку моего пану сотниковѣ полковому, городницкому и всему товариству старшому и меншому вѣ тихъ сотняхъ застающому, а особливе атамановѣ городовому и войтовѣ зъ посполитыми людьми тяглими“: полковник в вужчій районі наказує про те, про що гетьманський універсал оповіщав в ширшій крузі людности. Отримавши гетьманський універсал, товариш військовий прохав в полковника потвердження з спеціальним зазначенням та підкресленням тих моментів, які найбільш його цікавили — втручання старшини та товариства і неслухняність посполитих села Івашкова ¹⁾).

Роблячи загальний висновок, після всього наведеного раніш, треба не забувати про царські потвердження та надання, що їх московський уряд давав в розумінні свого права, але безсистемно, а гетьманський уряд приймав, як втручання; треба не забувати теж про поодинокі полковницькі надання. Але все-ж-таки треба визнати, що в 1660—1670 рр. нормальна практика, це гетьманські універсали на землі та маєтки, по яких потім давали і царські грамоти — потвердження і полковницькі листи.

¹⁾ За-для вияснення обставин, в яких дано цей полковницький лист, цікаво зазначити, що згадка про послушенство становить окремий додаток — „особливе того...“

II.

Основа роздавання маєтків це забезпечення старшині можливості нести військову службу. Різниця між рядовим козацтвом і старшиною полягає в земельних справах, в тім, що козацтво має з батьків, чи отримує землі, які обробляє чи самовласною працею, чи за допомогою найманих людей, старшина-ж отримує заселені землі, слободи, села, міста з правом на певні плати чи працю цих людей. Козацтво звичайно володіє своїми землями без урядових документів, листів, старшина володіє населеними маєтками на підставі в'їждових листів, які за певною особою зазначають її права на такий населений маєток чи село, визначаючи ще й деякі додаткові умови (на певний час, то-що).

В добу г. Богдана Хмельницького видано універсали на землі та маєтки з вищезгаданою умовою служби поруч з універсалами, що їх видано за виявлену лояльність гуртка певних осіб чи цілої групи, напр., пинської шляхти. Універсал, що його видано цілій групі, не входить в детальне обговорення заслуг певної особи чи умов дальшого виконання військової служби: тут немає того індивідуального підходу до окремого випадку, який бачимо в звичайнім гетьманським універсалі на земельні маєтки. Коли ціла група—пинська шляхта чи любецьке боярство отримує potwierдження на свої попередні землі за свою лояльність до нової влади, кожний член цілої групи отримує ті-ж самі права. Розуміється, це може бути лише в перші часи, коли важне було таке виявлення лояльності чи прилучення нових співчуваючих. Натомість пізніш маємо індивідуальний підхід до кожного нового випадку, до кожної нової особи.

Роздавання земельних маєтків з умовою військової служби—це поновлення старих умов—викликало рішучі протести з боку рядового козацтва, яке працювало само на своїх землях. Поновлення старовини викликало обурення. Ось через те і не могли ті, що випросили перші царські грамоти на села, вповні використати отримані грамоти. Довелось їх заховати в землі, де потім ті грамоти і зотліли. Плани шляхти, що заціліла та зайняла впливові місця коло нового гетьмана, були підтримані і деким з нової старшини, але це було не своєчасно, як і розподіл поміж себе посад, про який згадувано в розмові з боярином Бутурліним: такий розподіл посад був неможливий поруч із демократичним вибором на посади, який тоді переводили звичайно.

Демократичні кола середнього козацтва мали свої погляди на виконання військової служби. Вони домагались заведення грошової платні за виконання військової служби з скарбу, а населені маєтки залишались-би в таких умовах в завідуванні уряду без роздавання старшині. Встановлення норми платні за виконання військової служби переходило до затвердження царського уряду, який мав переглянути проект гетьманського уряду. Крім грошової платні намічено теж і роздавання млинів певним категоріям службовців (Ак. Ю. З. Р. т. X. стовп. 439, 447). За-для остаточного вирішення норми платні та кількості війська треба було

перевести перепис та підрахувати кількість тих козаків, що вже були в війську: коли такий перепис буде переведено, можна буде встановити і кількість козацтва надалі в зв'язку з реальними умовами. На черзі й стояла оця переписна справа за-для вияснення кількості козацтва.

Зразок затвердження маетка на умовах військової служби маємо в універсалі г. Богдана на ґрунт Лукаша Носачевича: був це власний ґрунт за Черніговом, з цього ґрунту і за польського режиму виповняв п. Лукаш військову службу, а тепер має „отдавати у войску нашомъ такъ же повинность належную“ (Генер. сл. Черн. п. № 107). На жаль, з документа не видно, що виявляв з себе оцей ґрунт в розумінні господарства: термін, взагалі, не дуже ясний, треба признатись. Таким чином дуже рано принцип грошового утримання війська стрінувся з принципом забезпечення військової служби маетками. В дальшому стара система знову відживає і усуває другу систему. Мало також значіння і те, що за-для відповідного здійснення системи грошової оплати потрібно було наладити урядове завідування бувших панських маєтків з оберненням їх прибутків на утримання війська. Організувати таке завідування зараз-же було нелегко і через те гетьманський уряд став роздавати бувші панські маєтки новій старшині на умовах військової служби, а з вільних бувших панських маєтків утворився окремий фонд, з якого роздавали і далі гетьмани маєтки старшині на звичайних умовах.

В мотивуванні універсалів г. Богдана згадано, як причину, і зроблені прислуги. За час війни виявились здібності, зроблені вчинки, що сприяли перемозі козацького війська над польським, це дає право на нагороду, на забезпечення землею чи маєтком: такий як-раз має характер гетьманський універсал з часів г. Богдана Ярмултовському, де зазначено „особливій взглядъ“, що має гетьман, та підкреслено „зичливість его въ поданню намъ фортеци Биховской“ це, дійсно, прислуга „уроженного шляхтича“¹⁾, яка заслужувала певного відзначення (Генер. сл. Черн. п. № 76). В зв'язку з тим, як проходили бурхливі роки військових подій, більше висовувалось окремих людей з загальної маси, які були дуже корисні, чи в часи військових операцій, чи то в справі адміністративного та фінансового урядування та організації. В перших роках нової влади обидві сторони діяльності були потрібні і командир військової частини безпосереднє переходив до адміністративних справ та фінансових питань чи брав участь у дипломатичних обговореннях. Так вироблялись спеціалісти і розгортувались кар'єри службові окремих діячів. Дальшим гетьманам можна було казати в земельних універсалах про ретельну службу, великі праці, що їх положено на користь нової влади.

Ось деякі мотивування прислуг у гетьманських земельних універсалах. З універсалів Виговського: „п. Ивана Домонтовича значные въ В. З. заслуги, которій, во всякихъ прислуcaющихъ въ военныхъ отважне

¹⁾ В універсалі г. Богдана немає ясної згадки про походження Ярмултовського, ясно це зазначено в універсалі пізнішій г. Многогрішного (№ 77).

ставаючи, инимъ до неустрашного былъ поводомъ статку“, себ-то своєю хоробрістю в боях инших до того-ж заохочував та притягав (Генер. сл. Черн. п. № 41); Станіслава Кохановського сотника чернігівського „зичливість и працу войсковую, которую щире ставиль противъ кожного неприятеля“ (ibid. № 124). Гетьмана Брюховецького — „взглядомъ прислугъ п. Олифъра Радченка“ (ibid. № 91); про п. Карпа Мокрієвича „черезъ часъ не малій при боку нашомъ на услузъ войскової въ канцелярії щире и зичливе працювалъ и всякіє справи отпралялъ“ (ibid. № 111); „поглядаючи на зацніе и отважніе заслуги и працы, поднятіє въ В. З... при боку нашомъ ставаль и ставати готовъ... въ нагороду значнихъ поднятихъ заслугъ“ (ibid. № 127); „видячи мы прислуги подчасъ теперешного наступовання одъ короля польского на Глуховъ пана Григорія Годуна, товариша сотни Глуховской, обивателя тамошнего, которій подъ часъ обложена глуховского щире и вѣрне... зостановлялся и за все войско запорожское, прето в нагороду оноє щирости и заслугъ его (Генер. сл. Н. п. № 157); поглядаючи на вѣрніє и щиріє услуги пана Марка Кимбаровича, товариша войскового, обивателя м. Глухова, которій завше в войску... запорожскимъ противъ кожного неприятеля, не жалѣючи здоровья своего, одважне ставаль и ставатиметь и услуги войсковіє отпраує: прето въ нагороду помянутихъ праць военныхъ и услугъ войсковыхъ одправуючихъ“ (ibid. № 168). Гетьмана Дорошенка про п. Василя Борковського — „поглядаючи на щирія въ в. запор. услуги, значніє рицерские дела“ (Генер. сл. Черн. № 144). Гетьмана Многогрішного про Івана Домонтовича — „видячи звлаща прислуги его до насъ и до всего войска запорожского щиріє“ (ibid. № 42); „користуючи въ заслугахъ... на той часъ судіи войска в. ц. п. в. запорожского енерального, которій зъ отвагою здоровья своего у в. запор. значне поносилъ, завдячаючи и до дальшой войскової повабляючи охоти“ (ibid. № 43); про Павла Ярмаутовського — „которій заедно зъ нами завше противко кожнихъ неприятелей зостановлялся“ (ibid. № 77); про Карпа Мокрієвича — „видячи з давнихъ часовъ значніє прислуги въ в. запор. зъ початку зачатой войны... а теперъ писара нашого енерального войска е. ц. п. в. запорожского, которій завше на кожнихъ оказіяхъ военныхъ застановляючися, противко каждого неприятеля отважне ставаль и иншіє у в. запор. услуги отпралялъ и двигаль, а кгда и теперъ на щоденнихъ працахъ войсковихъ знайдуется при боку нашомъ“ (ibid. № 112); про Богдана Войцеховича — „барзѣй респектуючи на дѣла отважніє, для которихъ чрезъ немалій часъ въ бѣсурманскихъ зостоячи рукахъ, здорове и субстанцію свою нарушилъ, такъ тежъ за досвѣдченіє и вѣрно щоденніє къ намъ услуги“ (ibid. № 209). Гетьмана Самойловича — про п. Василя Боркозського — „зъ рѣзными неприятелми немало навалнихъ и прикрихъ отпралялъ экспедицій... отвагъ, невчасовъ и фатикгъ военныхъ“ (ibid. № 146).

Розглядаючи всі оці наведені згадки про заслуги військові та інші, легко зауважити ту основну точку погляду, яка, хоч подекуди з деякими відмінами — помітна по всіх цих універсалах. Земельні маєтки — чи на-

дання нових, чи закріплення давніших — це нагорода за різні видатні заслуги, оцінку яких і робить гетьман у своїм універсалі. Заслуги на війні в В. Запорозькім це основа наділення маєтками заслужених та визначних осіб. Так поволі з загалу козацтва, що бере участь у завзятій боротьбі, виділяється певна група осіб, які через свою завзяту військову діяльність займають почесні місця. В деяких універсалах згадки докладніші і намічають ніби біографію, міну служби в війську, як звичайного військового, на службу серед ближчих до гетьмана прибічних людей, витворюється і спеціальний термін для такої служби— „при боку“ гетьманським, витворюється поволі і саме коло оцих урядовців. Так намічається в цих універсалах процес розслоєння загальної маси козацтва, виділення старшини, що займає місця по-над звичайною масою, а між цією старшиною, що відзначена за свої військові та інші заслуги, знов виділяється група урядовців з ближчого до гетьмана оточення, з спеціальними відповідальними завданнями. Деякі універсали подають і окремі епізоди з життя та діяльності, між тим як інші обмежуються лише загальними характеристиками. Між наведеними раніш уривками є згадка про перебування в полоні, яке вплинуло шкідливо на здоров'я та підірвало матеріальне становище: це окремо відзначено в гетьманських універсалах, як важлива пригода за-для визначення заслуг.

Вважаючи військову службу за основу наділення маєтностями, треба було провадити уважний контроль за всіма змінами одбування служби військової та забезпечення маєтками. Коли-б поставити такий контроль як слід, то треба-б фіксувати кожен змін — збільшення чи зменшення одбування військової служби, в залежності від кількості осіб, що виконують службу: зменшення родини чи її збільшення просто пропорційно змінювало і право на забезпечення маєтками, при збільшенні можна додати, при зменшенні дещо відняти. Гетьманський уряд не виробив такого уважного контролю за виконанням служби та такої реєстрації, як це було в В. Князівстві Литовським та в Московським царстві. Не було вироблено і середніх норм забезпечення маєтками, щоб однотипово переводити наділення маєтками заслужених в В. Запорозькім осіб.

Але хоч гетьманський уряд і не завів такого уважного контролю та не встановив середніх норм наділення маєтками, він все-ж-таки зробив було кілька кроків в цій напрямі по цьому шляху. Він пробував було завести контроль за змінами в забезпеченні маєтком і хотів встановити таку систему, що на кожен змін в маєтків забезпеченні треба прохати згоди від гетьманського уряду. Пізніш це було затемнено і поновлені пережитки цього здавались втручанням гетьмана, напр., Мазепи, в родинні справи старшини, її шлюби, тестаменти, записи та інші справи. Між тим були спроби завести контроль у цих справах, щоб кожен змін в земельнім забезпеченні затверджувати в зв'язку з виконанням військової служби. Гетьманський уряд або визнавав таке розпорядження за слушне

і потверджував його чи навпаки не визнавав його за таке та відкидав, бо воно не було скомбіновано з виконанням служби. Ось приклади. Пан Станіслав Кохановський — з бувшої шляхти — видав дочку за Карпа Мокрієвича і дав по дочці слободу Гучин з млином, а сам від того „ся здураль“; гетьман розглянувши справу з цією передачею слободи, знайшов „речь слушную“ і потвердив записані за п. Карпом Мокрієвичем — слободу і млин з розміром та „користями“ з слободи (Генер. сл. Черн. № 125). В універсалі дальшого гетьмана ми теж знаходимо визнання — „видячи такъ слушную речь прозби его“ і потвердження того, про що було прохання. Коли гетьманський уряд певні записи та передачі маєтків уважав за слушні, він керувався певними загальними міркуваннями, які лежали в основі його оцінок що-до змін в маєтків стані окремих осіб. Деякі розпорядження приватних осіб гетьманський уряд міг визнати за „неслушні“, коли-б, наприклад, шляхом записів відходили до приватних рук ті маєтності, яким уряд уважав за потрібне дати спеціальне призначення. Робив гетьманський уряд і певні заміни, замінюючи один маєток на інший: знаємо таку заміну в складі маєтків Ніженського Богородицького монастиря, коли взято м. Мрину з селами та дано м. Салтикову Дівичю теж із селами (Генер. сл. Н. п. № 4).

Гетьманські надання мали прикмети умовних надань. Давали села і слободи з умовою виконання військової служби і поки таку службу вповнювали. При тому уряд залишав за собою право зробити якусь заміну в маєтностях, надати інший маєток, замінити на інші тієї-ж самої вартости.

Деякі сумніви могли бути з приводу тих маєтків, що їх повернено панам з бувшої шляхти. Ці пани могли вважати свої маєтки за безумовні, як це було раніш до Хмельниччини. Але в самих універсалах не проведено різниці між цими групами маєтків: ті що їх надано вперше та ті що їх повернено попереднім панам-землевласникам; не ужито тут яких інших спеціальних термінів володіння. Взагалі з термінами володіння справа стоїть не дуже просто, бо гетьманські універсали першого десятиліття не мають сталих вироблених термінів володіння, а користуються з звичайних зворотів. В універсалах г. Богдана немає ще виробленої термінології. Коли взяти ті універсали г. Богдана Хмельницького, що повертають та потверджують панам з колишньої шляхти їх маєтності, легко зауважити тут брак сталої термінології. В універсалі на ґрунти Носачевича на першій плані згадка про військову службу Носачевича, яку той раніш (до Хмельниччини) виконував на коні; що це є повернення ґрунтів (може заселених?) в універсалі не зазначено і це виступає лише з загального змісту цього універсала г. Богдана. В універсалі Ярмутовському зазначено „приворочаемъ село его власное Вербичи“, але термін володіння не зазначено, лише загальна вказівка — „въ держанню тихъ сель“, звичайна формула охорони від кривд. В універсалі Артему Красковському з іншою любецькою шляхтою є вираз—

„заховуючи при добрахъ власнихъ отчистихъ“, далі формула охорони і „такъ яко бы найспокойней добръ своїхъ заживали“, і знов-таки спеціального терміну володіння тут не ужито. В пізнішій універсалі г. Виговського п. Станісл. Кохановському на його давні ґрунти поминуте саме надання чи повернення ґрунтів, натомість підкреслено охорону маєтків. Бачимо цікавий факт, як універсали, повертаючи шляхтичам (тепер старшині) їх давні землі, зовсім обходять питання про характер дальшого володіння і висловлюються в загальних лише виразах. Друга група універсалів г. Богдана за-для характеристики умов землеволодіння панів з бувшої шляхти уживає термін — посесія, який знала і попередня практика польська: чи то просто „подалисьмо ему въ посесію“, чи то — побічна згадка: „безпечне зоставаль и зъ ґрунтовъ помененыхъ пожитки, яко посесоръ, заживаль“. Порівняння виразів одних універсалів показує нам, що для повернутих та потверджених шляхетських маєтків не вироблено тут в цих універсалах загального спеціального терміну, деякі універсали уживають спеціальних термінів, деякі уникають. Коли взяти універсали слідуючого гетьманування, доби гетьмана Виговського — і тут теж ми зустрічаємо подібну-ж невиробленість термінів володіння. Порівняти універсал Виговського на маєтки Лукаша Носачевича і п. Ів. Домонтовича, п. Ів. Стецького, Стан. Кохановського, Сави Унучка: ми читаємо такі вирази без спеціальних термінів — „надаемъ... села... въ которыхъ сель такъ обняттю яко держанню и пожитковъ уживанню“ або „привертаемо ему слободу, ґрунта его власніе дѣдичніе... якобы въ уживанню тихъ ґрунтовъ“ чи „въ завѣдованню и уживанню маєтности, названого села и поля до того ж села належачого, такъ же и озера прозиваемого“. Всі ці універсали стосуються маєтків різного походження, частина це давні маєтки потвержені бувшій шляхті, інші це маєтки надані новій старшині: і все-ж-таки ми не бачимо різниці в виразах, яка-б підкреслювала різницю між різними групами маєтків, термінів сталих тут ще нема і ми маємо справу лише з звичайними актовими зворотами. В універсалах г. Юрія Хмельницького теж читаємо — „въ спокійномъ держанню, яко и пожитковъ зъ нихъ уживанню“ чи „до спокійного уживання подаемъ“.

Розглядаючи по актах долю окремих маєтків, не помічаємо в відношенню до потверджених панських маєтків більшої повноти прав, щоб можна було говорити про їх безумовний характер, в відміну від давніх маєтків новій старшині часів Гетьманщини. Запис маєтків від тестя зятеві та дочці, як — наприклад — п. Стан. Кохановського Карпу Мокрієвичу, не виявляє з себе чогось виїмкового, належного лише групі панських давніших маєтків: та й цей таки запис отримує „конфірмацію“ від гетьманського уряду гетьмана Юрія Хмельницького (як „речь слушная“, що не йде проти загальної провідної думки гетьманського уряду що-до роздавання маєтків на умовах військової служби старшини).

Отже нема підстави припускати, що гетьманський уряд визнавав за бувшою шляхтою якісь особливі права на її давні маєтки, робив

різницю між окремими групами маєтків — давніх панських та нових наданих старшині. Це можна встановити переглядом гетьманських універсалів, як це і намітили тільки що-до часів г. Богдана, Виговського, Юрія Хмельницького. Подібний перегляд можна продовжити і на дальші часи. Тут звертає увагу уживання виразу — власні, наприклад в цім універсалі г. Брюховецького — „заховуемъ и апробуемъ, яко своею власностю, тими селами владѣти, диспонувати и всѣхъ зъ тихъ сель... приходовъ и пожитковъ отбирати, позволяемъ, мѣти хотячи и приказуючи“. Але знов, придивляючись ближче, не бачимо, щоб це був сталий термін, ужитий лише за-для певної групи маєтків. Далі гетьманські універсали наслідують фразеологію царських грамот, не надаючи тим виразам, що їх узято з московських грамот, того значіння постійного та певного, який вони там звичайно мали. Уживання терміна — власні — в універсалах виданих після царських грамот, може, і виникло підо впливом царських грамот та звичайних їх виразів. Подібний-же характер має універсал г. Брюховецького на слободу Гучин — „унѣверсаломъ нашимъ ствержаемъ и людемъ збиратися, якъ панъ Карпъ слободи назначить, и диспонувати ему, яко власне своимъ, владѣти и вшелякие пожитки мѣти и всѣхъ трохъ мѣрокъ млиновихъ отбирати и користовати спокійне позволяемъ“.

Таким чином можна встановити з перегляду універсалів, що гетьманський уряд в 1650—1670 роках уважав старшинські маєтки за умовні і вважав за своє право замінити та зменшувати старшинські маєтки. Не робили тут різниці для панських шляхетських маєтків. Серед старшини поширювалась поволі тенденція вважати своє земельне володіння за безумовне та присвоювати собі повні права розпорядження маєтками. Мали своє значіння і традиції шляхетського землеволодіння, хоч бувша шляхта в складі нової старшини, як складова частина, великого впливу і не мала. Далеко більше значіння мали царські грамоти, де випрошені маєтки давались і в спадщину дітям та дальшим нащадкам. Не знаючи місцевих умов життя Гетьманщини, московські прикази прирівнювали земельні умови Гетьманщини до вотчинних московських умов землеволодіння і в таким розумінні складали свої грамоти українській старшині. В таких грамотах московської влади певна частина старшини знаходила опертя за-для своїх землевласницьких тенденцій і стремлінь перевести умовне землеволодіння на безумовне, спадщинне. Роблячи певні розпорядження що-до своїх маєтків, ця старшина вважала, що такі розпорядження не підлягають контролю гетьманського уряду, не потребують затвердження з боку гетьманського уряду; не підлягають якимсь змінам. Але гетьманський уряд, тримаючись загальних поглядів що-до забезпечення військової служби маєтковим фондом, не міг пристати вповні на такі старшинські стремління. Поволі лише утворюється спеціальний виїмок що-до московських надань, тих маєтків, що отримали пізніш назву „грамотныхъ“ маєтків. В відношенні до цих наданих чи потверджених

московськими грамотами маєтків поволі витворюється більш уважне, обережне відношення, ніж до інших, і в пізніших заявах старшини грамотні маєтки підкреслюються, як зовсім окрема група, яка не підлягає втручанню та переїнам. Оскільки свобідно ставитись до приватних розпоряджень своїми маєтками це взагалі залежало від гетьмана, що направляв в цій справі курс уряду: більш чи менш енергійний, більш чи менш самостійний що-до московських впливів, гетьман — відповідно до того — і старшині давав більш чи менш волі в розпорядженню маєтками, або визнавав без перевірки, або вимагав на перегляд, причім були можливі і зміни в складі маєтків.

Як зразок потвердженъ переходу маєтків від батька до сина нагадаємо універсал на маєтки п. Филона Раценка, якому після батька перейшли ґрунти Беркелювщина та млин. Гетьманський універсал Многоґрішного потверджує ці маєтки з огляду „такъ на отца его старинные услуги, яко и на его не разъ въ войску запорожскомъ поднятiе (услуги)“. Таке-ж мотивування маємо ми в гетьманськiм універсалi Многоґрішного на маєтки п. Богдана Войцеховича після батька п. Івана. Ще раніш — згадано в універсалi — потверджено було слободку вдові покійного з дітьми — „для сумаменту позосталої по смерти его женѣ, осиротѣлымъ дѣтемъ“, але потім виріс син покійного, Богдан, став служити в війську, виніс татарську неволю, і гетьманський уряд потвердив батьківське село оцьому визначеному п. Богданові. На той час і брати п. Богдана вступили до служби військової та отримали певні посади¹⁾, з котрих і живились.

Перехід маєтків удові бачимо в гетьманських універсалах на маєтки шляхтича Ярмултовського та тов. військового Марка Кимбаровича. В першiм універсалi пригадано „значніе и отважніе заслуги славной памяти небожчика Пазла Ярмултовского“ і потім дано конфірмацію удові Маріянi Ярм., після якої конфірмації згадана удова має володіти селом з ґрунтами, „не поносячи ни отъ кого... наименшой трудности“. В другiм універсалi того-ж гетьмана теж наведено з початку „значні услуги, которіи за живота своего осведчалъ“ покійний Марк Кимбарович, по якому і вдову його „ведлугъ правъ войсковихъ“ захоче гетьманський уряд „въ томъ держанню“, забороняючи робити „наименшого утяження и перешкоди“ в селі, ставах, сіножатах, млинi: в кінці — як це звичайно входить до практики гетьманських універсалів з гетьмана Многоґрішного — ясно висловлений наказ селянам — „отдавати звичайное послушенство п. Марковой, яко посессорце своей“.

Перехід маєтків до зятя, наприклад, бачимо в універсалах на маєтки Карпа Мокрієвича та Мих. Миклашевського. Перший потверджує після пана Кохановського — з старої шляхти — слободу Гучин Мокрієвичеві з огляду на його „зацние и отважніе заслуги и працы поднятiе во войску запорожскомъ“. Другий зазначає, як п. Рубан, сотник глухів-

¹⁾ Модзалевскій В. А., Малорос. родосл., I, 193.

ський, прийняв тов. військового Мих. Миклашевського „в вѣкуистую дому своего приязнь“, як свого зятя ¹⁾, і дав йому млин і село Зазерки: це все і потверджує гетьманський універсал „на виживленіє“, приймаючи на увагу „пана Миклашевського щоденніє и вѣрніє при боку нашомъ послуги, которіє доброй такъ же ожидаютьъ заплати“.

Зазначимо ще приклад запису на монастир. „Честная инокиня Афанасія Евфимовна“ прохала в гетьмана дозволу на власнім своїм ґрунті фундувати монастир. Лазар Баранович, архієпіскоп Чернігівський, з свого боку підтримав оце прохання, „упатривши побожність“, і дав на це своє „благословеніє“. Гетьман Многогрішний, розглянувши справу та „похваливши умисл честной инокини“, дав дозвіл фундувати монастир та закріпив за монастирем маєток інокіні Афанасії. В кінці універсалу, як звичайно, заборона втручатись та робити перешкоди як „въ збудованню монастира, яко и держанню села Берези“.

Всі ці зазначені випадки це прояви стремління гетьманської влади завести сталий контроль за всіма розпорядженнями приватних осіб що-до своїх маєтків, за їх передачами та записами зятям, синам, на монастир. Вимагала такого контролю система забезпечення служби старшини з окремого маєткового фонду, для чого потрібно було завести обрахунок служби та по ній нормувати і видачу чи призначення нових маєтків та всі зміни, що відбувались в маєтківм забезпеченні старшини. Кожна зміна підлягала контролю, кожний запис мав отримати дозвіл гетьманської влади, яка не тільки реєструвала розпорядження та зміни в маєтках старшини, але і могла це відкинути, як „неслушне“.

Опозиція старшини таким стремлінням гетьманської влади виявлялась в тім, що старшина не рахувалась з ними, не питала дозволу, повідомляла вже про здійснені факти. Як було вже зазначено, не кожний гетьман мав стільки енергії, щоб ламати розпорядження приватних осіб та викликати нарікання за втручання до приватного життя старшини.

Залишення батьківських старшинських маєтків за дітьми мало свою мету: забезпечення дітям до їх зросту певного маєткового мінімуму, з якого могли-б вони жити. Мати залишається на маєтку свого чоловіка за-для опікування дітьми, поки вони виростуть і зможуть почати служити в війську.

Хазяйнування вдови в маєтку покійного сотника чи иншого якого службовця, вимоги і в дальшім деяких послуг та допомоги в господарстві від місцевого люду могло викликати в перші часи протест з боку населення. Хто розумів певні звязки між службою сотника в війську та допомогою в його господарстві, міг відмовлятися бачити таку-ж потребу допомагати в господарстві його вдові. Тут могли бути виступи більш чи менш рішучі, відмови від дальшої допомоги, а може й більш рішучі заяви про безпідставність дальшого перебування в селі родини покійного.

Такі випадки бували, і гетьманська влада мусіла подумати про те, як забезпечити вдові з дітьми дальше спокійне перебування їй з сирот-

¹⁾ Це видно з універсалу Самойловича № 196.

тами нам аетку покійного чоловіка. Гетьманська влада потверджувала цей маєток у користанні вдови, підкреслювала спеціальне призначення його на виховання і далі — що дуже важно — зверталась до людности з ясным наказом у дальшому — як і раніш бувало — мати слухняність та виконувати призначені послуги. Увага звернена на те, щоб перехід пройшов-би спокійно, щоб далі „во всемъ ся повиноваль оной панъ Ярмултовской, нъ кому иншому“. Можливість кривд та турбацій приводить до того, що гетьманська влада бере таких удів з сиротами під свою протекцію та оборону, тим самим затримуючи всіх неслухняних, які стали-б кривди чинити та трудності завдавати вдові. Таким чином гетьманська влада бере на себе спеціальну опіку над „осиротѣлими домами“. Як відомо, пізніш утвориться окрема група серед старшини, яку гетьманська влада буде оточувати своєю опікою та протекцією, як родини заслужених у війську людей. По мірі зросту синів спомини про батьківські будуть сполучатись з власними першими службами. В універсалі гетьманським п. Богдан. Войцеховичеві сполучено ці моменти таким чином. Батьківський маєток у Седневськїм районі залишено за дітьми, а потім, коли „позосталій потомокъ небозчиковскій“ сам почав служити і прохав потвердження, мали значіння в цій справі і респект „на отважние въ В. З. дѣла“ і власні заслуги „позосталого потомка“.

В універсалах удовам з дітьми цілком природньо було підкреслювати момент оборони — найменшого утяження й перешкоди „въ томъ держаню, въ ставахъ, сѣножатехъ и в одбираню з того млинка... припадаючих розмѣровъ“. Кривди не повинні чинити ні пан полковник, ані всяка старшина військова. Це окрема група універсалів, а взагалі в ці десятиліття 1660—1670-ті менш зустрічаємо оборонних універсалів гетьмана, які так часті в першім десятилітті, про що мали нагоду раніш говорити. В окремих випадках конкретних гетьман втручається, раз були подані відомості про кривди, втручання, перешкоди з боку сусідів чи інших людей. Раніш у кожній справі доводилось звертатись до гетьмана, бо ще не були вироблені функції місцевої влади, полковників, сотників.

Лише поволі витворюється стала місцева адміністрація. Поволі складається практика заміни сотника, полковника, що пішов на війну, наказним сотником, полковником. Тепер завжди хтось залишається на місці та доглядає за місцевим життям. Виясняються відносини, а через те і зменшуються ті часті з початку гетьманські універсали, що взагалі обороняють шляхту — землевласників від кривд та турбацій, взагалі нагадують про захист з боку влади землевласникам на місцях, в їх маєтках. Ті скарги — відгомін страхіття стурбованих землевласників, які боялись і сусідів — селян, і перехожих військових частин, і тих, що записались до козацтва, „въ надѣи козацтва“ (Ак. Зап. Р. V № 34); боялись і замаху на життя, і знищення майна, і підпалу будинків, і порання левади, і виловлення риби. Не знаючи, до кого вдатись на місці, ці перелякані землевласники турбували гетьмана: а, може, на місці вони, дійсно, не знайшли-б допомоги та рішучого виступу сотника,

що недавно вийшов з маси селянства, проти своїх товаришів — селян. Поволі тенденції центральної гетьманської влади стають відомі на місцях і, з другого боку, представники місцевої адміністрації переймаються розумінням потреби охорони ладу. Гетьманське підтвердження на давні, зменшені, маєтки кладе кінець втручанням та захопленням землі, вирубанням гаїв, спустошенням озер, та притягає переступників до відповідальности за їх нищення. Адміністрація на місці — незалежно від походження та симпатій — мусить підтримувати оцю нову тенденцію реставрування господарства. Перші гетьманські універсали такого змісту не раз додавали на прикінці спеціальну нотку тим адміністраторам, що стали-б „фолговати“ неслухняним: гетьман припускав можливість співчуття з боку самих полковників та сотників до різних самовольців. Таким чином окрім кари неслухняним зазначено не раз теж і кари тим з адміністрації на місцях, що не слухали-б наказів самого гетьмана. Деякі випадки невиконання, затягання можна пояснити певною неув'язкою між центральною та місцевою адміністрацією, але крім того мусіли бути відтягання та невиконання і через небажання місцевих діячів підтримувати шляхтича, що залишився в своїм маєтку, або ченця-городничого проти своїх товаришів селян чи козаків. Надмірне фольгування не раз універсали гетьманські з перших років передбачають у представниках місцевої адміністрації. Ось з універсалу г. Богдана Київському полковникові — „такъ яко бы до насъ большъ о томъ скарга не доходила, бо вѣдай певнѣ, ежели бы-сь таковымъ свовольникамъ фольгваль, самъ съ ними посполу каранья нашего не уйдешъ“ (Ак. Зап. Р. V № 36). У таких нагадуваннях місцевої адміністрації можна бачити прикмети розходження думок що-до підтримання землевласників.

Переїнявши тенденції центральної влади, місцеві адміністратори і собі в 1660 — 70-х рр. починають здержувати міщанство, селянство та козацтво від кривд та перешкод старшині та монастирям у їх землеволодінні. Доводилось нагадувати козакам про ту ідеологію, яку відсвіжили тепер духовні особи — „козаки не мають быти перешкодою, а овшемъ радою и помощью... бо передъ тимъ козаки моремъ и землею и шаблею съ працы своее выживенъе мѣли и церкви Божіи надаряли“ (Ак. Зап. Р. V № 29). Відношення до монастирів часто і не були добрі, отже багато з козацтва, хто був добре знайомий з господарюванням монастирських городничих, ставилися до монастирів, просто як до землевласників, таким чином заклик до уважности в відношенні до монастирських маєтків розуміли просто, як заклик уважности до землевласників. Яке вражіння це мало зробити в перші роки на тодішнє населення, що думало зовсім повикидати панів!

Основна тенденція земельних універсалів першого десятиліття це зберегти упривилеюване землеволодіння, захистити від руйнації та нищення, покласти кінець дальшому розтягання майна. Як бачимо з універсалів, влада не жалувала погроз на адресу тих, що стали-б і далі нищити та руйнувати заведене господарство монастирів та панів. Гострі

вислови та суворі кари обіцяно всім неслухняним, щоб стримати їх від таких зловживань. Це мусіло теж впливати на місцеву адміністрацію, щоб дати їй вірне розуміння своїх відношень надалі до упривилейованого місцевого землеволодіння. Подавши заборону робити шкоди та нищення в маєтках, універсали спиняються на тих, хто був-би спречний „росказанью и листу нашому... волѣ и сему выразному нашому писанью... нашему росказанью...“, хто-б робив якісь кривди і далі в маєтках, „легче сее наше писаніє поважаючи...“ Такі неслухняні в універсалах зазначені як „своевольники, войсковый непріятель и зневажачь листу нашего, непослушники“: це все вирази з універсалів гетьмана Богдана. Як бачимо, дійсно, досить грізна кваліфікація для тих, хто зайняли землю, поорали межі, зрубали гай або виловили рибу: було над чим подумати при читанню такого грізного гетьманського універсалу.

В ролі таких непослушників могли бути різні люди. Були тут військові частини, що, переходячи через поселення та прямуючи далі, хотіли дещо отримати для себе від місцевих мешканців. Один з універсалів г. Юрія виявляє, яка велика та складна була оця група здирищиків. „Паномъ полковникомъ, асавуломъ, сотникомъ, атаманомъ и всему старшому и меншому войска е. ц. в. запорозскаго товариству, также бояромъ, княземъ, воеводамъ и всимъ начальнимъ и подначальнимъ ратнимъ е. п. ц. в. людемъ и кому одно — колвекъ теперъ и напотомъ сее наше писаніє показано будеть...“ Як бачимо, універсал хоче визначити всі можливі військові частини з їх керівниками, які переходитимуть через українські міста, вимагаючи собі стацію з місцевого люду. Не завсіди та-ж сама увага присвячена московським військам — ось приклад з іншого універсалу того-ж гетьмана Юрія — „всеі старшинѣ и чернѣ войска е. ц. в. запорозскаго, так же ближнимъ боярамъ, княземъ и воеводамъ ратнимъ е. ц. в. начальнимъ и подъ началомъ застаючимъ... до вѣдомости доносимъ, ижъ прихилиючися до унѣверсалу“... Закінчення універсалу робить ясну різницю між українськими та російськими військами — „и обѣ томъ ратныхъ е. ц. в. людей упрошаемъ, а старшинѣ и чернѣ подъ неласкою нашею и суровимъ на спротивныхъ войсковымъ караньемъ приказуемъ“. Ратних царських людей доводилось окремо зазначати з огляду на їх поведження підчас війни на Лівобережжі, пригадати, наприклад, трагічну долю міста Срібного (знищення військами кн. Пожарського) та стурбовані прохання міст підчас переходів ратних людей, щоб не грабували, не нищили. Поволі стримування таких перехожих військових частин від нищення та руйнування господарства передається на місця сотникам та полковникам і гетьманські універсали з дальших років не повторюють вже тих нагадувань, які робили раніш військовим частинам, „высылакомъ и на какой колвекъ услужѣ нашей застаючимъ... ватагомъ и чатовникомъ“.

Так само до місцевої адміністрації тепер у 1660—1670-х роках подають скарги і на інших непослушників у справах захоплення старшинських земель. З універсалів перших гетьманів можна бачити, що

з такими заявами та скаргами звертались до гетьмана; місцевої адміністрації не завжди можна було знайти на місці в хвилину потреби та і допомога її не завжди була певна. Ліпше було-б вдатись до гетьмана, після того як стали відомі деякі рішення в справі монастирських земель, ставів та ин. Ціла низка універсалів з перших-же років гетьманування г. Богдана ясно виявляла дальшу політику гетьманської влади в тій справі. Забезпечення спокійного використання та оборону від всяких земельних захоплень поставили на чергу оці універсали і в тому напрямі вели і діяльність місцевої адміністрації. Межигірський монастир мав; ставок Харковецький і „въ томъ перешкоду отъ некоторыхъ себѣ“ мав універсал згідно з скаргою ченців наказує, щоб „той помѣненный ставокъ при отцахъ зоставалъ, яко имъ наданный и перешкожати имъ нѣхто не маеть въ уживанью его“. Видубецький монастир скаржився, що місцеві люди ловлять рибу в озері Глушцу, яке з давнього часу належало до монастиря, чинять великі шкоди і „маетности в нѣвѣчь оборочають“; універсал наказує, щоб „найменьшая кривда и перешкода такъ въ маетностяхъ яко и въ озерахъ не дѣялася“. Мгарський монастир скаржився на сусідські втручання, універсал підкреслює, щоб „тые всѣ грунты ведлугъ привилею вцалѣ при монастыру Мгарскомъ зоставали и жаденъ до нихъ абы ся не втручалъ“, може тут підкреслено „вцалѣ“ з натяком на деякі захоплення монастирських ґрунтів. Коли певне надання земель зачепляло інтереси місцевої людности, гетьманській владі доводилось повторяти і підкреслювати, що попереднє надання залишається в повній силі на далі: такий, здається, випадок маємо в справі бернардинських лук коло Лубень, „яко есьмо зразу надали всѣ луки Бернардинскіе... такъ и теперь въ томъ жадноѣ не чинячи отмѣны, тое наданье наше конфирмуемъ“ і далі повторено, що ніхто з лубенців не повинен чинити ніяких захоплень та втручань. Це все зразки з універсалів г. Богдана в земельних справах. В універсалі г. Виговського, що видано на ім'я Носачевича, зазначено суворе карання, коли-б хто „надѣ волю и росказане наше мѣль зъ онихъ ґрунтовъ випирать и оного невинне турбовать“. В иншій універсалі того-ж Виговського, Стецькому зазначає кару, коли-б хто став „чинити кривду якую и прикрость того села, маетности его, тутъ же поля и озера“... В універсалах Виговського з приводу озер монастирів Мгарського та Київ-Микольського заборонено робити шкоди братії „ловленьемъ рыбъ въ озерахъ и запесочахъ“. Тенденція всіх цих універсалів така, що монастирські маетності мають бути заховані в давніх границях згідно з старими наданнями і гетьманськими потвердженнями і кара чекає „кождого гвалтовника и тому нашему листу спротивного“ за втручання до земель. Тенденція таких універсалів вповні ясна.

Боронити землевласників від шкод та втручань доручає гетьманська влада місцевій адміністрації. В універсалах бачимо дві версії. Або це повідомлення всіх, „кому только оноє показано будетъ“, про надання чи потвердження земель і в кінці зазначено, що полковник місцевий повинен „доглядати, постерегати“. Або це в звязку з скаргою доручення

полковникові оберегати певну особу чи монастир від втручань та захоплень землі. З цієї групи нагадаємо наказ г. Богдана в справі озер Видубецького монастиря: „пане полковнику Київській! дошла до насъ скарга отъ велебного въ бозѣ господина отца Клементія Старушича, игумена“ або инший у справі маєтків м. Максаківського з певною доганою місцевого наказному ніженському: тон цього останнього універсалу надзвичайно цікавий за-для характеристики відношення до земельних справ та зловживань у цій сфері. В дальшому з скаргами та заявами більше удавались до місцевої адміністрації, раз відношення було установлено ясно і про це відомо було на місцях з гетьманських універсалів.

Ворожі виступи селянства та козацтва проти поновлення упривилеюваного землевласництва доводилося в перші роки стримувати погрозами кар. Згадки про суворе військовоє карання з різними варіаціями постійно повторюються в універсалах перших років, закінчуючи універсали постійним рефреном. На перших кроках доводилось, здається, підкреслювати і козацтву його обов'язок триматись нових вказівок центральної влади що-до привилеюваного землевласництва. Селяни, що вже вступили до козацтва або думали вступити, „въ надѣи козацтва“, дивились на упривилеюване землеволодіння, що воно все має бути скасовано шаблею козацькою. Нова політика гетьманської влади викликала в таких колах незадоволення та часом і опір гетьманським наказам. В універсалах козацтво досить ясно протиставлено иншим колам людности, як більш активний елемент. Раніш було зазначено, що доводилось нагадувати козакам про їх давню добродійну уважність до монастирів та церков („и въ томъ во всемъ козаки не мають быти перешкою, а овшемъ радою и помощью“). Догана в універсалі г. Богдана отаманам Лісницькому та Ходосовському в справі рибних озер монастиря Видубецького, може, вказує на активну в цій справі ролю цих отаманів, а з ними і козаків, які потім своїм прикладом захопили і взагалі „обывателей тамошнихъ“, які і проявили „своленство“.

Щоб затримувати, доводилось підкреслювати, що за „найменшую кривду и перешкою“ може покарати влада за неслухняність. Це мало вплинути і на тих, хто, не захоплюючи земель, міг часом підпасти спокусі дрібного якогось вжитку в монастирськiм гаю, ставку чи озері. В універсалі Межигірській братії маємо такий вираз: „а хто бы за тымъ найменшую отцамъ Межигорскимъ кривду и шкodu або перешкою въ томъ чинити важился“. Таке підкреслення найменшої кривди упевнені закінчує накази та заборони втручатись та перешкоджати в господарстві монастирськiм чи старшинськiм. „Нихто найменшоѣ кривды и перешкою чинити не важился под строгостью войсковою“... „найменшого пренагабання и перешкою въ держанню тихъ сель... до нихъ справы найменшой не мѣли и трудности далее въ томъ оному задавать найменшой не важился.. надѣ волю нашу кривду найменшую чинити“... оці нагадування універсалів г. Богдана намічають і для дальших геть-

манів певну традицію, якої і додержуються їх наступники. Ось кілька прикладів з універсалів Виговського — „которой волѣ нашої абы никто такъ зъ старшины, яко и чернѣ не спротивлялъ и найменшой въ спокойномъ заживанню не чинилъ перешкоди... найменшой кривди такъ оному, яко и людемъ на тихъ грунтахъ мешкаючимъ чинить не важился... найменшой не мѣлъ sprawy и до пожитковъ жаднихъ не утручался“. В універсалі г. Брюховецького Олихв. Радченкові та деяких інших коротка формула попередніх універсалів незручно розширюється — „абы найменшой кривди, шкоди и трудности чинити не важился, а кто бы колвекъ противній сему унѣверсалу нашому будучи найменшую кривду учинилъ“ (Генер. сл. Черн. п. № 91); теж зустрічаємо і в універсалах Многогрішного напр. Ст. Шубі — „въ тихъ сель держанню ни отъ кого не поносилъ найменшое перешкоди, а если бы кто мимо сей нашъ на-даній унѣверсалъ важился якую-жь колвекъ учинити перешкоду, такового срого безъ фолги карать обѣуемъ“ (Генер. сл. Черн. № 24) ¹⁾.

Заборона робити кривди та захоплення земель сполучається з поверненням захоплених земель з того маеткового комплексу, який потверджено гетьманським універсалом. Потверджуючи або надаючи певний маєток у його звичайних границях з усіма „принадлежностями“, універсал давав право повернути і всі ті землі, які тільки було розібрано сусідами селянами або козаками. Випрошуючи собі потвердження, зазначали такі випадки захоплення земель і тоді гетьманський універсал зауважував від імення влади, що всі приналежні землі повинні бути повернені тому, хто одержав універсал. При тім на місці треба було вяснити склад маєтку та перевірити, в кого в користанню в цей момент знаходяться окремі поля, сіножаті, ставки, і вимагати їх увільнення. Такий процес увільнення зайнятих земель міг місцями іти дуже поволі в залежності від того, чи можна було ужити рішучих заходів, коли-б нові хазяї стали-б відмовлятися від виконання гетьманських наказів такого змісту. Кінець-кінцем справа, її поладження залежало від місцевої адміністрації, чи захотіла-б вона налягти на своїх-же місцевих людей та поскидати з зайнятих земель. В універсалі г. Богдана Хмельницького п. Катерині Грязній читаємо, що „залога тамошній въ тихъ маетностяхъ будучій, вишменованние маетности пани Грязной зо всѣмъ подалъ, такъ яко здавна те маетности въ себе мелися“: тут якась не зовсім ясна форма захоплення земель і гетьманський універсал мав із цим покінчити. Чи передбачали якесь незадоволення людности з цього приводу? В справі маєтків Радченка очевидно було подано якісь факти, бо в універсалі маємо таку згадку: „которые грунта нѣкоторые обыватели прилегліе (яко намъ дано знати) неслухне и безъ потребне занимають и оніе пустошатъ и себѣ привлащаютъ и оніе отъ того, кому власне принадлежитъ прирочонимъ

¹⁾ В універсалі гетьмана Юрія на сл. Ройську заборона чинити хоч-би найменші кривди сплітається з заборонаю наїздів — „кривдъ жаднихъ и видирствъ и наездовъ поданимъ“ Генер. Сл. Ч. п. № 140 порівн. і № 160.

правомъ, отривають“¹⁾. Універсал наказує — „кто-бы що только обнялъ, уступили (бы) и болше до нихъ справи найменшой не мѣли“. В універсалі Максаківському монастиреві г. Богдана читаємо спеціальну вказівку — „а которие-бы своволники въ пожитки втручались и перешкоду робили“, з дальшого бачимо, що і місцевий полковник теж цікавився землями монастирськими, а місцеві „обыватель менской сотни и киселювской безъ вѣдома игуменского поорали поля и грунты“. Всі ці наведені вирази ясно зазначають, яке місце зайняла центральна влада в справі захоплення земель місцевими мешканцями і як вона дбала про можливість спокійного господарювання бувшої шляхти та старшини.

Карання суворе без фольги загрожує кожному, хто порушить гетьманський універсал, ясну, виразу гетьманську волю. До суворої військової кари засуджує гетьманська влада. Як тільки буде повідомлено про якийсь виступ, неслухняність, гетьманська влада переведе кару над винуватим. „За донесенемъ ся до насъ найменшой скарги, карати будемъ“ (Генер. Сл. Черн. п. № 91) або „за донесенемъ ся до насъ скарги строгому караню поддѣгати будетъ“ (№ 94) або „за взятемъ вѣдомости сурово будетъ каранъ (Ак. Зап. Р. V., № 50) „строго безъ вшелякоѣ фольги будемо карати, не чинячи иначей“ (№ 53). Хто подає відомості до гетьманської влади про зроблені порушення приписів, це змінялося в зв'язку з обставинами. Повідомляють сами зацікавлені, ченці монастиря Лубенського Мгарського про порушення прав на ставок (V, № 53, 2), повідомляють землевласники про дальші втручання до їх земель, ставів, то-що. Такі донесення, взяття відомости, дання відомости про зроблені порушення гетьманських наказів („кто бы кольвекъ черезъ тотъ суровый наказъ нашъ важился“...) тягли за собою кару. Деякі універсали гетьманські натякають на те, що місцеву адміністрацію теж доводилося підтягати, підкреслюючи їх підлеглість суворому каранню нарівні з іншими за порушення гетьманських приписів. У деяких універсалах після загального зазначення, що ніхто не повинен ламати приписів гетьманських під погрозою кари, додано відповідне зауваження про місцеву адміністрацію — „ани самъ панъ полковникъ лубенскій до того села не втручался“... чи в іншому випадку, в полковничім універсалі — „абы такъ отъ сотниковъ полку моего, яко и отъ всего товариства... намнѣй кривди и перешкоди не поносячи“ чи в іншій місці — „а гди би кто, мимо се приказаніе мое зъ сотниковъ зъ атаманя или зъ товариства полкового хочъ наймнѣйшею перешкодою помененому игумену и братіи его былъ“... або нарешті така погроза — „кто зъ старшини и чернѣ козацкой отъ того часу зъ сотенъ вашихъ албо зъ иныхъ полку нашего (сотень?) важился задати кривду, такового каждого за скаргою срукое войсковое не минеть каранне, а не иначей“. Такі нагадування місцевій адміністрації

¹⁾ Звертають увагу такі рядки: „а люде тамъ мешкающие спокойно, за показаніемъ сего писания нашего, сидели (бы) иначей не чинячи“...

під загрозою суворої військової кари мали своїм завданням стримати від втручань та захоплень землі.

Можна думати, що з початку карати мав гетьманський уряд згідно з повідомленнями про неслухняність. Але ми бачимо, що поволі поширюється і передача полковникам права карати за провини в земельних справах. Перші випадки цього, можна думати, бували там, де виявлялася виключна упертість, небажання коритись новій політиці гетьманського уряду що-до збереження старого господарства, що зберегалось від часів до Хмельниччини, може в зменшених границях, порівнюючи з попереднім. Ми маємо приклади повторного нагадування про повернення земель, про дальше стримання від шкод та знищень. Часом в універсалі зустрічаємо натяк на скарги з вичисленням самих кривд, відчуваємо, що були і повторні скарги на дальші захоплення та нищення заведеного господарства. Універсали часом прибирають грізнішого тону, погрози набувають різкішого вислову. І тут, думаємо, вперш вплітається дозвіл полковникові на місці самому вияснити справу та перевести кару над противними та неслухняними. Тут різниця в порівнянню з частішою практикою — постерігає полковник, а карає гетьман („таковій кождей оть насъ, яко своевольникъ каранъ будеть“...): такий дозвіл маємо вже в деяких універсалах г. Богдана — наприкл., „таковихъ пану полковникови тамошнему карати розказуемъ... яко непослушника кожного карать позволяемъ“... Вищий ступінь це дозвіл карати на смерть — „пану полковникови нашому кievському... бы и на горло карати розказуемъ, не чинячи иначей“... За-для вияснення оцього повільного переходу в спеціальних умовах до грізнішого тону цікаво порівняти кілька універсалів г. Богдана з забороною чинити кривди кievському ратушному міщанству, вимагати від нього стації підчас переїзду та різних потрібних речей. Повторення показує, що то було дуже поширене зловживання в відношенню до міщанства, так що доводилось уживати рішучих засобів проти таких переїжджих з різними вимогами та кривдами. Щоб утримати та захистити міщан у випадках, що не припускали проволікання, довелось дати полковникові кievському право карати неслухняних на місці, не відсилаючи до гетьманського уряду. Крім того, довелось дозволити карати на смерть і, нарешті, найвища уступка — дати ратуші теж карати „строго, не отсылаючи до насъ (гетьмана)“. Таке надання ратуші права карати козаків треба пояснити лише поширенням зловживань, трудностю з ними вести боротьбу та потребою покласти нарешті цьому край.

III.

В гетьманування Многогрішного та Самойловича вперш виявились ті стремління старшини що-до забезпечення послушенства, які раніш старшина або тримала про себе, або висловлювала неповно, несміливо.

За попередні десятиліття в керуючих колах остаточно закріпився погляд про необхідну потребу забезпечення служби старшини маєтками і усунуто гадки про грошову платню старшині за таку службу.

Відношення царської влади до таких стремлень старшини підтримувало її в її надіях що-до послушенства та в упевненім очікуванні відповідних умов.

Гетьманська влада тепер систематично провадила тенденцію підтримувати старшинське землеволодіння на місцях та обороняти його від всяких кривд та втручань місцевого селянства та козацтва.

Місцева адміністрація, отримуючи такі накази, нагадування та догани гетьманської влади, перейнялась сама такими тенденціями що-до підтримання та оборони старшинського землеволодіння.

Поширення місцевої адміністрації та вияснення її функцій дало можливість звертатись місцевій старшині до місцевої влади та знаходити в неї швидку та уважну оборону.

Тепер треба зазначити повільний підхід до цієї справи послушенства та вироблення традиційної формули в універсалах Многогрішного та Самойловича на села з людьми.

Підходили до цієї справи дуже обережно та поволі. Місцева шляхта та нова старшина, бачучи ясний настрій людности, не ставила рішуче справи про послушенство. На перші часи треба було вияснити відношення селянства до упривилейованого землеволодіння. Випрошені гетьманські універсали та накази місцевій адміністрації постійним нагадуванням вияснили нові тенденції влади дати можливість старшині спокійно осісти в своїх маєтках та займатись господарством, не терплячи ніяких кривд, турбот, перешкод у господарстві. В народніх масах поширювався погляд, що всі права давні скасовано народнім рухом, шаблею козацькою і народні маси не раз поводились згідно з таким поглядом, займаючи свобідно землі колишніх панських маєтків, вирубали гаї, розорювали левади та пустошили рибні ставки.

Бачучи неможливість відразу відновити старе господарство з селянською примусовою справою, старшина почала відновляти поки що право на землі без справи про послушенство.

Результати були добрі. Правда, ті з шляхти, що хотіли утворити з себе окрему упривилейовану соціяльну верству, а своїм маєткам — виїмкове становище ¹⁾, не осягнули свого, але то були занадто великі вимоги. Зате знайшли иншу можливість. Служба військова чи то при боку гетьманському в канцелярії, в дипломатичних справах, давала право на нагороду маєтностями і, як бачимо з універсалів гетьмана Богдана, потвердження давніх маєтків на умовах служби. Отже таким шляхом можна було провести реставрацію деяких панських маєтків. Потверджуючи за певними шляхтичами на службі Запорозького Війська їх маєтки „прирожонимъ правомъ спадаючіє“, гетьманська влада забороняла надалі займання земель із складу маєтків і наказувала повернути все те, що було вже раніш до видання універсалу захоплено. Процес відбирання та повернення земель міг затягнутись в залежності від міс-

¹⁾ Не можна прийняти гадки Мякотіна про окреме шляхетське право на маєтки.

цевих умов та настроїв народньої маси, але все-ж-таки обернуто справу на користь шляхті.

Вияснення давнього складу маєтку, вирішення в кожному окремому випадку приналежності зайнятої селянами землі мусіло викликати до життя межові установи чи надавати місцевій владі певні межові функції. Брак земельних документів після Хмельниччини або занадто загальні їх вказівки в свободних не зайнятих просторах надавали особливе значіння свідоцтвам старинних місцевих людей, кому належали землі та хто їх на яких умовах розробляв в давні часи. Успіхи формування старшинської верстви привели до того, що місцева адміністрація в своїх обмежуваннях швидко стала систематично приймати бік старшини-землевласників проти селянства та козацтва в земельних справах та виясненнях.

Дійсні розміри шляхетських маєтків не завсіди відверто зазначались. Ось, наприклад, справа Олихв. Радченка, який скаржився на якісь втручання селян до його земель. Маєток свій зазначив сам Радченко як селище Постовбицу з усіми ґрунтами та приналежностями (Генер. Сл. Черн. п. № 90). Таке зазначення маєтку досить неясне, селище—скорше вказує на бажання якось потаїти дійсний склад, аніж виявити його вповні відверто. Мати гетьманський універсал важно було для того, що там зазначено було про ґрунти та приналежності „пану Ол. Р. служачие приржонимъ правомъ“. Право Радченка визнано і з таким універсалом в руках він, користуючись з певної нагоди в відповідних умовах, міг повернути один за одним ґрунта від тих хто (з обивателєй прилеглих) „неслушне и безъ-потребне ти (їх) занимають и пустошатъ и собѣ при-влащуютъ“.

З повільним поверненням захоплених було земель маєток поновлюється в давніх межах згідно з старими наданнями до-Хмельниччини — „въ селахъ и всякихъ до тихъ сель приналежностяхъ... такъ jako здавна те маєтности в собѣ мелися“ і як „правомъ приржонимъ“ маєток держали. В пізніших універсалах Борковському потверджено йому „отчистимъ правомъ належачую маєтність... зъ млинами, полями, сѣножатми, пущами, озерами и ґрунтами и зо всѣми зъ давнихъ часовъ належачими до него угодьями... въ спокойную поссесію“; в іншому універсалі маємо пояснення що-до цих ґрунтів — „по отцу его власние ґрунта... якъ толко здавна заживаль небожчикъ отецъ его правомъ отъ королей полскихъ наданнимъ“, виходить з того, що маєток згідно з старими наданнями вповні заховався в своїм складі. Красковського, сотника любецького, та інших місцевих шляхтичів „заховано при добрахъ власнихъ отчистихъ, jako въ привилєи наданномъ отъ королей здавна мають“ (універсал гетьмана Богдана); в пізнішому універсалі згадано „отчини, jako ему власне приржонимъ правомъ належачие“, в іншому місці „маєтностей ему и жонѣ его правомъ дедичнимъ служачихъ“ (це про сотника любецького Саву Унучка). Коли від такого шляхтича, що став сотником чи іншим урядов-

цем в З. Війську, маєтки до сина чи то до зятя переходили, цей останній — хоч, часом, із нової української старшини — покликався на старі документи та старі границі після тих документів, відновляв давню спадщинність маєтку з захованням границь по-давньому.

Тепер не завсіди можемо ми простежити ясно всі перипетії повернення земель, але завдяки цій новій гетьманській політиці та заборонам дальших захоплень земель і зберегли свій вигляд старі маєтки місцевої середньої шляхти — Борозен, Рубців, Бутовичів, не вважаючи на відношення селянського та козацького оточення, яке звичайно собі займало землі з панського маєтку та повертало лише після грізних наказів. Таким чином зберегли своє значіння і давні розмежування, з якими перевіряли і пізніші земельні стосунки сусідські. Ось наприклад, справа з маєтками Бутовичів. Ми не помічаємо з наших документів усіх перипетій з становищем родини Бутовичів, але потім несподівано з пізніших документів бачимо, що розмежування та вияснення границь спирається на давні розмежування ще з доби до-Хмельниччини. Універсали зазначають землі Бутовича як власні (не надані універсалами чи грамотами), предківські, куплені (в поляка Фаща). В перевірку прав на маєтності старі документи подав і Бутович, подав давню купчу на землі Фаща та королівську конфірмацію 1649 р., використовуючи подані там визначення границь в цілях захисту земель від нових сусідських претенсій. Київський жіночий монастир прохав потвердження старої данини пана Креницького, подав при тім своїм проханням до г. Самойловича лист надання від п. Креницького (Ак. Зап. Р. V № 141). І тут покликання на акти надання з старих часів може свідчити про заховання старих границь наданих та збережених протягом півстоліття земель в старім ограніченню („дукті“).

Відновивши з допомогою місцевої адміністрації давній склад землі маєтку, відібравши від селян та козаків захоплені було землі, обложивши нових слобожан певною десятиною згідно з наказом гетьмана¹⁾, землевласники відсвіжили пам'ять про традицію спокійного господарювання з давніших часів. Ця традиція придалась, коли заохочені відношенням до цього питання з боку царської влади землевласники стали вимагати від гетьманської влади вирішення справи послушенства взагалі за-для старшини.

Здавалось легше почати справу послушенства з відновлення старовини. Через те то ми і бачимо в універсалах 1650—1660-х років постійні нагадування про стару практику, стару традицію селянського послушенства. Що стосується до терміну, то є ще певне вагання. В одному універсалі г. Богдана зазначено, що людей дано „въ моць и послушенство“ і їм наказано бути „послушными“ (Ак. Зап. Р. V, № 33). В іншому універсалі того-ж гетьмана маємо про монастирських людей таку згадку і наказ „послушни были и повинности и работы всякіе отпращали,

¹⁾ Генер. сл. Черн. п. № 107.

постерегаючися на себе військового каранья“ (V, № 25), але в кінці того-ж універсалу знаходимо і пізнішу формулу — „по старому послушенство отдавали“; не жалують слів, щоб все було ясно та не було-б непорозумінь, повторюють те саме ще раз. Це зразок з універсалу того-ж гетьмана — „послушенство звиклоє отдавали и яко поданные повинности своей досыть чинили“ (№ 29). Як було зазначено, універсали г. Богдана говорять про послушенство лише монастирських підданих¹⁾. При тому деякі універсали на села підкреслюють момент слухняности люду або момент охорони від усяких кривд та знищень і не спиняються на справі послушенства (повинностей) монастирських підданих (№ 31, 35).

Брак сталих та ясних термінів що-до послушенства примушує дослідника бути дуже обережним, коли він порівнює універсали різного часу, щоб простежити зміну в розумінню повинностей селянства.

Послушенство, як ми знаємо, складалось в добу Гетьманщини з полатів натуральних та грошових і з робіт згідно з наказами землевласників. Доля одного та другого не була постійна, але змінялася в звязку з місцевими умовами та господарськими планами пана.

Універсали г. Богдана монастирям, як ми бачили, уживають зазначення—повинності, послушенства: сталого ще не вибрано. Кинуте якоесь—повинности и работы—теж не має прикмети продуманого розподілу обов'язків на певні підгрупи.

Наприкінці 1660-х років зазначення про послушенство селян старшинських маєтків стають вже постійні. В універсалі г. Петра Дорошенка Борковському на с. Борковку „отчистымъ правомъ належачую маетность“ зазначено в кінці, щоб „люде тяглие в Бурковце мешкаючие належачое послушенство и повинности отдавали“ (Генер. сл. Черн. № 144). В інших універсалах г. Петра Дорошенка маємо такі зазначення „вшелякую повинность и послушенство належное... вшелякое послушенство... послушенство отдавали“.

В універсалах г. Многогрішного маємо такі зазначення — „вшелякое послушенство... належитое послушенство... звичайное послушенство, якъ посесорце своей... вшелякое послушенство звиклоє ведлугъ расказання отдавали“.

Розглядаючи універсали зазначеного часу, ми бачимо, що згадка про послушенство селян частіш вплітається тепер у гетьманські універсали на села. Стає тепер звичайним порядком, що села надає влада за службу з податками та працями селян. Пожитки тепер розуміють звичайно як податки селянства. Надання села звязано з повідомленням селянства про те, щоб „послушенство отдавали безъ вимовки“ тому, кому надано село.

Цю справу послушенства влада вважає за ліпше звязати з стариною. Не нове щось, а лише поновлення старини. Через те, не вдаючись у подро-

¹⁾ Порівн.: такъ яко и передъ тымъ поданныи повинности звикли были отбувати (№ 45).

биці послушенства, обмежуються лише зазначенням — „звычайное“, покладаючись на те, що місцева старина легко може бути розшифрована та вияснена на місці, бо пам'ять про минуле ще свіжа в народі. В деяких випадках згадано про розказання землевласника: виходило-б так, що обсяг послушенства заведено згідно з старовиною, а землевласникам дано можливість робити певну послідовність в оддаванню послушенства, зазначати терміни виплати, то-що. З такими розпорядженнями, наказами повинні рахуватись місцеві селяни.

Як бачимо, влада знімала з себе складне завдання установити загальну норму селянських обов'язків по цілій країні. Влада переносила це в місцеві обставини і припускала можливість варіацій в вирішенню цього питання, по-різному в різних місцевостях. Але разом із тим така постанова питання обіцяла і деякі труднощі. Не було об'єктивних основ за-для вияснення старовинної норми обов'язків, коли село переходило до нового землевласника і в панській дворі не залишалось ніяких записів що-до полатів та робіт місцевого селянства. Було ще джерело відомостей про давні обов'язки селянства, це опитування місцевих старих людей. Але і тут могли бути деякі сумніви. Влада не могла давати своїх представників за-для вияснення на місці, адміністрації ще було обмаль за-для таких виїзних сесій з метою складання інвентарів на місці.

Отже найбільш ініціативи випадало в цій справі на долю старшини—землевласників. Спираючись на допомогу місцевої адміністрації, до якої центральна влада зверталась з наказами не робити перешкод та труднощостей, ці землевласники з нової козацької старшини часто встановляли на нової норми повинностей, мало звертаючи уваги на дійсну старовинну традицію, змінювали, збільшували.

Невигоди такого вирішення справи швидко виявились, коли селяни стали заявляти своє незадоволення з стану речей.

Незадоволення людности могло бути більш чи менш активне, виявлялось в неслухняності, в відмові віддавати послушенство згідно з заведеною нормою, давати податки, виповняти роботи. Випадки неслухняности ставали через те частіші і владі доводилось знов у кінці своїх універсалів спинятись детальніш на повній слухняності підданих до державців наданих сіл.

Настрої селянства і тактична стриманість старшини задержували по місцях темп заведення послушенства селян в повнім його обсязі, обережні виявляли в таких справах нахил до певної повільної послідовности, починаючи від обмеженого більш чи менш послушенства. Така політика старшини задержалась і в пізніші часи і приміняли її там, де не хотіли турбувати селян великими вимогами та спокушати до переходу. Заведення слобідок як-раз дає досить прикладів такої повільности в зазначенню норм послушенства, починаючи з найменшої норми на перші роки.

Тут можна виділити дві групи: зазначення послушенства тим, що оселились коло млина, і тим, що оселились коло хутора. Дехто, бажаючи виповнити всі формальності, прохав наперед дозволу поселити кілька люду коло млина, чи коло хутора. Інші уникали зайвого звертання до влади, поселяли невелику слобідку і вже тоді звертались до влади, повідомляючи про факт та прохаючи потвердження на послушенство. Маючи на увазі основні тенденції старшинського господарства тієї доби, яку студіюємо, можемо і для того часу припустити поширення практики накладання зменшеного послушенства на перші часи з тим, щоб потім побільшити в слушний час. Уживали це як в відношенню селян, що тільки недавно оселились коло млина, хутора, рибних ставів, так і в відношенню сталого населення тих сіл, що їх тепер надано чи потверджено (як отчисте чи предківське). Млин вимагав постійної праці коло підтримання греблі, регулювання води, то-що. Люди приписані до панського млина і обов'язані були в час потреби виповнити певні роботи коло млина згідно з наказами державці, якому надано млина. Будова млина в степу, де ще не було сталої людности, дуже часто була початком заведення старшинського господарства. Млин обростав поволі ріаними приналежностями, як висловлювались в ті часи прохання та універсали: це все з'єднано в однім загальнім терміні і не завсіди можна відразу вияснити, як розвинуто коло млина господарство, з чого властиво воно складається. Часом гетьманський дозвіл поселити коло млина кілька люду вияснює дальші плани землевласника, але дуже часто такі поселення люду робили сами, без попереднього гетьманського дозволу. Встановлення норми праці та податків таких поселених коло млина людей залежало в великій мірі від самого державці і гетьманський універсал лише закріплював те, що було зроблено з власної ініціативи державці. Так гетьманський універсал т. в. Яков. Дем'яновичеві надав „при его власномъ млинѣ на рѣцѣ Ясманѣ лежачую слободку Годуновку“ з тим, що мешканці слобідки повинні йому віддавати послушенство „яко в гаченю гребли, такъ и въ кошеню сѣна и в чомъ скажетъ слушность“ (Генер. сл. Н. № 158). Пам'ять старожилів малює, що слобідка оселилась коло млина: зайняв займу Юр. Годун, збудував там млин та „к оному млину осадилась слободка“ (с. 29). Так поволі розросталось господарство і виростала слобідка. Рідше бувало, що державця з самого початку намічав собі план господарської діяльності та відразу прохав від влади потвердження. Так, наприклад, з універсалу г. Виговського бачимо, що сотник Хома Ращенко випросив собі млин з ґрунтом, на якому думав закликати слобідку (Генер. сл. Черн. п. № 96).

Також обережно і поволі встановляли норму обов'язків тих людей, що селились коло хутора або осідали слобідкою. Працю від них вимагали більш різноманітну, аніж із тих, що поселились коло млина. Там, коло млина, характер праці зв'язаний з потребою підтримання в добрім стані млина, між тим як коло хутора набувала робота різних відтінків в зв'язку з тим, яку господарську працю намічено взагалі на ху-

торі. В унів. Хвед. Кандибі, зн. в. т., читаємо про людей, яких посилали хат з 20 коло його хутора: всі вони повинні бути послухні як до вожання дров, так до кошення і притягання сіна (Генер. сл. Н. № 84).

Подібну-ж обережність та повільність у встановленню норми обов'язків бачимо і в інших випадках. Такий зразок маємо в справі в. т. Васня Романовича з селянами с. Случка пол. Старод. Користуючись з свого перебування на службі з спеціальним дорученням („на коммисію“), Романович випросив у гетьмана такого наказу, щоб селяни случковські поорали на озимину чвертку поля його в тім селі та все „попорали що до полевой работивни належит“. Гетьман на це згодивсь і полковник стародубський у листі своїм про це повідомив селян — „войте случковскій со всѣми тамошними тяглими людми“. При тому полковник поставив справу трохи ширше ніби на основі обмеженого територіяльно послушенства. Все, що накаже п. Романовичева зробити на згаданій чвертці поля, повинні селяни зробити без усякої противности. В пізнішій універсали ми читаємо про гетьманське призначення с. Случка „для послушанія“. Так закінчилось оце повільне заведення послушенства, починаючи з обмеженої його норми на перший час ¹⁾).

Заборона захоплювати землі більш чи менш ясно влітається в надання. Все, що досі було зайнято з складу маєтку, повинно бути повернено і в дальшому місцева адміністрація повинна охороняти державцю від подібних захоплень земель.

Надання селянського послушенства звязано з аналогічними заборонами. Посполиті певного села повинні всі виповняти звичайне послушенство без всякої вимови та непокори. Але гетьманська влада, видаючи універсали, знала з скарг, що може бути инша причина невиконання послушенства, не тільки непокора. Місцева адміністрація не раз вимагала з селян послушенства на свою користь. Практика досить рано завела призначення людей до послуг адміністрації, сотникам, полковникам. Таке призначення до послуг повинно стояти в тіснім звязку з службовими обов'язками урядовця, але в дійсності не раз переходили через оцю границю, доручення службового характеру переплітались з дорученнями характеру господарського. Бувало так, що до послуг урядовця призначали кілька селян з певного села, відокремлюючи таких селян з загальної маси людности. Так знаємо, що для п. Кандибі було відокремлено в селі Семяновці кілька хат і вже вийт, як і старшина місцева, не повинен притягати оцих відокремлених до звичайних посполитих тягарів; в своїм селі становлять оці кілька дворів зовсім окрему групу. Таке надання до послуг кількох людей в селі або на хуторі привчали старшину до того, що вона і сама — без гетьманського дозволу та наказу — притягала людей до послуг службового чи то загального характеру. Такі випадки викликали скарги і гетьманська влада в своїх універсалах

¹⁾ Генер. сл. Стародуб. п. № 238, 239.

передбачала можливість подібних випадків. В універсалі гетьманським на маєток п. Калиниченка маємо загальне зазначення — „абы не узнзвал трудности и перешкоди нѣ отъ кого, такъ зъ товариства войскового“ (Генер. Сл. Черн. п. № 9), в листі полковника з того-ж часу це більш пояснено, щоб від сотників не було найменшої перешкоди „ку отдаваню послушенства завжди“ (№ 10). Той-же самий зміст має і окрема приписка полковника до його листу, особливе нагадування мужикам тяглим Івашковським, щоб віддавали „вшелякое послушенство, коли учне вимагати“. Іноді універсали досить докладно пояснюють, від кого могли-б бути такі спроби. В універсалах Максаківському ман. зазначено, щоб старшина військова не важилась потягати селян до „найменшой власной своей повинности, подачки та послуги“ (№ 263). В універсалі на маєтки п. Карпа Мокривича теж заборонено всякій старшині, себ-то полковникам, сотникам, атаманні, „от послушенства належачого отдаляти, до себе привлащати“. Таке-ж значіння має по деяких гетьманських універсалах і заборона віддавати послушенство комусь іншому крім державці — аби йому лише послушенство отдавали і во всем повиновалися йому й нікому іншому (на маєтки Ів. Домонтовича); жадного послушенства не отдавали нікому іншому „опрочъ ей самой“ (на маєтки Ярмолтовської); „звиклое послушенство отдавали“ (п. Борковському), а нікому іншому. Підкреслення імення державці, якому повинні віддавати послушенство посполиті, поруч із згадкою про нього в самім наданні, надає особливого значіння наказу віддавати послушенство.

Слухняність селянства до своїх державців забезпечена цілою системою догляду над селянством. На чолі селянства кожного села стоїть війт, до якого і звертаються в усіх справах, що стосуються до селянства зазначеного села.

Універсали попереднього часу говорили просто про людей чи підданих, просто до них звертались. В універсалах г. Многогрішного ми бачимо постійно на чолі селянства певного села війта. В універсалах про послушенство війт постійно звязаний з своєю громадою селян. „Войтамъ и громадамъ въ тихъ селахъ... мешкаючимъ приказуемо, абы вшелякое послушенство звиклое ведлугъ росказання... отдавали и во всемъ ему повиновалися и некому іншому“ читаємо в однім універсалі г. Многогрішного. „Войтъ зась тамошній во всѣми мужами села Вербичъ абы нікому іншому, опрочъ ей самой, не отдавалъ жадного послушенства, але оной пани... во всемъ ся повиноваль, приказуемъ“ чи трохи инакше — „войтове зась помененихъ сель и зъ громадами своими абы вшелякое звиклое послушенство отдавали“, або так „помененого села войтъ зъ громадою своею, абы звиклое вшелякое послушенство за росказанемъ... отдавали“. У всіх наведених випадках війт на чолі громади села свого направляє і керує відносинами селянства до державці села. Через війта направляються накази, що стосуються селянства. Адміністрація бачить у ньому представника та посередника

в її стосунках та зносинах з селянством. Як відомо, універсали витримані звичайно в тім тоні, що влада повідомляє людність про певну справу. Універсали про послушенство часом звертаються взагалі до місцевої людности, часом спеціально до тієї громади, селянства того села, якому наказано віддавати послушенство. Так універсал г. Богдана про надання Вишневецької Лубенському Мгарському ман., де зазначено і „вшелякую повинність монастиреви“ посполитих, взагалі звертається до всієї місцевої людности, кому треба про те знати (Ак. Зап. Р. V, № 39)¹⁾. Припадково про с. Ольшанку Мгарського ман. зазначено в універсалі г. Богдана про послушенство — „атаманови яко и всѣмъ обывателемъ въ томъ селѣ будучимъ“, але це не має значіння постійної сталої формули. Виробляється така формула в пізніших універсалах. Через війта йде повідомлення селянства певного села про відповідні накази влади, до громади знов-таки через війта — товариству „глуховському, войтовъ и всей громадѣ березовской“ або „войтамъ и громадамъ нижей въ помененихъ селахъ мешкающимъ, доносимъ до вѣдомости“. Нагадаємо, що в попередніх універсалах до Многогрішного теж зустрічаємо зазначення громади в розумінню селянства певного села, але без згадки про війта, наприклад, в універсалі Лубенському Мгарському ман. „ознаймуемъ тымъ нашимъ писаньемъ всей громадѣ въ Лукахъ и Хитцехъ зостаючой... приказуемъ сурово вамъ всей громадѣ въ тыхъ селцяхъ“...

Займаючи таке становище, війт отримує функції догляду над станом та настроями селянства свого села. Про всякі випадки неслухняности або „вимовки“ з боку окремих селян повідомляє державця війта, щоб той впливав на селян та затримував їх від дальших таких виступів проти послушенства. З другого боку, війт підлягав керівництву та догляду сотника, який і звертався до війта в разі потреби з своїми наказами. Полковничий лист про послушенство повне чи то обмежене звертається до „войта со всѣми тамошними тяглими людьми“. Коли приходить в справі потвердження послушенства посилати „нарочного кого въ оное село дабы селяне тамошнии были ему во всемъ послушни“, справа йде через полковника знов таки до війта. Коли виявлялась неслухняність селян, що вони, взявши перед себе „нѣякуюсь противность, непослушни в отдаванню надлежащой подданской ловинности“, через полковника йшов до війта наказ „надлежащее подданское послушенство і повиновение без всякоѣ спреки и противности отбувати“²⁾.

Заведення послушенства селян на користь державці, як звичайної норми, поділило людність села на дві групи: ті що віддають послушенство і ті що його не віддають.

Універсали перших гетьманів часто говорять про село з приналежностями, про пожитки з села, загалом, не поглиблюючись в деталі про його людність. Навпаки, універсали гетьманські про послушенство селян

¹⁾ Такі-ж універсали про с. Чернин Межигірського ман. (№ 35), про Ксаверів Братського ман. (№ 45), Петрівці Межигірського ман. (№ 46).

²⁾ Генер. сл. Стародуб. п. № 238, 239, 240.

не можуть обійтись без зазначення, кого саме мають на увазі оці накази про виконання послушенства.

В справі про норму послушенства, уряд став на ґрунт старовини: мова йде про звикле, звичайне послушенство згідно з старими звичаями. Полегшило-б справу, коли-б можна було спертись на старовину і в питанні про контингент тих, що несуть послушенство, але в складі селянства зайшли великі зміни і через те на старину покликатись було неможливо, не можна було сказати — ті, що раніш віддавали послушенство згідно з старими звичаями.

Людність, що віддає послушенство, можна було зазначити як певну окрему групу. Так ми маємо зазначення в універсалах — зь отбиранемь отъ тяглихъ людей повинностей (Генер. Сл. Черн. п. № 144), жителѣ въ томѣ селѣ тяглии мешкаючіе (Генер. Сл. Н. № 169), войтъ зась тамошній зо всѣми мужами (Черн. № 77 пор. № 112): бачимо вагання що-до заведення сталого постійного терміну за-для зазначення групи тих, що дають послушенство. В тих-же універсалах г. Многогрішного маємо кілька разів — войтам і громадам, войт з громадою своєю, войт зо всею громадою — без дальшого пояснення, очевидно термін — громада — приклали до зазначення як-раз тих, що давали послушенство своїм державцям. Пізніш в універсалах Самойловича бачимо ніби частіш термін посполитих, який залишається і в універсалах дальших гетьманів.

Інший спосіб зазначення тих, що дають послушенство, це виключення з загальної людности села — козаків, які послушенства не дають. В універсалі г. Многогрішного знаходимо якоесь — „а жителѣ въ томѣ селѣ, кромѣ козаковъ, мешкаючіе, абы звичайное“... В універсалі г. Самойловича є відокремлення ґрунтів козацьких з загального комплексу ґрунтів — „и всякие пожитки зь нихъ, опричь козацкихъ ґрунтовъ, въ нихъ знайдуючихся, для wsparтя уставичнихъ потребъ“... Коли йти таким шляхом, нема потреби витворювати спеціального терміна за-для зазначення групи тих, що дають послушенство, бо досить виключення козаків — всі люди певного села, виключаючи лише козаків, повинні бути послушні державці. Термін — тяглі — який передавав як-раз цей бік — виконання повинностей — далі майже не уживано в універсалах. Термін — посполиті — такого відтінку виконання обов'язків не має.

Контингент тих людей, що несуть послушенство, особливо часто змінювався в часи перших гетьманів. Манастирське село, на яке випросили гетьманське надання та царську грамоту, не виявляло з себе щось постійне та стале. Боротьба захоплювала людність. Селянство вважало, що всі давні права скасовано повстанням, „шаблею козацькою“, не рахувались з давніми своїми обов'язками, переставали їх виконувати, як виконували раніш. Частина прилучилась до війська гетьмана Богдана, частина залишилась на селі, працюючи на своїм господарстві та відмовляючись від звиклого послушенства попереднього часу. На нагадування про виповнення послушенства, однаково відповідали, що записані до козацтва і через те нести послушенство на користь манастиря не повинні.

Така непевність що-до робочих рук та виконання послушенства відбивалась на господарстві. Вставала негайна потреба якось в'яснити справу з тими, що повинні виконувати послушенство. Співчуття місцевої адміністрації було сумнівне, треба було звертатись до гетьмана в цій справі. І ось на настирливі домагання деяких монастирів, г. Богдан видає універсали про обмеження переходу до козацтва з маєтків цих монастирів.

Обмеження переходу селян до козацтва в загальнім маштабі це важливий перелом в історії селянства, а разом з тим і рішучий момент в історії старшинського господарства, коли старшина стала осідати на землю та поширювати своє господарство. Але не універсали г. Богдана вирішили цю справу, закінчена вона далеко пізніш. Універсали г. Богдана намічають лише перші проби в тім напрямі і не ставлять справи в усій повноті. Важно, що умови господарства вже висували цю справу за часів г. Богдана і намічали той шлях, яким повинно було далі йти старшинське господарство.

Універсал жіночому Печерському монастиреві звертається до самої людности, підданих в с. Підгірцях (Ак. Зап. Р. V, № 25). Універсал розрізняє в с. Підгірцях підданих, належачих „до инокинй того монастира въ селѣ Подгорцахъ“ та з другого боку — нових козаків. До цих як-раз нових козаків і відноситься трохи далі таке поясіння — „не хотячи до того монастира работы и повинности отпраляти, удалися съ охоты своее подъ тотъ часъ въ козачество“. Таким чином козацтву протиставлено якусь окрему групу козацтва, та надано їй назву нових козаків, які користуються з свого становища, аби уникнути виконання послушенства до жіночого монастиря. Універсал г. Богдана ман. Густинському забороняє приймати до козацтва підданих, таким чином він звертається до старшини, щоб вона не приймала-б тих, що зверталися до неї з заміром перейти з підданства монастирського до козацтва.

Універсали мають на увазі підданих двох лише монастирів, які звернули на себе увагу гетьмана. Загального значіння це поки-що не могло мати, але важно було саме відокремлення групи нових козаків. В дальшому легко було зробити той висновок, що важна не сама лише заява або бажання вступити до козацтва, а дійсна служба в козацьких лавах, участь в козацькій боротьбі. В універсалі Веремієвським обивателям зауважено — „всѣ тые, которые въ реестръ войска Запорожского не вписаны, послушенство звыклое отдавали“ нарівні з звичайними посполитими, що дають послушенство (Ак. Зап. Р. V, № 29).

Дальше розроблення тієї-ж самої думки зазначимо в полковницькім листі Хвед. Зеленському на с. Осняки: тут з послушенства виключено „козаковъ въ реестръ компутномъ найдующихся и въ службу военную трактующихъ“: таким чином належність до козацтва потверджує компутний реєстр. І тут теж окреме поясіння про нових козаків з с. Осняків: ті, що, будучи мужиками, „сего прошлого лѣта важилися ходити в тую дологу военную“, повинні далі віддавати послушенство разом з тяглими,

Цей випадок цікавий в тім відношенню, що виключенню підпали не просто посполиті, що захотіли нести військову козацьку службу, але ті, що вже були в поході, з дозволу, певне, якогось козацького старшини: таким чином, полковник відміняє чийсь наказ з старшини місцевої військової. Пояснення про нових козаків дає пізніший універсал г. Мазепи, де встановлено ніби деякий стаж військової козацької служби: з приводу надання села Нехаївки полк. комон. Новицькому виключено з козаків та повернено до складу громади тих „новиків, котріє на свой упоръ показавшиися, першій разъ сего лѣта до войска ходили а нѣгдѣ военной оказіи не узнавали а не видѣли“ (Ак. Зап. Р. V, № 185).

В деяких гетьманських універсалах згадки про виключення козаків з складу тяглої громади не мають ясного відрізнєння старих і нових козаків. Так в гетьманськїм потвердженнї Лубенськїму Мгарськїму ман. читаємо — „варуемъ, однакъ, жеби козаки въ тихъ селахъ мѣшкаючіє, при своихъ козацкихъ вольностяхъ непорушнѣ зоставали, не належачи до нихъ законниковъ“, але в універсалі на ґрунті Золотоніського ман. з того-ж часу читаємо — „опрочъ козаковъ въ реестрѣ и службахъ козацкихъ знайдующихся“ (1687—88, Ак. Зап. Р. V, № 176, 177), в останнїм універсалі є ясна вказівка про реєстр козацький, як основу перевірки вимог що-до козацьких вольностей, з якого і можна було зробити перевірку в звязку з заявами та скаргами. Така-ж вказівка і в гетьманськїм універсалі на маєтки Домонтовича — „козаки, однакъ, въ тихъ селахъ мешкаючіє, а въ реестрѣ козацкомъ будучіє и услуги войсковіє отправаючіє, мѣють быти заховани при всѣхъ своихъ козацкихъ вольностяхъ“¹⁾.

Таким чином вільний перехід посполитих до козацтва рано звернув на себе увагу землевласників і вони стали шукати засобів зменшити не-вигоди такого переходу. В окремих випадках можна було отримати від гетьманської влади універсали з обмеженням вільного переходу через певні формальності призначення записів до козацтва, але це могло мати лише характер випадковий, а не загальний. Та невідомо, оскільки на місці можна було стримати такий перехід посполитих в ті роки.

¹⁾ Пор. „которихъ вольность никогда неповинна быти нарушена... козаки васъ, въ тихъ селахъ мешкаючіє, мѣють завше при своихъ вольностяхъ и правахъ найдоватися... варуемъ, абы козаки въ тихъ помененнихъ селахъ мешкаючіє, не мѣли отъ его въ своихъ козацкихъ волностяхъ жадного утиску перенагабання“...

ДО ІСТОРІЇ БАРИШПОЛЯ У ХVІН В. 1).

Містечко Барішпіль досить пізнього походження. Але як певну оборонну базу на кордоні ми зустрічаємо його, правда, під іншою назвою, ще за князівських часів. Це місце пізнішого Барішполя в літописах трапляється під назвою Лто, Льто, Алто, Альто, Олто, і править за перший відпочинок для князів, коли вони вирушали в похід проти степових кочовиків на лівий берег Дніпра. Тут року 1015 забито князя Бориса Володимировича²⁾, що й дало привід звати цю місцевість Борисовим полем. Року 1117 Володимир Мономах заклав тут муровану церкву Бориса та Гліба. Говорити про якусь людність тут за цих часів не доводиться. Починає осідати тут певна людність можливо допіру в ХVІ в., коли цю місцевість тогочасний господарський Солтан Албевич продав Київському Пустинно-Микольському монастиреві 13-го серпня 1508 року³⁾. Тепер ця земля зветься так: „Полукнязівська земля“ (як видно з „поле князівське“).

У цій місцевості ми бачимо в ХVІ в. окіп, чи вал Полукнязівський; серед нього стоїть стара церква Борисоглібська, а також „дворець“, як гадає Стороженко⁴⁾, садиба, рештки будівель, що заховалися від часів князівських. Думаємо, правдоподібніше—це замок з садибою посесора чи управителя, що біля нього купчиться околична людність. Принаймні, план цього замку ми маємо на мапі початку 1590-х рр., що її подає атлас Блява (Blau) вид. р. 1662,⁵⁾! Але людність тут була ще, правдоподібно, нечисленна і не складала ще великого села. Отож, в описі Київського

1) Статтю цю написано переважно на підставі Рум'янцівського Опису 1766 року; вона є лиш певними розділами більшої праці про м. Барішпіль, над якою працює автор. На жаль, Опис м. Барішполя, що переходується в рукописному відділі Фундаментальної Бібліотеки Київського ІНО (кол. Університету), не повний—бракує кінця. Але оскільки ми маємо опис 527 дворів, ми гадаємо, що загинула незначна частина цього опису. За описом Козельця, напр., у місті було 560 дв.; Барішпіль-же навряд чи міг бути значно більший, ніж Козелець, і наші висновки можуть бути зроблені з певністю для всього м. Барішполя.

2) Іпат. літопис, с. 92.

3) А. В. Стороженко, Очерки Переяславской Старини. У Києві 1900, с. 27. Купчий запис див. „Акты Южной и Западной России“, т. 1, № 48, с. 36.

4) Ibidem.

5) Копію цієї мапи нам ласкаво показав проф. В. Г. Ляскоронський, за що висловлюємо йому щире подяку.

замку року 1552 згадано за село Іванків, що лежить поруч Баришполя, але про самий Баришпіль згадки немає, чого, певно, не було-б, коли-б з нього було величеське поселення.

Вперше подибуємо ми в актах згадку про Баришпіль року 1590, коли Варшавський сойм, бажаючи заселити мало залюднені окраїни держави, надав право королеві роздавати деякі урочища та пустині, що поміж ними згадано й за Баришпіль з селищем Іваньківським¹⁾. Баришпіль не був уже пустинею, бо в ньому був замок, а біля нього, безперечно, жила деяка людність. Не було також пустинею й селище Іваньків, що являло собою „именъев севруцкое слуг замку Киевского“; його звичайно, можна думати, віддавали в посесію, як ми про це маємо згадку у листі князя Острозького до Станіслава Жолкевського²⁾, від р. 1603. Там згадано, що селище Іванків держав у посесії Войтіх Чановицький, „гетьман козаков запорожських“. Гадаємо, що держав у посесії цю місцевість Ченовицький до року 1590, коли ми маємо згадку про нього, як про гетьмана. Будь-що-будь, гадаємо, що в 1590 році селище Іванків, а також і Баришпіль були вже чимало залюднені, а до того людністю вільною та відважною, як видко з іншого документу. Року 1596 сойм дозволив королеві обернути м. Баришпіль (а також Терехтемирів) на староство, але, як згадано в соймовій конституції, тут вже жили козаки, *swowolni*, як зве їх конституція; козаки тії стали чинити опір новому ладу, що його запроваджував польський уряд; король заявив, що він доручив гетьманові (Ст. Жолкевському) знищити їх (*ad internecionem wupniszczyć*).

Яка-ж причина була тому, що залюднену місцевість з замком, як пустиню, обернено на староство? Тут, правдоподібно, відіграли ролю неправдиві інформації, що їх давав королеві й соймові Ст. Жолкевський, бажаючи дістати це староство собі, що й справді йому пощастило десь наприкінці XVI в. Це староство було віддано Ст. Жолкевському (можливо в подяку за те, що він приборкав повстання Наливайка й Лободи), з правом заснувати місто й завести магдебургію. Користаючи, як видко з зазначення Борисова поля як старостинського селища, з зазначення, що повстало через неправдиві інформації про цю місцевість, — Жолкевський через урядника свого Іваньківського та Баришівського Федора Козарина, захоплює й „Кгрунт Полукиязевській“ і року 1602 засновує тут місто Баришпіль. Протести Микольського монастиря жадного наслідку не мали. Трохи згодом року 1612 вже трапляються звістки про те, що тут існує міський уряд, зорганізований на магдебурзькому праві. Людність містечкова де-далі зростає й зростає. Зокрема сюди тікає людність з Правобережжя, здебільшого піддані різних панів (напр. Ружинського, Бутовича, Дахновича, Корчевського, Немирича й инш.). Року 1628 в та-

¹⁾ Стороженко. Містечко Борисполе въ XVII в. Акты мѣйского уряда 1612—1699 гг. Київ 1892 р., с. IV.

²⁾ Стороженко. Очерки Переяславской старины, с. 197.

рифі подимного з Київського воєводства ¹⁾, в Баришполі показано димів (дворів): на ринку 10, по улицах 20, бідних (poźnych chałup) — 40, священика — 1, ремісників 3, всього 74 двори. Вже тоді помітний у людности й певний нахил до торгівлі: бачимо ринок, ремісників; це стверджує й грамота від року 1629, що її дав король Софії Данилович (до неї, відколи, р. 1620, помер її батько Ст. Жолкевський, перейшло старство), в якій в Баришполі дозволяється провадити двічі на тиждень торги й двічі на рік — ярмарки.

Далі м. Баришпіль на деякий час трохи занепадає: це сталося через те, що р. 1630 на нього напали й спустошили козаки на чолі з Тарасом.

Коли вибухло повстання Хмельницького, залежність Баришполя від польського уряду кінчається й натомість ми бачимо в Баришполі сотенний уряд сотника війська, спочатку його королівської милости, згодом його царської величності, Запорозького.

За Руїни Баришпіль кілька разів ставав тереном боротьби між московським, польським та козацьким військом. Ми не спинятимемось тепер на цьому докладніше, скажемо тільки, що навіть ще наприкінці XVII в. Баришполю доводилося підтримувати вали й укріплення, відбиваючи татарські наскоки. Але з початків XVIII в. вага Баришполя, як опірною пункту зменшується і він починає жити спокійнішим життям, аналогічним до життя інших міст Гетьманщини.

Нам треба ще коротенько спинитися на характері міста Баришполя. Ми вже бачимо, що за часів литовсько-польських, а далі й козацьких (переважно у другій половині XVII в.) Баришпіль мав досить значне адміністративне, почасти навіть і воєнне значіння. Звідси керує своїм старством Баришпільський староста, а пізніше сотник Баришпільський своєю сотнею, керує не тільки як адміністратор, але й як військовий командир. Разом із тим Баришпіль набуває поволі також і значіння торговельного осередку. Ми бачимо вже на початку XVII в. тут ярмарки й торги, а в XVIII в. торгівля й промисел де-далі більше зростають. Правда, в зайняттях людности хліборобство ще відграє певну роль. Ми не спостерегаємо виразно цього, правда, за часів литовсько-польських, але після революції Хмельницького людність, можна гадати, інтенсивніше береться до хліборобства й воно починає на деякий час відгравати чималу роль в засобах до життя людности ²⁾.

Поволі класова диференціяція серед козацтва зростає, і це призводить до того що великі земельні маєтки скупчуються у старшини, а рядові козаки і поспільство збезземелюються.

¹⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. VII, т. I. с. 365. Źr. dz. (Jabłonowskiego), т. XX (в. 2), с. 69.

²⁾ За це промовляє хоч-би й те, що до 1648 р. акти міського уряду здебільшого говорять про продаж земель (нив) часто особам не місцевим, а почасти й зайшлій шляхті. Од 1648-го року продаж мало не цілком зникає і трапляється тільки купівля ґрунтів, що залишаються без власників (гроші платять звичайно на церкву). А від XVIII в. знов людність убогіє, і кінець-кінцем, під тиском од кредиторів, знов починає спродувати свої ґрунти—цим разом вже мало не виключно старшині козацькій.

Збезземелена людність, не маючи з чого жити, береться часто до ремесл або й промислів (їми вона й раніш займається, але менш інтенсивно), а через те вага Баришполя як промислово-торговельного осередку перед серединою XVIII в. де-далі зростає й зростає. Отож у 1770-х роках у Баришполі утворилося таке становище:

Живуть тільки з хліборобства	239 дворів (або 46,9%)
Живуть з хліборобства й ще з якоїсь праці (промислу, ремесла, то-що), і хліборобством часто тільки підсобна праця	63 „ („ 12,4%)
Двори, що цілком не займаються хліборобством	207 „ („ 40,7%)

Отже по-над 40% усіх мешканців цілковито перейшло до типу міського життя. По-над 12% ще займаються хліборобством, але здебільшого вже як підсобною працею, переносячи поволі центр уваги на інші праці, як ремесла, промисел, торговля або заробітки. Нарешті, менша половина всіх дворів ще займаються хліборобством. Хоч треба сказати, що кількість їх мала-б бути менша, бо значна частина цих дворів не могла жити тільки з хліборобства (бо мала якихось 1—5 днів землі), але ми їх зарахували до цієї групи тому, що за ними ніяких інших зайнят не позначено.

Що-ж до розвитку ремесла й промислів у Баришполі, то займається ними чимала частина людности, а саме 29,2%. Це промовляє за те, що з Баришполя був усе-ж торговельно-промисловий осередок, який постачав крам сусіднім околицям („розвозить по разнымъ мѣстамъ“), а дещо навіть і великим центрам, як напр. Київу¹⁾.

Скажемо кілька слів про тих осіб, що урядували в м. Баришполі в XVII і XVIII (до 1766 р.) вв. Спочатку на чолі уряду ми бачимо старост: Ст. Жолкевського (до 1620), С. Данилович (з 1620), Яна Кухарського (1637—40), Бартоломея Ярунтовського (1645). Звичайно їх заступають намісники; саме: Ілляш Михайлович (1615), Микола Матушкевич (1640), Никифор Буката (1645). Одколи Баришпіль перейшов під владу полковників Переяславських, ми бачимо тут сотників, а саме: перший—Антін Герасименко (1649—1653), далі Семен Світличний (1654), Василь Волочай (1660), Григорій Гаркуша (1661—63), Василь Носач (1663), Іван Новакович (1669—1677), Лук'ян Гриненко (1678—1680), Федір Філонович Магеровський (1682—1698), Семен Новакович (1705—1716), Стефан Афендик (1719—1752), Максим Афендик (1752—1772). Коли сотника не було, то його місце заступав наказний сотник („въ тотъ часъ будущій“). З наказних сотників згадано: Данило Кулик (1664), Федір Вовк (1670), Василь Москаленко (1682), Конон Сенич (1686), Іван Шорсткий (1687—1688), Микола Карабан (1697), Олександр Жиян (1720),

¹⁾ Про торговельне життя міста докладніш ми скажемо далі.

Лазар (1723 р.), Кіндрат Шум Гапоненко (1729), Мартин Гаркун (1731), Яковенко Жиян (1731), Яковенко Кость (1734), Гаврило Височин (1740), Сенич Роман (1740 березень і 1741 р.), Яковенко Яким (1740 грудень)¹). Цих наказних сотників звичайно обирали з отаманів як городових, так і наказних. Взагалі, треба сказати, в Барішполі всю цю місцеву урядову старшину обирали чи призначали з небагатьох, порівнюючи, козацьких старшинських родин. А тому часто кожен з представників цих родин посідає в різні часи урядові посади, часто переходить з одної до другої і знов повертається на стару. Отже, погляньмо списки отаманів городових і курінних.

Отамани городові: Сидір? (1652), Шепеленко Данило (1654), Поклонченко Ісидор (1661), Розвиско Сахно (1664), Верненко Давид (1665—6, далі 1682—3 р.), Волочай Василь (1669—70), Помошний Нестор (1673), Шорсткий Іван (1676—1685), Москаленко Василь (1678—80, 1697—1698), Горкун Іван (1686), Ковалівський Гордій (1688), Левоненко Микита (1696), Шум Кіндрат (1705—1716), Дгань Самійло (1712), Кузьменко Яким (1723—25, 1731), Жейя Іван (1728), Зленко Іван (1729), Горкун Мартин (1731 червень), Лук'яненко Павло (1734), Михайленко Степан (1736), Гиченко Леон (1737), Хурські Левко й Нечипір (1739), Щигел Микола (1740), Безпедий Йосип (1740) Грковенко Мартин (1740), Колодяжний Леон (1740), Сенич Роман (1746), Височин Гаврило (1749—50, 1755—58), Кузьменко Стефан (1753—1755, 1763 р., 1764—6), Ярмак Василь (1755 вересень), Горковський Йосип (1761—2, 1763).

Відомості про курінних отаманів ми маємо про таких: Таран Гапон (1682 р.), Грицько? (1697), Горкун Мартин (1725, 1728, 1731), Прийський Грицько (1725), Яковенко Кость (1731), Котко Григорій (1631, 1740), Михайленко Остап (1731), Лук'яненко Павло (1731, 1740), Яковенко Жиян (1731), Майновченко Павло (1731), Гиченко Леон (1736), Горкавенко Яким (1740) Сенич Роман (1740—1744, 1749, 1750), Щигель Петро (1741), Щигель Микола (1744, 1750), Логвин Михайло (1741, 1744, 1750), Горкавенко Прокіп (1741), Михайленко Іван (1744), Прожейко Мойсей (1750), Щербак Іван (1757), Кузьменко Степан (1763).

Тут ми можемо підкреслити дві риси. Перша, що на урядах батьків ми зустрічаємо частенько й синів. Напр., Горкун—Іван, Мартин; Горкавенки—Яким, Прокіп, Мартин; Кузьменки—Яким і Степан; Михайленки—Остап і Степан; Сеничі—Конон і Роман і т. и. По-друге, цікавий той факт, що одна й та сама особа посідає різні уряди, часто міняючи їх і повертаючи знов на старі.

Нижчеподана таблиця показує, які посади й скільки разів посідали різні урядові особи з старшинських родин (окрім тих, котрі посідали один тільки раз певний уряд).

¹) Відомості про сотників XVII в. дають акти, що їх видав Стороженко під заголовком „Мѣстечко Борисполе въ XVI в.“ (К. 1892). Для XVIII в. далі ми знаходимо їх у документах та актах, прикладених до опису Барішпол. сотні Рум'янівської Ревізії.

Ч	Прізвище, ім'я	В які роки був сотн. нак.	В які роки був отаманом город.	В які роки згадується як отам. курінний
1	Москаленко Василь . .	1682	1678,1698	—
2	Шорсткий Іван	1687—8	1676,1685	—
3	Гапоненко—Шум Кінд.	1729	1705,1716	—
4	Горкун Мартин	1731	1731	1725,1728,1731
5	Яковенко Кость	1734	—	1731
6	Сенич Роман	1740,1741	1746	1740,1744,1749, 1750
7	Височин Гаврило	1740	1749,50,1755 1756—8	—
8	Кузьменко Яким	—	1723—25,1731,	—
9	Верненко Давид	—	1665—6, 1682—83	—
10	Лук'яненко Павло	—	1734	1731,1740
11	Гиченко Леон	—	1737	1730
12	Щигель Микола	—	1740	1744,1750
13	Кузьменко Степан . . .	—	1753,1755,1763 1764—66	1763
14	Горковський Йосип ¹⁾ .	—	1761—2,1763	—

Нам треба ще спинитися на урядах міських, а саме війта та ключника ратушного. Як старшину обирали здебільшого на уряди з одних і тих самих родин, так і тут значніші міщанські родини дають війтів, ключників, а також (для XVII в.) і бурмистрів. Погляньмо, передусім, на реєстр війтів: Федір? (1612 р.), Сенович Кіндрат (1614 і 1615), Сеневиц Богдан (1615), Сенченко Семен (1637), Терешкович Яків (він-же Яцута, 1637 березень, 1638—40, 1695), Грищенко Павло (1637 червень), Колодяжний Семен (1637 серпень), Вірний Сергієнко (1640—43), Куранда Харко (1644 і 1654—6), Андрійович Йосип (1650—1654), Линник Григорій (1657), Тимошенко Іван (1659—60), Малинський Григорій (1660—3 і 1664—6), Підгайний Евстафій (1663—4), Левченко Веремій (1666), Мовчан Роман (1669), Андрониченко Осип (1670), Романович Федір (1673), Стетченко Павло (1674), Миневич Іонисим (1676), Мурмарка Андрій (1678 і 1682), Березненко Григорій (1680), Малинський Іван (1682—85 і 1687), Проскурня Федір (1686), Ісаєнко Стецько (1688), Власенко Тарас (1696), Клименко Гаврило (1697—9), Ювенюк Ярема (1705 і 1716), Мозковий Микита (1712), Линник Мартин (1723—25 і 1731), Проскурня

¹⁾ Крім того в 1766 році Горковський має уряд возного сотенного. Можливо, що Горкавенки й Горковський — одна й та сама фамілія, — змінено тільки трохи прізвище; за це промовляє той факт, що один із Горкавенків у 1760-х рр. був возним Барішпільським (Модзалевський, Малорос. Родосл.). В актах-же ми зустрічаємо в 1760-х р. тільки одного возного — Горковського.

Василь (1729—31), Моголь (?) Никифор (1734—6), Рабець Данило (1737 і 1747—66), Ічам (?), Микола (1739), Куст Микола (1740), Теплий Петро (1740—44). Крім того ми бачимо ще двох наказних війтів: Голубничого Олексія (1639) і Гаврила (прізвище невід., 1640 р.).

Як бачимо, тут також спостерегається, що уряди часто посідають одні родини й одні особи. Зокрема ми бачимо Терешковича Якова 4 рази війтом, Куранду, Малинського, Рабця й ин. багатьох по два рази. До того, дехто з них час від часу виконує й обов'язки ключника ратушного.

З цього реєстру ми можемо зробити ще один цікавий висновок. Ми знаємо, що війта взагалі обирали на певний термін, часто на один рік. Тимчасом ми бачимо, що в Баришполі деякі війти сидять на своєму уряді 4—5 років, а один, Рабець Данило, навіть щось по-над 20. Взагалі-ж, оскільки часто траплялося, що кол. війт через деякий час знов повертався на цей уряд, то фактично траплялося багатьом війтам правити всього років 6—7.

Нарешті, додамо ще й реєстра ключників ратушних: Мурмарка Андрій (1676), Ціпик Каленик (1682), Гусак Іван (1682), Семенович Іван (1683), Швець Гарасим (1686), Іван ? (1687), Безлюда Іван (1688), Куранда Іван (1696 і 1697—8), Евхименко Процик (1697), Синельник Іван (1705), Ювенко Ярема (1712), Притутій Семен (1723 і 1731 р.), Шимал Грицько (1729), Шляр Самійло (1731 і 1734—6), Потипад... (?) Григорій (1737).

Нам треба ще трохи спинитися на міському уряді м. Баришполя та його функціях. Ми вже згадали, що Баришпіль дістав на початку XVII ст. Магдебурзьке право. Відомо, що Магдебурзьке право давали багатьом містам, але задержати його вповні цим містам не завсіди щастило. Боротьба з військовим урядом, з козаками, часто призводила до того, що занепадав міський уряд, права та функції його зменшували й обмежували, призводила фактично до того, що магдебурзьке право лишилося тільки на папері. Особливо часто це траплялося по містах невеликих, здебільшого пізнішого походження, а також у містах, де слабо розвинено торг та промисловість, де міщанство не встигло створити міцну, з'єднану громаду, що могла б зробити опір козащині. Щось подібне було і в Баришполі. Міщанство не встигає зорганізуватися та зміцнитися до козацької революції, і після 1648 року починає відступати на другий план під тиском козащини.

Розгляньмо еволюцію міського уряду Баришпільського та його функцій протягом XVII—XVIII вв.

Ми знаємо, що за Магдебурзьким правом міський уряд складався з двох окремих інституцій—з міської ради з райців за головуванням бурмістра та з колегії лавників або присяжних за головуванням війта. Засідали вони „на мѣстѣ звикломъ судовомъ“, в ратуші, чи магістраті.

На Україні, надто по містах невеликих, колегії райців і лавників не були за браком людей цілком розділені. Так само і в Баришполі.

Тут засідають як війт, так і бурмистр з райцями й лавниками. Бувало, що засідав бурмистр з лавниками, а війт з райцями, рішаючи звичайно аналогічні справи, тимчасом як на підставі закону кожна колегія мала збиратися окремо й розв'язувати свої спеціальні справи. Натомість, як ми сказали, бувало в Баришполі, що збиралися разом війт із райцями й лавниками (присяжними). До речі, райців, як членів колегії бурмистра, акти XVII в. м. Баришполя часто звуть бурмистрами.

Що-до функції Баришпільського міського уряду, то за відсутністю значного міського господарства уряд виконував функції переважно судові.

У таких формах відбувалося міське урядування м. Баришполя в першій половині XVII в. Але з часом і тут розпочинаються певні зміни, — починаючи з того часу, як встановлено козацьке урядування по революції 1648-го року. В першій половині XVII в. Магдебурзьке право, як видко, функціонувало в Баришполі, хоч, правда, з деякими своєрідними рисами. Містом керує мало не цілком самостійно уряд міський міщанський, а інші шари людности не втручаються. Навіть намісник (або начальник) старости Баришпільського й Баришівського, що мав увіходити до уряду міського, фактично сливе не брав участі в життю міста. Отож од 1612 до 1648 року ми бачимо, що намісник старости (або сам староста, — один раз) засідають спільно з урядом усього 5 разів (1615, 1637, 1640, 1643, 1645 рр.).

Але справа міняється за часів панування козаччини. Користаючи з правила, що до уряду міського ввіходить представник старости, намісник, — тепер до уряду міського, починаючи з 1652 р., входить представник війська запорозького, сотник Баришпільський. Далі він також втягує за собою й иншу старшину сотенну, отамана городового, а пізніше й курінних та й узагалі козацтво. Особливо ясно це помічається наприкінці XVII в., а у XVIII в. козацтво досягає повної перемоги й відсуває на другий план уряд міський. Вперше, як ми згадали, входить у міський уряд сотник 1652 року (Герасименко Антін) разом уже з отаманом городовим. Прізвище сотника, як колись намісника, стоїть на першому місці в акті: „Przede mną Antonem Harasimekiem sotnikiem u przede mną Sidorem atamanem horodowym woyska jego kr. mci zaporozkiego u przy mnie zasiadłymi wrzędu mieskim, Jiesifa Andreiewicza woysa u przy nim zasiadłymi burmistry“... „Перед мною сотником“, і „при мені войті“. Так послідовно виступають урядові особи, тимчасом як в актах давніших часів або стояло „передо мною начальником“ і „передо мною войтом“ або навіть „при битности старости“ і „предо мною войтом“¹⁾.

Все-ж на початку панування козаччини сотник та инша козацька старшина входить до уряду міського не завсіди, частіше навіть уряд збирається по давньому: війт, бурмистр, присяжні... Згадується також в актах і за саме магдебурзьке право: „На вряде нашомъ права майде-

¹⁾ Na urządzie mieskim Boryspolskim przy bytnosci urodzonego jego mosci pana Jana Kucharskiego, starosty Boryspolskiego u Baryszowskiego, przede mną Jakowem Tereszkowiczem woylem Boryspolskim“... Акт 1637, 7 травня.

бурского“... Перших представників старшини в уряді міському ми бачимо в таких роках: 1654 р.—1 раз (сотник), 1660—1 раз (сотник), 1661—3 рази (раз полк. наказний війська запорозького Дм. Святуха й полк. суддя Переяславський і інша старшина, двічі сотник), 1662—1—раз (сотник), 1665—1 раз (отаман городовий), 1669—2 рази (сотник і отаман гор.). Далі з 1670 року кількість актів, де фігурує сотник, а почасти й отаман городовий, стає вже така численна, що переважає акти, в яких згадується міський уряд. Року 1676 поміж присутніми („и при насъ товариству“) підчас урядування, що колись складалося з міщан або й цехмістрів, тепер трапляються й козаки. Потроху зникають з актів райці й присяжні, здебільшого й бурмістри, а лишаються при козацькій старшині тільки війт та іноді ключник ратушний (в актах він з'являється допіру з 1676 р.). Тепер домінує формула (що у XVIII в. стає мало не одинока): „станувши пред мене Федора Филоновича сотника Бориспольского, Ивана Шорсткого, атамана городского, при товариству Степан Бѣлиловца, Василь Москаленка (козаки. С. III.) и при битности Ивана Талинского на тотъ часъ войта“... (1680 рік). Або, частіш, „предъ нами вradoмъ Бориспольскимъ“..., сотником, отаманом, війтом і т. и., „и прочими знатними людьми на тотъ часъ будучими“. Випадків, коли в уряді сидять самі війт, бурмістр або ключник ратушний, у XVIII в. сливе немає, а саме: ми зустрічаємо з 1705 до 1766 р. (з тих документів, що ми маємо) тільки один випадок (1744 року), коли уряд міський розглядає справу (в ратуші) в складі війта, бурмістра й писаря ратушного. Райців і лавників ми не бачимо вже цілком. Бурмістри зустрічаються тільки тричі (1740, 1744 і 1746 рр.). Частенько зустрічається тільки ключник і мало не завсіди війт. Змінюється й склад присутніх. Згадку про присутність міщан ми бачимо тільки двічі (1723 і 1749), двічі (1740-го року) згадується й за присутність цехмістра кравецького цеху. Натомість де-далі зростає кількість козацької старшини. Мало не в кожному акті, окрім сотника (постійного чи наказного) і отамана городского, згадується й за отаманів курінних, часто до чотирьох осіб. Згадується також і за присутність козаків, „при прочихъ знатныхъ людяхъ“, „при товариству“ або й просто „при козакахъ“... Іноді, правда, невиразна згадка „и при прочимъ люде на той часъ згодившемся“; оскільки-ж про міщан тепер, звичайно, зазначається — „при мещанахъ“, то під цим людом, „на той часъ згодившемся“, можна розуміти козаків.

Отже, ми бачимо, що певне міське самоврядування, що існувало в Баришполі, відколи надано йому магдебургію, тепер, з початків панування козаччини, починає сильно терпіти від наступу козацької старшини. Бувши, очевидячки, досить слабке, міщанство Баришпільське не може чинити опір старшині і, не знаходячи допомоги ніде, починає відступати на другий план у міському житті. У XVIII в. самоврядування міського ми вже так що й не бачимо, і тільки як згадка про нього є присутність в уряді, що складається тепер з козацької старшини, війта та іноді ключника.

Перейдімо тепер до огляду самого Баришполя. Місто це лежить на рівнині; як сліди його військового значіння, ще в 1760-х роках зберігсь земляний вал, який, правда, в ці часи від недогляду мало не ввесь осипавсь та зруйнувавсь.

Місто має 2 брами: Київську й Переяславську. В ньому вулиці: Київська (правдоподібно суч. Старокиївська), далі на форштаті за Київською брамою вул. теж Київська та Полуляхова і на форштаті за Переяславською брамою вул. Глибоцька й Олесницька. Крім того мало бути ще кілька вулиць, правда далеко менших, як от Козарівська та Груздовська, але докладних відомостей ми про них не маємо. На Київській вул. містяться три церкви: Різдва Богоматери, Борисоглібська та Архістратига Михаїла. На Глибоцькій — тепер ця частина вулиці зветься, як видно, Переяславським Трактом — Миколи чудотворця, на Олесницькій немає. Є в місті кілька шкіл (звичайно при церквах), а саме — на Київській вул. — 3, на Глибоцькій — 1; на Олесницькій немає. Є також кілька шпиталів: 2 з них містяться на Київській вул., а 1 на Глибоцькій. В цьому останньому живуть безхатні жебраки, які живляться з того, що випрошують серед людности (в 1766 р. їх бачимо — 5). Поліції в місті, „як не було давніше, так і тепер (1766 р.) немає“.

Цікаву замітку маємо ми (в Рум'янцівському описі) про те, як боролася людність з пожежами. Сотенний уряд часто нагадує людності про обережність що-до пожеж, хоч улітку палити в пічках не забороняється, бо на дворах спеціальних літніх пічок немає. Протипожежні „інструменти“ — ж такі: на рогах вулиць стоять діжки з водою, а в канцелярії сотенній є 10 відер, 10 рикалів, 10 лопат і 5 сокир, — „в повній готовності“. А в часи пожежі — з кожного двору має прибігти людина з відром або сокирою, що докладно розписано й оголошено серед людности.

Що-до характеру вулиць що-до їх людности цікаво підкреслити одну рису. В той час як людність на форштатах за Київською й, головне, за Переяславською брамою здебільшого хліборобська, людність Київської вулиці мало не вся ремісникує та промишляє різними промыслами. А саме на форштаті за Переяславською брамою ремісникує 11 дворів, промишляє 13, 229-же дворів (крім пустих) мають иншу працю (хліборобство, заробітки, то-що). За брамою Київською ремісників 35 дв., тих, хто живе з промыслу чи торгівлі, — 12, инших — 116 дв. На Київській-же вулиці: ремісників 57 дв., промысловців та крамарів 23, иншої людности 14 дв. Або 83,4 усієї людности на цій вулиці живе з ремесства та промыслів. Це дає підставу думати, що ця вулиця — найдавніша, і міщани заселяють її здавна.

Основна риса Баришполя це те, що значна частина міста належить старшині. Ми знаємо, що кінець XVII і початок XVIII в. на Гетьманщині позначалися тим, що дуже розвинулася торгівля та промысловість. Зокрема зростає економічна діяльність старшини, що після трагедії року 1709 починає серйозно думати про те, щоб забезпечити себе матеріально, та з усіх сил нагромаджує різне майно в своїх

руках. Це інтенсивніше ніж раніше починає старшина скуповувати або й захоплювати ґрунти, землі, луки, то-що, будувати млини, гуральні, ставити по містах на ринках комори і т. и. Центр уваги старшини скупчується передусім на сільському господарстві, на збільшенні с.-г. ужитків та промислових закладів. Але частина з них на цьому не обмежується, а розпочинає певний наступ і на місто. Правда, вже за часів Литовсько-польських спостережувано щось подібне до цього, а саме певну тенденцію шляхти заводити по містах свої двори й оселявати в них частину своєї людности, пристосовуючи її до промислів міського життя й дістаючи з того чималі прибутки ¹⁾). Але тепер, після перерви в XVII в., таке явище спостерегається в більших розмірах. Вона, старшина, не задовольняється, як ми сказали, я того, що переважає в сільсько-господарській діяльності, а поривається й до міст, набуває тут ґрунти (скуповує, захоплює силою і т. и. заселює їх своїми підданими, переводячи їх часто з інших доволі далеких іноді маєтків, або місцеву людність приневолює переходити в підданство до себе. Ці піддані, часто прийшли, шинкують панське вино за десятину або — зрідка — і на власну руч ремісничують або торгують.

Усі двори в Баришполі належали таким верствам людности: козакам (виборним і підпомічникам), посполитим, підсусідкам, підданим, духівництву й, нарешті, старшині. Що-до цієї останньої, то сотенна баришпільська старшина складалася з таких осіб: сотника, значкового товариша Переяславського полку, Максима Афендика ²⁾, отамана — Стефана Кузьменка,

¹⁾ Порів. у статті Ол. Грушевського: Луцьке міщанство в XVI в.

²⁾ Треба сказати, що родина Афендиків взагалі посідала найзначніші посади в цьому районі. Тут не пошкодить сказати кілька слів про походження родини Афендиків (дані про це дає Модалевський у своєму Малорос. Родословнику). Вже наприкінці XVI в. ми бачимо на Україні осіб на прізвище Афендик. Так, подибуємо згадку про львівського купця з цим прізвищем, далі в другій чверті XVII в. старосту Петра Афендика і, нарешті, маємо згадку з 1657 року, що якийсь Ян Афендик повідомляв в Браславля Івана Виговського про сутичку з татарами. (Пор. О. М. Лазаревського в „Кіев. Стар.“ 1886 р.).

Чи походили сотники баришпільські Афендики від когось із цих осіб — невідомо. Першу звістку про родоначальника цього роду ми маємо допіру року 1704, коли переїхав до Росії з Молдавії Семен Афендик. Його було зараз-таки призначено на полковника Волоського корпусу. Далі р. 1712 він дістає гетьманського універсала на с. Кулажинці Переяславського полку, знов-же на підставі листу Переяславського полковника він відбирає послушенство від посполитих Старої Басани.

Він мав кілька синів; найстарший з них, Степан, або, як пишеться звичайно в актах, Стефан, дістає 31 січня року 1719 гетьманського універсала на уряд Баришпільський сотничий. За розпорядженням од Рум'янцева був Переяславським наказним полковником і був ним іще в березні 1726 року. Звільнений у уряду Баришпільського сотника р. 1752. Року 1730 володів у Баришполі 25 дворами посполитими і селом Нестерівкою, що йому дали на уряд. Його брати посідали переважно військові посади в російських полках, а один був за сотника в Воронківській сотні. Найстарший син Стефанів, Максим, дістав після батька уряд сотничий Баришпільський (24 червня року 1752) і володів ним до року 1772, звільнено його у ранзі полкового хоружого. Брат Максимів, Давид, був сотником Баришпільським з 1745 до 1768 року. Нарешті, їхні сини, Корній Михайлович та Федір Давидович, володіли урядами своїх батьків. Був споріднений рід Афендиків по жіночій лінії і з сотником Бобровицьким.

писаря сотенного—Івана Яновського, „асаула“—Василя Єрмака (або за іншою транскрипцією—Ярмака), хорунжого—Григорія Жученка (в іншій транскрипції—Жук). Тільки один із цієї старшини не має власного двору це Вас. Єрмак „асаул сотенний“ Баришпільський. Він живе у дворі свого дядька, Ів. Єрмака, дуже багатого козака, займає одну хату і має своє власне господарство. Що-ж до отамана Стефана Кузьменка, то його двора ми в описі не зустрічаємо. Правдоподібно, він містився в кінці опису дворів Баришполя, що до нас не дійшов. Окрім старшини Баришпільської сотні, мала ще двори старшина з інших, а саме: Дараган ¹⁾, „вдовствующая полковница“, що мала силу дворів у Баришполі, які її чоловік, полковник Київський Дараган, дістав від гетьмана, купив чи забрав у підданство. Далі ми бачимо тут двори Ф. Сулими, полк. Переяславського, зн. тов. Поваловича та інших. Найбільше належало полковниці Дараган, а саме вона мала 204 двори, або 38,6⁰/₀ усієї кількості дворів у Баришполі. Сотникові Афендику належало 23 двори (4,3⁰/₀; правдоподібно, значна частина дворів Афендика була в кінці опису, що до нас не дійшов, бо вже року 1730 Стефан Афендик мав 30 дворів ²⁾, а після того купував іще), значковому товаришеві Поваловичеві—11 дворів (2,1⁰/₀), возному сотенному Горковському 3 дв. (0,6⁰/₀), нарешті полковникові Переяславському Ф. Сулімі ³⁾, значковому тов. Лубенського полку Шепелевому, писареві сотенному Баришпільському Яновському, сотен. хорунжому Жученкові та військовому канцеляристові переяславського полку Гоголеві ⁴⁾—по одному двору (разом 1⁰/₀).

Отже, усій старшині (9 особам) належало 46,6⁰/₀ усіх дворів. Козакам (виборним, підпомічникам) належало теж 46,6⁰/₀, духовним—2,2⁰/₀, підсусідкам козачим і духовним 4⁰/₀ і, нарешті, посполитим (окрім тих, що належали старшині)—0,6⁰/₀. Як ми бачимо, старшина вже зуміла захопити величезну кількість дворів до своїх рук; їм часто належать

¹⁾ Дараганів в кілька родів (відомості про них подає Модзалевський). Про рід полковника Юхима Дарагана відомостей сливе не маємо, знаємо тільки, що батько його Федір жив у першій половині XVIII в. Мало знаємо й за самого Юхима Федоровича; знаємо, що він був за бунчукового товариша у Переяславському полку; року 1747 обраний одним із 3-ох кандидатів на уряд полковничий Київський. Був присутній, як один із представників гетьмана, при „елекції“ кандидата на місце архімандрита Києво-Печерської Лаври. Нарешті—полковник Київський з 21 січня 1751-го року, за Модзалевським; на нашу-ж думку, це мало бути трохи згодом, бо в універсалі Розумовського з наданням м. Баришполя, від 14 січня 1752-го року, його названо бунчуковим товаришем. Можливо, Київський полковничий уряд він дістав 21-го січня 1752 року; а не 1751-го. Одружений він був із сестрою гетьмана Розумовського, чим і пояснюються ті милості, що весь час сипляться на Юхима Дарагана.

²⁾ Модзалевській, Мал. Род.

³⁾ Нащадкові Івана Михайловича Сулими, кол. намісника староств Баришпільського та Баришівського за старостування Ст. Жолкевського, що відомий тим, що напав та зруйнував Кодацький замок (Модзалевській, Малор. Родословн.).

⁴⁾ Опанасові Дем'яновичеві Гоголь-Яновському, канцеляристові військовому Канцелярії Переяславського полку (з 1782-го р. — полковий писар), дідові славнозвісного письменника Миколи Гоголя (ibidem).

двори, в які вони осаджують людей, а здебільшого їм належать піддані, що, чи власною волею прийшли у підданство, чи силою були привернені в цей стан. Цікаво відзначити, що зокрема та, найбільше міська, що-до типу зайнять людности, вулиця, — Київська, належала значною мірою старшині. А саме: Дарагановій належало 51% усіх дворів цієї вулиці, Афендіковій—6%, Поваловичеві—5%, Шепелевому—1%.

Отже старшині належало всього 63% дворів цієї вулиці, тимчасом як козакам—22%, а иншим верствам 15%.

Цей процес наступу старшини на місто яскравіше позначається в м. Баришполі. Але й по инших містах, принаймні цього району, ми бачимо подібне (в містах, що мають певне торговельне життя), дарма що може і не в таких виразних формах. Напр., м. Козелець ¹⁾. Тут ми бачимо таке явище: 22,4% усіх дворів належить різній старшині,—39 родин, себ-то 6,6% усіх родин власників. Це яскравіше помітно в м. Баришівці, а також, почасти, і в м. Кобижчі ²⁾. Отже цей процес назначавсь і в инших містах, хоч рідко, мабуть, набував такої інтенсивности, як у Баришполі, де 9 родин (1% усіх родин) володіли 46,6% всіх дворів.

Правда, треба сказати, що Баришпільській старшині землі належало поблизу Баришполя небагато; іноді-ж і зовсім не належало; деякі виборні козаки або священики мали землі далеко більше як старшина. Але це пояснюється тим, що старшина здебільшого мала маєтки по инших містах. Захоплення-ж плеців у Баришполі означало як-раз не бажання захопити зайві землі, але бажання захопити в свої руки міську торгівлю та промисел.

Що саме в цей бік було скеровано інтереси старшинські, це видко з того, що переважно робили їхні піддані в місті. Ми вже були говорили про те, що, осаджуючи когось у своєму дворі, власник, чи-то Дараган, чи хто инший, примушував його найчастіш шинкувати панським вином з десятини. Инші старшинські піддані теж найбільш ремісникували й промишляли різними промислами. А саме: з загальної кількості 236 дворів старшинських підданих, підсусідків та посполитих (окрім власних дворів старшин та пустих) ремісникують 74 двори (виключно або переважно), мають промисли (шинкування вином, медом, пивом, виготовл. солоду й торгівля)—24 дв. (теж. викл. або переважно), мають инші заробітки 19 дворів, хліборобить 65 дв. (27,5%), хліборобить і ще якусь инакшу працю має 7 дв., жебрає—2 дв., не зазначено з чого живуть (але не з хліборобства)—45 дв. Взагалі-ж з усіх ремісників м. Баришполя, яких було 103 дв., старшині належало 74 дв., або 71,8%.

¹⁾ Ів. Пустовійт, М. Козелець в 1760-х рр. "Записки Іст.-Філол. відділу У.А.Н., кн. VI, с. 115. До речі, декого з власників м. Баришполя ми бачимо й там. Напр., полк-вниця Дараган має в Козельці також двори й торговельні та промислові заклади, як, напр., шинки, млини, і т. и.

²⁾ Див. Рум'янцівський Опис цих міст.

Що-до фаху, а також окремих власників, ремісники поділялися так:

ц	Н А З В А	У Дараган	У Афендика	У Поваловича	Інші верстви	Всього
1	Кравецтво	8	1	1	6	16
2	Шевство	21	3	—	12	36
3	Ткацтво	24	—	1	5	30
4	Ковальство	8	—	—	1	9
5	Ганчарство	—	—	—	1	1
6	Іконопис	1	—	—	1	2
7	Шаповальство	1	—	—	—	1
8	Теслярство	—	1	—	—	1
9	Лимарство	—	—	—	1	1
10	Кушнірство	2	—	—	—	2
11	Вироблення сит	—	—	—	1	1
12	Котлярство	2	—	—	—	2
	Разом	67	5	2	29	103
	або у %	65,1	4,8	1,9	28,2	100

З цієї таблиці видно, що значна частина ремесл була в руках старшинських підданих, підсусідків та посполитих, зокрема Дараганових. Деякі фахи мало не цілком (а то й цілком) монополізовано в їхніх руках, напр., ковальство, $\frac{8}{9}$ якого було в руках Дараганових підданих, ткацтво, більш як $\frac{5}{6}$, шевство $\frac{2}{3}$ в руках Дараган і Афендика. Нарешті, шаповальство, кушнірство, котлярство й теслярство цілковито були в руках старшинських підданих.

Ще одна досить цікава риса що-до ремісників. Більшість із них у цеху не було записано. Замітку про те, що в цеху записаний, ми маємо тільки про 34 дворовласники (3 кравці, 8 шевців, 19 ткачів, 2 ковалі, 1 шаповал, 1 кушнір). Але характерно, що переважна більшість цих цехових ремісників припадає на старшинських підданих. А саме: 27 належало Дараган, 1—Афендікові, 1—Поваловичеві і тільки 5 були вільні (або 14,7 %). Можливо, що запис у цех, який міг бути в Барішполі важкий (виходячи з того, що записано до цеху було тільки одну третину всіх ремісників), полегшувався для підданих старшинських впливом їх панів. Крім того, мабуть, більшість із них увіходила до цеху як колишні міщани, яких захопив у підданство полк. Дараган (про це ми скажемо згодом).

Подібно до ремісництва, була справа й з промислами та торгівлею. Найбільш гонять горілку, часто також і мед, шинкують ними, варять і продають солод. Всього цим займається 32 дворовласники, з них

17 старшинських (або 53,1%) (14—Дараганових, 1—Афендика, 1—Жученка, 1—Горковського).

Крім того, дехто має пасіки, але ми їх сюди не зараховували, маючи на увазі, що це зайняття було здебільша тільки додатковим, часто навіть для потреб власного вжитку.

Цікаво стояла справа з млинарством. Ми бачимо в Барішполі всього 21 вітряк (а двоє з них із круподерками) всі по одному каменю та 6 водяних млинів. З цих млинів належало Дараган особисто 2 вітряки з круподерками та 5 водяних млинів, її підданам 6 вітряків, Афендикові особисто — 4 вітряки, нарешті, козакам 7 вітряків та 1 водяний млин і попам 2 вітряки. Отже старшині та її підданам належало всього 17 млинів (з двома круподерками — одинокими на все місто), а іншим групам людности — 9, або старшина володіла мало не $\frac{2}{3}$ усіх млинів і всіма круподерками. Відомості про те, скільки мололи хліба є про 13 млинів: про 9 Дараганових, 1 попівський та 3 козачих. Старшинські млини мололи 370 чтв. хліба на рік, або 41,1 чтв. на млин, інші 130 чтв., або 32,5 чтв., на млин. Про прибуток з млинарства є відомості, окрім вищезгаданих, ще про 4 млини Афендикові; всі 13 старшинських млинів мали прибутку — 96 чтв. хліба (7,38 чтв. на млин), 4 інші — 25 чтв., (6,25 чтв. на млин). Отже, як видно, старшинські млини були, правдоподібно, краще встатковані, а до того, можливо, брали дешевше (щоб убити конкуренцію) за помол, — за це промовляє далеко більша продукція старшинських млинів поруч мало не однакового прибутку з млинів.

Що-до промислів, то треба відзначити одну рису. Як відомо, старшина всіма силами намагалася з XVIII в. монополізувати в своїх руках гуральництво (і шинкування вином) та млинарство. Їх остаточною перемогою був „уставъ о винокурені“ 1765 року, за яким гнати вино дозволялося тільки дворянам. Але в Барішполі ще року 1766 цей устав не цілком увійшов у життя. Ми бачимо ще багатьох козаків, що гонять вино, а також і духівництво. Хоч певні наслідки цього устава вже помічаємо: ми маємо згадку, що багато козаків, котрі мають гуральні, „за заперщеннямъ вина не курять“. Як видно, тільки за цих часів старшина здобуває остаточно перемогу над козацьким гуральництвом. Що-ж до шинкування, то й козаки, і піддані, Дараганові шинкують вином у своєму домі. Спеціальних шинків ми не бачимо, хоч згадка про те, що сотник Барішпільський Афендик частину вина, яке гонять у нього в гуральнях, віддає до шинку, промовляє за те, що вони існували в Барішполі.

Торгували в Барішполі рибою, сіллю, дьогтем, м'ясом, а також різним дрібним крамом. Торгують 8 дворовласників Дараган і 6 козаків та їх підсусідків, останні, правда, мало не всі (4) тільки дрібним крамом (а 2 — м'ясом).

Ці всі дані дають підставу говорити, як ми вже були зазначили, про бажання старшини захопити до своїх рук саме торгівлю й промисли у Барішполі, що в другій половині XVIII в. значною мірою було досягнуто.

Якими-ж шляхами йшло скупчення в руках старшини цих дворів та підбиття людности в підданство?

Простежити це цілком певне важенько. Все-ж ми можемо це зробити, принаймні, в досить великою певністю. А саме, розглянувши походження старшинських підданих, можна скласти таку таблицю¹⁾:

Як набуто	Кількість дворів	Відсотки
Спадщина здавна	12	5
Купівля	8	3,3
Захоплення пустого козацького двору . .	2	0,8
Надання гетьманів предкам	1	0,4
Захоплення козацьких дворів силою . .	16	6,7
Добровільне підданство власника	2	0,8
„ піддання ратушею	1	0,4

Розглянемо ці всі категорії набуття ґрунтів. Почнімо з спадщини. Отож, ми маємо відомість, що сотник Афендик дістав 3 двори від батька; і вони, здається, батькові його належали вже давно; дістали також двори у спадщину: зн. тов. Повалович—3 і возний сотенний—Горковський—3, сотенний писар—Яновський і хорунжий Жученко—по одному. У зв'язку з цим стоїть купівля. Здебільшого купували також не сучасні власники, а їхні батьки. Так, батько Афендиків купив 7 ґрунтів (протягом від 1731 до 1755 р.), Гоголь, військовий канцелярист, купив двір 1756 року. Цікаві ці купівлі старшини. Довгими роками скуповує вона невеличкими клаптиками поле, город, ліс, пледи й сади у місті²⁾. На цьому полі найбільше відзначився батько теперішнього сотника Максима Афендика, старий сотник—Стефан Афендик. Починаючи від року 1729, скуповує він увесь час різні ґрунти у козаків „за готовую сумму монеть добрых“. І як видно, цей продаж ґрунтів провадився під певним примусом старшини, хоч у купчих і зазначалося, що цей продаж добровільний, без жадного примусу, тільки за браком грошей „будучи потребень грошей“, „будучи вь моей нуждѣ потребень денег“, і т. и. Але ця „власна воля“ козакова продавати була доволі сумнівна. Почасти тут могла важити певна заборгованість, часом у зв'язку з військовою службою; за борг потім ішов маєток. Отож, напр., року 1731 один козак віддає сотникові Стефанові Афендику свій ґрунт цілком безплатно. Подарунок цей пояснювано так: за „многіе его (сотника) ко мнѣ милости вь дѣлахъ трудностей, ему вь вѣчность уступилъ“... Під милостями тут найправдоподібніше можна вбачати позички. Іноді-ж ми зустрічаємо такі відступлення без грошей без жадних мотивувань, а це промовляє все-ж за певний примус. Напр., року 1752

¹⁾ Про тих підданих, що про них відомості ми маємо. Про інших, 198 підданих, про яких відомостей ми не маємо, ми тут не зазначаємо.

²⁾ Пор. ст. Ол. Грушевського: З життя української старшини XVIII в. Зап. Наук. Т. Київ, V.

один козак віддає сотникові, вже під той час Максимові Афендікові, своє поле без грошей, але „а не безъ примусу а ни за какуе страхъ, точію за едную мою приязнь“... Сумнівне це підкреслення, що не за „страхъ“, і дивна така глибока приязнь козака до сотника, що він навіть дарує сотникові поле, кривдячи своїх дітей.

Нарешті, могло бути й так, що продавали за безцінь ґрунта, яким власник через якісь причини користуватися однаково не міг. Отож, наприклад року 1729 сотник Стефан Афендик купує гай у козака Радимця, але цей гай захопив инший козак, Храпко, підчас морового повітря (мабуть, коли власник був слабій). Не маючи сили повернути собі цього ґрунту, власник уважає за краще продати його за будь-яку ціну, сотник-же, маючи тим більше на руках усі законні документи, міг легко відібрати собі цей гай.

Зрідка трапляються надання від гетьманів предкам сучасної старшини. Так, у зн. тов. Поваловича двоє дворів, що їх надав його предкам гетьман Тетеря. Іноді захоплювали пусті двори,—так зробив полковник Дараган що-до одного козацького двору. Нарешті, ті, хто мав змогу, захоплювали ґрунти, а головне підбивали людність у підданство,—силоміць. Так зробив Дараган, користаючи з своїх впливів під той час, як Барішпіль увіходив у сферу його діяльності. Ми маємо згадки, що 3 двори він силою відібрав од ратуші, 12 дворів козачих силою підбив (переважно р. 1752, один р. 1746 і один 1754) собі у підданство. Можливо, так само зробив і Афендик, про один його двір навіть згадано, що він захопив його силоміць, а також і інші.

Є тільки двоє випадків, коли добровільно піддавали свій ґрунт старшині та й то що-до одного факт добровільного піддання досить сумнівний: хоч згадано, що власник двору перейшов у підданство року 1764, але тут-таки згадано, що двір його силоміць захопила полк. Дараган р. 1761. Безперечно-ж те, що, коли ґрунта було захоплено, власник його, зневірившись у повороті, нічого иншого не мав робити, як перейти в підданство, щоб залишитися на давньому місці. Можливо, що й з другим фактом справа стояла подібно. Ще про один двір маємо згадку, що його добровільно віддала полковниці Дарагановій ратуша. Гадаємо, що про добру волю ратуші ледві чи можна щось говорити.

Як-же опинилася решта величезна маса людности в підданих? Невелика частина з них звичайно попала теж через панський примус, була захоплена силоміць у підданство. За це промовляє хоч-би коротенька згадка про їх походження: „з козаків“. Про те-ж, звідки походять здебільшого піддані, ми знаходимо пояснення в иншому джерелі. За таке джерело є універсал гетьмана Кирила Розумовського, що копію з нього ми знайшли серед документів Барішпільської сотні. Датовано його 14 січня 1752 року, у Глухові. Звертаючися в цьому універсалі до всієї старшини, гетьман оголошує, що „имѣя мы респектъ к сестрѣ нашей Вѣри Григориевнѣ Дараганѣ, и мужу ея бунчуковому товарищу Евфиму Дарагану“, якому не стає відповідних коштів „къ содержанию фамилии

своей и исправление себе к должной службе“ у війську—надає містечко Баришпіль „совьсьми втомъ мѣстечку жительствоующими свободными посполитыми людмы, и сприналежащими к нему грунтами, пустовскими плецами, посполитыми, иугодиями, и вьсьми принадлежностями, во вѣчное имъ и наслѣдникамъ ихъ владѣніе, кромѣ живущихъ в томъ мѣстечку козаковъ и ихъ козачихъ грунтовъ и угодій, кои при своей волности и владѣнія ненарушимо содержаны быть должны“. Негайно-ж після передачі цього містечка, універсал наказує війтові й поспільству бути слухняними і відбувати підданські повинності. Так величезна маса вільної до того людности потрапляє до старшини. Видко, цього й прагнув Дараган, що вже раніше, як бачимо з документів, почав свій похід на місто Баришпіль. Ми маємо кілька згадок про купівлю землі в Баришполі, а також про захоплення силоміць у підданство козака 1746 року, — цю методу найбільш полюбляв Дараган. Універсал Розумовського це була його остаточна перемога над містом, і з неї треба було скористуватися. Що він цю нагоду справді використав, це видко з того, що, приймаючи місто Баришпіль року 1752, він разом із посполитими захопив силоміць (про це в згадка в документах) чимало й дворів козачих собі в підданство. Відомостів про те, чи чинили якийсь опір власники цих дворів, ми не маємо, хоч, правдоподібно, такий опір був; чи-ж могла невеличка групка козаків успішно боротися проти дужої й економічно, і своїми політичними впливами старшини, надто проти такого значного представника її, яким був за тих часів Дараган!.. Отоді, до речі він підвищується, на урядовому полі, — дістає уряд полковника Київського, а до його полку переходить тепер і м. Баришпіль (раніш Баришпіль належав до Переяславського полку), — на економічному, — де-далі збільшуються його багатства, шляхом скуплі ґрунтів, що провадить інтенсивно у Баришполі його прикажчик Федорович, а також шляхом монополізації торгівлі й промислу в Баришполі, наслідок чого виразно помічається вже після його смерті, за часів переведення Рум'янцівського опису.

Вищезгаданий універсал гетьмана Розумовського кидає почасти світло й на інше доволі невиразне питання в життю Баришполя. Це те, що у містечку Баришполі в 60-х роках зовсім немає міщанства.

Це явище досить дивне й заслуговує на те, щоб сказати про нього кілька слів. Як ми були зазначили в іншому місці¹⁾, взагалі кількість міщан на Лівобережжі в середині XVIII в. де-далі зростає. За часів Рум'янцівського Опису міщани вже в багатьох містах явно домінують, як у Прилуці, Стародубі, Полтаві, а також Чернігові і Новгород-Сіверську. Тимчасом у Баришполі міщанство раніше було: за це говорять згадки в актах Баришпільських кінця XVII в. і навіть другої чверти XVIII в. За цю думку промовляють також звістки про походження ґрунту: „живеть на мѣстѣ издревлѣ мѣщанскомъ, преже бывшемъ ратушнымъ“. Отже міщанство в Баришполі, безперечно, існувало, мабуть,

¹⁾ Козаки м. Полтави в 1767 р. за Рум. Описом. (Зап. Іст.-Філ. в. У.А.Н., т. VI).

навіть ще до недавна. Як-же сталося, що ця група, правдоподібно, досить численна та дужа, зникла цілком у третій чверті XVIII в.? На нашу думку, це значною мірою залежало як-раз від того, що старшина рушила походом на місто. Міщанство могло зробити ще менший опір зазіханням старшини, аніж козацтво. Але ми гадаємо, що остаточно поліквідував міщанство універсал р. 1752. Ми знаємо, що містечко Баришпіль надано з усіма вільними посполитими; ми гадаємо, що так названо в універсалі як-раз міщан. За цю думку промовляють такі факти: 1) згадується частенько про цих посполитих, що вони живуть на ґрунті міщанському. 2) Поміж нових Дараганових підданих ми бачимо й вїйта, обираного з міщан. Думка про те, що цього вїйта, може, обрали згодом із підданих уже Дараганових, під його примусом, неможлива, бо, як ми вже були зазначили раніше (в списку вїйтів), цього вїйта, Данила Рабця, ми бачимо вже в актах 1737—46 років. 3) Нарешті, за нашу думку промовляє ще й те, що поміж Дарагановими підданими ми бачимо як-раз найбільшу частину ремісників, промисловців та торговців, які мали найчастіше траплятися, безперечно, між міщанством. До того, мало не всі цехові ремісники належать також до групи Дараганових підданих.

До речі, те, що вїйт належав до підданих Дараганових, і для сального Дарагана, і для його спадкоємиці — полковниці Віри Дараганової було дуже корисно. Під тиском власника, підданий вїйт мусів бути завсіди до послуг йому, завсіди допомагати його планам своїм впливом у ратуші, в уряді міському. І, як видно, Данило Рабець цілком іде назустріч бажанням Дараганів. За це говорить хоч-би такий приклад. У дворі ч. 69 на Київській вулиці живе козак Левченко, козак з батьків, на діничному козацькому ґрунті; з ним живе разом дядько його, і собі козак, що має окреме господарство, але не має власного двору, бо, як каже опис, його власний ґрунт захопив силоміць вїйт Данило Рабець, бажуючи піддати його, цього козака, в підданство полковниці Дараган у 1761 році. Як бачимо, це був теж добрий спосіб: відібрати під якимось приводом, або й без ніякого, ґрунт, а тоді людина мусить або вибиратися, або йти у підданство, як ми бачимо з раніш наведеного випадку, коли власник ґрунту перейшов у підданство ніби-то добровільно. Отож, мабуть чи не завдяки заходам вїйта, віддавала ратуша й свої останні ґрунти Дарагановій, про що ми маємо згадку, яку так само наводили раніше.

Отже, ми бачимо в підданстві у старшини найрізноманітнішу людність. Переважають серед неї ремісники та торговці, кол. міщани, до того в цей бік було й скеровано увагу старшини — захопити до своїх рук як-раз торговельно-промислове життя міста (понасаджувати, хоч-би прийшлих господарів-ремісників на панських ґрунтах). Але ми бачимо тут у старшинським підданстві і хліборобську людність, часом дуже заможну, переважно з підбитих силою козаків навіть із людей значних. У нього в підданстві ми бачимо, напр., вдову Яворську, що її чоловік був козаком виборним, а син був навіть городовим отаманом м. Барішполя

(згадка в Рум. Оп.). Оскільки-ж добре забезпечених матеріально (себ-то дужих економічно, а тим самим почасти й політично — як певна заможна верства міської людности) підданих з козаків бачимо ми у Дараган, видно з такого прикладу (одного з багатьох). У дворі ч. 116 на Глубоцькій вул. ми бачимо її піддану вдову 70 р., з козачок. У неї велика родина (9 дорослих і 10 дітей) і добрий статок, а саме: землі орної — 126,3 дні (91,6 десятин). Сіножати на 65 коп. З участки лісу дров'яного по 1 вер. навкруги кожен, худоби: великої 31, молодой 5, дрібної 16. З будівель у дворі: 5 хатів, 4 клуні, 12 повіток. Крім того йому належить 2 вітряки по 1 каменю, гуральня на 1 казан і солодоварня. В містечку на ринкові ще їм належить комора і 2 коморних порожні місця по 10 кв. саж. кожне.

Як бачимо, що-до свого економічного забезпечення, цей двір підданого не уступить більшості дворів козаків виборних.

Закінчуючи цей огляд взаємовідносин старшини та иншої людности Баришполя, зробимо кілька висновків:

1) Значна частина Баришполя належала кільком старшинам, передусім Дараган і Афендікові.

2) Дістали цю частину міста старшинські родини кількома способами: значну частину через надання від гетьмана, але часто також силоміць, захоплюючи землі ратушні й порожні, а також підбиваючи силоміць в підданство всіх, кого була будь-яка змога, незалежно від верстви: козаків, виборних, підпомічників, посполитих, то-що. Практикується також і купівля ґрунтів, переважно на некорисних для козаків умовах, з певним примусом.

3) Цей наступ на місто старшина провадить не тільки, щоб збільшити земельні маетки, але переважно, щоб монополізувати в своїх руках торговельне й промислове життя міста.

4) Починається виразно цей процес, можна гадати, на початку 30-х р. XVIII в., а к середині його набуває вже значної сили й має вже цілком певні форми панування старшини в місті.

У нашій невеликій студії з історії м. Баришполя ми хочемо тепер спинитися ще на одному моменті, а саме на його торговельному житті. Ми вже були зазначили, що м. Баришпіль вже наприкінці XVII в. має певні риси, властиві торговельному осередкові. Особливо яскраво помічається це в XVIII в., за тих часів, що ми їх оце розглядаємо. Цей характер значною мірою надавала йому велика кількість ремісників, що продавали свої вироби і в місті, і по инших сусідніх містах, закуповували знов-таки сировину, як і в самому Баришполі, так і транспортуючи його з инших міст та містечок України. Всього у 1760-х роках ми бачимо в Баришполі 103 ремісників. Що-до свого фаху вони поділялися так:

Ч	Назва ремесла	Кільк. рем.	% що-до заг. кільк.
1	Шевство (разом з чоботарств.)	36	35
2	Ткацтво	30	29,1
3	Кравецтво	16	15,5
4	Ковальство	9	8,7
5	Кушнірство	3	2,9
6	Котлярство	2	1,9
7	Іконопис	2	1,9
8	Ганчарство	1	1
9	Шаповальство	1	1
10	Теслярство	1	1
11	Лимарство	1	1
12	Вироблення сит	1	1
	Разом	103	100

Про деякі фахи треба зробити тут поясіння. До теслів ми зарахували підданого, що, за Описом, „ремесло имѣть окошечное“; що-до котлярів, то окрім своєї основної праці — продукції мідяних казанів до гуралень, вони роблять і взагалі різний посуд.

Хоч ремісників ми маємо в Баришполі ніби-то всього 103, але в дійсності їх було багато більше. Передусім, разом із цими ремісниками-дворовласниками, так-би мовити майстрами, — працюють часто їхні родичі, а головне учні-робітники. Отож ми маємо відомості, що в Баришполі було 7 робітників-ткачів, що працювали за науку ремесла, і 2 за гроші, щевців—15—за науку ремесла й 26 за гроші, кравців—3 за науку ремесла, і іконописців—2 за науку ремесла. Отже коли про 28 робітників, що одержували гроші, можна вагатися, чи вони виключно займалися ремеслом, чи взагалі допомагали господареві (оскільки господарі їх здебільшого землі не мали, то ці робітники могли їм допомогати чи в ремесві чи в інших зв'язаних із ними роботах), — то про 27 робітників, котрі працювали за науку ремесла, жадного сумніву бути не може: з них були справжні підмайстри. Яка-ж велика була у декого з ремісників продукція, це видно з того, що значна частина з них має таких учнів і робітників чимало. А саме таких, що мали одного робітника кожен, трохи більш як половина ремісників—13, 11 мали кілька робітників кожен, 2-ох робітників—мало 3 ремісників, 3-ох—3 ремісників, 4-х—1 ремісник, 5-х—2 ремісників й 6-х—2 ремісників.

Найбільш поширено було шевство (до нього ми зараховуємо й чоботарство). Ткацтво, що так сильно буває розвинено по селах і містах, котрі ще заховують сільський хліборобський характер життя, тут стоїть на другому місці; їм займаються тільки 29,1% усіх ремісників. Очеви-

дячки, й продукція найбільше була шевська: за це промовляє хоч-би той факт, що шевці мали найбільше учнів і робітників (74,6% усіх робітників і учнів ремісничих). Крім того, двоє господарів шевців мали шклярні заводи при хаті; у кожному із них працювало кілька робітників, а також, правдоподібно, й члени родин господарів, що до речі були чималі. Сировину шевці купують звичайно „по різних місцях“, себ-то можна гадати, по околичних селах, а продають свої вироби і в самому Барішполі, і розвозять по сусідніх селах, на ярмарки, ба навіть постачають його й сусіднім містам, як можливо до речі, й інші ремісники (напр., хоч-би в м. Бобровицю, за що промовляє мало не цілковита відсутність ремісників у цьому місті, за Рум. ревізією 1766 р.).

Про прибутки з ремесла ми відомостей сливе не маємо: є тільки звістка про 4 шевців, що мали один 10, а другий 7 карбованців на рік, і про 1-го ганчара, що мав 2 карб. на рік.

Кажучи про ремісників, ми мусимо спинитися ще на одному питанні, а саме про приналежність їх до цеху. Ми бачимо ремісників і нецехових і цехових.

Цехи були в самому м. Барішполі, себ-то припустити думку, що цехові робітники були записані до цеху не в м. Барішполі (оскільки згадки про існування цехів у самому Рум'янцівському Опису немає), а якомусь сусідньому місті, напр., Києві, до якого Барішпіль тяжить в економічному житті, — не можна. За це промовляє одна невелика згадка, а саме, звичайно про цехових ремісників згадано „в цеху записан“, але про одного ремісника занотовано так: „в цеху м-ка Барішполя записан“. Отже це свідчить за те, що в 1760-х р. існував місцевий цех. Які саме були цехи, — ми не знаємо. Але для трохи ранішого часу, і зокрема для XVII в., ми маємо згадки про існування деяких цехів. Отож року 1644 ми зустрічаємо згадку про цехмистра різницького цеху, 1655 — кушнірського. У XVIII в. в складі уряду міського ми бачимо року 1740 цехмистра кравецького цеху, а року 1744 ми маємо згадки про існування шевського цеху (козак продає ґрунт мешканцеві м. Барішполя, шевського цеху). Окрім того, ми маємо й інші звістки про те, що в Барішполі існували цехи, — їх подають нам книги цехові м. Барішполя, що почасти збереглися й до наших днів (як нам подав т. Бойко). Так, ми маємо книгу шевського цеху від року 1676 (книжка впису братчиків), доведено мало не до наших часів; далі є книга ковальського цеху з року 1660. Окрім того, є цехові книги трохи пізнішого часу, а саме: книга кравецького цеху (кн. II) від р. 1809 і різницького цеху, що починається десь коло р. 1825. Отже згідно з цими відомостями в Барішполі існують цехи шевський, кравецький, ковальський, різницький, кушнірський. Отже це все дає підставу говорити про те, що всі ці цехи існували і в середині XVIII в., що не відзначено, з якихось причин, у Рум'янцівському Опису м. Барішполя.

Але, ось що досить дивне: цих цехових ремісників у м. Барішполі в 60-х р. надзвичайно мало.

Ми бачимо їх тільки 34 господарів, з загальної кількості 103 ремісників (або цехові становлять одну третину загальної кількості ремісників). Більшість-же становлять ремісники нецехові, не об'єднані, можливо й не кваліфіковані, партачі. Що-до окремих фахів ремісники цехові й нецехові поділялися так:

Ч	Назва ремесла	Цехові		Нецехові	
		Кількість госп.	% заг. кільк.	Кількість госп.	% заг. кільк.
1	Шевство	8	23,5	28	40,6
2	Ткацтво	19	55,9	11	15,9
3	Кравецтво	3	8,8	13	18,8
4	Ковальство	2	6	7	10,1
5	Кушнірство	1	2,9	2	3,0
6	Котлярство	—	—	2	3,0
7	Іконопис	—	—	2	3,0
8	Ганчарство	—	—	1	1,4
9	Шаповальство	1	2,9	—	—
10	Теслярство	—	—	1	1,4
11	Лимарство	—	—	1	1,4
12	Вироблення сит	—	—	1	1,4
	Разом	34	100	69	100

Як ми бачимо, цехові ремісники цілком переважають тільки між шаповалами, але оскільки ми маємо відомості тільки про одного ремісника цієї професії, то робити ті чи інші висновки тут не доводиться. З тих-же ремісників, яких була більша кількість, цехові переважають над нецеховими тільки серед ткачів (цехових 63,3%). Певну кількість цехових ремісників іншого фаху ми бачимо також серед шевців, менше серед ковалів і кравців.

Така мала кількість цехових ремісників говорить за те, що цехи в Баршполі в 1750-х—60-х роках занепали. Але цей занепад був тимчасовий, як бувало і по інших містах Лівобережжя в певні роки за певних обставин, бо про досить інтенсивне цехове життя в Баршполі говорять документи як ранішого так і пізнішого часу. Правдоподібно, це пояснюється тим, що міське життя та самоврядування взагалі підупало в наслідок наступу старшини козацької на місто. Захоплення в підданство міщан 1752 р. не могло звичайно не відбитися на їх настроях, бажаннях, а також і внутрішньому житті міщанської громади. Приналежність до цеху, що брав раніше активну участь у міському житті та самоврядуванні і міг дати певні вигоди та певні права своїм членам, тепер не має такого значіння. Протекторат впливової старшинської ро-

дини, підданство їй давало звичайно багато більше, отже не дурно цехи так занепали в м. Баришполі в ці роки; давні члени де-далі не виконують цехові повинності й виходять з цехів, нові, — не бачучи користи належати до цехів, — не вступають до нього. Допіру згодом, коли слабне, правдоподібно, безпосередня старшинська опіка, — цехове життя знов відроджується.

З промислів, як ми вже були говорили попереду, найбільш розвинено в Баришполі вироб вина та шинкування ним. Що-правда, ми не маємо тут цілком певних цифр. Так передусім вражає невідповідність між кількістю вина, що його гонять, і кількістю, що ним шинкують: вишинкують більше число відер, ніж гонять його. Можна гадати, що значна частина господарів не показала справжньої кількості, або й узагалі замовчала, що гонить вино, показавши свої гуральні пустими, чи сказавши, що не гонять вина за браком хліба. За це й промовляє величенька кількість гуралень, котрі не працюють. До того, ми маємо згадку, що багато підданих (напр., Дараганових) шинкують вином (з десятини, з десятої кварта) панським. Що-до одного навіть вказано шлях, яким діставали потрібне для цього вино, — а саме: шинкує вино, яке йому (підданому) відпускає панський двір. Але, коли напр., у дворі сотника М. Афендика гонять вина 8 куф (320 відер), з яких частину лишається для власного вжитку, а решту віддається у шинки, — то у дворах Дарагана ніде вина не гонять, тимчасом чимало Дараганових підданих шинкує панським вином, про одного-ж, як ми сказали, навіть зазначено, що він одержав його з панського двору, в якому офіційно вино не гонять. Це все приневолює нас трохи скептично дивитися на цифри виробу та продажу вина, припускаючи, що ці цифри трохи зменшені, і що в дійсності ця галузь промислу була в Баришполі ще розвиненіша, ніж це виявляється з опису.

За відомостями Рум'янцівського Опису в м. Баришполі гонять вино й шинкують ним — 23 господарі. Всього-ж гуралень, показаних у цьому Опису, ми маємо 25, але працюють з них тільки 14, не працюють 11, з них у 6 господарі „за заборону вина не курять“, у 2-х за браком хліба, і про 3 гуральні просто зазначено, що вони пусті. Гуральні здебільша на 1 казан, — таких є 14; на 2 казани — 7 і на 3 — 2 гуральні. Про 2 гуральні причину чому вони не працюють — не зазначено. На тих гуральнях, де вино гонять, хліб здебільшого, а також почасти й дрова, йдуть власні, зрідка їх купують. Кількість вина, що його гонять господарі, зазначено тільки в 11 випадках (з 23-х). А саме:

гонять	50	відер	на	рік	— 1	господар.
"	80	"	"	"	— 1	"
"	100	"	"	"	— 5	"
"	260	"	"	"	— 1	"
"	320	"	"	"	— 1	"
"	400	"	"	"	— 1	"
"	500	"	"	"	— 1	"

Всього гонять 2110 відер, або один господар гонить пересічно — 191 відро. Відомості про те, скільки вишинковують вина, ми маємо про 10 господарств.

Вишинковують	55	відер вина	— 1	господар.
"	100	" "	— 2	"
"	160	" "	— 1	"
"	200	" "	— 2	"
"	260	" "	— 2	"
"	400	" "	— 1	"
"	500	" "	— 1	"

Всього вишинковують 10 господарств — 2235 відер, або на 1 господаря припадає 223,5 відра.

Шинкування вином давало чималий прибуток. Ми маємо відомості про прибуток 13 господарів, правда іноді (зрідка) не з самого вина, але ще й з чогось іншого (переважно з продажу солоду). Діставали прибуток:

У	5	рублів на рік	— 1	господар.
"	15	" " "	— 1	"
"	16	" " "	— 1	"
"	20	" " "	— 5	"
"	25	" " "	— 1	"
"	29	" " "	— 1	"
"	30	" " "	— 1	"
"	35	" " "	— 1	"
"	45	" " "	— 1	"

Всього ці 13 господарів діставали прибутку 300 карб., або пересічно на кожного з них припадало 23 рублі і 8 копійок.

Окрім гуралень, ми бачимо в Баришполі ще 9 солодовень, де варять солод, в одній, крім того ще й роблять пиво, — 1 сорокову діжку на рік. Всі господарі, що варять солод, продають його не в самому-но Баришполі, ба й возять також (мабуть чи не найбільшу частину його) по інших місцях на продаж. Про одного господаря є замітка, що він возить солод до Києва. Можна гадати, що й більшість того солоду, що його варили в Баришполі, йшло на Київ, бо до інших міст везти було далеко та й попит там повинен бути менший; ще менший попит міг бути по селах, споживати-ж усю продукцію солода сам Баришпіль не міг. Про це й говорить оте зазначення „возить по інших містах на продаж“, а також замітка, що роблять пива 1 діжку сорокову на рік, — продукція така мала, що коли навіть цю цифру зменшено, все-ж продукція не могла споживати всього солоду з 9 солодовень.

Що-до прибутку з продажу солоду то ми маємо відомості тільки про 2 господарства з тих 6, що живуть виключно з варення солоду, про трьох інших прибуток зазначено разом з прибутком од продажу вина. З цих 2 господарів один мав 10 рублів на рік, другий — 15.

Окрім гуралень і солодовень, згадується в Баришполі ще й за млини. Їх було, як ми згадували раніше, 6 водяних і 21 вітряк; з них на 1 камінь — 20, про одного відомостей немає. При двох вітряках є ще й круподерки.

Мелють у млинах водяних і в 6 вітряках (про інші відомостей ми не маємо) — 500 чтв. різного хліба на рік (на 1 млин пересічно припадає — 41,7 чтв.). Прибутку-ж з 6 водяних млинів і 10 вітряків, про які ми маємо відомості, — 121 чтв. на рік (або з 1-го млина — 7,6 чтв. прибутку).

Нарешті, з промислів нам треба згадати про пасічництво, в Баришполі розвинене не дуже сильно. А саме, ми маємо відомості про те, що існувало 24 пасіки. В них було 679 вуликів, в одній пасіці кількість вуликів не зазначено. Що-до кількості вуликів, пасіки поділялися так:

На 5 вуликів — 1 пасіка.	На 30 вуликів — 3 пасіка.
" 6 " — 1 "	" 35 " — 1 "
" 12 " — 1 "	" 40 " — 3 "
" 15 " — 4 "	" 50 " — 2 "
" 20 " — 3 "	" 60 " — 1 "
" 25 " — 1 "	" 80 " — 1 "
" 26 " — 1 "	

Значна частина з господарів, що мають пасіки, мед і віск не продають, споживаючи його вдома. Кілька-ж не беруть його взагалі, лишаючи у вуликах для розплоду роїв. Тільки 8 господарів мед і віск продають. Де вони продають його, відомо тільки що-до одного господаря, що возить його на продаж до Києва. Що-до решти — не позначено, — отже ніби-то вони продають свій мед і віск у самому Баришполі. Що-до меду, — це можливо; але що-до воску, то, на нашу думку, Баришпіль, де було тільки чотири церкви, не міг споживати всього воску, що його могли давати 679 вуликів. Швидше віск міг знайти попит у Києві, де численні монастирі та церкви потребували його у великій кількості для виробу воцаних свічок. За цю думку промовляє й та заміточка про одного господаря, що він возить мед і віск з своєї пасіки — до Києва. Про те, скільки прибутку давав продаж воску й меду, в Опису згадок зовсім немає.

Переходячи тепер до торговельного життя Баришполя, повинні зазначити, що воно було в 1760-х роках менше, ніж це можна було чекати, судячи з розвитку ремесла та промислу. Можна гадати, знов-таки, що не всі мешканці цього міста показали ті торговельні операції, що вони провадили, особливо коли ці торговельні операції не були їх основним засобом до життя. За це свідчить той факт, що у дуже багатьох господарів зазначено комори у ринку. Про деякі з цих комор зазначено, що в них провадиться торгівля (коли про власника зазначено, що він торгує чимсь), зрідка що вони здаються в найми; іноді, що вони стоять порожні, частіше про них нічого не зазначено. Вважати, що всі ці комори були теж порожні, ледві чи можна, бо тоді-б довелось припустити, що половина комор на ринку стояли порожні. Очевидячки, в цих коморах теж провадився якийсь, — нехай дрібний, торг, про який власники комор замовчали.

Отже, як ми вже знаємо, відбувався у Баришполі торг по-перше продуктами місцевого виробу: ремісничого — взуття, одіж, посуд (мідяний та глиняний), залізні вироби, ікони, сита, то-що, та виробами промислових закладів, — солодом, вином, пивом, медом, воском, а також, безперечно,

борошном, крупами та іншими с.-г. продуктами. З привізних-же продуктів торгували такими:

Рибою, сіллю та дьогтем — торгував	1	господар.
В'яленою рибою й дьогтем	1	„
Сіллю	1	„
Різним дрібним крамом	6	„
М'ясом	4	„
Р а з о м		13 господарів.

Про те, де закупаevano ці продукти, відомості неповні. Де зачувували рибу й дьоготь, ми зовсім не знаємо, так само й про різний дрібний крам. Про сіль ми маємо згадку що-до того господаря, який нею торгує виключно: він „возить сіль з Переяслава возами й продає в своєму домі на пуди й на фунти“. Очевидячки з першоджерел, так мовити, з півдня України, звідки переважно експортували сіль, з Запоріжжя, з Криму (про це ми маємо згадки в Опису що-до інших міст, напр. Полтави), тут імпорту не було: зачувували-ж сіль у містах, що лежать більш на південь від Баришполя і де сіль повинна була бути дешевша (до того-ж гуртовою ціною).

Що-до торгівлі м'ясом, то найбільш різали для цього овець, купуючи їх по сусідніх селах на ярмарках. Тільки про одного господаря з чотирьох сказано, що він узагалі купує худобу (а не самих овець, як зазначено про інших) на ярмарках, ріже й продає м'ясо на базарі.

Про прибуток з торгівлі відомості не зовсім повні. Ми маємо звістку, що господар, який торгував дьогтем і в'яленою рибою, мав прибутку з того 25 рублів на рік. Чотири господарі (з 6-ьох), що торгували дрібним крамом, мали прибутку: один 15 рублів, три по 10 рублів на рік. Нарешті, з продажу м'яса: один господар мав 30 рублів (правда, можливо, що не тільки з торгівлі, бо з нього до того ще й ремісник), один — 40 руб. (знов-таки, можливо, що не вся ця сума з торгівлі, бо у нього багато землі), і, нарешті, один — 10 рублів. Як бачимо, прибуток з торгівлі взагалі був чималенький, перевищуючи прибуток з ремесла та стоючи більш-менш нарівні з прибутком од шинкування вином.

З цього огляду торговельно-промислового життя Баришполя можна зробити кілька висновків.

1) Місто Баришпіль у середині XVIII в. було досить значним осередком торгового й промислового життя.

2) Особливо розвинено в ньому ремесла, а також шинкування вином й варення солоду.

3) Торговля провадилася переважно виробами місцевої продукції, імпортуючи тільки найпотрібніші життєві продукти, переважно з сусідніх міст.

4) Таке велике виробництво, зокрема хоч-би ремісниче, не могло мати, безперечно, відповідного попиту в невеликому, порівнюючи, містечку. Очевидячки, Баришпільська продукція здебільшого йшла не для місцевого споживання, а для вивозу у сусідні міста й села, зокрема, можна гадати, до Київа.

УНІВЕРСАЛ ОД ГЕТЬМАНА РОЗУМОВСЬКОГО З НАДАнням БУНЧУКОВОМУ
ТОВАРИШЕВІ ЮХИМОВІ ДАРАГАНОВІ м. БАРИШПОЛЯ.

Ея Императорскаго Величества Маляя Россіи обоихъ сторонъ Днѣпра и войска запорожскаго гетманъ, дѣйствительній камергеръ, Императорской Санктъ-Петербургской академіи Наукъ президентъ, Лейбъ Гвардій Изъмайловскаго полку подполковникъ и обоихъ російскихъ императорскихъ ординовъ, святыхъ апостола андрея и александра Невскаго, такожъ полскаго Белого орла и голштинскаго, святыхъ Анны кавалеръ, Россійской Имперіи Графъ Кирилъ Разумовскій.

Объявляемъ симъ нашимъ Універсаломъ Г'пдамъ Генеральной Малороссійской старшинѣ, полковникамъ, бунчуковымъ и войсковымъ товарищамъ, полковымъ старшинамъ, сотникамъ з ихъ урядами, а особливо полковнику Переясловскому съ полковою старшиною и сотниковъ того полку Бориспольскому зъ сотеною старшиною и кому вѣдать надлежитъ: имѣя мы респектъ къ сестрѣ нашей Вѣри Григориевнѣ, и мужу ея бунчуковому товарищу Евфиму Дарагану, которой обрѣтаясь въ службѣ Ея Императорскаго Величества въ войскѣ малороссійскомъ противъ прочихъ равнихъ ему чиновнихъ къ содержанию фамилии своей и исправленію себе къ должной службѣ имѣеть недостатокъ: по данное намъ от Ея Императорскаго Величества власти надаемъ оной сестрѣ нашей Вѣри Григориевнѣ зъ мужемъ ея для лутшого имъ содержания дому своего и исправления себе, оному ея мужу Бунчуковому товарищу Евфиму Дарагану на восковой службѣ въ полку Переясловскомъ мѣстечко Борисполь со всѣми въ томъ мѣстечку жительствоующими свободными посполитыми людми и сприналежащими к нему грунтами, пустовскими плещамы, посполитими, и угодіями и всѣми принадлежностями, вѣчное имъ и наслѣдникамъ ихъ владѣние, кромѣ живущихъ в томъ мѣстечку козаковъ и ихъ козачихъ грунтовъ и угодій, кои при своей волности и владѣнннхъ ненарушимо содержаны быть должны, и симъ Нашимъ Універсаломъ утверждая въ вѣчное споконое и неподвижное ими владѣние то мѣстечко Борисполь со всѣми къ нему принадлежностями грунтами угодіями, повѣлеваемъ, дабы тѣхъ посполитыхъ людей, войтъ со всѣмъ посполствомъ имъ, сестрѣ нашей, съ мужемъ ея и наслѣдниками ихъ были послушны, и подданические должности и повинности отправляли, а полковникъ Переясловскій, старшини полковие, сотники и ни хто онымъ в томъ владѣнннхъ никакова помѣшательства чинить да не дерзаетъ и за обявлениемъ въ полковой Переясловской канцелярии сего нашего Універсала того мѣстечка Барисполя со всѣми посполитыми людми, и принадлежностями отдачу учинить от оной полковой Переясловской канцеляріи, чрезъ нарочнаго старшину, во укрѣпление вѣсего того сей нашъ Універсаль, за подписомъ нашимъ и печате національное малороссійское данъ въ Глуховѣ = 1752 Году, Генваря 14 дня.

въ подлѣнномъ подписано тако:

Гетманъ Графъ К. Разумовскій.

мѣсто
печаты

ПАВЛО НЕЧИПОРЕНКО.

УМОВИ РОБІТНИЧОЇ ПРАЦІ НА БАТУРИНСЬКИХ ТА ГЛУХІВСЬКИХ „НАЦІОНАЛЬНИХ СТРОЄНІЯХ“.

(На підставі архівних матеріалів 1740—60 рр.).

Так звані Батуринські та Глухівські „Національні строєнія“ почато будувати після царського указу, що його здобули українські депутати року 1748-го.

В одній з архівних справ (Про призначення архітекта Андрія Квасова) сказано про це так: „Высочайшимъ Императорск. В-ва именнымъ указомъ по всеподданнѣйшему 1748 г. всего малороссійского народа, черезъ бывшихъ тогда малороссійскихъ депутатовъ, прошенію повѣлено городъ Батуринъ возобновить, церкви Божіи построить и привести въ преже бывшее его состояніе“¹⁾.

Окрім „національних“, так-би мовити, державного характеру робіт у Глухові та Батурині, одночасно з ними провадилися також будування приватні в різних маєтках Розумовських.

Через це важко провести межу між будуваннями за часів Розумовського державними і його приватними, як важко розмежувати державно-громадську трудову повинність од роботи на користь Розумовського, як власника та підприємця.

В роках 1751—61, наприклад, будуються суконні фабрики в с. Мельні, Н. Млинах та Батурині, свічна фабрика, ремонтуються будівлі Деревінського поташно-смольчужного заводу, будуються флігелі, кухня, льохи, каретні, будуються цегляна церква Н. Д. Розумовської в Козельці, її-ж будинок у Дочанському хуторі і т. п. будівлі приватного характеру, яким постачали і будівельний матеріял, і робочу силу як будуванням національним.

Усі ці будування, і державні, і приватні, були тісно звязані матеріяльно і адміністративно з тим-таки Батуринсько-Глухівським центром, що керував „національними строєніями“. Їх мали виконати силами усієї вільної людности України: козаків, посполитих та їхніх підсусідків.

З 1748 по 1757 рік готують у Батурині різний будівельний матеріял, для чого збудовано лісопильню („пильную мельницу“), цегельню на 5 печей, випалюють вапну, готують камінь, то-що.

¹⁾ Харківський Центр. Істор. архів, Чернігівський відділ, сп. № 36, 1757 р.

В зазначеній архівній справі про архітекта Квасова занотовано, що до 1757 року заготовлено більш як 5 мільйонів цегли, напиляно дощок 50 тисяч і т. инш.

„Національні“ будівлі, як у Глухові, так і в Батурині це були будинки для гетьмана, церкви двірські і міські, а потім ще різні „національные департаменты“. У Глухові будують „комедіальний домъ“, двірську церкву, дім гетьманський „о 17 покоев“, поварню „о 6 покоев“ і т. и., а в Батурині окрім будинків гетьманові та церков, під назвою — „національные департаменты“ будують ще й різні канцелярії, вимощують греблі, як напр. на Шовковиці, копають льохи, планують землю і т. и., що було необхідно за тодішніх обставин, щоб поновити Батурин.

За-для організації підготовчих робіт було утворено спеціальну „Експедицію Батуринських и Глуховських строеній“ в середині травня м-ця року 1752. Але крім Експедиції, як до її організації, так і підчас її існування, керував роботами переважно Теплов, а також і Батуринський сотник Стожко, Гудович та управитель маєтків Розумовського Ломиковський та інші.

В перші роки з 1748 по 59-й найбільшу увагу звертали на Глухівські „строенія“. Звідсіль Теплов і „Експедиція“ й керували заготівлею матеріалів, мобілізацією робітників та підвід, то-що. Матеріал концентровано та оброблювано в Батурині, а потім перевезено його до Глухова, як напр., ліс, попилявши його на „пильной мельницѣ“, вапну, цеглу і т. и.

Але коли в липні місяці року 1756 „Главные (Глухівські) строенія окончились, а остались только небольшие отдѣлки“ (С. № 29764), а 30/V 1759 року Розумовський наказав перевести свою столицю з Глухова до Батурина, тоді всенюк увагу було звернено на будівання в Батурині. Од року 1757 вже розпочато будівельні роботи на Теплиці, а на Ганчарівці провадяться роботи ще й року 1765-го.

В ордері Розумовського з 30/V 1759 року сказано, що „Резиденція Его Яс-ти имѣеть быть перенесена зъ Глухова в Батуринѣ, для чего и строенія дому Его Яс-ти и всѣхъ национальныхъ департаментовъ произвести велѣно г-ну Теплову“. Далі в цій-таки справі зазначено, що „для работы строеній необходимо потребно немалымъ числомъ разныхъ мастеровыхъ людей, пѣшихъ работниковъ и подводъ съ подводчиками“ та що тут „по чинимой въ околности Батурина и въ дальнѣйшихъ мѣстахъ публикации безъ особливого наряду Генеральной К-рії и высылки оныхъ къ той работѣ ни за какіе деньги теперь ихъ сыскать не можно“¹⁾.

Почнімо з огляду підготовчих робіт.

Щоб з'ясувати кількість потрібної робочої сили, необхідно розглянути матеріали потрібні для будівель та звідкіля ті матеріали треба було добути.

Лісовий матеріал добували з лісів та пушч у Батуринській та Ново-Млинській сотнях, але здебільшого в пущах Воронізької сотні та Пере-

¹⁾ Там-же С. № 1218, 1759 року.

любській пуші за 150 верстов від Батурина. Вапну заготовляли в Мезені а камінь у Новгород-Сіверському. Увесь цей матеріал треба було перевезти підводами або байдаками (можливо що по р. Убеді та потім по Десні), плотами сплавити до В. Устенської пристани та перевезти підводами від с. В. Устя до Батурина, а частину, як я зазначив раніш, аж до Глухова.

В Перелюбській пуші п. Марія Троїцька дозволила Розумовському нарубати дерева „скільки буде потрібно“ для будування будинку. Підвід особливо багато потрібно було для перевозу лісового матеріалу.

Року 1756, наприклад, запропоновано сотням Конотіпській, Коропській, Борзенській, Ново-Млинській, Сосницькій вислати по 100 підвід кожній, для перевозу лісу з Велико-Устянської пристани до Батуринського пильного млина — до лісопильні. У лютому м-ці машинний майстер Гіршбергер скаржиться, що і досі тих підвід „въ присылкѣ не имѣется“ і конче вимагає, щоб те дерево за зимньої дороги перевезти. Ген. Військ. К-рія видала ордера на висилку зазначеної кількості підвід ¹⁾). Підводи вимагалося вислати пересічно так: приблизно 1 підвода на 20 дворів ²⁾).

З свого боку у кожному випадкові сотники прохають відмінити або зменшити висилку з їхньої сотні. Деякі сотники просять зменшити кількість підвід, посилаючися на те, що сотня виснажена попередніми мобілізаціями підвід та робочої сили і т. и.

Ново-Млинський сотник прохає дозволу вислати не 100, а тільки 50 підвід, бо він вислав уже до цегельні в Батурин 100 чол. робочих та по інших нарядах, а сотня Ново-Млинська порівнюючи до інших сотень, малолюдна і „ста подводъ у нея не является..., ста подводъ выслать вдругъ крайне не с кого. Хотя и осталось при домахъ небольшимъ числомъ подводъ, то оные могутъ черезъ полтора м-ца употребляться на мѣсто уставших в перемену“.

Прохання його задоволено, через те, що роботи було не на довгий час, наказано тільки доглядати, „чтобы разбѣжались не могли до окончанія перевозки“ ³⁾).

Року 1760 треба було перевезти до Батурина з пуші Троїцького м-ря 1.000 соснових колод (8 на 5 верш., довж. 4 саж.) і 1.400 дубових колод (6 вершк. діам., а завдовжки 2—3 саж.). Робиться спочатку публікація в Чернігівському полкові, чи не знайдуться охочі перевезти цей ліс за плату. Як знайдуться такі, то прислати їх до Батурина в Експедицію, щоб скласти договір.

Триразова публікація по всіх 14 сотнях Чернігівського полку позитивних наслідків не дала — охочих не знайшлося.

Після цього було наказано вислати підводи з підвідчиками за нарядом. Підводи висилають з полків: Ніженського, Чернігівського, При-

¹⁾ Там-же № 8292, року 1756.

²⁾ Там-же № 1731, року 1759.

³⁾ № 8292, року 1756.

луцького та Стародубського з кожної сотні пропорційно до кількості дворів та загальної заможности сотні.

Наприклад, з Сосницької сотні вислано 20, з Менської 38 і т. и. Підводи висилають у супроводі надійних приставів — отаманів. Від них одбирають ще й підписку, що всі працюватимуть як слід, дерева в дорозі не покидають і ніхто тікати не буде, а коли таке станеться, то „за то повинны будемъ мы подлежать нещадному посылу і трату з свого собственного імѣння наградить, на чемъ и подписуемся“¹⁾.

Цим разом вивезено тільки 700 колод і в березні м-ці того-ж року наказується вислати ще 400 підвід, в тому з полку Чернігівського 133 підводи.

За два роки в Перелюбській пуші заготовлено 20.000 дерев. Дерево звалено з пня і його треба витягати до шляху, щоб зручніш було потім перевезти, щоб лідняти взимку „всего вдругъ“. На жаль, ми не маємо відомостів, як пророблено цю порубку лісу, але з архівної справи довідуємося про те, що колоди витягувано до шляху.

Розсилають накази вислати з кожної сотні певне число робітників з сокирами та підвідчиків з однокінними підводами і теж з сокирами.

Провіянту всі повинні брати на 1 місяць. Очевидячки, працювали підводи та підвідчики по черешно по тисячі приблизно душ що-місяця, а потім висилали зміну з інших сотень.

Р. 1761 у липні м-ці наказано вислати 400 робітників та приблизно 1.000 підвід з підвідчиками з таких сотень Чернігівського полку: Киселівської, Сідньовської, Березинської, Менської, Понурницької (по 60 чол. та по 250 підвід з підвідчиками), Синявської (60 чол. і підвід 260), Столинської та Городницької (по 50 чол. і підвід з підвідчиками по 200). На заяви сотенних Правлінь, що козаки в „крайнее отягощеніе и разореніе прийдуть“ та що немає змоги вислати таку велику кількість, відповідь була категорична: „дабы по тому неотменное исполнение чинено“²⁾.

Крім заготівлі лісового будівельного матеріялу, заготовляли ще й камінь, вапну та цеглу і провадили інші земляні роботи. Протягом січня, лютого та березня року 1751 заготовлено більше як 4.607 возів дров до цегельні (куповано дрова по 4,5—5,5 коп. за віз)³⁾. До цегельні потрібні були погоничі до скарбових волів возити дрова, пісок і т. и., копачі глини та різні фахівці для вироблення цегли.

Фахових робітників Батуринській цегельні постачають переважно сотні Ніженського полку: Батуринська, Новомлинська та Бахмацька, а звичайних Шаповалівська, Борзенська, Прохорська та Коропська.

На цегельні працюють 300 робітників, фахові робітники та 150 копачі глини, і крім того 50 возчиків піску, то-що (1752—54 рр.).

¹⁾ № 1731, року 1760-го.

²⁾ Там-же спр. № 12865, 1761 р.

³⁾ Там-же спр. № 29729, 1751 р.

Серед цих робітників копачів глини на цегельні працювало постійно пересічно до 50 колодників, засуджених на земляні роботи на різні терміни (пересічно на 6—7 років).

Цегельня працює від 1751 до 1760 років. Перші роки завідує цегельнею Кіндрат Барановський, потім француз Карло Пеллі, а року 1754 завідування було передано на 2 роки колодникові, кол. Роменському сотенному писареві, Ляшкові. Факт передачі цегельні в завідування колодникові заслуговує на те, щоб зупинитися на ньому докладніш. „Писарь сотенный Роменский Ляшковъ (который в Батуринѣ по зсылки его туда за его преступления на 10 лѣтъ находился) заявилъ, что если бы ему въ смотрѣніе заводъ той порученъ, то безъ всякаго вознагражденія (з тими самими 300 робітниками, а копачів щоб було не 100, а 150) выделалъ за 1 годъ то число, что онъ Пелли, за 2 года т. е. 5 мілліонувъ“. Крім того, обіцяє зекономити ще 1.000 крб. (проти того, що витратив за 2 роки Пеллі), коли гроші для витрат на завод висилатимуться йому особисто. „За свой трудъ Ляшковъ просить освобожденія“¹⁾. Генер. Військова Канцелярія поставилася прихильно до цієї пропозиції, відпустила Пеллі куди він хоче, а від Ляшка зажадала, нехай-би він дав „по себѣ добрыя поруки“ та щоб виробив цегли на пробу на одну піч.

Чи склав цього іспита Ляшко та чи доставив поруку за себе—невідомо, але Пеллі звільнено за те, що „неисправенъ по контракту явился“, і Ляшко завідував заводом протягом 1754—55 років, хоч у справі зазначено, що цегельню передати на один рік.

Про Пеллі сказано так: „Ежели не велено будетъ сотнику Стожку оного мастера подъ карауломъ дотолѣ содержать, покамѣсть онъ по контрактамъ своимъ во всем исправится, то тогда и дѣло окончится“..., бо він усе лежить і з квартирі в три тижні раз до робітників виходить і т. и. Цегельню було передано в завідування Ляшкові 24/V 1754 р., що мав працювати „подъ наблюдениемъ сотника Стожка“.

Як попередня практика показала, не аби-яку вагу має досвід у цегельній роботі. А тому й Ляшков, або, як його іноді звуть, Ляшок, поставив головну вимогу, щоб 300 робітників-цегельників залишилися на роботі ті самі, котрі працювали вже протягом двох попередніх років, до роботи звикли і взагалі „искусны делать кирпич, работу распознали“²⁾.

Такі досвідчені робітники, як я згадав вище, були з сотень Батуринської, Ново-Млинської та Бахмацької.

З першого-таки року Ляшко запротестував, що сотні Шаповалівська та Бахмацька вислали 150 чол. робітників ненавчених.

Правда і ненавчених він використовує для заготівлі глини та для будування повітки, щоб було куди складати цеглу.

Крім того, вислано 150 чол. робітників з сотень Борзенської, Конотіпської, Шаповалівської, Прохорської та Коропської, теж безплатних

¹⁾ Спр. № 991, 1754 р.

²⁾ Спр. № 22723, 1753 р.

і теж некваліфікованих. Цих так і призначили для земляних робіт, а саме: 100 копати глину, а 50 погоничів до волів. Але Військ. Ген. К-рія надалі заборонила робити подібні наряди для цегельні. Наказала, що, як потрібно для цегельні робітників більше ніж 300 чол., то „нанимать за деньги скарбу войскового“ ¹⁾. Беручи на увагу, що досвідчених робітників, котрі виробляють цеглу „проискать невозможно“, а наймати їх, то „денегъ на то требуется многое число“; а грошей не прислано ні до кого, все це приневолювало шукати якогось виходу. Як-би були гроші, то, як каже Ляшко, тут у Батурині є до 50 чол. „искусных делать кирпич“ і їх-би можна найняти, але-ж грошей немає ²⁾. Нарешті, вирішили затримати на роботі тих робітників, що вже тут перед цим двоє років працювали.

Як компенсацію за цю позачергову роботу по мобілізації їм видано по 3 коп. щоденно порціонних і звільнено від плати порціонного та раціонного податку — цей податок виплачено коштом Військов. Генер. К-рії ³⁾. Нарешті й року 1757-го у березні м-ці Розумовський наказує „употребить въ работу колодниковъ и сверхъ оныхъ собрать до ста человекъ работниковъ изъ тѣхъ же сотенъ изъ коихъ прежде кто наряживаны были... въ силу прежнихъ ордеровъ нашихъ“, але вже на інших, здається, умовах, бо далі зазначає: „заплату при той работѣ производитъ“. За роботою тепер доглядав „содержавшійся при Батуринѣ бывшій писарь сотенный Ляшокъ который и прежде у надзирания того былъ“ ⁴⁾. Тут характерно те, що Ляшка звать „содержавшимся“ та далі говорить, що про плату йому за надзирательство експедиція має сама домовитись. Улітку року 1757 роботи на цегельні не передбачалось, а тому Розумовський звелів відпустити на волю більше як 30 колодників, хоч кару відбули з них тільки 2 (18 чол. мали ще працювати від 1 до 4 років, а 11 чол. — від 5 до 9 років). У справі сказано так, що „за приостановленіемъ на оныхъ кирпичныхъ заводахъ работы оные колодники найдутимуться в праздности“, а тому їх треба відпустити ⁵⁾; тим більше, що їх треба годувати та доглядати, або видавати порціонне утримання копійок по 3 на день, що було зовсім не вигідно для Експедиції строєній, власне для Розумовського.

Але, очевидно, не всі колодники були розпущені з Батурина і робота напевно не припинилася остаточно, бо в березні м-ці 1757 р. Розумовський наказує „употребить“ колодників у роботу, а в липні м-ці того-ж року Експедиція строєній, вимагаючи від сотника Батуринського Стожка грошей на платню для робочих, вимагає також для виплати і на цегельні колодникам та теслярам за договором усього 500 крб. ⁶⁾.

Щоб рубати дерево в лісі і обробляти його для будівлі, потрібна була сила теслярів.

Теслярів теж охочих знайти було важко, як і підвідчиків і їх вишукувано ордерами та нарядами, себ-то шляхом мобілізації. Тимчасом

¹⁾ № 991, року 1754-го. ²⁾ ib. ³⁾ № 22723, 1753 р.

⁴⁾ № 13311, 1755 — 56 рр. ⁵⁾ № 18330, 1756 р. ⁶⁾ № 181, 1757 р.

як підводу послано більше-менше від 20 козачих дворів, одного тесляра послано від 120 дворів ¹⁾). Року 1759 треба було вислати з усього Чернігівського полку разом із 80 підводами й 12 теслярів ²⁾).

Багато наготованого лісового матеріалу лежало купами в Батурині. Його треба було доглядати та охороняти від псуття. Року 1755 в листопаді м-ці машинний майстер Гіршбергер повідомив Економічну канцелярію, що на долині в Батурині лежать колоди дерева і дощовою та весняною водою підпливають і гниють, і що цю долину необхідно висипати. Також необхідно — зазначав він — вимостити місце, де складається попиляний лісовий матеріал, та збудувати там повітку. Для цієї роботи Гіршбергер вимагає з цегельні 25 пар волів з возами і крім того 75 робітників з заступами, строком на місяць ³⁾). Хоч це прохання й було завдоволено, ордера видано 27/IX, але очевидячки роботу не було як слід зроблено. Року 1759 ми бачимо, що з дерева, що лежить купами в Батурині, багато колод погнило: з 6.068 колод 1.085 колод гнилих (18/III-59 р.) ⁴⁾).

Земляні роботи над плануванням Батурина та впорядкуванням його провадили навіть по-за Батурином, зокрема на Шовковиці. Тут року 1761 будують велику греблю і машинний майстер Гіршбергер, що керує й цією роботою, вимагає вислати, крім 200 погоничів та 200 підвід, ще й 200 робітників з дерев'яними ⁵⁾ лопатами на ціле літо з травня по вересень.

Робітники повинні працювати по одному місяцю, а потім на зміну повинні прибути інші 200 робітників та 200 підвід з погоничами.

Цю робочу силу, себ-то 1000 робітників та 1000 погоничів і 1000 підвід на Шовковицю, повинні приставити полки: Чернігівський, Ніженський та Прилуцький. Що-до умов праці, то зазначено, що „плата і провіантъ имѣють быть здесь даваны“ ⁶⁾).

Навчений попереднім досвідом, що на роботу висилають часто робітників нездатних, Гіршбергер застерігає, „чтобь оные работники были не пристарелые и не малолѣтние — того сотникъ изъ сотенноу старшиною сами досмотрѣтъ имѣют и приставов таких надежныхъ опредѣлить, кои бѣ побѣговъ всемѣрно недопускали, ибо въ случаѣ неисправной высылки, онѣ же сотникъ и старшина штрафованы будутъ“ ⁷⁾).

Крім робіт на Шовковиці та в цегельні, багато земляних робіт провадили в Батурині, плануючи місто та копаючи льохи. Для цих робіт спеціально теж виганяли копачів з різних полків Лівобережжя.

Питання про постачання майстерових робітників: теслів, столярів, сніцарів, ковалів, слюсарів та малярів ще складніше ніж постачання підвід з підвідчиками та копачів землі.

В одному з розпоряджень року 1759 про висилку невеликої кількості майстерових людей „на первой случай столярей искусныхъ въ ихъ

¹⁾ № 1731, 1759 р. ²⁾ № 1731, 1759 р.

³⁾ Спр. № 13311, 1755 р. ⁴⁾ Спр. № 1199, 1759 р.

⁵⁾ Дерев'яні лопати придатні на Шовковиці очевидно через те, що тут глибокий силучий пісок.

⁶⁾ Спр. № 9172, 1761 р. ⁷⁾ Там-же С. № 9172, року 1761.

мастерствѣ и кузнецовѣ“ сказано так: „мастеровыхъ выслать немедленно на одинъ мѣсяць съ тѣмъ, чтобы по окончаніи мѣсяца другими съ тѣхъ мѣсть толикимъ числомъ работниками перемѣнено было, а ихъ всѣхъ обнадежить, что всякому за труды надлежащая по разсмотрѣнію съ опредѣлѣнной на такое строеніе особой суммы заплата произведена будетъ конечно“ ¹⁾.

З кожної сотні на цей перший випадок було покладено вислати по 8 теслярів та по 2 ковалі і по 8 столярів „изъ козаковъ и подпомощниковъ, а гдѣ суть изъ свободныхъ войсковыхъ“. На роботу відправляти при „нарочныхъ приставахъ“. Кожен майстеровий повинен брати свій струмент, як напр.: свердел, долото та сокиру ²⁾.

Того-ж-таки 1759 року в червні місяці видано другого наказу що-до терміну праці майстерових. „Мастеровы люде, какъ то плотники, столяра, кузнецы имѣють быть безъ перемѣны до окончанія нужнѣйшихъ въ Батуринѣ строений“ (1759 23/VI) ³⁾.

Пристави доглядали підчас роботи, щоб майстерові „къ какой работѣ приставлены будут, то исправляли бѣ“, а також, щоб „подъ прикрытіемъ оного пристава и прилежнымъ смотрѣніемъ оныя люди отнюдь до присылки на перемѣну другихъ разбѣжаться не могли“ ⁴⁾.

Плату для робітників мають вимагати і роздавати робітникам ті самі пристави — „и тѣ приставы для будучихъ подъ ихъ командой работниковъ и подводчиковъ требовать имѣють тамъ же въ Батуринѣ заплати, отъ кого оная производима будетъ, для раздачи онымъ людямъ“ ⁵⁾.

Не зважаючи на такі попередження та пильний догляд, як підводи з підводчиками, так і різних робітників висилали далеко не повним числом, а також часто малолітніх та нездатних до роботи. Окрім того, ще й з висланого числа багато робітників розбігалосся з роботи без вісти, як це зазначається в одній з архівних справ.

Ось, наприклад, одна з зведених таблиць про стан виконання наряду постачання робочої сили в серпні 1759 року.

Звание полку Черниговского сотень	Подводчики				Пѣшіе работники				Плотники				
	Въ недо-силкѣ	Въ бѣ-гахъ	Въ отпу-скѣ	Мало-лѣтнихъ	Въ недо-силкѣ	Въ бѣ-гахъ	Въ отпу-скѣ	Мало-лѣтнихъ	Въ недо-силкѣ	Въ бѣ-гахъ	Въ отпу-скѣ	Мало-лѣтнихъ	Неспо-собныхъ
Сосницкой	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8
Волинской	—	—	1	—	—	—	—	3	2	—	—	3	—
Менской	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	2	—	1
Столенской	—	2	—	1	—	2	—	—	—	1	—	—	3
Березинской	—	—	—	—	—	5	1	—	—	8	—	—	—
Синявской	1	—	—	6	—	—	—	1	—	4	—	2	1
Понурницкой	—	—	1	—	—	—	—	1	1	—	—	—	1
	1	4	2	7	—	9	1	5	3	13	2	5	14

¹⁾ Спр. № 1731, 1759 р. ²⁾ Спр. 1731. ³⁾ Спр. № 1731.

⁴⁾ Там-же с. № 1731, року 1759. ⁵⁾ Там-же.

Окремо від цієї таблиці зазначено, що столярів не дослано з полку 8 чолов. і ковалів 2-х.

Цю таблицю наведено як ілюстрацію і вимагається вислати майстерових з кожної сотні до повного числа. „Побѣгъ работниковъ“, як зазначено в рапорті, „здѣлался отъ недосмотрѣнія опредѣленныхъ къ нимъ приставовъ, которые за то наказаны“¹⁾).

Року 1760 робиться публікація про те, що з Батуринських „строеній“ вже „столяры и рѣзчики мало не всѣ разбѣжались“ й через це навіть зупинка в будуванні трапилася²⁾).

До розшуку втікачів уживали як-найрішучіших заходів. Опубліковано було список 30 осіб утікачів і наказано їх розшукати та повернути під вартою до Батурина. Заводиться спеціальна справа „О сыскѣ разбѣжавшихся изъ Батурина столярей и снѣцарей и высылки ихъ туда по прежнему“.

Але розшукано втікачів дуже небагато. „Розысканъ столяръ Кондрать Войтенко и по учиненіи за его побѣгъ наказанія отправлень назадъ“.

Що майстерових людей на Україні бракувало, це відзначав і Шафонський у своїй „Описаніи Чернигов. намѣстничества“: „Малая Россія, какъ ремесленными людьми, такъ и художниками очень бѣдна“³⁾. І всі архівні справи про постачання робітників та майстерових до Батуринських і Глухівських національних строеній це саме підтверджують (Шафонський згадується тут-же як Сосницький сотник і напевно й сам одержував подібні накази про висилку майстрів, то-що).

У сотні Синявській переміни столярам не можуть знайти та прислати. В сотні Березинській „плотниковъ искусныхъ проискать крайне невозможно“. Мірошники по млинах частенько непогано розумілися на столярстві, через те, коли-б не ставало столярів, рекомендували брати мірошників, тільки-ж у Березинській сотні і їх нема. У сотні Синявській теж нема мірошників і довелося вислати звичайних теслярів, що „хати роблять“⁴⁾. Сотник Седнівської сотні ще виразніш рапортує про те, що в його сотні немає фахівців столярів. „Ордеромъ Полковой Черниговской К-риі по предложенію, что буди неимѣется въ сотнѣ Сѣдневской столяра, то выслать снѣцаря для отсылки оного на работу въ Батурино. Я же съ покорностію моею доношу, что с козачого званія изъ подпомощниковъ нѣ снѣцаря нѣ столяра въ сотнѣ Сѣдневской не имѣется да и с посполитыхъ нѣтъ же“ (23/VIII)⁵⁾.

Звичайно, не завжди Експедиція доймала віри цим „покорнымъ“ донесінням про те, що немає майстерових, а, можливо, що були і зловживання, відписували, що нема і цим відволікали термін висилки. Року 1760-го підскарбій Гудович, що завідував будуванням дому Розумовського та національними строеніями, скаржитья гетьманові, що

1) Там-же спр. № 1731, року 1759. 2) Там-же спр. № 21525, року 1760,

3) Шафонскій А. „Описаніе Чернигов. намѣстничества“, стор. 21.

4) Спр. № 1731, року 1759. 5) Спр. № 1731, року 1759.

„Полковие Канцелярії не высылають майстеровыхъ людей, но только саміе лишніе переписки дѣлають“. Він прохає Гетьмана підтвердити, щоб як його, Гудовича, вимоги, так і вимоги „Експедиції строеній“ негайно виконувано, щоб „не могло какой послѣдовать въ строеніи Вашей Яси-ти Батуринскаго дому и прочихъ національныхъ строеній остановки“¹⁾.

На роботу до „національныхъ строеній“ виганяли робітників та майстрів тільки з козаків, посполитих та їх підсусідків, але при фабриках та в маєтках власників, звідкіля виганяти на ці роботи ніхто не мав права, часто можна було знайти непоганих майстрів-фахівців. Через це доводилося іноді писати до Військ. Генер. К-рії, щоб вона вдалася з проханням у цій справі до власників. Одного разу Теплов радить Військовій Генеральній К-рії вдатися до всіх власників з проханням, щоб вони відпустили своїх столярів на роботу до Гетьманського будинку, що його необхідно „столярною роботою убрать, понеже счастливого Его Яси-ти съ фамилиею прибытия скоро ожидается въ Малую Россию“, а „столярей ни за какие деньги невозможно здѣсь въ Глуховѣ такъ какъ и въ околичныхъ мѣстахъ сыскать“²⁾.

Таке саме скрутне було становище і з постачанням мулярів до будування цегляних будинків.

Року 1760 робиться публікація про присилку 10-ти мулярів до Батурина в Київському полкові, канцелярія відписує, що „ежели сищутся з сотень сего полку с каждой по одному, а з всѣхъ десять человекъ каменщиковъ, то будутъ вислано“. Далі Полкова К-рія пише, що в магистраті є майстрів досить, але вони „неподсудны полковой к-рії и выслать ихъ невозможно“, бо не можна мобілізувати майстерових, що приписані до фабрики, або належать тому чи іншому власникові.

Нарешті, Київська Полкова К-рія відповідає, що мулярів знайти „не чаемъ“ (не чекаємо, не маємо надії), бо ніяких цегляних робіт ніде тепер не провадиться, а будується цегляна церква в Козельці коштом Нат. Дем. Розумовської, то всі, які є, мулярі зайняті на тій роботі в Козельці, а більше мулярів нема³⁾.

Питання про оплату праці робітникам на національних будівлях вирішено в позитивному для робітників напрямкові, очевидячки, через те, що на ці будування було асигновано певні кошти, але на практиці і „заплату“ і наряди та ордери вживають поруч. Коли нема змоги знайти охочих за плату, тоді вживають примусового вигону по ордерах.

Року 1755 голова Експедиції строеній Туранський запитує, чи платити, напр., пильщикам дощок (4 пари пильщиків), чи пиляння „ордеромъ велено производить“, бо всім іншим подібним фахівцям доводиться платити по контрактах⁴⁾.

Того-ж року 1755 треба перевезти з Новг. Сіверської сотні кілька байдаків каменю до Батурина та вапни з Мезинського майдану 7660¹/₂ чт.

¹⁾ Спр. № 9072, року 1760. ²⁾ Там-же спр. № 21526, року 1760-го.

³⁾ Там-же спр. № 9072, року 1760-го.

⁴⁾ Там-же спр. № 13311, року 1755-го.

Сотник радить узяти людей з полків Ніженського, Чернігівського та Стародубського „или подрядить кого з охотниковъ (11/1—55 р.“¹⁾).

Каменярам за умовою належало платити по 7 крб. від кожного навантаженого байдака. Камінь треба було бити за верству від Новг.-Сіверського монастиря і підвозити до такого місця на березі Десни, звідкіль зручно було-б вантажити на байдаки²⁾).

Архімандрит м-ря заборонив бити камінь (очевидно, то була земля монастирська) і конфіскував набитого на 3 байдаки каменю. Цей конфлікт Розумовського з монастирем заслуговує на те, щоб про нього сказати трохи більш, через те, що тут порушено інтереси робітників.

Гетьман звелів сповістити архімандрита, щоб він усе забране каміння повернув назад, „не входя в контру и ссору“, а як не поверне, то „наочною командою забрать“³⁾). Невідомо чим закінчилася ця справа, але незабаром архімандрита переведено до Гамаліївського м-ря, а новий ігумен сказав, що про цю справу нічого не знає і каменя не повернув. Камінь кудись перевезено монастирськими кіньми і вже пізніше провадиться листування, щоб монастир набив каменю на 3 байдаки за свій кошт, але чи монастир набив каменю та чи одержали каменярі належну їм платню, з справи невідомо.

Треба зазначити, що часто практикується в ці часи визначення плати по контрактах з одним або кількома особами підрядчиками, а той уже від себе платить якусь платню „молодикам“.

Контракти було складено на невеликі окремі будови переважно приватного значіння, як 2 флігелі, каретну шопу (клуню), кухню, пекарню, льох і т. и.⁴⁾. В контрактах зазначається, яка повинна бути будівля і як повинна бути виконана робота та загальна плата за цю роботу грошима та декілька пудів сала на додачу (див. окрему таблицю). Про те, як повинен підрядчик розплачуватися з „молодиками“, себ-то з своїми підмайстрами, ні в одному з контрактів не зазначено. У справі є тільки листування про це. Ломиковський року 1755 вимагає від Експедиції, щоб було заплачено столярам Наумову та Беляку за контрактом „для росплаты с мастеровыми людьми“, бо як не буде видано грошей, то молодиків на роботі не можна буде вдержати — розбіжаться⁵⁾).

Взагалі про платню окремим робітникам архівні справи подають дуже мало матеріалів. Для „Експедиції стровній“ зручніше було мати справу з одною чи кількома особами, ніж провадити розрахунок з усіма окремими особами. Підвідчики взагалі платні не одержували. Але іноді в поодиноких випадках і підвідчикам визначувано певну платню від підводи. Наприклад, за приставку драниць з Топальської волости до Глухова року 1754 треба було заплатити по 60 коп. за кожну підводу. Але ще й у серпні 1755 року ці гроші не заплачено і Експедиція прохає їх

¹⁾ Там-же. ²⁾ Там-же спр. № 13311, року 1755-го.

³⁾ Там-же. ⁴⁾ Там-же, спр. № 181, року 1757-го.

⁵⁾ Там-же спр. № 13311, року 1755-го.

виплатити підвідчикам. Підвід тоді було мобілізовано тільки 20 з 5-ти сотень¹⁾.

Звичайно, ні, про яку плату не можна було й мріяти підвідчикам, коли їх мобілізовано тисячами. Так, наприклад, до 1757 року тільки до Глухова було мобілізовано з самого лиш Ніженського полку більше як 2.000 підвід і в тому з однієї Глухівської сотні 1.111 підвід²⁾. Або пригадаємо вигін тисячами підвід до Перелюбської пущі та на Шовковицю.

Як майстрів „по дереву“ та мулярів, так і потрібну кількість майстрів по залізу та малярів, постачали національним строєнням теж за ордерами та нарядами, хоч про платню для них згадується завсіді.

З деякими живописцями та малярами, так-би мовити, високої кваліфікації, складали певні писані контракти, але рядові маляри та ковалі, хоч і мали якусь, напевно устенну, умову про плату за роботу, притягвані до цієї роботи тільки примусово, а не тією обіцяною непевною платою.

Ці міркування можна підтвердити архівними відомостями про платню ковалям Батуринської „машинної“ кузні 1757 р., та малярам 1763 року. Цими роками кінчаться будівельні роботи на Теплиці та на Ганчарівці.

У справі про закінчення Батуринського Гетьманського будинку дано відомості про вимогу плати ковалям. Вони вимагають собі плату на підставі умови з ними, що її Експедиція строєній не додержала. Було умовлено, що їм буде заплачено по 1 крб. на місяць на скарбових харчах, але, як вони зазначають у своєму проханні, ні платні, ні харчів вони вже більш як місяць не одержують. Ось реєстр цих ковалів та розмір заробітку кожного з них:

Імення та прізвища ковалів (ковалів Батурина)	Скільки днів працював	Вимагають		Дозволено заплатити		Увага
		Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	
1. Федір Коваль	25	2	50	2	—	
2. Мусій Цибуля	30	3	—	2	40	
3. Яків Полещук	40	4	—	3	20	
4. Тишко Полещук	30	3	—	2	40	
5. Лук'ян Синиця	25	2	50	2	—	
6. Лаврін Коваль	30	3	50	2	80	
7. Веремія Поліщук	3	—	30	—	24	
Разом	188	18	80	15	04	

Рахуючи по 3 коп. харчових грошей на день, щоденну роботу коваля оцінювано в 5—8 копійок.

¹⁾ Там-же, спр. № 13311, 1755 року. ²⁾ Там-же спр. № 6997, року 1757-го.

Оплату праці коваля можна вираховувати ще й з таких даних: сокира коштувала тоді 20 коп., а долото 12 коп. Фунт заліза на сокиру коштує 2 коп., а коса, щоб насталювати сокири, 10 коп. кожна. За матеріал для 8 сокир і 4 доліт заплатили 1 крб. 24 коп. Отже за роботу 8 сокир та 4-х доліт платили 84 коп.¹⁾

Підчас закінчення будівельних робіт як-найрішучіше вимагається вислати малярів для пофарбування та розмальовування будівель. Вимагають вислати малярів з усіх сотень Чернігівського полку з їх інструментами. Причому зазначають: „прислать не взирая ни на якіе отговорки при нарочныхъ приставахъ, чтоб не разбѣжались“²⁾.

Підбиваючи підсумки вищенаведеному матеріялові, треба констатувати, що для масового робітника, як нефахівця, так і фахівця, Батуринські та Глухівські національні будовання були державно-громадською повинністю, що її кожен вільний громадянин, козак чи посполитий з своїми підсусідками, повинен був виконувати беззаплатно й своїм коштом.

Протягом XVI—XVII вв. такі повинності та будови траплялися таки частенько в зв'язку з війнами та ворожими нападами, напр., будовання фортець, перевіз війська, то-що. Через це виконання планів що-до відновлення Батурина та Глухова, згідно з указом р. 1748, й мали назву „Національних строєній“.

Робоча повинність на Батуринських і Глухівських „строєніях“ була примусова з міркувань державно-громадського значіння цих „строєній“.

Ця примусовість ускладнялася деякими об'єктивними обставинами, як, напр., недостатчею робочої сили в тій чи іншій сотні, недостатчею фахівців певного фаху взагалі на Україні, а може й тим, що недбало ставилася сотенна адміністрація до своєчасної висилки робітників (див. нарікання Гудовичеві стор. 129).

Через це і плановість мобілізації порушувано і тягар роботи розкладався не рівномірно, а тільки на плечі певної частини трудящої людности.

Цей момент треба розглядати як хибу даної системи, як зловживання системою мобілізації.

Робітники на цю надмірну примусовість, на позачергову роботу, часто реагували тим, що тікали з роботи, а влада розшукувала втікачів, карала за втечу і надсилала знов на ту саму роботу.

Такі характерні моменти, як власні харчі, струмент та знаряддя, мають для оцінки умов праці робітника важливе значіння. Всі робітники повинні були являтися на „національну“ роботу з власними харчами на місяць, а то й на більше часу, іноді навіть аж доти, коли роботу буде закінчено.

Струмент та знаряддя, як сокира, свердли, долота, заступи і т. и., робітники теж повинні були приносити свої.

За тодішньої дорожнечі на залізні вироби це була досить важка вимога до робітника, а коли своєчасної заміни не було, робітник часто потрапляв у безвихідне становище: або працюю голодний, або тікай з роботи, чекаючи за це кари.

¹⁾ Там-же, спр. № 181, 1757 року. ²⁾ Там-же, спр. № 21928, 1763 р.

Крім того, мобілізуючи на „національні строєння“ на досить довгий час робітників, залишаючи їхні господарства підчас польових робіт без робочої сили, завдали шкоди взагалі цим господарствам.

Питання про плату за роботу порушувало тільки тоді, коли не було змоги добути безплатно робітників-фахівців. У таких випадках Експедиція запитувала Гетьмана або Ген. Військ. К-рію, як перевести дану роботу: найняти охочих, чи виконати її нарядами.

Безумовно, вигідніше було виконати роботу нарядами, бо грошей у Гетьманській скарбниці було обмаль і їх не ставало навіть для фахівців чужоземців, що працювали за контрактами, та на матеріяли.

Щоб схарактеризувати працю робітників на національних будуваннях з боку їх соціального значіння, треба звернути увагу й на той соціальний процес, що відбувався під той час на Україні.

XVIII вік на Україні характеризується як доба запровадження тут кріпацької системи. Покріпачення трудящих мас відбувалося в цей час швидким темпом, особливо протягом другої половини XVIII в. і таке з'явище, як масова мобілізація вільної людности, тільки всебічно сприяла запровадженню цієї кріпацької системи, проторювало для неї шлях.

Додаток.

ЗМІСТ КОНТРАКТІВ НА БУДУВАННЯ.

Коли складено контракта	Що треба було збудувати та як саме	Розмір будівлі			За яку плату умовились
		Довжина	Ширина	Висота	
1757 р. 8/V	Флігель з льодовнею, з амбаром, 4-мя світлицями, 2 сіньми, пекарнею — всіх „10 покоев“ .	22 саж.	4 с. 2 ар.	5 ар.	150 крб. і 1 1/2 пуда сала
22/VI	Флігель на 12 кімнат, 3-є сіней, 3 спальні . .	22 саж.	5 саж.	5 ар.	190 крб. і 5 пуд-сала
22/VI	Кониюшня (на готовому цегловому фундаменті, вся гембльована всередині і знадвору)	22 1/2 с.	6 саж.	5 ар.	150 крб. і 1 пуд сала
19/VII	Каретна шопа з сараями по кінцях та з чуланами для сідел і хомутів (теж гембльовані з обох боків)	17 саж.	5 саж.	5 ар.	70 крб.
29/XI	Добудова до флігеля .	7 саж.	5 саж.	5 ар.	20 крб.

В кожному з контрактів докладно описано, що саме і як треба виконати. (Справа № 181 1757 року).

КИЇВСЬКА ФОРПОСТНА ЛІНІЯ.

Форпостна київська лінія трикутником оточувала київські околиці. Починалася вона на півночі від Києва коло Дніпра й шла недалеко від Києва (Межигірський форпост, Демидівський ф.) на Мостище, Романівку, Княжичі, Білгородку, Мотовилівку, Васильків і далі по Стугні, закінчуючись Стаецьким форпостом. Форпостна лінія сполучена з митним кордоном і в деяких пунктах було заведено митні комори — Межигірська, Васильківська, Стаецька з відповідними службовцями, грошовими книгами та ин. Таке з'єднання функцій робило з форпостів часом значно забудовані та людні пункти.

Завідували форпостами військові службовці більшого чи меншого чину в залежності від значіння самого форпосту, в залежності від місцевості, де був розложений форпост ¹⁾). Так само змінювалась і кількість команди на форпості та її склад: входили до складу команди російські салдати та українські козаки з полків Гетьманщини ²⁾). Крім чатування на самім форпості та стримання тих, що хотіли перейти через кордон, команди робили регулярні роз'їзди в призначених напрямках, зазначаючи всякі сліди переходу гайдамацьких ватаг.

В деякі тривожні моменти таких форпостних команд бувало за-мало і доводилось їх підсилювати. Траплялась така потреба в часи внутрішніх заворушень у самій Польщі, коли доводилося мати обережність перед якимись несподіваними виступами або самостійними на власну руку рішеннями окремих регіментарів чи адміністраторів. Друга причина збільшувати обережність та підсилювати форпостні команди це поширення гайдамацтва. Сміливий напад гайдамаків на польське містечко, а то ще з вбивством місцевого губернатора (управителя) розворушував широкі маси польського панства, починались протести і до російської генерал-губернаторської влади вдавались з польського боку із рішучими заявами, що гайдамаки вільно організуються під боком російської адміністрації, вільно переходять через форпости, не затримані, не спинені і так само вертаються додому. От такі заяви з боку місцевого польського панства турбували більш російську адміністрацію, аніж лементи про тривоги, пролиту кров, стогін сиріт ³⁾). Докори про непереслідування гайдамацьких

¹⁾ Див. у Андрієвського Истор. матер. IV, 214—216.

²⁾ IX, 126—127. ³⁾ Истор. матер. IX, 113.

ватаг викликали відповідні накази про збільшення уваги до переходів через кордон та про зміцнення самих форпостних команд на випадок переслідування та озброєного стримання гайдамацьких ватаг.

Та крім польських скарг і сами гайдамаки своїм поведженням примушували збільшувати увагу до форпостних команд. Гайдамаки проходили через кордон без дозволу, а коли їх хотіли стримувати та спиняти, відбивались із зброєю в руках, заводячи завзяту стрілянину з форпостними командами. Такі випадки, як пригода з гайдамацькою ватагою в кінці 1751 р., коли гайдамаки аж 2 години билися з форпостними, примушували збільшити увагу до форпостів та розміщати там додаткові залоги на випадок озброєного стримання гайдамацьких ватаг.

Таку-ж виключну уважність до форпостної лінії коло Василькова виявлено було якось у зв'язку з чутками про якісь заколоти на Київщині за кордоном. Тоді дуже уважно стежили за розміщенням польського війська коло кордону та з свого боку теж розміщали команди по лінії від Стайок аж до Білгородки.

Пригоди з гайдамаками робили з форпостної служби турботну та важку службу. Переслідуючи гайдамацькі загони, не завжди можна було знати наперед, оскільки вони великі та енергійні, рішучі. Підчас переслідування гайдамацького загону до нього могли прилучатись інші товариші і таким чином переслідування могло ставати важке. Не дивно, що деякі з командирів форпостів не охоче брались за переслідування, особливо в глухих місцях, а через те викликали з боку поляків догани та часом певні підозріння що-до недбалости, а то може і хабарництва від затриманих, що, мовляв, за гроші давали гайдамакам спокійно відійти з здобиччю. Такі підозріння могли впливати і на службову кар'єру завідача форпосту. Утворювалась певна репутація, хоч простих зловживань і не можна було довести. Таку репутацію певної недбалости заслужив собі на справах із гайдамаками майор Танієв. За це замість його призначено иншого Лукіна, як діяльнішого.

Командний склад на форпостах не завжди відповідав тим складним умовам, у яких несподівано опинявся через запутані міжнародні стосунки. В таких випадках доводилось обдумувати рішення, уникаючи загострення з сусідньою державою, але з другого боку — боючись пониження чести за-для своєї. З цим зв'язано нагадування службовцям — „содержать себя исправно и непостыдно предъ польскими комисарами и шляхетствомъ“ або накази мати на форпостах певних офіцерів для розгляду сусідських суперечок.

Кордони не всюди були ясні, через те їх непомітно порушували і підчас перевірки кордонів виявлялись відхилення від них у той чи инший бік. Так, зазначено було що-до форпостів поблизу Мотовилівки, що вони місцями винесені на кілька верстов за кордон 1686 р. і в тій-же мірі зайняли землі належні до Польської держави; деякі відхилення доходили аж до 8 верстов (IV, 35). У таких випадках — як зазначали комісари в своїх донесіннях — право посесії вигідне за-для

російської сторони, бо затверджує фактичне пересунення кордону на польський бік.

В іншій місці поблизу Малої Снітинки повстало питання про перенесення митної рогатки від поселення, бо перед тим рогатка була поблизу форпосту, а пізніш пересунуто від форпосту до самих плотів села, а далі зайнято і середину вулиці. Визначаючи це, Комісія, як за-для ліпшої лінії, так для того, щоб задовольнити справедливі вимоги польського комісара, побачила потребу відступити на кілька сажнів і прохала дозволу перенести на інше місце рогатку. Рогатку коло Великої Снітинки вирішено перенести з огляду на невідгідне місце знаходження, бо це дало-б полякам можливість робити зловживання при поновленні рогатки (IV, 36—37).

В деяких околицях багнисті місця утруднювали затримання кордону, коли „російскою стороною ни до́хять ни дойти до (того) мѣста, гдѣ плотина“.

Пересунення границь не зівсїди залишалось невідоме польським адміністративним колам. В інструкції київським депутатам було зазначено про факт пересунення в Хвастівськїм ключі границі з Ірпеня та Стугни на Унаву, через що забрано більш як на 2 милі землі. Інструкція ставить рішуче питання про дальше заховання давнього кордону та зазначення місця форпостам, там, де і раніш вони стояли перед останніми цими змінами ¹⁾.

Нормальний хід діяльності форпостних команд часом ускладнявся ворожими вчинками з польського боку. На Мотовилівський форпост був такий напад. Староста Лесковський з маєтності п. Аксака зібрав досить люду з шаблями та киями; вони прийшли до рогатки, де були форпостні, біля їх та рубали шаблями. Постраждали при тому вартові драгуни і салдати та селяни з маєтності Братського ман., а вахмістра полку Ново-Троїцького Глібова вбито зовсім; коней драгунських та салдатських угнали на свій бік. Щоб розслідувати справу, виряджено до Мотовилівки плац-майора Шинкієва, якому і доручено спільно з іншими розглянути на місці справу. Глібова було вже поховано на кордоні, а інших оглянуто та знайдено багатьох з ранами від рубання шаблями. Слідство встановило, що почали поляки ²⁾.

Умови форпостного життя мали і свої темні сторони. Виявлялося це особливо в часи якихось незвичайних пригод. Так, коли виникла пошесть р. 1770, на Межигірській митній заставі всі вимерли, окрім одного унтер-цолмейстра з канцеляристом, які покинули заставу, поселилися в лісі в курені, очікуючи, коли пошесть закінчиться; але при повороті оцим біженцям довелося зазнати труднощів від вартових, що вартували по дорогах та не пропускали підозрілих людей, так що довелося про це листуватися ³⁾.

¹⁾ Арх. ч. III, т. III, ст. 319—320.

²⁾ Київ. Центр. Арх. давн. акт., кн. № 202, док. 146.

³⁾ У Андрієвського в „Київ. Стар.“ 1891, VIII.

Не зівсіди форпостні команди були забезпечені відповідним помешканням, часом вони мусіли це питання розв'язувати з деякими труднощами, викликаючи незадоволення місцевих мешканців. Так, Межигірський форпост, щоб улаштувати митних службовців, став займати келії монастирські ¹⁾. На це Межигірська братія пропонувала оселити митних службовців на хуторі Звіринці чи то в селі Петрівцях. Митні службовці взагалі були сусіди неприємні. Між ними виявилась якась пошесна хвороба і через те келії було спалено. Після того службовці зайняли старі келії схімника Івана, що той сам своїм коштом збудував поблизу монастиря в яру (с. 26), але їм там було тісно і вони почали поглядати на нові келії, не звертаючи уваги на заборони схімника. Скарга ця мала своїм завданням стримати заборону займати нові келії та турбувати там схімника. Це не стримало митних службовців і вони стали складати в нових келіях свої речі, діловодство та скарбові гроші. На дальші скарги митні службовці відповідали, що інакше вони не можуть розміститись, що пекарня потрібна їм, щоб готувати їжу та для житла, що за-для писаря не можна знайти іншого помешкання, що в коморі ставити скрині з грішми небезпечно, що вартовим трьом козакам та жовнірові нема де подітись, а перенести все до хутора Звіринця небезпечно, бо там довкола ліси і доведеться боятись гайдамацького нападу (29—30). Мало не рік тривала оця справа, аж поки митний ундер-цолнер почав нарешті звільняти зайняте під митну команду помешкання келій.

Видача платні не зівсіди була регулярна і часом ставила службовців у дуже скрутне становище, збавляючи можливості нормального життя. Зазначаючи важке становище через невиплату грошей, підкреслювали при тім, що це особливо незручно з огляду на постійні зносини та зустрічі з закордонними людьми, бо може викликати зневагу до російських службовців взагалі. Вартових не змінiali, і вони—перебуваючи зайвий час—не мали з чого жити: „лошади вовсе изнуренные, такъ что и разъѣзды на границѣ чинить не могутъ, равно и одѣяніе ихъ пришло въ крайнюю ветхость, питаются только милостынею“ каже одно донесіння ²⁾, в іншій читаємо: „въ исходящем вновь шостомъ уже мѣсяцѣ по неимѣнію кредиторомъ принуждены будутъ скоро видѣть крайнѣйшее положеніе къ пропитанію своему“ (IV, 36).

Перше завдання форпостної лінії це охорона кордонів від усяких порушень та переходів, зайняття земель по цей бік кордону. Для цього постійні форпостні обходи, тримаючись зазначеного кордону, перевіряли стан земель та зауважували кожну зміну, кожне втручання до земель по цей бік кордону, кожне пониження в лісі, то-що. Зазначене таке втручання до земель по цей бік кордону давало привід повідомити адміністрацію про порушення кордону. Збільшення випадків гайдамацьких нападів надавало особливого значіння таким регулярним роз'їздам форпост-

¹⁾ Андрієвський, Истор. матер. IX.

²⁾ Андрієвський, Истор. мат. IV, 29.

них, кожного дня, іноді і двічі на день. Зауваживши якийсь непевний слід, їхали по ньому та виясняли, хто це переїхав, обминаючи форпости, з якою метою. З сліду по болоті можна було бачити, що було коней з 20, а може й більше; з сліду, що знайшли між сусідніми форпостами в очереті, можна довідатися, в якому напрямі пішли; можна було йти за слідом, як він ішов по снігу вгору, так ішли гайдамаки вгору з верству, а потім пішли з гори й вийшли на шлях, та й сліду вже не стало. Знайшовши слід, треба було йти за ним, переслідувати та піймати гайдамацьку ватагу. Але тут бували випадки, що гайдамаки були ліпше озброєні, було їх більше, переслідування заводило форпостних далеко, небезпечно було на довго залишати форпости з малою командою і обережність вимагала покинути дальше переслідування та вертати назад, не вступаючи до боротьби з гайдамаками.

Збільшення гайдамацьких ватаг та боротьба з ними накладали на форпостні команди обов'язок допомоги в стеженню за непевними підозрілими людьми та затриманню їх — коли було можливо — підчас переходу через самий форпост.

Найпростіше, здавалося, завести певний контроль за тими переїжджими людьми, що викликали підозріння що-до участі в гайдамацьких ватагах. За основу для такого контролю прийнято пашпорти, з якими тільки і випускали за форпост. Щоб легше було контролювати, вимагали повороту через той-же форпост, з якого й виїздили, для цього в деяких форпостах задержували при виїзді пашпорт, щоб примусити вертати тою самою дорогою, якою їхали раніш. Оповідання учасників гайдамацьких нападів часто і починають з того, як оповідач заходив брати пашпорта за-для виїзду до степу і з ним виїжджав до форпосту, де подавав свого пашпорта на право виїзду.

Перевіряючи пашпорти та розпитуючи підозрілих на форпості, легше було затримувати підозрілих. Через те і на форпости часом давали повідомлення про підозрілих людей, збігців, яких треба було затримати. Повідомляючи адміністрацію про збігців, прохали разом з тим київського генерал-губернатора „предложить высокопоставными ордерами обрѣтающимся в окolicности Киева на форпостахъ и командующимъ офицерамъ, ежели на коемъ форпостѣ таковъ... без пашпорта явится, дабы взять подъ карауль и за спросом... присланъ былъ“.

Дійсно, форпостні команди спиняли, затримували підозрілих без пашпортів та тим не раз переривали їх блукання та злодійські авантури. Так, Конон Сиротенко наприкінці свого оповідання сказав — товариші казали, що поїдуть Дніпром до Січи, а він „перешедъ на російскую сторону форпостними козаками взятъ и отвезенъ в Гудимову Слободку, а изъ оной отосланъ на Лучанской, съ которого и присланъ на главной Васильковской форпостъ...“ ¹⁾. Там-же на форпості і зроблено йому першого допита про його походження та дальші пригоди ²⁾.

¹⁾ Истор. матер. IX, 127. ²⁾ сс. 126—127.

Вимоги паспортів примушували обходити форпости, коли хто не хтів зустрітися з форпостними командами. У зізнаннях учасників гайдамацьких нападів часто знаходимо вказівку про те, що вони обходили лісом форпости та очікували в лісі, коли можна йти далі. „Пошли лесомъ съ намереніемъ пройтить въ Польшу для розбою и подъ местечкомъ Василковомъ в лесу остановясь ожидали для свободного заграницу проходу ночи... дождавъ ночи перешли заграницу и, передневав в рощи, ночью пошли в полское село Копачевъ“ (зізнання Конона Сиротенка).

Коли форпостні виявляли партію підозрілих людей, що хтіли перейти лісом через кордон потаємно, тоді вони силувалися спинити їх силоміць. Озброєна гайдамацька ватага і собі починала стріляти, так що бували й поранені. Так, із свідчення К. Сиротенка знаємо, як ватага з 29 чоловіка відстрілювалась (було в них 11 рушниць та 4 пістолі), але форпостні поранили одного запорожця з ватаги та забрали його до Василькова. Решта-ж ватаги перейшла на інше місце і потім лісом вийшла на с. Копачі (коло Обухова), де пограбувала панський двір.

Коли ставало відомо, що на польським боці починалася якась тривога, форпостна команда готувалася до активного виступу на випадок, як-би розбишаки перейшли-б на російську територію. Отож, раз на Демидовським форпості вночі стало чути, що на польським боці зчинився крик, стрілянина з рушниць. Вартовий дав знати своєму капралові, той наказав усім вартовим взяти зброю та прислухатися до дальшого, що буде. Посилати людей дізнатися не можна було, бо — пояснює донесіння — від форпоста до польського містечка водою більш як 100 сажнів, далі через острів більш як 200 сажнів і ще через міст близько 100 сажн., так далеко послати дізнатися було неможливо. Окремо послано було вартових із зброєю до перевозу, щоб не перепускати підозрілих та затримати розбишак, як-би ті цілою партією хтіли-б перевезтись перевозом на цей бік на форпост¹⁾.

Іноді чутки про задуманий напад доходили до зацікавлених осіб і вони починали заздалегідь турбуватися про допомогу на випадок здійснення таких планів нападу. Тоді і відповідним місцевим форпостам давали наказа збільшити обережність та стежити за переходом підозрілих людей у зазначенім напрямі та в зазначеній місцевості, „для недопущенія отъ гайдамакъ къ разоренію...“.

Пасивна допомога в шуканню гайдамаків виявлялась у тому, що представникам з польського боку дозволяли переходити та шукати слідів на цім боці. Так, після гайдамацького нападу на м. Демидів приходив до форпосту староста демидівський з тамтешніми людьми та шукав слідів гайдамаків. Але коло форпосту слідів не знайшли, на перевозі — „паромъ, лодка и шесть оказались сухи“ (V, 42).

Представники польської адміністрації вимагали, щоб їм робили як-найбільшу допомогу підчас переслідування гайдамацьких ватаг уже за

¹⁾ Ист. матер. V, 42.

російськими форпостами по українських селах. Утруднення що-до переходу через російські форпости викликали протести, скарги та навіть підозріння в допомозі гайдамакам. Тимчасом перехід через форпости озброєного польського загону, ніби щоб переслідувати розбишак, міг учинити спокійній сільській людині багато турбот та матеріальних збитків. Через те форпостні командири могли вагатися, чи робити полякам такі добросусідські послуги, яких вони вимагали ¹⁾). З приводу гайдамацького нападу на Дідівщину коло Хвастова у серпні р. 1752 київський каштелян Воронич, вазначав з подякою, що форпостний командир Снітинського форпосту дозволив перейти польським вартовим через форпост і далі переслідувати, тимчасом як на Плисецькім форпості такої допомоги не вчинили і трусу робити в селі не дозволили, щоб не чинити селянам зайвих турбот. Спеціально підкреслювали польські скарги поведження Плисецького монастирського городничого. Довелося в справі Плисецького городничого писати до київського мітрополіта, від городничого взято було пояснення в цій справі, чому він не допустив далі польських вартових. До польського регіментаря Ожги переслано було і пояснення городничого, як була вся справа і що він ніколи не переховував у монастирськім селі учасників гайдамацьких нападів ²⁾). Такі докори з польського боку справляли вражіння на російську адміністрацію і вона зараз-таки починала їх перевіряти, запитуючи пояснінь з приводу польських скарг, щоб відвести підозріння.

Хід боротьби з гайдамацькими ватагами та умови переїзду шляхами дуже цікавили тогочасних торговельних діячів та купецькі валки, що звичайно трималися ближче до форпостів. Торговий рух зупинявся на форпостах: крім охорони торговельного руху знаходили тут купецькі ватаги і митні установи і карантин. Поки форпостні розпитували про рух на шляхах та перевіряли папери купців, митні урядовці вираховували митні збори, а карантин виясняв, чи переїздили через якісь нещасливі місцевості і чи не могли завезти пошесті з собою. Таким чином формальності могли затягтися та примусити купців пробути на форпості довший час.

У київській околиці три форпости мали особливе значіння завдяки тому рухові, що через них одбувавсь. Це Межигірський, Васильківський та Стаецький, відповідно до головних напрямів торгових сполучень Київ з сусідніми краями. З цих пунктів найбільш виграв від свого положення на торговім жвавім шляху ³⁾) Васильків, невелике монастирське містечко під керуванням окремого монастирського городничого ⁴⁾). Був тут окремий карантинний дім та при нім докторський

¹⁾ Іноді російська влада робила накази допомагати польським роз'їздам у переслідуванню розбишак на російській території (V, 30).

²⁾ Истор. матер. V, 47—52.

³⁾ Русовъ А. А. Русскіе тракты (мапа).

⁴⁾ Печерський монастир скарживсь, що під карантинний дім занято його монастирську землю і шукав за це собі винагороди VIII, 29.

дім, що про його перебудову було листування на початку 1750 років. Чутки про пошесть у сусідніх краях примушували затримувати переїжджих купців у карантині в ізоляції, щоб виявити можливість переносу пошести.

На форпостах переглядали речі переїжджих і часом звертали увагу на деякі листи, що їх навіть і відбирали. Так, з одного донесіння бачимо, що ундер-цолнер з застави, переглядаючи речі Дем. Голубева, помітив там „письмо незапечатанное подписанное стайковскому управителю іеромонаху Іерониму, усмотрѣнное по нѣкоторому сумнительству, которое отобрано“. Окрім того, в зв'язку з листом допитували на форпості і самого Голубева, щоб в'яснити його стосунки до автора листа. На допиті затриманий не признався до якихсь ближчих зв'язків з автором листа та заявляв, що брав листа передати, не знаючи про його зміст.

Переглядаючи купецькі вантажі, мали на увазі виконання певних приписів про заборону експортувати деякі речі чи гроші, в зв'язку з торговельною політикою тодішнього російського уряду. Наказ р. 1744 забороняв вивозити через російські кордони золоті та срібні гроші і заводив на кордонах уважний догляд у цій справі¹⁾. Згідно з цим наказом передивлялися, скільки та яких грошей вивозять ті, що виїздять за кордон, та часом конфіскували те, що було заборонено вивозити. На Романівськiм форпості поручник Яків Скурихін задержав у рожевського міщанина Микифора Шулкевича гроші золоті, 15 чужоземних червінців, що той показав під час огляду. Гроші — як звичайно — відіслано до Києва і там записано як прибуток Київської губер. Канцелярії. Інший випадок трапивсь з богуславським губернатором Мих. Ключковським, що їхав на Переяславський ярмарок та віз із собою срібні російські гроші, щоб на них закупити на ярмарку крам. У розмові губернатор Ключковський заявив, що форпостним нема ніякого діла до цих грошей і коли він, Ключковський, не витратить одних грошей на купівлю, то повезе назад через кордон і форпостним до того немає ніякого діла. Справді, Ключковський тих 100 карбованців сріблом, що взяв за-для купівлі, на ярмарку не витратив і повіз. На кордоні, згідно з наказом про невивіз золота і срібла, форпостний поручник гроші заарештував та переслав до Київ. губер. канцелярії, як звичайно. Розуміється таке затримання грошей викликало незадоволення купців, бо плутало їхні рахунки, а возити польські гроші не було рації, бо „на ярмаркѣ ис простыхъ людей не всякъ оную знаетъ“, як пояснив сам Ключковський з цього приводу. На випадок повороту з грішми, як це було з Ключковським та Шулкевичем, виникала в купців гадка брати на форпості, їдучи на ярмарок, посвідчення, з яким-би гроші випустили-б назад через форпост. Але форпостні не завсіди на це погоджувалися, не знаючи, чи не буде тут

¹⁾ „а золотой и серебряной, какъ иностранной такъ и російской, всякой монеты и ни въ чемъ золота и серебра всемерно изъ Россіи не вывоятъ же и въ томъ такожъ крепкое смотреніе и осторожность имѣть под опасеніемъ... штрафа...“.

якогось зловживання та їм за це догани. Втрачаючи гроші, купці не могли легко це забути і вже з-за кордону турбували російські установи, вимагаючи через польських адміністраторів повернути гроші, взяті на форпості, на що їм відповідали покликами на накази, „не собою чинитца, но во исполненіе указовъ...“. І ось, повторюючи стару традицію, купецтво бралось за інші засоби повернути своє та взагалі зломити російську систему затримувати гроші. Це давній дуже засіб: кривди купцям від адміністрації певної країни повертати з купців тієї самої-ж країни. Ключковський отверто загрожував саме такою боротьбою ¹⁾ і, повернувшись до Богуслава, почав провадити обіцяну систему. У Богуславі було тоді 3 купців, один із Обухова, двоє купців великоруських, у першого взято 150 карб., двох інших Ключковський „со всіми ихъ в двухъ тамошнихъ лавкахъ товарами и денгами, арештоваль, задержаль напрасно“. Подробиць про того купця не подано. Шулкевич удався у своїй справі до рожевського губернатора, і той теж загрожував заарештувати російських купців та їхні товари в Польщі. Російській владі довелося в цій справі відступитись від своєї системи, повернути купцям взяті в них гроші і за те вимагати, щоб і купцям із Росії було повернуто „безъ убыточно в скорости“ ²⁾. Загальне-же вияснення справи мала взяти на себе „Коллегія Ин. Д.“, порозумівшись з двором польським.

Завдавали купцям турбот і приписи про заборону вивозити деякі речі. Російська торговельна політика досить широко користалася з таких заборон, часто змінюючи реєстр т. званих заповідних речей, що ними не можна було торгувати приватним людям. Переглядаючи вантаж купецької ватаги, викривали заповідні товари, а це мало за-для купців погані наслідки. Контроль за тим, щоб не привозили приватні купці заповідних товарів, був уважний. Коли, наприклад, проходили через форпости на польському кордоні полонені турки, їх уважно трусали, щоб не пронесли з собою заповідних товарів. З цим переходом полонених турків звязано справу про ревінь, що віз із собою київ. мешканець Карамалій. Коли це було викрито, почали складну справу, виясняючи подробиці цього перевозу ревеня, як заповідного купецького товару. Турбот було багато, бо вимагали, як звичайно, свідків цієї події провозу, тимчасом ці свідки були по інших містах, не можна було їх знайти. Притягнули до цієї справи з заповідним ревенем ще й київську магістратську старшину, за те, що вона своєчасно не звернула відповідної уваги на цю справу: обвинувачено „за ту слабую команду и небре-

¹⁾ Цікаво, що він загрожував брати з купців за кожен карбованець, що його затримано на форпості, аж по 2 карбованці.

²⁾ Тут теж можна навести справу з київським міщанином Хвед. Кравченком, що в нього в селі Ходоркові шляхт. Щенявська заграбила 15 карб., бо в її служебника Куровського взято 14½ карбов. срібних, як заповідний товар (IV, 137). Може, такий самий характер мала і конфіскація в п. Стецького на Сорокошицькій форпості 7 карбов., на що він заносив скаргу до Погран. Комісії (Київ. Центр. Арх. давн. акт. кн. № 202, док. № 223).

женіє своей должности“ і вїта київського Войнича і замісника його бурмистра Яценка і інших ¹⁾).

Не завжди було ясно, чи вважати певну річ за заповідний товар, яким не можуть торгувати приватні люди. Таке питання повстало, наприклад, з приводу рушничного пороху, чи заборонено його продавати приватним купцям на Гетьманщині чи ні. Гетьманський уряд дививсь на це так, що така заборона продажу має силу тільки в Російській імперії, але не має ваги на Гетьманщині, і, як окремого наказу не було ²⁾, не згодивсь карати запорожців, обвинувачених у купівлі пороху в приватних людей.

Розуміється, купці могли знати про подібні заборони, бо в магістраті такі накази були, але часті зміни що-до заповідних речей заплутували купецькі плани та розрахунки. Більше мусіли страждати від цього приїжджі чужі купці, що довідувалися про заборони та неприємні перспективи від цього вперше на форпостах.

¹⁾ Истор. матер. VII, 120.

²⁾ „запретительного указа, чтобъ въ Малой Россіи отъ продавцовъ не покупать...“.

СУКОННА ФАБРИКА КИЇВСЬКОГО „ПРИКАЗА ОБЩЕСТВЕННАГО ПРИЗРЪНІЯ“.

Наприкінці XVIII та на початку XIX в. центральний російський уряд у зв'язку з військовими подіями, а тому й попитом на сукно для армії, заохочує приватних підприємців відкривати суконні фабрики. Тим, що бажали відкрити їх, видавали позики та робили різні пільги. Губерським „Приказамъ Общественнаго Призрѣнія“, що в їх завідуванню були богадільні та робочі доми, радилося теж завести такі суконні фабрики, притягаючи до роботи на цих фабриках, як це робилося за кордоном, той люд, що там перебував. Передбачалося, що вироблені на таких фабриках сукна Губерські Правління постачатимуть на одяг штатних команд та на інші господарчі потреби і таким чином можна буде примусити приватних фабрикантів бути казенними підрядниками сукна на армію¹⁾. Одержавши, очевидно, позику Київ. „Приказъ Общественнаго Призрѣнія“ і заснував р. 1809 таку суконну фабрику, будь-що-будь, перших робітників на цю фабрику набрано цього року²⁾.

Спочатку розташовано її було на Печерському в домі-богадільні, збудованому на магістратські кошти для безпритульних старців та калік, що не мали постійного місця перебування. В цьому будинкові р. 1812 жило 196 чоловіка. Це число складалося з 80 старців, що з них 30 було хорих, 106 чоловіка, зарахованих при фабриці, та 10 чоловіка службовців³⁾. Але недовго ця фабрика була на Печерському. Того-ж-таки 1812 року за наказом од військового губернатора Милорадовича складено було Комісію, що їй доручалося підшукати приміщення для військових шпиталів, бо їх було розташовано в окремих будинках „съ крайною тѣсностю и неудобностью“. Ця Комісія вважала за потрібне відібрати у Приказа будинок, в якому розташовано було суконну фабрику. У березні того-ж року наказано було звільнити цей будинок, а фабрику перевести до Кирилівського монастиря, „въ коемъ на сей разъ можно нѣсколько потѣсниться“.

Проти цього переводу був київ. цивільний губернатор Катеринич; він завважав, що фабрика дає Приказові прибутку щорічних 5000 карб., а коли буде переведено її в інше місце, то вона не зможе продуктивно

¹⁾ П. С. З. Р. Им.. т. XXV, № 18323, т. XXX, № 23132.

²⁾ К. Ц. Арх. Дав. Актів, спр. № 303.

³⁾ Ibid. № 13083, арк. 62.

працювати, а тому й давати такі прибутки, окрім того й нікуди перевести хорих, що містилися в богадільні. Не зважаючи на це, вимагали негайно виконати наказу й 13/III почали перевозити фабрику. Частина мешканців розподілено було по інших богадільнях, хорих-же 30 чоловіка тимчасово залишили в старому невеличкому будинкові, що був у тій-таки садибі, а все фабричне приладдя зложено було на якийсь час у підвалі богадільні, бо разом не можна було всього вивести.

З 16 березня того-ж року фабрика почала працювати вже в новому приміщенні, в садибі Кирилівського монастиря. З доповіді головного наглядача фабрики ми довідуємося, що всі приписані до фабрики люди розмістилися в двох будинках: богадільні та інвалідному. Ті, що розбирали вовну та пряли на пряхках, оселилися в богадільні в залі та 4-х кімнатах укупі з богадільними мешканцями. Тут-же мусіли жити й жінки ¹⁾, що працювали на фабриці. В інвалідному будинкові — в залі та 2-х кімнатах, де раніш були офіцери та салдати, поставили 4 фабричні варстати, коло них-же мусіли жити й ті, котрі працювали на цих варстатах. Отже виходить, що довелося потіснитися, як тільки можна було.

Коли фабрика була на Печерському, вона працювала на 6 варстатів, коли-ж переведено було її до Кирилівського подвір'я, то, очевидно, не можна було розташуватися на всі варстати, й фабрика почала ткати тільки на чотири ²⁾. Особовий склад фабрики складався: з одного наглядача, одного майстра та 35—50 робітників. Хто був за майстра, нам не відомо. Робітники, як можна здогадуватися, не були справжніми фахівцями. Набирали їх з як-найрізноманітнішого елементу: з волоцюг, безпашпортних, засуджених до Сибіру, але яких не можна було туди відрядити через кволе здоров'я, з духовних осіб, за різні провини позбавлених духовного сану, то-що. Число приписаних до фабрики людей не було постійне: часто-густо ми зустрічаємося з утечами з фабрики, як одиночними так і гуртовими — по 5—6 чоловіка. Приказ мусів мати постійну охорону, щоб запобігти цим утечам ³⁾. Всі, що вступали на фабрику, попадали в розпорядження майстра для навчання.

Що-до заробітної платні, то платні, встановленої, відколи почала існувати фабрика, додержувано до 1824 року. Цього-ж року наглядач фабрики докладав Приказові, що ціни на продукти зменшилися і сукно, вироблюване на фабриці, не можна продавати по цінах, встановлених раніше, а тому треба зменшити заробітну платню. Приказ погодивсь із цим (див. табл. на стор. 147).

Отже ми бачимо, що найбільш зменшено заробітну платню чесальникам, прядильникам та майстрові ⁴⁾. Витрати на утримання робітників

¹⁾ Жінки иноді перебували на фабриці з своїми дітьми. Отже у 1832 році на фабриці було дві жінки, що мали по двоє дітей до 10 років (К. Ц. Арх. Д. Ак., спр. № 303).

²⁾ Ibid., спр. № 13033, ар. 66.

³⁾ К. Ц. Арх. Дав. Ак., № 1802, ар. 86.

⁴⁾ К. Ц. Арх. Дав.. Ак. спр. № 13086, ст. 309. Треба додати, що наглядач фабрики одержував щомісячної платні 37 крб. 12¹/₂ коп., тесляр 1 крб. 25 коп. на місяць.

Фабрики теж було зменшено, і коли перед 1824 роком витрачалось що-дня на кожну душу 12 коп., то після 1824 року ці витрати зменшено до 10 коп.

№ 1. ОСЬ ЯК РОЗЦІНЮВАНО ПРАЦЮ НА ФАБРИЦІ ПЕРЕД І ПІСЛЯ 1824 р.

	До 1824 р.		Після 1824 р.	
	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.
Скубельники вовни — за 2 п. 10 ф. виготовленої вовни	—	90	—	90
Чесальники („гремпельщики“) — за 2 п. 05 ф.	1	6 ¹ / ₄	—	85
Прядильники на основу — за 32 ф. вовни	2	34	1	75
„ на підткання основи — за 46 ф.	1	38	1	38
Ткачам виплачувано від витканої половинки сукна, в якій було 30 арш.	1	20	1	20
Шпудльщикам—від половинки.	—	20	—	20
Майстрові— від половинки.	—	50	—	40

Що-до кількості виробленого сукна, собівартості його та продажної ціни, то ми маємо відомості про це, починаючи тільки від 1820 року, які тут і подаємо (див. на стор. 148).

З цієї відомості ми дізнаємося, що кількість виготовленого сукна збільшується до 1823 року, а потім значно зменшується. Собівартість сукна зменшується з 2 крб. 11 коп. — 1820 року до 1 крб. 59¹/₂ коп. — 1827 року. Це пояснюється тим, що зменшилися заробітна платня та витрати на утримання робітників.

Вовну для фабрики мусяли закупляти в силу потреби на приватному ринкові, бо на оголошення контрактів на постачання її ніхто не з'являвся ¹⁾).

Як ми вже були навели, одколи фабрику переведено з Печерського до Кирилівського подвір'я, вона почала виробляти сукно тільки на 4 варстаті. Але й те сукно, що вироблялося, збували не швидко. Головним споживачем його було Київ. Губ. Правління, що закупало його на одяг різних команд, в'язнів та для пересильних до Сибіру. Певно, Приказ і пристосовував вироблення свого сукна до цих потреб, бо можна помітити, що сукно виробляли тільки сіре на колір, а іноді випускали з фабрики в не зовсім обробленому вигляді. За весь час з 1820 по 1833 рік ми зустрічаємо тільки два випадки продажу приватним купцям: це в 1822 році, коли було продано зовсім готового (підстриженого та спресованого) сукна 2100 ар., та в 1828 році — продано 24 половинки ²⁾).

Ціна на сукно, що її встановлював Приказ, очевидячки, була невисока, але якістю воно не могло конкурувати з сукном приватних фабрикантів. Це й примушувало Приказ надавати особливої ваги підрядному постачанню сукна для Губ. Прав. і стежити за тим, щоб ці підряди не переходили до інших рук ³⁾).

Отже в 1832 році трапивсь такий випадок. Губ. Правління оголосило переведення торгів на постачання одягу для в'язнів та пересильних. Ціну на одяг було встановлено: за теплий одяг чоловічий 37 крб., жіно-

¹⁾ К. Ц. Арх. Дав. Ак. № 1802, ар. 70—2.

²⁾ К. Ц. Арх. Дав. Ак., спр. 13084, ар. 15, спр. № 1802, ар. 133.

³⁾ К. Ц. Арх. Дав. Ак., спр. 13086, ар. 309.

чий 30 крб. 60 коп.; за літній чоловічий і жіночий однаково по 19 карбованців. Заяву на постачання цього одягу було подано й від головного наглядача суконної фабрики, Воронкова. Інших підрядників не було й піряд передано було Воронкову, як приватній особі. Коли про це довідався Приказ, то він удався до Воронкова з запитанням, чи не шкодитиме це його праці на фабриці й чому він не погодив цієї справи з Приказом. Пояснення, що їх дає Воронков, свідчать про той стан, у якому перебувала фабрика. Він констатує, що на фабриці бракує постійних робітників, бо всі, котрі працюють, перебувають тимчасово з-за шматка хліба, не маючи до роботи ні навичок, ні здатности. Ціна на сукно на приватному ринкові зменшилася, а собівартість приказного сукна така висока, що продати його покупцям з вигодою для Приказа стає неможливим. Це ніби-то й спокусило Воронкова взяти на себе постачати одяг Губ. Правління з тим, що пошиття цього одягу він передає київському міщанинові Голикову з сукна, вироблюваного на фабриці. Приказові нічого не лишалося, як тільки погодитися з цим¹⁾.

У якому стані перебувала фабрика пізніш і коли вона перестала існувати, відомостів у нас немає; ми можемо тільки гадати, що, очевидно, продукція її де-далі занепадала, а той факт, що Київ. Губ. Правління почало переводити торги на постачання одягу й сукна на його потреби, а не забирати без торгу сукно на цій фабриці, повинен був тяжко відбитися на її становищі, бо вона втрачала головного, коли не єдиного, споживача своєї продукції.

№ 2

Т А Б Л И Ц Я²⁾.

Додаток

	Кількість вовни в пуд.								С у к н о						
	Залиш. на початок років		Придбано		Ціна пуда		Витрач. за рік вовни		Залиш. на почат. рок.	Виробл.	Продано	Ціна за арш. продан.		Вартість сукна на фабриці	
	П.	Ф.	П.	Ф.	К.	К.	П.	Ф.				Арш.	Арш.	К.	К.
За 1821 р. почин. з грудня . . .	152	25	268	30	10	80	294	30	5280	3930	3450 готового 1830 не оброб.	2	90	2	11
1822 рік	126	25	406	—	11	40	348	30	3930	4650	2100 1830	2	99	2	11
1823 рік	183	35	410	10	9	—	326	10	4650	4350	3000	2	70	1	99 ^{1/2}
1827 рік (3 ¹ /l) .	168	5	117	—	7	80	166	20	3000	2220	2010 990	2	10	1	59
1829 р.	180	5	152	20	10	80	209	10	2640	2790	1293 720	2	10	1	60
1832 р.	132	5	102	20	8	80	173	10	2828 ³ / ₄	2310	2069	1	90	1	81

¹⁾ Спр. № 303, ар. 119—137.²⁾ Відомість цю складено на підставі справ №№ 13084, 13.085, 13086, 13087, 13088 та №№ 303, 304. Київ. Ц. Арх. Дав. Акт.

СЕРГІЙ ШАМРАЙ.

ВІННИЦЬКЕ СЕЛЯНСТВО 1840-их рр.

ПРОТИПАНСЬКИЙ РУХ У с. КУСТОВЦЯХ ТА ЗАЛИВАНЩИНІ ВІННИЦЬКОГО ПОВ. НА ПОДІЛЛЮ.

Перша половина ХІХ ст. на Україні, зокрема Правобережній, і найбільш середина його, багата революційними рухами. Але властивим типом їх на Україні був тип селянського заворушення. До цього призводило неможливе становище селянина-кріпака, що був в очах поміщика річчю, ба знаряддям для його збагачення. Його робочу силу визискувано надзвичайно, поруч з цим економічне становище селянина-кріпака було таке важке, що йому лишавсь тільки один шлях: протестувати проти поміщицької експлоатації всіма засобами: скаргами, втечами, відмовленням йому в покорі, замахом на його життя і повстаннями. В деяких випадках такими скаргами хтіли звернути увагу влади, і, справді, деколи влада, не без вагання, з причин політичних (раз справа йшла про польську шляхту) намагалася становище селян поліпшити. Хоч, з другого боку, коли минав критичний момент, поміщик дуже часто знов вертав до старого, та ще в гірших формах.

Економічною стороною становище селян на Правобережжі було не однакове. Коли певна невелика група селян (переважно з тяглих) і була досить добре матеріально забезпечена, то переважна маса селян землі й робочої худоби або зовсім не мала, або мала дуже небагато. Зокрема забезпечення землею було дуже не однакове: деякі тяглі господарства селян володіли наділом у 10—15 десятин, напівтяглі—5 дес. і т. и. До речі, треба ще сказати, що поміщик мав право заміняти селянам одні участки землі на інші. Це давало йому можливість із зростом хліборобства забирати селянську землю і давати селянам замість неї землю непридатну до хліборобства, а це викликало часто хвилювання селян. Отже були забезпечені землею тільки селяни тяглі та почасті напівтяглі. Але ці дві групи становили тільки невелику частину всієї селянської людности; більшість-же становили піші, халупники, огородники та бобилі і т. и., — народ, що не мав, або сливе не мав ні землі ні робочої худоби. Напр., на Київщині пропорція між цими групами селянської людности була така:

Селянських господарств тяглих і напівтяглих	було—30%
” ” піших	” 55%
Огородників, бобилів	” 15%

Таким робом, хоч трохи забезпечених землею селян було дуже небагато. В постійній пропорції до землі стояла й кількість робочої худоби у селян, бо поміщики нормували земельний наділ у селян у зв'язку з забезпеченням їх худобою, відбираючи його, коли худоби ставало мало. Обов'язки селян полягали в панщині, виконуваний кілька разів на тиждень, а також шарварків (будівельні роботи) та згонних днів (улітку). Окрім того, була підводна повинність, доводилося тримати варту по ночах, жінкам прясти пряжу для економії, були ще деякі інші роботи та датки. Всі ці повинності селянські регулювали певні інвентарі по маєтках. Оскільки складали ці інвентарі здебільшого сами пани, то існування їх не впливало на важкість й легкість панщини; окрім того, селяни не мали захисту проти поміщичої влади, що давала панам повну можливість нехтувати навіть уже складеними інвентарями. Норма панщини була неоднакова. Офіційно за інвентарями вона була така: в $\frac{1}{3}$ Правобережжя виконували її з душі, в $\frac{2}{3}$ від двору (з господарства). Коли панщину накладалося від двору, то це було корисне для багатосімейних господарів, де було кілька робітників у родині. З душі панщина, за інвентарями, пересічно рахувалася 3 дні з чоловіка і 3 дні з жінки на тиждень. Від двору теж пересічно 3 дні на тиждень. Крім того, згонних днів звичайно 12 на літо, а також різні грошові данини й внески. Але в дійсності панщина була далеко важча, часто 4 дні на тиждень, а то й 5—6 з душі. Впливало на це й те, що поміщик часто платив за селян деякі податки до скарбу, а потім переводив ці грошові податки на селянські робочі дні і при тому обчислював їх далеко нижче від звичайної вартості. Окрім того, часто практикували панщину уроками, себ-то давали певний урок, що його мали закінчити, скажім, за 1 день, тимчасом як його було важко виконати й у 2. Ці уроки нормували звичайно поміщики, і селянин од них не міг одмовитися. Це важке становище селянства призводило до численних хвилювань та заворушень, кількість яких де-далі зростає близько середини XIX в., коли зростають і повинності селянські. Нарешті, це, як відомо, почало звертати увагу деяких адміністраторів, зокрема Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора Бібікова. Він починає з 1840 р. вживати заходів, щоб був заведений один інвентар для всіх поміщицьких маєтків, якого мали-б триматися поміщики. Треба сказати, — це певною мірою викликано було в нього бажанням трохи захитати становище поміщиків-поляків, після повстання 1831 р. Влада спочатку вагалася, але хвилювання і незадоволення селян, що, як рапортував Бібіков, почали „приходити къ онному (правительству) въ охлажденіе“, не бачучи допомоги, а головне різанина панства в 1846 р. в Австрії, приневолити його розв'язати цю справу в прихильному для селян розумінню. На початку 1848 р., як відомо, видано інвентарні правила, обов'язкові для всіх поміщиків під загрозою військового суду. Ці інвентарні правила приймали за основу пересічний тип панщини на Правобережжю. Це мало бути все-ж певною полегкістю для селянства, що радо зустріло запровадження цих пра-

вил. Треба сказати, що вже сама чутка про те, що їх незабаром запровадять, викликала поміж селянами, особливо в 1847 р., сильні заворушення, бо селянство чекало повного знесення кріпацтва. Завдяки цьому й заведення цих правил викликало часто хвилювання. Хоч узагаді, повторюємо, селяни здебільшого зустрічали заведення цих правил дуже радо, як певний перший крок у полегшенню їх становища ¹⁾).

Але й ці інвентарні правила не направили становища селян. Після першого обурення поміщики швидко знайшли можливість обходити ці правила. Передусім, частина з них, головне росіяни, цілком не виконувала цих правил, по-друге — вихід полягав в урочному становищі. Поміщики починають найбільш робити панщину уроками, що призводило до того, що селяни замість трьох днів на тиждень мусіли працювати 5—6. Напр., день жнив рахували в 1½ копи й більш, чого в один день ніяк зробити було не можна. День оранки, за уроком, розтягавсь на добрих 1½—2, і т. и. А до того поміщики накладають на селян ще й усякі додаткові податки. Окрім того, по-за інвентарями залишилися ще повинності, що їх накладала держава (напр., висилки їх направляти дороги для війська і т. и.). Все це робило становище селян важчим. Як пише сучасник ²⁾, підчас молотьби „у крестьянина жена и двое дѣтей отбывающихъ барщину, положенную на 4 души — економія выбрасываетъ по 3 копы, т. е. всякая душа должна была отбывать въ недѣлю три урока, и бѣдный мужикъ цѣлый день первый только носить изъ скирды 12 копень въ свой стожокъ, а затѣмъ молотить и молотить, а если до субботы не кончить урока, то его молотятъ“. Характерно, що весь цей час (з 1848—1861 р.) цей-таки сучасник зве урочним. Таким робом, як до запровадження інвентарних правил, так і після їх запровадження доля кріпака була надзвичайно важка. І не дивно тому, що селяни цілою низкою заворушень відповідали на панські утиски як до інвентарних правил, так і після запровадження їх, побачивши, що це не та воля, якої вони чекали.

Взагалі, з 1826 по 1854 р. на Правобережжю було 39 більших хвилювань, про які було донесено міністрові внутр. справ ³⁾. А скільки ще було дрібних вибухів придушуваних місцевими силами, що за них не подавали до відому вищих кіл.

Серед низки справ про ці заворушення, що знаходяться в нашому розпорядженню ⁴⁾, ми вважали за можливе виділити одну з них. Ми вважали за можливе зробити це, не вважаючи на те, що студія наша втрачає, безперечно, частину своєї вартости через цей огляд тільки одного випадку, що не дає підстав зробити висновки, — бо ця справа є надто цікава і різноманітна. Ми бачимо з неї різні роди утисків панів та спо-

¹⁾ Але треба сказати, що радість їх тривала недовго, швидко селяни бачуть, що ці інвентарі їм нічого не дають.

²⁾ Воспоминанія подольскаго старожила, „Кіев. Ст.“ 1898, кн. II, ст. 50.

³⁾ Ці всі селянські рухи на Правобережжю ще мало не цілком не досліджені.

⁴⁾ Автор працює над дослідженням селянських рухів на Правобережжю в першій половині XIX ст. (до 1861 р.).

соби експлоатації поміщиком селян, а також їх пригнічення, а поруч із тим і способи боротьби селян з цими утисками; з цієї справи виступають яскраво настрої тодішніх урядових кіл, звичайне поведження маршалків у таких випадках і поруч із ними уперте прагнення селян волі, гостра зненависть селян-кріпаків до своїх експлоататорів.

Хвилювання селян почалося в с. Кустовцях поміщика Гижицького. Становище селян було в цьому маєтку взагалі досить важке, але від 1840 р., коли помер старий поміщик і вступив у володіння молодий, Ян Непомук Гижицький, становище їхнє стало цілком неможливим. Панщина зросла до 6 днів на тиждень, постійні карі позбавляли селян здоров'я, землі селянські забиралося і т. и. Це приневолювало селян хвилюватися, подавати скарги і т. и. Але успіху ці скарги не мали. Обурення селян де-далі зростало і, нарешті, 23 липня 1847 року терпець селянам увірвавсь.

Почалася справа з дрібнички, порівнюючи з іншими утисками. Коли 23 липня селяни вийшли на панщину, — на жнива, то комісар (управитель) Пухальський, поставивши їх у ряд, почав сікти десятських за те, що деякі люди з їх десятку не вийшли, а також деяких селян за те, що вони опізнилися. Це обурило селян, і всі вони, понад 400 душ, рушили до поміщика скаржитися на управителя. Та коли вони звернулися з скаргою до пана, то той закричав на них, нехай-би вони йшли працювати, інакше він ще свого їм додасть до управителевої карі. Селяни почали було сперечатися, але побачивши, що козак несе вже різки, вирушили з панського двору, і трохи вже в меншій кількості пішли в станову квартиру, але станового пристава, Креповича, не застали. Тут канцелярист прийняв скаргу і порадив їм іти по домах, що частина й зробила. Та упертіші селяни (64 душі), знаючи, певне, що скарги до станового ні до чого не призводять, вирішили йти до самого Подільського губернатора, генерал-майора Сотникова. Вони вирушили до Вінниці, але по дорозі вони зустріли поміщика-єврея (як сказано в справі) Піуса Борейка; дізнавшись про їхню справу, він поставивсь до них спочутливо й порадив їм іти до Хмільника, бо губернатор має на ранок там бути. Селяни так і зробили. Прийшовши до Хмільника, вони заявили поліцмайстрові про те, що прийшли подати скаргу, і дійсно дісталися до губернатора, якому й оповіли про свою справу. Скарга їх спільна полягала в тому, що поміщик дуже суворо карає їх, а також примушує робити колосальну панщину, від понеділка до суботи включно, а через те селяни не встигають обробляти своїх ґрунтів і мусять віддавати їх із половини селянам суміжних сіл. Окремі селяни теж висловлювали свої кривди, що найбільш полягали в скаргах на жорстокі карі (один селянин показав, наприклад, спину, що ціла гнила від ран, які повстали від січення його різками), на те, що їхнім жінкам дається дуже мало льону, а вимагається прясти багато, а один скарживсь ще, що його жінку, вагітну, було взято на панщину, де вона викинула мертву дитину; не маючи сили нести її до дому (бо й сама ледві дійшла), вона залишила її там, і її з'їли собаки.

Окрім того, кілька селян заявило, що вони вже скаржилися раніше становому приставу і за це їх тільки покарано...

Поміщик Гижицький, що приїхав у цей час до Хмільника, пояснював розміри панщини тим, що селяни йому багато винні й за це відробляють панщиною. За деякі інші скарги відмовився незнанням. У відповідь губернатор наказав йому поводитися згідно з законами, не переобтяжувати селян панщиною і т. и., а селянам обіцяв послати комісію для розсліду з свого урядовця для доручень, жандармського офіцера і вінницького земського справника. Тимчасом доручив справникові потайки розслідувати справу.

9 серпня справник подав наслідки свого розслідування:

1) Селяни пішли скаржитися головне не з-за кар, а з-за великої панщини, що її не записувано в книжках.

2) Селянської панщини, згідно з інвентарем, належить на рік 180 день з душі, з них 12 літніх (згонних) та 12 шарваркових. Але в дійсності селяни працюють далеко більше. Поміщик Гижицький пояснює це тим, що селяни винні йому до 5.000 крб. і відробляють йому панщиною, а він розраховується з ними наприкінці року, погашаючи частину боргу. Але селяни закидають, що це робиться за бажання поміщика, а не так як належить.

Суперечка між поміщиком та селянами ще йшла про те, що поміщик вимагав, щоб селяни працювали три дні на тиждень з душі, а селяни хтіли від господарства. В інвентарі-ж Кустовецького маєтку про це не згадано.

3) В Кустовцях фабрик немає, але хліборобство велике.

4) Селяни досить багаті (!), мають по 18 моргів землі (рілля й сіножать) і робочу худобу. Тільки бідніші віддають землю з половини.

5) Жорстокого поводження з селянами не помічено й карають їх різками рідко (!).

6) За управителем Пухальським нічого поганого не помічено.

7) Що викидали жінки дітей, такі факти дійсно були, але, як гадав справник, вони залежали від різних випадкових обставин, а не від поводження управителя.

До цього справник додає, що селяни, повернувшись з Хмільника, не цілком виконують панщину, а також кажуть „дерзости“. Тому він вважає за потрібне, щоб придушити хвилювання селян, поставити тут військову команду, не менш як у 250 душ. Окрім того, він зазначає, що селяни всі виступають дуже одноставно і знайти привідців між ними не можна.

На цю останню пропозицію генерал-губернатор Бібіков, що його було повідомлено про події, дав свою згоду і прохав Подільського губернатора зробити відповідні розпорядження, зазначаючи, що це зробити треба для прикладу іншим, бо згідно з його відомостями по Поділлу почали ширитися чутки про повстання.

І справді, вже 12 серпня надходить звістка про селянські заворушення в с. Заливанщині (або Заливайщині), маєтку пом. Поповського,

що лежав на південний схід від Кустовець, і куди хвилювання перейшли з цього села. Про це повідомляв генерал-губернатора поміщик Поповський, у доповідній записці. Селяни, як він каже, шукають волі або принаймні хочуть стати скарбовими, не слухають поміщика і т. и.; вони організували, як він каже, своє правління, якого й слухаються, збирають на нього гроші і т. и., тим селянам, котрі ще виконують розпорядження поміщика, загрожують, домагаючися, нехай-би вони пристали до руху, усіх дворових обіцяються віддати в рекрути. На жнива, хоч вони й вийшли, але працюють дуже неохоче й поволі. Священника й поміщика не слухають, земського справника, що приїздив у Заливанщину, вислухали, але по його від'їзді знов хвилюються і посилають у сусідні села, закликаючи селян до непокори. Працюють дуже неохоче і, як гадає поміщик, чекають якогось прецедента (напр., покарання одного з них, то-що), щоб розпочати повстання. Поміщик прохає йому допомогти.

У відповідь генерал-губернатор наказав виїхати туди своєму урядовцеві для доручень — майорові Познякові, що мав розслідувати справу і вжити всіх заходів, включно до військової сили, щоб придушити рух. Рівночасно генерал-губернатор повідомив про цю справу Подільського губернатора і пропонував йому виїхати самому в Заливанщину, що той і виконав 14 серпня.

На деякий час відомості уриваються. Тільки за тиждень з'являється знов листування в цій справі. 21 серпня майор Позняк пише конфіденційного листа до Бібікова, що в ньому скаржиться на Подільського губернатора Сотникова, який займається, за його словами, тільки відмінюванням дієслова „говорити“. Він пише, що той кличе до свого кабінету селян по черзі й цілими групами й довго вмовляє їх бути спокійними та виконувати панщину, — замість того, щоб ужити рішучих заходів.

Рівночасно з цим листом надходять до генерал-губернатора й офіційні рапорти як майора Позняка, так і Подільського губернатора. За цими рапортами дальший хід справи змальовується так.

Приїхавши до Заливанщини, майор Позняк зараз-таки розпочав слідство, причому знайшов, ніби-то в селян є привідці (до 10 душ найактивніших селян), що їх він за рапортом до губернатора вважає за потрібне заарештувати й суворо покарати. Між селянами панує думка, що вони мають бути вільні або хоч скарбові, про що вони подавали прохання-скаргу. Як довідавсь Позняк, це прохання писали два однодвірці м-ка Махнівки: Проспер Маркевич і Іван Гедзинський, що зробили це на прохання писаря Махновської громади — Крижанівського. Усіх трьох було з наказу Позняка заарештовано й привезено до Заливанщини. Селяни, довідавшись про це, з'явилися другого дня до нього і прохали звільнити заарештованих; вони казали, що ці однодвірці не винні, що вони писали тільки на прохання селян, і вимагали, щоб у противному разі майор Позняк заарештував їх усіх. У відповідь Позняк наказав забити арештантів у кайдани й відправити до Бардичева у в'язницю.

В с. Кустовця і Заливанщині були тимчасом поставлені розсильні команди.

Подільський губернатор приїхав у Заливанщину допіру 18 серпня. Передусім він узяв економічний список селян і намітив з нього 35 господарів (з різних груп—тяглих, піших і т. и.), яким наказав з'явитися до нього. Але натомість до нього з'явилася вся громада і з плачем почала скаржитися та прохати справедливости. На всі вимоги губернатора йти на панщину вони рішуче відмовлялися, обіцяючи, правда, відробити її замість цього дня в суботу.

Як з'ясувалося згодом, ця впертість селян залежала від того, що вони побоювалися начеб-то ці трицять п'ять господарів покликані для покарання.

Скарги, які принесли селяни, що їх викликав і розпитував губернатор, були такі:

1) Величезна площа засіву в поміщика, що потребує величезної панщини. Селяни відбувають панщини 5 день на тиждень, лишається вільною тільки субота, але коли трапляється свято, то замість нього селяни мають працювати в суботу. В жнива примушують працювати всіх поголовно. Праця провадиться уроками, причому їх дається такі великі, що одноденну урочну працю ніколи в один день зробити не можна. Обрахунки-же панщини поміщик провадить неправдиво й кривдить селян. Жінок примушує прости дуже великі мотки, причому льон і коноплі дається напівгнилі, так що доводиться докладати своєї.

2) Селян дуже жорстоко карають. Гуменний Ясник б'є селян просто нагаєм, а вагітних жінок ставить на важкі роботи, через що 8 з них тепер загубили дітей.

3) Крім того, були висловлені різні особисті скарги селян, що найчастіш полягали в скаргах на відібрання у них сіножатей, робочої худоби і т. и. Багато також скарг на жорстоке поведження поміщика та економічного персоналу.

Такі були в головних рисах скарги селян; крім того селяни заявляли, що цілком задовольнити їх може тільки увільнення від поміщика, якого вони не хочуть мати за пана.

Не вважаючи на те, що й губернатор і майор Позняк визнавали скарги селян за правдиві, — все-ж обидва вони вирішили, що задовольнити їх можна аж тоді, коли селяни цілком заспокояться. Щоб заспокоїти селян, викликали дві роти Камчатського Єгерського полку: одну в Кустовці, де в цей час перебував старший урядовець для доручень при Подільському губернаторі, а другу до Заливанщини. Після цього губернатор поїхав зараз-же, не чекаючи, поки прийде військо, до Кустовець, звідки йому доносили про те, що селяни хвилюються і не виконують поміщикових розпоряджень.

Приїхавши туди, він зібрав усю громаду й запитав її, чому не робиться панщину. На це селяни відповідали, що виконують панщину; управитель-же Пухальський тоді почав наводити різні факти про не-

слухняність селян, головним з яких було те, що 18 серпня не вийшло на панщину 139 душ. Але, як з'ясувалося при розслідуванні, ці всі 139 людей були зайняті на іншій роботі, а саме: частина з них направляла шляхи з наказу економії, кілька було „в отлучке“ з дозволу економії, кілька лежало хорі, а решта працювала з наказу економії на інших працях. Не ствердилися також інші свідчення управителя Пухальського. Але все-ж не вважаючи на те, що за селянами, очевидно, була правда, губернатор наказав селянам виконувати розпорядження поміщика.

Селяни лишилися незадоволені з „суду“ губернатора. Вони боялися, що їм доведеться і далі працювати по 6 день на тиждень, про що тим більш їм сказали й управитель Пухальський і писар економії, який до того додав, що „пусть только уѣдет губернаторъ!..“.

В цьому-ж рапорті Подільський губернатор повідомив генерал-губернатора й про скарги селян с. Кустовець, а саме: 1) перед 6 роками поміщик захопив від селян 300 моргів ріллі та їхні сіножаті, а за це дав їм сіножаті в болотяному місці, цілком ні до чого непридатному.

2) З цим збільшенням площі економічної оранки зросла й панщина, що тепер сягає до 6 день на тиждень. Перед трьома роками скаржилися селяни на це становому приставу, але даремнісінько. Навіть більше: у паперах його канцелярії зовсім немає про це згадок.

Цьє зростання панщини та економічні злидні селян і призвели до вибуху після суворого масового покарання селян 23 липня. Тому, пише губернатор, обвинувачувати селян особливо не можна. Але, з другого боку, за таких обставин у них зростає незадоволення, що може колись призвести до повстання, а тому, на його думку, потрібно поставити тут роту салдат на екзакуцію й покарати найзавзятіших та найупертіших селян. Подібно зробити і в Заливанщині. По екзакуції-ж можна скласти спеціальну комісію, і вже їй доручити розслідувати, чи справедливі селянські скарги.

До цього губернатор додає, що поміщика Піуса Борейка, за те, що він спочував селянам, ба навіть дав їм гроші на хліб (полуімперіяла), замість, щоб спробувати їх повернути до поміщика, треба покарати за його „преступный“ учинок; губернатор наказав „подвергнуть его взысканию“.

Після цього, заарештувавши в с. Кустовцях п'ятеро людей і наказавши перевести екзакуцію майорові Познякові, губернатор виїхав до Кам'янця.

23 серпня мала розпочатися екзакуція. Лишивши півроти в Заливанщині, майор Позняк з 1½ ротами пішов до Кустовець, гадаючи з цього села розпочати екзакуцію. Прийшовши туди, він скликав громаду і почав питати, чи будуть вони виконувати розпорядження поміщика. На це ціла громада категорично заявила, що слухати його не буде, і панщину робити теж не буде. Тоді майор Позняк викликав одного з селян, щоб з нього розпочати екзакуцію, але під цей момент вийшов другий селянин і сказав, щоб екзакуцію почали з нього, а слідком за ним усі селяни, продершися крізь салдатські лави, кинулися в оточене

військами коло і, скидаючи верхній одяг, лягали на землю, вимагаючи, щоб сікли й їх. Побачивши це жінки, що стояли трохи далі, кинулися й собі на салдат і трохи не збиваючи їх з ніг, зчинили страшенний галас. Наляканий цим опором майор Позняк, бачучи, що може дійти до бійки і вважаючи, що його сили замалі, наказав салдатам відступити.

Повідомляючи про це генерал-губернатора, Подільський губернатор додавав, що, на його думку, треба послати туди батальйон салдат. Генерал-губернатор з цим цілком погодивсь і вислав навіть догану, чому відразу не було прислано більше війська. До цього він додавав, що треба утворити певну комісію для розслідування, яку й призначив губернатор з таких осіб: підполковника корпусу жандармів — Ельчанінова, повітового маршалка та асесора Губерніяльного Правління Беленкова.

6-го вересня, нарешті, було донесено генерал-губернаторові, що за допомогою 5 рот Камчатського Єгерського полку езекуцію переведено і селяни „заспокоїлися“. Справа була так.

Майор Позняк з п'ятьма ротами вирушив спочатку до с. Кустовець, де „намір відкластися від поміщицької влади доходив до фанатизму“. Тут спочатку був викликаний селянин Мишук, якого майор Позняк наказав покарати шпідрутенямя крізь „строй“ у 50 салдат — 8 разів. Але Мишук витримав кару й навіть, звернувшись до селян, казав їм, щоб вони трималися всі за одно. Селяни своєю чергою, коли його били, підбадьорювали його вигуками „держись міцно“, і т. и. Тоді майор ужив інших заходів: він просто наказав бити селян різками доти, доки вони стануть до покори. Це допомогло. Один селянин після 300 різок, а другий після 200 почали коритися, а за ними й ціла громада. Після цього військо перейшло до Заливанщини, де було за рапортом Позняка пересічено лиш п'ятеро душ, а решті обіцяно це-ж саме, коли вони не стануть до покори. Після цього оскільки п'ятеро покараних селян усе-ж скоритися не згоджувалися, їх було забито в кайдани й відправлено до в'язниці. Після цього військо 5 вересня пішло назад до свого табору.

Слідство-ж переведено не було. Було знайдено, що розпитувати селян про їхні кривди, зараз-же після хвилювання небезпечно, бо це може викликати новий вибух. Але, щоб хоч трохи заспокоїти селян, губернатор, як видко, поговорив з поміщиками про зменшення панщини, бо обидва поміщики зробили, принаймні, про людське око, деякі полегкості селянам. Поміщик Поповський у Заливанщині змінив інвентар, усунув економічний персонал, обіцявсь заплатити за селян податки в скарб за другу половину 1847 р. і подарував льон та мотки. Поміщик Гижицький у Кустовцях змінив інвентарні правила, усунув управителя Пухальського, економа та осавула.

Про це заспокоїння селян генерал-губернатор Бібіков 20 вересня повідомив царя. На запитання-ж од гр. Орлова ¹⁾ про причини руху, він пояснив, що за головні причини були „безпорядочное экономическое

¹⁾ Предсідателя головного Комітету в селянських справах у 40-х роках.

управленіє и мысль отложатся совсѣмъ отъ зависимости владѣльцу“. Оскільки-ж умовляння не допомогли, було викликано військо і пересічено в обох селах 67 душ (? ¹⁾), що примусило селян стати до покори.

Але спокій у Заливанщині тривав недовго. Селяни хвилювалися весь час і не цілком виконували панщину, а 24-го листопада знову ставсь вибух. За прецедент стала невелика справа, власне й приватного характеру, та в неї замішалися всі селяни, певно скориставши тільки з нагоди для нового виступу.

Новий управитель Заливанщини Косовський не дозволив вінчатися двом парам селян. Одній парі він не дав дозволу тому, що батьки їхні купили на весілля горілки не в панському шинку, а десь на стороні, другій-же парі тому, що ніби-то молода не була записана в ревізьких сказках. Без дозволу-ж од управителя піп не міг вінчати їх. Тоді селяни, поміркувавши, вирішили перебути без попа,—цивільним шлябом: просто батьки їхні прилюдно сказали їм „Боже вас благослови, живіть мирно, по-супружеськи, а після мусять будуть підтвердити цей шляб“. Це був в очах уряду вже карний акт, зневажання віри, і тому пристав послав команду з 16 людей (6 безстрочно-відпускних нижчих чинів, 9 однодвірців та 1 кінного розсильного) з наказом заарештувати головних учасників цього, батьків молодих та чоловіків (усього 7 душ). Але це їм не пощастило. Коли селян було заарештовано і їх хтіли вести до в'язниці у Вінницю, на команду напала юрба до 200 душ кількістю та змусила їх повернутися до двору економії. Сюди-ж під цей час приїхав пристав, але нічого вдіяти не міг. Селяни відбили арештантів і пішли з ними, ще й навіть захопивши служника економії, якого забили в кайдани і посадовили до хати, де сиділи селяни, призначені до віддачі в рекрути.

Пристав повідомив про це земського справника, а той, боючися, за його словами, ще більшого хвилювання, попрохав командира 4-ої легкої кавалерійської дивізії дати йому ескадрон гусар, що той і зробив, наказавши 5 ескадронові перейти до Заливанщини. Повідомляючи про це генерал-губернатора, земський справник додавав, що селяни знов дуже хвилюються, не відбувають панщини і т. и., а оскільки це село дуже велике (до 700 самих чоловіків), то варто цей ескадрон, а можливо й інші ще, поставити тут постоем.

Як видно, за допомогою гусар земському справникові досить швидко пощастило приборкати селянський рух навіть до приїзду туди полковника жандармів Ельчанінова, що його вирядив подільський губернатор. Уже 3 грудня справник повідомляв, що 10 душ проводирів заарештовано (в дійсності з 7 учасниками шлябу всього було заарештовано 14 душ) і відправлено до вінницької в'язниці, 5-й ескадрон гусар він поставив тут на постійні квартири (хоч він стояв там недовго), і прохав другий ще ескадрон розташувати десь у сусідньому селі ²⁾.

¹⁾ Мабуть помилка в чернетці,—видко, хтіли написати 6—7 душ.

²⁾ Це не було виконано.

Так знову рух у с. Заливанщині було придушено.

Тимчасом подільський губернатор прохав архієпископа Брацлавського й Подільського змінити священиків у с. Кустовцях та Заливанщині, „що виявили своє невміння заспокоїти селян“ (це було виконано), а крім того прохав послати духовну особу для „вразумлення“ селян Заливанщини. Окрім того, він наказав повітовому маршалкові перевірити становище й скарги селян, що той і зробив, повідомивши, ніби-то жадних утисків поміщика що-до селян немає, панщина надзвичайно мала, селяни в дуже добромu матеріальному стані і т. и.

Одиноким тільки полегшенням для селян був наказ про звільнення Косовського та висилка його з цього маєтку. Сталося це, як видно, головним чином завдяки листу князя Варшавського (Паскевича), в якому той казав, що вважає, що в цій усій справі винен Косовський, бо він не мав права забороняти шлюб, а мусів за купівлю горілки переслідувати згідно з законом¹⁾. Але як виконувалися ці розпорядження ген.-губернатора, видно з того, що Косовський у дійсності виїхав з Заливанщини тільки 4 жовтня 1850 р. (мало не через 2 роки після наказу і після кількох потверджень його).

Тимчасом селяни с. Кустовець теж не цілком заспокоїлися. Не маючися виступити знов активно, вони тільки подають скаргу заадресовану на царево ім'я. Хоч ця скарга жадних наслідків не мала, проте ми її наведемо, бо в ній виразніш, ніж у попередній, окреслено стан селянства, а також, як воно дивилося на губернатора.

У своїй скарзі селяни писали, що поки був живий старий поміщик, то їм жилося ще нічого, але син його їх надзвичайно пригнічує. Всю людність навіть з 8 років гонить од неділі до неділі на панщину, в свято вони теж не мають спочинку: вони возять у ці дні цеглу, пісок і т. и. Поміщик забирає їхні ґрунти й сіножаті. Поміщичий хліб збирається, а селянам зібрати свій немає часу і доводиться наймати для цього людей з сусідніх сіл. Поміщик примушує старих селян по-над 70 років, оголивши їм бороди й волосся, жати на полях разом із дітьми. Осавули його катують людей, уже 13 жінок загубили від цього передчасно своїх дітей, від покарання вмерло двоє підлітків: хлопчик 8 і дівчина 9 років. Дорослих карають, даючи від 80 до 200 різок, а щоб не було знаків на тілі, наказують класти на голе тіло кусник нового мокрого полотна. За дрібні провини людей забивають у кайдани і тримають так од 3 місяців до року, але й цим заарештованим доводиться відбувати панщину,—їх примушують у кайданах молотити хліб під доглядом варти. Від суворих кар та побоювання перед ними, один селянин 50 років, прийшовши до розпуки, повісивсь. Селяни багато років збирали хліб (одну десятю копу від господарства) на будівлю нової парафіяльної церкви, а поміщик забрав цей хліб, перемолотив та й продав за 1.350 рублів сріблом і ці гроші залишив собі.

¹⁾ Причини, якими був викликаний цей лист людини, цілком сторонньої до цих справ,—невідомі. Бібіков на це відповів, що єдиний спосіб припинити селянське хвилювання це запровадити інвентарні правила, про які він клопотався з 1840 р. і які тепер затверджені.

Далі зазначалося, що в цьому-ж 1847 р. в липні селяни вже раз скаржилися губернаторові подільському, але він за це, на прохання від поміщика, прислав проти них батальйон салдат для езекуції. Покарано було 1 селянина шпіцрутенами крізь „строй“ у 50 салдат — 8 разів, другого різками — 300 ударів, третього — 200 ударів, четвертого — 40 ударами витягнутою з піхов шаблею. Окрім того, він наказав і далі робити панщину за наказами поміщика Гижицького.

Зважаючи на це все, призведені до розпуки селяни прохали царя про справедливість та захист. Під проханням було 64 селянські підписи.

Відповіді на це прохання не було.

Трохи пізніш, 12 грудня, ми маємо звістку, що й селяни Заливанщини (30 душ) подали скаргу цареві. Але змісту тієї скарги ми не знаємо. Наслідків жадних вона не мала.

В наступному 1848 році, у липні, виникає знов хвилювання в с. Заливанщині¹⁾. Як доносив маршалок, селяни кілька день не виходили на панщину і відмовлялися робити згонні дні. Як з'ясувалося, сталося це через епідемію холери, що через неї селяни не робили деякий час панщини. Маршалок-же, що приїхав туди, став на бік поміщика. Він спробував сам привести селян до покори, але селяни його слухати не захтіли і почали вже справді хвилюватися, виконуючи панщину недбало й неповно. Тоді маршалок викликав туди 6-й ескадрон Новомиргородського уланського полку.

Земський справник приїхав у Заливанщину тоді, коли вже туди прибули улани. За їх допомогою він заарештував 9 проводирів і наказав їх висікти перед цілою громадою, а решті селян суворо наказав слухатися поміщика. Командира 6-го ескадрону він прохав допомагати поміщиківі, коли-б виникли нові конфлікти з селянами.

Окрім того, повідомляючи 26 липня про ці події генерал-губернатора, він додає, що на прохання від поміщика, кілька проводирів найупертіших, він одправив у земський суд для віддачі до арештантських рот.

Генерал-губернатор уважав, що військо в Заливанщину було введено передчасно. Але деякий час улани все-ж там лишаються, мабуть, через те, що прохав маршалок, який пояснював, що при них селяни краще виконують панщину.

На цьому закінчується хвилювання селян с. Кустовець та Заливанщини Вінницького повіту. Бачучи, що всі їхні виступи даремні, налякані постійними езекуціями, а може й діставши деякі полегкості від обов'язкових інвентарних правил 1848 р., селяни „заспокоюються“.

Треба ще згадати про долю заарештованих селян. Про долю перших п'ятох із них, що їх заарештував губернатор у Кустовцях, а також п'ятох — з Заливанщини (заарештував Позняк) після липневого заворушення 1847 р. відомостей немає. Правдоподібно, їх було пересічено й повернено по домівках. Заарештовані однодвірці, що писали скаргу се-

¹⁾ Як видно, гусари вже були виведені звідти.

лянам Заливанщини, як видно, були засуджені до в'язниці, принаймні 22-го січня 1849 р. ми знаходимо дозвіл генерал-губернатора Бібікова одного з них, Проспера Меркевича, як менш винного, звільнити на поруки. Так карали за тих часів навіть написання скарги для покривдженого селянського люду: цілі роки мусіла сидіти така чоловіколюбна людина у в'язниці за свій добрий учинок.

Ми маємо також відомості про 14 заарештованих селян у справі, так мовити, цивільного шлюбу. Листування в їхній справі почалося вже з кінця липня 1848 року, але остаточне рішення сталося тільки наприкінці того року. 27-го листопада подільський губернатор повідомляв ген.-губернатора, що ці 14 заарештованих відіслані назад у с. Заливанщину. Окрім того, що вони просиділи рік у в'язниці, вони ще всі були пересічені при арешті, а 6 із них, іще й при звільненні. Обидва подружжя, одружені цивільним шлюбом, було наказано перевінчати в церкві.

Нарешті, є ще звістка про тих селян с. Заливанщини, яких поміщик Поповський прохав відіслати до арештантських рот. Їх було чотири (Лихвар, Красноголовець, Янишпольський, Матвійчук) і усі вони відзначилися у всіх хвилюваннях селян, як найактивніші. Але їх усе-ж не було віддано до арештантських рот і було знайдено, що хоч вони й винні, але оскільки вони вже покарані¹⁾, то залишити їх у селі лиш під суворим доглядом і записавши в штрафну книгу. Та це ухвалено в січні 1850 р., себ-то селяни все-ж просиділи у в'язниці близько 7 місяців.

Після цього уланів, що стояли в Заливанщині, було відіслано на свої постійні квартири.

Так закінчивсь цей епізод із упертої та жорстокої боротьби селянства проти панства за своє визволення.

¹⁾ Як вони були покарані, відомостей немає.

ЖДАНОВА НАД. МИК.

З АРХІВНОЇ ЗБІРКИ ЯК. НОВИЦЬКОГО.

Після покійного етнографа та історика Катеринославщини Я. Новицького залишилася ¹⁾ збірка архівних документів, які підбирав покійний за-для своїх задуманих праць. Тепер ця збірка знаходиться в Українській Академії Наук, і в Комісії Історично-Географічній вирішено було переглянути її, щоб виділити ті справи, котрі мають у собі відомості історично-географічного змісту. Перегляд виявив склад збірки та певні групи справ.

Справи з історії міста Олександрівська. Я. Новицький і раніш цікавивсь історією свого міста, де він так довго жив та був на посаді; пізніш цей загальний інтерес здобув нову базу, коли місто вирішило святкувати століття свого існування. Як визнаний знавець місцевої історії, Я. Новицький був закликаний, щоб організувати справу святкування й виробити програму. Між иншим намічено було видати книжку з історії міста Олександрівська, що її мав зладити сам Я. Новицький. Це завдання вимагало перегляду архівних джерел і, певно, місцеві установи прийшли на допомогу тому, кому було доручено написати історію міста. Цим можна пояснити те, що в руках покійного автора було скупчено збірку архівних матеріалів, але, здається, не всі вони в порядку дійшли до нас. справи мають великі прогалини, і не можна простежити систематично будь-якої галузи міського життя, бо бракує багато з тих справ.

Історію міста Олександрівська Я. Новицький так подавав у короткім витязі. „Историческая справка. 15 августа 1770 г. въ царствованіе имп. Екатерины II пустынное мѣсто при устьѣ Сухой Московки занято было военнымъ лагеремъ подъ командою полк. Фредездорфа, а 17 августа заложена Александровская крѣпость Новой Днѣпровской линіи и при ней Александровскъ подъ именемъ военного форштадта. Въ 1785 году Александровскъ форштатъ переименованъ въ посады. Въ царствованіе Александра I 5 июня 1806 г. въ силу высоч. подтвержденныхъ штатовъ Екатеринославской губерніи послѣдовало открытіе новыхъ уѣздовъ Верхнеднѣпровскаго, Славяносербскаго и Александровскаго и посады Александровскъ переименованъ въ уѣздный городъ. Выборы должностныхъ лицъ въ уѣздныя должности состоялись 10 сентября, а формальное открытіе уѣздныхъ учреждений послѣдовало 15 октября того жъ 1806 г.

¹⁾ Про Новицького напр. у „Україні“, 1926, I. 186 і д.

Послѣдняго числа граждане праздновали преобразование посада въ уѣздный городъ (Архивы: Запорожскій, Покровскаго собора, Предводителя дворянства)¹⁾. Так коротенько переказав Я. Новицький початкову історію поселення Олександрівська, оперту на власних архівних дослідах у місцевих архівах. План святкування століття намічав можливість швидкого видання і через те треба було поспішати з підготовленням книги. Про цю систематизацію архівних джерел свідчать обгортки окремих справ, на яких зазначено і зміст самих справ та часом той розділ, до якого ці матеріали мають у розробленій формі увійти. На деяких обгортках маємо зазначення років та районів, окремих місцевостів, окремих поселень, на інших маємо докладніші — „1814. Городскіе налоги. Билеть на пересыльнаго арестанта“ (перед арк. 2001); 1813 г. Населеніе уѣзда (це на підставі справи про збір рекрутів з місцевої людности арк. 2004, отже виявляє ця замітка, як хтів дослідник використати вказівки справи, щоб вяснити кількість людности); 1812. Училища (знов-таки вказівка про систематизацію матеріалів за-для дальшої праці). 1811. Почта, тракты, мосты, переправа (може бути, теж вказівка на розділи наміченої праці). 1824. Тракты, Кичкасская переправа; 1823. Тракты и почты; 1827. Статистико-экономическое описаніе Александровска; 1842. Городскіе доходы...“. Таких заміток про зміст документів багато більше, і з них можна зробити певне уявління, як намічав собі дослідник свою дальшу працю, як систематизував документи в певнім порядку, які розділи в цій праці для себе намічав. Щоб виявити науковий підхід до архівних джерел, було-б цікаво зібрати оці всі зазначення Я. Новицького та з них реставрувати план дальших праць дослідника.

Справи з історії м. Олександрівська дуже різноманітні, але як було вже зазначено, мають у собі значні прогалини, що перешкоджають скласти повну суцільність джерел за-для вяснення історії певної галузи міста. Справи статистичного та податкового змісту подають кількість людности за різні роки; пізніш після певної програми вимагали від міських установ складання звідомлень економічного змісту, але такі звідомлення збереглися не всі, не за всі роки і з них можна вибрати потрібні дані лиш за окремі роки, за які збереглися такі звідомлення²⁾. Коли-б такі звідомлення збереглися за всі зазначені роки з відомостями про різні галузі міського господарства та міщанських зайнятть, можна було-б простежити послідовні зміни в господарстві міським та зайняттях міщанства місцевого. Візьмімо за-для прикладу звідомлення 1827 р. Про зайняття хліборобством міщанства та купецтва зазначено, що місто має лиш вигін і через те людність не може займатися хліборобством і відомостей про врожай не подано. Гуралень у місті Ол. не було. „Заводовъ

¹⁾ Арк. 2226.

²⁾ Арк. 2141; подає „Александровская Городская Рагуша свѣдѣніе къ отъчоту за 1827 годъ по разнымъ частямъ хозяйственныхъ, заводскихъ, полицейскихъ исправлѣній и о прочемъ существовавшемъ въ томъ году въ городѣ Александровскѣ“.

овцеводства въ 1827 году состояло чотирѣ: мѣщанки Феклы Бурминской одинѣ, въ котормѣ заключается овецъ шпанской породы до 150, волоскихъ до 50. Купеческого сына Павла Кравцова с компаніономъ мѣщаниномъ Иваномъ Корсунскимъ одинѣ, волоской породы—500. Мѣщанина Василя Боброва одинѣ въ количествѣ штукъ шпанскихъ 55. Петра Приходька одинѣ, шпанскихъ 50 да разныхъ городскихъ жителей—руской породы до 2000 штукъ, которые находятся внѣ города на нанимаемыхъ помѣщичьихъ дачахъ, полушпанскихъ же заводовъ не было. Конскихъ заводовъ въ городѣ не было кромѣ для домашняго употребленія мало-россійской породы, коихъ изъчисленнихъ сказалось 60 штукъ. Заводовъ скотскихъ въ 1827 году въ городѣ не состояло, кромѣ имѣвшихся у подвѣдомихъ ратуши гражданъ для домашнихъ нуждъ, коихъ по изъчисленію оказалось до 500 штукъ да особо на помѣщичьихъ земляхъ имѣютъ...“.

Шовківництво не поширено, виноградицтво теж не поширено. Бджільництвомъ займаються мало, нараховано до 100 колод. Рибальствомъ займаються мало, „токмо для домашняго употребленія, по рѣкѣ Днѣпру уступамъ оногo и по разнымъ въ плавняхъ озерамъ, гдѣ ловится рыба сула, щука, синець, карась и линь“. Фабрикъ нїякихъ нема.

Такі відомості подає звідомлення за 1827 р., і вони, як бачимо, маляють економічний стан міста Ол. в досить сумнихъ рисахъ: промисли не розвинені, про деякі подано таке поясненія: „по причинѣ неимѣнія вигодныхъ мѣсть и по суровости климата займаються пчеловодствомъ нѣкаторіе изъ городскихъ жителей“.

Реестри поборові теж виясняють стан заселення міста. Вони подають нам розподіл на певні групи, оскільки ці групи несли свої спеціальні податки та виконували певні роботи. Обчисляючи певні норми податків та невиклати поборів, такі реестри мусіли зазначати окремі групи людности та кількість люду по цихъ группахъ. Ось, наприклад, такий податковий реестр з 1808 р. „Имянной реестръ учиненъ в Александровскомъ нижнемъ земскомъ судѣ изъ такового жъ здешняго уѣзднаго казначейства сколько и на комъ именно остается не во взисканіи оклада настоящаго года и недоимокъ прошлыхъ годовъ равно и другихъ принадлежащихъ казнѣ взысканій“¹⁾. Тут ми маємо такі групи людности: „купцовъ христіанъ—13 душъ. Мѣщанъ христіанъ—260. Пользующихся мѣщанскимъ правомъ однодворцевъ—5; козаковъ—7; казенныхъ поселянъ—6. Воинскихъ поселянъ—2; мѣщанъ евреевъ—15“. Такимъ чиномъ податковий реестр дає намъ вказівки про склад людности міської, про ті групи, на які вона поділялася за тихъ часів, про кількість люду в кожній групі. Наведені дані можна доповнити з иншого реестру того-ж-таки часу, де подано нові дані, а крімъ того зазначені групи пояснено докладнїш. „Вѣдомость колїкое число состоитъ въ городѣ Александровскѣ купцовъ и мѣщанъ по послѣдней 5-ой ревизіи написанныхъ и послѣ оной причисленныхъ“. Группы маємо тутъ такі з детальнїшими зазначеннями „Купцовъ 3-й

¹⁾ Арк. 2106.

гильдії російської породи—6, малоросіань—6, викрещеної із євреїв—1. Мѣщань велико-російської породи—56, малоросіань—170, польської нації—16, волоської—1, съ священническихъ дѣтей · 1; по росписи 1800-го года причисленнихъ: польської нації—4, волоської нації—3, малоросіань—8, непомятихъ родства—1, цесарської нації дезертировъ—5; мѣщань євреїв—15. Пользующихся мѣщанскимъ правомъ однодворцевъ—5, малоросійскихъ козаковъ—7, воинскихъ поселянь—6¹⁾. Певні доповнення що-до складу міщанства подає окрема „Вѣдомость о єврейхъ пожелавшихъ приписатся по городу Александровску въ мѣщане съ объясненіемъ гдѣ кто состоялъ въ купеческомъ или мѣщанскомъ званіи“ (арк. 299). За ревізії 1795 р. такихъ купцівъ не було, пізніш подали заяви 9 купцівъ; з Звиногородки—3, Гуманя—1, Павлограда—1, Катеринослава—2, Оріхова—2, отже—9. Крім того записано ще—5: з Вінниці—1, Бершецька Кам.-Под. губерні—1, з Люблина в Галичині—1, з Тарноруди в Галичині цесарські піддані—2, всього 14. Щоб порівняти, можна подати ще дані з реєстру 1809 р. „Купцовъ христіанъ—14, мѣщанъ христіанъ—260, євреїв—15, воинскихъ поселянь—2“ (арк. 257). Наведемо ще дані з реєстру 1811 р. про склад міської людности. „Купцовъ—11, мѣщанъ платящихъ пятирублевой окладъ христіанъ 294, євреїв 6, викрещеної із євреїв—1, пользующихся мѣщанскимъ правомъ козаковъ—7, однодворцовъ—4, казенныхъ поселянь 1 душа, женскому же полу такъ какъ оно по высочайше утвержденной формѣ ревизской сказки не показано переписи не было, почему и свѣдѣнія въ сей ратуши нѣтъ“ (арк. 183). Інший матеріал про людність подають списки парафіан церков—полкової кріпосної Олександрівської 1797—1798 р. (військова частина), пізніш Покровської посадської 1801, 1804 р. (вони подають такі дані—„купцовъ и мѣщанъ 231, женъ ихъ 281 въ 1801 г.; купцовъ и мѣщанъ—321, женъ ихъ 301 въ 1804 г.). Інші дані про заселення міста Олександрівська подають реєстри домовласників міста (крім домів духівництва) в звязку з збором на утримання місцевої поліції. Тут ми маємо такі групи 1800 р. „Оберъ офицерскихъ и помѣщичьихъ—29 (домовласників), отставныхъ солдатъ—42, инвалидной команды 18, штатной 17, купцовъ 9, мѣщанъ 107 (далі йдуть домовласники селяни Вознесенські)²⁾. У пізнішій реєстрі того-ж типу ми маємо такі групи: „оберъ-офицерскихъ и помѣщичьихъ—29, отставныхъ солдатъ 42, инвалидной команды—18, штатной команды—8, иногородные—10, купцы и купеческіе сыны—9, мѣщаны—113“ (арк. 122—9, 228, домовл.), далі так само селяни домовласники вознесенські. Ці дані певною мірою малюють нам склад людности за окремі певні роки, хоч ми не можемо простежити повільного збільшення людности за певний час, як це було-б варто перевести, коли-б відповідні матеріали були в потрібній повноті. Пізніше „Вѣдомости по городу Александровску“ подають дані про стан забудування за роки 1842 та 1843. „Казенныхъ домовъ каменныхъ: тюремный замокъ 1, кладовая 1, провіантскій мага-

¹⁾ Арк. 320. ²⁾ Арк. 262 і д. (порівн. реєстр на арк. 270—1).

зеинь—1 (1842—1843); частныхъ домовъ: каменныхъ 0, деревянныхъ — 418 (1842 р.),—420 (1843 р.).

Цікаве питання це прихід до міста Олександрівська люду з інших міст. Вже зазначено було раніш склад захожого міщанства, де маємо окремих осіб з Галичини, що зайшли до Олександрівська на життя. Так само зазначено осіб волоського походження, які зайшли до Олександрівська. Тут ще маємо вказівки, як зростала міська людність, приходив люду з інших далеких міст та країн. Зазначимо тут, що в формулярнім 1808 р. списку „чиновъ Александровской городской ратуши“ маємо зазначення, що бургомистр з міщан м. Обояни так само і ратман з міщан м. Обояни.

В реєстрах людности м. Олександрівська ми маємо зазначення, звідки та чи инша людина прийшла до м. Олександрівська на життя, разом з тим зазначення, з якого стану ця людина походить. Таким чином ми можемо собі уявити, з яких груп поповнювалася людність міста, хто приходив. У ревізьких сказках маємо коло деяких осіб такі зазначення. „Ревизская сказка 1811 г. сентября... дня Екатеринославской губернии уѣзднаго города Александровска о состоящихъ мужеска пола разнаго званія людяхъ... Василий Никитичъ сынъ Гаращенко... изъ дезертировъ причисленъ въ 799 году... Степанъ Артемьевъ сынъ Артемьевъ изъ дезертиръ причисленъ въ 1799 году“... Отже, як бачимо, міська людність зростала також і через приписування дезертирів. Сенатський указ 9/І 1802 р. наказував тим дезертирам, котрі „ясно доказали таковое званіе, отбирая отъ помѣщиковъ, дозволять имъ избрать родъ жизни, какой пожелаютъ, или селиться на казенныхъ пустопорожнихъ мѣстахъ здѣшной губернии, по собраннымъ отколь слѣдуетъ по сему предмету свѣдѣніямъ“. Згідно з тим указом сенатським „водворено по посаду Александровскому въ мѣщаны мужеска полу 6, женска 5 душъ, къ платежу податей подушныхъ по 2 руб. 50 коп. съ накладными съ начала будущаго 1804 года причислить“; разом з тим ратуші наказано закінчити справу „о неводворенныхъ еще дезертирахъ... пожелавшихъ приписаться по тому жъ посаду въ мѣщани“. Ратуша в цій справі шукала, хто міг-би поручитися, що приписані добре будуть платити податки — „за представленіемъ въ исправномъ платежѣ податей поручительныхъ подписок“¹⁾. Відомості про родинний склад отримувала ратуша від земських судів, так про Михайла Кондрашова з слоб. Василівки Маріуп. пов. тайн. сов. Попова подано відомості з Маріуп. нижн. зем. суду. Такі-ж відомості маємо про людей з слоб. Андріївки Павлоград. повіту поміщ. Іваненка.

Далі до міщанства вступали „бродяги освобожденные по высочайшимъ повелѣніямъ отъ крѣпостныхъ работъ“. Так Іван Туркин та інші висловили бажання „за неимѣніемъ въ Екатеринославской губернии для причисленія въ поселяне пустопорожней земли причислиться въ Александровскіе мѣщане“. Дозвіл було дано, але з тим щоб вони „предста-

¹⁾ Арк. 1—6.

вили бы отъ общества мѣщанскаго удостовѣреніе писменное, что оное въ общежитіе ихъ пріемлетъ и подписку поручительную с тѣмъ что до будущей ревизіи должны за нихъ вносить казенныхъ податей и общественныхъ повинностей отвѣтствовать"... Так само „изъ Очаковской крѣпостной работы заграничныхъ выходцевъ Алексѣй Сукаленко и російскихъ бродягъ Василиій Науменко и Никита Мячилинъ объявили желаніе быть причисленными въ числѣ Александровскихъ поселянъ, которые и отправлены отъ его Дальмана для водворенія здѣсь съ даннымъ быльтомъ въ оную градскую полицію ¹⁾).

Про тих, хто висловлював бажання оселитися на життя в Олександрівську, збирали відповідні дані. Ось одна така „ревизская сказка 1812 года декабря 14 д. Екатеринославской губернии города Александровска о пожелавшемъ причислится въ Александровскіе мѣщани иностранецъ Андреє Франчишнѣ Джанинѣ... Корсиканскій уроженецъ — 40 годъ“ ²⁾). Зазначимо ще прохання „волоской націи Тимофѣя Васильева сына Фашина“, в яким подано такі дані про цього зашого волоха. „От роду 32 года, родился въ Валахіи... и тамъ жилъ при отце матерѣ и въ разныхъ людей двадцать шесть лѣтъ, а назадъ тому шестой годъ вышелъ я съ волоскими отарами на таврическую степь и тамъ проживалъ въ разныхъ волоховъ при отарахъ, но будучи при бывшій въ 795 году ревизіи на таврической степѣ ни въ какой родъ жизни не вписанъ, и нынѣ слышу высочайшій е. и. в. указъ“... Волоської націи виходень вирішивъ приписатися до мѣщанства м. Олександрівська. Як звичайно, в тім, що Фашин виплачуватиме як слід усі збори, дали „поручительную подписку“ місцеві люди і Фашина зачислено до мѣщанства „яко прописного по ревизіи“ на 1800 р. Зазначимо ще справу „поселянина казенного селенія Вознесенского Павлоградского уѣзда Емельяна Попудка“, який бажав записатися до мѣщанства і дав, як звичайно, „поручительную подписку в платежъ какъ по селянскому такъ и по мѣщанскому званіямъ податей (арк. 1425, 1800 р.)“. Занотуємо ще тут „Вѣдомость учиненная въ Александровской ратушѣ о записавшихся въ купечество и мѣщанство изъ казенныхъ поселянъ со времени состоянія высочайшего манифеста о учиненіи пятой ревизіи то есть съ 23 июня 1794 по нынѣ настоящій 1804 годъ“, де маємо на 4-тім місці „Черниговской губернии города Ромна козакъ Павелъ Кривошея“ (арк. 1415), на 9-тім місці „Курской губернии города Обояни однодворецъ Сергей Гутровъ“ (решта з Катеринославської губерні сел. Вознесенського, Волоського, слоб. Павлівки, слоб. Сукачівки).

Як бачимо, в справі запису до мѣщанства велику вагу мали „поручительныя подписки“, що гарантували своєчасну виплату податків. Це було важливо, щоб забезпечити „городовую ратушу“ від збільшення недоплат, які так важко лягали на міські органи та викликали спеціальні заходи боротьби з ними.

¹⁾ Арк. 260, 360.

²⁾ Арк. 3855.

У справі боротьби з недоплатами доводилося вирішувати побіжно і деякі загальні питання з тим зв'язані, кому, наприклад, піклуватися про ліквідацію недоплаток подушного окладу з міщан кріпости Петровської за 1813—1814 р., бо там було скасовано ратушу. Наведено відповідний параграф з маніфесту, що „для предупреждения недоимокъ волостные головы выборные и старшины имѣють право тѣхъ крестьянъ, на коихъ лежитъ недоимка отъ нерадѣнія или распутства, а не отъ пожара или другихъ несчастій происшедшая, по мирскому приговору употреблять въ самомъ селеніи въ работу или отослать въ рабочій домъ“. Далі вирішено, що по справах недоплати підлягають зазначені міщани Петровської кріпости Олександрівському нижн. зем. судові (л. 62—64, 1814 р.).

Дворянські справи найчастіш стосуються до в'яснення економічного стану в зв'язку з податковими питаннями. Різноманітні реєстри дворянства складені в зв'язку з роботами проведення шляхів, з вистачанням робітників та іншим. Маємо окремі реєстри зубожілого дворянства, що вимагало якоїсь допомоги.

Побутових епізодів дворянського життя не багато. Зазначимо справу про нещасливий шлюб дворянки, яку ошукав на цім заїжджий надвірний совітник. Покривджена прохала „отъ притязаній Молчанова здѣлать меня свободною и, позволивъ мнѣ вступить въ законный бракъ, за невинное меня клеветаніе, обманъ, лишеніе дѣвства и грабежъ съ Молчановымъ поступитъ по законамъ“¹⁾.

Генеалогічних матеріалів не багато. Зазначимо справу Товбичева. Ще раніш у 1808 р. Товбичев „представлялъ въ доказательство дворянскаго его достоинства 1) универсалъ гетмана Малої Росії обоихъ сторонъ Днѣпра и войскъ запорожскихъ графа Раумовскаго 1756 года февраля 12 дня, что отецъ его Дмитрія, Переясловскаго полку значковий товарищъ Іосифъ Товбичевъ, полковаго обознаго — компанійскаго Ивана Товбичева сынъ, за продолженную имъ чрезъ 20 лѣтъ, первіе въ третьемъ компанійскомъ полку въ чинѣ сотничьемъ, а потомъ въ Переясловскомъ полку значковымъ товарищемъ добропорядочную службу, опредѣленъ въ третій компанійскій полкъ полковымъ писаремъ того 1756 года февраля 6 дня, 2) патентъ Малороссійской Коллегіи 1769 года апрѣля 1 дня, что оный Іосифъ Товбичевъ за продолженную имъ службу и бытіе въ походахъ произведенъ во 2 компанійскій полкъ полковымъ обознымъ, 3) патентъ оной Коллегіи 1772 года сентября 21 дня, что онъ Товбичевъ за долговременную службу произведенъ въ малороссійскіе полковые обозные, 4) патентъ той же Коллегіи 1774 года февраля 24 дня, что онъ Товбичевъ за службу его и бытность въ походѣ и сраженіяхъ произведенъ компанійскимъ полковникомъ, 5) указъ Государственной Военной Коллегіи 1780 года іюля 27 дня, что проситель поручикъ Дмитрій Товбичевъ состоялъ на службѣ съ 770 года, изъ малороссійскаго

¹⁾ Арк. 2703.

шляхетства и находился въ Черниговскомъ легкоконномъ полку подпоручикомъ, 778 апрѣля 21 былъ въ походахъ и сраженіяхъ въ Крыму, а 780 года февраля 18 отъ воинской службы отставленъ съ награжденіемъ поручья чина“. Зауважимо теж і справу Марка Бакумова, який подав „на дворянское его достоинство доказательства, въ которыхъ значится въ выписѣ Миргородскаго уѣзднаго суда данной оному просителю регистратору Бакумову 1796 года июня 20 дня подъ № 386-м, что по поданному отъ него въ тотъ судъ прошенію относительно выдачи ему съ хранящихся въ томъ судѣ старинныхъ мѣскихъ книгъ о предку его Степану Бакумову служившему давныхъ годовъ за малороссійской команды въ должности означающей дворянскую службу выписи и по учиненіи въ миргородскомъ уѣздномъ судѣ съ показанными мѣскими книгами выправки явилось, что въ одной съ нихъ подъ 1711 годомъ Степанъ Бакумовъ дѣйствительно сотникомъ написаннымъ состоитъ, въ чемъ и оная выписъ означенному регистратору Марку Бакумову выдана въ свидѣтельствѣ за подписомъ двенадцати человекъ благородныхъ дворянъ засвидѣльствованномъ о точности рукъ подписавшихся... мы будучи совершенно о томъ извѣстны симъ истинно утверждаемъ, что прадѣдъ его, Степанъ Бакумовъ, имѣя на собственныхъ своихъ имѣніяхъ въ полку Миргородскомъ жительство, продолжалъ службу всероссійскому императорскому престолу сотникомъ, какъ о томъ особо удостовѣряетъ выписъ данная ему Бакумову изъ Миргородскаго уѣзднаго суда, а по немъ дѣдъ Семень въ числѣ знатнаго товариства, отецъ же Акимъ Бакумовъ оставшись въ малолѣтствѣ хотя и не достигъ подобнаго достоинства, однакъ вель, какъ равно и самъ проситель ведетъ нынѣ, жизнь и состояніе подобно предковъ своихъ благородное, во всемъ дворянскому достоинству соответственное, въ чемъ, и что точно реченной проситель Марко Бакумовъ произошелъ отъ вышеписаннаго сотника Степана Бакумова по мужней линіи, сіе ему Бакумову на основаніи высоч. о дворянствѣ грамоты 92 статьи 12 пункта за подписомъ...“

З дворянських унутрішніх станових відносин зазначимо тут справу обрахунку „суммъ съ 1797-го по 1803-й годъ на общественныя повинности собираемыхъ по Мариупольскому уѣзду“. Поясненія одного з учасників цього підрахунку виявляють складні умови провадження цієї справи. „Излишне было бы здѣсь описывать, какіе затрудненія встрѣтились при самомъ началѣ сихъ ращетовъ. Неимѣніе вѣрныхъ свѣденій о числѣ душъ зборомъ обложенныхъ, ни раскладокъ по коимъ оной производимъ былъ, кѣмъ именно и куда употребляемъ, были главною причиною прочимъ невозможностямъ; суммы взыскиваемы были земскаго суда членами, секретаремъ, канцелярскими служителями и даже неслужащими посторонними чиновниками; изъ числа сихъ послѣднихъ есть отставной фурьеръ Федоровъ присвоившей на себя званіе атамана неоседлыхъ бурлакъ которой производилъ съ нихъ безъотчетно взысканіе до знатной суммы простирающееся! — не менѣ же сего было безпорядочно и употребленіе ихъ; всякъ, выключая Федорова, получившій во

взысканіе зборъ сдѣлалъ и употребленіе онаго по своему произволу, то выдачею почтсодержателямъ, то на другіе расходы, безъ всякой записки и должныхъ опредѣленій. Все сіе не могло премѣнить нашего усердія въ продолженіи ращетовъ, общую пользу составляющихъ. Цѣлой годъ безъ прерывно занимаюсь ими собрали всѣ свѣдѣнія изъ дѣлъ, какіе отыскать могли по 1801-й годъ, оставалось только повѣрити ихъ противу квитанцій, но и въ зборъ сихъ произошла крайняя медленность и почти самая невозможность... (з міста Оріхова I/II 1804 р.). Місцева дворянська маса не виявляла великого зацікавлення до цієї справи, хоч вона і мала загальне значіння. Один лист з листування в цій справі виясняє нам це відношення дуже ясно. Лист цей адресовано „Маріупольскаго уѣзда господамъ почтеннѣйшимъ дворянамъ“. Зміст його можна бачити з цього. „Благородное дворянство изъ оповѣщенія моего извѣстно было, что вчерашнее 26-е число сего м-ца былъ тотъ день, къ которому я имѣлъ честь приглашать почтеннѣйшихъ господъ дворянъ въ селеніе Гуляй Поле трактовать о окончаніи разныхъ дѣлъ пользу общую сего уѣзда составляющихъ. Я прибывши вчерашнего дни въ сказанное селеніе не нашель въ немъ ни одного изъ сочленовъ дворянства и ожиданіе мое въ протеченіи цѣлыхъ сутокъ было тщетно; сіе довольно увѣрило меня, что господа дворяне Маріупольскаго уѣзда мало уважили мое приглашеніе и общую пользу съ нимъ сопряженную и мнѣ не оставалось ничего болѣе какъ съ крайнимъ сожалѣніемъ оставить селеніе Гуляй Поле болѣе потому, что когда назначенное къ собранію время прошло, то ожиданіе неизвѣстнаго было бы для меня сколько обиднымъ, столько и званію моему предосудительнымъ. Я увѣренъ, что многіе изъ господъ дворянъ, коимъ угодно будетъ прибыть сюда въ послѣдующее уже время (и къ свѣдѣнію коихъ я о моемъ сюда прибытіи сіе оставляю) во оправданіе свое могутъ представлять разные невозможности въ явкѣ ихъ на назначенное къ тому число, то на сіе довольствуюсь сказать, что обязанность изъ нихъ каждого есть пользу общую предпочитать частной и когда я въ протеченіи почти четырехъ лѣтъ званія дворянствомъ на меня возложеннаго носилъ всѣ тягости съ нимъ сопряженныя, то малое время къ сѣзду почтеннѣйшихъ дворянъ требующее не могло почестся каждому тягостію. Заключение сего оканчиваю тѣмъ, что прибывшіе за симъ къ собранію господа дворяне обязаны будутъ для вышеписанной надобности явится въ городъ Павлоградъ къ тамошнему господину предводителю дворянства Озерову, къ которому и всѣ принадлежащіе до должности моей дѣла на основаніи предписанія Главнаго Начальства будутъ мною въ скорости отправлены...¹⁾

З надзвичайних зборів, що спадали на місцеве дворянство, зазначимо тут збори, що звязані з воєнними справами 1806 року. Маніфест імператорський про закордонні дипломатичні стосунки датовано 30/VIII 1806 року. Пізніший маніфест від 16/XI 1806 року говорить уже

¹⁾ Арк. 1927.

про війну (арк. 1954, 1953). Зокрема зауважено про прикордонну смугу: „мы удостоверены, что верные наши подданные пограничных губерний в настоящих обстоятельствах особенно усилят опыты их преданности и усердия ко благу общему и не колеблясь ни страхомъ, ни тщетнымъ обольщеніемъ пойдуть съ твердостью тою же стезею, на коей подъ сѣнію законовъ и кроткого правленія срътали они доселѣ спокойствіе, незыблемую собственность и раздѣляли благоденствіе всей Имперіи общее“. В звязку з планами війсьними намічено і утворення теж „подвижныхъ государственныхъ магазейновъ“, за-для яких людність мала дати хури, волів та погоничів. В архівній збірці Новицького збереглися деякі справи звязані з висилкою оцих хур до Балти (арк. 1955). В звязку з висилкою хур складено було реєстри хур з зазначенням, скільки яке село казенне чи панське ставить хур за-для зазначеної цілі (арк. 1955), „Вѣдомость... о фурахъ для подвижныхъ государственныхъ магазейновъ съ означеніемъ селеніи и владѣльцовъ отъ коихъ оныя поступали учинена ноября 16 д. 1806 года“. Друга графа „съ помѣщичьихъ владѣній: стат. сов. Дебальцева — число фуръ 1; графини Литта—1; дѣйств. тайн. сов. Свистунова—1; капитанши Василенко — 1“... Далі ми маємо окремий реєстр „о поставленныхъ изъ Александровскаго уѣзда для подвижныхъ государственныхъ магазейновъ волахъ съ обозначеніемъ ихъ примѣтъ. Съ казенныхъ селеній. Покровскаго 1 пара, 1) подручный, половой, роги небольшие въ гору, правое ухо съ верху вищикомъ срезано, левый рогъ немного веревкою подрѣзанъ, 2) борозенной, черно-рябой, на обоихъ ухахъ съзади подрѣзка, роги кругловатіе, хвостъ бѣлой, летъ оба по семи. 2-я пара. 3) Подручный, половой, роги разложистые, въ гору, правое ухо съзади сръзаное, 4) борозенной, гнѣдой на левомъ ухѣ поротына, роги толстые разложистые на правомъ ухѣ съзади немного сръзаное, летъ оба по семи“ (арк. 1956), далі маємо пари виставлені від „Захарьевской крепости... отъ причисленныхъ къ городу Мариуполю бурлакъ“ (1958). Є окремий реєстр погоничів: „вѣдомость о поступившихъ къ государственнымъ подвижнымъ магазейнамъ погонщикахъ учинена ноября... дня 1806 года“. Осъ перші рядки реєстру. „Съ казенныхъ селеній. Покровскаго 1) Миронъ Прокофьевъ сынъ Бѣлой, лѣтъ 21, росту 2 ар. 4 вершковъ, волоса рыжіе, лицемъ бѣль, глаза сѣріе; носа умѣреннаго, 2) Федоръ Пархомовъ сынъ Яценко лѣтъ 30; росту 2 ар. 4½ вер., волоса на головѣ темно, а на усахъ и бородѣ свѣтло русіе, носа умѣреннаго. Григорьевки 3) Омельянъ Никифоровъ сынъ Малиновскій 37, росту 2 ар. 4 вер., лицемъ красноватъ волоса на головѣ русіе, а на бородѣ и усахъ свѣтло русіе, носа умѣреннаго съ лѣвой стороны подъ носомъ маленькій знакъ, нарѣчія литовскаго... грамоти читать и писать умѣеть...“ (1970).

Весь цей транспорт хур мав прийти до міста Балти „слѣдуя прямѣйшею дорогою, нигдѣ не задерживался, но поспѣшаль бы къ своему назначенію, стараясь при всемъ томъ беречь все ему порученное въ довѣрственной исправности“ (арк. 1965 звор.). Спеціальна інструкція предво-

дителя дворянства дає детальні вказівки, як провадити оцю висилку хур. Треба було „наблюдать, дабы фуры были въ надлежащей добротѣ и исправности, волю были бы крѣпки и къ возкѣ тягостей способные, а погонщики не-перестарѣлые, немалолѣтныя и привыкшіе ходить за волами, съ одѣяніемъ и обувью — какъ его сіятельство въ начальномъ по сему наряду предписаніи упоминаль...“ Далі ще вимога: „генераль отъ кавалеріи и кавалеръ Иванъ Ивановичъ Михельсонъ требуетъ, что бы такъ распредѣлить, что бы фуры приходили в Балту въ транспортахъ хотя бы по сту“ (1966). Відношення Катерин. губернатора Петра Івановича ф. Берга від 12/ХІ 1806 р. зазначало, що „настоящее время весьма благоприятствуетъ отправленію быковъ съ фурами такъ, что нѣтъ никакой нужды въ издержкахъ на путевое продовольствіе“. Через те треба прискорити висилку хур: „ежели означенные фуры, волю и погонщики доселѣ не отправлены, то отправитъ ихъ въ назначенный путь тотъ часъ не задерживая ни за чѣмъ подѣ опасеніемъ за дальнѣйшее задержаніе строгаго по законамъ взысканія“ (арк. 1963).

В наступнім році поставлено було на чергу дня питання міліції. Загальні вказівки дано було в маніфесті 30/ХІ 1806 р. Катеринославська губернія згідно з цим маніфестом мала виставити 8.000 люду (арк. 1946 звор.). Додаткові поясіння що-до збору міліції дають пізніші накази, де спеціально зазначається про обов'язок ополченців („временного земского войска“) і далі заховувати цілковиту слухняність до своїх поміщиків. „3) наазначенные такимъ образомъ крестьяне въ число земскихъ войскъ останутся въ своихъ домахъ, отправляя спокойно крестьянскія свои работы до тѣхъ поръ, пока оныя возтребуются на службу. Выборные же и приказные старшины должны имъ внушать, что назначаются они на время, пока не одолѣють супостата, что съ помощью Божіею недолго продлится и тогда они съ славою и честію возвратятся въ дома отцовъ и родственниковъ своихъ, между тѣмъ выбранные въ число земского войска должны жить смирно, повинуюсь безмолвно поставленнымъ надъ ними начальствамъ, удаляясь отъ всякого роду буянства, дракъ, а особливо непослушанія, въ противномъ случаѣ виновный примѣрно будетъ наказанъ по всей строгости законовъ“. Що-до озброєння тих, що вступають до ополченія, закликаються люди до пожертв, хто що має зайвого— „и такъ всякій крестьянинъ, имѣющій лишнее ружье, фузею, дробовникъ или флинтъ обязанъ оною снабдить избранного в число земскаго войска и за то его добровольное подаяніе въ защиту Руской земли будетъ имя его внесено въ волостные и городскіе книги“. Деякі поясіння дає наказ князя Прозоровського губернаторам Київа від 14/ІІІ 1807 р. В наказі на ім'я Катеринославського губернатора читаємо. „Съ самого начала населеніе губерніи Екатеринославской, почтенное дворянство, городовые обыватели, воинскіе поселяне и жители казенныхъ селеній во всякомъ встрѣтившемся случаѣ обнаруживали на самомъ дѣлѣ ревностную любовь къ отечеству, непоколебимую вѣрность и преданность къ своему государю и истинныя чувствованія чести... Не сомнѣваясь въ добромъ по сему

успѣхъ, тѣмъ болѣе что и по кievской губерніи еще прежде приглашенія моего почтеннѣйшихъ помѣщиковъ изъявили собственную на то готовность и составляютъ даже артельныя деньги...“ Детальні вказівки маюють нам, що повинно виготовити за-для міліції (арк. 1931). Треба виготовити „фуры пароволовые, полагаая на сотню по двѣ, гдѣ ратники положить сухарей на шесть дней, котлы и прочій ихъ экипажъ... мѣдные котлы для варенія пищи, которые можно дѣлать не менѣе какъ на десять и не болѣе какъ на двадцать пять человекъ по одному, соображая при томъ потребную величину... шнабзаки для ношенія на себѣ сухарей на четыре дни и для поклажи иногда собственного каждаго ратника бѣлья... манерки жестяныя или же въ случаѣ недостатка оныхъ деревянныя боклаги для ношенія воды на себѣ; онѣ необходимо нужны особливо въ великіе жары, при томъ же въ походѣ не вездѣ можно найти хорошую воду, да и должно имѣть что либо чемъ ее черпать и изъ чего пить... сухари на десять дней, которые полезнѣе изготовить заблаговременно, нежели послѣ того въ поспѣшности: они должны храниться у самыхъ владѣльцовъ или начальствъ городскихъ или сельскихъ въ удобныхъ мѣстахъ, дабы не могли заплѣснѣть и попортиться; а когда въ тѣхъ сухаряхъ не встрѣтятся надобности, то останутся они въ распоряженіи самихъ хозяевъ. Къ изготовленію же оныхъ нельзя однако же употреблять собранного по высочайш. манифесту для ратниковъ трехмѣсячнаго провіанта“ (арк. 1931). Такі додаткові пояснення до манифесту виясняють нам, що властиво повинні були заготовляти поміщики в звязку з манифестом про міліцію.

Селянські справи окремої не становлять групи, а влітаються в попередні групи, оскільки вирішення далі справи йшло в тім а чи иншим напрямі.

Відносини поміщиків до своїх селян нагадують такі-ж відносини по инших районах. З архівних збірок церковних установ збереглися в колекції Новицького численні поміщицькі дозволи на шлюб селян. Ось приклади: „Деревни моей Натальевки житель малороссійской крестьянинъ Никита Алексѣевъ сынъ Гуценко желаетъ совокупитца законнымъ бракомъ съ дочерью моего жъ малороссійского крестьянина той же деревни Натальевки жителя Алексѣя Петренка дѣвицею Ксенією, обое первымъ бракомъ и какъ между ими никакого родства и другихъ законныхъ притчинъ не имѣетца, для того я со стороны крестьянства имъ Гуценку и Петренковой совокупитца позволяю и прошу вашего священства ихъ обвѣнчать генваря 31 дня 1803 года: Помещица порутчица Матрона Уманцова Дмитровская (а. 1380). Свидѣтельство. Деревни моей Павлокичкаса подданная малороссійской породы Ксенія Лукьянова дочь Качанова й вознесенской поселанинъ Федор Михайловъ сынъ Жданенко желаютъ совокупиться законнымъ бракомъ, въ чомъ прошу вашего священства оныхъ перевѣнчать, а что оная вышеписанная Ксенія Качанова мужа не имѣетъ, въ томъ свидѣтельствую. Помещикъ Емануель Маркъ 1803 года 10 октября (а. 1382). Свидѣтельство. Деревни Значковки малороссійской породы крестьянинъ Яковъ Аврамовъ сынъ Кузминскій отрокъ той же

деревни крестьянина Данила Самойленка съ родною его дочерью девицею Параскевою, жаеетъ совокупитя первымъ законнымъ бракомъ, между коими къ брачному ихъ совокупленію никакого родства, кумовства, сватовства и законныхъ препятствующихъ причинъ не имѣется: коихъ благоволите ваше священство, полагаясь на меня, безъ всякого сомнѣнія обвѣнчать... Помѣщикъ губернской секретарь Матвѣй Иванченко февраля 7 дня 1801 года (арк. 2608). Як бачимо, оці поміщицькі дозволи на шлюби селян виявляють часом колонізаційні деталі, коли зазначають, як оце в наведених зразках, якого походження були селяни, що прохали дозволу на шлюб.

Про суворе поведження поміщиків із своїми селянами маємо деякі вказівки в різних справах, але, на жаль, неповних. Від 20/X 1798 р. маємо відношення: „изъ Ростовскаго духовнаго правленія въ Маріупольское духовное правленіе“ (арк. 2566). Тут читаємо такі цікаві рядки. „Послѣдовавшимъ изъ Новороссійской духовной консисторіи въ сіе духовное правленіе сего октября 11 числа указомъ по сообщенію Новороссійской Палаты суда и расправы велѣно: по дѣлу осужденному въ ней екатеринославскаго козацьего войска лѣвой стороны Днѣпра изъ дворянъ хорунжему Никитѣ Чунихину по сумненію причиненія имъ прошлаго 196 года сентября 3 числа... подданному Петру Горбу ножемъ въ бокъ раны, отъ которой онъ Горбъ чрезъ дватцать пять дней и умре“ (арк. 2566). На жаль, ми не маємо тут потрібних подробиць, які-б вияснили цю не цілкомъ ясну справу. В иншім випадку справа виступає яснѣш. Ми маємо тут „проэктъ резолюціи“ (десь у січні 1851, арк. 952). З нього бачимо, що справа йшла „о жестокомъ обращеніи помѣщика Александровскаго уѣзда капитана Куксенка съ крестьянами его, слѣдствиемъ коего послѣдовала смерть 12 лѣтнему мальчику Ксенофонту Постылѣ“. Далі „капитанъ Куксенко въ слѣдствіе жестокаго обращенія его съ крестьянами по Высочайшему повелѣнію преданъ военному суду и находится въ Екатеринославѣ, а произведенное объ немъ дѣло передано Г. Командиру Екатеринославскаго внутренняго гарнизоннаго баталіона для разсмотрѣнія въ военно-судной Коммиссіи“. Що-до маетки, то його передано „въ управленіе законной женѣ Куксенка, не участвовавшей въ преступленіи мужа, чѣмъ самимъ Куксенко лишень уже на будущее время всякой возможности не только стѣснять крестьянъ, но и имѣть какое бы ни было вліяніе на управленіе своимъ имѣніемъ“, через те маеток і не було передано до „Опекунскаго управленія“. Але потім виявилось, що капитан Куксенко і далі жорстко поведивсь із своїми селянами, „причинилъ жестокіе побои собственной своей крестьянкѣ Екатеринѣ, отъ коихъ въ скорости она умерла“, через те вирішено перевести передачу маетки до Опіки (арк. 953). Отже, хоч і були певні вагання, все-ж-таки довелося вжити звичайних у таких умовах заходів, щоб уникнути дальших зловживань супроти селянства.

Про настрої селянства детальніших указівок місцевих нема. Загальні вказівки характеризують місцеві настрої тими самими загальними рисами.

І тут також уживали певних засобів, щоб якось уникнути загострень та вибухів з боку селянства. Зверталися до посередництва духівництва, щоб воно й собі впливало та затримувало селянство від ворожих виступів. Тим більше турбувало, коли сільське духівництво не втримувалося від участі в тій чи іншій формі в місцевих селянських заворушеннях. Обіжник духівництву з Новоросійської духовної консисторії 16 серпня року 1800 передає за-для загального відома справу відношення духівництва до селянської неслухняности. „По имянному е. и. в. высочайшему указу объявленному синодальному члену преосвященному Амвросію архієпископу санктпетербургскому и кавалѣру въ отношеніи отъ господина генерала отъ инфантеріи генералъ прокурора и кавалѣра Оболянинова, что е. и. в. по донесеніямъ симбирскаго гражданскаго губернатора Сушкова о крестьянахъ графа Румянцова Алатырскаго уѣзда села Чеберчина, вышедшихъ изъ повиновенія своему помѣщику, усмотрѣвъ, что в семь неустройствъ крестьянъ участвовали и трое тѣхъ селеній срященниковъ, высочайше повелѣтъ соизволилъ сообщить ему преосвященному для замѣчанія и подтвержденія кому слѣдуетъ, чтобы духовные ни подъ какимъ видомъ в столь постыдные и закону противные поступки не вмѣшивались: святѣйшій правительствующій синодъ приказали, хотя въ слѣдствіе именного е. и. в. указа состоявшагося 1797 года февраля въ 19-й день присланными изъ святѣйшаго синода того-ж года маія отъ 6 дня всѣмъ епархіальнымъ архіереямъ указами между прочимъ предписано всемѣрно стараться предусматривать и упреждать возмущенія крестьянъ; и естли донесено или примѣчено будетъ въ которомъ изъ священниковъ хотя одно только подозрѣніе наклоненія къ возмущенію ихъ, та-вового немедлѣно брать въ Консисторію..., а приходъ поручить другому...“ Оцей циркулярний наказ з Новоросійської духовної консисторії надісланий до Маріупільського духовного правління потім розісланий по парафіях за-для повідомлення духівництва та виконання: на початку наказу зазначено, яким саме парохам має бути надіслано (арк. 2591): „Орѣховскому, Преображенскому, Малотокмацкому, Гуляйпольскому, Пологовскому, Раздорскому, Черниговскому, Токмацкимъ, Васильевскому“, які і повинні дати підписку, що читали та виконуватимуть.

Прояви неслухняности селянства зазначені, хоч у тих документах, що маємо, і не дуже повно. Нарікання поміщцтва на місцеве селянство, його настрої теж зустрічаємо в документах та листах. Ось в однім приватнім листі знаходимо прохання знайти місце управителя панського маєтку: „потрудитесь, братецъ, узнать отъ того господина, о которомъ вы говорили во время Орѣховской ярманкѣ, нуждается ли онъ имѣть управителя въ его имѣніи, которое и вамъ извѣстно... ибо я рѣшаюсь здѣшніе гнусные мѣста непременно оставить... а паче худо естли балованные крестьяне по оплошности владельцовъ“... (а. 663).

Спинімося тут іще на однім цікавім епізоді. Це справа Павла Новицького, який був за управителя в маєтку штаб-ротмістра Олександра Лукашевича в прис. Лукашівці Катеринославського повіту. З документів

ми дізнаємося, що селяни поміщика Лукашевича були невдоволені з його управителя, вийшли з слухняности та побили управителя П. Новицького. На жаль, ми не маємо тут повної справи, бракує за-для повного її вияснення. Маємо поясіння самого П. Новицького, колезького реєстратора, з приводу цієї події (арк. 610) та його-ж відповідь на те, „какъ крестьяне доказывають“ (а. 614, 655). Селяни показували, що управитель гнітив їх великою панщиною, суворо поводивсь, уживав жорстоких кар. У своїх поясіннях на селянські заяви П. Новицький писав, що такого не бувало і що селянські скарги безпідставні. Кінця справи ми тут, на жаль, не маємо.

ЗВІДОМЛЕННЯ ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ

за 1926 р.

Комісія Історично-Географічна в 1926 р. провадила свою працю в таких напрямках¹⁾.

Вибирання на картки матеріалів історично-географічного змісту як з друкованих джерел, так і недрукованих архівних джерел.

Оброблення в монографічній формі окремих питань з історії заселення, переходів людности, міст, торгівлі та ин. Про хід розроблення намічених тем співробітники звичайно повідомляли на засіданнях Історично-економічної підсекції, де обговорювано питання, звязані з наміченими темами та зачитаними статтями.

Складання статтів словникового типу. В цім році подано статті про поселення таких районів: Київщина, Півд. Волинь, Луцький район, Гуманщина, Борзенщина, Козелеччина, Кременчущина та ин. В обробленні брали участь Баранович О. І., Грушевський Ол. С., Єфимовський В. С., Ткаченко Мик. Мих., Ткаченко Ол. Мих., Шамрай Сер. В. та ин.

В тіснім звязку з цією працею йшли архівні студії, які мали своїм завданням вияснити склад київських архівних збірок, які не мають докладних описів, і в їх складі визначити в першу чергу матеріали історично-географічного змісту, які були-б корисні за-для праці Комісії. Цю працю провадили Баранович О. І., Грушевська Ол. Ол., Жданова Над. Мик. та инші. Наслідком цих студій було й декілька окремих статтів, які було зачитано на засіданнях Комісії та Історично-економічної підсекції. Те-ж завдання мали і студії над Рум'янцівським Описом, над даними самого Опису та над актами, що їх додано до Опису; розробляли такі теми — історія м. Барішполя, історія м. Баришівки, питання міського господарства та ин.

¹⁾ Під керуванням Ол. С. Грушевського, в складі штатних співробітників — Баранович Ол. Ів., Ткаченко Мик. Мих., Шамрай Г. С. та співробітників звичайних (у Кліві та по инших містах): Глушко С. В., Грушевська Ол. Ол., Жданова Н. М., Шамрай С. В., Юркевич В. Д. та ин.

Засідання Історично-Географічної Комісії присвячені були в'ясненню питань біжучої праці, в'ясненню метод, характеристики окремих груп джерел. Крім того заслухані були повідомлення про хід праці та замітки про архівні джерела та про матеріали від кореспондентів комісії.

1. Баранович Ол. Ів. Матеріяли з історії панського господарства на Волині.

2. Баранович Ол. Ів. Звідомлення про подорож в літі 1926 р. (Житомир, Вінниця, Кам'янець).

3. Грушевський Ол. С. З Луцького життя XVI в.

4. Грушевський Ол. С. Полтавські акти збірки Лазаревського.

5. Єфимовський В. С. Березна. Борзна.

6. Жданова Н. М. Архівні матеріали збірки Я. Новицького.

7. Маломуж Д. А. Звідомлення про подорож в літі 1926 р. (Півд. Київщина).

8. Ткаченко М. М. Звідомлення про подорож (Гумань, Катеринослав, Одеса).

9. Шамрай Серг. В. Місто Баришпіль на підставі даних Рум'янцівського Опису.

10. Юркевич В. Д. Звідомлення про працю в Московських Архівах.

Викінчені статті зачитували співробітники на засіданнях Історично-економічної підсекції.

1. Баранович Ол. Ів. З історії заселення Півд. Волини.

2. Грушевський Ол. С. Старшинські захоплення міських земель XVII—XVIII вв.

3. Жданова Н. М. З архіву Я. Новицького.

4. Нечипоренко П. Умови праці на Батуринських та Глухівських „національних строєніях“.

5. Петровський М. Три Поповичі.

6. Тищенко М. Суконна фабрика Київського „приказа общественнаго призрѣнія“.

7. Фаранюк Т. З історії Вінницької околиці XV—XVI вв.

8. Шамрай С. В. Баришпіль в XVIII в.

9. Юркевич В. Д. Звиногородщина в XV—XVI вв.

З М І С Т

	Стор.
Грушевський Ол. С. Луцьке міщанство в XVI в.	1—12
Юркевич В. Звинородщина в XV — XVI вв.	13—22
Фаранюк Т. Вінницька шляхта в XVI в.	23—31
Виноградський Ю. Марія Дорошиха (З Сосницької старовини).	32—39
Шамрай Г. Чернігівські ратушні скарги	40—52
Грушевський Ол. С. Гетьманські земельні універсали 1660—1670 рр.	53—92
Шамрай Серг. До історії м. Баришполя у XVIII в.	93—120
Нечипоренко П. Умови робітничої праці на Батуринських та Глухівських „національних стровніях“	121—134
Грушевська Ол. Ол. Київська форпостна лінія	135—144
Тищенко М. Суконна фабрика Київського „Приказа Общественнаго При- зрѣнія“	145—148
Шамрай Серг. Вінницьке селянство 1840-х р.	149—161
Жданова Над. Мик. З архівної збірки Як. Новицького	162—176

В И Д А Н Н Я
ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
У К И Ї В І.

I. Занески Історично-Філологічного Відділу

кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II—III (1920—1922)—2 крб.; кн. IV (1923) — 2 крб.; кн. V (1924—1925)—2 крб. 50; кн. VI (1926)—2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб., кн. IX (1926)—4 крб.; кн. X (1927)—4 крб.; кн. XI (друк.); кн. XII (друк.).

II. «Етнографічний Вісник», кн. 1 (1925)—90 коп.; кн. 2 (1926)—1 крб. 80 к.; кн. 3 (1927)—2 крб.; кн. 4 (закінч. друк.); кн. 5 (друк.).

III] «Україна» 1924, кн. 1-4—5 крб.; 1925, кн. 1-6—6 крб.; 1926, кн. 1-6—6 крб. (продається тільки в Держвидаві).

IV. Збірники Історично-Філологічного Відділу:

№ 1 — акад. *Дм. Вагалій*, Нарис української історіографії. Вип. I: джерело-знавство (1923)—1 крб.; вип. II: козацькі літописи (1925)—1 крб.

№ 2 — *Т. Сушицький*, Зах.-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921)—1 крб.

№ 2а — *О. П. Сушицький*, Зап.-руські літописи, какъ пам. литерат. (1921)—1 крб.

№ 3 — акад. *Аг. Кримський*, Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, зволована од арабів, відродилася політично (1923)—1 крб.

№ 4 — Давній Київ: а) *Хв. Ернст*, Контракти й контрактний будинок у Києві (1924), 2-ге вид.—50 коп.; [б) Збірка—Київ та його околиця (1926)—6 крб. 25 коп.]; в) *В. Щербина*, Нові студії з історії Києва (1926)—2 крб. 50 коп.

№ 5 — *В. Науменко*, Нові матеріали для історії початків української літератури XIX в., I—III (1924)—50 коп.

№ 6 — акад. *Аг. Кримський*, Перський театр, звідки він узявся та як розвивався, в 5 малюнках (1925)—1 крб.

№ 7 — проф. *Вол. Резанов*, Драма українська. Т. I. Старовинний театр український. Розвідка і тексти. Вип. 1. Оценічні вистави в Галичині (1926)—2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дієства великодняного циклу (1926)—4 крб. Вип. 4. Шкільні дієства різдвяного циклу (1927)—2 крб. Вип. 5. Драма про святих (друк.).

[№ 8] — *Ол. Курило*, Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925 (продається тільки в Книгоспілці).

№ 9 — акад. *Аг. Кримський*, Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі (1924)—1 крб. 25 коп.

№ 10 — акад. *Аг. Кримський*, Історія Туреччини (1924)—1 крб. 50 коп.; Вступ (1926)—75 коп.

№ 11 — *Ів. Каманін* та *Ол. Вітецька*, Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923)—2 крб. 50 коп.

№ 12 — акад. *О. Шахматов* та акад. *Аг. Кримський*, Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924)—1 крб.

№ 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: I. *Ол. Курило*, Початки мови (1923)—25 коп. II. *Клим. Квітка*, Професійні народні співці та музиканти (1924)—60 коп. III. проф. *Є. Тимченко*, Діалектологічні вказівки (1925)—15 коп. IV. Програми до збирання пісенного матеріалу (1925)—5 к. Див. № 29.

№ 14 — *В. Ганцов*, Діалектологічна класифікація українських говорів (з мапою) (1923, відб. з IV-ої книги „Записок“) — (випродано).

№ 15 — Найголовніші правила українського правопису (1927, 150-та тисяча)—10 к.

№ 16 — акад. *П. Тутківський*, Матеріали для бібліографії українського мапознавства (1924)—50 коп.

№ 17 — проф. *Хв. Тітов*, Матеріали для історії книжної справи на Україні (із 221 знімком) (1924)—ц. 10 крб.

№ 18 — проф. *Є. Тимченко*, Локатив в українській мові (1925)—60 коп.

№ 19 — акад. *А. Кримський* та *М. Левченко*, Знадоби для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма мал. та вступною промовою ак. С. Єфремова)—1926—3 крб. 25 коп.

- № 20 — проф. *Хв. Титов*, Стара вища освіта в київській Україні кінця XVI—поч. XIX в. (із 180 мал.) (1924).
- № 21 — *О. Курило*, Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів (1924)—60 коп.
- № 22 — проф. *М. Марковський*, Як утворився роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1925)—1 крб. 26 к.
- № 23 — *Л. Шульгина*, Пасічництво. Праці Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. Вип. 1 (1925)—40 к.
- [№ 24]—Рос.-україн. словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад. *А. Кримського* (1924)—2 крб. 50 к. Т. III-й (до ст. 336)—3 крб. 15 коп. (1927).
- [№ 25]—акад. *Д. Вагалій*, Український малярований філософ Г. Оковорода (1926)—4 крб.
- [№ 26]—Науковий збірник Істор. Секції за р. 1924—3 крб. 40 к.; за р. 1925—3 крб. 50 к.
- [№ 27]— а) *К. Грушевська*, З примітивної культури (1924)—2 крб. 50 к.;—б) Періоне громадянство та його пережитки на Україні (1926).—2 крб. 70 коп.
- [№ 28]—Шевченко та його доба. 1-й Збірник Комісії для видавання пам'яток нов. письмен. (1925)—1 крб. 75 к.; 2-й Збірник (1926)—2 крб. 70 коп.
- № 29—Див. № 13. I, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1926)—5 коп.
- № 30 — акад. *С. Вфремов*, Поет і плантатор (1925)—20 к.
- № 31 — проф. *В. Данилевич*, Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925—1 крб. 25 коп.
- № 32 — проф. *С. Тимченко*, Номінатив і датив в українській мові (1925)—75 к.
- № 33 — акад. *В. Перетц*, Слово о Полку Ігоревім (1926)—4 крб. 25 коп.
- № 34 — проф. *С. Кагаров*, Нарис історії етнографії, I (1926)—75 коп.
- № 35 — Археол. досліді 1925 р., з малюнками (трипільської культури) (1926)—2 крб. 25 коп.
- [№ 36]—акад. *М. Грушевський*, Історія української літератури, т. IV (1926)—6 крб.; т. V (1926)—2 крб.
- № 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. *С. Вфремова* та *В. Міяковського* (1926)—3 крб.
- № 38 — проф. *В. Кордт*, Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926)—2 крб. 25 коп.
- № 39 — *Вад. Модзалевський*, Гуті на Україні (1926)—2 крб. 25 коп.
- № 40 — Трипільська культура. Збірник I (з малюнками) (1926)—3 крб. 25 к.
- № 41 — Рос.-укр. словник правничої мови, під гол. ред. ак. *А. Кримського* (1926)—4 крб.
- № 42 — Літопис Велична, т. I (1926)—3 крб. 25 к.
- № 43 — Збірник Археографічної Комісії, I, за ред. акад. *М. Грушевського* (1926)—3 крб. 75 к.
- № 44 — проф. *М. Марковський*, Енеїда (закінч. друк.).
- № 45 — проф. *С. Тимченко*, Вокатив і інструменталь в українській мові—1 крб. 40 к.
- № 46 — Історично-Географічний Збірник, I, за ред. проф. *Ол. Грушевського* (1927)—1 крб. 75 к.
- № 47 — *Кл. Квітка*, Пісні про дівчану-втікачку (1926)—50 коп.
- № 48 — проф. *П. Бузук*, Нарис історії української мови (друк.).
- [№ 49]—Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. *С. Вфремова* (1927).
- № 50 — проф. *Г. Павлуцький*, Історія українського орнаменту (з 11 таблицями малюнків) (1927)—2 крб. 75 к.
- № 51 — Юбілейний збірник на честь акад. *Д. І. Вагалія* (друк.).
- № 52 — *М. Возняк*, Листування Ів. Франка з *М. Драгомановим* (друк.).

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук (Київ, вул. Короленка [кол. Володимирська] 54, тел. 14-26), мають на академічних виданнях 35% знижки. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46 та Д.В.У. (Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36 і 49 набувати можна тільки там.

Ціна 1 крб. 75 коп.

MS262
A72532
v. 15a.

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES
STACKS

FEB 9 1970

ВСЕУКРАЇНЬСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ,
№ 46/a

ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК

**видає Комісія для складання Історично-
Географічного Словника України**

ТОМ ДРУГИЙ

**За редакцією директора Комісії
проф. Олександра ГРУШЕВСЬКОГО**

У Києві—1928

ВИДАННЯ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

I. Занески Історично-Філологічного Відділу: кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II—III (1920—1922) та кн. IV (1923) — по 2 крб.; кн. V (1924—1925)—2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925)—2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927)—4 крб.; кн. XI (1927)—3 крб. 50 к.; кн. XII (1927)—4 крб.; кн. XIII—XIV (1927)—4 крб. 25 к.; кн. XV (1927) і кн. XVI (1928) по 3 крб. 50 к.; кн. XVII і кн. XVIII (1928)—по 4 крб., кн. XIX (друк.), кн. XX (друк.), кн. XXI (друк.).

II. Етнографічний Вісник: кн. I (1925)—90 коп.; кн. II (1926)—1 крб. 80 к., кн. III (1927), кн. IV, кн. V та VI—по 2 крб.; кн. VII (друк.). *Бюлетень Етнограф. Ком.* (1925—1927) по 5 коп.

[III] Україна: (1924) кн. I—IV—5 крб.; (1925) кн. I—VI—6 крб.; (1926) кн. I—VI—6 крб.; (1927) кн. I—IV—5 крб. 90 к. (продається тільки в Держвидав).

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

№ 1 — акад. Дм. Багалій. Нарис української історіографії. Вид. I: Джерелознавство (1923)—1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925)—1 крб.

№ 2 — Т. Сушицький. Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921)—1 крб.

№ 2а — О. П. Сушицький. Зап.-русскія літописи, какъ памятники литературы (1921)—1 крб.

№ 3 — акад. Аг. Кримський. Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, зовійована од арабів, відродилася політично (1923)—1 крб.

№ 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст. Контракти й контрактовий будинок у Києві. Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюнк.)—60 коп.; б) Збірка — Київ та його околиця (1926)—6 крб. 25 коп.; в) В. Щербина. Нові студії в історії Києва (1926; з 26 мал.)—2 крб. 50 коп.

№ 5 — В. Науменко. З історії початків української літератури XIX в. (1924)—50 коп.

№ 6 — акад. Аг. Кримський. Перський театр, звідки він узявся та як розвивавсь, з 5 малюнками (1925)—1 крб.

№ 7 — проф. Вол. Резанов. Драма українська (Старовинний театр). Вип. I. Сценічні вистави в Галичині (1926)—2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дієства великоднього циклу (1926)—4 крб. Вип. 4. Шкільні дієства різдвяного циклу (1927)—2 крб. Вип. 5. Драми агіографічні (закінч. друк.).

[№ 8] — Ол. Куріло. Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.

№ 9 — акад. Аг. Кримський. Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі (1924)—1 крб. 25 коп.

№ 10 — акад. Аг. Кримський. Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924)—1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927)—1 крб. Вступ (1926)—75 коп.

№ 11 — Ів. Каманін. Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923)—2 крб. 50 к.

№ 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924)—1 крб.

№ 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: 1. Ол. Куріло. Початки мови (1923)—25 коп. 2. Клим. Квітка. Професіональні народні співці та музиканти (1924)—60 коп. 3. Проф. С. Тимченко. Діалектологічні вказівки (1925)—15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріалу (1925)—5 к. Див. № 29.

№ 14 — В. Ганцов. Діалектологічна класифікація українських говорів (з мапою) (1923, відб. з IV-ої книги „Записок“) — (випродано).

№ 15 — Найголовніші правила українського правопису (1927, 165-та тисяча)—10 к. (випродано).

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ,
№ 46b

ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК

видає Комісія для складання Історично-Географічного
Словника України

ТОМ ДРУГИЙ

За редакцією директора Комісії
проф. Олександра ГРУШЕВСЬКОГО

У КИЇВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1928

Бібліографічний опис та шифри для бібліотечних каталогів на цю книгу вміщено в „Літопису Українського Друку“ та „Картковому репертуарі“ Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *Ан. Кримський*.

Київський Окрліт № 232, 1928.
Зам. 496 № 1200.

ПИТАННЯ ОБОРОНИ ЗАМКІВ В. КН. ЛИТОВСЬКОГО В XVI В.

Між тими справами, що викликали глибоку увагу людности В. Князівства Литовського та завдавали їй багато турбот, треба зазначити справу оборони. Турбувала вона людність не тільки на самім пограниччі, але в звязку з проривами татарських загонів через пограничну лінію турбувала теж міста і далі від самої пограничної лінії. Турбувала вона не тільки самих адміністраторів, яким доводилося думати про „prochy, ołowy, straż, szpiegi przez ktorych starostwo to jako ukraiinne być nie może“ ¹⁾, про великі видатки звязані з обороною та про недостачу грошей на це. Але разом з тим турбувало і саму людність, примушуючи її спинятись на дійснім стані оборони, приглядатись до її добрих та лихих сторін, до недоглядів та шукати засобів поправити справу.

На жаль, ми не маємо певних ясних вказівок про такі обговорення, як людність міста та волости разом обговорювала деталі системи оборони, як зверталася з своїми поправками та зауваженнями до городничого та мостовничого з початку, коли не помагало — далі до підстаростого, старости і нарешті, як останне, з важнішими скаргами до в. князівського уряду. Часом доводилося таїти такі обговорення, коли вони викликали переслідування адміністрації та треба було уникати репресій від завязятих адміністраторів. В таких умовах життя по деяких містах і не можна чекати зафіксованих слідів подібних нарад людности, міщан та волощан.

І все-ж-таки ми знаходимо відгуки того, як було, як захоплювали питання оборони колишню людність XVI в. і як вона обдумувала різні звязані з тим моменти. В протоколах ревізій, де зазначали ревізори поруч із результатами своїх оглядів часом і самий хід своїх обговорень з представниками різних груп людности, зберігся відгомін того захоплення, з яким міщани викладали ревізорам свої турботи та жалі. І було це не в перший раз; видно, що не раз це обговорювали, вертаючись знову і знову до тієї-ж самої справи, підо впливом небезпеки та турботних чуток, підо впливом обурення від несправедливих рішень місцевої адміністрації, несправедливого розподілу обов'язків. Не раз це думалось і передумувалось, а тепер в розмові з ревізорами знов продумано та висловлено від імени певних груп людности.

¹⁾ *Żr. dz.*, V, 86.

ніш зго мосту, бо стільки виходить з них самих та людей їх, що можна-б збудувати, як-би захотіла адміністрація. Але адміністрація не хоче того, бо їй вигідніш, поясняли присутні, штрафувати, „грабити“ за всякий недогляд, за всяке ушкодження, а то і навмисне („нароком“) слуги виймуть дошку, щоб потім мати привід штрафувати за ніби-то недогляд. В дальшій обговоренні зазначено варіант коротшого, вигіднішого мосту. І ця гадка не тільки що зараз вперше виявилась. Про неї думали, навіть вимірювали скільки такий міст матиме вздовж і навіть готову цифру могли в розмові тут-же навести без вагання. Коли придивитися, певно, не всі однаково цікавилися справою, чи не однаково до справи підходили. Що багато доводилось працювати коло мосту, що є „drapezstwo ludskoie nestrożnost u nezhoda“, це могли заявити і ті селяни з дальших сіл, що приходили на роботу мостову, але обдумувати инший напрямок мосту, де було-б коротше та вигідніше, вимірювати, розглянути і деякі невігоди — це все могли лиш міські люди.

Не одна тільки Луцька мостова справа притягала увагу місцевої людности. Щось подібне, але не з тим кінцем, бачимо ми в Житомирі. Тут теж справа мосту цікавила місцеву людність, яка уважно стежила за тим, щоб не притягнули її до того, що робити не повинна та й не робила раніш. Старий міст до замку було знищено, а для нового мосту вибрано инше місце. Оцеї варіант мосту зробив його вищим та довшим на 3—4 городні, крім того довелось-би будувати його не так як раніш, а міцніш „не на простім столпі установити, а вием на фундаменті робити“. Це все, розуміється, значно удорожчує роботу мостову, але зате міст вийде ліпший і на довший час. Але, кому робити оцю мостову роботу? Зем'яни не хотіли брати на своїх селян, бо ніколи вони мосту того не робили і покликались на в. князівський лист 1544 р., який увільняв їх людей від замкової праці та сторожі, через те, що вони з огляду на татарську небезпеку мусять жити під замком, залишивши поля по селищах. Зате зем'яни згадували, що міщани повинні виконувати мостову роботу та, дійсно, її виконували раніш, „kolі pered tym mesto zupolno ie bywalo“. Міщани не відмовлялись, що вони раніш цю працю виконували, але тепер остільки вони збідніли, що виконувати її вже не можуть (bo vse kaleki, inszy i wola ne maiet). З другого боку, покликались міщани на инший лист господарський, який наказував адміністрації притягати до роботи на поміч міщанству і людей панських, що живуть в місті. Була надія на виплату з скарбу господарського, приготовано було частину матеріялу, зроблено було частину мосту, а потім понищено і населення залишилось в важкім небезпечнім стані.

Стан замку, всякі зміни в системі його оборони були за тему уважного обговорення. В Житомирі маємо відгомін таких обговорень про зміну в напрямі городень. Раніш, пригадували, за небошика князя біскупа важко було пішому обойти довкола замку, бо замок стояв понад самою горою, щоб утруднити приступ ворогам. Все це змінив Бабинський, він по иншому повів городні, відступаючи від краю гори.

Стало так, що подекуди коло замку можна і возом проїхати, так „szyroko hory wurpuszczono“, від попередньої роботи замкової зменшилось на 6—7 городень. В таких умовах можна на гору під замок легко ворогам піднятися і стріляти до замку. Коли-ж обороняти замок, кидаючи каміння чи колодки, то це не матиме добрих наслідків: все тут-же залишиться під самим замком, з гори не скотиться і буде ворогам готовий примет ¹⁾. Далі зауважено, що гора в деяких місцях „скажона“: глину копаючи, поробили великі ями, в яких зможуть заховатися кілька люду і потім штурмувати звідти замок. Отже треба те все засипати і потім тую гору по старому затарнувати. Тут деякі вказівки могли йти від місцевої людности, яка додавала свої спостереження до того що бачив та занотував собі сам ревізор.

Багато уваги присвятила місцева людність важливій справі — проїзду до замку. Це менш цікавило адміністрацію, більше місцевих людей, що постійно довозили до замку різні вантаги. В Крем'янецькім замку зазначали, що теперішнім мостом важко до замку заїхати, коли-ж вивести міст в іншій напрямі, менш прийдеться справити, приїзд буде легший, простіший і менше кошту доведеться витратити надалі. В Брацлавськім замку зауважили, що треба міст провести через Пуцівку і зробити башту, щоб забезпечити від нападу ворогів з цього боку. Міст потрібний для того, що міщанам, що мешкають за Пуцівкою, вельми важкий вхід пішим до замку, а возом жадною мірою не можна виїхати. Такі поясніння могли подати ревізорам лиш ті місцеві люди, що страждали від важкого приїзду до замку та хотіли конче полегшити собі це надалі. Їздити до замку „kruhот“ далеко, буде так велика чверть милі, підчас пригоди люди з своїм статком не зможуть поспішити до замку і впадуть до рук ворогів. Коли-б міст провести в зазначенім напрямі, тоді скорше та безпечніше втікати та і воду ближче возити. Цікава справа була з мостом Володимирського замку, раніш їздили до замку краєм гори і повинні були тут паркан робити плетеном і обмазувати, а мостову роботу виконували в замку Луцькім. Таке виконування мостової роботи в замку Луцькім було не вигідне і ті, що обов'язані були до праці мостової в Луцьку, придумали таку комбінацію, щоб не ходити до Луцького замку робити мостової роботи. Вирішили збудувати міст у Володимирському замку, де раніш не було його, і тим увільнити себе від будови мосту в Луцькім замку, бо не можна робити разом двох робіт. В князівської згоди на це ще не було дано і учасники роботи володимирського мосту знали, що може в князь на це і не погодиться зовсім. Що-ж тоді? Ревізорам пояснили, що в такім випадку будуть всі вони і далі робити міст луцький, а направляти міст володимирський вже не будуть. Ясно, що така комбінація з будовою мосту вимагала докладного обговорення в зацікавлених колах і не відразу до такого рішення можна було всім учасникам прийти, тільки після довгого попереднього обгово-

¹⁾ Żr. dz., V, 129.

Спільні загальні наради людности певної території, які так часто бували в старі часи, в XVI в. стають рідші. Загальний напрям соціального життя В. Княз. Літовського сприяв розходженню окремих верств населення, які мають тепер свої права та обов'язки і живуть вже відокремлено одна від одної. Чим далі, тим більше забувається давня традиція спільних нарад, спільних обговорень та й менше вже самих справ, які однаково всія захоплюють та турбують. З огляду на ці зміни в відносинах між окремими верствами спільні обговорення справи оборони набувають особливого значіння.

Кого об'єднували оці обговорення та наради? Проти кого? Справа оборони лежала на людності та адміністрації. Людність працювала над укріпленнями замку та міста, адміністрація керувала цією працею та від себе давала робітників та матеріали, гроші на ці видатки чи з скарбу господарського чи з прибутків старостинських. Таким чином обговорення та наради в справах оборони могли не тільки критикувати дійсний стан оборони, але мали кого обвинувачувати за такий стан оборони, тоб-то місцеву адміністрацію. Розуміється, і адміністрація іноді не могла виконати своєї долі обов'язків що-до оборони та укріплення, бо центральний скарб не завжди своєчасно давав потрібні грошові засоби. Треба було знати оці складні та запутані рахунки місцевої адміністрації з центральним скарбом, щоб вірно уявити провини адміністрації в справі укріплень та оборони. Коли цього не було, обвинувачення деякі могли спадати на голову місцевої адміністрації замість того, щоб спадати на голову центральної влади, бо й місцева людність не могла розглянутись в деталях справи.

Єдність інтересів сполучала разом різні групи людности. Замкові та міські укріплення забезпечували не тільки міщан, але й тих, хто з ближчої околиці на випадок небезпеки шукав-би захисту в замку та місті. Цих всіх людей однаково цікавив стан замкових та міських укріплень, якими і сами вони могли скористатися під нещасливу годину. Коли доводилося відсиджуватись на час небезпеки та приносити з собою і своє майно, цим людям справа будови і стан укріплень були ясні і близькі, так само як і можливості для того, щоб відсиджуватись (криниця та ин.).

Протоколи ревізій відбивають відомості з різних сторін. Передовсім, власні спостереження ревізора. Він міг легко зауважити головні риси стану замка, те що кидалось саме в вічі. Стан гори, чи стрімка, чи така, що на неї легко підняти, приступні, небезпечні, мало захищені місця — це все можна було зауважити, навіть оглядаючи позверхово, не поглиблюючись у деталі. Далі велику увагу присвятили засобам оборони, артилерії та артилерійським знаряддям. Потім, провіантські запаси на випадок облоги, скільки чого заготовлено, це зазначали дуже старанно. Друге джерело, це пояснення адміністрації, яка, розуміється, хотіла себе виправдати та увільнити від можливих нарікань та обвинувачень за недогляди та упущення в справах оборони та забезпечення

всім потрібним. Адміністрація могла виправдувати себе в двох напрямках. З одного боку, центральна влада не давала відповідних матеріальних засобів на будову, перебудову та зміцнення укріплень замку, з другого боку, місцеві старостинські прибутки були остільки невеликі, що не можна було на них всього потрібного зробити і деякі дуже важні справи залишалися неполагоджені довший час. Обґрунтовуючи свої пояснення про брак матеріальних засобів, місцева адміністрація давала детальні вказівки про села, які несли повинності, праці та поплати на користь старостинської влади, про їх заможність, зазначаючи при тім постійно, що багато сіл відібрано від замку та передано місцевій шляхті за її службу. Часом оці вказівки про відібране та роздане приймали вигляд певного осуду в князівської непродуманої політики на пограниччі. Взагалі адміністрація тоді викривала небезпечні сторони пограничного замкового життя, коли відповідальність за те на неї не могла спадати.

Значна кількість різноманітних вказівок ішла від місцевої людности, яка не почувала себе, як пасивний свідок обслідування, але і від себе додавала досить важливих пояснень. Де ревізори, оглядаючи спішно, не зауважували, а місцева адміністрація промовчувала, щоб не викликати осуду за свою недбайливість, людність спиняла увагу ревізорів, закликала подивитись, увійти у деталі, придивитись уважніш до того, що не кидалось у вічі. Дві теми постійного обговорення в репліках людности — недбайливість адміністрації та незвичайне обтяження деяких груп людности завдяки нерівному розподілу повинностей поміж окремими групами. Не всі ці групи однаково були ознайомлені з деталями, не всі ці групи однаково близько до серця приймали справи.

Візьмемо такі деталі, як деталі Луцького мосту ¹⁾, про який мені доводилось колись говорити. Вказівки стосуються деталей будови мосту і виходять поза рамці звичайного обговорення таких тем у ревізіях. Тут зазначено, що міст зроблено „не клетками, ани вязенем моцним, одно на простом столпи без подворов и без каждое помочи, и праве (яко) би на дубах стоить, весь ся колишет“. Всі оці деталі нагадують тих людей, що були зацікавлені іншим міцнішим будуванням мосту і не тільки зауважили, що саме не гаразд в будові мосту, але звели задля вияснення справи ревізорів з паном Загоровським, чому властиво так зле зроблено, хто в тому винний. Зауважено, що міст занадто довгий та не вигідний, зле, не міцно зроблений ²⁾. Далі присутні сами вступали в розмову з Загоровським, відповідаючи на його слова, що сама людність не хоче зробити мосту міцнішого. Очевидно, тут було щось таке, що пригадало неприємні різні моменти, і присутні почали вичитувати Загоровському його різні вимисли, таке, що ревізори не вважали за відповідне записувати. Були, певно, гострі докори, про які не хотіли і записувати. Головне, доводила шляхта, не її це незгода будувати міц-

¹⁾ Істор.-Географ. Збірник 1, 5. ²⁾ Źr. dz., VI, 58.

ніш зго мосту, бо стільки виходить з них самих та людей їх, що можна-б збудувати, як-би захотіла адміністрація. Але адміністрація не хоче того, бо їй вигідніш, поясняли присутні, штрафувати, „грабити“ за всякий недогляд, за всяке ушкодження, а то і навмисне („нароком“) слуги виймуть дошку, щоб потім мати привід штрафувати за ніби-то недогляд. В дальшій обговоренні зазначено варіант коротшого, вигіднішого мосту. І ця гадка не тільки що зараз вперше виявилась. Про неї думали, навіть вимірювали скільки такий міст матиме вздовж і навіть готову цифру могли в розмові тут-же навести без вагання. Коли придивитися, певно, не всі однаково цікавилися справою, чи не однаково до справи підходили. Що багато доводилось працювати коло мосту, що є „drapezstwo ludskoie nestrożnost u nezhoda“, це могли заявити і ті селяни з дальших сіл, що приходили на роботу мостову, але обдумувати инший напрямок мосту, де було-б коротше та вигідніше, вимірювати, розглянути і деякі невигоди — це все могли лиш міські люди.

Не одна тільки Луцька мостова справа притягала увагу місцевої людности. Щось подібне, але не з тим кінцем, бачимо ми в Житомирі. Тут теж справа мосту цікавила місцеву людність, яка уважно стежила за тим, щоб не притягнули її до того, що робити не повинна та й не робила раніш. Старий міст до замку було знищено, а для нового мосту вибрано инше місце. Оцей варіант мосту зробив його вищим та довшим на 3—4 городні, крім того довелось-би будувати його не так як раніш, а міцніш „не на простім столпі установити, а вием на фундаменті робити“. Це все, розуміється, значно удорожчує роботу мостову, але зате міст вийде ліпший і на довший час. Але, кому робити оцю мостову роботу? Зем'яни не хотіли брати на своїх селян, бо ніколи вони мосту того не робили і покликались на в. князівський лист 1544 р., який увільняв їх людей від замкової праці та сторожі, через те, що вони з огляду на татарську небезпеку мусять жити під замком, залишивши поля по селищах. Зате зем'яни згадували, що міщани повинні виконувати мостову роботу та, дійсно, її виконували раніш, „koli pered tym mesto zupolno ie bywalo“. Міщани не відмовлялись, що вони раніш цю працю виконували, але тепер остільки вони збідніли, що виконувати її вже не можуть (bo vse kaleki, inszyi i wola ne malet). З другого боку, покликались міщани на инший лист господарський, який наказував адміністрації притягати до роботи на поміч міщанству і людей панських, що живуть в місті. Була надія на виплату з скарбу господарського, приготовано було частину матеріялу, зроблено було частину мосту, а потім понищено і населення залишилось в важкім небезпечнім стані.

Стан замку, всякі зміни в системі його оборони були за тему уважного обговорення. В Житомирі маємо відгомін таких обговорень про зміну в напрямі городень. Раніш, пригадували, за небощика князя біскупа важко було пішому обойти довкола замку, бо замок стояв понад самою горою, щоб утруднити приступ ворогам. Все це змінив Бабинський, він по иншому повів городні, відступаючи від краю гори.

Стало так, що подекуди коло замку можна і возом проїхати, так „szyroko hory wupuszczono“, від попередньої роботи замкової зменшилось на 6—7 городень. В таких умовах можна на гору під замок легко ворогам піднятися і стріляти до замку. Коли-ж обороняти замок, кидаючи каміння чи колодки, то це не матиме добрих наслідків: все тут-же залишиться під самим замком, з гори не скотиться і буде ворогам готовий примет ¹⁾). Далі зауважено, що гора в деяких місцях „скажона“: глину копаючи, поробили великі ями, в яких зможуть заховатися кілька люду і потім штурмувати звідти замок. Отже треба те все засипати і потім тую гору по старому затарнувати. Тут деякі вказівки могли йти від місцевої людности, яка додавала свої спостереження до того що бачив та занотував собі сам ревізор.

Багато уваги присвятила місцева людність важливій справі — проїзду до замку. Це менш цікавило адміністрацію, більше місцевих людей, що постійно довозили до замку різні вантаги. В Крем'янецькім замку зазначали, що теперішнім мостом важко до замку заїхати, коли-ж вивести міст в іншій напрямі, менш прийдеться справити, приїзд буде легший, простіший і менше кошту доведеться витратити надалі. В Брацлавськім замку зауважили, що треба міст провести через Пуцівку і зробити башту, щоб забезпечити від нападу ворогів з цього боку. Міст потрібний для того, що міщанам, що мешкають за Пуцівкою, вельми важкий вхід пішим до замку, а возом жадною мірою не можна виїхати. Такі поясіння могли подати ревізорам лиш ті місцеві люди, що страждали від важкого приїзду до замку та хотіли конче полегшити собі це надалі. Їздити до замку „kruhom“ далеко, буде так велика чверть милі, підчас пригоди люди з своїм статком не зможуть поспішити до замку і впадуть до рук ворогів. Коли-б міст провести в зазначенім напрямі, тоді скорше та безпечніше втікати та і воду ближче возити. Цікава справа була з мостом Володимирського замку, раніш їздили до замку краєм гори і повинні були тут паркан робити плетенем і обмазувати, а мостову роботу виконували в замку Луцькім. Таке виконання мостової роботи в замку Луцькім було не вигідне і ті, що обов'язані були до праці мостової в Луцьку, придумали таку комбінацію, щоб не ходити до Луцького замку робити мостової роботи. Вирішили збудувати міст у Володимирському замку, де раніш не було його, і тим увільнити себе від будови мосту в Луцькім замку, бо не можна робити разом двох робіт. В князівської згоди на це ще не було дано і учасники роботи володимирського мосту знали, що може в князь на це і не погодиться зовсім. Що-ж тоді? Ревізорам пояснили, що в такім випадку будуть всі вони і далі робити міст луцький, а направляти міст володимирський вже не будуть. Ясно, що така комбінація з будовою мосту вимагала докладного обговорення в зацікавлених колах і не відразу до такого рішення можна було всім учасникам прийти, тільки після довгого попереднього обгово-

¹⁾ Źr. dz., V, 129.

рення та обдумування можна було знайти вихід, що задовольнив зацікавлених людей. Цікаво, що адміністрація місцева при тім нічого від себе не пояснила, не додала нічого, щоб з свого боку підтримати цю гадку учасників замкової роботи. Чи місцева адміністрація була проти цього плану, вважала цей новий міст за зайвий, а виступати проти нього не хотіла, щоб не сваритись з шляхтою, яка сама добровільно взяла на себе цю працю, щоб мати ласку господарську ¹⁾, як і сами вони поясняли ревізорам в цій справі?

Вияснення стану замку не раз притягало багато інших питань, в яких мали значну ролю вказівки місцевої людности, крім адміністрації та її зауважень. В Вінницькім замку перед ревізором зазначили невігоди замку та піднесли справу переносу замку на інше місце. Замок в поганім стані, взагалі погано збудований та укріплений, не тільки людям нема де „zapereci sia u oborony odkol wczupiti“, але й бидло не можна залишити. Що замок малий, теж було зазначено, а ревізор погодився, що він ніколи не бачив такого простого та слабого замку українного. З того два виходи. Можна прибавити місце до теперішнього замку, для того і місце відповідне зазначено і виміряно, на нім можна поставити 30 городень, хоч місце не дуже певне і не тверде. Можна зазначити вихід більш рішучий: перенести весь замок на нове місце, виїздив туди ревізор аж двічі оглянути, яке воно є. Огляд вияснив, що місце, дійсно, відповідне і коли насипати копці та викопати рови, то буде замок, якого ні підкопати не можна, ні здобути гарматною стріляниною. Але при тім не потаїли і деяких сумнівів, кому властиво працювати коло перенесення того замку на ²⁾нове [місце, бо людність — зем'яни та міщани — не захочуть працювати і не можуть „za swim nedostatkom“. Цю свою неможливість ³⁾ місцеві люди підкреслювали старанно, ревізор просто зазначає „i powili mnie“, очевидно, на цю тему було жваве обговорення, може, і не раз до цього знову повертались, виясняючи, яка могла-б бути участь місцевого люду в будові нового замку. Що замок малий, говорили теж і брацлавські люди. Як і взагалі тутешня людність, вони розглядали замок як місце перебування людности з своїм статком підчас ворожого нападу; замок занадто малий, зазначали місцеві люди, і поясняли „ne wodluh dostatku ludey“ ³⁾, не тільки половина, але навіть і третина люду не зможе тут в статками своїми розміститися. З місцевими людьми, певне, ревізор сам пішов перевіряти та вимірювати, скільки можна було-б до теперішнього замку додати, можна думати, що теж місцеві люди зазначали, що і не дорого коштуватиме таке поширення. Від них виходили і вказівки, що користуючись з місця між яругами не так то багато доведеться робити і городень, буде лиш 69 саж., значить, коли рахувати городню на 3 сажні, вийде тут 23 городні всього. Від яруг і не треба робити городень дерев'яних, як пояснив цю справу староста, можна зробити моцно плетення „межи столпя“, товсто обма-

¹⁾ Żr. d., VI, 13. ²⁾ Żr. d., VI, 111—112 ³⁾ Żr. d., VI, 120.

зати глиною, „на верху зробити обланкування, тоді буде досить твердості“. Сподівалися брацлавські люди допомоги від скарбу господарського, а сами — земляни та міщани — бралися зробити ту роботу від тих яруг та викопати рови з боку міста, де треба робити дерев'яні городні. Виходить, що місцева людність вибрала собі легшу частину праці, складаючи важчу на господарський скарб. Ревізор мав обдумати та зважити матеріальний стаи людности, чи не дуже вона прибіднюється, зменшуючи свою заможність перед ревізором. Здається, на цей раз і ревізор, придивившись до матеріального стану населення, визнав, що воно вірно розраховує на свої засоби... Інша тема, до якої постійно поверталися місцеві люди і в своїх нарадах і в обговореннях з ревізорами, це несправедливі вимоги в сфері замкової праці. Тут тримались старини, неохоче визнаючи ті нові вимоги, що їх ставило життя, зміни. Дечого і не могли знати місцеві люди, далекі від дипломатичних та інших міркувань, дещо часом і знали, але не хотіли приймати до відома, коли це загрожувало збільшенням роботи проти попередньої її норми. В таких випадках можна було удавати непорозуміння та відмовлятися від пропозицій та намовлень. Оскільки добре знали та пам'ятали всі прецеденти, можна бачити з того, як покликалися в справі житомирського мосту на свої документи і землянство і міщанство. В міщанських листі ми бачимо різні скарги, сполучені разом, на які господар сумарно дає накази не кривдити, не накидати незвичайної праці, новини. Кривди і новини стоять поруч і таким чином найтісніше зв'язуються в уявленні місцевого люду одна з одною. Ясно, що відступати від старини добровільно не згоджувались. Який вихід в умовах зміни обставин, коли, дійсно, мало було попередньої норми і треба було збільшення роботи? Очевидно, в таких випадках ішли шляхом взаємного обговорювання, причім кожна сторона обстоювала до кінця свої інтереси та ніяк не хтіла ними поступитись. З обговорення, наприклад, справи поширення Брацлавського замку бачимо, як ішли обміркування участі в новій роботі, потребу якої визнавали однаково всі. Зазначили земляни, що саме вони можуть зробити, так само і міщани. З свого боку ревізор прикидує, чи не занадто мало беруть на себе роботи оці групи. Коли справу укріплення чи побільшення замку порушував сам староста, він то і займав місце ревізора в цім випадку та торгувався з землянами та міщанами, запевнюючи, що вони мало на себе беруть, що їх економічні засоби дозволять їм взяти на себе далеко більше. Це перша стадія поладження справи, в'яснити шляхом обговорення розміри участі місцевої людности в наміченій роботі, яку та може собі дозволити, розраховуючи без виснаження на свої сили. Коли навпаки, староста уникав такого взаємного обміркування, а вирішав сам, накидаючи далі на людність, це приймали, як „неволю, насильство“. Так і казали земляни і міщани житомирські, коли ревізор в'ясняв будову замку: без розказання господарського примусив їх п. Бабинський „неволею і грабежем“ вивезти дерево з 500 брусів, зроблено цим новину, приневолив, грабив. Сказано

це принагідно, коли оглядав ревізор, як зроблено вежі та як їх треба направити, зміцнити і — може — підраховували, скільки піде на це дерева.

„Перед тим здавна“ це звичайне покликання людности на старовину та пояснення нарікань на кривди, примушення, новини адміністрації. Триматись давньої норми, не збільшуючи її — це загальне бажання, але в дійсності доводиться зустрічатись з нахилом адміністрації це збільшити, накинути нове, зайве. В заяві житомирської людности з скаргою на новини п. Бабинського, кинуту цікаву згадку, яку не пояснено докладніш. Пан Бабинський, казали земляни та міщани, побравши у господаря гроші, приневолив возити дерево, новину вчинив, грабив. На що саме було взято гроші з скарбу господарського, тут не пояснено. Можна думати, коли пригадати інші випадки, що гроші з скарбу дано було на якісь перебудови чи щось подібне, а п. Бабинський все-ж-таки примушував, накладав на землян і міщан нову незвиклу роботу, яку виконати можна було инакше на господарські гроші. Це один з прикладів зловживань місцевої замкової адміністрації, яка дуже часто не виявляла вповні своїх матеріальних ресурсів, потаювала їх, щоб перекинути дещо на скарб, а дещо на місцеву людність, збільшуючи її тягар. Для того, щоб перевірити, оскільки такі заяви адміністрації справедливі і щоб виявити, коли треба, їх безпідставність перед урядовими ревізорами, треба було добре знати стан старостинських прибутків, звичайні матеріальні засоби та ті зміни, які тут бували завдяки тим чи іншим обставинам. Коли староста вираховував всі свої прибутки, зазначаючи, що саме з чого йде, могли бути і дійсні зменшення прибутків старостинського уряду, але наслідком деяких старостинських комбінацій, що не відразу кидались у вічі. Коли до замку приписані були певні села і прибутки з них ішли до старостинського скарбу на загальні потреби, то староста міг тут зробити деякі зміни вигідні для нього, наслідком чого зменшувався контингент старостинських сіл та рівень прибутків з них, між тим тут не було загального погіршення обставин, чим староста легко міг пояснити стан речей в обговореннях з ревізорами. Як-раз тут і могло стати в пригоді добре ознайомлення землянства та міщанства з фінансовими справами замку, з його прибутками та видатками, змінами, які тут стались, та з причинами тих змін. Справа прибутків замку та замкових сіл взагалі була не легка, коли навіть староста і не мав причини про щось умовчувати. Місцевими селами забезпечували службу шляхти, ця служба, безперечно, була потрібна і замок без неї обійтись не міг, але широке роздавання замкових сіл підрізувало прибутки замку і примушувало старостинський уряд накидати більше на міщанство та селянство. Тут розходились інтереси тих верстов, що так солідарно виступали звичайно в проханнях про полегшення перед в. князівською владою та в скаргах на недбальство чи зловживання старостинської влади. Там спільні були їх виступи, а тут в обговоренню про роздані та відірвані від замку села шляхта не могла виступати, бо це порушувало-б її власні інтереси. Отже тільки міщанство та замкове селянство могло рі-

шуче виступати проти занадто широкого роздавання замкових сіл, яке переключало податкові тягари з шляхти на селянство та міщанство. Можливо, що в деяких ревізіях рішучі зауваження проти такого роздавання як-раз підказані міщанськими представниками. Нагадаємо в протоколі ревізії Вінницького замку вказівку на те, ще панове з землянами складають на скарб господарський і сами себе хочуть зовсім звільнити від всяких обов'язків. І ось ревізор, як найменший слуга в князя, розуміючи стан справ та запобігаючи занадто великим виплатам з скарбу, вирішив скласти окремий реєстр, які села за ким та скільки там населення знаходиться: при тім коло деяких сіл зазначено, що це вислуга, хто її і коли вислужив. Засновуючись на цім реєстрі, господар в князь може вирішити, що взяти на скарб господарський, а що наложити на місцеву людність, щоб инакше за відсутністю відповідних відомостей не страждав скарб. Перевірка вислуг, коли були відповідні дані, мала велике значіння, бо шляхта виявляла нахил зазначати свої маєтки, як дідизну та прадідизну. Так всі крем'янецькі зем'яни, що були на пописі, як зазначив ревізор Крем'янецького замку, повідали, що ніяких вислуг не мають, а ті всі їх маєтності то отчизни, дідизни та прадідизни, а не вислуги. Між тим і відношення до вислуги та дідизни було неоднакове з боку влади і через те докладне вияснення характеру панських маєтків мало певне значіння за-для дальшого обміркування розподілу обов'язків поміж окремими верствами людности. В Житомирі спинила увагу ревізора така справа. Частина поселень Житомирського замку спустошена була, постраждала від татарських нападів, зем'яни деякі загинули, а деякі вимерли, після них нікого не залишилось. З тих поселень раніш ішла замкова робота, а тепер після спустошення нема кому того виконувати. Староста сам користується з тих селищ та дає їх держати своїм слугам і за те ніяких обов'язків не виконують. Між тим можна було-б роздати зазначені селища з умовою виконання обов'язків, наприклад, роботи городень. Коли-б староста хотів-би і далі залишити в своїх руках ті селища, він міг-би тоді взяти на себе роботу городень, бо небіжчик пан Дмитро, що держав замок та селища до нього, опраляв городні і чинив на замку „кличку“. Знов-таки, коли придивитись і тут до переведення ревізії, можна з деякою певністю казати, що наведені вище вказівки про пусті селища та про можливість роздати їх на умовах виконання замкової роботи виходили з кола міщанства та селянства замкового, яке цікавилось пустими землями та збільшенням людности коло замку. Можна теж припустити, але вже меншою мірою, і участь землянства, не замкового, якого не доторкнулися ті полегкості, що їх староста робив своїм слугам в держанні селищ. Таким чином і тут приходиться зауважити розходження інтересів тих груп населення, які дуже часто виступали так рішуче в своїх скаргах та виявленнях помилок адміністрації.

СУЛИМИ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ В КІНЦІ XVII ТА НА ПОЧАТКУ XVIII В.

Процес формування соціального та економічного життя на Лівобічній Україні, що розпочався незабаром після козацької революції, наближувався наприкінці XVIII століття до свого кінця. В цьому процесі займали певне місце різні соціальні групи. Найактивнішою та найвпливовішою суспільною верствою була козацька старшина, що протягом XVIII століття перетворилася в класу великих землевласників. Чимале місце в цій групі займала родина Сулим, що в другій половині XVII та першій половині XVIII ст. відгравала на Переяславщині не аби-яку ролю. Видатніші постаті цієї родини були — генеральний хоружий Іван Сулима, полковник переяславський Семен Сулима та суддя Переяславського полку Олександр Сулима. В даній праці подаємо відомості про діяльність тільки Івана та Семена Сулим.

Іван Сулима був онуком гетьмана козацького Івана Михайловича Сулими, що його стратив польський уряд у 1635 році за зруйнування Кодацької фортеці. Один із синів гетьмана Федір, після того, як приєднано Лівобічну Україну до Московської держави, зваживши обставини „.....оставя за короною Полскою жалованніе маетности, города Димер з угоди, Юлче и Березки з угоди и протчіе многіе грунти покупленіи и жалованіи мелници за верность свою подклонився под державу Великороссійскую в року 1662“¹⁾.

Князь Ромодановський посилає його з сином Іваном і небожем Олексієм до Московського двору, де їх „принято под державу и жалованем снабдено, и отпушено в дом, при пашпорте от двора даном в року... В оном пашпорте шляхтою написани и в иностранной коллегіи в дворянство Россійское записани“²⁾.

Відтоді Федір Сулима і нащадки його силкувалися виявити вірність російському урядові, але все-ж Федора Сулими на значному старшинському уряді не бачимо; певно російський уряд ще не цілком довіряв йому. Але-ж маетності на Переяславщині, якими володів батько Федора Сулими Іван Сулима, перейшли до Федора. Року 1674 старшина Переяславського полку підтверджує за Федором Сулимою право

¹⁾ Сул. Арх. 4. ²⁾ Там-же 5.

володіння селами Сулимівкою, Лебедином і Кучаковим ¹⁾). Року 1688 ці села були ствержені за Федором Сулимою й сином його Іваном універсалом гетьм. Мазепи ²⁾). Року 1689 Федір Сулима дістає універсал гетьм. Мазепи на с. с. Михалчину Слободу й Гудівку у Стародубському полку, що належали доти до гетьманського двору ³⁾). Окрім цих сіл Федорові Сулимі було дано с. Сошники універсалом гетьмана Самойловича в 1681 році ⁴⁾). Це надання мало дві цілі — нагородити Федора Сулиму за те, що не допущено його до значних урядових посад, і заохотити сина його Івана, щоб вірно служив російському урядові. І справді, до Івана російський уряд поставивсь ласкавіше й прихильніше; вже в 1674 році Івана Сулиму призначається на генерального хоружого ⁵⁾). Іван Сулима намагавсь виправдати довіру, беручи участь в усіх походах. Окрім походів на війну Іван Сулима р. 1718 був „командирован за гетмана головним командиром в Царичин над сема полками Малоросійськими“... Далі в 1721 році „он же хоружій енералний Сулима командирован за главного командира над 20000 козаками, для дѣланія лінії при Ладожском“... ⁶⁾ де довелося йому й померти на чужині.

Як звичайно, і далі до служби заохочували, нові надаючи маєтності. Року 1712 Іван Сулима дістає універсал гетьм. Скоропадського на с. с. Старе та Кальне й на хутір під Воронковим (Переяславський полк) ⁷⁾, а в 1721 році універсал на с. Скопці ⁸⁾).

Треба гадати, що Іван Сулима як генеральний хоружий, був досить впливовою особою серед генеральної старшини; про те свідчить хоч-би такий факт, як його підтвердження с. Волошинівки за баришівським сотником Ісаевичем (р. 1721), яке було у того від полковника переяславського Томари ⁹⁾).

Перебуваючи мало не весь час у походах, Іван Сулима все-ж-таки пильно стежить за цілістю своїх маєтностей, а так само дбає за те, щоб побільшити їх. Року 1688 генеральний суд притягує до відповідальності скопечького козака Петра Романенка й полк. Думитрашка за те, що пограбували маєтності Івана Сулими під той час, як грабовано Воронково (1687 р.). Суд постановив, щоб Романенко й Думитрашко заплатили Сулимі за пограбоване майно. Як полагоджено справу між Сулимою й Думитрашком — не знаємо; мабуть за все довелося розплачуватися Романенкові. Притягнений знову до переяславського „обопольного уряда“, і не маючи чим заплатити, Романенко мусів був „явне, ясне, добровольне без жадного примусу и насилства“ уступити Іванові Сулимі дві сіножаті, „сѣножатъ и березу, остров Ющенковский зъ садомъ и березами и лозами... в сумѣ золотыхъ двѣстѣ и тридцять“ ¹⁰⁾). Другий випадок такий: Опанас Захарченко продає мешканцеві Лебединському Чмутові за 40 золотих „кгрунта поля ись цѣлинами“, а коли Чмут по-

¹⁾ Сул. Арх., 22—23. Ці села надав Іванові Мих. Сулимі Жолкевський (там-же).

²⁾ Там-же, 24. ³⁾ Мотиж. Арх., 221. ⁴⁾ Сул. арх., 23. ⁵⁾ Сул. арх., 5.

⁶⁾ Там-же, 6. ⁷⁾ Сул. арх., 31. ⁸⁾ Мотиж. арх., 219.

⁹⁾ Рум., оп. Бар. с., т. I, док., № 72. ¹⁰⁾ Сул. арх., 25—28.

мер, Захарченко продані землі знову привласнює. Та про це довідується Іван Сулима й починає вимагати, щоб Захарченко повернув Сулимі 40 золотих, і Захарченко, не маючи таких грошей, відступив Сулимі зазначені землі ¹⁾. Цікава історія млина у с. Гудівці (Стародуб. полк). Ів. Сулима придбав його так. Іван Сулима разом з с. Гудівкою одержав від Мазепи й млин у тому-ж-таки селі, але здобувши одного млина, Сулима силкується захопити й другий, що належав козакові Гудові. Гуд шукає захисту в полковника Миклашевського й одержує від останнього підтвердження на млин у 1690 р. Але справа повертається в інший бік з 1694 року, „гди вже сприятелись з паномъ Миклашевскимъ по панѣ Симеоновой“ ²⁾. Спочатку Миклашевський наказує Гудові, щоб віддав Сулимі дві „мѣрочки“ військові, а потім Миклашевський і Сулима віднімають половину млина від Гуда, причепившись до того, „что у родного брата четвертку поля купилъ, на которой нажинають по 30 копъ жита“. Відняти другу половину млина було вже легше: Сулима кидає п'яному козакові гроші за пазуху, а коли останній, протверезившись, одіє гроші назад Сулимі, то Сулима наказав своїому службовцеві гроші козакові повернути, а коли-б той брати відмовивсь, то вкинути йому гроші в двір; так і зроблено. А тоді Сулима присилював козака підписати купчу на цю половину млина ³⁾.

Окрім зазначених способів набувати різні маєтки, чимале місце мала й купівля. Так р. 1698 Сулима купує ґрунт у Черевках за 20 золотих ⁴⁾, потім у 1711 році Сулима купує маєтність І. Асакая у Стародубському полку за 1000 талярів ⁵⁾; між документами Рум'янц. опису маємо 4 купчих І. Сулими, куплено двір, гумно з солодовнею, нива на тиждень, гай ⁶⁾.

Всіма цими засобами І. Сулимі пощастило придбати чимало різних економічних можливостей. Після того, як він помер, за його дружиною стверджено (унів. Скоропадського) такі маєтності: с. с. Сулимівка, Лебедин, Кучаків, Скопці (Переясл. полк), Велика Стариця (Київськ. п.), Рогозна (Михалчина? І. Б.), Слобода з млином, Гудівка з млином, хутір Поперечанський з млином, хутір Деріївський з млином, млин Чаусовський (Стародуб. полк), хутір Журавський з гребелькою в Яготинському степу ⁷⁾.

Отож в особі генерального хоружого І. Сулими бачимо представника тієї групи української старшини кінця XVII й початку XVIII століття, що обіймаючи урядові посади й використовуючи владу, звязану з цими посадами, збирала в своїх руках економічні можливості та й перетворилася протягом XVIII століття в класу великих землевласників.

¹⁾ Мотиж. арх., 13—14.

²⁾ Миклашевський одружився вдруге з удовою гетьманича Якова, що брат його Семен був одружений із сестрою І. Сулими (С. Арх., 35).

³⁾ Сул. арх., 34—33. ⁴⁾ Мотиж. арх., 14. ⁵⁾ Мотиж. арх., 18—21.

⁶⁾ Рум. оп. Бар. с., т. I, док. №№ 21, 27, 55. ⁷⁾ М. Арх., 26—27.

Син генерального хоружого Івана Сулими Семен був гідний свого атька. Як і батько, він розпочинає свою кар'єру вірною службою Москві, беручи участь у походах. Перед російським урядом Семен Сулима хоче добре зарекомендувати себе; це йому пощастило, і вже в 1736 році він дістає листа з похвалою від ландграфа Гесен-Гамбурзького за участь у Кримському поході 1735 р. ¹⁾. За свою ретельність Семен Сулима швидко підвищується по службі: в 1722 році призначається на бунчукового товариша, у 1721 р. займає уряд баришівського сотника, у 1737 р. — обозного Переяславського полку, у 1739 р. указ Ганни Іванівни призначає його на полковника Переяславського полку. На цьому уряді Семен Сулима був увесь час, аж доки помер (1766 р.).

Перші роки обов'язки урядовця Сулима виконував, здається, сумлінно. Виряджуючись у Кримський похід у 1735 році, сотник Сулима дає такого наказу правлінню Баришівської сотні... „а понеже сотня моя безъ командира настоящего остается и слушного правления нікому содержать, того ради предлагаю вам, в сотнѣ моеї всякие государственные, полковные, сотенные и кремѣнальные дѣла, як правителям в сотнѣ всей, справляти без жадного умедлѣння, посяжки и остановки. А битѣ би вам завсегда в трезвости в безхмелии и жадними непотребностями себе не забавлять, но завше всякихъ дѣл зишедшихся в ратушу с канцелярією смотреть, единѣ безъ другого в судах не засѣдать и судов не творить... и тебѣ жѣ би Якиму Антонову, правящему сотнею, завше битѣ трезвим и всякихъ дѣл смотрѣть накрѣпко приказую ²⁾).

Але згодом, коли Сулима дістав полковницький уряд, до службових обов'язків почав він ставитися по-инакшому. Вже року 1747 старшина Переяславського полку подає доноса до сенату на Семена Сулиму й обозного Переяславського полку, Семена Безбородька, де каже, що Сулима: а) недбало ставиться до своїх обов'язків — живе в Баришівці і вимагає, щоб до нього надсилали справи для підпису, б) витрачає для особистих справ скарбові гроші, а також матеріали, призначені для полкової артилерії, в) використовує для особистих справ канцелярських службовців, литаврщиків, сурмачів, а також артилерійських коней ³⁾).

Документи висвітлюють полковника Сулиму більше як господаря, аніж урядника. І справді, перебуваючи на вищезазначених урядових посадах, С. Сулима розвиває широку господарчу діяльність і скупчує в своїх руках чимало маєтностей на Переяславщині. Документи Сулимицького та Мотижинського архівів а також і Румянцівського опису (Баришівської сотні) дозволяють установити як кількість так і розмір маєтностей С. Сулими, а також і засоби надбання. Після того, як спадщину генерального хоружого Івана Сулими (1756 р.) поділено втретє, Семен Сулима здобув у м. Баришівці двір давній з усіма будівлями й підсусідками ⁴⁾, бровар і воскобійню з пустим плецом, пустий плец

¹⁾ Сул. арх., 70. ²⁾ Там-же, 75—76. ³⁾ Мотиж. арх., 53—55.

⁴⁾ Ще в 1737 р. С. Сулима, відряджуючись у похід, передає своїй дружині 26 чоловіка підсусідків у Баришівці. Сулим. арх., 77—78.

Олишковський, шинок на 2 хати рублені з двором і левадою, всю Сулимівку (окрім старого двору, що припав небожеві Семена Олексієві Степан. Сулимі) з новим двором, де було 16 дворів посполитих, 6 плеців пустих, 4 гаї, в селі Каратулі — хуторець з двором, млином і 8 хат підсусідків, греблю на річці Бочечці з двома млинами — один на 2 камені і другий на одно коло борошняне й ступник з хатою при них, у сотні Погарській, Стародубського полку — с. Михалчину Слободу, в якій 113 посполитських дворів, два млини, два двори, амбар пашенний, солодовню, городи, поля, сіножаті, борті, три гаї, в с. Чаусах греблю з двома млинами, один на 4 борошняні кола й один на одно коло й ступник, у Яготинській сотні-сіножаті ¹⁾). Зазначу, що після цього розділу всі три млини на Баришівській греблі припадають родичам С. Сулими ²⁾), але вже в 1762 році С. Сулима повідомляє синів, що „на греблѣ Баришевской мелницѣ выкуплены от наследников“... ³⁾) А в 1766 році п. Сулима передає своїй жінці „мѣстечко Баришовку з пригородком и подворками Липняцким и Нагоринкою, предмѣсте Пасечну, деревнѣ Коржи, Власовку, Сезенков, село Сулимовку хуторъ Сезенковский, Киселювщину, хуторъ Хлопковскій, хуторъ степовій Журовскій, грунти зъ строеніемъ и людми вь селѣ Панфилахъ, хуторъ Малокаратульскій, грунти зъ строеніемъ и людми в селѣ Комаровки, грунти з строеніемъ и людми вь городѣ Переясловаѣ и за Долгимъ Мостомъ да за Киевскою брамою, леваду, грунть зъ строеніем и людми, вь селѣ Скопцяхъ, грунти зъ строеніемъ и людми вь мѣстечку Борисполѣ... з пахатними и сѣнокосними землями, ставами, садами, лесами, гаями, рощами й займищами, также мелницѣ гребельние Баришовские, Бочечковскіе, Панфілскую, Сухоступскую, Сеземковскую, Каратулскую с ихъ строеніи, и вѣтрание Хлопковскіе, Сулимовскіе и Власовскую и строеніи жъ, также винокурнѣ обѣ съ котлами и всякою посудю“, далі зазначається, що відступлено ще худобу, заїжджі двори, посуд, бджоли ⁴⁾). Окрім зазначених в уступному запису маєностей Сулима володів ще хутором Богданівкою, де було 33 двори й належало степу 4 верстви завширшки й 6 завдовжки, на якому „накошено нинѣ сѣна полковнику Сулимѣ шестнадцать двохстопичнихъ стирдѣ, да хлѣба разного нажато ему жъ полковнику двѣстѣ копен“. Та на Дніпрових островах „сего лѣта укошено полковнику Сулимѣ скирд сто копичнихъ десять“ ⁵⁾). Найбільша з маєностей п. Сулими була Баришівська маєтність. Вона за Рум'янцівським, Описом має такий вигляд: дворів 3, в них хат — 10, людських — 12, комір — 4, стаєнь — 1, хлівів — 2, млинів водяних — 4, на 8 каменів, 3 валуші і 9 ступників, де перемелювано щорічно 1000 четвертів пашні, що дало 100 чт. прибутку, бровар і воскобійня, на ринку Баришівському комір крамних 7, шинкових 1, сад, три городи, 25 пустих плеців, орного поля 233 дні, сіножатів на 320 копиць, лісу 18 шматків. Шматки були такі:

¹⁾ Сулим. арх., 89—96. ²⁾ Там-же. ³⁾ Мотиж. арх., 89. ⁴⁾ Мотиж. арх., 106.

⁵⁾ Там-же, 93—94.

до 100 трьохарш. саж. довкола 1 шматок			
од 100 до 300	”	”	6 ”
” 300 до 500	”	”	8 ”
” 500 до 920	”	”	3 ”
			18 шматків

Що-до засобів набувати, то треба сказати, що вони мали трохи чи не всі звичайні моменти панського господарювання. С. Сулима обіймав визначні урядові посади тоді, коли вільних маєтностей уже сливе не було, і тому сподіватися на урядові надання Сулимі не доводилося. Але Сулима розумів, як розуміла на той час більшість козацької старшини, що володіння маєтностями визначатиме як його власне становище в суспільстві, так і становище його дітей. Перед Сулимою три засоби збільшення маєтностей: а) захоплення земель, що з тієї чи іншої причини лишалися незайняті, б) купівля, в) наступ на економічно слабкі суспільні елементи, що були ще незалежні від старшини. І Сулима широко використовує всі засоби, виступаючи то як урядовець, то як приватна впливова особа. Дуже часто ці два моменти переплітаються, що надає Сулимі ще більше впливу. Зазначений вище хутір Богданівку Сулима захоплює й володіє, а потім прохає в Розумовського дати йому цей хутір на ранг, а так само сіножаті й острови над Дніпром — Григорівський, Штанівський, Андріївський, Біловод і Кривець, або-ж нагородити його грошовою пенсією з скарбу військового ¹⁾. Розумовський наказує генер. підскарбієві Гудовичеві обслідувати хутір Богданівку й інші вільні землі. Обслідування переведено, встановлено той факт, що Богданівку, а так само степові землі захоплено. Але все-ж-таки Розумовський дає таке розпорядження: „слободку Богдановку, хотя она, какъ по следствию явилось, и на свободной къ Яготину принадлежащей землѣ, безъ всякой крѣпости населенная, однак до будущого о томъ впредь нашего росмотрения оставитъ оную слободку Богдановку во владеніи полковника Сулими безъ отбору“ ²⁾.

Треба відзначити, що після того, як помер полк. Сулима, Малоросійська Колегія віддала хутір Богданівку вдові Сулими в тимчасове користування, хоч ще, як каже Барвінський, з часів гетьм. Апостола „въ общемъ господствоваль тотъ взглядъ, что за нихъ (рангові маєтності І. Б.) должна отбываться служба войску, и переходъ села во владѣніе женщины былъ уже по выраженію Апостола „над слушность и обыкновеніе войсковое“ ³⁾. Хутір Журавський перейшов до Сулими таким чином. У степах яготинських Сулима дістав маленький хуторець у спадщину. Потім Сулима дістає дозвіл від наказного полковника Переяславського В. Томари прирізати вільні степові землі до його хуторця, „хуторъ для обойстя своего построи“ ⁴⁾. У цьому хуторі, як виявило

¹⁾ Мотиж. арх., 93. ²⁾ Мотиж. арх., 183.

³⁾ Крестьяне въ Лѣвобереж. Укр. въ XVII—XVIII ст., 10.

⁴⁾ Мотиж. арх., 32.

слідство (1764) Сулими належало хат 36, в них родин 48, там-же Сулима володів разом з Воронковським сотником Матвієм Сулимою ще й хутором родички Т. Глібової, в якому було хат 14, в них родин—15¹⁾. Окрім х. Богданівки й х. Журавського С. Сулима одержує в 1752 році від Розумовського с. с. Власівку й Коржі і 59 дворів у Баришівці (Переясл. полку)²⁾.

Чимале місце в набуванні маєтностей Сулими треба приділити купівлі. Вже в 1722 році С. Сулима купує млин на два камені в Баришівці за 100 таларів від ігумені Київо-Флорівського монастиря³⁾. Нарівні з млинами Сулима купує в Баришівській сотні хуторі, ґрунти, двори, гаї, шматки поля; не ігнорує він і дрібних ланів. Таких купчих у Румянцівськiм опису маємо 12⁴⁾. У 1742 р. Сулима купує в Переяславі двір за 100 карб.⁵⁾ У тому-ж році Сулима купує з родичкою Глібовою половину Панфільської греблі (Переясл. п.) з двома млинами, двором, трьома садами, чотирма хатами, полями й сіножатями за 1000 карбованців, на спільне володіння якими було складено умову; але вже в 1752 році Сулима купує половину Глібової за 130 карбованців⁶⁾.

Що-до третього способу набувати маєтності—наступу на економічно слабкі елементи—то треба сказати, що й тут Сулима виявив себе досить активно. У доносi Переяславської старшини на Сулиму зазначалося, що Сулима: а) захоплює маєтності козаків та повертає козаків на підданих, б) за приватні злочинства однімає ґрунти, в) примушує до продажу ґрунтів за півціни. Це все стверджують і інші документи. З Румянцівського Опису м. Баришівки бачимо, що 46 родин посполитих Сулими записали про себе, що вони „званія козачого“. Звичайно, треба гадати, що до числа цих 46 родин увіходили й такі родини, що їх економічні обставини примушували йти у підданство до того чи іншого володільця, як це ми бачимо на прикладі козака Романа Точеного. Роман Точений „родимець полку Нѣжинскаго сотнѣ Дѣвицкаго села Дроздовки—званія козачого, перешель зъ оного села Дроздовки по его показанію до ревизіи 764 году въ давнихъ прошедшихъ годѣхъ, чему будетъ лѣтъ до 30 и черезъ все прошедшее время хаживаль холостимъ бурлакою по разнымъ мѣстамъ, зарабативая шаповалскимъ ремесломъ, а при сочиненіи ревизіи 764 году, когда случилъся временно быть в брата своего шаповала Івана Точеного въ мѣстечку Баришовки во владѣннi Сулими находячогося, то і въ ревизіи 764 году зъ онимъ своимъ братомъ за владѣніем Сулими написанъ, а послѣ того таки хаживаль бурлакою по разнымъ мѣстамъ до априля 13. 766 года, а въ ономъ году пришелъ въ мѣстечко Баришовку къ нему подсудку Лебедю на роботу, поженясь осталься во владѣннi его подсудка без письменого свидѣтел-

1) Мотиж. арх., 97.

2) Сул. арх., 86—87.

3) Рум. оп. Бар. с., док. № 78.

4) Там-же, №№ 78, 97, 101, 120, 121, 129, 136, 142, 145, 146, 148, 153.

5) Мотиж. арх., 92.

6) Там-же, 47—50, 91—92.

ства¹⁾). Але були й такі, що тільки після першої боротьби скорялися Сулимі й залишалися в підданстві. В таких випадках Сулима виявляв себе досить жорстоким. До комісії для переведення ревізії козак Стуконіг подає скаргу такого змісту: Стуконіг перейшов на мешкання з Остра до Баришівки, де й козачу службу одправляв. Коли двір його згорів, він найняв двір цеху шевського і три роки козачої служби не одбував, тому що ніхто, каже Стуконіг, „от меня того не требовал“. Полковник Сулима став накидати йому горілки на продаж на 40 крб. щорічно, заволодів його ґрунтом і 5 днями поля, а з двору цеху шевського не випускав. Коли-ж довідався, що Стуконіг поїхав „о своемъ козачествеъ искать“, то догнав його, привів у Баришівку, бив „нещадно плетми“, забив у колодки і завдав до в'язниці. У 1764 році Сулима від цього-ж Стуконога відняв ґрунт, який передала йому сестра його, з умовою, що ґрунт дістається Стуконогові в тому разі, коли син її не повернеться з Запорозької Січі. Стуконіг вирішив подати скаргу на Сулиму до Комісії для переведення ревізії, але син полк. Сулими, ротмістр Остап Сулима, довідавшись про намір Стуконога, завдав його до в'язниці „прикованого за шею, бия нещадно плетми“, а потім послав свого прикажчика заграбувати документи Стуконога; той так і зробив, — розбив скриню і „взялъ имѣючіесь на той дворъ крепости и съ копиями“... Випускаючи Стуконога з в'язниці, примушував дати зобов'язання в писаній формі, що не буде „о козачестве своемъ и о ґрунтахъ козачихъ и о протчемъ искать“²⁾). До тієї-ж комісії скарживсь на Сулиму і власівський козак Ямак. Ямак козачу службу одправляв більше як 30 років. Потім полк. Сулима „по своей власти, сперва употребилъ мене его лѣсовъ досматривать“, а потім не допустив Ямака відбувати козачу службу „и ласкалъ мене при смотрѣнни его рошей битъ“. Коли-ж Ямак відмовився, то Сулима посадив його до в'язниці, бив його й синів, забрав два воли, три вози волових, зрубав гай, забрав скирту сіна на 80 кіп і 9 крб. грошей. Коли-ж ротмістр Сулима довідався, що Ямак скаржиться, наслав своїх людей на Ямака, які забрали дві скрині, чотири воли, а потім забрав самого Ямака з сином та й посадив до в'язниці³⁾).

Подібних засобів уживав, як знаємо, й Прилуцький полковник Гнат Галаган⁴⁾ і інші володільці. Перепадало, як видно, Сулимі всяких господарчих „дрібниць“, через позичку грошей. „Частійш всього — каже проф. Ол. Грушевський — впливала на власника небезпека позички. Тільки позичив козак або посполитий гроші у сотника або полковника, се вже лишалося назавсіди грівною небезпекою“⁵⁾). Справді, ми бачимо, як у 1738 р. мешканець Дернівський уступає С. Сулимі двір з городом, винницею й гаєм, „неимѣючи долгу заплатитъ рублей мною занятыхъ

¹⁾ Рум. оп. м. Баришівка, II, 237. ²⁾ Мотиж. арх., 187—89. ³⁾ Там-же, 189—90

⁴⁾ У Ол. Лазаревського: Опис. Стар. Малор., т. III, 46.

⁵⁾ З життя укр. старшини XVIII ст. Записки Київ. Н. Т., 155.

двацять двох¹⁾. А потрапити в боржники до Сулими було дуже легко. Ми вже бачили на прикладі козака Стуконога, що Сулима накидував йому щорічно вина на продаж на 40 карбованців, це як на той час сума чимала, а збути накинене вино по тій ціні, що визначив Сулима, не завжди щастило. А цього способу накидати Сулима вживав дуже широко. В Рум. Опису зазначено в чотирьох дворах, що володільці їх торгують своїм вином і володільським (Сулиминим. I. Б.)²⁾.

Господарча діяльність С. Сулими зосереджується, головним чином, у м. Баришівці й околичних селах. Уже на початку своєї господарчої діяльності Сулима йде назустріч вимогам грошового господарства й переводить своє господарство на промислові засоби: уже в 1731 році Сулима відсилає для продажу в Погар 300 відер горілки³⁾. Щоб перевести господарство на промислові засоби, треба було його поцентралізувати, і ми бачимо, що Сулима з самісінького-таки початку до цього простує⁴⁾. Надання Сулими с. с. Власівки й Коржів і 59 дворів у Баришівці прискорило цю роботу. Року 1762 Сулима робить останній акт, що довершує централізацію його господарства — обмінюється маєтностями з генер. суддею Іллею Журманом, уступивши йому с. Михальчину Слободу у Стародубському полку, здобуваючи за неї 115 дворів у м. Баришівці й с. с. Пасічну й Сезенків. Михальчина Слобода була порохована у 10.000 карб., а маєтності Журмана у 6.000 крб. і Журман зобов'язався різницю доплатити⁵⁾. До цього обміну Сулиму спонукало напевне ще й те, що Розумовський хотів відняти від Сулими Михальчину Слободу, як видно з листа Сулими до синів: „ибо Гудовка (належала рідні Сулими. I. Б.) уже во владѣннїи... гетманском, а Михальчину Слободу оставили до полученія грамоти за нами“⁶⁾. Цей останній акт робить Сулиму повним господарем у с. Баришівці, та навіть у цілій Баришівській сотні. В руках Сулими опинився комплекс економічних можливостей, що охоплював певну територію по річці Трубежу. За основний стрижень цього комплексу був промисел зв'язаний з переробкою продуктів сільського господарства — продукція горілки. Повідомляючи про обмін маєтностями своїх синів⁷⁾, Сулима пише: „здесь при доволнихъ лѣсахъ винокурнѣ устроени, одна на 7 котловъ въ Уласовцѣ, а другая въ Макаровцѣ на 5 котловъ“⁸⁾. Додаючи до цього баришівські млини, бачимо, що для розвитку горілкового промислу були всі дані. Організація горілкового промислу вимагала й організації збуту. Раніш ми бачили, що Сулима збував горілку аж у Стародубському полку, а так само

¹⁾ Рум. оп. м. Баришівка II, док. № 143.

²⁾ Рум. оп. м. Баришівка, т. I, № 5, арк. 111; № 6, арк. 156; № 2 арк. 169, № 7, арк. 347.

³⁾ Мотиж. арх. ⁴⁾ Купчі в Рум. Оп. ⁵⁾ Мотиж. арх., 88—89.

⁶⁾ Мотиж. арх., 91.

⁷⁾ Всі три сини полк. Сулими — Остап, Семен і Яким були офіцери російської армії.

⁸⁾ Мотиж. арх., 88—89.

й накидав її. Треба гадати, що головний збут горілки був на місці, в Баришівці: „зъ Баришовки одъ самихъ шинковъ въ домъ нашъ приходу по 800 рублей в годъ“ — пише полковник синам. „И благодаримъ Богу, что такъ учинилось, ибо за дочками въ долгу до троухъ тысячъ были подпали, однакъ зъ прибели Баришовской отдали, на греблѣ Баришовской мелницѣ викуплени отъ наслѣдниковъ, и теперъ на 8 камней мливу; въ Киселевского гребелку зъ грунтами откупили зъ прибели же здешнихъ“¹⁾.

Централізаційна політика полк. Сулими в господарстві не могла не натрапити на опір різних суспільних груп. Найактивніша в даному разі була дрібна українська старшина. Вже зазначувано, що старшина Переяславського полку подавала в 1747 році донос на Сулиму до Сенату. Доноса цього підписали були: бунчуковий товариш — Григорій Іваненко, суддя полковий Костянтин Лесеневич, писар полковий — Канівський, осаули — Григорій Лукашевич і Яким Михайлович, полк. хоружий Михайло Лукашевич, сотник Баришівський Давид Афендик і сотник Баришпільський Степан Афендик²⁾. Гадаємо, що доноса продиктували не тільки службові інтереси. Але боротьба полкової старшини з полк. Сулимою закінчилася не на користь її. Сенат передав справу гетьманові, на місце виряджено комісію, щоб розслідувати справу, в складі генер. обозного Кочубея, генер. осаула Волкевича, бунчук. тов. Дем'яна Рубця та Івана Губчича та сотника дівидького Івана Селецького³⁾. Слідство затяглося, бо ті, що показували проти Сулими, відмовлялися від своїх обвинувачень і хтіли справу припинити. Викликані до Глухова вони й там на особливому допиті теж зреклися своїх обвинувачень. Справу припинено, авторів доносу прощено, от тільки мусіли вони заплатити канцелярські витрати й перепросити полковника та Безбородька, що й зробили в писаній формі⁴⁾. Отож важко було дрібній старшині боротися з полковником Сулимою й тому дехто з старшини вважає за краще поступитися перед полковником. Так зробив Бубнівський сотник Іван Максимович, відступивши полк. Сулимі ґрунт у Переяславі „за многіе отъ вельможности вашей чинимые мнѣ отеческіе милости и благодетельства“⁵⁾. Інші-ж шукають захисту у гетьмана, як от удова Баришівського сотника Ісаєя Денисовича, що скаржилася гетьм. Данилові Апостолові на сотника Сулиму, що ставив у її домі консистентів і інші робив кривди⁶⁾.

Менш організований опір ставили Сулимі козаки. Знаємо виступи тільки поодиноких осіб, як вищезазначений Ямак та Стуконіг, коли вчинки Сулиміні були цілком самовільні.

Не витримує Сулиминого наступу баришівське міщанство. Роки 1750-ті можна вважати за роки передому в життю баришівського міщанства; до 1750-х років Баришівка не мала великих володільців;

¹⁾ Там-же, 89. ²⁾ Мотиж. арх., 56. ³⁾ Мотиж. арх., 56. ⁴⁾ Мотиж. арх., 57—63.

⁵⁾ Мотиж. арх., 85—86. ⁶⁾ Рум. оп. м. Баришівка, т. I, док. № 100.

найбільші володільці мали лиш по декілька дворів підсусідків і тому, можна гадати, міщанство м. Баришівки користалося з свого самоврядування. На початку XVIII стол. міщанство тутешне навіть дістає підтримку од гетьмана. Року 1709 універсал гетьм. Скоропадського повертав до Баришівської ратуші с. с. Селичівку і Морозівку, що був відібрав від Баришівки гетьм. Мазепа. „Ми теди гетман, респектуючи на тоє мѣсто Баришевку, до того, уважаючи на неменшиє того мѣста расходи и тяжары, яко тие двѣ селѣ Селичовку и Морозовку в первобытное городови Баришовцѣ для частых мѣских расходов вѣ помощь владѣніє приворачиваемъ, так пишно мѣти хочемъ и рейменторско грозно приказуемъ, аби ни самъ пан полковникъ Переяславскій, старшина полковая, сотникъ, атаманъ Баришовскій, вѣ владѣнію тыхъ селѣ и вѣ отбиранію зъ нихъ до мѣста належныхъ послушенствъ и повинностей, и ни хто инший имъ войтови и мѣщанамъ Баришовскимъ не смѣли и не важилися жадной найменшой чинити перешкоди и препятія“¹⁾. Але, як видко, полк. Переяславскій Томара відняв від ратуші Селичівку й Морозівку, причому Морозівку віддав панові Макгеровському, а посполитих Селичівки посадив на чинш. І тому гетьман Скоропадський знову видав універсал у 1717 р. „запобѣгаючи, жеби тоє мѣстечко Баришевка, яко на шляху найдуючоєся, одъ многихъ притворяемыхъ трудностей и тяжестей и безпрестаннихъ сѣмо и овамо ездаковъ, не пришло вѣ разореніє... село Морозовку зъ принадлежностю его и на чиншѣ вѣ немъ, тако жъ и в селѣ Селичовкѣ, покойнимъ паномъ Томарою опредѣленнихъ людей, вѣ первобытное городови владѣніє привертаемъ и симъ нашимъ унѣверсаломъ ствержаемъ, такъ рейментарско жадаемъ и грозно приказуемъ аби ни самъ панъ полковникъ Переясловскій, особливе и сотникъ Баришовскій и нѣкто инший вишѣреченому войтови и мѣщанамъ тамошнимъ вѣ отбиранію зъ нихъ до мѣста належныхъ послушенствъ и повинностей не смѣль и не важилася жадной найменшой чинити перепони й трудности. Варуемъ однакъ тутъ же под срогкимъ войсковимъ каранемъ, аби войтъ Баришовскій и иніє урядники людей тихъ до своихъ якихъ домовихъ не притягали роботизнѣ“²⁾. Універсал 1719 р. виданий на заяву баришівських міщан про їх збідніня, „поносячи чрезъ прошедшіє многіє лѣта немаліє трудности и нестерпиміє долегливости, то одъ уставичной драгунской станціи, то одъ непрестаннихъ денно и ношно вѣ ихъ городку, яко на шляху обрѣтаючомъся, бываючихъ ездаковъ дѣючися, одъ чоґо и ратушъ ихъ вѣ знатное прийшла оскудѣніє виданемъ рознихъ проєжджаючимъ истнихъ и питнихъ рѣчий“... Скоропадський визначає Баришівській ратуші 100 талярів покуховного щорічно³⁾. Зовсім инший стан міщан баришівських бачимо у 1750—60-х роках. Як подає Рум'янцівський Опис, уже всі міщани баришівські були записані посполитими Сулими, тільки 8 родин з них записали себе, що вони „званія мѣщанского“, але ці всі родини прийшли — з Київа, Переяслава, Ніженя. Як

¹⁾ Мотиж. арх., 141.²⁾ Там-же, 143.³⁾ Мотиж. арх., 144.

і через що занепадає баришівське міщанство в другій чверті XVIII стол. — лишається неясним. Надання м. Баришівки у 1752—53 році Сулимі й Журманові (універс. гетьм. Розумовського) було остаточним ударом, що після нього міщани баришівські вже не можуть існувати як окрема соціальна група і нівелюються з загально-посполитською людністю. Але кількістю ця група у 1750—60-х роках була ще чимала: „а чиншу з мешанъ — пише Сулима синам — р. 250 и более доходить ¹⁾». Наступу Сулиминого не видержує не тільки міщанство Баришівки, але й міщанство такого міста, як Переяслав з його магдебурзьким правом. Син полк. Сулими Остап скаржитья до Малоросійської Колегії на вирок Слідчої Комісії в справі магістратських у м. Переяславі маєтностей. З цієї скарги бачимо, що мало не всі ґрунти з міщанами (11 дворів), що володіли ними п. Сулима в Переяславі, позахоплювано. Захопивши зазначені двори в Переяславі, п. Сулима обкладає їх чиншем, що про виплату його в платників збереглося квитків на 254 карбованці ²⁾. Полк. Сулима намагавсь був навіть клопотатися перед російським урядом, щоб повернуто йому маєтності в Чернігівському та Київському полках, що були надані його предкам ще за польських королів ³⁾.

Наведені вище факти маюють нам полковника Переяславського Семена Сулиму більше як господаря, аніж урядовця. Урядова посада, а так само й економічна міць, створювали для Сулими сприятливі умови для господарчої діяльності, що їх Сулима так широко і використав. Переяславський полк. Сулима являється типовим представником тієї значної української старшини, що відгравала таку видатну ролю у тому процесі розшарування суспільства на групи, що відбувався в XVIII стол. на Україні.

¹⁾ Там-же, 88—89.

²⁾ Мотиж. арх., 190—214.

³⁾ Сул. арх., 101.

ГЕТЬМАНСЬКІ УНІВЕРСАЛИ М. КИЇВУ.

Серія гетьманських універсалів м. Київу починається з перших-же років нового режиму. Революція та війна завдали містам багато клопоту. Постійні переходи війська, що вимагало собі стації, важким тягарем лягали на магдебургії. Стації і в нормальних спокійних умовах викликали багато скарг, а тепер такі вимоги ставали що-раз ширші та набували в тих, що прямували до театру війни, рішучих виразів. Не так то було таким людям легко пояснити, що вони вимагають зайвого та повинні обмежитися в своїх вимогах тільки необхідним. А що́ таке це необхідне, чо́б можна було вимагати від міщан? було це надто невизначне та припускало різні тлумачення. Треба було шукати авторитетних пояснінь, на які могли пристати й військові частини, а коли не слухалися, щоб було кому спинити неслухняних та повздержати від дальших зловживань.

Саме за-для такої ролі й була придатна нова адміністрація Гетьманщини. Від цієї ото адміністрації можна було отримати заборону чинити кривди та вимагати зайве під назвою стації.

Перші гетьманські універсали і виявляють нам ті умови, в яких київський магістрат кинувся до гетьмана по оборону від різних кривд од перехожих та переїжджих військових людей. Гетьманські універсали перелічують нам оцих військових, що робили кривди київським міщанам.

Універсали Богдана Хмельницького намічають такі групи: „товариству войска его царского величества Запорозского, старшинъ и чернъ въ тягненью за войскомъ идучимъ, яко и зъ войска назадъ поворо-чающимъ коннымъ и пѣшимъ и на якої кольвекъ услуѣ нашой будучимъ вшелякоѣ кондыції людемъ и каждому кому бы тылько сее наше писаніе показано было доносимъ“¹⁾. В иншім універсалі того-ж Богдана маємо подібний-же вираз: „за войскомъ идучимъ и назадъ поворо-чающимъ до вѣдомости доносимъ“. У пізніших універсалах маємо деякі поясніння: „всей старшинъ и черни войска е. ц. в. запорозкого высылкомъ и на якої колвекъ услуѣ нашой застающимъ“, з тим треба порівняти аналогічні зазначення инших універсалів теж оборонного змісту:

¹⁾ Акты Зап. Р. V, № 44. Універсали Богдана, що їх подано в Акт. Зап. Р. V.. передрукував з иншої копії Каманін у своїй статті: „Київляне и Богданъ Хмельницкій

„также до войска идучимъ и зъ войска назадъ поворочающимъ коннымъ и пѣшимъ, ватагомъ и чатовникомъ и вшеякого стану и кондиціи людемъ“ або пізнішого універсалу, де поруч з українськими козачими військовими частинами фігурують і московські: „также бояромъ, княземъ, воеводамъ и всимъ начальнымъ и подначальнымъ ратнымъ е. пр. ц. в. людемъ и кому одно-колвекъ теперь и напотомъ сее наше писаніе показано будетъ“. В усіх цих універсалах має на увазі центральна влада військові частини, які переходитимуть через місто та спинятимуться за-для „становискъ, ночлеговъ и попасовъ“. Розуміється, хто спиняється, той вимагає собі всього потрібного і як-раз таке розуміння треба шукати в виразі універсалів „не отправовали жадныхъ становискъ, ночлеговъ и попасовъ въ ономъ“. Ясно, що з „становисками“ звязуються різні вимоги від тих, що переходять, до міщанства.

Але не самі лиш військові частини та їхні старші вдавалися з своїми вимогами до міщанства. Так само ставилися до міщан і гетьманські посланці в тій чи іншій справі, більш чи менш важливій. З одного боку „жаденъ з товариства нашего“, з другого боку „посланный зъ листомъ нашимъ туды будетъ“ чи „зъ листомъ нашимъ на якій колвекъ послужъ нашої войсковой мѣль ся знайдовати“ чи „висланный яко отъ насъ самихъ такъ и отъ полковниковъ“: ці люди теж чинили міщанам багато кривд різними своїми вимогами та вимислами. Гетьманські універсали передбачають, як стануть себе тримати з міщанами такі гетьманські посланці з їх великими вимислами. Спеціальні згадки в гетьманських універсалах про таких „высылчихъ нашихъ“ показують, що влада добре розбиралася в таких стосунках на місцях і виразними погрозами своїми хотіла стримати людей свавільних та вибагливих.

Які саме бували кривди міщанству, виявляють гетьманські універсали, зазначаючи, що саме заборонено робити. „Частокротъ скарги до насъ доходятъ, ижъ висилчіе наши войсковіе въ потребахъ и въ справахъ войсковихъ отъ насъ посыланые... неналежнѣ (домогаются и вытягають) вымыслныхъ и непотребныхъ датковъ, яко то чоботь, шапокъ, поясовъ и иныхъ рѣчей“, до того ще треба долучити з іншого гетьманського універсалу „панчохъ и иныхъ вымысловъ вытягати не важнѣ“. Як бачимо, реєстр речей, що їх вимагали від міщан, складненький і вміщав речі, що їх властиво не можна було сподіватися тут знайти. За тим загальним висловом „и иныхъ вымысловъ“ могли бути й деякі інші несподівані вимоги вибагливих гетьманських посланців. Те, що гетьманські універсали раз-у-раз зазначають ті-ж самісінькі кривди міщанству, свідчить, що магістрат у своїх скаргах наводив ті-ж самі вимоги та здириства переїжджих. Гетьманський універсал повинен був служити в випадку конфліктів. Покликаючись на цей універсал, можна було відмовляти в вимогах занадто важких та вибагливих.

Повторення універсалу з деякими невеличкими змінами вказує, що конфлікти траплялися часто, що треба було поновляти давні заборони, щоб вони в потвердженні виглядали-б авторитетніш. Після Хмельниць-

кого маємо potwierдження та нагадування Виговського, Юр. Хмельницького, Бруховецького, Самойловича, Мазепи ¹⁾. Як бачимо, мало не до кожного нового гетьмана мусів удаватися магістрат з скаргою на нові кривди від переїжджих та на неухважність їхню на гетьманські універсали та заборони вимагати зайві стації від міщанства.

Пізнiші гетьманські універсали мало чим доповнюють попередні; нових важливих для висвітлення справи рис вони не подають. В одних знаходимо додатки в реєстрі речей, що їх вимагають переїжджі від міщанства в рахунок звичайної стації, але це не змінює справи взагалі: „вытяганьемъ збытныхъ кормовъ, напоевъ, особливо неналежачихъ собѣ поклоновъ, такъ тежъ вымоганьемъ чоботъ, шапокъ, панчохъ, поясовъ, сафяновъ и иншихъ неналежныхъ датковъ не важилися чинити“. Очевидячки, міщанство в своїй скарзі пригадало деякі конкретні випадки здирства.

Подали так само майстратові і деякі подробиці про те, як переїжджі вимагали підвід. „Многіе рожного стану особи частокротъ, въ якихъ кольвекъ дѣлѣхъ черезъ ихъ городъ переїжджаючися, не поглядаючи на жалованные монаршіе их ц. пр. в. грамоты... въ подводу собѣ конѣ зъ возами зъ хомутами. у нихъ берутъ и бывають таковыи, же згола ихъ навадъ не ворочають, а иншіе далекимъ поѣздомъ вымордовавши, ледво живые назад вернувши, возы и хомуты забирають“: очевидячки це конкретні випадки, які дуже міщан кривдили. Далі пояснено: „они помененные мѣщане всегда, наймаючи тыи подводы, многую шкоду поносятъ въ заплаченью оныхъ“. Такі поясніння могли дати самі лиш міщани, які добре знали фактичну основу виконання підвідної повинности та ті витрати, що їх довелось зазнати за-для цієї справи. Риси підвідних тягарів, подані в цій скарзі, повторюються і в пізніших скаргах і інших людей.

Як мотивували міщани своє прохання про зменшення тягарів та полегшення? Стація існувала перед Хмельниччиною і тоді доводилося нормувати підвідну повинність, забороняючи будь-які зайві вимоги. Майстратові могли-б покликатися на цю практику стації попередніх десятиліть, але вони тут не пригадали про давню практику, як це робили в інших випадках. Треба гадати, що гетьманські універсали повторюють мотивування прохань міщанства і з цього можна відреставрувати основне обґрунтування. Очевидячки міщанство підкреслювало своє зубоження, занепад цілого міста, вважаючи це за впливовіший аргумент у справі полегшення. Вже гетьман Богдан так повторював аргументацію міщанства. „Видѣчи мы великое спустошеніе мѣста Кіева, которое обыватели тамошніе отъ войска лядского понесли, и теперь мы тому запобѣгаючи, абы мѣсто наше столечное и церкви божии при вѣрѣ нашей православной христіянской в цѣлости зоставали, вышъменованное мѣсто

¹⁾ Надруковано в Ак. Зап. Р., V, деякі передрукував з іншої копії Каманін у статті: „Матеріали Кіевской городской общины“.

Київ беремо под оборону нашу“. В універсалі Бруховецького зазначено: „пановъ мѣщанъ кievскихъ, яко бѣдныхъ и презъ тую войну спустошoныхъ, и хотѣчи того пилнѣ мѣти, сурово приказуемъ“... Тут, як бачимо, спустошення та зубоження Київа звязано з війною. В інших скаргах зубоження звязано з підвідними вимогами переїжджих. „Для неunosныхъ тяжаровъ вытяганьемъ мѣскихъ екзакцій на розные мимоѣзды и наѣзды въ немалое знищенье а правѣ и до остатнего убoвства приходять“. Це знищення міського життя взагалі дає спромогу та привід міщанам настоювати на полегшенні в справі стації, не згадуючи за давню практику в цій сфері, що вироблена була за попереднього режиму.

Знає гетьманський уряд про суворе часом поведження переїжджих з міщанством і через те часом спеціально зазначає, що таке відношення недопустиме. „А если бы хто мимо волю нашу важился неналежныхъ датковъ вимогати, особливо фуками и погрожками пановъ майстратовыхъ контемптовати“: тут відокремлено самі надмірні вимоги від поведження переїжджих з міщанськими старшими. З такими свавільними дозволяє гетьманський універсал поводитися досить рішуче. „Такого, яко проступцу и непослушного волѣ нашой и свавольника, позволяемо звязавши до насъ присылати, который сурового нашего не уйдетъ каранья“. Питання, як бути з такими свавільними, не таке легке, можна було вживати різних погроз, але не завжди міщанство мало реальну спромогу своїми засобами спинити свавільну людину та припинити „кривды и шарпанину и иные неслухные рѣчи“. Цікаво, що доводилося спеціально визначати деякі випадки з самозванцями, так-би мовити: „А которые бы безъ писанья нашего зъ пѣрначами наѣхавши вымыслы якіе починити мѣли“. Отож гетьманський лист доводить, що певну людину справді вислано в важливій справі загального значіння і що вона може прохати для себе стації.

Окремі пункти треба зазначити: не вимагати зайвого в харчуванні, хоч взагалі міщанство повинно давати потрібне харчування („однакъ панове мѣщане кievскіе хлѣба и соли не повинны забороняти“), не вимагати різних речей (приклади таких вимог було вже зазначено — чоботи, шапки, пояси, панчохи, сап'яни), коли дано від гетьмана спеціального листа, тоді не вимагати від міщанства по-над те, що в листі зазначено висланим брати на своє харчування („опрочъ того, если що имянно ¹⁾, будетъ въ листу нашомъ написано и выражено, корму повинны будутъ дати, а не большей“). Самих підвід теж не можна вимагати над міру, тахітим і для того, хто їхав-би „въ пыльной справѣ нашой и поважной войсковой“ становить „не больше надъ десять подводъ“. Окремо зазначено в однім універсалі — „а особливе за границу отнюдь же-бы не давано подводъ, альбо вѣмъ згола туда давати не належить“.

В справі майстратових земель київські скарги, очевидячки, спиралися на давні надання і це зазначає теж гетьманський універсал: „ижь

¹⁾ Або так „не вымышлялъ опрочъ живности“, V, с. 110/1.

міщане кievськіє, яко отъ давныхъ часовъ до майстрату кievского кгрунты и сѣножати мають наданые и оныє правами держать“. Отож, про що міщанство вирішило не згадувати в скаргах у справі стації, тут воно зазначило цілком отверто. Як давніш міщани вже „первшою ласкою нашею упевнены“, так і далі не мають терпіти ні від кого „кривди и пренагабанья“ в своїх давніх землях, „гдѣ тылько своѣ кгрунты мають и оныхъ отъ давныхъ часовъ заживають“. Конкретний випадок був очевидячки на Оболоні і через те гетьманський універсал звертається передусім та ознаймує „обывателемъ преорскимъ и козаком“, які зробили міщанам кривди в їх сіножатах на Оболоні. Між тими, що визначені, як кривдники міщанства, цікаво завважити „альбо зъ козаковъ въ надѣи козацтва“. Очевидячки, маємо тут натяк на тих, що, відчуваючи своє упривилейоване становище, дозволяли собі зневажати міські привилеї, potwierdжені вже од гетьманського уряду. Такі люди „въ надѣи козацтва“, мабуть, часто докучали міщанству своїм зневаженням магдебурзької практики та давніх приписів, що нормували міщанський уклад життя. Були певно й такі, що вважали давній магдебурзький уклад за знищений та замінений на новий козацький устрій. Через те універсал гетьманський пріорським мешканцям порушує принагідно питання про загальне potwierdження київським міщанам їх прав та привилеїв „отъ давныхъ часовъ“. Можна гадати, що тут захопленъ міщанської землі бувало не так багато, до гетьманської влади звертатися часто не доводилося, справи закінчувалися на місці і через те в гетьманських універсалах, що їх ми маємо, порівнюючи мало згадок про земельні справи, захоплення та суперечки.

Справу про магістратський присуд та адміністрацію зачіпає універсал Самойловича. Була певна скарга міщанства, що „жителей тяглыхъ въ Кіевѣ до ратушного реестру належныхъ“ з-під ратушу записали до козацтва. Цікава побіжна замітка універсалу, що коли передніш козаків було небагато, то тепер „стало ихъ много безъ заслуги и безъ жадноѣ въ войсковыхъ дѣлахъ працы“, отож на думку універсала далі побільшувати та поширювати запис до козацького компуту немає причини. Тут не перебулося без участі місцевої козацької адміністрації. Хоч і написано, що „з межи жителей тяглыхъ... ся пописали“, виходить, ніби ратушні люди сами виявили відповідну активність, але універсал удається до „сотника київського, отамана городского“ з товариством і висловлює здивування „такому вашому смѣлому поступкови“. Гетьманська влада рішуче заявляє, що „овшемъ не велѣли въ реестръ козацкій вписовати новыхъ и у войску при насъ рейментару небывалыхъ людей“. Опріч самого записування до компуту, козацька адміністрація, доводиться гадати, виявила й певне заохочування до такого запису; тим і пояснюється рішучий тон гетьманського універсалу. Конкретний випадок викликав теж надання гетьманського універсалу Мазепи про невтручання козацької адміністрації до людей магістратського присуду. Це справа з кожум'ядькими людьми в Києві. Людей „за мѣстомъ мѣшкающихъ

прозывается Кожемяк¹⁾), повертає київська козацька адміністрація „въ свое всегдашнее послушество“ і тим самим „цале отнимаетъ отъ тяглости и сполного порядка мѣского“. Гетьманський універсал забороняє це надалі київській козацькій адміністрації.

У цих непорозуміннях, так само, як і в справі з пріорськими мешканцями цілком виявилися ті різні труднощі, що були наслідком близького сусідства в Києві козаків з міщанами „упривилейованого“ міста. Козаки та козацька адміністрація не завжди вважали на таке упривилейоване становище київського міщанства та порушували привилеї. Доводилося нагадувати, що привилеї київського міщанства, якими воно користалося „отъ давныхъ часовъ“, не повинні мати „жадноф отмѣны“, так зазначав Богдан. Пізніші гетьманські універсали нагадували, окрім гетьманського потвердження, і царське, а далі вже переносили всю вагу на царську „жаловальную грамоту“, причому гетьманське потвердження переходить вже на другий план. Цікавий випадок 1687 р. Міщанство вдалося до нового гетьмана Мазепи з заявою, що доводиться терпіти „додегливости и утяженья, черезъ которыи (не може воно) стародавнихъ своихъ заживати правъ и вольностей, а наветь и розжитися такъ, якъ бы попрержнему належало“. Разом з тим прохало міщанство гетьмана „о помочь и о оборону“. Гетьман обіцяв згодом розглянути справу з старшиною і, що „можно будетъ помогти и учинити“, але пояснив, що „найпервѣй мусимъ о томъ доложити пресвѣтлому монаршому и. ц. пр. в. престолу“. Цікаве признание своєї залежності від московської влади²⁾).

Про контроль гетьманської влади над магдебурзьким життям каже універсал г. Мазепи з приводу виборів нового війта³⁾). Універсал звертається „всѣмъ кому бы...а особливе пану субделекгатови кievскому и всему магистратови зо всѣми обивателями тамошними“. Гетьман посилає на елекцію війта від себе двох військових товаришів, щоб „безъ жадныхъ звадъ, ссоровъ и галасовъ декларовали зволеніє на того, на кого по совѣту и согласію васъ всѣхъ голось будетъ“. Гетьман уважає, що без такої декларації війт не може виконувати своїх функцій і місто буде „безъ належного своего порядка и совершеного господаря“.

Повинностей міщанських почасті доторкнулася справа з кожум'яцькими жителями. Універсал встановлює, що кожум'ячани повинні вкупі з містом „подъ порядкомъ ратушнымъ всякую тяглость и повинности отбувати“. Магистратовим було надзвичайно важливо, щоб не зменшувалася кількість тих, що одбувають повинності з містом. Це й раніш турбувало ратушних, коли вони бачили, що відпадають деякі й перестають одбувати з містом повинності, а перед тим одбували. Спеціальний універсал наказує монастирським людям допомагати міщанам у сторожі по місту. Питання це мало для міщанства велике значіння, бо в Києві та під Ки-

¹⁾ Або „кожемячанъ“.

²⁾ Ак. Зап. Р., V, № 173.

³⁾ Ак. Зап. Р., V, № 276, у Каманіна № 7.

ївом чимало було монастирських земель і коли-б „при монастиряхъ и въ дворахъ монастирскихъ мѣшкаючіе люде“ стали-б систематично допомагати міщанам у їх сторожі по місту, це було-б велике полегшення. Як-раз монастирські люди не хочуть становитися на сторожу в баштах і на оборону на валах міських та виконувати інших послуг, вимовляючися, що вони до того не належать. Гетьман бачить конечну потребу в такій допомозі монастирських людей міщанству. Це звязано з спеціальними умовами київського життя. Київ місто пограничне, до якого зівсіді татари звикли заходити своїми наїздами („подъѣздами своими подбѣгати“), через те тут потрібна раз-у-раз обережність та оборона. Через те зівсіді треба мати сторожу пильну в брамах та досить люду коло валів. Коли такі обов'язки будуть лежати на самих лиш княжах міщанах, це буде для них важко. Та й скрізь — додає універсал — люди, що живуть по містах, спільним коштом і працею стережуть та обороняють себе, через те монастирські люди теж повинні брати участь у сторожі та обороні міста від ворогів. Як бачимо, гетьманський універсал надзвичайно докладно мотивує, чому саме треба допомагати міщанам. Коли порівняти з іншими гетьманськими універсалами подібного-ж змісту, легко завважити оце багатство мотивування різними мотивами, навіть покликування „же на всей вселенной“ окрім „по старому“. Очевидячки гетьманський уряд у цім випадку рішуче став на позицію київського ратушного міщанства і хотів допомогти в справі оборони міста, яке займало таку значну та відповідальну ситуацію в пограничній смузі. І уряд не обмежився звичайними „всѣхъ упоминаючи“ та „пильно приказуючи“, але відновив і попередню аргументацію покликування адміністрації В. Кн. Литовського на спеціальне значіння Київва в пограничній лінії укріплень. Недавні турецькі війни відсвіжили пам'ять про те, як „неприятели бѣсурмане завше звикли подъѣздами своими подбѣгати“ під пограничні міста.

Як відомо, пограничні міста, які несли більше служби сторожової та інших обов'язків пограничних, мали за те компенсату в торговельних справах. Деякі полегкості з торговельного погляду так і розглядали в звязку з додатковими пограничними обов'язками уряд В. Кн. Литовського та місцева адміністрація й вимагали за те відповідних обов'язків. Київські міщани надавали великого значіння оцим торговельним полегкостям і вимагали собі потвердження. Розуміється, потвердження давніх торговельних полегкостей од влади гетьманської та царської мало тепер менше значіння територіяльне, бо не поширювалося на західні торговельні шляхи Київва. З універсалів гетьманських цієї справи дотикається універсал 1670 р. Гетьман у своїм універсалі спирається на „здавна ухваленые звичаи“ та „антецессоровъ нашихъ въ Богу зъ сего свѣту зошлыхъ гетмановъ добродѣйства“: перше нагадує давню практику ще перед Хмельниччиною, друге — уважне ставлення гетьманів взагалі до міста та його потреб. Гетьман і собі продовжує оцю політику до Київва та звільняє від „индуктъ до скарбу войскового принадлежачихъ“. Повідом-

ляючи про це звільнення, гетьман наказує, щоб міщанам київським не робили ніяких кривд, перешкод і здиравств, щоб не задержували та пропускали. Передбачається, що міщани їдуть „Дніпромъ, Десною, Припятью и Березинемъ рѣками въ тамошныя краѣ зъ пашнею розною и товарами ¹⁾ ... взадъ (поворочаються) и тутъ въ нашихъ городахъ товарами (гандлюють) ...по ярмаркахъ (заробляють)“. Міщанство терпить „презъ неспокойные часы недостатки и убожество“, а через те гетьман має „особливый респектъ на пановъ войта, бурмыстровъ, райцовъ и лавниковъ мѣста е. ц. пр. в. Кіева“. Як бачимо, мотивування де-в-чим нагадує попередні промови на торговельні полегкості киянам, хоч і проминає важливий момент — пограничну ситуацію Київ та зв'язані з цим спеціальні обов'язки ²⁾. Окремих моментів київської торгівлі торкаються інші гетьманські універсали. Г. Самойлович своїм універсалом ³⁾ дозволяє київським міщанам привезти з міст та сіл „около Десны найдуючихся... суднами водными любъ тежъ ліондомъ до Кіива... спотребу вшелякого збожья“. Повіdomляючи про це, гетьман забороняє чинити та завдавати „найменьшоѣ кривды и трудности... въ купованью и провозжанью оногo збожья до Кіева“. Подібний-же універсал у справі купівлі хліба видано було й трохи пізніш. Кияни купили збіжжя по Десні „въ полку Нѣжинскомъ и Черніговскомъ... для потребъ своихъ власныхъ яко и для поратованья иншихъ кіевскихъ же жителей... байдаки и дубовки поналадовали збожьемъ якимъ же колвекъ весною на рѣцѣ Деснѣ“. Далі вийшли певно якісь непорозуміння з місцевою адміністрацією (універсал має адресу — „сотникомъ и атаманомъ Подесенскимъ, меновите въ полку Нѣжинскомъ и Черніговскомъ найдуючимся дозорцамъ и всѣмъ тамошнимъ жителямъ, якій же колвекъ на собѣ урядъ мѣючимъ, войтомъ, бурмыстромъ и всякого чину людем...“). Звернувшись до гетьмана, і той 1/VI видав універсал, дозволяючи вивезти зазначене збіжжя, вже навантажене на „тѣ судна“ та забороняючи чинити якісь труднощі киянам. Спеціальна умова цього дозволу — тільки для Київ, не можна вивозити „збожжа вгору Дніпромъ, то есть въ Литовскіе краѣ“, хто-б із міщан київських зважився зламати цю заборону, втратить вантаж („подъ утраченемъ всего добытку своего“). Наприкінці універсал знов підкреслює, що цей дозвіл дано тільки киянам, нікому іншому, хоч може, „кто з за границы для збожья“ прибуде.

Закордонних купців стосується почасти і універсал Мазепи ⁴⁾, який також зачіпає і справу ратушного суду над приїжджими купцями. Очевидячки, міщани подали конкретні випадки, як київська козацька адміністрація втручається до ратушних справ, ламає „права мѣскія ратуша кіевскаго“, розглядає справи приїжджих закордонних купців, наказує їх „грабити и до вязаня брати“. Після того і купців з Гетьманщини „там

¹⁾ „Водячи байдаками и шугалеями“.

²⁾ Як це в універсалі з приводу сторожі зазначено (див. раніше, стор. 29).

³⁾ Ак. Зап. Р., V, № 89, у Каманіна № 4.

⁴⁾ З оригіналу в збірці Ол. М. Лазаревського видав сам власник.

где прилучаться за границею, въ полской чили въ литовской державѣ взаимне грабятъ и арештуютъ“¹⁾. Універсал забороняє судити приїжджих закордонних купців („приежаючихъ и отъежаючихъ постороннихъ людей жадною мѣрою судити, до вязаня брати и грабятъ“). Закінчує універсал загальною вказівкою, звязуючи, отож справу суду над зайжджими купцями з справою взагалі ратушного суду згідно з царським загальним потвердженням.

З інших питань торговельного характеру треба зазначити постанову про догляд купецьких возів. Київські купці скаржилися на „ексактора нашего пана Фотія Петровича и его факторовъ черезъ чиненные ревизіи товаровъ ихъ за границу вывозячихся и зъза границы въ Малую Россію впроважаючихся“. Оці ревизії, догляд купецьких вантажів, робили купцям багато турбот і кияни купці прохали якось полегшити їм оцю процедуру надалі, „просили ослабы“ та учинити якісь приписи „паномъ ексакторомъ нашимъ, по чому мають они кievскіи мѣщане огуломъ отъ воза до скарбу нашего войскового давати“. Полегкості добивалися купці такої, щоб їм пропускали купецькі вантажі „безъ реведованія“, що звільняло-б купців од зайвого клопоту. Гетьман згодився зробити таку полегкість тільки для київських купців та запровадив збір од воза „по двадцеть и пять золотыхъ а не по большъ, не реведуючи ихъ товаровъ“. Окремо підкреслено, що це полегкість тільки для киян і не для інших, заборонено киянам з своїми возами „за границу вывозити и зъ заграници внутрь въ Малую Россію впроважати возовъ любъ заграничныхъ, любъ здѣшнихъ малороссійскихъ купецкихъ людей за сим унѣверсаломъ нашимъ“. Хто буде викритий у тім, не тільки „зостанеть отдаленнимъ отъ всей худобы и овшемъ значного подлугъ своего званія не уйдетъ каранья“²⁾.

З питань промислово-торговельних окреме місце займає справа з робленням горілки та продажем її. Практика попереднього часу уважно відрізняла роблення горілки за-для своїх потреб та вишинкування (продаж). У містах В. Ки. Литовського мали шинки, держали, або від старостинського уряду або міщанство. Коли давали міщанам дозвіл держати шинки, за це вимагала адміністрація, як компенсати, виконання додаткових обов'язків. Такий погляд залишивсь і згодом і міщанство підкреслювало, що коли зменшаться його прибутки, між иншим шинкові, воно не спроможеться надалі виконувати деяких обов'язків загального характеру, що має значіння не тільки для міста та міщанства. Оскільки шинкові прибутки займали визначне місце в комплексі прибутків, міщанство дуже уважно стежило за кожним порушенням шинкової практики і підіймало завзяті та рішучі протести проти порушень. Універсали гетьманських у цій шинковій справі залишилися чимало. До серії

¹⁾ Як була поширена практика за кривди своїм купцям грабувати чужих купців з тієї країни, де покривджено — можна бачити з таких випадків XVIII в. див. Іст.-Географ. збірник, I, с. 143.

²⁾ Ак. Зап. Р. Х, V 277.

цих універсалів зачисляємо універсали Богдана про кануни, потвердження церковним причтам давнього звичаю виготовляти на церковні свята мед у певній лиш мірі. Очевидячки, від міщанства були скарги на широке користання духівництва з права канунів. Гетьман раніш вже дав потвердження капітулі на кануни: „ижь що есьмо позволили капитулѣ кievской каноны сытити, теде и теперь того не одмѣняемъ“. Далі, в звязку з скаргами міщанства гетьман підкреслює обмеження, якого, може, раніш і не було в загальнім потвердженні канунів, у цім обмеженні основне значіння універсалу: „однакожь помѣненные священники меду не по десяти альбо по пятнадцати кадеѣ сытили, але... по кадеѣ двѣ сытити мають, а не болшей“. Таке покликування на „давній звичай“ у нормуванні канунів могло бути подано з боку тих, хто найбільш цікавився цією справою, бо мав тут матеріальні інтереси, себ-то з боку міщанства. Аналогічний універсал теж гетьмана Богдана трохи пізніш певно на прохання міщанства піддає оце виготовлення канунного меду під контроль міщанства, охороняючи, як висловлюється І. Каманін, „интересы мѣщанской пропинаціи“¹⁾. Оці два універсали Богдана в справі канунів зазначають перші скарги міщанства в шинковій справі та перші спроби гетьманської влади розмежувати різні інтереси²⁾. Пізніші універсали з різних сторін освітлюють шинкову справу. Універсал Многогрішного забороняє козакам („жаден и наименший козак“)³⁾ шинкувати горілкою „мимо ратушный шинокъ квартою на роздробъ, кроме гурту“. Заборону цю мотивовано тим, що таке шинкування чинить „не меншую городу Киеву албо рачей ратушному скарбу перешкоду“, підкреслено, що шинкування руйнує не самих лиш міщан, але цілий скарб ратушний, який має певні виплати на загальні цілі, сполучення, оборону, то-що. Підкресливши це все про скарб, варто було-б зазначити, що саме такі виплати йдуть з скарбу, але універсал цього не зазначив. Закінчує універсал погрозою, що кожний, хто „мимо унѣверсаль нашѣ мѣль горѣлку шинковать“, від ласки військової „одпадатимет з утратою своего убозства“. Як бачимо, універсал рішуче забороняє козакам шинкувати „въ домах своих и по иных мѣстцахъ“⁴⁾.

Деякі нові моменти вносять два універсали Самойловича. Перший 1682 р., за словами самих міщан, нагадує про давні привилеї міщанства київського — „яко нигдысь и од королей польских на аренду, то есть зас тылко в ратушу самом кievском волно ест шинковать и давати горѣлку, а не по рознымъ мѣстам въ Киеви“. Далі зазначає універсал широкий розмір такого шинкування — „потаемный горѣлчаний шинокъ держати... шинки горѣлчаные потаемне держать“; згадує, що

¹⁾ Зазначена стаття, с. 76.

²⁾ Ак. Зап. Р. V, № 38, у Каманіна с. 76—77.

³⁾ Чому „найменший козак“ у цій загальній забороні? Може „найменші козаки“ покликалися-б на те, що їм нема з чого прожити, а великих втрат це господарству міському не зробить.

⁴⁾ У Каманіна, с. 27, № 3.

такі шинки держать не тільки козаки, але й посполиті, нарешті підкреслює, що „немалая шкода и убитокъ якъ самому мѣсту, такъ и великого государя нашего казнѣ дѣется“. Пізніший універсал того-ж гетьмана 1684 р. вносить, як каже міщанство, деякі цікаві риси. Виявляється, що козакам було дозволено мати шинки медові та пивні. Тепер козаки, користуючись з цього дозволу, позаводили „просторные собѣ пивныи и медовыи шинки“ та при них стали продавати горілку ¹⁾. Окрім того за-для такого широкого шинкування деякі київські тяглі люди та деякі заході пописалися до козацького реєстру. „Теды мы такому вашому смѣлому поступкови барзо дивуемся“ каже гетьман. Заборонено рішуче вписувати до реєстру козацького нових людей і приймати „въ Кієвъ приходячихъ“. Нарешті універсал закінчує погрозою, що козаки не тільки будуть позбавлені „пивныхъ и медовыхъ шинковъ... але и обезачены и караны“ будуть ²⁾.

Універсал Мазепи показує, що таке шинкування в козацьких домах не припинялося, хоч уряд гетьманський і далі повторив свої заборони шинкування всім, крім ратушних шинків. Козаки — каже універсал 1688 р. — не звертаючи уваги на „прошлыя упомнѣнья наши... суровое упомнѣнье“, і далі шинкують, чим „дѣется немалая убыль отдаванью належитой раты... на верхній городъ кієвскій до казны великихъ государей за шинки“. Підкреслює універсал Мазепи, що шинкування взагалі не личить козацтву, як „рицарскому чину“, коли можна знайти інші зайняття, „иншіе пристойнѣйшіе обмышленія“. Але козаки не соромилися й далі займатися неліцарським зайняттям, не кидали „свои шинкарскіе непригожіе орудованья“, накликаючи на себе „нагану“ або „сромотную пригану“. Не зактіли козаки шукати інших зайнять замість шинкування. Козаки — каже універсал 1691 р. — не хочачи працювати над будь-яким промислом, продають і далі „самовольнѣ горѣлки въ шинкахъ своихъ потай и очевистѣ“ і тим чинять велику шкоду магістратові. Тимчасом київський магістрат — убогий, не має ні маєтностей ратушних, ні млинів, а міські повинності одбуває „зъ одной тылько ратушной арендовой прибыли... и стѣны городовые кгрунтуютъ“. Ніде немає такого — зазначає універсал, козацького упору: в інших містах козаки платять до скарбу військового орендову рату й тоді вже шинкують. Поводження київського товариства універсал називає „дерзновеннимъ и безрозумнимъ упоромъ“. Такий упор виявляли козаки — як каже універсал г. Мазепи 1694 р. — в своїх виступах проти міщанства, коли ті обстоювали свої права. Універсал підкреслює, що київське козацтво в шинковій справі „якъ старшій такъ і меншій, товариство пустилися, не поглядаючи на тое, же оны майстратъ певную и немалую сумму грошей въ казну великихъ государей нашихъ дають ³⁾. І коли магістрат, спира-

¹⁾ „При тыхъ немаль въ кожномъ дому“...

²⁾ У Каманіна № 5 (1682), Ак. Зап. Р., V, № 151 (1684).

³⁾ Цікаве вживання тут і терміну попереднього часу „мѣскіе ихъ уставичныи роскоды“...

ючися на універсал гетьманський, посилає своїх людей „трусити въ дворахъ вашихъ таковыхъ потаємне держачихся горѣлокъ“, козаки перед висланими замикають „ворота и отпорно имъ зъ погрозками“ ставляться, і недавно „райця з приданими“ людьми витрусили горілку в байдаку і в інших місцях і несли її до ратуша, а козаки напали на них, відбили горілку та розігнали людей „подъ страхомъ битья“. І далі універсал повторює заборону шинкувати, зазначає, що взагалі „шинки горѣльчаные въ всѣхъ городахъ рейменту нашего даремные не бувають“, підкреслює, що зайняття шинковим промислом не до лиця козацтву, бо натягає „нагану“. Коли-б козаки і далі не відмовилися від „своего упорного и барзо неслушного налога“, майстратовим рекомендується, наславши на козацький двір „людей своихъ въ купѣ не малой“, забрати не тільки горілку, але „и самого господаря звязавши до насъ въ Батуринь прислати“¹⁾. Нарешті універсал з р. 1701 зазначає дальше поширення шинкування козацького та монастирського, навіть у дворі полковничім, що порушує гетьманські універсали та царські укази²⁾. Монастирського шинкування стосується універсал Мазепи, який має зазначення „всѣмъ вобщее... а особливе властямъ духовнымъ кievскимъ, такъ тежъ п. сотникови кievскому“³⁾. Конкретний випадок, що викликав гетьманський універсал, це шинкування „въ дворѣ монастирскомъ... за вѣдомомъ велебного отца началныка монастыра святыхъ верховныхъ апостолъ Петра и Павла“. Таке шинкування підриває ратуш київський, завдає йому досить „уймы и ущербу“, тимчасом як ратуш звичайно має видатки з наїздами та переїздами „великороссійскихъ особъ началнихъ“ та під час перебування царя в Києві постачав „всякие доволства“. Так новими прикладами аргументовано гадку, що її висловлювали й попередні універсали, а саме, що Київський магістрат несе різні видатки на загальні потреби і через те не повинен терпіти „уймы и ущербку“.

Отже й тут ясно виявляється ґрунт доброго відношення уряду до Київського ратушу, як і за попередніх умов В. кн. Литовського: ратуш ніс видатки й на деякі загальні потреби, які лежали на нім і в попередні часи, і уряд мусів на це вважати, щоб перекласти на плечі міщанства та на ратушний скарб деякі витрати загального значіння, які-б інакше спали на загальний скарб.

¹⁾ Акт. Зап. Р., V, № 257.

²⁾ У Каманіна, № 8.

³⁾ У Лазаревського, № 5.

МІСТО БАРИШПІЛЬ У XVIII В.

Передусім ми скажемо кілька слів про матеріал, яким ми користувалися ¹⁾. Це 220 том Рум'янцівського Опису, з тієї частини його, яка переховується в Рукописному відділі Фундаментальної Бібліотеки кол. Університету, тепер Київського ІЮ. До цього тому додано також том документів за № 219. На жаль, опис м. Барішполя неповний. Ми не маємо кінця його. Правда, можна гадати, що бракує лиш невеликої кількості дворів: ми маємо тут 527 дв., тимчасом як, напр., у Козельці, що мав бути що-до розміру, правдоподібно, більш-менш однаковий з Барішполем, усього 560 дв. Це дає підставу думати, що бракує в опису якоїсь сотні дворів (а може й менше) ²⁾; хоч, треба сказати, є згадка про три вулиці, яких ми в Опису не бачимо, — доводиться припустити, що ці вулиці, — до речі, здається, на околиці, були невеликі.

В тому томі Опису, що дійшов до нас, є всього три зшитки на 957 аркушів. У першому — 122 арк., опис 100 дворів, у другому 508 арк., — 260 дворів, у третьому 327—167 дворів.

На початку тому стоїть напис: „Опись Малоросійского Кіевского полку сотеному мѣстечку Борисполь учиненная Орловского Пехотного полку премьеръ маіоромъ Аршаневскимъ обще тогожъ полку Кіевского, Бунчуковымъ товарищемъ Савичемъ, 1766 году“. Хоч у дійсності, як видно, бунчуковий товариш Савич не з'явився і засвідчували кожний зшиток тільки пр.-майор Аршаневський і значков. тов. Шаула; писав-же його канцелярист М. Бурмачевський.

Як відомо, бунчуковий товариш Савич не з'явився з тих причин, що ніби-то не вважав результат Опису за правдивий, себ-то сумнівався в уважності й сумлінності тих, що його переводили ³⁾.

Його рапорт про це кидає сумнів на дані цього опису, що-до Київського полку, й примушує нас спинитися трохи на цьому питанню.

Як доносив Савич, опис у Київському полку провадили дуже поспішаючи „и не столь наблюдаемы были в вѣрнейшей переписи обстоятельства, сколь нужна была имъ скорость“ ⁴⁾; переводили його російські

¹⁾ Уривок з цієї праці подано в „Істор.-Географ. Збірн.“ I.

²⁾ У Воронкові-ж ми бачимо тільки 381 двір, в Острі 384 дв.

³⁾ Максимовичъ. Дѣятельность гр. Румянцева-Задунайского, Нѣж. 1913, т. I, ст. 289—291.

⁴⁾ *ibid.*

офіцери на чолі з Аршаневським, без участі української старшини, що могла давати їм певні вказівки, оперті на добрім знанні місцевости. Другий закид полягав у тому, що ревізори не перевіряли, чи правильно володіє старшина своєю людністю, нотуючи лиш усі суперечливі показання. Нарешті, третій закид полягав у неправдивості міри „дня“, що її прийняв Аршаневський у 1740 кв. саж.

Загалом беручи, Рум'янцівський Опис, як визнають дослідники, є досить правдиве джерело. Отже можна поставити питання про Київський тільки полк, де цей Опис було переведено недбало. Але ми гадаємо, що справа все-ж не могла стояти так эле, як виставляв це Савич. Розгляньмо поодинокі його закиди.

Що опис Київського полку відбувався з великою спішкою, цього відкидати не можна. Про це свідчить той факт, що результати цього опису було перші здано Рум'янцеву й до Архіву. Але як це могло відбитися на самому Описі? Насамперед могло викликати певні пропуски. Справді, ми бачимо, напр., що в багатьох містах та селах цього полку не означено вигонів і городів, прикладено мало документів і т. и. Та це не могло сильно відбиватися на іншому поданому матеріалі, який міг бути правдивий. А саме.

Перепис людности, а, до речі, й худоби, реєстратори мали переводити наочно, а тому помилки тут важко чекати. Могли бути лиш певні незначні неточності, викликані спішкою, як от подеколи в родинах неозначення пасинків, як таких, а просте занотування їх як дітей, що в випадках, коли, скажім, матері далеко молодші за батьків, могли викликати у дослідників, коли вони не цілком уважно студіювали матеріал, сумнів що-до правдивости самого джерела.

Людність і сама стежила за тим, щоб записи людности були правильні. Козаки стежили, щоб їх було не записано в посполиті; щоб не було записано посполитих і підданих у козаки — стежили власники. Отже ледві чи могли бути якісь помилки в реєстрації людности, як, до речі сказати, й худоби. Її перевірювано на місцях, про це значною мірою свідчить докладність її опису, напр., детальність означення: телята, телиці, цьоголітні, назимки, яловиці, то-що.

Більш сумнівів викликає безперечно опис земель, що зазначав і Савич. Аршаневський обраховує рілля на дні, визначаючи день оранки у 1740 кв. саж.; сіножаті на копи сіна, що вони дають, і ліс здебільшого виміряє довкола (хоч іноді й на дні оранки). Міри ці взагалі прийняті в Рум'янцівському Описі. Але тут виникає питання, як міг визначити Аршаневський кількість земель у кожного мешканця. Оскільки часу для обміру він ледві чи мав, доводиться припустити, що він просто запитував людність, а так само можливо запитував місцевий уряд, власників і т. и.

Звичайно такий спосіб реєстрації був сам по собі не цілком певний. Але ми не гадаємо, щоб тут могли бути великі розходження з дійсністю (хіба що в окремих випадках). Передовсім показувати не-

правдиво ревізорам було ризиковано, бо місцевий уряд міг відкрити, що показання невірні. По-друге, хоч почасти й була тенденція зменшити майно, що його показували, але рівночасно були й випадки бажання, особливо між значнішими верствами людности, показати більше, себ-то й чуже, в надії це чуже через замітку в Опису собі привласнити ¹⁾).

Найбільший сумнів викликає саме визначення „дня“ ріллі у 1740 кв. сажнів. Безперечно, взагалі міра „день“ непевна, а залежить як від території, так і способу оброблення, кількості робочої худоби, то-що. З певністю можна думати, що Аршаневський обміру участків не робив, виключаючи лиш одинокі може випадки, коли обрахував день у 1740 кв. саж., і прикладав це обчислення всюди. Все-ж таки дещо обчислення дає. Напр., ми можемо обчислити иншу міру — упруг. Так ми бачимо мало не скрізь у Київському полкові, що упруг обчислено в 580 кв. саж., себ-то упруг становить $\frac{1}{3}$ дня ріллі, або $\frac{1}{4}$ десятини, обчислення, що й досі трапляється в тому приблизно районі: упруг, або упругок — $\frac{1}{4}$ десятини. Та й відкидаючи обчислення дня ріллі як-раз у 1740 кв. саж., ми все-ж-таки не можемо погодитися з тими дослідниками, що цілком відкидають день як певну міру; ми гадаємо, що ця міра для певної території є все-ж міра досить певна. Думаємо, що, питаючи про кількість землі у селянина, ревізори, зазначаючи відповіді, брали на увагу господарські засоби, оброблення землі, себ-то мали на увазі якусь норму, скажیم, хоч пару коней, і по ній вираховували, чи можна той або инший участок обробити за день ²⁾). Залишалися тоді лиш особливості місцевости. Отже, хоч ми не можемо вповні вірно зазначити день оранки в сучасних мірах (порівняти, напр., з сучасним днем оранки в тому-ж районі не можна, бо ми не знаємо, яку саме норму для оброблення бралось на увагу ³⁾), але все-ж можемо прийняти, як певний показчик земельного забезпечення тогочасних мешканців, міру, що для даного району, гадаємо, є досить одностайна.

Треба тут сказати, до речі, про поділ людности на певні групи, що-до їхньої заможности. Ми приймаємо таку норму — до 8 днів включно малозабезпечені, від 8 — до 20 середньо і вище за 20 добре забезпечені. Отже, коли-б дійсно день рахували у 1740 кв. саж. ⁴⁾), це виглядало-б так: до 6 прибл. десятин, до 15 і вище; коли-ж день мав бути в дійсності трохи менший, то наділи пропорційно-ж зменшилися-б. До речі, такий наш розподіл не цілком тотожний з розподілами инших дослід-

¹⁾ Максимовичъ, ор. cit. с. 300; напр., Родвянко в Миргородському полку

²⁾ До того, можна думати за аналогією з сучасним, людність найбільш показувала свою ріллю на упруги. — міра що й досі панує напр. в кол. Борзенщині. Тимчасом міра упруг є вже досить певна, і, хоч і переводячи її механічно на дні, ревізори все-ж давали досить таки стау міру даного участку.

³⁾ Та й тепер у тому приблизно районі (напр. кол. Борзенщини) день оранки двома кіньми адебільша рахують у $\frac{3}{4}$ десятини.

⁴⁾ Цікаво відзначити, що після уважного дослідження Червинський (Матеріали для оцѣнки земельн. угод. Черниг. губ., XV, с. 68) і Ркалицький (Коваки Золотонош. уѣзда, с. 58) приходять до визначення дня в $\frac{3}{4}$ дес.

ників. Напр., Федоренко ¹⁾ ділить так: малозабезпечені до 6 днів, середньо-забезпечені від 6 — до 30, добре-забезпечені по-над 30 днів. На нашу думку, тут забезпечення середньої групи взято завелике, особливо коли брати мале забезпечення до 6 днів.

Може, поставлять питання, чом ми не обчислимо кількості ріллі на підставі засіву; це-б дало безперечно найправдивіші результати. На жаль, як-раз для Київського полку, а зокрема для Баришполя, це не завжди можна зробити. Спішка перепису привела до того, що дуже часто, у господарів, що мають чимало землі, засіву не позначено. Можна-б було звичайно припустити, що ці господарі землю свою здають і хліба не сіють, але, підраховуючи загальну кількість днів, а також загальну кількість засіву, ми побачимо, що землі, яку ми можемо обрахувати на підставі засіву (оскільки ми знаємо, що сіялося в ті часи 1 чтв. на 2 дні), далеко менше, аніж днів ріллі. Отже, найправдоподібніше, значна частина засіву була просто не вказана через спішку, що була підчас опису ²⁾.

З інших хиб опису для Київського полку можемо зазначити часте неовзначення прибутків людности. Хоч загалом, треба сказати, на цифри прибутку, що їх вказувала людність, покладатися не можна — жадного контролю тут, звичайно, не було *).

Закінчуючи ці наші вступні, побіжні уваги, ми мусимо знов підкреслити, що хоч ревізію в Київському полкові проваджено спішно й не цілком сумлінно, але результати її після певного контролю, все-ж можна визнати за досить правдиві, хоч може й не цілком повні. А тому, розробляючи ці результати з деякою обережністю, можна все-ж змалювати тогочасний стан економічного забезпечення людности, який буде не на багато, мабуть, розходитися з дійсністю.

Нарис історії Баришполя подано в іншому місці; там зазначено коротенько головні моменти його історії ³⁾.

Загальний характер міського життя зазначено в звязку з зайняттями людности ⁴⁾.

З історії адміністративного устрою подано дані за часи переважно козацькі ⁵⁾.

Характеристику міського магдебурзького устрою намічено в звязку з загальними змінами після Хмельниччини ⁶⁾.

¹⁾ Федоренко, Воронковская сотня Переяславского полка.

²⁾ До речі, що-до засіву, треба спинитися на розумінню „четверичка“. Розуміння цієї міри звичайно дуже непевне, хоч що-до Баришполя можна вважати, що четверички тут писалися виводі замість четвериків (бо четверики й четверички поруч не трапляються, напр., не буває вівса 1 чтв. 2 чтк. 3 чт-чки, а завжди або чтк., або четверички). В кожному разі, коли це й не так, то помилка буде незначна, оскільки четверички в описі Баришполя трапляються дуже рідко. ³⁾ Див. додаток в кінці статті.

⁴⁾ Іст.-Геогр. 36., I, 93—95.

⁵⁾ *ibid.*, с. 95—96.

⁶⁾ *ibid.*, с. 96—99.

⁷⁾ *ibid.*, с. 99—101.

Загальний опис міста Барішполя подано на підставі відомостей Рум'янцівського Опису ¹⁾).

Переходимо тепер до в'яснення економічного життя окремих груп людности міста Барішполя. Почнімо з старшини козацької.

Старшина козацька.

Ми вже в'яснили, що старшині належала значна частина дворів м. Барішполя ²⁾). Було це в результаті довголітнього наступу старшини на місто, яке приваблювало своїми економічними перспективами. Вже з кінця XVII в починається, а потім в XVIII в. ще інтенсивніше розгортається цей процес захоплення міської людности. Наслідки були надзвичайні. Козацькій старшині належало 245 дворів, або 46,5% усіх дворів (46,6% жилих дворів), причім бачимо тут надзвичайну концентрацію, бо ці 245 дворів належали тільки 9 старшинським родинам: Дароганам, Афендиківі, Поваловичеві, Горковському, Сулімі, Гоголеві, Шепелевому, Яновському та Жученкові ³⁾).

Різних засобів уживала старшина, щоб досягнути бажаних наслідків.

Ми з'ясували ⁴⁾), що найлегший спосіб набувати ґрунти й підданих було випрохувати гетьманські універсали на певні місцевості й села; зазначили також і розповсюдження скуплі, та, нарешті, захоплення силоміць, як дворів так і їх людности. Ми підкреслювали вже, що цей спосіб широко вживано в Барішполі. Додамо, що до 1724 року ще сотник Барішпільський, Стефан Афендик, один з найенергійніших „стяжателів“ цієї родини, придбав собі 46 підданих у цьому місті, з міщан та козаків, виключно силою підбиваючи їх; „и тими всіми людьми и козаками куди хочет на свою потребу дворову употребляеть, користаючи з свого уряду й булави“ ⁵⁾), як зазначає скарга цих підданих, виключно для задоволення своїх власних потреб ⁶⁾).

Що-до джерел загарбання майна й маєтностей, про що ми зазначали раніше ⁷⁾), додамо тут ще одне: це маєтки монастирські й монастирських підданих. У цій ділянці особливо відзначився той-же Стефан Афендик, що протягом 1720—1740 років систематично захоплює у монастирських підданих волів, коней, підводи, рубає монастирські ліси і жорстоко карає тих, хто наважується ставити йому опір ⁸⁾). Часто захоплює він і землі в монастирських підданих Гнідина, Вишеньок та інших сіл Барішпільської сотні, мотивуючи звичайно ці захоплення тим, що ці землі монастирська людність захопила самовільно (хоч зде-

¹⁾ *ibid.*, с. 102.

²⁾ *ibid.*, с. 104—105.

³⁾ *ibid.*, 104—105.

⁴⁾ *ibid.*, с. 108—110.

⁵⁾ Ст. Афендик у ці часи є наказний сотник Переяславський.

⁶⁾ Лаврський архів, вотчинний, спр. № 1341, „о причиняемыхъ наказнымъ полковникомъ Переясловскимъ Стефаномъ Афендикомъ подданнымъ Требуховскимъ и Дудоровскимъ обидамъ и о описаніи подданныхъ в козаки“.

⁷⁾ Істор.-Геогр. Зб., т. I, ст. 109—110.

⁸⁾ Лаврськ. Арх., вотч., вищезгадана справа № 1341.

більшого ці землі куплено колись у баришпільців) і залишає їх собі „на врядь сотницький“¹⁾).

Окрім дворів, де живуть старшинські підсусідки, піддані й посполиті, старшині належить у 1760-х р. іще 11 дворів: це двори, де живе вона сама, далі заїжджі й пусті²⁾).

З них 4 належать полковниці Дараган, 2 сотникові Афендиків, по 1-у в. т. Поваловичеві, в. тов. Шепелевому, возному Горковському, хоружому Жученкові й писареві Яновському. Всі ці 11 дворів мають 19 хат і 23 госп. будівлі³⁾; пересічно на 1 двір припадає 1,7 хати і 2,1 госп. будівлі.

Землю записано лиш за кількома власниками: за 5-ма вищевгаданими й за осаулом Єрмаком, що власного двору не має. Землі під Барішполем записано небагато: всього 853 дні ріллі (на 1 госп. з тих, за якими землю записано, пересічно — 142, 1 дня); але треба знов-таки нагадати, що здебільшого ця рілля була тільки невеликою частиною старшинських маєтків. Окрім ріллі за ними записано сіножати на 860 кіп (на 1 госп. сіножати пересічно на 143, 1 коп., або 14, 3 десятини за нормою Полтав. статистиків), і лісу 9 учасків (5 учасків на $\frac{1}{2}$ верстви кожний довкола, 3 уч. по 1 вер. і 1 уч. в 3 вер.).

У цих дворах записано таку худобу: волів—22, коней—16, биків—3, корів—11, телят—9, телиць—6, свиней—22, овець—55, ягнят—23, кіз—15, козенят—10. Усього великої худоби—52 (робочої—41), молоді—15, дрібної—135, всякої—202. На 1 господаря з тих, за якими записано худобу, пересічно припадало:

Великої худоби	10,4
Робочої „	8,2
Молодої „	3,0
Дрібної „	27,0
Всякої „	40,4

Або в переводі на велику худ. (за нормою Полтав. статист.: 1 гол. великої = 5 молод. = 10 дрібн.)—13,7.

За цими старшинськими дворами записано було такі промислові заклади: гуралень—3 (одна на 2 казани, одна на 1 казан), солодовня—1, млинів водяних—5, вітряків—6 (кожен на 1 камінь), 2 з них з круподерками.

¹⁾ Лавр. Арх., вочч., спр. № 1620, „о забратіи Бориспольским сотником у обивателіи Вишенских на полях засѣяного хлѣба“ 1742 р. і спр. № 1404, „Прошеніе до ясн. новельможного о учиненіи с Бориспольского сотника Афендика за приключенное имъ городничему и войтамъ Требуховсклямъ и Дудорковскимъ тюремное вѣзенье надлежашей сатисфакціи“ 1730 рік.

²⁾ Пусті старшинські, бо були ще двори пусті підданські й посполиті і їх ми враховуємо до дворів тих груп.

³⁾ Докладно забезпечення будівлями ми не розглядаємо, не вважаючи це за важливу ознаку загосподарености (бо, напр., іноді одна хата могла бути більша за дві інших).

⁴⁾ Істор.-Географ. Збірн., I, с. 105.

За чотирма господарями цих дворів вказано й прибутки з їх промислових закладів. А саме: вони мають: 10, 18, 21 і 50 карб. на рік. Окрім того 2 з них мають ще прибуток з млинарства — 20 і 50 чтв. хліба на рік.

Скупчуючи різними засобами міські двори в своїх руках, старшина мала замір прибрати до своїх рук міську торгівлю та промисел¹⁾. У руках старшинських підданих, підсусідків та посполитих була чимала частина ремесл¹⁾. Деякі фахи мало не цілком (а то й цілком) монополізовано в їхніх руках, так, наприклад, ковальство, $\frac{8}{9}$ якого було в руках Дараганових підданих, шевство, ткацтво.

Те-ж саме доводиться сказати і про промисли. Млинарство та гуральніцтво скупчено в руках старшини; напр. мало не $\frac{2}{3}$ усіх млинів належало старшині²⁾.

Духівництво.

Духівництву баршпільському належало 12 дворів, де воно само жило (окрім тих дворів, де живуть їх підсусідки). З них у 9 дворах живуть священики, в трьох нижче духівництво: дячок, диякін і паламар. Окрім того одному священикові належить трое пустих дворових плеців. Що-до походження ґрунтів, то чотири з них здавна попівські й один здавна козачий, ці п'ятеро ґрунтів перейшли до нових власників у спадщину від батьків. Чотири ґрунти було куплено: 3 у козаків і один у міщанина, кол. віята. Нарешті в трьох духовних не було своїх ґрунтів, а жили вони на ґрунтах інших: двоє на старшинських ґрунтах (Дарагана й Поваловича) і один на церковному (ґрунт Михайлівської церкви). В цих 12 дворах було 25 хат, 25 госп. будівель. На 1 дв. пересічно, — 2,1 хати і 2,1 будівлі.

Вісім господарів мають рілля, всього 824 $\frac{1}{2}$ дні й 1 упруг. На одного з цих вісьмох господарів припадає пересічно 103 дні і коло 1 упруга, на одного-ж з усіх господарів духовних припадає 68,7 днів ріллі. Три господарі мали й сіножати, всього на 300 кіп сіна. Окрім того двоє господарів мали й ліс, один мав 5 участків (1-ну чверть верстви, один у пів, і три на 1 верству кожен довкола), і один 1 участок (в 300 довк. саж.).

Сіяли хліб тільки п'ятеро господарів. Решта винаймає іншим свою рілля з десятини. Всього сіється таке збіжжя:

Жита	17 чтв. або 46,0%	Проса	3 чтв. 1 чтк. 8,4%
Пшениці	5 " " 13,5 "	Гороху	2 " 5 " 6,9 "
Ячменю	3 " " 8,1 "	Конопель	1 " 2 " 3,3 "
Гречки	3 " " 8,1 "	Льону	1 " 1 " 3, "
Вівса	1 " " 2,7 "	Разом	37 чтв. 1 чтк. 100%

Сіяло, отже, духівництво найбільш жита, але чималою мірою сіяло й пшеницю.

З худоби духівництво мало: волів — 24, корів — 12, биків — 9, коней — 14, телят — 11, лошат — 1, свиней — 30. Разом великої худоби

¹⁾ Істор.-Географ. Збірн., I, с. 106.

²⁾ *ibid.*, с. 106—107.

було — 59 (з неї робочої — 47), молоді — 12, дрібної — 30, усякої — 101. Пересічно припадало.

На 1 госп. тих, що мали худобу.		На 1 госп. усіх духовних.	
Великої	9,8	Великої	4,9
Робочої	7,8	Робочої	3,9
Молодої	2	Молодої	1
Дрібної	5	Дрібної	2,5
Усякої	16,8	Усякої	8,4
В переводі на велику	10,7	В переводі на велику	5,3

Мало духівництво й промислові заклади, себ-то тримало в своїх руках частину промислового життя міста. Належало їм: гуралень — 4 (дві на два казани, одна на один, і про одну невідомо), вітряків — 2 (кожен на один камінь), а також 3 пасіки на 66 вуликів (15, 25, 26 вул.). Прибуток з цих промислових закладів зазначено тільки з однієї гуральні, — 10 р. на рік, та з одного млина — 6 чтв. хліба.

Жили духовні переважно з платні, а також з хліборобства. Три господарі живуть виключно з платні, один (дячок) з платні й з промислу, — він шинкує панське (полк. Дараган) вино з десятини. Двоє з нижчого духівництва платять консистенцію в 1 крб. 2 коп.; можливо, це тому, що вони мають певний допоміжний заробіток, а саме: один як, ми сказали, шинкує панське вино, а у другого (диякона) зять, що живе разом з ним, — швець.

Нарешті треба додати, що майно мало не тільки духівництво саме, але й церкви. Ми маємо згадку про те, що Михайлівська церква мала свій двір, до того церкви мали й землю: церква Богоматери — 23 дні ріллі, церква Архістратига Михайла — 133 дні й 2 упруги ріллі та ще й сіножати на 30 кіп, і церква Миколи Чудотворця мала ріллі 28 днів і сіножати на 200 кіп. Цю землю церкви здають у найми різним обивателям з десятини.

Виборні козаки.

Виборні козаки була та група, з якої виходила старшина сотенна, як от отамани городові та курінні, хоружі й навіть наказні сотники. Ми бачимо тут прізвища, які зустрічаються в попередній історії Баршполя на різних сотенних урядах, як Магеровського, Горковенка, Щигела, Логвина і т. и.

Хоч одне прізвище й нагадує прийшлу людину (Сербин), але в дійсності всі виборні козаки місцевого походження. Так само й більшість ґрунтів їх належать од дідів, переходить з роду в рід. Тільки 5 ґрунтів є куплених, — всі у козаків.

Живуть виборні козаки у 54 дворах, 56-ма господарствами¹⁾. Господарства здебільшого патріархальні, багатородинні, керує ними

¹⁾ Дефініцію господарства ми даємо в іншому місці (Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р., Наук. Зб. за 1924 р. с. 94).

часто дід під сто років. Всього родин є 131, на 1 двір пересічно припадає 2,3 родини. З будівель у дворах козаків виборних є 122 хати й 382 господарські будівлі. На 1 двір пересічно припадає 2,3 хати и 5,3 госп. будівлі. Живуть у них усього 616 душ, на 1 двір пересічно—11,4 душ, на 1 господарство 11 душ, на 1 родину—4,7. Як бачимо, залюдненість двору чималенька.

Чоловіків робочого віку (від 15 до 59 р. вкл.) було 160, або 51,9% усіх чоловіків. Неробочого (до 15 і від 60 р.) 147, або 48,1%. Всього чолов. 308.

Жінок робочого віку — 143, або 47,1 % усіх жінок.

„ неробочого „ — 163, „ 52,9 % „ „

Разом 306

Господарства чоловічою робочою силою були забезпечені досить добре:

Кільк. доросл. чолов. на 1 госп.	Кільк. госп. без доросл. чолов.	Кільк. мало- забезп. госп.	Кільк. се- редньо забез- печених госп.	Кільк. добре- забезпечених госп.
0	1	—	—	—
1	—	12	—	—
2	—	—	16	—
3	—	—	9	—
4 і більш	—	—	—	18
Разом	1	12	25	18
%	1,8 %	21,4 %	44,6 %	32,2 %

Як бачимо, домінує тут середня забезпеченість з великим ухилом у бік доброї забезпеченості, — ці дві групи становлять по-над три чет-вертинні усіх господарств. На 1 госп. пересічно припадає 2,9 доросл. чол.

Добре забезпечено виборних козаків також і землею.

Ім належить 2.795 днів і 1 упруг ріллі, 41 учасок лісу (від 125 саж. до 4 в. довкола) і сіножати на 2.400 кіп ¹⁾). На 1 господаря пересічно припадає 50 днів ріллі, і сіножати на 42,9 кіп. Цікаво одзначити, що як козаки виборні, так і інші групи людности не мали городів і вигонів. Власне що-до городів, то ми маємо кілька згадок про те, що вони були, але лиш кілька; про вигони взагалі згадок немає. Можна гадати, що городи вказувано лиш ті, що були в самому Баршполі, та й то не при хатах, городи дуже нечисленні; більшість-же городів, що були в околицях міста, або клапті городів, що були при дворах, позначено не було. Так само, на цій-же підставі, правдо-подібно, не зазначувано й вигонів, хоч, звичайно, цілком можливо,

¹⁾ Або в переводі на десятини (як встановлено за наказом Колегії Путимцеву від 1766 р. — 10 коп. = 1 десят., Максимовичь ор., cit. с. 330) 240 десятин.

що існували у містах і спільні громадські вигони, яких у ревізії далеко не завсіди позначалося.

Окрім ріллі мали козаки виборні, як зазначалося раніш, ще ліси та сіножаті.

К о з а к и м а л и :

Рілля, ліс і сіножать	14	госп. або	26,4	%
„ й ліс	14	„ „	26,4	„
„ й сіножать	8	„ „	15,1	„
Тільки рілля	12	„ „	22,6	„
• Не мали цілком землі	5	„ „	9,5	„
Разом	53 ¹⁾	госп. а	100	%

Як бачимо, господарства здебільшого забезпечені ріллею та лісом чи сіножаттю. Цілком безземельних було мало.

С і я л о с я н а ц і й з е м л і :

Жита	210,25	чтв. — 46,7 %	Проса	5,25	чтв. — 1,2 %
Пшениці	20,50	„ — 4,5 „	Гороху	6	„ — 1,3 „
Ячменю	58,62	„ — 13,0 „	Конопель	5,11	„ — 1,2 „
Гречки	99,75	„ — 22,2 „	Льону	0,6	„ — 0,2 „
Вівса	43,87	„ — 9,7 „			
			Разом 449,96 ²⁾	чтв. — 100 %	

Сіялося найбільше, отже, жита, а потім гречки й ячменю. Але й пшеницю сіяли, хоч і не так багато як духівництво. Як видно, пшеницю сіяли переважно заможні верстви для власного вжитку.

Як ми казали раніш, ріллею забезпечені виборні козаки добре. Розгляньмо тепер, як було забезпечено поодинокі господарства³⁾.

Р і л л і м а л и :

Кільк. днів ріл. на 1 госп.	Кільк. без- земельн. госп.	Кільк. мало- забезп. госп.	Кільк. се- редньо за- безп. госп.	Кільк. добре забезп. госп.
0 днів	5	—	—	—
до 5 день включно	—	1	—	—
від 6 до 8 д. включно	—	1	—	—
„ 9 до 15 д.	—	—	6	—
„ 16 до 20 д.	—	—	3	—
„ 21 до 50 д. „	—	—	—	16
„ 51 до 100 д. „	—	—	—	14
по-над 100 днів	—	—	—	7
Разом	5	2	9	37
%	9,4 %	3,8 %	17 %	69,8 %

¹⁾ Про трьох госп. не відомо, бо земля в них не розділена з родичами.

²⁾ Як бачимо, коли обраховувати один лиш засів, то ріллі виходило-б у козаків виб. лиш коло 900, або, оскільки при трипільній системі землі $\frac{1}{3}$ гуляє, — 1.350 дн., а не 2.795 дн.

³⁾ Господарства, рілля яких не розділена, ми сюди не включаємо.

Отже величезна більшість виборних козаків добре забезпечені землею, на другому місці стоять середньозабезпечені; кількість мало-забезпечених і безземельних — невелика. До того, треба нагадати, що й з багатоземельних коло одної п'ятої забезпечено дуже добре, по-над 100 днів ріллі.

Ліс мали 29 господарів. 20 з них мали по одному участку, 7 по 2, 1 мав 3, і нарешті один господар мав 4. Максимальний наділ — 2 участки на 4 верстви довкола кожний.

Худоби мали виборні козаки чимало. А саме: 269 волів, 141 корів, 61 бик, 234 коней, 103 телят, 39 телиць, 5 лошат, 312 свиней, 624 вівці, 249 ягнят, 4 кози. Великої всього 705 голів, робочої — 564, молоді — 147, дрібної — 1.189. Всього 2.041.

На 1 госп. пересічно припадало:

Великої худоби	12,8
Робочої	10,1
Молодої	2,6
Дрібної	21,2
Усякої	36,4
Або переводячи на велику	15,4

Як бачимо, забезпечення худобою було дуже добре. Особливо яскраво виступає забезпечення худобою (як великою, так і робочою) поодиноких господарств. А саме, погляньмо спочатку на забезпечення великою худобою:

Кільк. велик. худоби на 1 госп.	Без велик. худ.	Малозабезп.	Середнє забезп.	Добре забезп.
0	—	—	—	—
1	—	2	—	—
2	—	—	2	—
3	—	—	3	—
4—5	—	—	4	—
6—10	—	—	—	12
11 і більш	—	—	—	33
Разом	—	2	9	45
%	—	3,6 %	16,1 %	80,3 %

Як бачимо, цілковито домінує група добре забезпечених, що становить $\frac{1}{3}$ усіх господарств. Господарств без великої худоби немає зовсім.

Виборних козаків робочою худобою було забезпечено не гірше:

Кільк. роб. худ. на 1 госп.	Без роб. худ.	Мало- забезп.	Середньо- забезп.	Добре- забезп.
0	1	—	—	—
1	—	2	—	—
2	—	—	5	—
3	—	—	1	—
4-5	—	—	2	—
6-10	—	—	—	28
11 і більше	—	—	—	17
Разом	1	2	8	45
%	1,8%	3,6%	14,3%	80,3%

Порівнявши забезпечення ріллею та забезпечення худобою, можна зробити висновок, що очевидячки, безземельні орендували землю, що для оброблення її потрібна була худоба. Це видно з нижчеподаної таблиці: припадало пересічно:

На 1 госп. безземельного типу —	2,6 голів великої худ.
„ „ „ малоземел.	— 5 „ „ „
„ „ „ середняцьк.	— 8,4 „ „ „
„ „ „ багатоземел.	— 14,2 „ „ „

Треба сказати, що дуже велика кількість малої худоби, овець і свиней свідчить за те, що козаки викохували дрібну худобу на продаж.

Працювали переважно в хліборобстві, і то мало не всі господарі. Тільки п'ятеро безземельних працюють у різних промислах, але оскільки вони мають все-ж чимало великої й робочої худоби, можна гадати, орендують землю й сіють хліб.

Промишляють різними промислами взагалі козаки виборні охоче. Чотири господарі гонять горілку й шинкують нею, а три господарі, хоч сами горілки не гонять, але купують її й шинкують по домах своїх квартами, чарками й відрами (100, 160 і 260 від. на рік). Два господарі теж провадять певну торгівлю: один скуповує по селах на ярмарках худобу (переважно вівці), ріже її і продає в Баришполі, другий торгує дрібним крамом. Роблять так само і солод (3 господарі), а почасти й пиво (1 сорокову діжу на рік), якими торгують як у Баришполі, так і по інших містах, розвозячи й продаючи переважно по ярмарках, а також по торгах.

Промислових закладів належало виборним козакам чимало. А саме: мають вони 8 гуралень (5 на 1 казан, 2 на 2 каз., і 1 на 3 казани). Гонять вино, правда тільки чотири господарі в чотирьох гуральнях (в одній на 3 казани, в один на 1 і в двох на 2 каз.), всього виганя-

ють 1.260 відер вина (1 госп. з цих чотирьох пересічно 315 в.). Належать також козакам виборним і три солодовні. Млини мають 4 господарі: 1 водяний і 3 вітряки (на 1 камінь кожний). Три вітряки дають разом 80 чтв. хліба (на 1 госп. — 26,7 чтв.), про один відомостей немає.

Пасіки були в 8 господарів, всього на 270 вуликів. На 1 пасіку припадало пересічно 38,6 вулика.

Про прибутки виборних козаків ми маємо чимало відомостей. А саме: мали прибутку

З хліборобства	31 госп.	—	всього в 234 крб.	на 1 госп.	перес.	—	7 крб.	55 к.
З торгівлі	3	.	45	.	1	.	—	15
З промис. й госп.	12	.	245	.	1	.	—	20
								41

Не зазначено з чого саме прибуток (госп. безземельний)—1 госп. — 3 крб. Як бачимо, найбільший прибуток давали промисли, а також і торгівля.

Виборні козаки, отже, являють собою дуже заможну групу людности м. Баришполя, цілком забезпечену як землею й худобою, так і рівними прибутковими закладами. В життю міста вони відіграють ролю місцевої аристократії, що дає з-поміж себе різних урядових осіб.

Наприкінці ми хотіли-б порівняти забезпечення козаків виборних Баришполя з козаками виборними інших міст. На жаль, про більшість сусідніх міст, що їх опрацьовано за Рум'янцівським описом, окремих відомостей про виборних козаків немає. Є тільки дані про козаків виборних м. Воронькова Переяславського полку¹⁾ та Кобижчі Київського²⁾. Рівняючи становище козаків виборних цих двох міст, знаходимо далеко більшу кількість їх у Воронькові та Кобижчі (порівнюючи до інших груп людности). Що-до дворів, то заселені вони і тут і там мало не однаково, за винятком тільки Кобижчі (Баришпіль 11,4 д., Вороньків 11,8 д., Кобижча — 13,6). Забезпечення-ж землею у козаків Баришполя далеко більше, але натомість забезпечення худобою — менше. Загалом-же беручи забезпечення виборних козаків мало не однаково з деякими лиш невеликими варіаціями.

Козаки-підпомічники.

Чималу верству складали в місті Баришполі козаки-підпомічники. Взагалі по містах, що пізно заселилися, козача верства бувала чимала й часто переважала інші верстви; в Баришполі козаки ще зустрічаються в перші роки його існування, за часів Польської держави, наприкінці XVI століття, коли на них (swawolnych) спало переслідування від Жолкевського. Правда, пізнішими часами розвиток торгівлі й промислу, що повстали завдяки географічним умовам міста та через сприятливі обставини, створив чималу верству міщанства, що його в середині XVIII ст. забрав собі в підданство Дараган. Але все-ж-таки в 1760-х р.р. ми бачимо в Баришполі козаків-підпомічників аж 193 двори (з них один пустий).

¹⁾ П. Федоренко, Воронковская сотня Переяславского полка („Труды Полтав. Уч. Арх. Ком.“, в. 12). ²⁾ Див. працю автора про неї.

У цих дворах живуть 303 родини, або 200 господарств козачих; на 1 двір пересічно припадає 1,6 родини.

Величезна більшість господарів козаків місцевого походження, давні баришпільські козаки. Зайшлих є тільки 9 господарів, або 4,5% загальної кількості козаків-підпомічників. Очевидячки, з інших міст козаки до Барішполя не переходили в значній кількості. Зростає кількість підсусідків, посполитих і т. н., група-ж козаків не збільшується, а навпаки: невпинно борючися з іншими групами й підбиваючи навіть деякі під свій вплив, вона все-ж зменшується кількісно, втрачаючи збіднілі елементи, що переходять у підсусідки, у робітники, або й у піддані козацької старшини.

Та й ці 9 зайшлих господарів прийшли не з далеких країв: 4 з них було з Київського-ж полку, 2 з Переяславського, один з Ніженського, 1 — з Правобережжя, й один, нарешті, з самого Київа. Цей останній козак перейшов до цієї верстви з міщан; є ще також один, що перейшов у козаки з посполитих (1766-го року). Решта всі козаки з діда-прадіда.

На місцеве походження вказують і прізвища козаків, що, здебільшого, трапляються в Барішполі і в XVII ст. (в актах уряду міського), а також і за наших часів. Трапляється навіть таке характерне ім'я, як Борисполець. З прізвищ, що вказують на чужоземне походження, є тільки одне — Сербин. Але й цей козак живе давно в Барішполі: можливо, що він чи його батько були з перших пересельців з Сербії на Україну.

Живуть мало не всі козаки на козацьких ґрунтах, що вони дістали від батьків, або подеколи купили. А саме дістали ґрунт у спадщину 155 господарів (80,3% усіх господарів); 36 господарів (18,6%) купили свої ґрунти (всі ці ґрунти козачі, хоч їх і куплено не тільки в козаків, — таких було 34, але й один у дячка, один у попа). Нарешті два ґрунти були: один міщанський (спадщина від чоловіка) й один ґрунт Київського Микола-Пустинського монастиря.

Що-до куплених ґрунтів, то час набуття, а також ціну їх подаємо в табл.:

Рік набуття	Кільк. двор.	Кільк. будів. в цих двор.	За які ціни дв. набуто (в крб.)
1710 . . .	1	2	10
1740 . . .	3	3,3 і 4	4,3 і 10
1744 . . .	1	3	18
1747 . . .	1	3	5
1755 . . .	2	3 і 3	4 і 21
1759 . . .	1	3	20
1761 . . .	1	2	2
1765 . . .	2	3 і 2	17, 0,5 і 3
? . . .	1	2	10
Разом .	13 ¹⁾	36	127, 50

¹⁾ Про решту набутих дворів нема відомостей.

Козаків, як ми сказали, всього було 193 двори. У цих дворах було 271 хата і 434 господарські будівлі. На 1 двір пересічно припадало 1,4 хати й 2,2 господарських будівлі.

Всього козацької людности було 1.461 душа. На 1 госп. пересічно припадало 7, 3 душі. Чоловіків було 715 (49⁰/₀), жінок 746 д. (51⁰/₀).

Чоловіків робочого віку	— 366	або 51,2 ⁰ / ₀
„ неробочого „	— 349	„ 48,8 „
Разом	715 душ	

Жінок робочого віку	— 390	або 52,3 ⁰ / ₀
„ неробочого „	— 356	„ 47,7 „
Разом	746 душ	

Як бачимо, в козацьких господарствах людність робочого віку переважає. З другого боку кількість жінок перевищує кількість чоловіків. Уважаючи на таку перевагу людности робочого віку, господарства козаків-підпомічників були забезпечені чоловічою робочою силою пересічно добре. На 1 господарство припадало пересічно 1,8 доросл. чоловік, по одиноких-же господарствах робоча чоловіча сила поділялася так:

Кільк. доросл. чолов. на 1 госп.	Незабезп. госп.	Малозабезп. госп.	Середньо- забезп.	Добреза- безпеч.
0	11	—	—	—
1	—	76	—	—
2	—	—	68	—
3	—	—	26	—
4 і більш	—	—	—	19
Разом	11	76	94	19
%	5,5 ⁰ / ₀	38 ⁰ / ₀	47 ⁰ / ₀	9,5 ⁰ / ₀

Панує отже середньозабезпечена група, чого й треба було сподіватися, бо поважне господарство козаків потребувало хоч кількох дорослих чоловіків. Правда, чимала й група малозабезпечених господарств, але зате незабезпечених аж надто незначна.

Належать козакам землі: рілля, сіножаті й ліси. Не зустрічаємо ми тут згадок про вигони й сливе не зустрічаємо — про городи. А саме: з усіх 200 господарів городи зазначає опис тільки за 4: один — 740 кв. саж., другий — 1160, 3-ій — 1740, і 4-ий — 6960 кв. сажнів. Безперечно, це не є дійсна цифра забезпечення козаків городами;

очевидячки, городи, як і вигони не зазначено в Опису, чи може як-раз не пораховано ті городи, що були біля хат.

Крім ріллі мали козаки, як вже згадано, ще ліси та сіножаті:

Мали ріллю, сіножать і ліс	— 14	госп. або	7	%	усіх	господ.
„ ріллю й ліс	— 21	„	„	10,5	„	„
„ ріллю й сіножать	— 32	„	„	16	„	„
„ тільки ріллю	— 84	„	„	42	„	„
Разом	151	госп.	75,5	„		
Не мали ніякої землі	44	„	22	„		
Всього	200	госп.	97,5	„		
Немає відомостей ¹⁾ про	5	„	2,5	„		

Отже на першому місці стоїть група, що має тільки ріллю, ця група нараховує в собі мало не половину всіх господарів, що мають землю. На другому місці стоять безземельні господарі, а на третьому, що мають ріллю й сіножать.

Висівають на своїй землі козаки:

Жита	320	чтв.	2	чтк.	— 47,7%
Пшениці	22	„	5	„	— 3,4 „
Ячменю	76	„	„	„	— 11,3 „
Вівса	79	„	1	„	— 11,8 „
Гречки	157	„	4	„	— 23,5 „
Проса	5	„	2	чтк. 6 гарн.	0,8 „
Гороху	4	„	3	„ 2	„ — 0,6 „
Конопель	5	„	6	„ 2	„ — 0,8 „
Льону	1	„	2	„	— 0,1 „
Разом	672	„	1/2	гарн.	²⁾ — 100 „

Як бачимо, найбільш сіють жита, на другому місці стоїть гречка. Пшениці сіють небагато, далеко менше ніж духівництво, у якого аж 13,5%³⁾ всього засіву, і трохи менше, ніж козаки виборні, у яких пшениця становить 4,5%³⁾. Очевидячки пшениця була й за тих часів до певної міри розкіш і менш заможні верстви сіяти її не могли.

Ріллі мали козаки всього 3.589¹⁾ 2 днів. На 1-го господаря пересічно припадало 17,9 дня.

Поодинокі господарства мали ²⁾: (див. табл. на стор. 51).

Отже переважає багатоземельна група, що нараховує більш од третини всіх господарств. До того ми бачимо в ній самій групку, хоч і невелику, дуже добре забезпечену (від 50 до 100 і по-над 100 днів). Але поруч з цим, як ми бачимо, три інші групи, теж чималі, кожна з них

¹⁾ Земля нерозділена.

²⁾ Обчислюючи кількість ріллі за засівом, маємо приблизно 1344 дні, або в третиную, що гуляє, — 2016, а не 3589,5 дн., як було записано.

³⁾ Про п'ять господарств відомостей немає.

Кільк. ріллі на 1 гос.	Безземельн. господар.	Малоземельн. господар.	Середньо забезп.	Багато- земельні
0	44	—	—	—
до 1 дня вкл.	—	2	—	—
від 1 до 5 днів вкл.	—	15	—	—
„ 6 „ 8 „	—	19	—	—
„ 9 „ 15 „	—	—	24	—
„ 16 „ 20 „	—	—	21	—
„ 21 „ 50 „	—	—	—	59
„ 51 „ 100 „	—	—	—	8
по-над 100 днів „	—	—	—	3
Разом	44	36	45	70
%	22,6%	18,4%	23,1%	35,9%

нараховує чи по-над, чи коло однієї п'ятої всіх господарів. Таким робом між козаками-підпомічниками ми бачимо трохи чи не в однаковій кількості представників різних груп забезпечення ріллею: і безземельних, і малоземельних і середняків. Хоч узагалі, все забезпечення землею козаків мало бути трохи вище, бо до цього підрахунку заведено тільки ріллею, а козаки ще мали сіножати, ліси й городи. Підраховуючи сіножати, бачимо, що козакам належало: сіножати — всього на 2.315 копен; належали вони 43 господарям; були тут од сіножати на 15 копен до сіножати на 250 коп. Коли взяти тих, котрі мали сіножати, на одного господаря пересічно припадало сіножати на 53,8 копен (5,3 дес.); коли-ж взяти усіх господарів, на одного господаря — 12,6 к. (1,2 десят.).

Лісу належало козакам 29 ділянок (22 господарям). Всі вони обраховані в сажнях і верстах „довкола“ („в окружности“). Лісу мали:

1 участок	— 17 господарів.
2 „	— 3 „
3 „	— 2 „
Разом	22 госп.

Що-до розміру, то ділянки лісу були такі:

У 125 саж. довкола	1 ділянка.	У $\frac{1}{4}$ верстви довкола	2 ділянка
„ 200 „	2 „	„ $\frac{1}{2}$ „	3 „
„ 250 „	11 „	„ 1 „	8 „
„ 300 „	1 „		
„ 500 „	1 „	Разом	29 ділянок

Ліс переважно дубовий, березовий та осиковий, придатний на дрова, а так само хмиз; зрідка трапляється й будівельний. Звичайно ділянки були в певній відстані від Баришполя, хоч деколи трапляються й під самим містом.

Окрім того, мали ще в місті два господарі земельні ґрунти для будування дворів. Один з них був навіть чималенький, в 1 день. Очевидячки, при дворі тут мав бути й город. Це дає підставу гадати, що взагалі городи були при дворах і їх як-раз Опис не занотовував, взявши на увагу лиш ті городи (великі), що лежали окремо та, можливо, давали власникам великий прибуток (постачали городину ринкові).

Худобою теж були забезпечені козаки досить добре. Всього їм належало: волів — 431, биків — 88, коней — 139, корів — 234, телиць — 92, телят — 156, лошат — 5, овець — 901, ягнят — 220, свиней — 547, кіз — 13. Усього мали козаки 2.826 голів худоби. З них великої 892 (робочої-ж 658), молодой 253, дрібної — 1.681.

На одного господаря пересічно припадало:

Великої худоби	45
Робочої	3,3
Молодой	1,3
Дрібної	8,4
Усякої	14,2
Або переводячи на велику	5,6

Та цей висновок зміниться, коли ми подивимося, як забезпечено худобою поодинокі господарства. Подивимося спочатку на забезпечення великою худобою:

Кільк. вел. худ. на 1 госп.	Без вел. худоб.	Малозабезп.	Середньо забезп.	Добре забезп.
0	24	—	—	—
1	—	17	—	—
2	—	—	28	—
3	—	—	24	—
4-5	—	—	47	—
6-10	—	—	—	48
11 і більше	—	—	—	12
Разом	24	17	99	60
%	12%	8,5%	49,5%	30%

Отже половина господарів була середньо забезпечена великою худобою (від 2 до 5 голів). Але поруч з цим трохи чи не третина гос-

подарів мала понад 6 голів (і навіть над 11), себ-то була добре забезпечена. Кількість господарств без великої худоби, а особливо малозабезпечених нею, — невелика (разом одна п'ята усіх господарів).

Візьмімо далі забезпечення самою робочою худобою:

Кільк. роб. худ. на 1 госп.	Без. роб. худ.	Малозабезп.	Середньо забезп.	Добре забезп.
0	28	—	—	—
1	—	25	—	—
2	—	—	45	—
3	—	—	25	—
4—5	—	—	38	—
6—10	—	—	—	33
11 і більш	—	—	—	6
Разом	28	25	108	39
%	14	12,5	54	19,5

Тут ми бачимо, що група середньозабезпечених господарств ще зросла, становлячи більш як половину усієї кількості. Трохи зросли групи господарств без худоби і особливо малозабезпечених (разом становлять чверть усіх господарів). Натомість досить сильно зменшилася (до $\frac{1}{5}$) група добрезабезпечених господарів. Та все-ж домінантна група це в середньозабезпечених господарів, отже козаки-підпомічники все-ж, і самою робочою худобою, були забезпечені непогано.

Хоч і забезпечення ріллею було не мале, але рівняючи його з забезпеченням худобою, ми повинні визнати це останнє за вище. Навіть безземельні мали здебільшого будь-яку, часто велику або робочу, худобу. Добре покаже це нижченаведена таблиця. Припадало пересічно:

На 1 господ.	Великої худ. голів
Безземельного типу	2
Малоземельного типу	3,4
Середняцького типу	4,8
Багатоземельного типу	6,6

Як бачимо, навіть і між безземельними були середньо забезпечені великою худобою. Малоземельні-ж і середняки мали її чимало. Мож-

ливо, це пояснюється тим, що козаки орендували у когось землю, що її в Описі не позначено; хоч швидше, могло відогравати ролю тут плекання худоби на продаж, для торгівлі з Польщею та Московщиною.

Достатнє, здебільшого, забезпечення землею й робочою худобою дозволяє наперед, а ргіогі, визнати, що головний засіб до життя козаків підпомічників — хліборобство. Так воно й було, що виявить докладно нижчеподана таблиця.

Господарі, що жили виключно з:

Хліборобства	136	госп.	68	%
Ремесства	10	"	5	"
Торговлі	2	"	1	"
Заробітків	12	"	6	"
З дякування	2	"	1	"
Не означено з чого, але, мабуть, не з хліборобства	28	"	14	"
Разом	190	"	95	"

Господарі, що сполучають кілька зайнять.

Хліборобство й ремесство	5	госп.	2.5	%
" й торгівля	5	"	2.5	"
Разом	10	"	5	"

Переважна більшість, отже, жила з якоїсь однієї праці, здебільшого, з хліборобства. Взагалі-ж з хліборобства (чи виключно чи додаючи до нього якусь иншу працю) жили мало не три чверті усіх козаків-підпомічників. Ремесство й торгівля розвинені між ними досить слабо; нехліборобська, безземельна людність побільше живе з заробітків по чужих людях, з праці на чужих полях, то-що.

Узагалі ремісникиують, чи виключно, чи додаючи до цього ще й хліборобство, усього 17 господарів. Що-до різних фахів, ремісники поділялися так:

З кравецтва жило	6	господ.	З ганчарства жило	1	господ.
З шевства "	5	"	З іконопису "	1	"
З рямарства "	1	"	З кушнірства "	1	"
З ковальства "	1	"	Разом	17	господ.
З ткацтва "	1	"			

Найбільш, отже, серед ремісників кравців та шевців. Інших фахів ремісників зовсім мало. Ремісники здебільшого нецехові, у цеху записано лиш 5 господарів: двох кравців, одного шевця, ткача й кушніра. До речі, на професії козаків вказують деякі прізвища. А саме є два господарі Римаренки (один з них римар) і один Коваль (з професії — коваль).

Торгували й у різних промислах працювали всього сім господарів: 3 торгують: 1 — м'ясом (купує овець по ярмарках, ріже й продає у місті), 2 — дрібним крамом. Чотири господарі шинкують вином, що зде-

більшого сами й гонять (3 з чотирьох). Вишиковують вони: 50, 55, 100 і 100 відер, разом 305 від; на 1 господ: пересічно — 76,2 відра вина.

Нагадаємо, що двоє козаків живуть з дияконства; вони виконують обов'язки дяків у церквах. Окрім того один, що живе властиво з хліборобства, виконує ще обов'язки поштаря на Баршпільському стані.

Козакам-підпомічникам належали такі промислові заклади: 5 гуралень (з них працюють 3 гуральні, дві-ж не працюють, одна за заборону, а друга за браком хліба у власника), з них чотири на один казан, одна — на два; гонять вони (ті три, що працюють) разом 250 відер. Ще були у козаків 2 млини-вітряки на 1 камінь кожний, і 1 солодовня.

Пасічництво у козаків-підпомічників не розвинено, є тільки дві пасіки, одна на 40, а друга на 30 вуликів.

Нам треба ще спинитися на прибутках, що їх мали козаки-підпомічники. Прибутки вказано досить повно. Навіть з хліборобства вказаний, що бував досить рідко, прибуток. Усього 95 господарств мали разом 293 крб. 90 коп. На 1 господаря припадало пересічно 3 крб. 9 к.

Окремі-ж господарства мали такий прибуток:

Прибуток в	50 к. на рік — 1 гос.	Прибуток в	3 крб. 50 к. на рік — 1 гос.
1 крб.	7	4	6
1 " 20	1	5	10
1 " 50	1	6	5
1 " 90	1	7	2
2 " —	33	8	5
2 " 20	1	10	1
2 " 50	1	12	1
2 " 80	1	20	1
3 " —	16		

Прибуток з хліборобства, отже, був пересічно невеликий. Далеко вищий прибуток мав один господар з хліборобства й пасічництва, — 8 крб. на рік. З ремесла-ж прибуток так само був незначний, його показано в 3 господарів, що мали 2, 4 і 7 крб. на рік. Чималий прибуток давали тільки торговля й промисел. Чотири господарі, що в них прибуток позначено, мали 10, 16, 20 і 20 крб. прибутку, усі разом 66 крб. (на одного пересічно припадає 16 крб. 50 коп.).

Повинності козаків-підпомічників виявлялися в формі уплати консистенції. Цю консистентську дачу платять мало не всі господарі за винятком тих, що недавно ще оселилися (таких в трое), одного — диякона, якого, очевидно, звільнено від консистенції за його працю в церкві, та шістьох, про яких зазначено, що вони консистенції не платять, але з яких причин — не показано. Окрім того, не подано зовсім відомостей про 10 господарів (про частину з них, правдоподібно, тому, що вона не мала власних дворів). Решта 176 господарів консистенцію платять. Принцип призначення розміру цієї дачі нам не відомий. Правда, є вказівка, що господарі платять по 1 крб. 2 коп. від хати. І справді

за таким принципом платить більша частина господарів ($\frac{2}{3}$ усіх). Але решта платить незалежно від кількості будівель, причому трапляються досить дивні факти: козак, що має кілька хат, багато землі і т. и., платить 1 крб. 20 к., інший господар, що має одну хату і живе з заробітків, платить стільки-ж, а то й більше. Мотиви, з яких виходила старшина, накладаючи на цих господарів певну норму консистенції, цілком для нас незрозумілі.

Роздивімося, скільки платять поодинокі господарі.

Платять на рік консистенції.

	50 коп.	1 госп.	1 крб. 40 коп.	1 госп.
	60 "	1 "	1 " 75 "	1 "
	80 "	1 "	2 " "	8 "
	83 "	1 "	2 " 4 "	24 "
1 крб.		13 "	2 " 40 "	1 "
1 " 2 "		95 "	2 " 50 "	1 "
1 " 4 "		2 "	3 " 2 "	1 "
1 " 6 "		1 "	3 " 6 "	2 "
1 " 12 "		1 "	3 " 50 "	1 "
1 " 20 "		21 "	3 " 60 "	1 "
1 " 30 "		1 "		179 госп.

Всі козаки разом платили консистенції на рік 239 крб. 84 коп.

Нарешті, треба згадати про одного господаря, що не платить консистенції тому, що з 1750 року є під протекцією сотника Максима Афендика і „робить на нього“; чи став протекціантом цей козак з примусу, чи своєю охотою, себ-то, чи давало протекціанство у впливовій козацькій старшині якісь вигоди, в даному разі не відомо ¹⁾.

Закінчуючи огляд економічного стану козаків-підпомічників м. Баришполя, ми можемо визнати їх за досить міцну економічно групу. Вони, здебільшого, забезпечені ріллею й худобою середньо, а то й добре; хоч, правда, існують і досить виразні групи малозабезпечених і цілком незабезпечених козаків, що бідніючи, поволи, правдоподібно, відходять не тільки від економічного рівня своєї верстви, а й від соціального, переходять до підсусідків, йдуть у робітники, то-що.

Порівняємо ще становище козаків-підпомічників з цією верствою по інших містах.

Насамперед треба одзначити той факт, що порівнюючи з іншими козаками Баришпільці становлять дуже одноцільну масу; коли прийшлих, напр., в Полтаві ²⁾ є 20,6% загальної кількості козаків — у Баришполі прийшлих є лиш 4,5%.

¹⁾ Протекціанство траплялося в Баришполі, хоч трохи в інших формах, з давніших часів. Напр., від року 1663 ми маємо універсал гетьмана Бруховецького, в яким він повідомляв, що взяв під свою оборону козака Баришпільського Рустановича й забороняє його кривдити (Стороженко, М'єстечко Борисполь, Акты, ч. 101, с. 70).

²⁾ С. Шамрай, Козаки м. Полтави у 1767 р.

Двір козака Баришпільського в порівнянні з іншими добре залюднений. Тимчасом як у Козельці ¹⁾ на 1 двір козака пересічно припадає 4, 41 душі, в Острі ²⁾ 5,56 д., а в Воронкові ³⁾ 7, 1, — у Баришполі припадає — 7,6 д.; правда, в Кобижчі на 1 двір козака припадає 7,9 д.

Добре розвинено між Баришпільськими козаками хліборобство; земельні наділи у них чималі (17,9 дня на 1 госп.); завбільшки вони наближаються до наділів козаків Воронкова (16 дес.) та Кобижчі (15 д.), дуже перевищуючи наділи козаків Полтави (2,38 дес.), Остра й Козельця. Що-до кількості безземельних наближаються козаки Баришпільські до козаків Воронківських. У забезпеченню худобою Баришпільці трохи уступають Воронківцям, Кобижчанам і Полтавцям (19,6, 18,4 і 18,2 голів усякої худоби пересічно на 1 двір у цих містах, — проти 14,1 голів у Баришполі ⁴⁾), але далеко перевищують забезпечення нею козаків Козельця та Остра.

З таким забезпеченням звязано і зайняття людности. Як у Воронкові і Кобижчі, так і в Баришполі більшість козаків живе з хліборобства (73%), у Полтаві-же з хліборобства живе менш од половини (41,2%), у Острі-ж і Козельці куди менш од половини. Натомість в останніх містах багато більше працюють у промислах і ремествах, напр. ремісникують в Острі — коло половини козаків, в Козельці, — 37,8%, в Полтаві 27,2%, у Баришполі-ж у самих ремествах працюють — 5%, разом з хліборобства ще 2,5% господарів.

Отже, у порівнянні з вищезгаданими містами, козаки м. Баришполя, подібно до козаків м. Воронкова і Кобижчі, не перейшли ще на міський лад життя, ще по давньому головний засіб до життя є у них хліборобство, тимчасом як у Острі, Козельці, а почасти й Полтаві козаки вже більш пристосувалися до міського життя й міської праці.

Підсусідки й посполиті.

Перейдімо тепер до тієї групи, що саме до неї вливається зубожіле козацтво, — до підсусідків. До них ми прилучаємо й невеличку групку посполитих, що розглядати її окремо було-б недоцільно через їх малу кількість, — тільки 11 дворів. Прилучили-ж ми цю групу до підсусідків, а не до підданих, колишніх міщан, через те, що економічно як своїм забезпеченням, так почасти й працею посполиті більш наближаються до підсусідків, ніж до підданих. Оскільки-ж більша частина підсусідків складається все-ж з кол. посполитих, то й що-до класової близькості таке прилучення не буде дуже штучне.

Отже посполитих є 11 дворів, з них 6 дворів полковниці Дараган, 1—сотника Афендика, 1—полковника Переяславського Сулими, 2—двори

¹⁾ І. Пустовійт, Козелець в 1760-х роках.

²⁾ М. Ткаченко, Остер в XVII—XVIII ст.

³⁾ Федоренко, *op. cit.*

⁴⁾ Правда, у Баришполі, як і у Кобижчі, ця кількість припадає пересічно на 1 госп., а не на двір. Але оскільки у козаків у Баришполі було мало не однаково дворів і господарств, то наслідки будуть трохи чи не однакові.

посполитих вільних і, нарешті, один двір (старш. поспол.) пустий. Підсусідських є 45 дворів. З них — 24 старшинських (Дараган, Афендика, Поваловича, Горковського), 12 попівських, 1 церковний, 7 козачих і двір посполитого вільного.

У всіх цих 56 дворах є такі будівлі: хат — 74, господарських будівель — 100. На 1 двір пересічно припадає: хат 1,3, госп. будівель — 1,8.

Окрім цих окремих дворів жили ще підсусідки й по інших дворах при господарях, займаючи іноді окрему хату, а іноді й разом з ними. Жили вони, як при козаках (виборних і підпомічниках), так і при старшині, духовництві, підданих і навіть посполитих. Усього господарів підсусідків і посполитих було 166, родин-же 179.

Про те, з якої верстви вийшли підсусідки, відомості не повні. Ми маємо їх що-до 104 господарів, про 62 господарів не маємо. А саме:

З козаків було	40 госп. або 38,4%
З посполитих	62 „ „ 59,6 „
З міщан	1 „ „ 1 „
З підданих (Дараган)	1 „ „ 1 „
Разом 104 госп.	

Що виходили звичайно підсусідки з місцевих баришпільських козаків та посполитих, свідчать дані опису. Переважна більшість їх місцевого походження, а саме, місцевих було 127 господарів, або 76,5% усіх, зайшлих — 39 госп., або 23,5%, себ-то менш од одної четвертини.

Прийшли вони з таких місцевостей.

Звідки	Кільк. господ.
З Правобережжя	7
З Київського полку	14
З самого м. Києва	3
З Переяславського полку	6
З Лубенського „	3
З Чернігівського „	3
З Ніженського „	1
З села Кульжинець „	1
З села Нежлювця „	1
Разом	39

Як бачимо, більшість прийшлих господарів є з сусідніх, або й того-ж самого, полків. Виходні з Київського і Переяславського полків сами складають більшу частину всього зайшого люду. Певну колонізацію ми бачимо також з північних полків і головне з Правобережжя.

На шлях колонізації вказують і деякі прізвища підсусідків. Так ми бачимо одного господаря на прізвище — Пинчук, 2 — Литвин. Перший міг бути справді з Пинщини, що-ж до двох інших, то ми не думаємо, щоб вони були з Литви. Як довелося нам спостерегти, працюючи над м. Баришполем, так і по деяких інших містах (з Рум'янцівського Опису), особи з прізвищем Литвин дуже часто є прийшли з північних полків, переважно Чернігівського. Беручи-ж на увагу, що й досі виходнів з північної Чернігівщини, з білоруського узграниччя, на Україні селяни (зокрема південної Чернігівщини) звуть литвинами, ми можемо вважати, що більшість осіб з цим прізвищем були родом з цієї околиці Чернігівщини, а не з Литви.

У всіх родинах підсусідків і посполитих нараховується всього 705 душ; з них чоловіків 337, або 47,8% усієї людности, жінок 368, або 52,2%. Що-до віку людність поділялася так:

Чоловіків робочого віку . . .	188	або	55,8 %
„ неробочого віку . . .	149	„	44,2 „
Разом . . .	337	„	100 „
Жінок робочого віку . . .	187	або	50,8 „
„ неробочого віку . . .	181	„	49,2 „
Разом . . .	368	„	100 „

Тут переважає людність робочого віку, що була безперечно найпотрібніша в господарстві. Старих людей, яких знаходимо між козаками (напр., по-над 100 років), тут мало трапляється: очевидячки важке життя рано зводило до могили старі виснажені вічною працею покоління підсусідків і посполитих.

Отже, як ми сказали, всього було 705 душ; на 1 господарство-ж пересічно припадало 4,3 душі, на 1 родину — 4 д. Чоловіків дорослих на 1 господ. пересічно припадало 1,1. По окремих господарствах робоча сила розподілялася так:

Кільк. доросл. чолов. на 1 госп.	Без доросл. чоловіків	Малозабезп.	Середньо забезп.	Добре забезпеч.
0	27	—	—	—
1	—	102	—	—
2	—	—	28	—
3	—	—	8	—
4 і більш	—	—	—	1
Разом	27	102	36	1
%	16,3	61,4	21,7	0,6

Переважає група малозабезпечених господарств. Цього й треба було сподіватися: незабезпечена матеріально група підсусідків не могла утримувати кількох дорослих чоловіків — вони йшли у робітники на заробітки. Хоч і група середньоабезпечених не дуже мала, натомість добреабезпечених можна сказати так що й немає.

Забезпечено землею підсусідків й посполитих дуже мало. Мають землю тільки 22 господарі, 13,3% всіх, 144-ж не мають зовсім. Що до забезпечення ці 22 господарі поділялися так:

Мають рілля, сіножать і ліс	1	госп.
" " "	і ліс	2	"
" " "	сіножать	2	"
" " "	тільки рілля	17	"
<hr/>			
Разом			22

Мають ріллі ці 22 господарі всього 194 дні і 1 упруг. На 1 господаря, рахуючи всіх, пересічно припадає 1,2 дня; правда, коли ми згадаємо, що 86,7% всіх господарів ріллі не мали, то забезпечення цих 22 господарів не буде, безперечно, таке низьке. А саме, подивімося тепер на забезпечення поодиноких господарів:

Кільк. днів на 1 госп.	Безземельн. господарів	Малозем.	Середньо забезпеч.	Багато- земельн.
0	144	—	—	—
Від 1 до 8	—	10	—	—
Від 9 до 15	—	—	10	—
Від 16 до 20	—	—	1	—
По-над 20	—	—	—	1
<hr/>				
Разом	144	10	11	1
%	86,7	6,1	6,6	0,6

Як бачимо, ті господарі, що мають рілля, пересічно, мало або середньо забезпечені нею; ці групи мало не однакові що до кількості люду. Багатоземельних слав не має. Крім ріллі 3 господарі мали й сіножать, всього на 150 кіп (на 80, 40, 30 кіп). Троє господарів мали також і 3 ділянки лісу (100, 250 саж., і 1 верства довкола). Більш ніяких земель підсусідки не мали.

Худобою, як дрібною так і великою, забезпечені були підсусідки трохи більш ніж ріллею. Всього їм належало 401 голів худоби. А саме: волів — 47, биків — 22, коней — 22, корів — 43, телят — 40, телиць — 9, свиней — 91, овець — 76, ягнят — 42, кіз — 9. Отже великої — 134 (робочої з них — 91), молодої — 49, дрібної — 218. На 1 господарство пересічно припадає:

Великої худоби	— 0,8 гол.
Робочої	— 0,5 .
Молодої	— 0,3 .
Дрібної	— 1,3 .
Усякої	— 2,4 .
Або переводячи на велику . — 1 гол. на господарство.	

Забезпечення дуже низьке, але в дійсності становище було трохи
інакше, бо більшість підсусідків худоби не мало; через те, ті що мали
її, були, пересічно, все-ж середньо забезпечені. Погляньмо як забезпечено
їх великою худобою:

Кільк. вел. худ. на 1 госп.	Без велик. худоби	Малозаб.	Середньо забезп.	Добре забезп.
0	128	—	—	—
1	—	12	—	—
2	—	—	7	—
3	—	—	6	—
4-5	—	—	8	—
6-10	—	—	—	4
11 і більш	—	—	—	1
Разом	128	12	21	5
%	77,1	7,2	12,7	3

Як бачимо, в тих господарствах, що мали велику худобу, переважає
середнє забезпечення, правда є певна частина й малозабезпечених,
але є й кілька господарств навіть добрезабезпечених. Трохи погіршає
станoviще, коли ми візьмемо забезпечення тільки робочою худобою:

Кільк. роб. худ. на 1 госп.	Без робоч. худоби	Малозабезп.	Середньо забезп.	Добре забезп.
0	134	—	—	—
1	—	11	—	—
2	—	—	9	—
3	—	—	6	—
4-5	—	—	2	—
6-10	—	—	—	3
11 і більш	—	—	—	1
Разом	134	11	17	4
%	80,7	6,6	10,3	2,4

Панув середньозабезпечена група, але вона зменшилася. Зменшилася також і група добрезабезпечених, як, проте, і малозабезпечених; збільшилася група тих, що зовсім не мають робочої худоби. Взагалі забезпечення худобою всіх підсусідків було дуже мале. Але, проте, воно перевищувало забезпечення ріллею. Навіть безземельні мали будь-яку велику худобу, малозабезпечені-ж і середняки були нею забезпечені середньо. Малює це нижчеподана таблиця, скільки голів великої худоби припадало на 1 господарство різних типів забезпечення.

На 1 господарство	Великої худоби голів
Безземельного типу	0,5
Малоземельного типу	3,3
Середняцького типу	7,7
Багатоземельного типу	10,0

Можна запитати, з чого-ж жили підсусідки отак, здебільша не досить, забезпечені худобою й ріллею. На жаль, повних відомостей про це ми не маємо. Напр., про 113 господарств цілком не позначено, з чого вони живуть; гадаємо, найправдоподібніше, з заробітків.

Решта-ж жила:

З хліборобства — 7 госп.	З хліборобства й ремесла — 2 госп.
З хліборобства й промислу — 1 „	З заробітків — 15 „
З промислу — 1 „	З подань — 5 „
З ремесл — 22 „	

Як бачимо, навіть ті господарства, що мали ріллею, здебільшого здавали її в найми, а хліба не сіяли; коли-ж і сіяли, то прожити з цього не завсіди могли й мусіли ще підробляти ремеслом чи промислом. До речі, ми бачимо, що між підсусідками ремесло було розвинено. Всього ремісників 24 господарі, (14,4% усіх, або 45,3% тих госп., що праця їх відома), а саме працюють над:

Шевством (і чоботарством) . 10 госп.	Теслярством 1 госп.
Кравецтвом 5 „	Ситарством 1 „
Ткацтвом 5 „	Разом. 24 госп.
Ковальством 2 „	14,4% усіх госп.

Найбільш розвинено шевство, далі стоїть кравецтво й ткацтво. Більшість ремісників — партачі, не цехові. В цеху записано тільки 4 господарі (коло 17% усіх): 2 ткачі, 1 швець і 1 кравець.

До речі, на ремесло, що над ним працюють чи працювали давніш підсусідки, вказують і деякі прізвища їх. А саме, ми зустрічаємо 1 господаря на прізвище Коваль, коваль з фаху, є один на прізвище Ткач, з фаху швець. Нарешті є одне прізвище, що могло вказувати на про-

мисел його батька, чи когось з інших родичів (продаж олії, або що), це — Конопля.

Торгує тільки один господар, та й то дрібним крамом, хоч усе-ж таки певний і чималий прибуток він з того має: 15 крб. на рік.

З промислових закладів у підсусідків сливе нічого немає. Є тільки одна гуральня на 1 казан, але в ній через заборону вина не гонять. Окрім того один господар має пасіку на 15 вуликів.

Відомості про податки й повинності підсусідків не повні. Про повинності нам відомо тільки за десяток господарів, що за користування двором вони одробляють його власникові панщину. З податків платиться консистенцію, але є відомості тільки про тих господарів, що живуть самотійно у дворі. Ті-ж, котрі живуть при господарях, консистенції не платять і, правдоподібно, власник двору платить за них за весь двір, а підсусідок йому відробляє панщиною.

Певні відомості про платіж консистенції всього є що-до 66 господарів, а саме:

Платять	50 коп. на рік	— 2	госп.	Платять 1 крб. 5 коп. на рік	— 1	госп.
"	60 " " "	— 1	"	" 2 " 4 " " "	— 4	"
"	62 " " "	— 12	"	" 4 " 20 " " "	— 1	"
"	80 " " "	— 1	"	Не платять, бо недавно оселився	1	"
" 1 крб.	— " " "	— 6	"	Не платять (невідомо чому)	1	"
" 1 " 2	" " "	— 36	"			
				Разом	66	госп.

Найбільша частина отже платить консистенції, так само, як і козаки, — 1 крб. 2 коп. на рік (переважно з хати). Але зате є чимала група, що платить менш ніж одного карбованця; очевидячки, розподіляючи консистентську дачу, бідність підсусідків брали на увагу.

На останку ми можемо схарактеризувати підсусідків, як дуже мало економічно забезпечену верству, що живе переважно з заробітків, а так само з ремесла, а зрідка з промисла й хліборобства. Одним своїм крилом вона сягає козаків, збідніла частина яких поповнює лави підсусідків, а другим підходить до робітників, що про них говоритимемо згодом.

Рівняючи розглянуту верству в Баршполі з підсусідками й посполитими інших міст, ми перш за все мусимо підкреслити малий приплив зайшлої людности. Тимчасом як у Полтаві зайшлих підсусідків було 70,4% усіх, у Баршполі їх є тільки 23,5%.

Що-до економічного забезпечення, баршпільські стоять досить близько до підсусідків і посполитих Остра та Козельця, а почасти й Полтави, що сливе не мають ріллі й худоби (напр. в Острі посполиті мають усякої худоби близько 1 на 1 двір пересічно, в Полтаві-ж підсусідки землі не мають, але худоби мають 4,8 усякої на 1 г. пересічно). Зате уступають підсусідкам й посполитим Воронкова, та Кобижчі, які забезпечені куди краще (тимчасом як у Баршполі підсусідки й посполиті мають ріллі 1,2 дня, а худоби всякої 2,4 на 1 господаря пересічно,

у Воронкові підсусідки мають ріллі 2 дні, а худоби — 4,4, посполиті-ж ріллі 5,96 дн., а худоби 14,1, а в Кобижчі підсусідки 1,9 ріллі і 6,8 худ. на 1 двір пересічно).

Отже що-до свого забезпечення підсусідки Баришполя більш наближалися до підсусідків Полтави. Наближаються вони до них, а так само до підсусідків Козельця і Остра, і також своєю працею: з хліборобства живуть дуже мало підсусідків, величезна більшість-же з ремесства, заробітків, то-що. Правда, ремесства розвинені тут менше, ніж у Козельці й Острі, найбільше живуть підсусідки Баришполя з заробітків та іншої, можливо, випадкової, праці.

Піддані.

Велику групу людности становлять піддані старшинські, переважно з колишніх міщан міста, про що ми говорили в першій частині нашої студії¹⁾. Їх є всього 201 дворів, 184 Дараганових, 15 Афендикових. Окрім того 2 пустих. Як ми вже одзначили, переважна кількість підданих походила з міщан, про це свідчить хоч-би походження ґрунтів, на яких вони живуть. А саме, живуть:

На ґрунті посполитому (кол. міщанському ратушному)	150	дворовласників
На ґрунті козачому	40	"
" " священницькому	1	"
" " церковному	1	"
<hr/>		
Разом	192	дворовласники.

Про решту дворовласників відомостей немає. Ті, що живуть на дворах козачих, здебільшого підбиті козаки та й живуть вони переважно на здавна козачих ґрунтах, батьківських. Частина-ж з них ґрунти свої купили. Всього купили ґрунтів (з усіх дворовласників) — 28 дворовласників, в таких роках і за такі суми (див. табл. на стор. 65).

Певних висновків про ціни на двори або й про те, як зростали вони з плином часу — зробити не можна. Правда, ціни на двір, коли мати на увазі кількість будівель, — неначе-б зростають, але оскільки треба брати на увагу не саму лиш кількість будівель, а й їх якість та розміри двору, про що ми відомостей не маємо, — то цілком певно зробити відповідних висновків не можна. Цікаво тільки одзначити, в які роки найінтенсивніш спродувано ґрунти в м. Баришполі. А саме:

- В 1710-х роках продано 2 гр. (7,2% усіх купівель) на суму 14 крб. 50 коп.
- В 1720-х роках не було.
- В 1730-х роках продано 3 гр. (10,7% усіх купівель) на суму 21 крб.
- В 1740-х роках продано 7 гр. (25 % усіх купівель) на суму 38 крб.
- В 1750-х роках продано 13 гр. (46,4% усіх купівель) на суму 106 крб. 50 коп.
- В 1760-х (до 1766 р.) 3 гр. (10,7% усіх купівель) на суму 32 крб.

¹⁾ Див. Істор.-Географ. Збірник, т. I, „До історії м. Баришполя в XVIII ст.“ с. 110—111.

Рік набуття	Кількість ґрунтів	Кільк. будівель у цих дворах	За скільки (у карбованцях) набуто
1716	2	9 і 4	10 і 4, 5
1731	1	6	14
1736	2	6 і 3	5 і 2
1740	1	3	3, 5
1741	1	5	3
1743	2	6 і 3	4 і 3, 5
1746	2	6 і 4	10 і 12
1748	1	3	2
1750	4	5, 2, 2, 1	14, 3, 1 і 4
1751	4	7, 5, 1, 1	19, 6, 5 і 1, 5
1752	1	6	6
1755	1	2	5
1757	2	4 і 2	10 і 27
1759	1	4	5
1760	1	5	10
1763	1	2	6
1764	1	2	16
Разом	28 гр.	109 буд.	212 крб.

Як бачимо, ціни дворів коливаються, то падаючи, то знов зростаючи в 1750—1760 рр. Загалом пересічно ціна ґрунту була: в 1710-х р.— 7 крб. 25 к., 1720-х р.— 7 крб., 1740-х р.— 5 крб. 43 к., 1750-х р.— 8 крб. 20 к., в 1760-х р.— 10 крб. 67 к. Хоч узагалі, як ми сказали, певних висновків тут зробити не можемо, не маючи точних даних про куплені ґрунти. Треба тільки, як згадано, означити час продажу, а саме той факт, що найінтенсивніш спродують ґрунти в 1750-х роках; це можливо тому, що в ці роки Баршпіль переходить у руки Дарагана, який правдоподобно дуже гнобить людність, і через це вона де-не-де мусить продавати свої ґрунти та йти у підсусідки.

Через такі причини як-раз і виходить, що часто посполиті живуть на ґрунтах козачих, а саме: ми знаємо, що взагалі ґрунтів козачих було 40, підданих-же з козаків нараховується тільки 23 госп., решта-ж підданих з посполитих (міщан).

У 199 дворах підданих (окрім пустих дворів) живуть 205 господарів або 316 родин. На 1 двір пересічно припадає 1,03 госп. або

1,6 родини. В цих дворах є такі будівлі: хат—301, госп. будівель—485, на 1 двір пересічно припадає 1,5 хат і 2 госп. буд.

Більшість господарів підданих—місцеві. Прийшлих тільки 41 госп. або 20% усіх підданих. Та й то, здебільшого, ці господарі з того самого або сусідніх полків.

А саме:

З в і д к и	Кільк. госп.
З Правобережжя	6
З Київ. полку	13
З Переяславськ. полку	13
З Полтав. полку	2
З Лубенського полку	2
З Прилуцького полку	1
З Чернігівського полку	1
З Ніженського полку	3
Разом	41 госп.

Що-до кількості зайшого люду піддані трохи уступають підсусідкам, де зайшлих є 23,7% усіх, але переважають цю групу у козаків. На походження деякого з прийшлих господарів вказують їхні прізвища, а саме: 1 господар є на прізвище Литвин (певно родом з Чернігівського полку) і 1 Пинчук.

Всього підданих було 1.526 душ, себ-то трохи більше ніж козаків, на 1 двір пересічно припадало 7,7 д. На 1 господарство 7,4 душі, себ-то приблизно стільки-ж, скільки й козаків-підпомічників, але менше ніж козаків виборних. На 1 родину—4,8. Чоловіків було 51,4% загальної кількості душ, жінок 48,6%. Цікаво одзначити перевагу чоловіків неробочого віку над чоловіками віку робочого. Тут знов-таки, як і в козаків, трапляються чоловіки досить старі; пояснюється це, як ліпшими умовами життя підданих в порівнянні з умовами життя підсусідків, так і працею чималої частини підданих: ремесла, торгівлі і т. и., праця, в якій й чоловіки літні могли брати активну участь. Тому й загалом господарства підданих були не дуже й забезпечені чоловічою робочою силою.

А саме, що-до віку людність поділялася так:

Чоловіків робочого віку	379 — 48,3%
„ неробочого віку	405 — 51,7%
Разом	785 чолов.
Жінок робочого віку	376 — 50,7%
„ неробочого віку	365 — 49,3%
Разом	741 жінок.

На 1 двір пересічно припадало 1,9 доросл. чолов., на 1 госп. — 1,8. По окремих-же господарствах забезпечення чоловічою робочою силою виглядало так:

Кількість дорос. чолов. на 1 госп.	Без дорос. чолов. госп.	Мало забезп. госп.	Серед. за- безп. госп.	Добре забезп. госп.
0	12	—	—	—
1	—	91	—	1
2	—	—	48	—
3	—	—	35	—
4 і більш	—	—	—	19
Разом	12	91	83	19
%	5,9%	44,4%	40,5%	9,2%

Отже, близько половини господарств було мало забезпечено чоловічою робочою силою, трохи менш було і середньозабезпечених господарств. Натомість господарств добрезабезпечених, а головне, незабезпечених дуже мало. Хоч треба сказати, що більшість господарів підданих наймали робітників, тому насправжки забезпечення робочою чоловічою силою мало бути вище.

З земель за підданими зазначено рілля, ліси й сіножаті. Про городи й вигони знов-таки відомостей немає, є тільки звістки про 5 госп., що мали городи (20 к. саж., 1 упр., 1 упр., 1 день, 2 д.). Що-до забезпечення, господарства підданих поділялися так. Має:

Рілля, сіножать і ліс	10 госп.	або 4,9% усіх.
„ і ліс	15 „	7,3 „ „
„ і сіножать	10 „	4,9 „ „
Тільки рілля	82 „	40,0 „ „
Разом	117 госп.	57,1 %
Безземельних	88 госп.	42,9 %

Отже більшість господарів з тих, що мали землю, мали саме рілля, інші групи всі разом нараховують тільки 17,1% усіх господарств.

Що сіяли піддані на своїй землі ми власне не знаємо, є звістка тільки про одного господаря, який сіяв: жита 2 чтв., пшениці 1 чтк., ячменю 1 чтк., гречки 1 чтк. і проса 1 чтк.

Ріллі мали піддані всього 2.372 дні. На 1 господаря пересічно припадало 11,6 дня. Але що чимала частина господарств ріллі не мала цілком, то насправжки забезпечено підданих ріллею було значно вище.

А саме:

Кільк. ріллі на 1 госп. (у днях)	Безземел. господ.	Малоземел. господ.	Середньо забезп. госп.	Багатозем. госп.
0	88	—	—	—
до 5	—	26	—	—
від 6 до 8	—	10	—	—
від 9 до 15	—	—	24	—
від 16 до 20	—	—	17	—
від 21 до 50	—	—	—	29
від 51 до 100	—	—	—	9
100 і більш	—	—	—	1
Разом ¹⁾	88	36	41	39
%	43,2%	17,6%	20,1%	19,1%

Найбільша група безземельних. З тих-же, що мали ріллю, на першому місці стоять середньо-забезпечені господарства, за ними добре забезпечені і, нарешті, малозабезпечені. Отже ті господарства, котрі хліборобили, всі мали спромогу працювати в досить широких розмірах.

Окрім ріллі мали ще піддані й сіножати. Мало їх 17 господарів всього на 940 кіп (од 5 до 210 кіп), на 1 госп. пересічно припадало сіножати на 55,3 кіп, рахуючи всіх—на 1 госп. 4,6 (0,7 дня). Лісу мали 21 господар усього 26 дільниць (17 госп. по одному, 3 по 2 і один мав 3 дільниці). Розміри лісу від 100 саж. до 1 верстви довкола, максимум 3 дільниці по 1 верстві довкола кожна. Окремі дільниці були такі:

в 100 саж. довкола	2 дільн.	в 250 саж. довкола	7 дільн.
„ 125 „ „	4 „	„ 300 „ „	1 „
„ 150 „ „	1 „	„ 1 верству „	9 „
„ 200 „ „	1 „		

Ми бачимо тут чимало як-раз більших дільниць, на першому місці стоять навіть дільниці завбільшки в 1 вер. довкола. Менших дільниць, порівнюючи, небагато.

Отож, ті господарства підданих, котрі мали землю, були середньо-забезпечені, як ріллею, так і сіножатями й лісами.

Худоби мали вони всього: волів—279 голів, биків—83, коней—194, корів—212, телиць—67, телят—154, лошат—10, свиней—489, овець—719, ягнят—219, кіз—22, козенят—9. Всього великої худоби було 768 голів (з них робочої 556), молодой—231, дрібної 1.458. Усякої—2.457.

¹⁾ Про 1 госп. відомостей немає, бо його землю не розділено.

На 1 господаря худоби пересічно припадало:

Великої	3,8	Дрібної	7,1
Робочої	2,7	Усякої	12
Молодої	1,1	Або в переводі на вел. худ.	4,7

Коли ми згадаємо, що чимала частина господарів була безземельна, а тому почасти не мала й худоби (принаймні великої й робочої), то стане ясно, що ті господарства, котрі мали худобу, були нею все-ж забезпечені середньо. Погляньмо, як забезпечено селян великою худобою:

Кільк. вел. худ. на 1 госп.	Без вел. худ. госп.	Малозабезп. госп.	Середньо забезп. госп.	Добре забезп. госп.
0	57	—	—	—
1	—	26	—	—
2	—	—	26	—
3	—	—	22	—
4—5	—	—	29	—
6—10	—	—	—	30
11 і більше	—	—	—	15
Разом	57	26	77	45
%	27,8%	12,7%	37,6%	21,9%

Переважає середньозабезпечена група, на другому місці стоять господарства без великої худоби, далі добре забезпечені і, нарешті, малозабезпечені. Погіршає, правда, становище, коли ми візьмемо забезпечення тільки робочою худобою.

Кільк. роб. худ. на 1 госп.	Без роб. худ. госп.	Малозабезп. госп.	Середньо забезп. госп.	Добре забезп. госп.
0	73	—	—	—
1	—	27	—	—
2	—	—	37	—
3	—	—	20	—
4—5	—	—	22	—
6—10	—	—	—	16
11 і більш	—	—	—	10
Разом	73	27	79	26
%	35,6%	13,2%	38,5%	12,7%

Переважає тут, правда, все ще середньо забезпечена група, але група незабезпечених до того зросла, що мало не досягав цієї найбільшої групи. На третьому місці стоять тепер господарства малозабезпечені, на останньому — добрезабезпечені.

Але все-ж забезпечення худобою, подібно, як ми бачили у інших верстов людности м. Баришполя, було вище од забезпечення ріллею. А саме, великої худоби припадало:

На 1 господарство	безземельного типу	. 1,3 г.
„	„ малоземельного „	. 3,3 г.
„	„ середняцького „	. 5,0 г.
„	„ багатоземельного типу	. 10,5 г.

Є кілька господарств (4 малоземельних, 2 середняцьких, і 3 багатоземельних), що мають ріллею, але не мають великої худоби. Очевидячки, такі господарства мали або віддавати свою ріллею в найми, або обробляти землю найманою худобою. Перше тим більше можливе, що хлібороблять не всі ті господарі, що мають ріллею. Це видно з таблиці зайнятть підданих:

Жили виключно:

З хліборобства	69 госп.	з подань	3 госп.
з ремесства	36 „	не зазначено чим зай-	
з промислу	9 „	мались, але не хлі-	
з заробітків	15 „	боробством	33 госп.
з платні	3 госп. ¹⁾		
		Разом	168 госп.

Господарі, що сполучали кілька зайнятть:

З хліборобства й ремесства 22 госп.
З „ й промислу 13 „
З „ ремесства й промис. 2 „
Разом	. . 37 госп.

Більшість, отже, живе з одного зайняття, з одного хліборобства тільки живе менша частина людности, а саме виключно з хліборобства 33,7%, з хліборобства і ще чогось — 18%, з іншої праці — 48,3%.

Ремісникує всього 60 господарів. Що-до фаху вони поділялися так:

Шевців	20 госп.	Котлярів	2 госп.
Ткачів	24 „	Шаповалів	1 „
Ковалів	6 „	Іконописців	1 „
Кравців	4 „	Разом	60 госп.
Кущнівців	2 „		

Цікаво одзначити тут велику кількість ткачів, чого в інших верстов не помітно. Чимала частина підданих, отже, хоч і відірвалася від хліборобської праці, але все-ж працює над тим ремесством, що найчастіше трапляється саме серед селян.

¹⁾ Один з них як священик, інший як дяк і ще один як писар полк. Дараган.

Чимала частина ремісників—цехові, чого в інших верстов не помітно. Пояснити це, як ми казали в першому розділі нашої розвідки, треба тим, що ці піддані вийшли здебільшого з міщан, здавна записаних у цехах, активних учасників у міському житті. Разом серед підданих було цеховиків 26: шевців—6, ткачів—17, ковалів—2, шаповал—1.

За те, що господарі ремісників, свідчать деколи і їхні прізвища, а саме, ми маємо двох господарів на прізвище Коваль (обидва ковалі), 1—Швець (швець), 1—Ткач (ткач), 1—Слюсар (з фаху коваль), Бондар—1, Білій (ткач,—білити полотно); є один господар на прізвище Броварник, що вказує вже на промисел, і 2, що можливо є сини ремісників: Гончаренко й Коваленко.

Над промислами працювали такими:

Торгували м'ясом . . . 2 госп.	Торгували солодом . . . 4 госп.
„ сіллю . . . 1 „	Шинкували вином . . . 1 „ ¹⁾
„ дрібним крамом 2 „	Шинкували вином пан-
„ рибюю і дьогтем 1 „	ським в десят. . . 7 „
„ „ і сіллю 1 „	Разом . . . 19 госп.

Відомостей про те, де закуповували свій крам торговці, сливе немає. Худобу на м'ясо купують по ярмарках, сіль-же возить один господар з Переяслава, от і всі відомості. Торгують господарі в своїх коморах на ринку,—відомості маємо про 6 комор і 1 пусте коморне місце. Солод і вино для шинкування роблять господарі у власних солодовнях та гуральнях. Взагалі-ж з промислових закладів підданим належали такі: гуралень—7 (на 1 казан—4 гуральні, на 2 казани—1, на 3 казани—1, про 1 гуральню невідомо), але гонять всього лиш в одній, в решті не гонять, бо заборонено. Солодовень—4, вітряків 7 (на 1 камінь кожен)—з них мелють трое (вимелюють 80, 50 і 50 чтв. хліба у рік), нарешті один господар швець мав ще одну чинбарню.

Пасік було всього 9 в 9 господарів; кожен мав пасіку. Завбільшки пасіки були такі:

На 5 вул. . . 1 пасіка	На 35 вул. . . 1 пасіка
„ 6 „ . . 1 „	„ 40 „ . . 1 „
„ 15 „ . . 1 „	„ 50 „ . . 1 „
„ 20 „ . . 1 „	Разом . 9 пасік
„ 30 „ . . 2 „	

Всього у всіх пасіках було 231 вулик, на 1 пасіку пересічно припадало 25,7 вулика.

На жаль, прибутки сливе ніде не означено. Є звістка про 1 господаря, що має прибуток з хліборобства й промислу—40 крб. на рік. В одного господаря вказаний прибуток з пасічництва,—10 крб. (возить віск до Києва на продаж), нарешті в одного вказано прибуток з мірошництва, він мав 10 чтв. хліба на рік. Прибуток з ремесства, а так само з торгівлі й інших промислів, не вказаний.

¹⁾ Вишняковує 100 відер на рік.

Про повинності підданих жадних відомостей немає. В чому тут виявлялося їх „підданство“ старшині, точно не зазначено. Маємо відомості тільки про консистентську дачу, що платять піддані від дворів, розмір цієї дачі звичайно визначає сама старшина, — власники їх. Найчастіше трапляється та норма, що й при окладанні інших верстов: 1 крб. 2 коп. від кожної жилої хати. Але поруч з цим трапляються найрізноманітніші варіації в сумі консистенції, — включно до того, що зовсім звільняють підданого від неї, скинувши цю консистенцію на інших підданих. Робиться це звичайно в тих випадках, коли підданий до того зубожів, що не має жадних засобів до життя, а сам живе виключно з подань, з жебрів. Поруч з тим тут трапляються такі дачі, яких ніде по інших верствах не помічали: коли максимальна консистенція у козаків 3 крб. 20 коп. на рік, у підсусідків 4 крб. 20 коп., то в підданих як максимальну суму ми зустрічаємо — 6 крб. 3 коп. Коли-ж уявити на увагу, що найменш платять козаки, верства найзабезпеченіша з економічного погляду, то доводиться визнати, що консистенція з підданого накладалася не відповідно до матеріального забезпечення, а відповідно до тієї верстви, до якої він належав. Оскільки консистенцію з підданих визначав без жадного контролю власник, то ясно, що власник міг призначити максимальну суму, яку тільки міг підданий платити.

Як ми сказали, варіації в консистенціях були дуже великі. Платили на рік консистенції:

	25 коп.	2 госп.	2 крб.	—	15 госп.
	40 „	1 „	2 „	2 коп.	2 „
	50 „	6 „	2 „	4 „	14 „
	60 „	5 „	2 „	20 „	1 „
	70 „	1 „	2 „	40 „	3 „
	75 „	1 „	2 „	50 „	2 „
	80 „	2 „	3 „	—	3 „
1 крб.	— „	23 „	3 „	6 „	5 „
1 „	2 „	69 „	4 „	—	3 „
1 „	5 „	1 „	4 „	20 „	1 „
1 „	20 „	18 „	4 „	50 „	1 „
1 „	40 „	3 „	6 „	—	2 „
1 „	45 „	1 „	6 „	3 „	1 „
1 „	50 „	4 „			
1 „	60 „	1 „			
					Разом 191 госп. (дворовласн.)

Окрім того три господарі не платять консистенції, бо її перекладено на інших. Нарешті, про 5 господарів відомостей немає.

Закінчуючи огляд становища підданих, ми можемо схарактеризувати їх як мало не суто міську верству, що живе переважно з міських зайнятть, ремесства, промисла, торгівлі, то-що.

Верства ця здебільшого досить заможна, про це свідчать їх зайняття, а так само кількість робітників, що мають у себе ремісники; в житті міста, як досить дужа економічно, суто міська верства, вона мала була відгравати чималу роль.

Порівняти підданих м. Барішполя з підданими інших міст нашого району неможливо, бо там вони цілком, або мало не цілком, не трапляються. Правда, оскільки більшість барішпільських підданих походять з міщан, ми можемо порівняти їх з становищем міщан у відповідних містах.

Передусім нам упадає в вічі більша залюдненість двору підданих м. Барішполя. Тут на 1 двір пересічно припадає 7,4 душі, тимчасом як в Острі — 5,43, в Козельці — 4,09 д., в Полтаві (самих підданих козачих без міщан) — 4,8 д., в Кобижчі — 6,2. Більше мають піддані Барішполя ріллі та худоби. Тимчасом як міщани Козельця й Остра ріллі й худоби сливе не мають, а піддані козачі Полтави хоч і мають чимало худоби (16,7 усякої худоби на 1 госп. перес.), але цілком не мають землі, піддані Барішполя мають ріллі 11,6 дня, а худоби 12 голів усякої на 1 госп. пересіч., себ-то мало не стільки як і в Кобижчі (ріллі — 7,1 д., худоби — 14,1). Пояснюється це, очевидно, тим, що поміж підданих Барішполя є група добре загосподарених з хліборобського погляду козаків, що підбила їх силоміць старшина. Цим-же можна пояснити й порівнюючи менший розвиток промислу та ремесла в підданих Барішполя (всього 40% усіх, тимчасом як у Козельці 61,6%, а в Острі 58,34%). Взагалі-ж ми мусимо визнати підданих м. Барішполя за найбільш міську верству в цьому місті, дарма що вона трохи й поступається в цьому перед міщанами сусідніх міст.

Робітники.

Робітники м. Барішполя поділяються на дві групи: **семейних** — (8 родин) та **одинаків**.

Семейних було:

Чоловіків робочого віку	3
„ неробочого віку	4
Разом	7
Жінок робочого віку	9
„ неробочого віку	10
Разом	19

Всього семейних було 26 душ.

Робітників одинаків було: чоловіків роб. віку — 63, неробочого 31, разом — 94, жінок робочого віку — 20, неробочого 12, разом 32. Всього робітників і робітниць одинаків було 126.

Відомості про те, з якої соціальної верстви походять робітники, неповні. Маємо дані тільки про 72 робітників. Вони були: з посполитих — 47, з козаків — 22, з міщан — 3.

Більшість робітників місцевого походження, таких є 104, прийшлих є тільки 34, або 24,6% усіх робітників. Цей відсоток, що наближається до % зайшлої людности в підданих та підсусідків, є безперечно замальний (у Козельці прийшлих — 66%, в Полтаві — 75%), звичайно робітники

мали-б збиратися до міста на заробітки переважно з околичних сіл, тут-же кадр робітників поповнюється з шарів місцевої збіднілої людности.

Зайшли робітники походили з таких місцевостей:

З в і д к и	Кількість господарів
З Правобережжя	5
З Київського полку	10
З м. Києва	4
З Переяславського полку	3
З Гадяцького полку	1
З Полтавського полку	1
З Ніженського полку	1
З Чернігівського полку	2
З Пограбова	1
З Нестерища	1
З Кулачова	1
Разом ¹⁾	30

Деякі прізвища вказують на походження робітників. Напр., Запорожець — 1, Сербин — 1, Сербиненко — 1, Стародубець — 1.

Робітники були мало не по всіх верствах людности. Але найбільше їх було в підданих; таких було 63 робітники-одинаки і 3 родини семейних, разом 49,5% усіх робітників. Пояснюється це тим, що частина робітників знають ремесла й працюють у ремісників, правдоподібно, як підмайстри. Опріч того чимала частина робітників є властиво учні, що працюють у господарів „за науку ремесла“. Тому й зрозуміло, що найбільше робітників у підданих, верстви найбільш міської, що до своєї праці, де найбільше трапляється ремісників, а так само й торговців, та промисловців, що теж потребували робітників (напр., той господар — швець що мав чинбарню).

На деякі професії, чи їх самих, чи може їх чоловіків, вказують прізвища двох робітниць: одна з них має прізвище — Кравчиха, а друга — Ткачиха.

Відомостей про економічне становище робітників сливе нема. Маємо тільки звістки про умови їх праці, властиво про винагороду за неї. Робітники працюють: за річну платню, таких було 70,1% усіх робітників, за одяг і харч — 6%, „за науку ремесла“ — 21% і відрядно або поденно — 2,2%, про 1 відомостей немає (0,7%).

¹⁾ Про чотирьох господарів відомостей немає.

Робітники, що діставали платню відрядно або поденно, робили на таких умовах — один одержував 20 копійок у тиждень, другий — 4 копійки в день, третій на гуральні — 10 коп. від кожної носатки. Всі вони були на власних харчах. За одяг і харчі працювало 8 робітників, здебільшого або дуже старі, або ще дуже молоді. За „науку-ж ремесла“ працює переважно молодь, 28 робітн., перебувають вони на господаревих харчах.

Найбільша частина робітників працює за річну платню на харчах господарів. Платню вони діставали на рік таку:

	50 коп.	2 роб.	2 крб.	40 коп.	3 роб.
	80 „	2 „	2 „	50 „	4 „
1 крб.	—	7 „	2 „	80 „	1 „
1 „	2 коп.	1 „	3 „	—	5 „
1 „	10 „	1 „	3 „	50 „	1 „
1 „	20 „	6 „	4 „	—	7 „
1 „	40 „	3 „	4 „	50 „	3 „
1 „	50 „	4 „	5 „	—	3 „
1 „	60 „	2 „	6 „	—	4 „
1 „	80 „	3 „	2 крб.	і 2 чтв. жита	1 „
1 „	90 „	1 „	3 „	і 4 „ „	1 „
2 „	—	21 „			
2 „	5 „	2 „		Разом	38 роб.

Або всі разом робітники діставали 209 карб. 72 коп. і 2 чтв. та 2 чтк. жита. На 1 робітника (не рахуючи жита) пересічно припадало 2 карб. 38 коп. Як бачимо, найчастіше трапляється платня в 2 крб. на рік.

Взагалі-ж робітники були верства цілком не забезпечена, як одинаки, так і семейні, без жадного майна, земель, худоби, то-що. Платню вони мали пересічно невелику і, таким робом, мали власне тільки харчі, за які й працювали. Цю верству поповняли зубожілі виходні з поспільства, переважно, а почасти й з козаків, які не маючи вже жадного майна і не знаючи якої спеціальної праці, скажیم ремесла, не могли йти в підсусідки, а мусіли працювати по чужих людях, добуваючи хліб, як собі так подеколи й родині своїй.

Загальний огляд усіх груп.

Закінчивши огляд кожної верстви зокрема, зробімо загальний огляд їх усіх, рівняючи їх так само одну з одною.

Отож у Баршполі було всього (за тими відомостями, що ми мавмо)— 527 дворів¹⁾, себ-то він мав більш-менш однакову людність з Ковельцем (560 дв.), значно перевищуючи Остер і Воронків (384 і 381 дв.).

Окремим станам належало:

¹⁾ Кілька з них було пустих, зокрема старшинських.

Самій старшині	11 дворів	2,1 %
Старшинським підданям	201 „	38,1 „
Підсусідкам (здебільшого старшини)	45 „	8,6 „
Посполитим (здебільшого старшини)	11 „	2,1 „
Духівництву	12 „	2,3 „
Козакам виборним	54 „	10,2 „
Козакам-підпомічникам	193 „	36,6 „
Разом	527 дворів	100 „

Або, що-до окремих груп:

Старшині, їх піддан., підсусідк. і посп.	245 дв. ¹⁾	46,5 %
Козакам виборним і їх підсус.	62 „	11,8 „
Козакам-підпомічн. і їх підсус.	192 „	36,4 „
Духівництву та його підсус.	24 „	4,5 „
Решті люди. (посп. вільним і 1 дв. монастир.)	4 „	0,8 „
Разом	527 дв.	100 %

Найбільш, отже, як ми вже зазначали ²⁾, належало дворів старшині. Правда, козакам виборним та підпомічникам разом належить біля половини дворів з цілого Баришполя, але додати треба, що в самій сотні Баришпільській козаки сливе не мали дворів. А саме ³⁾: в селах Баришпільської сотні: Гнідині, Вишеньках, Процеві (всі трое належать Київ-Печерській Лаврі), Бортничах, Княжичах (нал. Київ. Микольсько-Пустин. монаст.) та Перегудівці (належить Дараган) і хуторах: Ніготині, Рівному (К. Печер. монаст.), Кучуківському, Дарницькому Млині, Тростинці (Мик. Пуст. ман.), Мартусевщині (Дараган) та на хуторах: Дараган—2 хуторах, Афендика—1, Горковського—1, військов. тов. Ф. Новаковича—2 і козака виб. П. Щигла—2, — було:

Монастирських	8 дв.	} 86,0 %
Підданих монастирських	287 „	
„ старшинських	26 „	7,6 „
Підсусід. козачих	2 „	0,6 „
Козаків	13 „	3,8 „
Духівництва та його підсус.	7 „	2,0 „
Разом	343 дв.	100 %

Або по всій Баришпільській сотні разом з сотенним містом:

Старшині, їх піддан., поспол. і підсус.	271 дв.	31,1 %
Козакам виборним і підпом. та їх підсусід.	269 „	31,0 „
Монастирським підданям та їх підсус.	296 „	34,0 „
Духівництву та їх підсусідкам	31 „	3,5 „
Вільним посполитим	3 „	0,4 „
Разом	870 дв.	100 %

¹⁾ Ми тут зараховували й пусті двори, а тому цифри трохи одрізняються (на 0,1 %) од тих, що ми їх булж навели в-останнє. Див. про це в нашій праці в „Іст.-Геогр. Збірн.“, т. I.

²⁾ Ibid.

³⁾ Дані про це в т. 221 Рум'янцев. Опису (Фунд. Бібл. ІНО, кол. Універс.).

Як бачимо, вся кількість дворів властиво розбивається на три більш-менш рівні групи: старшинську, монастирську й козацьку; з них козацька в середині XVIII ст. має менше од третини всієї людности Баришпільської сотні.

Більшість дворів міста Баришполя козачі колись; таких було 295, далі-ж ідуть посполиті (кол. міщанські) — 163, попівські—25, церковні—2, монастирський—1. Про решту ґрунтів не означено.

Забудування двору у різних верстов неоднакове.

Пересічно на 1 двір припадає:

Назва верстви	Хат	Господ. буд.
Старшини	1,7	2,1
Духівництва	2,1	2,1
Козаків-виборних	2,3	5,3
Козаків-підпомічників	1,4	2,2
Підсусідків і посполитих	1,3	1,8
Підданих	1,5	2

Як бачимо, найгустіше забудовано двори в козаків виборних; це цілком нормально, беручи на увагу їх залюднення (про це нижче) і, головне, суто-хліборобську працю, що вимагала великої кількості господарчих будівель, як от клунь, ставень, то-що.

Жило в усіх дворах Баришполя всього 937 родин з 635-ма господарствами; на 1 двір пересічно припадав 1,8 родини, 1,2 господарства. Загальна кількість людности була 4.490 ¹⁾ душ.

А саме:

Козаків виборних	616	душ.
„ підпомічн.	1.461	„
Підсусід. і поспол.	705	„
„ підданих	1.526	„
„ робітників	152	„

Або по всій сотні:

Козаків виборних і підпомічників	2.198	душ.
Підсусідків і посполитих	757	„
Підданих	4.310	„
Робітників	171	„
Разом	7.436	д. ²⁾

¹⁾ Сюди не входить старшина і духівництво.

²⁾ Цікаво означити, що за даними Шафонського в Баришпільській сотні близько 1782 р. було в 1 містечку й 28 селах та хуторах (за даними 1766 р. 1 міст. і 20 селах і хуторах) — усього 6.204 душі людности та ще й з дворянами, се-то з старшиною (про яку відомостей в описі 1766 р. немає). Отже доводиться констатувати, що кількість людности в Баришпільській сотні зменшилася, хоч, можливо, це залежало й від територіальних змін у сотні. Див. Шафонський, Опис Черв. Нам'єс., с. 73.

Як бачимо, кількість людности відповідає кількості дворів; підданих старшинських і монастирських — близько двох третин усїєї людности, козаків — коло третини.

У самому місті Баришполі на 1 господарство різних груп людности пересічно припадало:

Козаків виборних	11,0	душ.
„ підпомічник	7,3	„
Підсусід. і посполит.	4,2	„
Підданих	7,4	„

Пересічно усїєї людности на 1 госп. — 7,1 душі, на 1 дв. — 8,5 душі, на 1 родину — 4,8 дв.

Більшість людности місцевого походження, таких в (опріч робітників-одинаків) — 546 господарів; зайшлих тільки 89 або 14% загальної кількості; в різних групах % прийшлої людности був такий:

У козаків виборних	—
У козаків-підпоміч.	4,5%
У підсус. і посп.	23,5 „
У підданих	20 „
У робітників	24,6 „

Отже найбільш зайшлої людности поміж робітниками, а далі підсусідками. Найсконсолідованіша що-до походження верства це козаки, головне виборні.

Прийшла людність ішла переважно з того-ж самого Київського полку, або сусіднього Переяславського; була й певна колонізація з північних полків і, головне, з Правобережжя.

Огляньмо тепер, як економічно забезпечено було різні верстви людности. Скільки належало різних земель окремим групам, покаже нижчеподана таблиця:

Верства	Ріллі днів	Сіножати на кіп	Лісу дільниць
Старшина	853	860	9
Духівництво	824,5	300	5
Козаки виборні	2.795	2.400	41
„ підпомічники	3.589,5	2.315	29
Підсусідки й посполиті	194	150	3
Піддані	2.372	940	26
Робітники	—	—	—

Найбільш ріллі отже належало двом найчисленнішим верствам: козакам і підданим; сіножати й лісу найбільш належить козакам виборним, що мають найбільше хліборобське господарство.

Трохи змінюється взаємовідношення, коли ми візьмемо землеволодіння по всій Баршпільській сотні:

Верства	Рілі днів	Сіножати кіп
Старшина	1.337	1.410
Духівництво	937,5	1.190
Манастирі	1.096	5.600
Манаст. піддані	3.043	34.788
Старшинські	2 381	940
Підсує. і посполиті	194	150
Козаки	6.670,5	6.813
Робітники	—	—

Тут, як бачимо, найбільше рілі належить двом групам: козакам і підданам, хоч чималі цифри припадають і на інші групи, особливо коли взяти на увагу кількість кожної групи.

Далі, беручи саме місто Баршпіль, ми побачимо, що на 1 господаря пересічно припадає:

Верства	Рілі днів	Сіножати кіп
Старшина	142,1	143,1
Духівництво	68,7	25
Козаки виборні	50	42,9
„ підпомічники	19,9	11,6
Підсусідки й посполиті	1,2	0,9
Піддані	11,6	4,6

Як бачимо з цієї таблиці, найбільше забезпечено старшину. Але насправжкi їх забезпечення було, безперечно, ще вище, бо сюди треба ще додати їх землі по селах, як цієї сотні, так і по інших (причому кількість власників не зростає): коли, напр., ми візьмемо старшинські маєтки тільки в Баршпільській сотні, то на 1 старшинську родину пересічно припадатиме 228,8 дн. рілі. На другому місці стоїть духівництво, а далі козаки виборні і козаки-підпомічники. На останньому місці стоїть забезпечення підсусідків і посполитих, а на передостанньому — підданих, цієї найбільш міської що-до зайнятв верстви людности м. Баршполя. Розгляньмо тепер забезпечення ріллею поодиноких господарств різних груп.

Групи забезпечення ріллею	Стар- шина ¹⁾	Духівн.	Козаки виборні	Козаки- підпоміч- ники	Підсусід- ки й пос- политі	Піддані
	У відсотках					
Безземельні	—	33,3	9,4	22,6	86,7	43,2
Малоземельні	16,7	8,3	3,8	18,4	6,1	17,6
Середняки	—	—	17,0	23,1	6,6	20,1
Багатоземельні	83,7	58,4	69,8	35,9	0,6	19,1

Знов-таки, після старшини найбільш багатоземельних у козаків виборних, а потім у духівництва. Найменш забезпечені підсусідки й посполиті, а потім піддані. Цікаво порівняти групи підданих і козаків-підпомічників, що кількістю мало не однакові. Козаки мали ріллі на одну гретину більш ніж піддані, але в них група добре забезпечених господарів удвоє більша. Очевидячки, козацькі наділи пропорційніші як між багатоземельними, так і середняками, у підданих-же невелика частина господарів забезпечена дуже добре, тимчасом як є й чимала частина безземельних (удвоє більша за цю групу у козаків).

Сіють у Баршполі найбільш жита, що пересічно становить мало не половину всього засіву (козаки виборні — 46,7% усього засіву, козаки-підпомічники — 47,7%). Потім найбільш сіялося гречки, а далі вівса й ячменю. Пшениці сіялося мало й то сіяли її переважно заможніші верстви: козаки виборні (4,5% цілого засіву), почасти козаки-підпомічники (3,4%).

Щодо городів, то говорити про забезпечення ними баришпільської людности не доводиться. Зазначені вони лиш у кількох господарів різних верств, взагалі-ж з якихось причин в опису Баршполя їх не вказувалося, як про це ми вже були говорили раніш, так само не зазначено й про забезпечення людности вигонами.

Подібно до забезпечення ріллею було й забезпечення худобою.

Мали худ-би.	Старшина	Духівництво	Козаки виборні	Козаки-підпомічники	Підсусідки та посполиті	Піддані	Робітники	Разом
Великої	52	59	705	892	134	768	—	2.610
Робочої	41	47	564	658	91	556	—	1.957
Молодої	15	12	147	253	49	231	—	707
Дрібної	135	30	1.184	1.681	218	1.458	—	4.706
Усякої	202	101	2.036	2.826	401	2.457	—	8.023

¹⁾ Та старшина, що жила в своїх дворах.

Або в переводі на велику худобу на 1 госп. м. Баршполя пересічно припадало 5,1.

Найбільш отже худоби належить козакам-підпомічникам і підданам. Про старшину, проте, тут знов-таки говорити не можна, бо, як ми вже зазначили, переважне хліборобське господарство старшини було по селах, а не по містах.

Розгляньмо тепер пересічне забезпечення господарств окремих верстов:

На 1 госп. пересіч. припадало	Старшина ¹⁾	Духівництво	Козаки виборні	Козаки-підпомічники	Підусідики й посполиті	Піддані	Робітники
Великої	10,4	4,9	12,8	4,5	0,8	3,8	—
Робочої	8,2	3,9	10,1	3,3	0,5	2,7	—
Молодої	3	1,0	2,6	1,3	0,3	1,1	—
Дрібної	27	2,5	21,2	8,4	1,3	7,1	—
Усякої	40,7	8,4	36,4	14,2	2,4	12	—
Або в перев. на велику худобу ²⁾	13,7	5,3	15,4	5,6	1	4,7	—

Як бачимо, найбільш забезпечено, як і треба було того чекати, групу козаків виборних. Цікаво одзначити, що духівництво, порівнюючи з своїми земельними наділами, має замало худоби, очевидно, воно чималу частину своєї ріллі віддавало в найми, правдоподібно, в десятини, як і взагалі віддавали в Баршполі.

Таким робом найбільш хліборобською верствою були козаки виборні, а за ними козаки-підпомічники, духівництво й піддані.

Перейдімо тепер до зайнять людности. Жили³⁾:

Господарі	Духівн.	Козаки виборні	Козаки-підпомічники	Підусідики й посполиті	Піддані	Всього
З хліборобства	—	51	136	7	69	263
З хлібор. і ще з чогось (перев. промис. і ремесл),	8	—	10	3	37	58
З ремесла	—	—	10	22	36	68
З промислу	1	5	2	1	9	18
З заробітків ⁴⁾	3	—	14	15	18	50
Невідомо з чого, але не з хліборобства	—	—	28	113	33	174
З подань	—	—	—	5	3	8
Разом	12	56	200	166	205	639

¹⁾ Ці цифри ми беремо тільки по дворах, що мали худобу, себ-то без дворів пустих.

²⁾ За нормою полтавських статистиків: 1 вел. худ.—5 молод.—10 дріби.

³⁾ Звідси виключаємо господарів робітників (семейних), але натомість ми сюди включаємо духівництво.

⁴⁾ Сюди ми зачисляємо й тих, що жили з платні, напр., духівництво (що не мало землі), писарів, то-що.

З хліборобства, отже, переважно живуть козаки виборні, а також і підпомічники, а так само почасти й духівництво. Підсусідки й посполиті сльве не хлібороблять, а живуть з інших міських зайнятть.

Взагалі-ж у Барншполі з хліборобства всього живе 41 % усіх господарів, з хліборобства й ще чогось, переважно, ремества й промислу (причому здебільшого хліборобство грає ролю тільки підсобної додаткової праці)—9,8 %, разом 50,8 % усіх господарів. Таким робом господарів, для яких хліборобство ще мало ролю чи то виключного, чи додаткового засобу до життя, була половина цілої кількості. Друга половина з хліборобством порвала цілком і перейшла до міських зайнятть, до ремества, промислу й торгівлі, то-що.

З податків і повинностей вказана, як ми говорили, консистенція, яку платять різні верстви людности; порівняймо, скільки платили окремі верстви, себ-то на кого скільки накладалося з двору.

Розмір консистенції з дво. у		Козак-підпомічники	Підсусідки й посполиті	Піддані	Разом	Розмір консистенції з двору		Козак-підпомічники	Підсусідки й посполиті	Піддані	Разом
Крб.	Коп.					Крб.	Коп.				
—	25	—	—	2	2	1	75	1	—	—	1
—	40	—	—	1	1	2	—	8	—	15	23
—	50	1	2	6	9	2	2	—	—	2	2
—	60	1	1	5	6	2	4	24	4	14	42
—	62	—	12	—	12	2	20	—	—	1	1
—	70	—	—	1	1	2	40	1	—	3	4
—	75	—	—	1	1	2	50	1	—	2	3
—	80	1	1	2	4	3	—	—	—	3	3
—	83	1	—	—	1	3	2	1	—	—	1
1	—	13	6	23	42	3	6	2	—	5	7
1	2	95	36	69	200	3	50	1	—	—	1
1	4	2	—	—	2	3	60	1	—	—	1
1	5	—	1	1	2	4	—	—	—	3	3
1	6	1	—	—	1	4	20	—	1	1	2
1	12	1	—	—	1	4	50	—	—	1	1
1	20	21	—	18	39	6	—	—	—	2	2
1	30	1	—	—	1	6	3	—	—	1	1
1	40	1	—	3	4	Не платять, бо недавно оселення.		3	1	—	4
1	45	—	—	1	1	Не платять (причини не зазначено)		6	1	3	10
1	60	—	—	1	1	Не означено про		10	—	5	15

Ця таблиця показує перш за все, що більшість людности платила за нормою, себ-то 1 крб. 2 коп. від хати (1 крб. 2 коп., 2 крб. 4 коп., 3 крб. 6 коп. і т. и.). Таких було 54 % усіх. По-друге, цікаво, що найбільшу консистенцію платять піддані, тимчасом як козаки, найзаможніші, платять трохи чи не найменше. Так, на козака пересічно припадає консистенції 1 крб. 20 коп., на 1 підсусідка—98 коп., на підданого—1 крб. 33 коп. Такий розподіл, досить характерний, показує, що влада козацька все-ж дбала за своїх товаришів, намагаючися зробити їх становище як-найкращим. Робилося це коштом підданих і, почасти, цілком незаможних, підсусідків та посполитих.

Що-до підданих, то можна думати, що окрім консистенції вони виконували ще й деякі повинності володільцям. За це промовляє той факт, що піддані манастирські Баршпільської сотні всі окрім консистенції роблять ще й панщину на манастир по 4 дні на тиждень по 1 чоловіку від двору.

Наостанку нам треба коротенько спинитися на торговельному житті Баршполя. Оскільки докладно ми з'ясували це в нашій попередній студії ¹⁾, то тут ми в загальних рисах схарактеризовуємо життя торговельне, рівняючи його до торговельного життя цілої сотні.

Спинімося спочатку на ремесстві. За центр його є саме місто Баршпіль, де ремісники становлять 103 дворовласн., себ-то, не рахуючи пустих дворів, близько однієї п'ятої всієї людности. В сотні-ж було 50 дворовласників-ремісників, себ-то тільки 14,6 % усієї людности сотні (без міста). Разом ремісників було 153 дворовласн. — 17,6 % усієї людности сотні. Їх було:

Ремесство	Старш. піддан.	Мана- стир. піддан.	Інші верстви	Разом
Ткачів	26	21	7	54
Шевців	24	5	12	41
Кравців	10	7	7	24
Ковалів	8	5	1	14
Ганчарів	—	2	1	3
Іконопис.	1	—	1	2
Шаповалів	1	1	—	2
Теслів	1	1	—	2
Лимарів	—	—	1	1
Кушнірів	2	2	1	5
Бондарів	—	2	—	2
Котлярів	2	—	—	2
Ситарів	—	—	1	1
Разом	75	46	32	153
	49%	30,0%	21,0%	100%

¹⁾ Іст.-Геогр. 36., т. I, с. с. 112—119.

Як бачимо, найбільш ремісників дають піддані старшинські, що перебувають переважно в місті й походять з колишніх міщан; потім манастирські, а на останньому місці стоять інші верстви (переважно козаки, а також підсусідки духовництва та козацтва), що всі разом дорівнюють одній п'ятій усіх ремісників.

Цікаво відзначити, що ткацтво трапляється більше саме по селах: серед манастирських підданих ремісників близько половини — ткачі.

Треба також одзначити, що більшість ремісників надто сільські — не цехові. В самому Баришполі цехових 34 ремісники, себ-то одна третина всіх, по селах-же сотні цехових є тільки 7, себ-то 14 %.

Подібно до ремесств стоїть справа й з торгівлею. Всього торгують 32 дворовласники в Баришполі і 6 по селах (всього 4,4 % усієї людності сотні). З них усіх старшинських — 17, манастирських — 5, попівських та їх підсусідків — 2, козацьких — 14.

Торгували:

М'ясом	4
Сіллю	6
В'яленою рибою й дьогтем	1
Рибою, сіллю та дьогтем	1
Дрібним крамом	6
Шинкували (окрім спеціальн. шинків)	20

Разом . . . 38

Найбільш, отже, шинкують вином, на це вказує й велика кількість гуралень у Баришпільській сотні (про це далі). Що-ж до набуття краму, то тут відомості неповні. Ми маємо звістку про набуття соли. П'ять власників купують її в Польщі, для чого посилають туди звичайно два (один — 1) вози, або їздять з ними сами. Один купує її в Переяславі. На м'ясо скуповують звичайно по ярмарках худобу (переважно овець), ріжуть її й продають у самому Баришполі.

Перейдімо тепер до промислових закладів. Гуралень у Баришпільській сотні було 27, але чимала частина з них не працює. Більшість з них були в самому сотенному місті, таких було 25 (з них 11 не працюють), по селах-же 2.

Величезна більшість гуралень скупчена в руках старшини та її підданих, почасти належить манастирям, решта-ж у козаків. У самому Баришполі шинкують звичайно по власних будинках, відомостей про існування шинків в Описі немає. По селах-же існують шинки — 9, всі вони манастирські. Так само по селах і рибні лови: манастирських — 6, козача — 1. У самому Баришполі ми бачимо ще 9 солодовень, продукція яких ішла на продаж по різних сусідніх місцях і почасти навіть до Києва.

Чимало розвинене у Баришпільській сотні й млинарство. Маємо звістки про млини та вітряки; більшість з них, переважно вітряків, знаходяться в самому місті та належать старшині й їх підданим. А саме: в місті було 5 млинів та 21 вітряк, по селах — 6 млинів,

Належало — старшині та їх підданим — 5 млинів (2 з них з круподерками) і 12 вітряків, монастирям і їх підданим — 6 млинів, иншим верствам (козакам і духівництву) — 9 вітряків.

Залишається сказати скількись слів про пасічництво. Треба зазначити, що розвинено воно в Баришпільській сотні мало. В самому місті ми бачимо 24 пасіки на 679 вуликів, по селах-же 9 пасік на 899 вул. У місті пасіки невеликі, належать переважно козакам, по селах — монастирям (7 пасік на 754 вул.) та їх підданим.

На цьому ми дозволимо собі закінчити наш коротенький огляд торговельно-промислового життя міста й сотні, нагадуючи про докладніші дані в торговельно-промислового життя міста в нашій окремій нарисі.

Загалом беручи, ми мусимо, отже, визнати, що м. Баришпіль у цілому був уже міське поселення, переважно старшинського володіння. Людність, чималою мірою досить загосподарена, відривається поволі від хліборобства, переходячи до міських зайнять, до ремесла, промислу, то-що. Отож людність у цілому досить забезпечена, якщо не з хліборобства, то з инших міських зайнять. Поруч з цим існує певна група (частина підсусідків, посполитих, підданих та робітників) незагосподарених, що живуть з випадкових зайнять, заробітків по чужих людях, то-що. З заможнішої групи, можна гадати, весь час диференціюється по-перше група багатшої людности, що пнеться до козацької старшини, або до великих промисловців з міщан, по-друге зубожіла група, що поповнює лави робітництва, як у самім Баришполі, так і виходить шукати собі долі до инших місцевостей.

ДОДАТОК ДО СТ. 38.

Що сучасники переведення Опису вважали працю російських офіцерів за уважну, бачимо, наприклад, з слів городничого м. Василькова: „которая Генеральная Опись в вѣдомствѣ Васильковскомъ какъ сочинялась, то самими офицерами описывано и тѣхъ описаній отнюдь нѣкому не било от нихъ показываемо; а сочиняли опись порядкомъ такимъ, что не только, сколько в дворѣ хатъ, порознь и под одною кровлею состоящихъ и какъ огорожен дворъ, но во всякомъ дворѣ и наипослѣднѣйшіе хливцы и хижки — всѣ до найменшого описывано“¹⁾).

¹⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 3117, р. 1763. Цю архівну звістку знайдено вже тоді, як праця була в друку.

НАРИСИ ІСТОРІЇ ТОРГОВЛІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ З КРИМОМ У XVIII СТ. ¹⁾.

Торговля України з Кримом у XVIII стор. не була значна. Її не можна рівняти до торгівлі XIII сторіччя, коли валки руських купців, прибуваючи до Криму, переважно з хутрами, знаходили тут товари мало-азійсько-сирійські й дальших східніх місць ²⁾.

Становище обох країн далеко змінилося. Крим, перебуваючи під владою Туреччини, що часто-густо використовувала його людність на різні наскоки на сусідні країни, з його частими змінами ханів і взагалі з нетвердим політичним становищем, не міг сприяти розвиткові торговельних стосунків з сусідніми країнами, гарантувати безпечність купцям, що провадили цю торгівлю ³⁾. З другого боку Україна першої половини XVIII стор., знесилена військовими постоями, різними походами, вистачанням робочої сили та численними платежами, не мала змоги брати живої участі в закордонній торгівлі. Система-ж заборон вивозити з України заповідні товари, до яких належали переважно ті товари, якими вона торгувала, накази про вивіз товарів за кордон тільки через російські північні порти, заборона вивозити за кордон золоті та срібні гроші, а для цього оточення України заставами, все це дуже звужувало, коли не руйнувало зовсім, закордонну торгівлю ⁴⁾. До цього треба додати, що в українського купця бракувало великих сум готових грошей, які він міг-би вкласти в цю торгівлю, що робило її дрібною ⁵⁾.

Не вважаючи на все це, торгівля Лівобережної України з Кримом не поривалася, дарма що іноді річний вивіз товарів через Чорне море доходив до суми 59.097 крб., як це було в 1762 році ⁶⁾. Торговля ця мала

¹⁾ Розвідка ця — то частина праці, яку має на меті подати незабаром автор про закордонну торгівлю України в XVIII стор. Торкається частина ця торговельних зносин з Кримом турецьким і написана на підставі того архівного матеріалу XVIII стор., який переховується в Київ. Центр. Архіві Давніх Актів (скорочено К. Ц. А. Д. А.) в фонді „Старих Справ XVIII ст.“

²⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VI, част. 1, 5.

³⁾ В. Смирновъ, Крымское ханство подъ верховенствомъ Оттоманской Порты в XVIII в. ...Записки Одес. Общ. Ист. и древ., т. XV, 152.

⁴⁾ М. Судієнко, Матеріали для отечеств. исторій, т. II 57.

⁵⁾ Проф. М. Слабченко, Организация хозяйства Украины, т. III, 41.

⁶⁾ Ibidem, 140.

свої характерні риси, які одрізняли її від торговельних стосунків з иншими країнами. Висвітлити їх і входить в авторове завдання.

Перш як говорити про торгівлю України з Кримом у XVIII ст., ми мусимо зупинитися на тих двох договорах, яких було складено поміж цими двома країнами ще в XVII ст. Це договори 1649 та 1692 років. За першим договором 1649 року турецький султан дозволяє козацькому військові вільно плавати Чорним морем, вільно зупинятися в усіх портах і торгувати з усіма турецькими землями. Щоб привабити купців до торгівлі, султан звільняє їх та їхні товари від мит та податків на 100 років. Протягом цього-ж терміну, купці мали право будувати дома для складу товарів у містах та портах турецьких, як у Чорному так і в Білому морях, перебувати й торгувати там, не виплачуючи жадних податків. Як на Україні, так і в Туреччині мусіли бути резиденти цих країн, які-б захищали своїх купців од різних кривд, а резидент турецький окрім того повинен був видавати пашпорти для вільного проходу українських купців з галерами або з кораблями куди вони схтять ¹⁾. Договір Петрика з Кримом 1692 року не відчиняв так широко дверей для цієї торгівлі, але все-таки він був проголосив обопільне право вільного торгу на загальних підставах як для купців українських у землях кримської держави, так і кримським купцям на Україні. Українських купців не звільнено було від мит, як це передбачалося за попереднім договором, їх тільки зрівняно в митних правах з купцями кримськими. Щоб запобігти униканню виплати мита, встановлювалося, що українські купці повинні були їхати шляхом через Переволочну на Газі-Керман, а купці кримські прямо на Переволочну ²⁾. Як відомо, обидва ці договори не були здійснені, свого часу вони мали деяку політичну вагу, але те, що підчас складання їх звернуто було пильну увагу на цей бік стосунків між обома країнами, свідчить про зацікавленість у торгівлі цих країн.

Переходячи до XVIII ст., ми спостерегаємо, що перше місце в торгівлі України з Кримом належало полтавським купцям. Місто Полтава — було чималий торговельний центр на Україні в XVIII ст. Сюди з'їжджалися на ярмарки купці як з Західньої Європи, так і з різних місць Туреччини, а полтавські купці підтримували цей торговельний зв'язок, одвозячи свої товари на продаж до цих країн ³⁾.

У Полтаві-ж, у 1767 році, ми зустрічаємо купців, які постійно торгували з Кримом. Це були — значковий товариш Іван Ніженець, та значкові товариші Сава й Петро Марченки ⁴⁾. А через Полтаву-ж тягся торговельний шлях з України на Запорозьку Січ, а потім степами до са-

¹⁾ М. Яворський, Україна в епоху капіталізму, вип. I, 67—68.

²⁾ Соловьевъ, Історія Росії, кв. III, с. 1114 і д. О. Оглоблін. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692, Юбілейний Збірник на пошану ак. Д. І. Багалія (Київ, У.А.Н. 1927 р.), 735 ст.

³⁾ И. Аксаковъ, Исследование о торговлѣ на украинскихъ ярмаркахъ (СПБ 1858), 124.

⁴⁾ Арх. збірка О. Лазаревського № 72, арк. 112 (Бібліот. був. унів. св. Володимира).

мого Криму ¹⁾. Таким робом, торгуючи з Кримом, українські купці не обминали, а переїздили через Запорозьку Січ. Остання, отже, була великим транзитним місцем для цієї торгівлі. Та й з самою Січчю полтавці підтримували торговельний зв'язок і навіть тоді, коли цар Петро I, обурений поведінкою запорозців підчас невдалого виступу гетьмана Мазепи проти російської зверхности, заборонив усякі зносини з запорозцями, полтавці Семен Кирильченко та Андрій Пархоменко не порвали зв'язку з ними й торгували борошном, за що було покарано їх батогами та заслано до Сибіру ²⁾.

У 1740 році, коли з'явивсь помір у Криму, а тому наказано було мати зв'язок з запорозцями, кошовий отаман запорозького війська скаржився київському генерал-губернаторові Леонт'єву: „Особливо же о сем вашему высокородію обявляю, что за непропуском у Малороссію сквозь левію при кошѣ нашем ни з Малороссіи а ни з полскої стороны жадных привозов не имѣется и едно толко за тим одним непропуском, не толко без одежного платя нужда состоит, але найпаче и во всяких припасах належитих к нашему употребленію ничего не можно достать купить за денги. И в томъ мы войско невѣдаемъ для какой мѣри такого пропуску ни нашим козакамъ у Малороссію, а ни з Малороссіи людемъ не мѣется до коша нашего“. Пробували ніби-то чумаки пробитися на Україну з товарами через Польщу, але в Білій Церкві їх затримали польські командири. Миргородські та полтавські жителі напосідали на коменданта Переволочної застави, вимагаючи, щоб дав дозвіл на проїзд до Січі та далі, а також щоб було пропущено на Україну 90 возів з рибою, які стояли біля цієї застави ³⁾.

Коли, в 1755 році, Сенат збирав відомості про вивіз з України на Запоріжжя та про довіз відтіля на Україну товарів, що робилося в зв'язку з протестом запорозців проти стягання мита з цих товарів на заведених митницях, то тоді кошовий отаман Григорій Федоров так відповідав на Сенатський указ: „По вчитаніи оногo указа при всеї войскової старшини и куреннихъ атамановъ сходкѣ, по общему нашему мнѣнію, покупныхъ въ М. Россіи хлѣбныхъ и питейныхъ припасовъ въ Сѣчь Запор. въ привозѣ въ еденъ годъ: ржаного борошна — четвертей 10.000, пшеничного 1,000 четв., пшона 5000 четв., горѣлки бочокъ малоросійскихъ 500, солодов ячнихъ 200, меду прѣсного ведерокъ малоросійскихъ 1,000, нитокъ на риболовннн сѣти 4000 пудовъ, полотна на рубашки 20000, да хрящу 20000 аршинъ, китайки на кафтани 4000 штукекъ, сукна разного цвѣту 4000 аршинъ, матерій разнихъ 2000 аршинъ и прочого нужного ко одѣяннню, яко то овецъ, шкуръ зъ рогатого скота и изъ овецъ, да сукна простого шерсти овечей, пороку и свинцу, такожъ ружей;

¹⁾ Проф. М. Слабченко. Организация..., т. III, 62 та в додатку мапа.

²⁾ Записки Одесскаго Общества Исторіи Древностей, т. XIV, 285. Ів. Джиджора, Економічна політика російського правительства. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові“, т. 98, ст. 64.

³⁾ К. Ц. А. Д. А., № 14670.

коней, а то й ще що-небудь, щоб, продавши це в дорозі, мати кримські гроші на сіль.

Чи то виїхавши з дому нарізно, чи цілими валками, чумаки „совокуплясь съ вслѣдующими в Кримъ за разнимъ торговим промыслом разнихъ малороссійскихъ городовъ обивателями в крайних к Съчи малороссійских по тракту городах или степом в компанью временемъ о десяти а иногда о сту и болше возах в Крим за солю ходят“¹⁾.

Для проїжджих чумаків запорозці лагодили греблі, мости та перевози не тільки на своїх землях, а иноді й на татарських. Отже стежучи за тим, щоб усе це було справне, вони стягали збори за перевіз. Коли з наказу київського генерал-губернатора, в 1743 році, було передано на одкуп перевіз на річці Старій Самарі, то за умовами одкупу стягалися такі збори: з старо-самарських жителів по 2 копійки з двору на рік; з купців, що їхали до Криму або з Криму — з парного волового воза по 10 копійок; з чотирьох — волової хури по 15, а з шости — волової по 20 копійок. Можна гадати, що розмір збору з кожної хури заповичено було в запорозців, які до цього тут їх стягували. Передача цього перевозу на одкуп, гроші з якого до того часу збиралися на Січ, викликало перехід чумаків на інші перевози. Так, із Усть-Самарського Правління „Гарнизонныхъ дѣлъ“ підполковник Вас. Кожи, 15/IX 1743 року, сповіщав київ. генерал-губернатора Леонтєва: „сего числа старосамарські жители кои откупили старосамарскій перевозъ Стефанъ Тенднѣтниковъ с товарищами доносили, что товщи Самарской которой имѣется у самарского монастыря запорожской полковникъ с козаками купеческих людей, кои идут чрез Царичанку в Крим и с Криму, все отвратил, учиня шляги в броды вишше и ниже монастыря; и нынѣ на старосамарской перевозъ купеческимъ людемъ ходъ остановился“²⁾.

Мостове стягувано не тільки на численних містах у самій Січі, а иноді й на другім боці Дніпра на татарській землі. Яскравим прикладом цього було збудування, десь коло 1747 року, на р. Білозерці в урочищі того-ж назвища, в 25 верстов од Кам'яного Затону, гатки й місточка через річку, в 6 сажнів завдовжки. З проїжджих цим містком стягували з кожного великого воза з вагою по 4—5 копійок, з меншого по 2 копійки, а з інших, очевидно, порожніх по 1 копійці³⁾. Треба до цього додати, що цю гатку й місток було збудовано на вигідному місці, бо на запорозькому боці Дніпра був Микитинський перевіз, а останній був головним перевозом для купців, що їхали до Криму або з Криму⁴⁾.

¹⁾ К. Ц. А. Д. А., № 12066.

²⁾ Ibidem, № 14833.

³⁾ Ibidem, 15162 арк. 193, 204.

⁴⁾ Правда, цей місток, укупі з іншими будівлями запорозьких козаків на татарському боці, за вимогою Туреччини скоро було знищено й надалі заборонено було, під загрозою тяжкої кари, що-небудь там будувати, але все це свідчить, що запорозці навмисне будували містки, щоб стягувати податки з проїжджих купців (ibidem, № 14673, арк. 6 та № 15628; а так само, Записки Одес. Общ., т. XIV, 401, 407).

А що цей перевіз був за головне місце переправи купців через Дніпро, так це підтверджував і цолнер Кременчуцької митниці. На запитання київського генерал-губернатора в 1754 році про те, де краще заснувати митниці, — чи дві на землях Нової Сербії (в слободах Комісарівці та Юховці), чи тільки одну на Микитинському перевозі, цолнер указує на те, що через цей перевіз проходять не тільки ті товари, яких везуть суходолом до Криму та з Криму, а ще й ті, що надходять Дніпром з Чорного моря, яких провозять „весьма знатнимъ числомъ“, зазначає, що звідси забираються різні українські товари, що митниця на цьому місці даватиме прибутку „до нѣскольких тисяч“, бо збори в Переволочній та Кременчуцькій митницях стягуються з тих товарів, які пройшли через цей перевіз; він настоював на заснуванні митниці в цій місці. А крім безпосередньої користі від митниці, цолнер мав на меті приборкати запорозців, щоб вони не провозили потайки товарів з Криму, а платили з них належні збори, пропонуючи для цього відібрати у запорозців усі дуби та човни, які були на Дніпрі, а надалі дозволяючи їздити ними тільки з відому завідувача митницею. Всім-же купцям, на його думку, слід дати змогу їздити через Запоріжжя й не брати з них ніяких „взяток“, окрім, очевидячки, належних митних зборів. Додамо тут, що уряд з цим не погодивсь з тих міркувань, що Микитинський перевіз знаходиться далеко від населених місць і завсіди може бути під загрозою татар або гайдамаків, і тому визнав за ліпше заснувати митниці в Новій Сербії¹⁾.

Як ми сказали, цолнер передбачав великі прибутки від митниці на Микитинському перевозі. Отже свого часу цей перевіз давав, очевидячки, великі прибутки Запорозькій Січі, бо тільки цим і можна пояснити те велике хвилювання запорозців з того приводу, що татари збудували перевіз на Дніпрі біля Газі-Кермана. Кримський хан пояснював, що в цьому була потреба, бо купці завсіди скаржаться на запорозців, ніби-то вони стягають великі податки на своїм перевозі. Щоб запобігти наріканням на стягання великого мита й на своїм перевозі, хан ставив тут свого наглядача й закликав київського генерал-губернатора Леонтьєва прислати від себе такого-ж наглядача, щоб вони вкупі стежили, щоб купцям не робилося ніяких здиств. Все це страшенно хвилювало запорозців. Вони писали до київського губернатора, що при Січі в перевіз, „куда все купечество изъ Россіи и изъ Крыма проѣздъ свой съ пользой издавна имѣеть“ і що нарікання на стягання великих податків з купців неправдиві, бо при цьому перевозі є наглядач од російського ландміліційного війська, який стежить, щоб не стягували тут зайвих податків і взагалі не робилося утисків купцям. Запорозці задобрювали губернатора, послали йому в подарунок коня, прохали вжити найрішучіших заходів, щоб не було татарського перевозу, бо коли це станеться, то „войсковоу Никитскій перевоз втуне произведется“. Доповідаючи Колегії Чу-

¹⁾ К. Ц. А. Д. А. № 14601, арк. 12—14.

а напротиву того своїх собственних промысловъ в М. Россію зъ Зап. Сѣчи въ отпуску въ одинъ же годъ: риби возовъ четвернихъ 1,500, соли возовъ четв. 2000, мягкой рухляди — лисичихъ и волчихъ шкуръ 4000, лошадей 1000, рогатого скота 1,000, сала свинного пудъ до 1000, уповається, быть может; да особливо в Кієво-Межигорского монастыря на духовной чинъ, здѣ въ священнослуженіи перебувающій, борошна ржаного и прочого 30 четвертей, пшона 10 четв., горѣлки двѣ бочки, полотна 1000 арш., а отсудова въ тотъ монастырь риби 10 возовъ четвернихъ же¹⁾. Може деякі з поданих чисел збільшені, що цілком зрозуміло, коли взяти на увагу ті обставини, за яких їх подавано, а все-ж вони свідчать про той торговельний рух, який був між Україною та Запоріжжям. Багата природня родючість запорозького дикого краю давала запорозцям великі здобутки, частину яких пускали вони в торговельний обмін, закупаючи для себе те, чого не вистачало в себе дома²⁾.

Треба додати до цього, що коли Запоріжжя але почувало себе без українського довозу, то не в ліпшому стані була Лівобережна Україна без кримської соли. Війна з Туреччиною, 1768—1774 років, позбавила можливости довозити на Україну сіль з турецьких земель. Це викликало підвищення цін на сіль мало не вдвоє. Тимчасом як до цього за пуд соли платили 40—50 копійок, тепер пуд її коштував 90 копійок, а то й карбованець та ще її й не вистачало. Треба було шукати інших місць, відкіля її можна було постачати. Сіль стали привозити з Волги з Ельтонського озера, а для продажу її відкрито було казенні крамниці³⁾. А до цього постачали сіль переважно з кримських соляних озер, а з Валахії через Польщу привозили, так звану, „ступочную“ сіль.

Близьке сусідство Запоріжжя з кримськими соляними озерами зробило його посередником у цій дуже важливій галузі торгівлі й постачальником соли для сусідніх українських місць. Не зівсиди запорозці мали змогу вільно брати сіль з цих озер. Татари не дозволяли потайки брати соли. Це викликало непорозуміння. Так у 1742 році в „артикулах“, які подав кримський хан Туреччині, щоб вручити їх російському резидентові в Царгороді, зазначалося, що, не вважаючи на складену мирну угоду, озброєні запорозці наїжджають з Озівського моря барками й забирають сіль поблизу містечка Читгика. У тім-же році з боку Очакова також припливало багато козаків на барках, а суходолом за тисячу приїхало їх верхами, і набирали сіль з озера Чорке, яке лежало між Перекопом та Кільбурном, за чотири години їзди від останнього. Татари ніби-то пробували усовістити козаків не робити цього, але це не мало ніякого впливу, а тому кримський хан гадав, що козаки навмисне хтять „распри зачинать“⁴⁾.

¹⁾ Записки Одес. Общ., т. XIV, 594.

²⁾ О. Єфименко, Іст. укр. народу, II, 100—101.

³⁾ К. Ц. А. Д. А., № 14353. Півніше ціна на сіль знову впала і в 1778 р. у Київі пуд ельтонської соли продавав по 60 коп.: *ibidem*, № 15145.

⁴⁾ *Ibidem*, № 15162, арк. 222.

Козаки вважали, що брати сіль з Прогнойних соляних озер вони мають право, бо й до мирної угоди „турки сами не биривали и козакамъ оную соль брать заперещенія отъ нихъ не бывало“¹⁾). Але прибутки від продажу соли примушували кримських ханів уважно ставитися до вивозу її з Криму й організовувати цей вивіз. В цьому останньому брала жваву участь Запорозька Січ. Крим був залежний од Запоріжжя, бо останнє мало змогу не пропустити через свої землі чумацькі валки, що йшли з різних місць по сіль, і таким робом зовсім припинити вивіз її з Криму. Це й примушувало ханів погоджувати цю справу з Січчю. Так у 1764 році пристав соляного перекопського промислу Баба-іман, сповіщаючи через посланця кошового отамана Федорова про добре осідання соли в соляних озерах, та про те, що в дорозі не бракує ні води ні трави для худоби, прохає прислати чумаків до Криму, обіцяючи дати кошовому два вози чистої соли, а наперед посилаючи йому один сап'ян²⁾).

Отже виходить, що отаман Запорозької Січі надсилав чумаків до Криму й що по це вдавалися до нього з Криму. Де-ж бралися на Запоріжжі чумаки?

З ранньої весни до пізньої осені з різних місць України, а найбільше з Полтавщини, виїздили до Криму чумаки, скупчуючись, здебільшого, в невеликі валки.

Часто-густо чумаки брали з собою зайву рогату худобу або коней, „которой скот или лошадей в тамошней Запорожской Сечи козакамъ турской монети на башлыки продаючи на тѣ денги соль в Крыму покупают“³⁾). Треба тут згадати, що за указами царя Петра I, а потім і інших царів, з України було заборонено вивозити за кордон срібло й золото, а також золоті та срібляні гроші. Але в Криму не приймали мідяних російських грошей, що примушувало потайки провозити туди срібло. На останнє звернув увагу російський консул у Криму Нікіфоров. Він докладав Сенатові, що, не вважаючи на указ 1764 року, яким заборонялося вивозити за кордон золото та срібло, українські жителі, а найбільше запорозькі козаки, все-таки вивозять срібні та золоті гроші до Криму, розплачуючись ними за сіль. Кримський хан ніби-то посилав на Україну та в слобідські полки довірених осіб, яким доручав закупати срібло. Консул радив завести казенний продаж соли на Україні, бо, беручи на увагу, що запорозці дуже часто приїздять на Україну, а потім і до Криму й вивозять, „за недовольнымъ смотрѣніемъ старшинъ запорожскихъ“, срібні гроші, „то весьма сумнительно кажется чтобъ сіе зло совсѣмъ пресесть можно было“⁴⁾). Отже оця заборона вивозити до Криму золоті та срібні гроші й примушувала чумаків брати з собою рогату худобу,

¹⁾ Записки Одес. Общ., т. XIV, 581.

²⁾ Д. И. Эварницкій. Исторія запорожскихъ козаковъ, т. I, 499.

³⁾ К. Ц. А. Д. А., № 12066.

⁴⁾ Ibidem, справи Казенної Палати, № 153, арк. 253. Д. И. Эварницкій, Исторія запор. козаковъ, 489.

коней, а то й ще що-небудь, щоб, продавши це в дорозі, мати кримські гроші на сіль.

Чи то виїхавши з дому нарівно, чи цілими валками, чумаки „совокуплясь съ вслѣдующими в Кримъ за разнимъ торговимъ промысломъ разныхъ малороссійскихъ городовъ обитателями в крайнихъ к Сѣчи малороссійскихъ по тракту городамъ или степомъ в компанію временемъ о десяти а иногда о сту и болше возахъ в Кримъ за солю ходят“¹⁾.

Для проїжджих чумаків запорозці лагодили греблі, мости та перевози не тільки на своїх землях, а іноді й на татарських. Отже стежучи за тим, щоб усе це було справне, вони стягали збори за перевіз. Коли з наказу київського генерал-губернатора, в 1743 році, було передано на одкуп перевіз на річці Старій Самарі, то за умовами одкупу стягалися такі збори: з старо-самарських жителів по 2 копійки з двору на рік; з купців, що їхали до Криму або з Криму — з парного волового воза по 10 копійок; з чотирьох — волової хури по 15, а з шости — волової по 20 копійок. Можна гадати, що розмір збору з кожної хури заповичено було в запорозців, які до цього тут їх стягували. Передача цього перевозу на одкуп, гроші з якого до того часу збиралися на Січ, викликало перехід чумаків на інші перевози. Так, із Усть-Самарського Правління „Гарнизонныхъ дѣлъ“ підполковник Вас. Кожин, 15/IX 1743 року, сповіщав київ. генерал-губернатора Леонтьєва: „сего числа старосамарські жители кои откупили старосамарскій перевозъ Стефанъ Тендиѣтниковъ с товарищами доносили, что товщи Самарской которой имѣется у самарского монастыря запорожской полковникъ с козаками купеческихъ людей, кои идутъ чрезъ Царичанку в Кримъ и с Криму, все отвратил, учиня шляги в броды вишше и ниже монастыря; и нынѣ на старосамарской перевозъ купеческимъ людемъ ходъ остановился“²⁾.

Мостове стягувано не тільки на численних містах у самій Січі, а іноді й на другім боці Дніпра на татарській землі. Яскравим прикладом цього було збудування, десь коло 1747 року, на р. Білозерці в урочищі того-ж назвища, в 25 верстов од Кам'яного Затону, гатки й місточка через річку, в 6 сажнів завдовжки. З проїжджих цим містком стягували з кожного великого воза з вагою по 4—5 копійок, а меншого по 2 копійки, а з інших, очевидячки, порожніх по 1 копійці³⁾. Треба до цього додати, що цю гатку й місток було збудовано на вигідному місці, бо на запорозькому боці Дніпра був Микитинський перевіз, а останній був головним перевозом для купців, що їхали до Криму або з Криму⁴⁾.

¹⁾ К. Ц. А. Д. А., № 12066.

²⁾ Ibidem, № 14833.

³⁾ Ibidem, 15162 арк. 193, 204.

⁴⁾ Правда, цей місток, укупі з іншими будівлями запорозьких козаків на татарському боці, за вимогою Туреччини скоро було знищено й надалі заборонено було, під загровою тяжкої кари, що-небудь там будувати, але все це свідчить, що запорозці навмисне будували містки, щоб стягувати податки з проїжджих купців (ibidem, № 14673, арк. 6 та № 15628; а так само, Записки Одес. Общ., т. XIV, 401, 407).

А що цей перевіз був за головне місце переправи купців через Дніпро, так це підтверджував і цолнер Кременчуцької митниці. На запитання київського генерал-губернатора в 1754 році про те, де краще заснувати митниці, — чи дві на землях Нової Сербії (в слободах Комісарівці та Юховці), чи тільки одну на Микитинському перевозі, цолнер указує на те, що через цей перевіз проходять не тільки ті товари, яких везуть суходолом до Криму та з Криму, а ще й ті, що надходять Дніпром з Чорного моря, яких провозять „весьма знатнимъ числомъ“, зазначає, що звідси забираються різні українські товари, що митниця на цьому місці даватиме прибутку „до нѣскольких тисяч“, бо збори в Переволочній та Кременчуцькій митницях стягуються з тих товарів, які пройшли через цей перевіз; він настоював на заснуванні митниці в цій місці. А крім безпосередньої користі від митниці, цолнер мав на меті приборкати запорозців, щоб вони не провозили потайки товарів з Криму, а платили з них належні збори, пропонуючи для цього відібрати у запорозців усі дуби та човни, які були на Дніпрі, а надалі дозволяючи їздити ними тільки з відому завідувача митницею. Всім-же купцям, на його думку, слід дати змогу їздити через Запоріжжя й не брати з них ніяких „взяток“, окрім, очевидячки, належних митних зборів. Додамо тут, що уряд з цим не погодивсь з тих міркувань, що Микитинський перевіз знаходиться далеко від населених місць і зівсіди може бути під загрозою татар або гайдамаків, і тому визнав за ліпше заснувати митниці в Новій Сербії¹⁾.

Як ми сказали, цолнер передбачав великі прибутки від митниці на Микитинському перевозі. Отже свого часу цей перевіз давав, очевидячки, великі прибутки Запорозькій Січі, бо тільки цим і можна пояснити те велике хвилювання запорозців з того приводу, що татари збудували перевіз на Дніпрі біля Газі-Кермана. Кримський хан пояснював, що в цьому була потреба, бо купці зівсіди скаржаться на запорозців, ніби-то вони стягають великі податки на своїм перевозі. Щоб запобігти наріканням на стягання великого мита й на своїм перевозі, хан ставив тут свого наглядача й закликав київського генерал-губернатора Леонтьєва прислати від себе такого-ж наглядача, щоб вони вкупі стежили, щоб купцям не робилося ніяких здирств. Все це страшенно хвилювало запорозців. Вони писали до київського губернатора, що при Січі в перевіз, „куда все купечество изъ Россіи и изъ Крыма проѣздь свой съ пользой издавна имѣеть“ і що нарікання на стягання великих податків з купців неправдиві, бо при цьому перевозі є наглядач од російського ландміліційного війська, який стежить, щоб не стягували тут зайвих податків і взагалі не робилося утисків купцям. Запорозці задобрювали губернатора, послали йому в подарунок коня, прохали вжити найрішучіших заходів, щоб не було татарського перевозу, бо коли це станеться, то „войсковою Никитській перевоз втуне произведется“. Доповідаючи Колегії Чу-

¹⁾ К. Ц. А. Д. А. № 14601, арк. 12—14.

жовземних справ про цей татарський перевіз, губернатор, між иншим, висував думку, що коли купці будуть їздити на Газі-Керман, обминаючи таким чином запорозький перевіз, то може статися, що свавільні запорозці образяться й стануть грабувати цих купців. Колегія вирішила не посилати свого наглядача на татарський перевіз і сповістити кримського хана, що буде ліпше, коли купці їздитимуть на старий козацький перевіз, бо, за віддаленістю Газі-Керманського перевозу від залюднених місць загрожують купцям, що поїдуть туди, грабіжі в степу. Вкупі з тим Колегія завважувала, що від самих запорозців залежить привабити купців до свого перевозу, бо коли там не братимуть зайвих податків, то купці не проміняють їх перевіз на татарський. Російські команди мусіли стежити за стяганням податків на цьому перевозі ¹⁾. Але згодом сталося так, що ті, кому доручалося стежити за запорозцями, щоб вони не робили кривд купцям, сами почали стягувати з останніх зайві мита. Так у 1757 році запорозький кошовий отаман Данило Степанов скаржився на офіцера, що був на Микитинській заставі, що він стягував з проїжджих до Криму порожніх возів по 5 і по 10 копійок, а з тих, що поверталися з сіллю, по 20 копійок од воза. Отже „Государств. Военная Коллегія“, в указі київ. віце-губернаторові Костюринові, наказала розслідувати це й коли справді було так, як доводив Степанов, то заборонити стягати ці збори ²⁾.

Як сказано вище, чумаки збиралися в Січі й валками їхали степом до Криму. За стародавнім звичаєм, Січ давала провідників і військовій охорони від нападів. Бувши великим транзитним місцем, Січ держала в своїх руках регулювання вивозу соли з Криму, а чумаки мусіли брати квитки в Запоріжжі на проїзд до Криму. Цим тільки й можна пояснити поведінку запорозьких козаків, що, підмавши в 1754 році в степу жителя Пирятинської сотні Лубенського полку Федора Лященка, били його батогами й викрутили ногу, приговорюючи при тому, щоб він не їздив до Криму по сіль. Правда, кошовий отаман Данило Стефанов писав з приводу цього київ. губернаторові — „что же онъ Лященко показываетъ якоби тѣ козаки при томъ его побое чинили о нехожденіи малороссіянамъ въ Кримъ за солю виговори, тому невероятно и вовсе ненадежно, ибо какъ из давнихъ прошедшихъ лѣтъ не токмо малороссіянам, но и з Полщѣ и ис протчих мѣстъ проижджающимъ всякого званія людямъ въ Кримъ за солюю и другими промысли здесь ни под какимъ образомъ запрети-телствъ и виговорокъ и малейшихъ никому не следовало, так и нынѣ нетъ, но еще и за доволство приемлется к общей ползѣ“, але все це не шкодило запорозцям бити тих, хто їхав до Криму, не заручившись їх згодою ³⁾.

Переїздячи степами до Криму, чумаки й купці мусіли запасатися водою, як для себе так і для худоби, бо в безводнім степу її важко

¹⁾ Записки Одес. Общ., т. XIV, 297, 308—10.

²⁾ А. Андрієвскій, Матеріали по исторіи Запорозья, 128.

³⁾ К. Ц. А. Д. А., № 15180.

було добувати. Як ми вже наводили, татари закликаючи чумаків до Криму по сіль, оповіщали, що в дорозі є й паша й вода. Це значило, що татари полагодили степові криниці, водою з яких і користувалися чумаки. Однак, подбавши про криниці, татари, як скаржаться великобудиської сотні чумаки Ів. Ващенко з товариством, дозволяли брати з них воду й напувати худобу тільки за гроші ¹⁾.

Переїхавши степ, чумаки в Перекопській башті платили від кожного воза податок. Як цей податок, так і ціна на сіль, як про це свідчать сами чумаки, після війни з Туреччиною (1736—39 рр.) збільшилися мало не вдвоє. Так, коли раніше з порожнього воза, яким їхали до Криму, стягувалося в Перекопській башті 18 копійок, то в 1748 році брали 35 копійок; з воза, який повертався з Криму з сіллю, до війни платили 50, потім 1 карб. 5 копійок. Ціна на сіль до війни 1 карб. 80 коп., після війни 4 карб. 11 копійок за віз. Сіль купували „на тамошній весь всякь весь по 20 копѣекъ“ ²⁾.

Коли поверталися з сіллю, то накладали на кожну хуру як тільки можна більше, з тим, щоб, проїхавши Перекопську башту, можна було перекласти сіль на інші вози. Так, у 1740 році селяни Якова Марковича, набравши три вози соли, зробили з них чотири, коли переїхали через башту ³⁾. Таким способом уникали оплати збору з одного воза з сіллю, а коли ми візьмемо на увагу, що в чумацькій валці могло бути більше за 100 возів, то нам стане ясно, що так можна було чумакам вигадати чималу суму грошей. На середній двохпаровичний воловий віз набирали 90 пудів соли ⁴⁾. Наведена вище ціна за віз соли визначалася очевидячки за великі вози, з яких було запряжено не менше як 2 волових паровиці.

Отже підраховуючи видатки чумака на виплату в Кримі за сіль 4 карб. 11 копійок, мито з воза туди й назад 1 карб. 40 коп., дорожні витрати й різні збори на Запоріжжі, а також беручи на увагу, що пуд соли в сорокових роках XVIII сторіччя продавався по 30 копійок ⁵⁾, ми можемо прийти до висновку, що заробіток чумака за одну дорогу з двохпаровичного волового воза міг досягати до 20 карбованців. За літо чумака міг зробити три дороги. А коли ми до цього додамо, що, як можна спостерегти з відомостів, які надсилалися з форпостів, рідко який чумака їхав по сіль одним возом, а здебільшого вони мали по 3—4 вози, а иноді й більше од десятка, то ми побачимо тоді, що чумацькі заробітки були добрі ⁶⁾.

Але хоч заробітки були добрі, та нелегко вони діставалися.

Найбільше нещастя чумаків було в тому, що татари часто грабували їхніх волів. Збереглося багато скарг чумаків на такі грабіжі. Ось яскравий

¹⁾ Ibidem, № 12066. ²⁾ Ibidem.

³⁾ Жерела до історії України-Руси, т. XXII, 383.

⁴⁾ Дневникъ Якова Марковича, вид. „Кіев. Старини“, 1732 р., 319.

⁵⁾ Ibidem, 247.

⁶⁾ К. Ц. А. Д. А., № 14817 та № 287.

приклад такого грабунку: у 1748 році Конотіпський козак Григорій Тютюнник набирає з солоного озера в Криму соли, раптом набігають кримські татари й віднімають 5 волів ¹⁾. В тім-же році Тютюнник посилав свого брата по сіль і коли він повертався з Криму, то татари на паші викрали трьох волів, ціною 25 карбованців, та 2 коней ціною 20 карб. Втративши волів по дорозі в степу, чумаки з великими труднощами довозив сіль до Запоріжжя й тут її продавав, не довізши додому. Не може бути й мови, що тоді міг чумаки що-небудь заробити за цю дорогу, бо чотири вози соли можна було продати за 10 карбованців, тоді як-би він довіз їх додому, то мав-би за кожний віз по 12 карбованців ²⁾. Ось ще один випадок нещастя в дорозі. Два Крилівські козаки їдуть з Криму з сіллю і, доїжджаючи до Чорної Долини, втратили на паші, очевидячки, пограбували татари, 4 волів, ціною 29 карбованців; один з козаків пішов шукати волів та й більше не вернувся до возів. Сіль товариш довіз до Кам'яного Затону й продав тут пароволову хуру за 4 карбованці. Товариш сховався дві дороги й не почув нічого про зниклого козака ³⁾.

Ми навели тільки яскраві приклади з тих численних офіційних скарг чумаків на збитки від татар ⁴⁾, а коли ми до цього додамо, що не одні татари загрожували чумакові в дорозі, а що на перешкоді йому стояли й степові здобичники й посуха, яка випалювала в степу траву й висувувала воду в озерах та криницях, од чого здихала худоба в дорозі, а потім ще й дума, що доволі часто підстерегала чумака в дорозі, то ми зробимо висновок, що справді чумацька дорога до Криму була:

„Широкая та прибитая,
Слізюньками перелитая...“ ⁵⁾

Не дурно селяни, яких вислав у цю дорогу по сіль державця, не хотіли їхати. Так, Яків Маркович, який так часто робив „виправи“ до Криму, записав до свого щоденника 1/X 1740 року: „мужики, которіе отправлені были с Кривой Руди по сол у Крымъ, скарани за то, что вернулись назад, которих знову велѣлъ я Климу вислатъ“ ⁶⁾. Правда, селяни могли не хтіти їхати в дорогу ще й через те, що Маркович, як скупий кулак-державця, посилав селян, більш-менш вільних од праці на пана, в пізню осінню дорогу, коли їх могли захопити в дорозі дощі та холодна негода.

Щоб закінчити з чумаками, ми мусимо ще додати, що крім соли вони привозили на Україну, а також до Польщі сушену рибу: останню

¹⁾ У чумацькій пісні говориться, що підчас таких наскоків гинули й чумаки: И. Я. Рудченко, Чумацькі народні пісні, ст. 57—58.

²⁾ К. Ц. А. Д. А., № 10634.

³⁾ Ibidem. арк. 2.

⁴⁾ Про збитки, яких зазнавали запорозці від татар, див.: А. Андрієвскій, Матеріали по історії Запорозжя и пограничныхъ отношеній, 75—77.

⁵⁾ И. Я. Рудченко, Чумацькі народні пісні (Київ 1874), 68.

⁶⁾ Жерела, т. XXII, 372.

вивозили як з Січі так і в Дону. В 1746 році в листопаді через Царичанський форпост перепущено було 28 господарів з 78 челядниками, всі вони везли до Миргорода, Полтави та інших міст сіль та рибу. Тут були господарі, що мали по 15 возів риби. У тім-же місяці через Переволочну перепущено приблизно 33 вози з рибою¹⁾. З тих 125 господарів та 461 челядників, яких перепущено було в 1743 році через Кременчуцький форпост, переважна більшість їхала по сіль та рибу²⁾. За серпень через Криловський форпост перепущено 231 віз з сіллю та рибою, причім чимало господарів було і з Польщі³⁾. У 1761 році лікар, що їхав через застави від морової язви до Запорізької Січі, бачив у степу „пъкоторыя компаніи“ з рибою, а також валки чумаків з сіллю, які витримували шоститижневий карантин⁴⁾.

Що-до цін на рибу, то про це ми маємо такі відомості. В 1738 році 10 липня Яків Маркович записує до свого щоденника: „пришли шафар Степан Чорний з Черкаского з рибою и привезли риби сомов 300, за 35 руб. купленних, сули 400 за 7 руб., сазіони, то есть коропов, 150 за 7 руб., да чабака платаного 1500, за тютюну пуд. 20 вимъняний“⁵⁾. В 1769 році польського містечка Лисянки житель О. Колесниченко вивозить з Дону через Стайківську митницю 60 пудів тарані, ціною 70 коп. пуд. В тім-же році житель містечка Липовця вивозить відтіля-ж 50 пудів лоскири, ціною 95 коп. пуд.⁶⁾. А в 1785 році за місяці липень-вересень вивезено в Польщу через Васильківську митницю 970 пудів „боковий“, чехони та иншої риби ціною від 30 до 45 копійок за пуд.⁷⁾.

II.

Ми вже говорили про те, що українські купці, проїжджаючи до Криму, їхали через Запоріжжя. Тут давалася їм охорона до Криму, а коли траплявся з купцем нещасний випадок, чи то худобу покрадуть татари, чи то завнає він інших кривд, купець мав змогу записати свою скаргу до того журналу, який проваджено в Запорізькій Військовій Канцелярії. Куведь або сам записував свою скаргу, або робили це свідки. Потім, на підставі цих записів, складали реєстра претенсій до кримських татар, якого й подавали київському генерал-губернаторові⁸⁾. На ці-ж записи покладалася представники Запоріжжя в тих Комісіях, що розглядали непорозуміння, які виникали у запорізьких козаків з татарами⁹⁾.

¹⁾ К. Ц. А. Д. А. № 14817. ²⁾ Ibidem 288. ³⁾ Ibidem 287.

⁴⁾ Ibidem 15186. ⁵⁾ Жерела т. XXII, 197. ⁶⁾ К. Ц. А. Д. А. № 154, ар. 354.

⁷⁾ Ibidem 10651. ⁸⁾ Чтенія Общ. Нестора Лвт., кн. IX, 62.

⁹⁾ В 1760 році, вимагаючи від київського генерал-губернатора скласти з'їзд з представників запорожців та татар, для полегдження рівних непорозумінь, кошовий отаман писав: „а понесе и на пред сего за прожде бывших хановъ таковыми сздами при границах в Никитинскомъ и у Каминского затону о разераніи и претензіях обоюдния разбору чиненни и претенсіи за претенсію зачитиванни были и тем происходящие по границам жалобы и хлопоти успокоевани были“ (К. Ц. А. Д. А., № 15166).

Український купець мав змогу закупити на Запоріжжі необхідні для нього товари, бо само Запоріжжя мало торговельний зв'язок як з Кримом, так і з Туреччиною. Щороку, коли прибувала весняна вода, до Січі припливало з моря, як свідчив кошовий отаман Яким Ігнатович, приблизно 6—7 кораблів. Пропливши заставу, яка була на річці Підпільній, що вище Новосіченського ретраншементу, кораблі по цій річці піднімалися до запорізьких куренів з лівого їх боку й стояли від останніх біля 200 сажнів. В Новосіченському російський офіцер перевіряв паспорти купців, доглядав за тим, щоб вони витримали карантин, і стягав „по прежнему обыкновенію“ на Запорізьке військо від кожного корабля коло 12 карбованців податку. Ніяких інших податків більше не стягувано¹⁾. Зрозуміло, що ці купці привозили товари не тільки на потребу запорозців, а відділя переправляли їх і на Україну. В самій Січі були великі базари, на яких порядкували базарні отамани. Так у 1760 році базарні отамани — шинкарського, крамарського та різницького рядів дають підписку, що в Січі не було випадків морової язви²⁾. На Запоріжжі-ж ми зустрічаємо товариства, які склалися для торгівлі. Так у 1739 році козаки Тимошівського куреня Федір Кондратенко та Ілько Карабаєнко, скинувшись грішми, вели купецький промисел. Коли Кондратенко помер, то брат його полтавський житель, по розділі з його товаришем, забрав різного товару на 1160 карб., а пізніше ще й різної „рукляди“ на 231 карбованець³⁾.

Тут-же в Січі проживали й чужинці купці-вірмени, серби, греки⁴⁾. Приїздили до Січі купці з Варни, Месеврії, Кілії й Очакова з вином, оливою, бавовною та різною бакалією. Прибувши з весняною водою, купці мусіли поспішати продати свої товари, щоб повернутися назад поки ще не спала вода, приблизно до середини червня. Коли негода захоплювала купців на морі, підчас подорожі до Січі, й затримувала їх, то вони мусіли повертати назад, бо мілководдя вже не давало змоги доходити до Січі.

Отже брак гарної пристани та мілководдя річки Підпільної дали привід перекладачеві Ф. Семенову, що був на Микитинській заставі, подати в 1755 році київ. генерал-губернаторові провекта пристани для морських кораблів при Микитинській заставі. Тільки тоді коли буде тут пристань, на його думку, зможуть приїжджі купці не поспішати з продажем своїх товарів, бо кораблі зможуть приїжджати до Січі протягом

¹⁾ Див. додаток № I.

²⁾ К. Ц. А. Д. А. № 15186 і додаток № X.

³⁾ Ibidem, Казен. Пал. № 370, та № 14859. Цікаво зазначити, що коли поміж братом Кондратенка та Карабаєнком повстали суперечки з-за розподілу товарів, то Полтавська Полкова Канцелярія вирішила передати цю справу полтавському війтові Йосипові Кирилову, з тим щоб він „собрал з полтавских мѣщан, которые купеческим бавляться промислом и купеческу артѣл доволно вѣдают, добросовестних людей, оним велѣт на мѣнешних Кондрата и Коробая по имѣющимся в них доказательствам росправить и о том репортовать“.

⁴⁾ Чт. Об. Нестора Лѣт., кн. IX, 63.

усього літа; не потрібно буде їздити суходолом з товарами до Криму, а тому й не переплачувати 15—20 % на товарних цінах. Збільшення-ж числа кораблів дасть збільшення прибутків од мита на Кременчуцькій та Переволочанській митницях. Тут-же ліпше буде видержувати карантин, бо в Січі для цього нічого не зроблено, а коли збільшиться прибуття купців до Микитинської застави, то тут можна буде заснувати й місто та завести митницю, бо місцевість для цього дуже придатна. Наостанку Семенов завважував, що запорозцям од цього не буде збитків, бо прибуток „и здѣсь тоже можуть получать, какъ и тамъ, и останутся безъ озлобленія, ибо здѣсь при Никитской заставѣ их перевозъ имѣется“. Та не так дивилися на це в Запорізькій Січі. Там знали, що коли купці не будуть заїжджати до Січі, то не бачити їм ніяких прибутків. І так уже запорізьке військо, „через уставиленіє при границахъ, въ Переволочной, въ Кременчукъ и въ другихъ мѣстах, пошлини и тарифи, яко би оноє войско виѣ границы состоить, за непривозомъ до Сѣчи з М. Россіи хлѣба и прочихъ надобностей, и такъ не малую нужду претерпѣваетъ, ежели ж еще и по его, переводчика Семенова, вимисленному представленію приходящимъ зъ турецкой области судамъ съ купцами въ Никитиномъ пристань имѣть позволеніє будетъ, то войско запор. можетъ прійты къ крайней обидѣ“¹⁾).

Як бачимо, до Січі могли приїздити купці з Лівобережної України по закордонні товари, але закуповувати їх з перших рук можна було тільки на-весні. Українські купці не обмежувалися цим, а їхали до Криму, де, продавши свої товари, мали можливість закупити кримські та турецькі: в м. Полтаві, як ми наводили спочатку, були купці, що весь час підтримували цей звязок з Кримом.

Війна з Туреччиною 1736—39 років припинила торгівлю України з Кримом. Початок цієї війни дався в знаки тим українським купцям, які були в Криму. Як свідчать полтавські купці, всіх тих, хто поїхав до Криму влітку 1735 року з товарами, татари заарештували й відібрали все, що вони мали, як худобу, так і товари. Під арештом купців тримали до 16 травня 1736 року, себ-то до того часу, коли стало відомо, що російське військо посувається до Криму. Тоді всіх купців зібрали в одно місце, закували в кайдани й відправили до м. Кафи, де кинули їх у в'язницю. Звідси розташували їх на каторги та галіони, де вони працювали до 26 жовтня 1736 року, коли їх знову перевели до Царгороду „в єнчерській двор, нарицаемой по турецки заданъ“. Перебуваючи тут „под крепким караулом“, працюючи на тяжкій роботі, звязані по декілька вкупі, неодягнені й голодні, багато купців та челядників померли. Ті-ж що залишилися живі, перебували в такому становищі доти, аж доки закінчилася війна й за мирною угодою здобули спромогу повернутися на батьківщину²⁾).

¹⁾ Записки Одес. Общ., т. XIV, 626—28.

²⁾ К. Ц. А. Д. А., № 14644.

З відомих нам купців багато взнав збитків значковий товариш Василь Гегеля, що в 1735 році послав в Переволочної до Криму свого небожа Якова Гегеля з 4 челядниками з полотном та різними хутрами на 4 возах. У кожному возі було запряжено по 4 коней. Небіж щасливо доїхав до Криму, продав свої товари в Бахчесараї й виїхав додому. Але не встиг він виїхати з Бахчесараю, як його наздогнали татари, заарештували й відправили до м. Кафи. Звідси Я. Гегеля з челядниками перевели до Царгороду, де він і один челядник померли. Коли закінчено було війну, то три челядники повернулися на батьківщину, все ж що було забрано в Гегелі — пропало. Це, як каже Гегеля, зовсім зубожило його. Ось які збитки нараховує Гегеля в надісланій до Полтавської Залогової Канцелярії заяві про ці збитки: полотно „хрищевого“ 3 вози, мірою 32000 аршин, ціною 18 карб. за тисячу, всього на 576 карб., хутер білячих, сибірських, стародубської роботи 60 штук, 5 карб. кожне, всього на 300 карб.; хутер заячих 50 штук, по 1 карб. 60 коп. штука — 80 карбованців; хутер дхорових 30 штук, по 3 карб. штука — 90 карб.; коней десятеро, рахуючи по 15 карбованців за кожного — 150 карбованців; коней шестеро, по 10 карб. кожен — 60 карб.; 4 купецьких возів, з окочаними колесами, з хомутами, з шкурами, з мазницями, „леварами“ та з іншою снастю, цінуючи за все 130 карбованців. Отож Гегеля взнав усього збитку, переводячи на гроші, бо як, ми сказали, товари були продані в Бахчесараї, на 1386 карбованців ¹⁾.

Окрім того, в 1735 році ми зустрічаємо в Криму таких полтавських купців: Гер. Максимовича, Івана Кондратовича, Сем. Валковського, Пилипа Добишевського, Прокопа Гаврилова, Лукіяна Леонтієва, Олексія Петрова та Грицька Христенка. З ними були — 1 шафар та 16 челядників. Товару вони привезли до Криму на 12381 карб. 10 коп., а продавши його вони мали 83300 турецьких левків, або 24990 карбованців ²⁾. Усіх їх, очевидно, захопила війна в Криму, а тому й довелося витерпіти їм все те, про що ми говорили вище.

Білгородська мирна угода дала спромогу поновити торговельний зв'язок з Кримом, що припинивсь через війну.

Заяви українських купців про нагороду за збитки, яких вони взнали в Криму в зв'язку з війною, а крім того, очевидно, й зацікавленість Туреччини в цій торгівлі, вимагали від російського резидента в Царгороді обізнатися з цією справою. Щоб мати відомості про торгівлю з Кримом, резидент удається по це до Колегії Чужоземних Справ. Останній теж зовсім не були відомі умови цієї торгівлі, тим-то вона вдається по це до київського ген.-губернатора. Од г.-губернатора в 1744 та 1745 роках вимага-

¹⁾ В документі вказано збитків на 1476 карбованців. Як рахували, не відомо. На помилковий підрахунок указує те, що заячі хутри 50 шт. ціною 1 карб. 60 коп. коштують 80 карбованців, а в документі поставлено 160 карб. Окрім цієї помилки, очевидно, були й інші. КЦАДА, № 14644.

²⁾ Плахинській М. М., Иноземця въ Старой Малороссіи, „Труды XII Археол. Съезда“, ст. 239.

лися відомості як про купців, так і про товари, якими вони торгували перед війною 1736—39 років, чи проваджено цю торгівлю сухоходом чи водою, а коли водою, то до якого місця доходили кораблі, чи зазнавали збитків купці, що брали участь у цій торгівлі, а також які податки і в яким розмірі стягано з товарів ¹⁾). Окрім того, що в 1744 та 1745 роках збирано загальні відомості про цю торгівлю, згодом у 1748 році київський генерал-губернатор Леонтьєв мусів зібрати відомості про торговельний рух з Туреччиною, який ішов Дніпром з Чорного моря, себ-то губернатор мусів сповістити Кол. Чуж. Справ про те, де є застави для тих кораблів, які плывуть угору Дніпром, до якого місця вони припливають і скільки їх буває на рік, які треба мати пашпорти для приїжджих з товарами купців і чи треба, щоб пашпорти видавав російський резидент у Царгороді, а також які збори стягаються з привізних товарів ²⁾). Щоб удовольнити вимогу Кол. Чужоземних Справ, Київська Губ. Канцелярія розіслала комендантам міст, ніженському магістратові та начальникам форпостів по Дніпру запитання в цій справі. Відомості не так легко було зібрати. Може через те, що збирання їх ішло по адміністраційній лінії, головним чином через комендантів, до яких місцева українська влада ставилася таки вороже, відомості ці подавано з великим запізненням, були вони досить короткі, а полтавському комендантові треба було вжити погроз, щоб примусити Полтавську Полкову Канцелярію подати їх.

У тому коротенькому повідомленні од запорізького кошового отамана Якима Ігнатовича, про торговельний зв'язок Січи з Туреччиною Дніпром, про що ми вже говорили вище, чувається невдоволення з порядкування на Січі того офіцера, що перевіряв пашпорти та стягав мито з купців. Коротенькі повідомлення про цю торгівлю все-таки дають уявлення про неї. Ось що дає це джерело. На першому місці в торгівлі Лівобережної України з Кримом треба поставити м. Полтаву. Інші міста або зовсім не брали в ній участі, або коли й брали, то незначну. Так, ніженський магістрат, роздобувши „върную справку“, свідчить, що таких купців, які-б торгували з Кримом, у його завідуванню немає. Це стверджує й ніженський комендант Наковалін, що довідувався у книжках Ніженської Залогової Канцелярії, завважуючи, що за відомостями ніженської „карвасарії“ до Криму їздили здебільшого полтавські та путивельські купці. З Стародуба, як повідомляли Стародубська Полкова Канцелярія та магістрат у 1749 році, ні передніш, ні під той час купці зовсім не їздили до Криму. Ні київські, ні стародубські, ні чернігівські, ні гадяцькі, ні погарські, а ні лубецькі жителі не заявляли про збитки від торгівлі з Кримом. Найбільше-ж таких заяв подано було, як ми це побачимо нижче, від полтавських та почасти від роменських жителів ³⁾).

¹⁾ К. Ц. А. Д. А., № 14644.

²⁾ К. Ц. А. Д. А., № 15802. Додаток, № I.

³⁾ Ibidem, № 10634.

Як повідомляли в 1749 році з форпостів Кременчуцького та Переволочанського, для торгівлі до Криму їздили невеликими товариствами, а більше їхали нарізно окремі купці ¹⁾. Почасти справді так і було. Треба згадати, що до Криму їздили здебільшого по сіль і рибу чумаки, а з них кожен мав на руках од своєї місцевої влади документ на проїзд до Криму, якого перевіряли на пограничних форпостах, а це й справляло загальне враження, неначе-б товариств не було. До цього треба ще додати, що крім купців до Криму доволі часто відсилаєла здобутки від свого господарства й багата українська старшина, як окремі одиниці. Так у 1723 році гетьманша Скоропадська посилає до Криму свого дозорця з коров'ячим маслом, горілкою та залізом, на 15 волових возах. А повернувшись з Криму, цей дозорця привозить 6 кухов турецького вина та „иншие крымские товары“ ²⁾. А такий поміщик-купець, як Яків Маркович, бере досить жваву участь у цій торгівлі, відсилаючи до Криму та до Черкаського не тільки те, що мав од свого господарства, як масло, тютюн, горілку та инше, але також і прикупав для цього різні хутра. З Криму для нього привозили сап'ян, заполоч, вино та инше. Такі „виправи“ з товарами до Криму робив Яків Маркович частенько ³⁾.

Все це свідчить, що до Криму їздили чумаки, як окремі одиниці, шафарі від окремих державців, додамо, що їздили й окремі купці в Полтави, про що ми говорили й матимемо нагоду ще говорити, але разом з тим туди їздили також і купецькі товариства. Ми вже наводили, що в 1735 році було в Криму 8 купців з Полтави, які привезли тоді товарів, порівнюючи, на велику суму. А в тому донесінні, якого подано було від Полтав. Полкової Канцелярії, ми читаємо: „а в 735 году в месяцах в июле и в августе когда полтавские купцы с разнымъ пушнымъ товаромъ детей своих також родственниковъ и товарищей для торгового промыслу в Крымскую область одправили“... ⁴⁾, це свідчить, що в Полтаві для цього промыслу їздили товариствами. В 1746 році компанія Переволочанських купців була для торгівлі в кримському місті Козлові. У склад її виходили такі переволочанські козаки: Іван Матвієнко, Кирило Лисицин, Михайло Гегеля, Іван Новоселко та Грицько Савенко ⁵⁾. А в 1754 році полтавські та роменські купці, Федір Пащенко з товариством, заявляють Генеральній Військовій Канцелярії, що з товарів, яких вони повезли до Криму, стягнуто великі податки ⁶⁾. Все це говорить за те, що до Криму їздили й купецькі товариства.

Їздили до Криму з товарами, як свідчить Полтав. Полкова Канцелярія, „из Полтавы на перевозки Днепровские Переволочанские и Запорожской Сечевы и от тол сухим путем степом крымской области через город Перекоп в Козлов, Бакци Сар, Карасев и в Кафу важиваны,

¹⁾ Ibidem № 15802.

²⁾ К. Ц. А. Д. А. Збірка Археограф. Комісії № 505 арк. 187 та 264.

³⁾ Дневникъ Якова Марковича I, 40, 81, 85, 161, 164, 181, II, 9, 49, 189, 248, 319. Жерела до Історії України-Руси. Том XXII, ст. 78, 174–5, 190, 370 та инші.

⁴⁾ К. Ц. А. Д. А. № 14644. ⁵⁾ Ibidem № 14643. ⁶⁾ Ibidem 14645.

а от пристаны Козловской морем на кораблях отпускались с теми ж пушными товарами в Царьград“...¹⁾).

Вже з наведених у нас до цього окремих випадків вивозу до Криму товарів, ми довідуємося, що головніші з останніх були: горілка, коров'яче масло, полотно та різних сортів хутра. Ось ті відомості, які подавала Полтавська Полкова Канцелярія в 1749 році: „великороссійские купцы городов Верей и Курска и малороссійские Полтавские купцы из России в Крым отправляют: скот рогатой и овцы, мехи лисьи, кошечки, заечи, бабаковые, тхоровые сибирочьи и белочьи, масло коровье, курительной табак. Ис Крыму в Россию привозимо бывает — меть красная, сафьяны красные и желтые, выбойка, сукно габинное, ладон, бумага хлопчатая, сок лимонной, лимонные яблоки, пшено сорочинское, вино крымское, синей камень, орехи волоские и весовые дробные, финиги, изюмъ, рошки, винныя ягоды, мыло турецкое, нашатырь“²⁾). Окрім зазначених у цій відомості товарів в Криму татари приганяли до Запоріжжя і на Україну ще й коней, а також привозили: рушниці, шаблі та сідла. Але ці речі в 1749 року було оголошено заповідними і забороненими до вивозу з Криму, що викликало нарікання з боку запорозців, тим більш що наказ про це оголошено було раптово, а тому в Криму відібрано було в українських купців багато таких товарів³⁾).

У Криму на привезені товари накладувано різні оплати: їх можна поділити на дві категорії: до першої належали ті, яких запроваджено було офіційно, до другої-ж ті, яких стягували не офіційно, а тому жадних норм для них не було. До офіційних оплат належало: „сорокове“, що його правила татари в Перекопі, „по давньому их татарському обыкновенію“ не грішми, а товарами, себ-то з усіх привізних товарів вони брали сорокову їх частину. Це був той збір, що його звичайно виплачували купці і проти якого ми не зустрічаємо заперечень⁴⁾). Що-ж до неофіційних, то стягували їх не в однакових розмірах у різних місцях. Сюди належали збори на перекладача, подарунки татарській старшині, „незвыкле“ мито, то-що. Стягання цих неофіційних оплат викликало великі непорозуміння поміж українськими купцями та місцевою татарською владою. Коли купці не згоджувалися платити ці збори, то в них одбирали їхні товари, а часом то й заарештовували самих купців. Так, р. 1742 в липні полтавський купець Михайло Марченко прибув з товаришами до кримського міста Карасьова. Тому, що не було попиту на його товари, він хотів проїхати до м. Кафи. Та йому не пощастило. Карасьовський „Імен шах Абрагимъ“ стяг з нього небувалу перед тим індукту в 120 карбованців, та крім того взяв хутро ціною в 12 карб. За рік, коли приїхав Марченко до Криму, в нього теж узято індукти з товарів 80 карб., та по-над те перекладач стяг на себе 40 карбованців. Згодом, р. 1746, після того як Марченко вже сплатив індукту в м. Кафі,

¹⁾ Ibidem 14644. ²⁾ К. Ц. А. Д. А. № 15802. ³⁾ К. Ц. А. Д. А., № 14644. —

⁴⁾ А. Андрієвскій, Матеріали... ст. 57, 79, 82, 187.

кафійська старшина, порадившись з місцевим індуктором, „невідомо за що заграбили хутер різних насиле на польтораста рублей, о чем з жалобой еадил де онъ до хана кримского, однак де ничего в полу не получил и учинилось ему излишного убитку с гостинцями на двѣстѣ рублей“. Та-ж-таки старшина м. Кафі в 1749 році силоміць узала у Марченка трое „сѣбѣрковихъ“ та четверо хоркових хутер разом на 40 карбованців. Товар не дозволено було продавати вільною ціною, а встановивши свою, старшина вимагала продавати все, що він привів, тільки визначеною ціною. Суперечити не можна було, а тому, спродавши товар, він мав утрат на 250 карбованців. Але на цьому не скінчилося, бо коли Марченко виїздив з міста, то тамтешній суддя заарештував його вимагаючи 100 карбованців та гарного хутра. Гадав був Марченко не платити, та суддя переписав усі його товари й самого не випускав з міста. Кинувсь він скажитися до хана, та це не допомогло. Нарешті все закінчилося на тому, що він ублагав суддю взяти грішми 35 карб. та добре хутро дхора за 12 карбованців. Не забувсь при цьому й перекладач стягти з нього 32 карб... Разом збитків, рахуючи й витрати на переїзд до хана, Марченко зазнав на 384 карбованці. Степан Ніженець, полтавський купець, заявляв, що в 1742 та 1749 роках у нього взято зайвого мита, подарунків товарами, та виплатив він хабарів — усього на 178 карбованців. Окрім кримської індукти в нього було взято силоміць і „морскую индукту“. Товари свої Ніженець теж мусів спродувати по тій ціні, що визначала старшина. В Федора Чупруновського, теж полтавського купця, в м. Кафі суддя та старшина вимагали подарунку, а коли він odmовивсь його дати, то вони відбили колодку в тій крамниці де лежав його товар, і забрали самоправно хутер на 80 карбованців. Мита стягнуто було „по 4 денежки“, очевидно, від карбованця, передніш не стягуваного. З вина, вивоженого з Криму, стягувалися, як скарги лист р. 1748 переволочанські купці Вас. Гегеля та Ів. Матвієнко, нечуваний перед тим податок по 3 — 4 карбованці від буті (великої бочки)¹⁾.

У спільній заяві 1749 р. полтавські купці одзначали такі ненормальності, що заваждали торгівлі з Кримом. 1) З 1743 року по всіх містах Криму почали стягувати з привізаних товарів на перекладача — толмацьке по 5 копійок з карбованця, тимчасом як перед цим стягувало тільки по одній копійці. 2) Передніше з товарів, що привозили українські купці, не стягувано „имѣнского“; тепер його беруть у такому-ж розмірі, як і з тих товарів, що їх привезено до Криму морем. 3) Якщо купці не хтять видачувати новозапроваджені індукти, то в м. Кафі їх заарештовують, завдають у в'язницю, держать там тижнями, б'ють їх, а тому купці мусять бувало сплачувати цю індукту. 4) В місті Кафі по-над стягання індукти кафійський полковник („яничарський ага“), суддя („кади“), асаул („чаус“) та городничий („мусулім“) примушують давати подарунки, иноді дуже ганьблячи й б'ючи купців; на кожного купця припадає по 30

¹⁾ К. Ц. А. Д. А. № 10.634.

карбованців таких вимушуваних подарунків. Дозволу стягати ці подарунки старшина ні від кого не має. 5) Кримські купці, закупивши товари, часто-густо повертають їх назад за 2 тижні, коли трапляється знайти такі-ж товари по дешевшій ціні, або, продавши товари, повертають гроші, коли хто дав більше. Так, коли великобудиський козак Ів. Ващенко закупив у кримського жида 5 тис. ок вина по 3 копійки за око і дав за нього завдаток, то через два місяці продавець повернув гроші, бо вино подорожчало. 6) Підчас переїзду степом до Криму, коли поблизу дороги трапляється вода, то татари не дозволяють без грошей брати воду й напувати худобу. Це иноді призводить до загибелі купців. 7) У місті Судаку, кудя приїдять купці по вино, татари роблять їм різні кривди. Так купця Вас. Гегелю порубано там шаблею, а в м. Кафі його-ж поранено стрілою з луку. 8) Коли полтавський грек Давид погнав овець на продаж до Криму, а не дігнавши туди спродав їх при Кінських Водах, то все-ж-таки в Криму з нього було стягнуто толмачького по 5 копійок з карбованця. Те-ж саме трапилося з Ів. Ващенко, що спродав свої вівці в Микитинім перевозі ¹⁾.

Стягання високих зборів, яких иноді не могли й передбачати купці, викликало занесення скарг на ім'я київського генерал-губернатора. Тому-то, пославши представників в 1767 році в Комісію для полегшення непорозумінь запорозців з татарами, київський генерал-губернатор Глібов дав їм інструкцію, за якою вони мусіли розвідати на Запоріжжі від тамтешніх купців, чи не зроблено полегшень у стяганню зборів з купців, що приїждять до Криму, і коли цього не зроблено, то настоювати в Комісії, щоб такі полегшення було дано, бо це не тільки йде всупереч з складеною мирною угодою, „но и купечеству в неспосную слѣдует тягость, и что они, яко уполномоченные, справедливую причину имѣють о поправленіи такого злоупотребленія ихъ сосѣдопріятельски увѣщати, инако же опасно, что многіе, чувствуя оттого крайнюю в промыслѣ помѣху и неспосной убыток, принуждены будутъ отъ обыкновенного отстать торгу, чрезъ что какъ общество по комерціи, так и ханскіе доходы знатной понести могутъ ущерб“ ²⁾.

Одним з важких податків для купців був податок на перекладача— „толмача“. Податок цей встановлено було, очевидно, ще за давніх часів, коли українські купці, приїздячи до Криму й не розуміючи мови тих купців, з якими доводилося мати торговельні стосунки, мусіли звертатися до перекладачів. Останні, отже, були посередниками в торгівлі поміж українськими та кримськими купцями ³⁾. Спочатку, можна гадати, плата

¹⁾ Заяву про перегибиди в торгівлі з Кримом підписали: великобудиської сотні козаки Ів. Ващенко, Ів. Тищенко та Йосип Гордієвський; від полтавських купців: Ф. Чупруновський, В. Пашенко, М. Кованка, О. Чегрен, Вас. та Йос. Павлови, А. Федорів, Ф. Яковлев, Т. Цибулка, М. Шешаяков та верейські купці — О. Маркелов та І. Маркелов, що перебували в Полтаві (К. Ц. А. Д. А., № 12066).

²⁾ А. Андрієвській, Матеріали... ст. 168.

³⁾ Д. И. Эварницкій, Історія Запорозьких козаковъ, 483—84.

за послуги перекладачам визначалася обопільною згодою й не була податком. Згодом-же, коли інститут перекладачів став постійним, то вони стали дивитися на свої функції, як на функції маклерів, і вимагали від купців окремо сплачувати визначений від продажу товарів відсоток з карбованця. Року 1753 новий перекладач кримського хана Магмед стяг цього податку з полтавських та роменських купців, які прибули до Криму з товарами, 3550 турецьких левків. Звичайно Магмед стягав цього податку по 2% з рубля, як з привізних, так і вивізних з Криму товарів. Коли купці не хтіли виплачувати цього податку, то маючи згоду й допомогу од кафійського губернатора Беглер-Бега, перекладач заарештував 7 душ купців і посадовив їх у в'язницю, де держав декілька днів, аж поки вони сплатили всі гроші. Купці вдалися тоді до російського резидента в Царгороді Обрезкова. Останній вимагав од турецького султана, щоб гроші купцям було повернуто, як безправно стягнуті. Наслідком цих клопотань був наказ Отоманської Порти з 6 серпня 1754 року на ім'я кафійського губернатора Беглер-Бега та кафійського судді. Зазначено тут, що купці, сплативши мито, мають право на вільний торг, „понеже купечество есть плодъ мира и способ къ прибыли так обоим имперіямъ как поданнимъ и вассаламъ ихъ“, та наказано повернути купцям, що були в Кафі, 3550 турецьких левків, бо стягнуто їх самоправно та всупереч мирній угоді ¹⁾).

Тут ми мусимо додати, що коли такому досить чималому товариству, на чолі якого стояв Ф. Пащенко, яке, очевидно, привезло багато товарів до Криму, про що свідчить розмір стягнутого податку, пощастило добитися яких-небудь реальних наслідків у справі повернення неправо стягнутого податку, то іншим купцям, що приїздили нарізно, не залишалося більш нічого як тільки сплачувати запроваджені податки. Кримська влада мало звертала уваги на скарги купців з цього приводу ²⁾).

Далі з Криму українські купці, як свідчить Полтавська Полкова Канцелярія, відсилали товари з Козловської пристани морем, на кораблях, до Царгорода. Тут купці мали змогу входити в торговельні стосунки з закордонними купцями та купецькими товариствами, продавати їм свої товари і закуповувати їхні, а при нагоді й складати з ними торговельні угоди.

Ми знаємо тільки один випадок такої торговельної угоди поміж українськими та західними купцями, що яскраво висвітає ті умови, в яких доводилося провадити цю закордонну торговлю. Року 1740, після того як складено мирну угоду поміж Росією та Туреччиною, голандська компанія, до складу якої ввійшов перекладач Андрій Магріні, вирішила „учинить опыть торговли во области Россійскія имперіи“. Для цього використано було полтавського купця Гарасима Максимовича, брата ві-

¹⁾ К. Ц. А. Д. А., № 14645; дод. № V.

²⁾ *ibidem*, 14645 та додаток № IV.

домого полтавського купця Семена Максимовича ¹⁾). Як ми наводили вище, Гарасим Максимович був у складі того товариства, що в 1735 році привезло товари до Криму. Все це товариство захопили турки. Зазнавши всіх мук турецького полону, купці тільки після того, як було складено Білогородську угоду, мали змогу повернутися на батьківщину. Повертався на Україну й Гарасим Максимович. Перебуваючи в Царгороді, очевидно, вже як звільнений з полону, Максимович складає угоду з голандським товариством. Останнє видає йому товарів на велику суму грошей; ці товари він повинен був продати на Україні, а на вторговані гроші покупити знов товарів для цього товариства. Йому доручалося закупити: зернястого кав'яру, свіже засоленого коров'ячого масла, лою, лойових свічок, жовтого чистого воску, волової шкіри, то-що. Прибувши з товарами на Україну, Гар. Максимович передає їх своєму братові Семенові Максимовичеві, доручивши йому й угоду з товариством виконати, а сам від'їжджає до Петербургу, де дістає посаду при царськiм дворі. Семен Максимович не забаривсь продати більшу частину закордонних товарів, так що за деякий час у нього залишилася тільки невелика їх частина. Але продати закордонні товари під той час на Україні було легше, аніж покупити українських на вивіз за кордон. Річ у тім, що складаючи угоду з голандським товариством, Г. Максимович не звернув уваги на те, що на Україні суворо додержувано указів Петра I про невивіз за кордон, окрім російських портів Петербургу та Архангельська, заповідних товарів. А до останніх саме й належали ті товари, що їх Максимовичеві доручено було покупити: воловий юхт, сало, віск, кав'яр, то-що ²⁾). Не було що робити, треба було закупити те, що можна було вивозити за кордон. Але й тут не щастило. С. Максимович пришукав підрядників, білогородських купців Д. та А. Курченінових, що погодилися постачити 400 пудів коров'ячого масла. Масло була думка закупити в Москві. Але в 1741 р. чомусь не можна було покупити цього масла. Тільки в 1742 році, продавши й решту закордонних товарів, Максимович закупає на всі гроші товарів для товариства й надсилає їх до Царгороду. Відсилаючи товари, Максимович передає ще й реєстра їх, де зазначає як витрати на придбання товарів та на їх пакування, так і дорожні витрати та сплачування мита. Ось той реєстр:

„Реєстръ отправленнѣмъ с Полтавы въ Константинополь до Голанского переводчика Андрея Магринаея товарамъ и за якую суму оніе покуплені, а особливо коликое число денег фурманчикамъ на заплату укаваной пошлини и индукти издержано, значить ниже:

¹⁾ У відомості полтавського магістрата 1767 р. про полтавських купців Семена Максимовича згаданий під прізвиськом Семен Максименко, що вкупі з своїм сином Петром торгували з Шлезією. (Збірка Лаваревського № 72 арк. 112 в бібл. кол. Київ. університета св. Володимира).

²⁾ Ів. Джиджора, Економічна політика російського правительства. „Записки Наук. тов. ім. Шевченка у Львові“, т. CI, 85—86.

	Масла ок	Число денег	
		талерей	денег
Масла корового чотириста пуд, то єсть окъ чистого безъ дерева пять тисяч двѣсти в куфахъ 13-ти, цена за каждое око по 22 денги, итого талерей	5200	953	40
Масла овечого с коровом смѣшаного 81 пуд, то єсть чи- стого без дерева окъ в куфахъ трохъ 1078, за каждое око двадцять денег, итого	1078	175	60
На оное масло покуплени куфи, каждая ценою по 40 ко- пеек, итого за 16 куфов денег 6 руб. 40 коп., то єсть .	„	10	80
Футер лисичих завойчестих (?) сѣмь, ценою каждое по 23 тал. 40 денег, итого	„	163	40
Лисиць черних семь, за онеі денег	„	100	„
Фурманцикам за извоз оного масла в Крым	„	133	40
За индукту и за ухаковки дорожніе	„	44	20
На сорокочес в Перековѣ и на оплату того ж масла баш- ликами крымскими	„	100	—

Отож, за загальним підрахунком на все це було витрачено 1680 та-
лярів та 40 денег.

У травні 1742 року товари відіслано з Полтави до Криму з пол-
тавським жителем Василем Григорієвим. У червні (15) на пристані Коз-
лові навантажено ці товари, а 26 того-ж-таки місяця відіслано морем до
Царгороду¹⁾.

Отже, як ми бачимо з усього цього, вся справа з продажем товарів
та купівлею нових товарів тяглася 2 роки. За цей час Г. Максимович
надіслав до товариства тільки одного листа з 31, III—1741 року, з роз-
рахунком на гроші від продажу товарів. Товариство було зацікавлено
в цій справі і дуже хвилювалось, не одержуючи так довго листів про
стан цієї справи. Воно звертається до російського резидента в Царго-
роді Вешнякова й прохає вжити заходів, щоб Максимович прислав зві-
домлення про операції, або сам приїхав до Царгороду для цього. „И та-
кое необыкновенное и непорядочное молчаніе“, читаємо ми в перекла-
дѣм на російську мову меморіалі товариства, з 6/VI 1742 року, „отъ
такова челоуѣка, у которого тогда ничего въ рукахъ не было, будучи же
нами на свѣтъ выведенъ и снабдѣнъ нашимъ капиталомъ и кредитомъ,
подаєтъ намъ доволной поводъ всепокорно милости вашего высокобла-
городія просить, дабы куда надлежитъ отписать изволили о законномъ
нашемъ требованіи дать знать и учинить такимъ подобіємъ, чтобъ право-
судіе и истина государственная, толь исправно являемая въ всякихъ
случаяхъ къ оборонѣ правды, и въ семъ дѣлѣ также исполнены были“.

¹⁾ К. Ц. А. Д. А., № 14646.

Того-ж місяця, коли подано цей меморіал резидентові, товари надійшли до Царгороду. Але товариство знову було обурено тим, що Максимович не давав докладнішого звідомлення в цій справі й не приїхав сам до нього, а в реєстрі склав ціну товарам на таляри. Товариство ніби-то не знало, як рахувати ці таляри, чи не слід їх прирівняти до турецьких левків, а не маючи докладного звідомлення про операції, не знало також, хто кому винен. Резидент Вешняков удається до київ. генерал-губернатора й прохає подбати, щоб Максимович дав докладне звідомлення товариству, щоб Магріні „єлико возможно съ такими невѣдѣями по чести своей раздѣлался я съ подобными, какъ честный человекъ, вперед не мешался“. З листа резидента до губернатора довідуємося, що він бажав, як найскорше „докукъ избѣжать“, а крім того „стида о русскомъ купечествѣ не принимать“. Губернатор наказав розшукати Г. Максимовича і що як він не дасть за себе порук, що за 2 тижні дасть звідомлення перед товариством, то заарештувати його. Але, як ми вже казали, Гар. Максимовича не було в Полтаві, а за нього давав відповідь його брат Семен Максимович, подаючи реєстр товарів, які він надіслав до Царгороду¹⁾. Не маючи докладніших відомостей про ті умови, на яких передали голандці Г. Максимовичеві товари, ми не можемо говорити про якесь порушення цих умов. Слід тільки сказати, що той мотив, якого висував Г. Максимович, а саме, що на перешкоді всьому була заборона вивозити з України „заповідні“ товари, був справді важливий, бо це приводило до відшукання таких товарів на вивіз, якими не дуже цікавивсь купець і яких не раз-у-раз можна було дістати на Україні. Обвинувачення-ж од голандців Максимовича в тому, що він мало листувався з ними й не давав їм повного звідомлення про операції, як і інші обвинувачення, свідчать за те, що голандці, вирішивши скласти угоду з українським купцем, не поцікавилися, хоч певною мірою, обізнатися з українським ринком та самим українським купцем. Не можна припустити, щоб український купець п'ядесятих років XVIII сторіччя відповідав усім вимогам закордонного купця. Зібравши товар, Максимович, не поспішаючи, продає його, не поспішаючи закупає товари на вторговані гроші, переводить це на найсталішу й найпоширенішу в торговельнім обороті монету-таляри й, як останній розрахунок, надсилає товари голандському товариству. До докладних звідомлень, до широкого листування, очевидно, не звик був український купець. У торгівлі з заходом головну ролю відгравала довіра та своєчасна виплата по „обл'гамъ“, які так часто фігурували в торговельних операціях того часу²⁾.

Наведений у нас факт торгового зв'язку з голандським товариством, хоча був він і невдалий, свідчить за те, що за кордоном цікавилися таким торговельним зв'язком з Україною. Треба тільки додати, що хоч і цікавилися цим зв'язком на заході, але він не міг бути широкий, бо

1) К. Ц. А. Д. А, № 14646; додаток № III.

2) Проф. М. Слабченко, Организация хозяйства Украины, т. III, 50.

на перешкоді цьому стояли надзвичайно важкі умовини цієї торгівлі з Кримом. Передусім переїзди степом з купецькими товарами були небезпечні. Тут підстерегали купців різні розбійницькі ватаги, а іноді й запоровці. Року 1742 Переволочанський комендант докладав київському генер.-губернаторові Леонтієву про скарги українських та кримських купців на грабіж та розбої, що вчиняли запорізькі козаки ¹⁾. В 1747 році розбійник Тимош Обертас з 5 товаришами грабують у степу кримських купців. Вони забирають у купців гроші, 17 коней, багато хутер та інші товари. Того-ж літа вони грабують вірмен та татар, причому в перших забирають віжки, шлеї та заячі „бунта“, у других-же декілька тисяч башликів. Обертасові допомагали грабувати, як свідчать кримські купці, й запорізькі козаки. Запорізькі кошові отамани мусіли виправдувати запорізьке козацтво перед російським урядом, кажучи, що не з його виходять степові грабіжники, а що коли трапляються грабіжі купців, то роблять це безпашпортні волоцюги. Російський уряд настоював на тому, щоб купецьким валкам, які їхатимуть до Криму, Січ давала охорону, як це робилося раніше. Про це писано до кримського хана й до київського губернатора. Так хотіли запобігти обопільним наріканням на грабіжі ²⁾.

З 1754 року для приїжджих до Криму купців на Микитинській заставі запроваджено спеціальні пашпорти. Всі купці, не виключаючи й запоровців, що їхали до Криму, або в турецькі землі, мусіли брати в заставі такі пашпорти, в яких турецькою мовою прописувалося з чим і куди їхав купець. Мати цього пашпорта треба було неодмінно ³⁾. З цими пашпортами були великі непорозуміння. Запоровці, що їздили на промисли в турецькі землі, не вибирали їх, а їздили, за старовинними звичаями, з пашпортами від Запорізької Січи, а це викликало невдоволення з боку російського уряду. „Понеже известно в Киевской Губернской Канцелярии“, читаємо в листі київ. губернатора до кошового отамана Григорія Федорова, „учинилось, что запорожские козаки у обретающегося при Никитинской заставе Государственной Коллегии Иностранных Дѣлъ переводчика Федора Семенова указанных печатныхъ билетовъ брать не хотятъ и по вскрытіи воды весьма многое число запорожскихъ козаковъ пошли и воденимъ путемъ поплыли в турецкие границы и в Калмиюсь для рыбной ловли безъ печатныхъ билетовъ, но толко съ одними вашими пашпортами“, тому кошовий отаман мусів звернути на це найцільнішу увагу і жадним способом не відпускати козаків тільки з своїми пашпортами ⁴⁾. Не хтіли визнавати нового порядку і в Криму татари. Отож в-осени 1754 року отаман мінського куреня Яків Губа, взявши казенний пашпорт у того-ж перекладача Федора Семенова, а від кошового отамана пернач, мусів був провозати купця з Запорізької

¹⁾ Труды XII Археол. Съѣзда, 291.

²⁾ Записки Одес. Общ., с. 407—16; К. Ц. А. Д. А., № 8799.

³⁾ Записки, 614, 617. ⁴⁾ К. Ц. А. Д. А., № 15644.

Січи до Криму. Гаразд доїхав Губа з купцем до Перекопу, з'явивсь до тамтешнього перекладача, щоб, очевидячки, записати, що він привів купця, і в лютому повертався назад. В степу в урочиську Чаплині зустрів Губу 5 чоловіка татар і коли він показав їм паспорт, „то они, взявши оной и сказывают, ты де не атаман но харциза и сие тебѣ писмо написано в школь воровско, а ежели б отъ кошевого атамана, то б съ печатью войсковою било и, надравши тот билетъ, вышписаннымъ имѣвшимся въ него перначемъ, ратищами и голою саблею плазом его Губа били нещадно и черезъ тотъ весь день везли его в степъ и забравши в него коня с кулбакою, пѣрначъ, ратище, пѣстолетовъ пару, ладунку, триногъ ременной, саквы и денегъ шестьдесятъ копѣекъ поехали, а его бросили на степу в урочищѣ Зеленой“. За який час приведено було Губі коня й при цьому завважено, що всі заборані речі він тоді здобуде в Перекопі, коли візьме листа від коша. Не маючи сили сісти на коня, поприморожувавши собі ноги, ледві доплентався Губа до козацького зимовника. Так шанували татари казенні паспорти ¹⁾.

З 1754 року на заснованих пограничних митницях, замість індукти та евекти, що їх перед цим стягувано з купецьких товарів, почали збирати мито по 13 копійок з кожного карбованця ²⁾. Навіть побіжне порівняння нового мита з попередніми платежами свідчить за те, що воно дуже підвищилося. Року 1742 С. Максимович, закупивши товари для голандського товариства, витрачає на індукту й на різні „уплатки дорожніє“, себ-то різні дорожні платежі, 44 тал. 20 ден., що дорівнює не більше як 4% усього витраченого на придбання товарів капіталу. А року 1754 в двох бутвина, закупленого в Криму для генерального військового писаря Безбородька, інспектор Переволочанської митниці вимагав виплатити з буті по 44 карбованці митної оплати ³⁾.

Беручи на увагу великі витрати на перевіз товарів до Криму, на оплачення там різних податків, додамо, що сплачувати збори в Криму треба було не мідяними грішми, а сріблом, як ми вже про це говорили й як це видно з рахунку Максимовича, мусимо визнати, що все це не могло сприяти торгівлі України з Кримом. Не дарма полтавці в наказі своєму депутатові, якого посилали до „Коммисіи о сочиненіи проекта нового уложенія“, зазначали, що „заграничной торгъ некоторое купечество, по причинѣ тяжелой пошлины, приостановили“ ⁴⁾. Говорячи про торгівлю України з Кримом, не можна не згадати ще про карантини від морової язви, що важким тягарем висіли над цією торгівлею, іноді обертаючи її в нівець. Скоро доходили чутки про пошесть морової язви в Туреччині, в Польщі, або в інших країнах, з якими Україна мала торговельні стосунки, зараз-же центр наказував ужити на кордоні якнайрішучіших заходів проти занесення цієї пошести на Україну. Для цього

¹⁾ К. Ц. А. Д. А., № 15643.

²⁾ *ibidem*, №№ 10169, 10408. ³⁾ К. Ц. А. Д. А., № 15804.

⁴⁾ Акад. Н. Василенко, Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та укр. права XVII—XVIII вв. Український Археографічний Збірник, т. I, ст. 88.

наказувано купцям, що приїздили з товарами з тих місць, витримувати в прикордонній смузі, поблизу застав, або повний шоститижневий карантин, коли приїздили з місцевостів, де напевне була пошесть, або трьохтижневий, коли не було певних відомостей про те, що там є пошесть. Коли пошесть з'являлася на самій Україні, то крім того, що ставлено застави на кордоні України з Московщиною, ними ще оточували цю місцевість і в самій Україні. Хто їхав з тих місцевостів, де була пошесть, мусів їхати тільки через застави, а начальникам останніх надаю було права карати на горло тих, хто їхатиме потайки, обминаючи застави ¹⁾.

З наказу „Верховнаго Тайнаго Совѣта“, з 28/III 1729 року, всіх купців, що приїздили з Туреччини, з Криму, з Молдавії та Волощини, слід було зовсім не допускати до кордонів, а відсилати назад ²⁾. У другій половині XVIII сторіччя пошесть так часто з'являлася в турецьких землях, що „Государственная Медицинская Коллегія“, яка порядкувала справою встановлення карантинів, наказала губернаторам, чи то будуть звістки про пошесть, чи їх не буде, все одно не впускати з тих місць купців, які не витримують карантину. Року 1755 ця Колегія визнає „сумнительними“ товарами до привозу з-за кордону Російської імперії різні шовкові, вовняні, волічкові, нитяні матерії, юкту та иншу шкуру, а так само і рогожі й наказує не пропускати їх із-за кордону ³⁾.

Видаючи суворі накази, щоб купці видержували карантини, влада мало дбала за те, щоб утворити більш-менш сприятливі умовини для перебування купців у прикордонній смузі, підчас видержування карантину. До 1741 року ми не зустрічаємо будь-яких будівель коло застав, де б мали змогу перебувати купці й складати свої товари. Купці мусіли зупинятися просто в степу. Тільки в 1755 році надсилаються лікарі до прикордонних застав, а між иншим і до Кременчудської та Переволочанської й наказується губернаторам збудувати карантинні доми ⁴⁾. Заходи, що їх уживали проти перенесення пошести з-за кордону, були надзвичайно примітивні. Коли купці прибували до форпостів, вони мусіли завдалегідь зупинятися. Оновістивши форпостних начальників, звідки й з яким товаром вони їдуть, купці здобували право наблизитися до форпостів, але для цього мусіли пройти крізь дим од огню. Коли купці переходили з товарами в карантинні доми, то тут лікар знову окурював людей димом од пороку, ялівця, а то й просто від кіялка. Звичайні товари також підкурювали димом, а дорогі, як шовкові матерії та нити, декілька разів розвішували на свіжому повітрі. Листи й різні папери теж прокурювали димом, а крім того обмочували декілька разів в оцті. Коли запроваджено було карантинні будинки, то їх почали передавати на одкупи, з тим, що одкупники повинні були постачати за гроші, що необхідне буде для проїжджих купців. За перебування в ка-

¹⁾ П. С. З., т. IV, 2280, 2418, 2441, 2561. ²⁾ К. Ц. А. Д. А., № 14661.

³⁾ Ibidem, № 15558, арк. 74. ⁴⁾ Ibidem, арк. 45—50.

рантиві, за умовами одкупу, стягувано платню з кожної людини по 1 копійці, а за худобу по $\frac{1}{2}$ копійки ¹⁾). Витримавши карантин, купець одержував посвідку про це від лікаря, без якої його не пропускали через митницю.

Чутки про джуму завдавали чимало клопоту в прикордонній смузі. Раптом купцям призначали шоститижневий карантин, а іноді декотрі лікарі збільшували його навіть до 12 тижнів, так що сама „Медицинская Коллегія“ боялася, що це зовсім зупинить торговельні зносини з закордоном. Так у 1744 році на р. Міюсі при Кам'янім Броді були 22 грецьких та вірменських купців, що витримували карантин з листопаду 1743 року ²⁾. Тут-же 11 вірменських купців з міста Кафи, з лікаревого наказу, витримували дванадцятищитижневий карантин ³⁾).

До чого приводили чутки про джуму, свідчать події на Запоріжжю в 1760 році. У жовтні цього року подано було до „Прав. Сенату“, що в Січі з'явилася підозріла пошесть, од якої мруть люди. Щоб розвідати про це, відряджено було до Січи майора Кокуріна. Останній, побувавши тут, свідчив що справді декілька чумаків померло від джуми як поблизу Січи, так і далеко в степу. В самій Січі неначе-б теж померло кілька осіб. Наслідком цього Сенат заборонив мати будь-які стосунки з Запоріжжям. Саму Січ оточують військовими залогами, які не пропускали ні до Січи, ні з Січи. Київський генерал-губернатор заборонив купцям та чумакам переїздити через Січ, заборонено було навіть видавати пашпорти на виїзд ізвідси. Сюди-ж відряджено з Київля лікаря. По дорозі до Січи останній зустрічав великі валки купців та чумаків, що стояли в степу й чекали на дозвіл їхати далі. Наказ про витримання карантину захопив їх несподівано, а тому як люди так і худоба страждали від голоду й холоду. В самій Січі під цей час була метушня. Виконуючи наказ київського губернатора, закрито було всі крамниці на базарах, з самої Січи вивели школярів і розташували їх у Лузі. Переляканий народ вигнав з Січи всіх недужих і, як свідчить військовий писар, добре як хто шкодував слабих, то дав хоч одєжину та їжу, а були й такі, що виганяли недужих голими й голодними. Останні більш помирили від холоду, бо була зима, та з голоду, а ті що одужували, приходили до січового ретраншементу й показували здалека, що на тілі вони не мали жадних ран, але караули їх не допускали до Січи, а тому „много таких безвременно померли“. Один з таких бідолах 4 тижні пролежав у канаві й був живий, тільки поодморожував ноги.

Про що-ж довідавсь лікар, коли приїхав до Січи? Оповідали, що ніби-то чутки про джуму поширилися раптово. Говорили, що чумаки помирають, а докладно про це ніхто не знав. Школярів одпровадляли до Лугу тому, що бракувало помешкань для них у Січі, правда з них 3 померло, але не раптово, а довго хоріли. Що-до козаків, то з них справді наглою

¹⁾ Ibidem № 4013. ²⁾ Труды XII Археолог. Съезда, т. II, 279.

³⁾ К. Ц. А. Д. А., № 15558.

смертю померло 4 чоловіка, але ніби-то зовсім не від джуми, а тому що пили горілку з того посуду, в яким труїли мух та мишей отрутою. Нагла смерть цих чотирьох чоловіка і схвилювала всенюк людність Січі. Обслідування лікаря й свідчення його, що пошесть припинилася, призвело до того, що видано було наказу пропускати провіянт до Січі, а чумакам, що їхали до Криму й назад, усе-ж-таки наказувалося витримувати шоститижневий карантин ¹⁾.

Отже все це свідчить за те, що під той час, як поширювалася пошесть джуми, не можна було й мріяти про нормальні торговельні стосунки з Кримом. Встановлення карантину так залякувало людей, що, як свідчить офіцер, що був року 1757 в заставі на річці Синюсі, з вересня до травня нічого не провозили, ніхто не проїздив, ніхто не проходив, ба навіть шлях заріс травою ²⁾.

Всі вищенаведені обставини, що оточували торгівлю України в Кримом, не могли сприяти її поширенню. За відомостями, які подає проф. М. Слабченко, з України до Криму вивожено в XVIII стор. товарів на 500 тис. карбованців ³⁾. Як ми бачили вище, у цій торгівлі головну роль відгравали полтавські купці, які в окремих випадках вивозили товари на досить велику суму. Що-ж до кримських купців, то вони мало з'являлися на Україну, що може пояснюється далекою й небезпечною дорогою. За весь листопад 1746 року через Царичанський форпост проїхав усього один грек, що віз трьома возами бакалію та кумачі і мав окрім того п'ять порожніх будок ⁴⁾. Вірмени, греки, а з початку XVIII стор. й жиди привозять багато різних товарів на Україну з Царгороду, Молдавії, Волощини та з інших турецьких земель, але весь час додержуються шляху через Польщу, як безпечнішого. Той асортимент товарів, який доводилося з Криму, головним чином різна бакалія та вина, поповнювано вивозом через Польщу, а вивіз цим шляхом товарів великими партіями здешевлював їх і робив конкуренцію кримським. Грецький купець, маючи в розпорядженні великі кошти, привозив на Україну багато товарів, а тут закуповував по ярмарках товари на вивіз за кордон і тим здешевлював їх. Але везучи цінні товари й на велику суму, купець мусів вибрати безпечний шлях, а таким не міг бути безлюдний степовий шлях з Криму на Україну. Чого не міг цілком замінити вивіз із-за кордону через Польщу, так це привозу соли й риби. Тим-то ці товари були головні в торгівлі з Кримом. І навіть полтавські купці, які, можна сказати, мали найпевніший торговельний зв'язок з Кримом, звертали увагу при нагоді на цей бік стосунків. Так, коли почалася перша турецька війна (1768—74) й треба було постачати провіянт російському військові, то на заклик од уряду відгукнулися полтавці. Вони згоджувалися постачити його, але ставили умову щоб на кожну чотирьох волову хуру, що

¹⁾ К. Ц. А. Д. А. № 15186 та № 15557 арк. 120.

²⁾ К. Ц. А. Д. А. № 15558 ар. 78.

³⁾ Проф. М. Слабченко, Организация хозяйства Украины, т. III, 148.

⁴⁾ К. Ц. А. Д. А. № 14817.

повертатиметься з Криму, дозволено було-б набирати по 120 пудів соли; уряд мусів видати аванс на цю справу в розмірі 100 тис. карбованців: ці гроші полтавці зобов'язувалися повернути сіллю, рахуючи кожен пуд по 40 копійок. „Государственный Совѣтъ“ не погодивсь на такі умови через ті міркування, неначе-то на Україну завезено було багато соли, а видаючи аванс у 100 тис. карб., згоден був тільки на ці гроші прийняти соли ¹⁾).

Закінчення першої турецької війни, яка припинила торговельний стосунок з Кримом, а потім спорудження нового порту в Херсоні, викликали нові перспективи, нові шляхи для торгівлі. Через Чорноморські порти починається вивіз за кордон українського збіжжя ²⁾).

Полтавські купці, обізнані з обставинами торгівлі з півднем, що мали звязок не тільки з кримськими, а й з саксонськими, шлезькими, французькими та голандськими купцями, надаючи великої ваги цьому новому звязку з закордоном, удаються до кн. Потьомкіна з проханням, де подають цілком обміркований проект участі україн. купців у цій торгівлі. Купці добре розуміють, що щоб налагодити новий звязок, передусім потрібні гроші. Вклавши свої капітали в торгівлю з Заходом, купці не мають зайвих грошей на чорноморську торгівлю, а коли вони й були-б, то обернувши їх на це, не так скоро можна сподіватися прибутку, бо діло нове, потребує часу, а до всього-ж треба ще мати свої морські кораблі, закликати знавців морської плавби, запровадити контори по закордонних портах, мати своїх комісіонерів і заготовляти товари на вивіз. Все це й примусило купців звернутися до Потьомкіна, щоб за його допомогою дістати од уряду згоду на здійснення їхнього проекту. Передусім купці прохали безпроцентової позики в розмірі 300 тис. карбованців, на 10-літній термін, з тим, що, коли зминуть 4 роки, вони рівномірно кожного року поповнюватимуть цю позикку, „на что имѣють от Полтавского магистрата аттестаты, представленные ими суммою 450 тис. рублей“. Коли в майбутньому бракуватиме найнятих кораблів, то щоб уряд давав казенні, з заплатою за це по собівартості. Шкіперів та штурманів давати з казенних кораблів. Уряд мусів подбати про вільний прохід суден з Чорного до Середземного моря з пшеницею та з иншим збіжжям і взагалі з трми товарами, яких повезуть купці з України. З Білоруси та Польщі уряд повинен дозволити вивозити дерево на щогли та будівельний ліс. Щоб дати змогу вивозити товари Дніпром, треба вжити заходів, щоб не стягували тут зайвих мит, а для цього скласти угоду з Польщею. Ті військові кораблі, які будуть у Середземному морі, або поблизу, на випадок потреби, підчас війни, або „разбоевъ алжирскихъ и тунискихъ“, повинні супроводити купецькі кораблі. Сами купці мають користуватися такими привилеями: двори їх щоб було звільнено від постоїв війська; купців не брати ні на військові ні на звичайні служби;

¹⁾ Архивъ Государств. Совѣта, т. I, часть II, ст. 33.

²⁾ М. Н. Покровскій, Русская история с древнейших времен, III, 114.

у Царгороді бути їм під особливим захистом російського міністра; на випадок потреби їх повинен захищати консул, що був на Архіпелазі¹⁾. Нам не відома доля цього проекту. Навряд чи уряд пішов на це. Але сам по собі проект свідчить за те, що полтавські купці, які мали постійний зв'язок з Кримом, а також і з різними західними купцями у XVIII в., хтіли й після того, як Чорноморське побережжя закріплено було за Росією, продовжувати цей зв'язок, маючи на меті широкі торговельні перспективи.

Додатки.

I.

Высокородному Господину.

Высокопревосходительнѣйшому господину господину генералу аншефу ковалеру и Киевской губерніи генераль губернатору Михайлу Ивановичу его высокопревосходительству Леонтіеву.

Покорнѣйшій репортъ.

От вашего высокопревосходительства ордеръ сего генваря от 7 мною же с товариствомъ 16 дня полученъ, в которомъ за силу высочайшого Ея Императорскаго величества из Государственной Колегіи Иностраннихъ Дѣлъ указа изволите предлагать о учиненіи и о присилки о. приходящихъ с Черного моря с товаромъ судахъ обстоятелного извѣстія.

И по оному вашего высокопревосходительства ордеру справка мною учинена, по которой явствуетъ. Для приезжающихъ с Черного моря судовъ застава имѣется на речки Подполной висше Новосѣченской крѣпосты со опредѣленія находящогось в оной крѣпости оберъафизера, а от толь по той же речки всходятъ даже до куреней на леву от нихъ сторону. До которого мѣста от куреней имѣеть быть саженой ста з два, а в приходѣ ихъ бываетъ в годъ весною по шесть и по семь суденъ, которіе подобны стругамъ. У приезжихъ на онихъ купецкихъ людяхъ в досмотре пашпортовъ на висшеписанной же заставѣ Новосѣченской афизер свое к тому веденіе имеетъ и карантинъ на томъ же мѣстѣ имъ опредѣляется от оногъ жъ афизера.

И с привознихъ и отвознихъ на тѣхъ судахъ товаровъ войсковіе доходы по прежнему обикновенію на войско запорожское от каждого судна всего до двенадцати рублевъ взимается, а болѣе з нихъ никакихъ взятковъ не требуется. Осеннимъ же временемъ за умаленіемъ води в приходѣ до Сѣчи судовъ никакихъ и никогда не бываетъ.

И о томъ вашему высокопревосходительству симъ покорнѣйше репортую.

Атаман Кошовой Якимъ Ігнатовичъ с товариствомъ.

Генваря 17 дня 1749 году з Коша.

К. Ц. А. Д. А. № 15802 ар. 10.

¹⁾ Киевская Старина, 1894, IV, 156 – 58.

II.

Реєстръ коликое число билетовъ дано запороским козакам и прочим чином сего 1755 году ¹⁾).

№	Місяць и число		Число людей	Число лошадей	Число воловъ
64	Марта 3	Джереловского куреня козакъ Иванъ Горбъ сам четверть следуетъ внизъ реки Днепра в турецкую границу для рыбной ловли, дано сроку сего году июня по 29 число	4	—	—
65	3	Джереловского куреня козакъ Степанъ Подстрешней сам десятый дубомъ внизъ реки Днепра в Ынгулски(й) Лиманъ на устья Ингульца для рыбной ловли, дано сроку сего году декабря по 6 число	10	—	—
66	—	Корсунского куреня козакъ Иванъ Горбъ сам девятый внизъ реки Днепра дубомъ в гирла и в протчие места для рыбной ловли, дано сроку сего году декабря по 6 число	9	—	—
67	„	Легушковского куреня козакъ Артемъ Губа сам седмыйъ внизъ реки Днепра в турецкую границу в лиман и в протчие места дубомъ для рыбной ловли с переметами, дано сроку сего году ноября по 14 число	7	—	—
68	„	Легушовского куреня козакъ Иванъ Рекало сам пятыйъ внизъ реки Днепра в лиманъ для рыбной ловли сетми на пети каюках и в прогной за солю, дано сроку сего году ноября по 14 число	5	—	—
69	„	Легушковского куреня козакъ Федоръ Горденко сам пятыйъ внизъ реки Днепра в Лиманъ для рыбной ловли каюками и в прогной за солю, дано сроку сего году ноября по 14 число	5	—	—
70	4	Войска Запороского козакъ Гаврила Чепурко посланъ от коша в прозажаніе до Перекопи с отправленным от его превосходительства господина генерал маеора Якова Фралова Багрева с однимъ грузынцомъ	1	1	—

¹⁾ Справа № 16106 подае відомості за місяць січень, березень, квітень, травень та вересень 1755 р. про тих, що ваяли пашпорти на Микитинській заставі; в неї ми подаємо тут за місяці березень та вересень, бо вони найяскравіші.

№	Месец и число		Число людей	Число лошадей	Число волов
71	"	Полтавского полку местечка Соколки житель Борис Куратов отправленъ от его превосходительства господина генерал маеора Якова Фрадова Багреева в Крым для собственного ево дому купит равной бакалии	1	2	—
72	7	Роговского куреня козак Василей Комашка сам третей возами в Крым за солю и при нихъ волов семнатцать, дано сроку сего году ноября по 14 число	3	—	17
73	9	Малоросийской купецъ Полтавского полку Иосифъ Литвиненко с служителем следуетъ в Крым, где ему способно будетъ и в котором городе купечество свое продолжить	2	3	—
74	11	Джереловского куреня козакъ Иванъ Янкевич сам четвертый внизъ реки Днепра в лиманъ для рыбной ловли и в прогной для громаженне соли, дано сроку сего году декабря по 6 число	4	—	—
75	"	Джереловского куреня козак Григорей Сероштан сам восьмый внизъ реки Днепра в лиман Ингульский в неводом для рыбной ловли, дано сроку сего году июня по 20 число	8	—	—
76	"	Джереловского куреня козак Федор Рудя сам пятый внизъ реки Днепра в урочище Глухое сетками для рыбной ловли, дано сроку сего году июня по 20 число	5	—	—
77	12	Корсунского куреня козак Степан Кравецъ сам девятый на двухъ дубахъ внизъ реки Днепра в урочище Вилвалах и в протчие места для рыбной ловли в неводом, дано сроку сего году декабря по 6 число	9	—	—
78	13	Джереловского куреня козакъ Василей Донъ сам четвертый под фурую для отвозу в Перекоп пастармы татарину перекопскому Магмету.	4	—	16
79	14	Минского куреня козакъ Матвей Поединковский да Медведевского куреня Семень Женатый и при них три служителя семью возами на дватцети волах с фурую пропушены за гра-			

№	Мѣсяцъ и число		Число людей	Число лошадей	Число воловъ
80	15	нищу в Перекоп пастарми татарскую а летом в прогной за солю, дано сроку сего году декабря по 6 число	5	—	20
81	16	Корсунского куреня козакъ Петръ Бычокъ сам девятый внизъ реки Днепра для рыбной ловли в гирло сетками и в прогной для громаженне соли, дано сроку сего году декабря по 6 число	9	—	—
82	18	Васюринского куреня козакъ Кирила Гукан сам третей дубомъ внизъ реки Днепра в лиманъ и в турецкий город Ачаков для покупки черной рыбы, дано сроку сего году ноября по 14 число	3	—	—
83	25	Уманского куреня козакъ Афанасей Серый сам пятый в Крым для покупки соли на пети возах дватцеть воловъ, дано сроку сего году ноября по 14 число	5	—	20
84	28	Из новопоселенных в Новой Сербии слоботцкого полку Кондрат Швець и с ним товарищъ Давытъ Литвиненко по пашпорту Новосеченского рестранжамента за каменданта господина капитана Луки Пашовкина внизъ реки Днепра в лиманъ вышеписанные отпущены и билет печатной за границу данъ	2	—	—
85	—	Города Чернигова жител грекъ купецъ Костентинъ Дмитриев Боргазлый следуетъ для покупки камандирам своим разных товаров и двухъ жеребцов и при нем одинъ служител с кошевскимъ пашпортом куреня Стеблевского Васил Горнуша, данъ обоим одинъ билет . .	2	—	—
86	—	Крыловского куреня козакъ Семень Лусконе сам пять вниз реки Днепра дубом в Ачаков для проважанне грека Костантина и для покупки и ловли рыбы, дано сроку сего году ноября по 14 число	5	—	—
	—	Отправленъ Слоботцкого полку купецъ Захарин Трапизонский для некоторого само нужнейшого купеческого дела господам своим			

№	Месецъ и число		Число людей	Число лошадей	Число воловъ
87	29	командирамъ для покупки бакалии, а пашпортъ имеетъ отъ господина брегадира Степана Ушакова	1	—	—
		Полтавского полку значкови(й) товарищъ Иванъ Матвеевъ с однимъ служителемъ на двухъ возахъ следуетъ за купеческимъ промысломъ в Крымскую область	2	3	—
56	16	Которые брали печатные билеты на показанной срокъ и выше упомянутые печатные билеты назать возвращены о томъ значитъ ниже сего, а именно: Малороссийского Миргородского полку жители Александра Стефанов, Николай Леонтьевъ следуютъ в крымские места за купеческимъ промысломъ и для сыску должеников, которые купцы и назать возвратились.			
62	"	Войска Запороского козаки Демианъ Завадовский и Лукьянъ Порожней отправлены отъ коша чрезъ городъ Ачакъ в Буджакъ къ его светлости сераскеру султану нагайскому шахъ банъ Герюю с пакетомъ.			
63	14	Войска Запороского козаки Панко Великий, Иванъ Запара отправлены отъ Коша в крымскую область в Бакчесарай с пакетомъ надписаннымъ къ его светлости хану крымскому Арсланъ Герюю.			
70	26	Войска Запороского козакъ Гаврила Чепурко посланъ отъ Коша в проважаніе до Перекопи с отправленнымъ отъ его превосходительства господина генералъ маеора Якова Фралова Багреева с однимъ грузынцомъ.			

Рестръ вятымъ печатнымъ билетамъ и срокъ прошоль и выше упомянутыхъ печатныхъ билетовъ невозвращено и какъ значитъ ниже сего о которыхъ и в кошъ дано знать а именно.

Месяць число
невозвращено

3 Декабря 19 Тимошевского куреня козакъ Тимофей Правдивецъ отпущенъ в Крым, сроку дано февраля по 12 число.

Месяць число
невозвращено

- 5 Января 6 Корсунского куреня козакъ Василю Похилу и Никите Зубьину которые ездилы в Бакъчесарай с писмами, а приехали 13 числа.
- 47 Февраля 9 Минского куреня козакъ Яков Чубъ которои посланъ былъ с крымскими купцами послан для провожания до Перекопи того месяца назать возвратился.

Переводчикъ Федор Семеновъ.

Апреля 3 дня 1755 году.

№	Месяць число		Число людей	Число лошадей	Число волов
268	Сентября 1	Путивлской купецъ Иля Макаров и при немъ четыре человека работников на одном возу в Крымъ за своимъ купечеством	5	2	—
269	6	Малоросиского Лубенского полку Орлоновской сотни жител села Савонецъ Еким Маченко сам седмый на восьми возах в Крым за солю	7	—	27
270	7	Малоросиской Аджамской Слободы жител Марко Левков сам седмый на семи возах в Крым за солю сроком сего году ноября по 14 число	7	—	26
271	9	Уманского куреня козак Федор Тхор сам третей на трех возах в Крым для покупки соли, дано сроку сего году ноября по 14 число.	3	—	10
272	14	Подполковника Фенштофеля человекъ ево Иванъ Петровъ и при немъ четыре человека на четырехъ возах в Крымъ для покупки вина.	5	2	20
273	17	Деревянковского куреня козак Семен Таранъ сам пятый на пяти возах в Крымъ за солю сроком сего году ноября по 14 число .	5	—	10
274	17	Малоросиского Лубенского полку сотни Пирятинской жителы пирятинские Никита Божко сам семнатцетый на двадцети на одном возу в Крым за солю сроком сего году декабря по 14 число	17	—	96

№	Месяц число		Число людей	Число лошадей	Число волов
275	20	Сергеевского куреня козак Иванъ Тутца самъ седмый на семи возах в Крым для отвозу тютюну татарину и покупки соли, сроком сего году ноября по 14 число	7	—	30
276	"	Корсунского куреня козакъ Никита Зубенко сам восьмый на восьми возах в Крымъ для покупки вина	8	2	30
277	"	Разных ординов ковалера графа господина гетмана сирной мастер Николай Карибалда следуетъ в Крым для продажи на трех возах три кuffy масла	2	2	6
278	21	Корсунского куреня козакъ Федор Вороте- ляк с одним молодиком на одном возу в Крым для покупки потребных ему товаров сроком сего году декабря по 6 число	2	2	—
279	"	Дятковского куреня козак Гридко Чупись сам шестый на шести возах в Крым за солю сроком сего году декабря по 6 число	6	—	34
280	23	Полковника киевского дому ево служитель Петръ Доброгорской и при нем работников три человека, в Крым для покупки вина	4	1	14
281	25	Малоросиской города Полтавы жител Афа- насей Кованка и при нем одинъ служитель внизъ реки Днепра дубомъ в Ачаков и в прот- чие места даже до Костентинополя для про- дажи разных товаров	2	—	—
282	26	Малоросиской местечка Переволочный жи- тел Иля Гегеля сам седмый на шести возах и одна бутка в Крым для продажи масла и для своего купечества	7	3	38
283	"	Малоросиского полтавского полку сотни Ко- беляцкой житель Иванъ Кисель сам восмнат- цетый на шеснатцети возах в Крым для про- дажи масла	18	2	95
284	"	Малоросиского сумского слобозького полку козакъ Василей Савинъ самъ пятый на трех возах и одна бутка в Крым для продажи масла и за своим купечествомъ	5	3	12

№	Місяць число		Число людей	Число лошадей	Число волів
285	26	Малоросиского слобочкого полку города Ахтырки житель Иванъ Федоров сам шестый на трех возах и одна бутка в Крым для продажи масла	6	3	18
286	27	Малоросиской города Полтавы мещанинъ Федор Панасенко сам четверть на пяти возах в Крым для своего купечества	4	3	30
287	„	Батуринского куреня козакъ Василей Тирлачь сам четверть на четырех возах в Крым для отвозу фуры сроком сего году декабря по 25 число	4	—	22
288	28	Малоросиского Лубенского полку городской роменской житель Михайла Немисуши сам третей на трех возах в Крым для продажи тютюну	3	—	15
289	29	Поповичевского куреня козакъ Павло Таранъ самъ четверть на семи возах одна бутка в Крым для продажи тютюну	4	2	28
290	„	Каневского куреня козакъ Василей Романовской и при нем семь человекъ работниковъ в Крым на пяти возахъ для продажи разныхъ товаров и за своимъ купечеством	8	3	24
291	„	Малоросиского Лубенского полку сотни роменской житель Павло Солодуха и при немъ работниковъ шесть человекъ в Крым для отвозу фуры на семи возах и за солю	7	—	40
292	„	Войска запорожского воинский пушкар Якимъ Таранъ сам другъ верхи отправленъ от коша с писмом в Перекоп к перекопскому каймакаму.	2	2	—
293	30	Атаманъ куреня Пластуновского Иосифъ Рубанъ в Крымъ верхи для отводу каравана толко до Перекопи	1	1	—

Відомості підписав: „Переводчикъ Федор Семеновъ“.

К. Ц. А. Д. А. № 16106.

III.

Переводъ съ меморіала поданного Статскому совѣтнику и резиденту Вѣшнякову въ Канцелярію отъ Голанского переводчика Андрея Магрінія и Компаніи 6-го іюня 1742.

Высокоблагородному господину Алексѣю Вѣшнякову Міністру Ея імп. вел. всероссийскія, резидующему при Портѣ Отоманской въ Перѣ Константинопольской.

Высокоблагородный господинъ. Просители, низайшія вашего высокоблагородія слуги, пріемлють смѣлость представить: коимъ образомъ въ 1740-мъ году вознамѣрился было учинить опытъ торгу во области Россійскія Имперіи, і для того постановили договоръ съ нѣкоторымъ Герасимомъ Максимовичемъ, подданнымъ реченныя Имперіи, недавно из неволи свободившимся, по мирному трактату с Портою; которому не на малое число и товаровъ поручили, съ опредѣленіемъ денегъ, дабы ѣхать въ Азовъ для продажи тѣхъ товаровъ, возвратъ бы которыхъ надлежало отправить по данной ему отъ насъ инструкціи. И такъ прибывъ благополучно в Азовъ, съ тѣми товарами поѣхалъ внутрь государства, гдѣ имѣлъ щастіе по доброй цѣнѣ продать, опричь нѣкоторыхъ малыхъ оставшихся у него в лице, какъ о всемъ семъ къ намъ писалъ писмомъ его отъ 31 марта прошлого 1741 году изъ Санктъ Петербурга, приславъ и щеты тоя продажи, и такъ до нынѣ по обѣщаніямъ его ожидали, что съ возвратомъ нашего пожитка сюда самъ будетъ, или съ кѣмъ изъ своихъ пришлетъ, токмо къ великому нашему удивленію видимъ, что чрезъ четырнатцать мѣсяцевъ, нетолико ничего къ намъ не выслалъ, ниже ничего объ интересахъ нашихъ не пишетъ. И такое необыкновенное и непорядочное молчаніе отъ такова человѣка, у котораго тогда ничего въ рукахъ не было, будучи же нами на свѣтъ выведенъ, и снабдѣнъ нашимъ капиталомъ и кредитомъ, подаетъ намъ доволной поводъ всепокорно милости вашего высокоблагородія просить, дабы куда надлежитъ отписать изволили о законномъ нашемъ требованіи дать знать и учинить такимъ подобіемъ, чтобъ правосудіе и истина государственная, толь исправно являемая въ всякихъ случаяхъ къ оборонѣ правды, и въ семъ дѣлѣ такъже исполнены были. И въ такомъ нашемъ челобитіи и прошеніи заступитъ, произведъ оныя въ дѣйство противу реченнаго Максимовича наилучше удобнымъ образомъ; дабы мы тотъ нашъ пожитокъ, съ толь доброю вѣрою ему порученной, могли отискать, ибо милостію Божіею не недостаетъ караванъ, отправляющихся сухимъ путемъ, ни морскимъ путемъ пересылокъ, чрезъ которыя бы онъ могъ намъ съ надежными людьми переслать; или ежели бы за лучше нашель самъ тѣ наши возвраты сюда привести. И въ семъ случаѣ не инно, какъ недостатокъ доброхотства его быть можетъ. Чего ради просимъ благосклонность и милость вашего высокоблагородія болѣе ко-
лико Богъ вамъ внушитъ.

Вашего высокоблагородія всенижайшія и преданнѣйшія слуги (подписано) Андрей Магрінія и Компанія.

Въ Перѣ Константинопольской 2/13 іюня 1742.

К. Ц. А. Д. А. № 15162.

IV.

Копія съ меморіала отъ 9-го Сентября 1743 г.

Нижеподписующийся Императорскій Россійскій Резидующій Міністръ имѣеть честь Блистательной Портѣ представить, что хотя и посланы напередъ сего по его же представленію въ Крымъ къ свѣтлѣйшему хану крымскому сильныя указы отъ Блистательной Порты, дабы съ товаровъ Россійскихъ купцовъ ѣдущихъ въ Константинополь небрать никакой пош-лины и обидъ имъ нечинить, но со удивленіемъ услышалъ принесенную ему жалобу отъ прибывшихъ въ концѣ минувшаго августа Россійскихъ купцовъ, изъ Черкаска Степана Радіонова и Тимофея Грекова, что въ преслушаніе таковыхъ указовъ въ проѣздѣ ихъ мимо Еникале, въ началѣ августа на суднѣ Рейза Михалакія, тамо оныя были одержены и съ то-варовъ ихъ нетолико двойная пошлина взята въ таможду съ осмьнатцати тысячъ окъ икры сто пятьдесятъ левковъ съ половиною; но еще сверхъ того, в крайнѣе предосужденіе и обиду купечеству Россійскому и про-тивность вѣчио мирнаго трактата и дружбы, самъ паша, кому было должно хранить указы, силою и принужденіемъ доправилъ съ нихъ себѣ еще того болѣе, а имянно сто шестдесятъ левковъ, да янычаръ Ага шестдесятъ пять левковъ, безъ того судно долгое время не отпу-скали и долгое время продержали: чемъ у нихъ случай потеряли въ продажѣ и возвращеніи, отъ чего понесли великой убытокъ. Какъ всему можетъ подать свидѣтельство янычаръ Агмедъ Сіліври воз-вращающейся на томъ суднѣ по провозженіи освобожденныхъ плѣн-ныхъ. Вопреки же того в Россійской границѣ въ Черкасскѣ и понынѣ для приласканія купечества и по настоящей дружбѣ съ подданныхъ Блистательной Порты никакой пош-лины небрато. Того ради нижепод-писующийся міністръ проситъ Блистательной Порты, дабы соблаговолила о семъ свѣтлѣйшему Хану послать вторичной указъ и повелѣла такіе лишныя пош-лины 157 левковъ и полъ съ дуаны въ Еникалѣ, съ паши 160 левковъ, и съ янычаръ аги 65 левковъ доправить и возвратитъ въ наказаніе ихъ продерзости, чтобъ тѣмъ впредъ познали силу указовъ Блистательной Порты: такожъ де бы и съ ѣдущихъ отсюда съ товаровъ вторичной пош-лины небрали, съ которыхъ покажутъ изъ здѣшней та-можні квітанціи, что пош-лина заплачена: и такой бы указъ соблагово-лили отдать ему Резиденту для отправленія къ войсковому Атаману въ Черкасскъ, чтобъ онъ тотъ указъ послалъ къ Хану со своимъ человѣкомъ и обиженное могъ получить, и сверхъ того къ Еникалежскому Паше са-мому особливой о заплатѣ взятаго ихъ силою и янычаръ Агою; дабы тѣже возвращающіяся на сихъ дняхъ купцы вторичной обиды не понесли. На что ожидаетъ благосклонныя резолюціи.

К. Ц. А. Д. А. спр. № 14674 арк. 36.

V.

Копія с перевода.

Указъ отъ Блистательной Порты Отаманской к кафинскому пашѣ Беглер Бегу пребывающему въ Еникалскомъ гарнизонѣ губернаторомъ и кафинскому Судьѣ.

Въ прибытія сего высочайшого указа да будетъ вамъ извѣстно, что (понеже купечество есть плодъ мира и способъ къ прибыли такъ обоимъ имперіямъ, какъ подданнымъ и вассаламъ ихъ, того ради, какъ моей имперіи купцы въ російской имперіи по примѣру купцовъ прочихъ государствъ пошлину платя свободной торгъ производятъ, напротивъ того купцы російской имперіи въ моей имперіи тѣмъ же порядкомъ торгъ свой производятъ имѣютъ, яко то въ высочайшемъ трактатѣ точно написано) потому російскимъ купцамъ противныхъ сему поступокъ не надлѣжало было оказывать; однакожь уже съ годъ тому, какъ крымского хана нѣкоторой новой переводчикъ, зовомый Мегмедъ, требованіемъ и взятіемъ себѣ дохода, под претекстомъ маклерства съ привозимыхъ чрезъ Еникаль в Крымъ російскими купцами товаровъ по два процента на сто дерзновенно wymagaеть, обиды и отягощеніи онымъ причиняетъ, и, сверхъ же того, еще и ты вышепомянутый Беглеръ Бегъ семь чело-вѣкъ російскихъ купцовъ, взявши въ тюрьмы, чрезъ нѣсколко дней со-держал и без всякого резону, яко бы такой на переводчика ханского доходъ есть справедливой, щисля крымскою монетою три тысячи пять сотъ пятьдесятъ левковъ насилно у нихъ вымогъ: и что помянутой пере-водчикъ съ приѣзжающихъ въ Крымъ и отѣзжающихъ російскихъ куп-цовъ поднесъ съ товаровъ вышереченное выможеніе по два процента на сто чинить продолжаетъ, и дабы вышеозначенные три тысячи пять сотъ пятьдесятъ левковъ крымскою монетою, в противност трактата у росій-скихъ купцовъ выможенные, по суду отискавъ, въ Кафѣ находящимся хозяевамъ возвратитъ, и отъ нынѣ бы в предѣ от причиненія сему по-добныхъ налогъ и требованей онаго переводчика воздержатъ и росій-скихъ купцовъ въ Крыму находящихся от всякихъ отягощенной и приде-покъ охранять и протезировать; пребывающій при Блистательной моей Отаманской Портѣ російской резидентъ знатнѣйшій между князьями мес-сійского народа господинъ Обрѣсковъ (которому конецъ да будетъ благъ), одною его запискою увѣдомивши, требоваль, о поправленіи сего, высо-чайшего нашего указа. И мы справясь въ высококомъ моемъ диванѣ съ регистратурою указовъ усмотрели, что уже по притчинѣ учиненыхъ рос-сійскимъ купцамъ обидъ въ 1162-мъ году въ среднихъ числѣхъ луни Ребі Эльахира высочайшій мой указъ былъ изданъ, въ силѣ чтоб по-ступано было по постановленному трактатомъ. И тако, какъ по прежде изданному высочайшему указу, такъ и по сему, коимъ вновь высочайше повелѣваемъ, чтоб неотменно поступаемо было по силѣ трактату, так же и више означенные вопреки трактата три тысячи пять сотъ пятьдесятъ крымскихъ левковъ выможенные, по справедливому разсмотренію отъ

вомянутого переводчика отискавъ, хозяевамъ возвращены быть имѣютъ; и впредь в противность трактата подобныхъ сему требованей и выможенной отнюдь не дозволять, и взятіе въ тюрьму російскихъ купцовъ, или какихъ другихъ претѣсненій и обидъ не токмо б недопускать, но всячески защищать и охранять оныхъ во исполненіи сего высочайшаго моего указа: тако въдайте и высочайшему знаку вѣрте.

Написанъ въ Константинополь въ первыхъ числѣхъ луны Зилка Адешеріфа 1167 году (въ среднихъ числѣхъ августа 1754 года).

К. Ц. А. Д. А. № 14645.

VI.

Високородний и високо Повелителний Господинъ Господинъ Генераль Лейтенантъ, Киевской Губерней Генераль Губернатор и Ковалеръ Леонтиевъ все милостивѣйший Намъ патронъ и благонадежный добродѣю.

Уклонъ Нашъ воинскій належитий вашему високо Повелителству доземно воздаемо, при которомъ по должности Нашей Вашему Повелителству симъ представляемъ, что сего настоящего года от тотарской стороны и от турецкой намъ войску жаднихъ ванътажевъ не показавалось и, якъ видимъ по изданнымъ к намъ копиямъ от его високо Повелителнаго Господина генераль фелтъ маршала и ковалера фонъ Лесія по заключенномъ мирномъ трактатемъ, уповаемъ, что и в предъ не покажется, со обоихъ сторонъ неприятелскихъ дѣйствъ. Особливожь о семъ вашему високородію объявляемъ, что, за непропустомъ у Малороссію сквозъ ленѣю, при кошѣ нашемъ ни з Малороссіи а ни з полской стороны жаднихъ привозовъ не имѣтсѣя, и едно толко за тимъ однимъ непропустомъ, не толко без одежного платя нужда состоитъ, але найпаче и во всякихъ припасахъ належитихъ к нашему употребленію ничего не можна достатъ купить за денги, и в томъ Ми войско не въдаемъ, для якої мѣри такого пропусу ни нашимъ козакамъ у Малороссію а ни з Малороссіи людямъ не мѣтсѣя до Коша нашего, за що Ми войско до вашего високородія вдючися, всепокор(но) упрошаемъ, по своей високой Милости наволте ордерами вашими поважными где надлежитъ предложитъ, даби нашимъ от Коша ходящимъ козакамъ з пашпортами везде бил би показванъ сво(бо)дний по Днепру и сквозъ линѣю пропуст; почему за сіе вашему високо Повелителству извѣствуемъ, ижь то сего настоящаго года януарія минувашаго, в среднихъ числахъ, козаки войска Нашего Запорожского низового курѣнніе пашковѣскіе Гаврило Кобеняк, Яцко Бобошко, и Данило Кривий, зпросивши от нас атамана кошового, у Малороссію подорожний пашпортъ, поишли били для прикуповъ в города малороссійскіе, где за непропустомъ сквозъ ленію, повернувшись вспят, покусилис з тимъ пашпортомъ пойти у полскіе города, а прибывши у повѣтъ Чигринскій, до села Калантаева, и з Каланътаевскимъ жителемъ Алексѣемъ Косминюю совокупившись, взяли пашпортъ от староства Чигринского прохожой, з которимъ в глибо полскихъ городовъ потрактававши, наш

данный войсковий пашпорт в Калантаевѣ оставили, а прибывши з оными до Бѣлой Церкви, по уданню нѣкоторыхъ людей, тамошніе полской релѣи обретающіеся командири, не появивши вѣри оному пашпорту, вишь прописныхъ нашихъ козаковъ и калантаевского жителя Космину и не малую ихъ в худобѣ и денгахъ субстанцію под арешть забрали, пооблаковавши ихъ за гайдамакъ. Того ради Ми Атаманъ Кошовий такую рѣчь и забор козаковъ нашихъ во обявность доносячи, падши до стопи ногъ вашего високо Повелительства, всепокорно упрошаемъ, онымъ би нашимъ козакомъ глупой ихъ такой поступокъ простит, и нашего Кошовского купно з Костанѣтиемъ Малашевичомъ, (покойного Івана Малашевича жь братомъ роднимъ) прошенія не презрѣть, и по високой своей милости, яко в близости находитесь, изволте вашимъ поважнымъ ордеромъ до Бѣлой Церкви к тамошнимъ командирамъ за тихъ нашихъ козаковъ причинно заслать, даби они изволили по вашему ордеру з под арешту нашихъ козаковъ и всю ихъ субстанцію отпустить, зачимъ Ми войско, покорную нашу просьбу вторично уносячи, вашему високо Повелительству за таковую показанную високую милость, подолжности нашей, елико сила вспоможеть, всякими благими образи пишемось отслужоват на всегда.

Вашего високо Повелительства покорний слуга Іванъ Фомѣичъ Атаманъ кошовий войска запорожского низового з товариствомъ.

З коша марта 24 д. року 1740.

К. Ц. А. Д. А. № 14670 ар. 4—5.

VII.

В Киевскую Губерскую Канцелярию.

Доношение

Сего июня 2-го дня атаманъ кашевои Іванъ Фомичъ писмомъ своимъ ко мнѣ объявлялъ, уведомились они чрезъ людей, что ихъ запорожцовъ с рыбою в Малую Росию не пропускають, и просятъ темъ, чтобъ ихъ в Малую Росию с рыбою пропустит, а сего ж июня 3 дня из мишурнорожского ретражмента капитанъ Булгаковъ репортомъ своимъ ко мнѣ объявилъ же, что прибыли из Сечи разныхъ куреней запорожскихъ козаковъ при дватцети пети данныхъ от кошевого атамана означенного Івана Фомича пашпортахъ: Еремей Толсты, Семен Черны, Мартын Шиповаль с товарищи и с челядники девяноста человекъ на девяноста возахъ с рыбою, и оные де козаки, приежаючи, объявляютъ, что за неимениемъ где купить хлеба претерпевають немалую нужду и слезно просятъ, хотя бы повелено имъ возы с рыбою до Переволочной пропустит, и оные дѣ запорожцы объявляютъ, что в Сече состоит благополучно и находятца все здоровы, токмо я безъ указу Киевской Губерской Канцелярии на сю сторону Днепра пропустит не смею, о чемъ от меня прошедшего мая 23 и 27 чисель доношениемъ преставлено, на которые и по ныне в получении резолюцы не имею, с которого ихъ прошения при семъ в Киевскую Губерскую канцелярию сообщаю точную копию и о пропуске на

сю сторону Дняпра означенных запорозцовъ, какъ ныне такъ и впредь приезжающихъ, требую отъ Киевской Губернской канцеляри Ея Императорскаго величества указу, на что и ожидать буду резолюцы.

Брегадиръ Данило Опачининъ. Июня 3 дня 1740 году.

К. Ц. А. Д. А. № 14670 ар. 17.

VIII.

Превосходителній Господинъ Генераль Маіоръ ¹⁾.

Прошлого октября отъ 23 числа по писму господина дѣйствительнаго статскаго совѣтника Толстова объявлено, что о проявившейся въ Сѣчи запорожской опасной болѣзни извѣстія получены, однакъ того ж числа Атаманъ Кошевій войска низоваго запорожскаго с товариствомъ репортовалъ, яко то произнесено отъ престопа родства напрасно, а по осмотру де лѣкарскому умерло тогда пять человекъ козаковъ зъ горячки и фебри, но и потому посланнымъ отъ мене къ оному Атаману Сѣчи запорожской з старшиною и товариствомъ ордеромъ наикрипчайше притверждено имѣть отъ той опасной болѣзни крѣпкую предосторожность, и вслучай, чего Боже сохраны, открытія оной принять ко утишенію и неразширенію онаго зла, тамъ и в другихъ мѣстахъ, всѣ мѣры, никого в опаснія мѣста и с оныхъ не выпуская, но соблюдая высочайшіи Ея Императорскаго величества интересъ, чинить должное распоряженіе на основаніи Ея Императорскаго величества указовъ, с которихъ тогда жъ, якія могли по Генеральной Канцеляриі сискатись, и копій сообщены, в томъ числѣ и с пункта Губернаторской инструкціи что до мороваго повѣтра принадлежить, при чемъ писалъ я къ господину дѣйствительному статскому совѣтнику Толстому, дабы в случаѣ депрама (sic) оказавшейся в Сѣчи оной болѣзни неоставлено ко предостереженію отъ оной и недопущенію до распространенія употребить надлежащихъ мѣръ и поставить, гдѣ подлежить, нарочніе для того застави, взявъ надлежащее число когда надобно из командъ имѣющихъ ся тамо малороссійскихъ козаковъ или и регулярныхъ войскъ, но что по тому послѣдовало извѣстія, я неимѣю. А сего ноября 6 дня господинъ генераль Аншефъ и ковалѣръ Стрешневъ при писми своемъ чрезъ нарочнаго прислалъ ко мнѣ копію репорта изъ полученнаго господиномъ генераломъ лейтенантомъ графомъ Дивіеромъ отъ находящогосъ въ мѣстечку Богородичномъ маіора Какурина, котормъ онъ представляетъ, какъ по увѣдомленію самого Атамана Кошевого, так и по объявленію на вопросъ лѣкарскій тамошняго судіи, что в Сѣчи запорожской точно опасная болѣзнь оказалась и нѣсколко де человекъ чумаковъ отъ той заразы по степи близъ и вдалѣ отъ Сѣчи померло, в Сѣчи жъ де в разныхъ мѣстахъ, кромѣ куреней, скоропостижно нѣсколко душъ, а другія, отъ горячки будучи болнія по неделѣ и болше, померли жъ и о прочемъ, какъ пространнѣе в ономъ репортѣ прописано, при чемъ де отъ него господина генерала аншефа и ковалѣра Стрешнева подлежащее распо-

¹⁾ Київський обер-комендант Лопухін.

ряженіе учинено и велено вездѣ, какъ на линѣи и впротчихъ мѣстахъ, гдѣ оніе запорожци проиждь имѣють, не пропускать безъ указной карантинны, и требоваль и моего такова же подтвержденія, о пресѣченіи малороссійской коммунѣкаціи з Запорожью. Другимъ же писмомъ оной господинь генераль аншефъ и ковалѣръ Стрешневъ по репорту к нему господина генерал лейтнанта графа Девіера объявляетъ, яко де и находящимся на Никитинской и Царицанской заставахъ обер афицерамъ о не-пропуске пребывающихъ к тѣмъ заставамъ всякого званія людей и зо всѣхъ мѣстъ никого нисчемъ безъ видержанія полной шестинедельной карантинны и безъ осмотру и атестату лѣкарскаго, ибо де и в кримскихъ мѣстахъ опасная болѣзнь проявилась, подѣтверждено, при чемъ подтвердилъ и к атаману Кошевому с товариствомъ, чтобъ запорожци мимо учрежденныхъ заставъ не под какимъ выдомъ в другихъ мѣстахъ не произжали и такія своеволства и непорядки, какъ де, находящихся от ландмилицкой команды для содержанія учрежденного на поланскомъ мосту караула полковыхъ служителей опредѣленія к тому мосту от войска запорожского писарь Андрей Толстикъ с козакамы, едучи изъ слободы Новоселицы, караулныхъ браныл и приехавъ къ караулу говорилъ, я де курень ввесь размечу и сожгу, а вась с капраломъ всѣхъ в воду посажу, от чего де та команда принуждена в страхе, конечно пресѣчены были и с нымъ писаремъ по указамъ поуступлено бѣ было; чего ради посланнымъ от мене к Атаману Кошевому войска низового запорожского з старшиною и товариствомъ ордеромъ найкрѣпчайше подѣтверждено, от оной проявившейся в сѣчи запорожской опасной болѣзни возимѣтъ найсрочайшую предосторожностъ, и недопусая оной ко распространенію, чего Боже сохрани, употребить силніе мѣри, для чего болныхъ людей от здоровыхъ тотъ часъ отлучить и имѣтъ на то крѣпкіе застави и подѣтверженія и дабы никого изъ сѣчи безъ указной карантинны и безъ осмотру лѣмарскаго и свидѣтельства отнюдъ пропущаемо не было, а самоволно запорожци проездит мимо заставы всѣми мѣри воздержаны бѣ были, для чего о томъ имъ крѣпкое учинить притверженіе и тѣмъ, что всякой козакъ показавшійся в такомъ самоволіи, смертной казны миновень не будетъ: писма ж якіе куда посилать потребностъ указать, отправлять с надлежащою потому ж осторожностію, отдавая на застави чрезъ огонь и въ протчемъ всемъ поступать с крайнимъ радѣніемъ, какъ того височайшій Ея Императорскаго величества интересъ требуетъ и какъ указами Ея Императорскаго величества и прежними наставленіями в такихъ случаяхъ поступать велѣно, съ якихъ наставленій при прежнемъ моемъ ордеріи и копіи къ нему Атаману сообщены; означенного ж писара Толстика, за извѣслѣдованіемъ, за вишь показанную караулную брань и похвалки, жесточайше наказать, а и другимъ запорожскимъ козакамъ накрѣпко запретить, дабы того впрод отнюд чинено не было под смертнію казнію, и проходи мимо учрежденіе заставы запорожскихъ козаковъ вовся пресѣчь; во всѣхъ малороссійскіе полки особливо от мене посланы с крѣпкимъ подѣтверженіемъ ордеріи, дабы от той проявившейся в Сѣчи Запо-

рожской опасной болѣзни принята была найсрочайшая по указамъ предосторожност и опасеніе, для чего бѣ малороссійскіе жители впредь до утишенія оной в Сѣчь запорожскую и в другіе томошніе мѣста ни за чѣмъ не ездили и не ходили, чего наблюдать крѣпко полковым канцеляріямъ и сотеннымъ правленіямъ, а в пограничных мѣстах учредить для того крѣпкіе заставы и караулы, приумноживъ гдѣ надобно потребное число сверхъ нинѣ опредѣленныхъ козаковъ и к нимъ придавъ надежныхъ и писменныхъ комендировъ, и к большому числу команды опредѣлять и настоящихъ сотниковъ, давъ имъ наставленіе, чтобъ они отсюда впредь до указу никого ни за чѣмъ въ тамошніе опасніе мѣста не отпускали, а и проѣзжающихъ с тѣхъ мѣстъ сюда тожъ безъ указной карантинны и безъ пашпортовъ и лѣкарскихъ осмотровъ и свидѣтельствъ не пропускали, а ежели бы кто могъ безъ пашпорта явиться, то съ осторожностію допрося, буде бы оказался вышедшимъ зъ опасныхъ мѣстъ, то такового тотъ часъ отлуча заключить в отдаленномъ мѣстѣ подъ карауломъ, а ежели не с опасныхъ мѣстъ, то поступать с такими по указамъ и моимъ ордерамъ; и когда бы посему дѣлу от генералитета для лутчей осторожности по распоряженію ихъ требованобъ какого от малороссійскихъ полковъ вспоможенія, то не о(т)писываясь сюда исполнять конечно безъ всякого замедленія, дабы иногда чрезъ переписки не послѣдовало въ интересахъ упущенія, токмо по исполненіи ко мнѣ репортовано бѣ; слѣдуеми жъ сюда от толь, а особливо изъ сѣчи запорожской, писма велено бѣ пропускать с надлежащою предосторожностію и осмотромъ, какъ о томъ в прежнихъ годахъ доволнія были наставленія, и во всемъ томъ такъ вѣрно и радѣтельно поступать, какъ того высочайшій Ея Императорскаго величества интересъ требуетъ и губернаторскою инструкціею и указами повелѣно и сіе исполнить сколь можно скорѣе и мало неоткладая, а о учиненіи таковажъ во всѣхъ заднѣпрскихъ мѣстахъ распоряженія и къ господину действителному статскому совѣтнику Толстому от мене писано, дабы неоставлено учинить надлежащего опредѣленія и ко учрежденію потребныхъ заставъ во всѣхъ тамошнихъ мѣстахъ паче к непропуску никого безъ указной карантинны и безъ осмотровъ и вѣрныхъ свидѣтельствъ изъ Сѣчи запорожской употребить изъ регулярныхъ командъ или и козаковъ, коихъ в заднѣпрскихъ мѣстахъ дви тысячи состоятъ, дабы чрезъ таковы осторожности до распространенія оной опасной болѣзни в здоровыхъ мѣстах, чего Боже сохраны, отнюдь не допустить, и с таковыми опасными мѣстами сообщеніе вовся пресѣчь, равнымъ же образомъ, чтоб и по днепровскимъ форпостамъ потребное для оной опасности учрежденіе воспослѣдовало, о томъ вашему превосходительству объявляю, а о таковой же предосторожності и в Новую Сербію к господину генералу лейтнанту Хорвату, и ко извѣстію къ господину генералу Аншефу и ковалѣру Стрешневу писано и о всемъ томъ Ея Императорскому величеству донесено.

Вашего Превосходительства ко услугамъ готовій графъ К. Разумовскій, 1760 года ноября 7 дня Глуховъ.

К. Ц. А. Д. А. № 16156, арк. 387—89.

IX.

По секрету.

В Киевскую Губернскую Канцелярію

Репортъ

От 22 прошедшого ноября Киевской Губернской Канцеляріи занесенно было о благополучном состояніи в Сѣчи Запорожской с прошеніем свободних проездов и коммунѣкаціи з зимовниками да и просили подлинного о нанесенних сумнителствах освидителства чрез лѣкарей, а поже с того вышписанного 22 ноября по сие 9 числа декабря, какъ по всеи сѣчи запорожской по куреням, такъ и по базарамъ и в круг коша по всем степним и луговим зимовникам, також в Кодаках и в Самарах, по репортам обстоит благополучно и никакой опасности не оказалась и в народѣ здесь по кошу и по зимовникам во всем здорово, в Сѣчи ж добровольно по болезням обикновенно, чего напред всегда во всякой день по многолюдству тут бывало довольно умерших, по совершенной справки, от означенного 22 дня декабря по сие число чрез семнадцать день человекъ и десяти не умерло, а всего именно в базарах шинковом и крамномъ козаков семь да два монаха преставились по обикновенним болѣзням без всякой заразы и не скоропостижно, ибо по неделѣ и по болше болѣзновали и похороненны, о которых в достовѣрие, да и что в базарах сѣчових благополучно и заразы никакой нѣтъ, и скоропостижно нѣхто нинѣ не умирает и народъ здоров, с кого подлежало взяти сказки, ис которых при сем копіи за справкою прилагаю Киевской Губернской Канцеляріи, покорно прошу здешній кошь поблагополучности от окруженных караулов повелѣтъ свободит и командъ сюда напрасно не умножат, пропуски чинит и коммунѣкаціи з зимовниками имѣтъ, даби долшей нужди и голоду войско запорожское терпѣтъ не могли, а особливо по нинѣшним важно извѣстиям осторожностям от ордъ татарских и замислах худих хана крымского, что в нинѣшнюю наступающую зиму, когда стануть реки днепръ и протчие, то в великих опасениях и роспоряжениях в отпорѣ и недопущеніи в граници от нечаянного нападенія здешнему всему войску быть подлежит, чего и наблюдат недрѣманно стараетца кошь запорожскій и войсковое воинское приготовление и обикновенная осторожность во всем хотя готово, однакъ ежели всего запорожского низового войска главній кошь будет в запертѣ за караулами и сообщатца собираются войску и распоряжения учинит будет всем подчиненным от коша и от куреней нельзя, то при нечаянном случае (от чего Боже сохрани) не послѣдовало б безпорядочной худости и ущерба, колми ж паче и до ближних границь вреда, во убѣжаніе и осторожность всего того по благополучному здешнему состоянію, да яко степное и пограничное мѣсто, милостивым разсмотреніемъ и скорѣишим о вышписанном повеленіем чрез нарочних покорнѣйше просим не оставит, чего имеем и ожидаем, а о сем къ его ясневелможности высокоповелителному господину господину гет-

ману разних ординов кавалеру сиятелишшому графу Кирилу Григори-
евичу Разузовскому и къ его высокопревосходителству господину гене-
ралъ лейтенанту двора Его Императорского Высочества камергеру графу
Петру Антоновичу Девиеру и в другие кои подлежало мѣста писано.

Атаманъ Кошовій Алексѣи Бѣлицкій с товариствомъ

Декабрь 9 дня 1760 году.

К. Ц. А. Д. А. № 15186 ар. 55—6.

Х.

Копия.

1760 году декабря 9 — д. ми нижеподписавшияся съчи запорожской
базарние Атамани в Канцелярии войсковой объявили, что хотя проне-
слось било эхо, якобы в Съчи опасная болѣзнь продолжалас, однак от
оной вездѣ и в наших вѣдомствах в базарах состоить по блакости
божеской благополучно и вмѣрающихъ з опасности козаков, кромѣ
з обикновенныхъ болезней, коихъ всехъ сем человекъ от 22 ноября по
сие 9 числа декабря чрез 17 день померло, нѣдинога нѣтъ, а скоропо-
стижно нѣкто не умер и ввес народ здоровъ, опасности ж никакой не
предвидится, что показали самую сушую правду и подписались.

На подленной тако-атамани базарние: шинкарский Петро Остроухъ,
крамарский Ониско Шулга, рѣзницкій Гаврило Полтавский, а вомѣсто
ихъ неграмотныхъ по ихъ прошению подписался козакъ куреня Незамай-
ского Корнѣй Волинка.

С подлинною свидѣлствовалъ войсковій писарь Артемій Василювъ.

К. Ц. А. Д. А. № 15186, ар. 57.

ДО ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ СОТНІ КИЇВСЬКОГО ПОЛКУ.

По Хмельниччині, коли українська старшина в значній своїй частині знеохочена до підданства Москві, шукала знову спілки з Польщею, а почасти з Туреччиною, на правому березі Дніпра за Гетьманщиною Лівобережною залишилася тільки невелика територія коло Київа. Цю територію хотілося Росії за всяку ціну залишити під своєю владою і вона всіма силами домагається досягнути цього на обговоренні в Андрусові умов перемир'я. Але ні сам цар, ні, тим більше, його уповноважені, не мали надії відстояти цю територію. Через те 1666-го року цар Олексій Михайлович писав Нащокіну, щоб той відступив Київське воеводство, а в разі, коли це Польщу не вдовольнить, то навіть і Київський повіт, а в крайньому разі й сам Київ, хоч проте наказував спробувати відстояти його за всяку ціну (місто з околичними монастирями)¹⁾.

Як відомо, умовою 1667-го року Київ було відступлено Росії на 2 роки, — до 1669 р. Правда, територія довкола Київа за умовою залишилася надзвичайно мала: тільки одна миля довкола міста; але, немає сумніву, що в дійсності залишили територію далеко більшу. Напр., Васильків у ці часи все-ж належав до Росії; не дурно 1671-го року полковник польський Пиво-Запольський нападає на це місто й нищить його²⁾.

Але повернути цю територію, не вважаючи на всі упоминання та старання, вже Польщі не пощастило. За умовами 1670-х років вона залишилася за Росією, це навіть признала й Туреччина своєю умовою 1681-го року. Територія ця визначена за цією умовою вже в далеко ширших межах, аніж раніше; а саме, тут названо такі містечка, як Васильків, Трипілля, Стайки з селами, а на північ від Київа м. Радомишль та Дідовщина³⁾.

Ще більш поширилася ця територія у 1680-х роках. До цього часу вищезазначені міста вже збільшилися, довкола них у спустошених колись місцевостях з'явилися села й слободи, зросла людність і осад. Отже, коли 1685—6-го років стали договорюватися остаточно про цю територію, то відразу поветали суперечки за це між Польщею та Росією. Але

¹⁾ Солов'єв, Історія Рос. кн. III, с. 174.

²⁾ Костомаров, Руїна, с. 177; порівн. в статті Руліковського про Васильків, Sl. Geograf., т. XIII.

³⁾ Солов'єв, кн. III, с. 854.

оскільки Росія покликала на те, що польський король умовами Журавинськими відступив усю Україну Туреччині, а та віддала вищевгадану територію Росії, а також оскільки Польщі обставини не дозволяли виступати рішуче, — то 1686-го року підписали остаточну мирову угоду. Нею територію Росії на Правобережжі закріплено вже в нових межах. А саме, кордон тепер мав іти так: „вверхъ Кіева берегъ Днѣпра, почавъ отъ устья р. Ирпеня, которая въ Днѣпрѣ впадаеть, внизъ Днѣпромъ городами съ Трипольемъ и Стайками и за Стайками также Днѣпромъ внизъ миля, а оттуда от Днѣпра, почавъ, прямимъ черезъ поля путемъ, по пяти миль въ ширину, а отъ того мѣста также ведучи полемъ прямо до р. Стугны“, і „около Кіева всѣ земли, которыя сути между р. Ирпенемъ и Стугною, или Стульною, даже по Васильковъ, и тому мѣстечку Василькову и отъ него вверхъ, отъ берега р. Стугны въ поле, какъ Васильковъ стоятъ, на полмили выше и оттуда полемъ прямо къ берегу Ирпеня черта ведена быть имѣеть“¹⁾. Як бачимо, територія значно поширилася. Ми бачимо вже певну смугу землі біля Дніпра нижче Стугни. До того офіційно запротокольовано відступлення до Росії Василькова з його землями. Після умови фактично були зайняті землі між Стугною та Унавою по Мотовилівку та землі коло Германівки і Кагарлика²⁾.

Згодом, найбільш у XVIII ст. територія ця, що ввіходить до складу Київського полку, як окрема Київська сотня, починає знов поширюватися. Ішло це поширення головне двома напрямками: по-перше до р. Унави, між Стугною й Ирпенем, — цю колонізацію провадили переважно монастирі, і по-друге в південному куті Київської сотні по р. Красній; тут переважно Київські коменданти та генерал-губернатори.

В першому напрямку фактичний кордон посувається далеко на захід. Візьмімо хоч-би Мотовилівку. За точним виразом умови 1686 р. кордон мав проходити на півмилі вище од Василькова. Тимчасом, людиність Мотовилівки, що покозачилася за Хмельниччини, не хтіла піддаватися польському дідичеві, що повернувся до цього села, та й виселилася на той бік Стугни³⁾. І хоч ця територія мала відійти до Польщі, та Польща не мала реальних сил захопити її. З цього скористалися ченці Київо-братського монастиря, вони захопили цю, сьогобічну, Мотовилівку собі й випрохали потвердження в гетьмана Скоропадського, під тим претекстом, що вона оселена на землях їх, у дачах Плисецьких. Всі протести козаків були ні до чого і вони надалі стають підданими монастиря⁴⁾.

Такий спосіб обертати певні поселення в свої, підданські, а так само залучати їх до території й управління Київської сотні полегшувало монастирям те, що їм належали великі маєтності й по той бік кордону. Отож, оселяючи невеликі слободи й хутори на цих своїх землях і звязуючи їх управління з більшими своїми економічними центрами, мана-

¹⁾ Полн. Собр. Законѡвъ, т. II, с. 774.

²⁾ Рукоп. від. ВБУ., підв. док. № 1525 („Копія“).

³⁾ Стаття Рулікѡвського Sl. Geograf. т. VI, с. 748. ⁴⁾ Ibidem.

стирі тим самим відсувають наперед невиразно означену границю; з другого боку досягають вони цієї мети й постійним звязком з своїми закордонними селами та слободами. Через те, надто в перші часи (кінець XVII ст.), коли польська влада ще не дуже уважно стежить за кордоном, він поволі затирається й стає невиразним. Правда, це не завсіди щастить монастирям; напр., Київсько-Печерському монастиреві так і не вдається прилучити до своєї Васильківської волости своє закордонне с. Барахти; але все-ж такі випадки захоплення земель, можна думати, трапляються часто. І як-раз у цьому районі, навіть пізнішими часами, коли польський уряд дбав за кордони більше, він скарживсь, що у Фастівському ключі границю пересунено з Стугни й Ірпеня на Унаву¹⁾.

У південному районі зміни кордону ішли иншим шляхом. Головна справа повстала тут з м. Обуховим. Як за Андрусівською умовою 1676, так і за Гримультовською 1686 р., це місто мало належати Польщі; але мешканці цього міста не захтіли підлягати владі дідича й почали бунтувати й повставати. З цього очевидячки, скористалися Київські оберкоменданнти та й захопили це містечко з територією собі²⁾. Надалі це місто з округою стає, так мовити, ранговим наділом Київських оберкомендантів та генерал-губернаторів³⁾.

Очевидячки, як-раз через це, генерал-губернатори та, головне, оберкоменданнти з усіх сил намагаються збільшити тутешню територію. Поволі, наступаючи, можна думати, по р. Красній, вони вривуються гострим і глибоким клином⁴⁾ у глиб польських земель, переносячи тим самим прикордонну лінію далеко вглиб країни⁵⁾, можна думати, аж до Германівки.

За ними йшли і инші власники; так заснують нові села монастирі, як, напр., Софійський катедральний с. Верем'є; або козацька старшина, як сотник Київський Гудима — слобідку Гудимівку⁶⁾.

Особливо поширився цей південний кут близько середини XVIII ст. Розклад консистенських дач у Київській сотні за 1756 рік називає навіть серед маєтностей Київсько-Софійського катедрального монастиря „деревню“ Германівку⁷⁾. Але гадати, що це стосується до містечка Германівки, підстав немає. Це містечко ввесь час належить польським магнатам, а коло середини XVIII ст. стає старостинським⁸⁾. Швидше можна припустити, що ця невеличка „деревня“, — вона нараховує всього 14 дворів, — повстала десь коло Германівського⁹⁾ форпосту (нижче од Обухова), через що й дістала назву Германівки.

¹⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. 3, с. 319—20.

²⁾ Стаття Руліковського Sl. Geograf., т. VII, с. 358.

³⁾ Див. у Рум'янцівському описі про Обухів та в документах на нього (переховується в рукоп. відділі Бібліот. ім. Антоновича, при I-му відділі У. А. Н.).

⁴⁾ Руліковський каже, що аж до р. Насташки, але це мабуть перебільшено: Sl. Geograf., т. VII, с. 358.

⁵⁾ Ibidem. ⁶⁾ Видко це хоча-б в Рум'янців. опису цієї слобідки.

⁷⁾ Порівн. Лавр. арх., вотч., спр. № 2176. арх. 8—10. ⁸⁾ Sl. Geogr. т. III, с. 65—6.

⁹⁾ Згадує про цей форпост, правда, для пізнішого трохи часу, огляд кордонів Київської сотні, що його подає Андрієвський в „Истор. матер.“, в. IV, с. 51.

КАРТА КИЇВСЬКОЇ СОТНІ КИЇВСЬКОГО ПОЛКУ.

- - - - - Приблизн. кордон Андруків. і Гремубт. умов.
 Фактичний кордон середини XVIII ст.
 - - - - - Кордон, що його встановила комісія 1783 р.

ПОЛЬСЬКА

ДЕРЖАВА.

стирі тим самим відсувають наперед невиразно означену границю; з другого боку досягають вони цієї мети й постійним зв'язком з своїми закордонними селами та слободами. Через те, надто в перші часи (кінець XVII ст.), коли польська влада ще не дуже уважно стежить за кордоном, він поволі затирається й стає невиразним. Правда, це не завсіди щастить монастирям; напр., Київсько-Печерському монастиреві так і не вдається прилучити до своєї Васильківської волости своє закордонне с. Барахти; але все-ж такі випадки захоплення земель, можна думати, трапляються часто. І як-раз у цьому районі, навіть пізнішими часами, коли польський уряд дбав за кордони більше, він скарживсь, що у Фастівському ключі границю пересунуто з Стугни й Ірпеня на Унаву¹⁾.

У південному районі зміни кордону ішли іншим шляхом. Головна справа повстала тут з м. Обуховим. Як за Андрусівською умовою 1676, так і за Гримультовською 1686 р., це місто мало належати Польщі; але мешканці цього міста не захтіли підлягати владі дідича й почали бунтувати й повставати. З цього очевидячки, скористалися Київські оберкоменданти та й захопили це містечко з територією собі²⁾. Надалі це місто з округою стає, так мовити, ранговим наділом Київських оберкомендантів та генерал-губернаторів³⁾.

Очевидячки, як-раз через це, генерал-губернатори та, головне, оберкоменданти з усіх сил намагаються збільшити тутешню територію. Поволі, наступаючи, можна думати, по р. Красній, вони вривуються гострим і глибоким клином⁴⁾ у глиб польських земель, переносячи тим самим прикордонну лінію далеко вглиб країни⁵⁾, можна думати, аж до Германівки.

За ними йшли і інші власники; так заснують нові села монастирі, як, напр., Софійський катедральний с. Верем'є; або козацька старшина, як сотник Київський Гудима — слобідку Гудимівку⁶⁾.

Особливо поширився цей південний кут близько середини XVIII ст. Розклад консистенських дач у Київській сотні за 1756 рік називає навіть серед маєтностей Київсько-Софійського катедрального монастиря „деревню“ Германівку⁷⁾. Але гадати, що це стосується до містечка Германівки, підстав немає. Це містечко ввесь час належить польським магнатам, а коло середини XVIII ст. стає старостинським⁸⁾. Швидше можна припустити, що ця невеличка „деревня“, — вона нараховує всього 14 дворів, — повстала десь коло Германівського⁹⁾ форпосту (нижче од Обухова), через що й дістала назву Германівки.

¹⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. 3, с. 319—20.

²⁾ Стаття Руліковського Sl. Geograf., т. VII, с. 358.

³⁾ Див. у Рум'янцівському описі про Обухів та в документах на нього (переховується в рукоп. відділі Бібліот. ім. Антоновича, при I-му відділі У. А. Н.).

⁴⁾ Руліковський каже, що аж до р. Насташки, але це мабуть перебільшено: Sl. Geograf., т. VII, с. 358.

⁵⁾ Ibidem. ⁶⁾ Видко це хоча-б в Рум'янців. опису цієї слобідки.

⁷⁾ Порівн. Лавр. арх., вотч., спр. № 2176. арх. 8—10. ⁸⁾ Sl. Geogr. т. III, с. 65—6.

⁹⁾ Згадує про цей форпост, правда, для пізнішого трохи часу, огляд кордонів Київської сотні, що його подає Андрієвський в „Истор. матер.“, в. IV, с. 51.

КАРТА КИЇВСЬКОЇ СОТНІ КИЇВСЬКОГО ПОЛКУ.

----- Приблизн. кордон Андруків. і Гремубль. умов.
 ФАКТИЧНИЙ КОРДОН
 середини XVIII ст.
 - - - - - Кордон, що його
 встановила комісія 1783 р.

ПОЛЬСЬКА

ДЕРЖАВА.

Кордон, як уже згадано, виразних ознак не мав. Як відзначено ці межі наприкінці XVII ст., на жаль, відомостей, немає; але можна думати, що таким самим способом, як у середині XVIII: а саме, вздовж кордону йшов викопаний вал („валок“) ¹⁾. Звичайно, така межа не довго могла тривати. Ці вали, можна гадати, були неглибокі, а від частих переходів, випасання часом на них худоби, дощів, то-що вони мусіли спливати, обсипатися й поволі цілком зникати. Від часу до часу доводилося їх поновляти, спираючись здебільшого на пам'ять старожилів ²⁾, причому відновлювано кордон, звичайно, не завсіди правдиво. Вздовж цього валу на певному віддаленні стояли форпости, вартові редути, маяки, здебільшого хати, оточені палісадами з вежами й рогатками ³⁾, що підлягали вже певним більшим форпостам, які перебували в найближчих до кордону містечках та селах.

Як ми бачили, фактичний кордон далеченько врізавсь у територію Польської держави. Це викликало невдоволення в польських урядових і, головне, поміщицьких колах. Особливо хвилювалися й допоминалися цих земель на соймах колишні їхні власники, які тепер, коли відроджувалося шляхетське господарство, дуже боляче відчували втрату своїх маєтностей. Під їх тиском польський уряд починає вимагати, щоб кордон виправлено і, нарешті, в 1780-х роках дістає на це згоду Росії. Року 1783-го з'їздиться певна Комісія й починає встановлювати давні кордони, відзначаючи їх певними стовпами, як з боку України так і Польщі, і певними редутами, точно занотовуючи лінію кордону ⁴⁾. Розпочинається, очевидно, певна боротьба поміж комісарами. Польські комісари намагаються встановити кордон 1686-го року, російські одвоювати фактичну лінію середини XVIII ст.; кінець-кінцем приходять до компромісу: урізується, — принаймні *de jure*, той гострий клин, що захопив землі Польської держави по р. Красній і почасти землі по р. Унаві, але в інших місцях лінію кордону затверджено мало не ту саму, що вже фактично була існувала. Навіть Обухів лишається за Росією ⁵⁾. Нова лінія кордону починається від Дніпра нижче од Стайок, далі йде на Черняхів і коло нього, залишаючи його Росії, далі на захід від Красного на Обухів, далі, не доходячи його, на Гудимівку й на Стугну. Далі лінія переходить на лівий берег Стугни, проходить коло Ханбекова, після якого знов переходить на правий берег Стугни і йде проти польського села Барахт. Перейшовши знов на лівий берег, кордон іде до Мотовилівки, далі від вершини р. Стугни до річки Унави, і нарешті, правим боком Ірпеня до Дніпра ⁶⁾. Отже-ж втрати Росії проти фактичного попереднього кордону були невеличкі. До того-ж дуже сумнівно чи справді ці умови було переведено в життя, чи залишилися вони тільки на папері ⁷⁾.

¹⁾ Лавр. архів., вочч., спр. № 1762, від 1747 р.

²⁾ Ibidem, спр. № 1705.

³⁾ К. Ц. Арх. Давн. Актів, фонд Київ. Губ. Канц., № 10775.

⁴⁾ Андрієвський. Истор. матер., кн. IV, с. 49—59. ⁵⁾ Ibidem. ⁶⁾ Ibidem.

⁷⁾ Подаємо малу на якій видно всі кордони Київської сотні.

Погляньмо тепер на характер залюднення в Київській сотні. Треба сказати, що ця сотня дуже одрізняється від інших сотень як Київського полку, так і значною мірою цілої Гетьманщини. Вся сотня власне являє собою володіння небагатьох київських монастирів. Ми цілком не бачимо козаків, що колись, за Хмельниччини, траплялися тут у чималій кількості, напр. Васильків ¹⁾ був сотенним містом; не бачимо й вільних посполитих, сливе не бачимо й старшинського володіння. Власне, немає сумніву, що десь перед початком XVIII ст. тут цілком не було старшинського, а так само урядового (власне рангового) володіння. Але починаючи з цього століття з'являються володіння київських обер-комендантів та генерал-губернаторів, а за ними (хоч дуже небагато) й старшинські, — але ці володіння з'являються не коштом захоплення монастирських маєтків, а коштом польських земель.

Спинімося докладніш на цьому монастирському володінні. Для цього, вважаючи на те, що інших цілком повних реєстрів і описів Київської сотні не збереглося ²⁾, ми візьмемо той реєстр поселень, дворів і власників цієї сотні (опріч Київ), на підставі якого збирали консистенту за 1756 рік ³⁾.

Назва власника	Кількість сіл, містечок хуторів і слобід	Кількість дворів у них	%
Київо-Софійський Катедральний м. . .	23	1,109	27,8
К.-Печерський монастир	14	881	22,09
К. Флорівський м.	6	482	12,09
К. Братський м.	9	409	10,25
К. Золотоверх.-Михайлів. м.	10	246	6,17
К. Межигірський	6	207	5,19
К. Пустин.-Микольськ. м.	4	168	4,22
К. Кирилівський м.	1	77	1,94
К. Видубецький м.	2	53	1,33
К. Богослов. дів. м.	1	36	0,9
К. Петропавлівський м.	1	24	0,6
К. губернаторів і обер-коменданта .	2	257	6,42
Сотника Київ. Гудими	1	28	0,7
Полк. обозн. Гадяцького полку . . .	1	12	0,3
Разом	81	3,989	100

¹⁾ Максимовичъ, Собр. соч., т. I. с. 704.

²⁾ Найцікавіше наше джерело — Рум'янцівський опис мавмо ми що-до Київської сотні не весь; загинув опис трохи чи не половини сіл.

³⁾ Чернетку цього реєстра нам пощастило знайти в справі № 2176 (арк. 8—10) у Лавр. вотчин. архіві. У цій справі говориться про козачі команди, а головне про підвідну повинність з Київської сотні. Через те, що подібних документів взагалі обмаль, ми подаємо цей реєстр у додатку, нічого в ньому не проминаючи.

Як бачимо, найбільше володінь належало Києво-Софійському монастиреві. А втім треба зазначити, що коли взяти маєтки цих монастирів у цілій Гетьманщині, то на першому місці тоді різко виділяється К.-Печерська Лавра, яка тут у цьому реєстрі стоїть на другому місці.

Отже, мало не вся сотня належить фактично монастирям. Іншим власникам належить тільки 7,42% усіх дворів, — кількість порівнюючи незначна.

В інших сотнях Гетьманщини ми такої різкої переваги володінь монастирських не бачимо. Навіть у тих з них, де цих володінь найбільше, поруч з ними усе-ж різко виступають маєтки старшини, а так само козацтва.

Правда, згодом у Київській сотні і немонастирські володіння трохи збільшуються. Засновує потроху старшина нові слободи, купує хутори в київських міщан. Хоч заснують нові поселення й монастирі, але в меншій мірі; придбання-ж їх походять здебільшого від інших-же монастирів.

Дані Рум'янцівського опису для Київської сотні неповні. Ми маємо їх про 28 поселень, які вже згадано і в реєстрі 1756 р., і 12 новозаснованих, з них монастирських — 36, немонастирських — 4. Коли ми тепер підрахуємо кількість дворів у цих 28 поселеннях за відомостями 1756 року, то побачимо, що в них було 1.715 дворів, тимчасом як 1760-го їх є всього 1.585. Важко сказати, чим пояснюється це зменшення кількості дворів. Припустити, що дані Рум'янцівського опису неправдиві, підстав немає; отже-ж коли-б власники, побоюючись можливих фіскальних мотивів ревізії 1766 р., зменшували кількість дворів у подаваних відомостях, то тим більше зменшували-б вони відомості для реєстру 1756-го року, що мав виключно фіскальні мотиви, — збирання консистенти. Будь-що-будь, не спитуючись розв'язати це питання до краю, одзначимо тільки одну цікаву рису: тимчасом як кількість дворів у селах, котрі лежать у центрі й на сході сотні, загалом зменшилася, кількість дворів самих узграничних сіл за ці 10 років усе-ж-таки зросла. Напр.:

Назва села, містечка	Кількість дворів	
	1756	1766
Борки	17	21
Ст. Петрівці	21	28
Н. Петрівці	57	69
Васильків	252	304
Ханбеков	28	29
Обухів	200	241

Отже, зменшення людности по центральних місцях сотні можна почасти пояснити відпливом людности на околиці, але, річ безперечна, до краю цим питання не розв'язати.

Але взагалі порівнявши дані ревізій 1756-го і 1766 р., побачимо одне явище: тимчасом як кількість дворів у монастирських селах загалом зменшилася, в немонастирських зросла. Коли ми візьмемо приблизну кількість усіх монастирських дворів у 1766 р. (зменшивши кількість дворів 1756 р. на 8,6 % — це відсоток, на який зменшилася кількість дворів монастирських у тих селах, що опис їх до нас дійшов) — 3.375 дв., то побачимо, що двори немонастирські (302 дв.) становитимуть 8,2 %, проти 7,42 — у 1756 р.

Можна дати, що й далі відсоток немонастирських дворів де-далі все зростає. Так мало статися хоч-би тому, що декотрі монастирські села (як от, приміром, с. Офірна ¹⁾ Київсько-Братського монастиря), по тому, як переглянено кордон (1783-го року), принаймні *de jure*, залишилися на польському боці.

Та й не може бути сумніву, що урядові особи, встановлюючи кордони у 1783 році перед польськими комісарами, мусіли передусім дбати за свої села, маєтки хоч-би обер-комендантів і генерал-губернаторів, обстоюючи їх часто коштом монастирських сіл.

Але це сталося вже згодом, тоді, коли Київську сотню, рівночасно з усім давнім поділом Гетьманщини на полки та сотні, скасовано (1781 рік). Можливо, цим почасти й можна пояснити те, чом російський уряд погодивсь був переглянути кордони 1783-го р.: дбати за дрібніші інтереси Гетьманщини вже не було кому (нагадаймо хоч-би те, що цього року реорганізовано вже й самі козацькі полки); російський-же уряд, дбаючи за інтереси цілого, охоче міг поступитися невеличкими клаптями українських околиць. А втім, коли навіть цього 1783 р. і врізано на користь Польщі декотрі землі кол. Київської сотні, не тільки *de jure*, але й *de facto*, — то це великого значіння мати не могло, бо вже років за 10 згодом Правобережжя прилучено до Росії.

¹⁾ Андрієвській, Ист. мат., в. IV.

Додаток I.

„Выписка с учиненной полковой Киевской Канцелярии о консистенской дачи расположения 1756 г.“.

„Сотнѣ Киевской“.

Назва поселення	В л а с н и к	Кількість дворів
м-ко Печерське	Київо-Печерська Лавра	196
д. Совки	„ „ „	28
слобідка Кухмистерська	„ „ „	30
с. Пирогів	„ „ „	41
с. Хотів	„ „ „	58
с. Старі й Нові Безрадичі	„ „ „	98
м. Васильків і Застугнянські хуторі	„ „ „	252
с. Кожухівка й Бодаївка	„ „ „	40
с. Романівка	„ „ „	16
слоб. Багри	„ „ „	10
слоб. Білечі	„ „ „	8
д. Козив	„ „ „	19
Разом	„ „ „	796
с. Мишоловка	Київо-Печерський Больницький м.	15
м. Броварі	„ „ „	70
Всього	„ „ „	881
м. Трипілля	Київо-Софійський Катедральний м.	154
д. Злодіївка	„ „ „	20
с. Халеп'є	„ „ „	73
с. Койлів	„ „ „	26
с. Витачів	„ „ „	46
д. Верем'є	„ „ „	26
с. Черняхів	„ „ „	137
д. Жуківці	„ „ „	73
с. Красне	„ „ „	27
с. Долина	„ „ „	24
д. Германівка	„ „ „	14
д. Дерев'яна	„ „ „	39
д. Козіївка	„ „ „	16

Назва поселення	В л а с н и к	Кількість дворів
с. Рославичі	Київо-Софійський Катедральний м.	88
с. Занковичі	" " "	75
д. Мала Бугаївка	" " "	30
д. Крушинці	" " "	41
д. Мархилівка	" " "	20
с. Боярка	" " "	20
с. Жилани	" " "	27
с. Борщагівка	" " "	10
с. Зазимка	" " "	23
с. Погреби	" " "	22
Разом	" " "	1.109
с. Гвоздів	Київо-Пустин. Микольський ман.	84
с. Гатне	" " "	31
д. Борщагівка	" " "	28
.... ¹⁾ Микольська	" " "	25
Разом	" " "	168
с. Глевахі	Київо-Золотоверхо-Михайлів. м.	112
д. Данилівка	" " "	16
слоб. Данилівка	" " "	13
хут. Малютинка	" " "	9
д. Юр'ївка	" " "	18
с. Круковщина	" " "	14
хут. Віта	" " "	6
хут. Жорнівка	" " "	25
д. Забор'є	" " "	19
с. Борщагівка	" " "	14
Разом	" " "	246
м. Стайки	Київо-Братського монастиря	148
с. Плесецьке	" " "	102
с. Мотовилівка	" " "	109
с. Борщагівка	" " "	8

¹⁾ Слово цілком незрозуміле; може „пустинь“?

Назва поселення	В л а с н и к	Кількість дворів
с. Мостища	Київо-Братського монастиря	15
с. Офірна	" " "	10
хут. Стрітовка	" " "	6
слоб. Перевізна	" " "	6
хут. Сподарець	" " "	5
Разом	" " "	409
с. Борщагівка	Київо-Петропавлівськ. монаст.	24
Разом	" " "	24
Хут. Лютеж	Київо-Межигірськ. монаст.	16
д. Борки	" " "	17
д. Старі Петрівці	" " "	21
с. Нові Петрівці	" " "	57
с. Вишгород	" " "	87
слоб. Шевлівка	" " "	9
Разом	" " "	207
Звіринець	Київо-Видубецького монаст.	16
с. Лісники	" " "	37
Разом	" " "	53
с. Креничі	Богословського дівоч. монаст.	36
Разом	" " "	36
с. Ходосівка	Київо-Флорівського монаст.	55
с. Підгорці	" " "	65
с. Великі Дмитровичі	" " "	88
с. Малі Дмитровичі	" " "	57
с. Велика Бугаївка	" " "	189
с. Ханбеків	" " "	28
Разом	" " "	482
слоб. Плосьька	Київо-Кирилівського монаст.	77
Разом	" " "	77

Назва поселення	В л а с н и к	Кількість дворів
м. Обухів ¹⁾	Київ генер.-губерн. і оберкоменд.	200
Слоб. Губернаторська Воскресенська	" " "	57
Разом	" " "	257
с. Пещерів	Сотника Київ. Гудими	28
Разом	" " "	28
слоб. Нижній Кудрявець	Полков. обозного Гадяцького	12
Разом	" " "	12
Всього в Київській сотні . .	" " "	3,989

Додаток II.

Відомості Рум'янцівського опису.

Назва поселення	В л а с н и к	Кількість дворів
д. Совки	Київо-Печерська Лавра	21
с. Пирогів	" " "	35
с. Хотів	" " "	52
д. Ст. Безрадичі	" " "	30
с. Нові Безрадичі	" " "	39
м. Васильків з хуторами	" " "	304
д. Кожухівка	" " "	13
с. Романівка	" " "	13
с. Мала Бугаївка	" " "	22
слоб. Стара Віта	" " "	5
слоб. Нова Віта	" " "	15
пуст. Голосіївка	" " "	5
хутір Лебський	" " "	3
Разом	" " "	557

¹⁾ У реєстрі тут прогалина, — жадного поселення не поставлено, але ніякого сумніву, що тут мало бути показано містечко Обухів, бути не може.

Назва поселення	В л а с н и к	Кількість дворів
с. Гвоздів	Київо-Микольськ. Пуст. манаст.	65
с. Гатне	" " "	33
Разом	" " "	93
Хут. Старосілля	К.-Михайл. Золотоверх. манаст.	2
Разом	" " "	2
с. Мотовилівка	Київо-Братського манаст.	83
с. Мостица	" " "	14
слоб. Саатанівка	" " "	4
хут. Віданці	" " "	6
Разом	" " "	107
с. Борцагівка	Петро-Павлівськ. манаст.	16
Разом	" " "	16
д. Борки	Київо-Межигірського манаст.	21
с. Старі Петрівці	" " "	28
с. Нові Петрівці	" " "	69
с. Вишгород	" " "	34
д. Гута	" " "	10
Разом	" " "	162
с. Ліники	Київо-Видубецьк. манаст.	26
хут. Багряннів	" " "	1
Разом	" " "	27
с. Креннічі	К.-Богослов. дівоч. манаст.	30
Разом	" " "	30
с. Підгірці	Київо-Флорівського дівоч. м.	59
с. Великі Дмитровичі	" " "	77
с. Малі Дмитровичі	" " "	42

Назва поселення	В л а с н и к	Кількість дворів
с. Велика Бугаївка	Київо-Флорівського дівоч. м.	145
с. Ханбеків	" " "	29
хут. при с. Воскресенському	" " "	1
слоб. Копичів	" " "	7
Разом	" " "	360
м. Обухів	Київ. оберкоменданта й ген.-губерн.	241
Разом	" " "	241
с. Нещерів	Абшит. осав. П. Гудими	39
слоб. Гудимівка	" " "	21
Разом	" " "	60
хутір Зурковщина	Олексія Розумовського	1
Разом	" " "	1
Всього	" " "	1.661

З ІСТОРІЇ КРІПАЦТВА В ХVІІІ В. НА ГЕТЬМАНЩИНІ.

Історія кріпацтва на Україні має досить моментів ще не цілком ясних, вони чекають ще для свого висвітлення систематичного підбирання архівних матеріалів. На один з них я хочу звернути увагу.

На вироблення відношення старшини ХVІІІ в. до свого селянства мала великий вплив присутність на Гетьманщині кріпаків з інших сусідніх місцевостей, де спеціальні риси холопства впливали на стан двораків, а двораки зливалися з загалом селянства. Що-до таких завезених кріпаків поміщики могли собі дозволити більше, ніж до корінного українського селянства Гетьманщини, а потім таке відношення поширювалось поволі і на місцеве українське селянство.

Як попадали на Україну такі кріпаки з сусідніх місцевостей? Вже раніш дослідники вказували, що дуже часто продавали кріпаків на Гетьманщину дрібні смоленські шляхтичі поміщики, але деталі того не були відомі. Такі подробиці як-раз наводить архівна справа, що далі подано.

Зміст справи, коротко сказати, такий. Смоленські шляхтичі продали 1735 р. в Стародубі кріпаків, яких привезли з собою. Потім виникли підозріння, що продані кріпаки не власні, а якісь захоплені, чужі. На допиті і смоленські шляхтичі і сами кріпаки подали, як саме була справа, навели при тому багато цікавих подробиць.

Бачимо ми з цієї справи, що в половині ХVІІІ в. поширена була практика їздити до Гетьманщини по хліб та відвозити своїх кріпаків на продаж. Про це оповідається в такому тоні, що це поширена практика, що це робили часто. Сами збори шляхтичів на Гетьманщину з кріпаками, як про це оповідали на допиті, говорять про звичайну дорогу, про відомі напрямки, про знайомі прийоми привозу кріпаків та продажу їх. З оповіданнів на допиті не видно, щоб були якісь непевності, якісь сумніви, які так часто зустрічаються в новій, мало знайомій справі.

Ось як показав на допиті смоленський шляхтич Семен Андрійович Скугаревський „З уезду Смоленського деревни Харенковой... 1735 году в Петровъ постъ на другой недѣлѣ в субботу выехалъ онъ з дому своего з оной деревнѣ своей Харенковой“, потім разом з іншими шляхтичами поїхали на Стародуб без жадного пашпорту: сам Скугаревський „для сиску я поимки здес безавшого от него тому другой год крепостного своего крестянина Алексѣя Романова, а показанніе шляхтичи для про-

дажи крестьянъ своихъ отправленныхъ ими передомъ передъ вѣздомъ своимъ зъ домовъ своихъ, которыхъ своихъ крестьянъ оны, Плескачевскій двохъ хлопцовъ, а Велюженичъ трохъ мужеска полу“...

Дорогою нагнали вони надъ „рекою Хмарою на двохъ лошадахъ отъ Смоленска за сорокъ верстъ, где между тѣми жъ крестьянами онъ, Скугаревскій, и брата своего двоюродного Івана Александрова Скугаревскаго, шляхтича Смоленскаго, жителя оной деревнѣ Харенковой, на одномъ возу едучаго въ Почепъ съ однимъ крепостнымъ крестьяниномъ своимъ, а не чужимъ, Савелемъ, а отчества и прозванія не знаетъ, для продажи жъ одного своего крестьянина, нагналъ и совокупясъ они всѣ обще поехали“...

Отже, якъ бачимо, дорога на Гетьманщину була досить утерта і, поїхавши, завсідня дорогою можна було нагнати або зустрінути іншихъ смоленських-же шляхтичів, що їхали теж на Гетьманщину з тою-ж метою продати своїхъ кріпаків чи купити хліба дешевшою ціною.

Далі „ехали на Рословль а з Рословля разными селами и деревнями стольбовою дорогою и на доровѣ верствъ за тридцать отъ Почапа, нагнавши онъ же Семень Скугаревскій бабу удову з двома ей дѣтми, хлопцемъ семи летъ и дочерю летъ десяти, крепостную свою крестьянку, а нечужую, которая бежала отъ него Скугаревскаго тому будетъ летъ с пять, взялъ з собою і приехали оны полку Стародубовскаго в городъ Почепъ, где толко три ночи переночовавши в полѣ, для того покамѣстъ вишеозначенный братъ его двоюродный Иванъ Александровъ Скугаревскій продалъ того своего крестьянина Ігнату Меленку, а якого онъ званія челоуѣкъ и за сколько денегъ продалъ, не знаетъ, толко знаетъ, что онъ братъ его двоюродный отъ себе ему, Меленку, купчую крепость за рукою своею далъ, поехали оны всѣ обще жъ в городъ Стародубъ и ехали разными селами и деревнями все в день, а не в ночи, и приехали в Стародубъ за три днѣ того жъ Петрова поста, а в який день не упоминятъ, стали в полѣ з лошадами ведле кургане и того жъ дни сами они одни, а іменно Богданъ Плескачевскій, Кузма Велюженичъ, в том числѣ и онъ Скугаревскій з показаннымъ братомъ своимъ двоюроднымъ пошли в городъ Стародубъ и, пришедши в дворъ к господину графу Гавріилу Владиславичу, стали ему говорить, есть де у насъ люде продажные, противъ чего велѣлъ онъ господинъ графъ имъ привестъ во дворъ, почему оны и привели, в которыхъ крестьянъ спрашивалъ, чи подлинніе де и крепостніе ихъ крестьяне, то оны крестьяне сказовали ему господину графу, что де крепостніе подленніе ихъ и потому сталъ у нихъ торговатъ и сторговалъ у него, Скугаревскаго, з онымъ братомъ его двоюроднымъ Иваномъ показанную бабу з двома дѣтми ей за тринадцать рублей, а в Плескачевскаго двохъ хлопцевъ за одинадцать рублей, да в Кузми Велюженича трохъ мужеска полу за двадцать два рублѣ и в продажи тѣхъ крестьянъ, якъ показанніе шляхтичи Богданъ Плескачевскій (который нинѣ в деревнѣ своей прозиваемой Плескачахъ имѣется) и Велюженичъ, такъ в том числѣ и онъ Скугаревскій дали отъ себе ему господину графу купчіе крепости за руками своими

и при тих купчих Богданъ Плескачевский да Кузма Велюженичъ з нѣкоторих своихъ подлиннихъ крепостей и копіи за руками своими дали ж и по одобранню ими от него господина графа и тѣхъ денегъ за крестьянъ купно всѣ оны пошли з дому его господина графа в поле к лошадям и того ж времени з оними денгами поехали прямо в доми свои тимже трактомъ на Почепъ и на Рославль“.

Легко завважити, що тон всього оповідання свідчить про звичайні подорожі, звичайні привози кріпаків та звичайний продаж їх на Гетьманщині.

Добрі наслідки першої подорожі 1735 р. заохотили шляхтича збити того-ж-таки року і другу таку подорож. „Да сего ж 1735 году в неделю за девят дней перед симъ Филиповим постом, отправивши онъ з дому своего з деревнѣ Харенковъ передом крепостнихъ собственнихъ крестьянъ, а не чужих, пяти душъ Івана з женою да Михея з женою и холостого Афанасія Григорева сына на одной своей лошади в Рославль, где велѣлъ онъ Скугаревский имъ дожидатся его, Скугаревского, а сам онъ Скугаревский заехалъ того ж времени в другую свою деревню Рекачево, куда приехалъ къ нему шляхтичъ смоленский Константинъ Ѳедоровъ синъ Янкевичъ на одномъ возу з одним своим крепостнымъ крестьяниномъ Іваномъ Стефановимъ синомъ и согласяс онъ, Скугаревский, з ними Янкевичомъ да з третимъ шляхтичомъ же смоленскимъ Кузмою Петровимъ синомъ Велюженичомъ, который живет в той же деревнѣ Рекачевѣ, отехали оны оттол за тижденъ перед симъ же Филиповимъ постомъ в среду сюда в Малую Россію, а именно в город Стародуб для продажи крестьянъ своихъ и ехали оны на Рославль, где онъ Скугаревский и вишеозначеннихъ крестьянъ своихъ нагналъ и взявши з собою и с ними совокупяс в Рославль два шляхтичи ж смоленскіе братя двоюродніе Іванъ Ѳедоровъ синъ да Стефанъ Івановъ синъ Худолееви на двохъ своихъ лошадяхъ, которіе сказовали имъ, что де оны едут з деревнѣ своей Стаекъ в Стародуб для покупки себѣ хлѣба, поехали з Рославля и ехали розными селами и деревнями столбовою дорогою и приехали полку Стародубовского в город Почепъ, где толко одну ночь переночевавши за городомъ (а в якого іменно человека не упомнит), отехали оны и ехали ж розными селами и деревнями и приехали в Стародуб в четверъ на саміе запусти Филиповіе, то есть ноября 13 д., стали за городомъ на пробитой улиціи господара (а якъ оногo господара по имени отечеству и прозваніемъ зовут, не упомнить), в которого ночовали двѣ ночи и з оной господы онъ Скугаревский продалъ з тѣхъ привезеннихъ з собою крестьянъ мужика Івана Артемова сына з женою его Анастасією Исаевою дочерю Луки Ѳедоровичу за двадцат рублей денегъ и в томъ далъ онъ от себе за своею рукою купчую крѣпост при нихъ, Велюженичу и Янкевичу, на которой купчой и оный Велюженичъ за себе и вмѣсто Янкевича во свѣдѣтельство подписался, послѣ же оной продажи имъ Скугаревскимъ Луки Ѳедоровичу онихъ мужика и жену того времени сказовал онъ же Лука Ѳедоровичъ всѣмъ имъ троицмъ, что б ехали оны к господину графу

в село Топал для продажу там ему господину графу крестьян своихъ, почему оны того ж часу всѣ три з крестьянами своими и при нихъ предреченіе шляхтичи Худолееви по прошенію ихъ Скугаревскаго, Велюженича и Янкевича, что б имъ от инихъ Худолеевихъ не остатся, и отехали з Стародуба к нему господину графу в село Топал и, приехавши в село Топал, стали жъ господою у козака, а по имени, отечеству и прозванію не знает, и з той господи у него господина графа они всѣ три якъ Велюженичъ, Янкевичъ, такъ в том числѣ и онъ Скугаревскій являлися и тѣхъ крестьянъ продали ему господину графу, Велюженичъ два мужеска полу за двадцат чотири рублѣ, Янкевичъ двохъ за двадцат чотири ж рублѣ и онъ Скугаревскій трохъ, мужеска полу двохъ же да жонку одну, за двадцат пят рублей и в том дали были оны от себе всѣ три порознь ему господину графу купчіе крѣпости, при которихъ купчихъ и копій с подленихъ крѣпостий нинѣ при нихъ имѣючихся на всѣхъ своихъ крестьянъ за подписомъ рукъ своихъ, і оніе шляхтичи Велюженичъ и Янкевичъ собственнихъ ли своихъ крестьянъ продавали или чужихъ, онъ Скугаревскій о томъ заподленно не свѣдом, онъ же Скугаревскій болѣе тѣхъ первой и другой своей продажи господину графу и Луце Федоровичу другихъ крестьянъ никому нѣякихъ здесь в полку Стародубовскомъ и в другихъ мѣстахъ не продавалъ и помянутіе Янкевичъ и Худолееви при первомъ приѣзду з домовъ своихъ в Стародуб з ними не были“...

Допит Велюженича додав лиш деякі подробиці. Сказав він про себе на допиті, що „первимъ разомъ поехали били без жадного пашпорту в Малую Россію для покупки себѣ хлѣба ради дешевой здесь цени“. Далі деякі деталі в самім опису продажу крѣпаків в Стародубі: „где на завтріе показанный Янкевичъ сталъ его Велюженича просит, чтоб онъ продалъ тѣхъ трохъ его крестьянъ кому нѣбуд, а ему обѣщался за тое з тѣхъ денегъ дат три рублѣ, против чего когда спросилъ он, Велюженичъ, у него Янкевича, крѣпостніе л ему крестьяне или нѣтъ, то онъ Янкевичъ отказал, что де его Янкевича крѣпостніе, а крѣпости ему Велюженичу от себе на онихъ крестьянъ не далъ“... Дійсно, після продажу крѣпаків Янкевичъ дав, що обіцяв: „И по одобранию уже помянутого числа денегъ двадцати двохъ рублей имъ Велюженичомъ былъ и онъ Янкевичъ в домъ его господина графа, з которихъ денегъ давши ему Велюженичу три рублѣ да онымъ продажнымъ крестьянамъ Федору полтину, а Олексѣю и Івану по пяти копѣекъ, купно всѣ оны пошли з дому его господина графа в поле к лошадямъ“. Другимъ разомъ тежъ поїхали вони „для продажи крестьянъ и для покупки хлѣба“. Велюженичъ мав „собственнихъ своихъ крѣпостнихъ крестьянъ двохъ человекъ... Скугаревскій на двоихъ лошадяхъ с трома крестьянами, жонка с мужикомъ да третимъ холостимъ человекомъ, а Янкевичъ на трохъ лошадяхъ з двома крестьянами холостими да з третимъ нанятымъ крестьяниномъ шляхтича смоленскаго Григорія Бородулича“...

Допити крѣпаків показують нам, з якихъ місцевостей попадали до Гетьманщини ці крѣпаки. Ось одно таке виявлення. „Зовут еи Авдотею,

Климова дочь, от роду еи тридцат семь лет, родилас она Серпейского уезду в деревнѣ Осиповѣ за помѣщицею Ириною Омеляновою дочерю Головчиною, а какова тот Головкинѣ былъ званія, она не вѣдает, а отецъ еи Авдотя Климиъ Ігнатовѣ синѣ, а прозванія не вѣдает, где родился не вѣдает же, толко чула, что зашедшій з Литви в той деревнѣ Осиповѣ женился, перво на тамошней жителки девки Фекли, а чией дочери, не упомнить, а мат еи Прасковья Степанова дочь родилас Дригабужского уезду в деревнѣ Языкѣ за помѣщикомъ Спешневимѣ, а имени его и отчества не вѣдает. Після батькової смерти жила у брата, і той видал її „в другую отчину Дригабужского уезду в село Каміонки помѣщика Максима Хоминича Цазирова крепостного его крестьянина Родіона Лукянова сына Конюшонка замуж“... У помѣщика своего прохала „отпуску на 5 годъ для прокормленія в великоросійскомъ городѣ Рославль, в Стародубѣ да Почепѣ и з онимъ сего 1735 году в Петровѣ постѣ з реченого села Каміонокъ взявши означеннихъ дѣтей“ пішла на Стародубщину.

Далі свої пригоди Климова переказує так. „Прамо з Хаміонокъ на городъ Драгабужъ, а з Драгабужа на мѣстечко Елню, з Елнѣ на Рославль, а з Рославля, на якіе села и деревнѣ ишла не упомнит, а якъ пришли Стародубовского полку в Почепскую сотню, то под селомъ Сетоловомъ, не доходя Почепа верстѣ якъ бы в тридцати, ввечеру пред сумеркомъ, нагнали их нѣякієсь незнаеміє люде на семи подводах и верховій одинѣ в великоросійскомъ плати и не допустили еи в село на, ночь, удержали з собою в полѣ на ночлѣгъ насилно и начали еи з дѣтми спрашоват, что они за люде и куда идуть, имѣют ли пашпортъ, и когда она Авдотя пашпорт имѣ объявила, то з нихъ одинѣ, а хто онѣ таковѣ не вѣдает, іменемъ Семенѣ Скугаревскій, одобравши у еи пашпортъ, сказавъ ей: мы де сами козаки и васъ зведемъ в козачщину и будѣте в насъ робит, а переночовавши на утрѣе тот же Скугаревскій ставъ ей сказоват: мы де вас, звезши, в хлѣб продадимъ якому мещанину или пану, чтоб вы за насъ бога молили, противъ чего когда она Авдотя сказала, якъ де вамъ чужихъ крестьянъ продават, то онѣй отказавъ мы уже знаемъ якъ продат и намъ де уже продават не першина и посадивши на свои конѣ повезли на Почеп, а з Почепа на якіе села и деревнѣ везли не упомнить, а ехали все днемъ, а не ночью порою, и пріехавъ под Стародуб верстѣ за пят стояли на нѣякомъся футорѣ два днѣ и двѣ ночи в шинку, а якъ тотъ футоръ прозывается не вѣдает, а оттоль, подехавъ подѣ самій городъ Стародубъ, стояли жъ под шибеницею днѣ два жъ, отколь они, пошовши сами пѣшіє, еи Авдотю з дѣтми да еще двох нѣякихся хлопцевъ невеликих в городѣ Стародубѣ графу Іллирическому и продали, а за сколько она неизвѣстна и они ей не объявляли, а продавши припровадили их в Стародуб в двор графскій и представили самому графу, которій в ту пору, не спрашуй у ихъ, же оніє крепостніє крестьяне, велѣлъ старостѣ своему Роману, а якъ прозывается, не знаетъ, принят и отвѣст в хату (сами ж онѣ в ту пору ему графу страха ради, что они не ихъ крестьяне, не объявляли) а на утріє

отослано их всѣхъ ему графу проданнихъ крестьянъ в Топаль, где она Авдотя толко переночовала. А на завтрешній день, якъ отослано ей Авдотю з дѣтми в Курознов, то она тамъ была ажъ по первую пречистую в домъ его, а потомъ снову ей вискано в Топаль, где она была до праздника: введенія пресвятой Богородици, а пред введениемъ за день, когда прибыл знову тот Скугаревскій, которій их продалъ, з другими уже товарищи в Топал, то, не вѣдает она Авдотя, почему их, что они чужихъ крестьянъ продают, опознано и якъ их самих продавцовъ, такъ и ихъ проданнихъ и вновь на продажъ приведеннихъ крестьян, позабывавши в колодки, отослано в Стародуб в полковую канцелярію подъ карауломъ, где они и нинѣ и содержатся и сіе она Авдотя сказала в самую сущую правду; а буде что утаила или сказала неправду, то поступлено б з нею по Ея Императорского Величества указамъ; в подлинномъ подписано тако: к сему допросу по прошенію Евдокіи Климовой дочери крепостной крестьянки Петра Цизарева вомѣсто ей Димитрій Подгаецкій руку приложилъ.

Той „третій нанятий крестьянинъ“, що їздив з Янкевичем за погонича, так оповідав про свої пригоди. Він „Федоръ Дмитраковъ (прозваніємъ Паршинъ) родился... Руцкой волости в деревнѣ Цюховичах“; по смерті батьків жив у діда свого, далі пішов „тайно за границу полскую приеуду Хоцемского в слободу Липову“, далі повернувся додому, пожив тут не довго і пішов „голода ради в Малую Россію на Смоленск і деревни“, зайшов до шляхтича Янкевича, став просити хліба, мати Янкевича затримала Федора, що швидко син її поїде на Україну і візьме його, Федора, за погонича. Так дійсно і сталося, Янкевич узяв Федора з собою на Україну за погонича.

Яким чином попадали на Гетьманщину інші кріпаки, вияснюють допити Опанаса та 3 хлопців, що подаємо далі. Всі вони кидали своє село, щоб переходити з місця на місце, шукаючи праці та жебраючи. З бідної Смоленщини переходили вони на Гетьманщину, сподіваючись знайти тут працю та залишитись на довше у заможних хавяїв. З таких злиднів голодних кріпаків користуються смоленські шляхтичі, що продавали кріпаків на Гетьманщину, і це було їм „не першина“¹⁾.

¹⁾ Збірка Ол. М. Лазаревського № 70.

Додаток.

Допросъ Алексѣя Хлопца.

Зовуть его Алексѣемъ Алексѣевъ синь, прозванія не вѣдает, от роду ему лѣтъ дванадцат, родился онъ Смоленскаго уезду в деревнѣ Жалдибов за помѣщикомъ Кузкою Петровимъ синомъ Шевеліовимъ, где и отецъ его Алексѣй, а чій синь не знает, и мат Ирина Сергѣева дочъ того ж помѣщика Шевеліова крепостніе крестьяне родилис, и оженясь оній отецъ его в той же деревнѣ Жалдибовѣ на его матери, сколько іменно всѣхъ дѣтей прижили, не вѣдает только знает нинѣ сестр двох Марѳу, да Матрону, з которих Марѳа видана (по побѣги отца его з тоей деревнѣ, не вѣдает, куда и якъ давно) матерю его Ириною в другую деревню Кирякину, а якого то помѣщика деревня, онъ не знает, за Петра, а чіего сина и якъ прозывается, не знает же, замужъ, а Матрона и тепер дѣвкою живет тоей же деревнѣ в дворѣ помѣщика своего реченнаго Шевеліова, а сего 735 году еще з весни, а в якую пору не знает, когда послала его Алексѣя мат его жъ Ирина з объявленной деревнѣ Жалдибова, в город Смоленскъ, просит на препитанія души своей хлѣба, то случившійся тамо в Смоленске шляхтичъ Богданъ Алексѣев синь Плескачевскій, взявши его Алексѣя і другого з нимъ совокупно просячого милостинѣ хлопца Микиту, а чіего сина и откол не знает, на мѣстѣ у Переварушкомъ ряду, да того ж дни третего хлопца Івана, а чіего не знает, тожъ взявши, и повез оттолъ з Смоленска в домъ свой всѣхъ трох в деревню Песочню, а оттолъ вскорѣ отослалъ его Алексѣя да Івана з дому своего к другому шляхтичу Федору Костантиеву сину Янкевичу в домъ его в деревню Окули і, поживъ они тамъ недель с пять, оттолъ, якъ пріехалъ з дому своего туда ж к Янкевичу и вышепоказанихъ Плескачевскій з двома хлопцами, Микитою да Апанасомъ хлопци, на подводѣ имъ Плескачевскимъ нанятой а самъ верхи, то они от оного Янкевича, Янкевичъ з трома хлопцами, а іменно имъ, Алексѣемъ, Іваномъ да Федоромъ, а Плескачевскій з трома, да четвертимъ подводникомъ, якъ подводникъ зовется не знаетъ, а хлопцами Якимомъ, Апанасомъ, да Микитою, поехали сего жъ году, а в якую пору, не знает, з деревнѣ Окуленокъ в Малую Россію; Янкевичъ былъ перво остался, отехавши мало з двора, а потомъ их на другую ночь знову уже з другимъ шляхтичомъ Кузкою Петровимъ синомъ Велюженцемъ нагнали и ехали совокупно версть пять, а потимъ еще нѣякихся шляхтичовъ на пяти возах, а сколько человекъ и якъ зовутся, не вѣдает, нагнали жъ, а нагнавши, поехали вкупѣ всѣ на Рославль, а з Рославля, на якіе села и деревнѣ ехали не упомнить, подехавши под Почепъ нагнали еще нѣякихся баб двохъ з дѣтми, а сколько дѣтей и чіе то баби, не знает, узяли ихъ на свои конѣ, и кормили всѣ совокупно едучи дорогою, а пріехавъ в Почепъ, з онихъ шляхтичовъ Плескачевскій одного хлопца іменемъ Якима, а прозванія не знает и продалъ нѣякомус козаку, а якъ тот козакъ зовется и прозывается и за сколько продалъ не вѣдает, а с Почепа поехали на городъ Старо-

дуб и, подехав под самій город, стояли между курганемъ подля шибеници днѣ с три. А оттол ходячи оніе шляхтичи совокупно, иннихъ крестьянъ передомъ, не вѣдает кому продали, а потимъ из нихже шляхтичовъ Велюженецъ и ихъ, а именно, его Алексѣя, Микиту, Івана, Апанаса, Федора, и бабу тую, что нагнали под Почепомъ, з двоима дѣтми продалъ Иллирическому графу, а по сколько за которого взялъ денегъ не вѣдает, по которой продажы отослано ихъ всѣхъ имъ графомъ в Топаль, где они и жили, не вѣдает, сколько времени, а потимъ, якъ пріехали знову тіежъ шляхтичи к ему жъ графу в другое в Топаль, то якъ спросилъ в его Алексѣя служитель графскій Петро, а прозванія не знает, о тихъ шляхтичах, скавучи: ваши де се панове, что вас продают, то онъ Алексѣй, отазал (отказал): нет де не наши, они де насъ мѣсто своихъ чужихъ крестьянъ прбдали, почему онъ Петро, якъ объявил самому графу, то он графъ якъ шляхтичовъ всѣхъ, такъ и ихъ проданныхъ и в другое на продаж привезенныхъ крестьянъ, забивъ в колодки, прислал при своемъ караулѣ в полковую Стародубовскую канцелярію под карауломъ, где и нинѣ содержатся, и сіе онъ Алексѣй показаль в самую сушую правду; в подлинномъ подпис таков: к сему допросу по прошенію Алексѣя Алексѣева сына крепостного крестьянина Кузми Петрова сына Шевеліова вомѣсто его яко неграмотного Ігнатъ Ігнатовъ руку приложилъ.

Допросъ Никити Хлопца.

Зовут его Никитою Кондратовъ синъ, прозванія не вѣдает, от роду ему лет десят, родился онъ Смоленского уезду дворцовой государевой Касопщинской волости в деревнѣ Гредѣ, а отецъ его Кондрат и мат Устина, а чіи дѣти и где родилис онъ Микита за малолѣтствіемъ не вѣдает, живучи же они в объявленной деревнѣ Гредѣ прижили дѣтей шестеро, мужеска полу трое, а женска трое, а іменно, мужеска Романа, Никифора, да его Микиту, а женска Наталію, Дарію, Уліяну, а посколку имъ всѣмъ от роду лѣтъ, онъ Никита не вѣдает же, и в той же деревнѣ Гредѣ мат его Устинія, брати оба и сестри всѣ три померли, а по смерти ихъ, взявъ его Микиту, отецъ его ж Кондрат повель его з тоей деревнѣ Гредѣ в город Смоленскъ просит на пропитанія себе милостинѣ, то оній отецъ ходячи по разнымъ смоленскимъ жителямъ, зарабативаль, а онъ Микита просилъ милостинѣ. Случившійся же тамо в Смоленске шляхтичъ Богданъ Алексѣевъ синъ Плескачевскій, взявши его Микиту с нимъ совокупно просячого милостинѣ другого хлопца Алексѣя, а чіего сына и отколь не знает, на мѣстѣ у Переварушномъ ряду да того жъ дни и третьяго хлопца жъ Івана, а чіего не знает, тожъ взявши, и повезъ оттолъ в Смоленска всѣхъ трохъ в домъ свой в деревню Песочню, найдуючюся от Смоленска растояніемъ верстъ за тридцат, а оттол вскорѣ одослал онъ Плескачевскій двох з них хлопцовъ Івана да Алексѣя от себе к другому шляхтичу Янкевичу, а имени и отчества его не вѣдает, на прокормъ в деревню Окуленки. а его Микиту да другого меншого от

его Никити Апанаса, якій прежде у него Плєскачевского был, оставил у себе, а сего 1735 году когда поехалъ и самъ он Плєскачевскій з нимъ Никитою и Апанасомъ, они хлопци на подводѣ, а самъ онъ Плєскачевскій верхи к показанному Янкевичу в домъ его в деревню Окуленки, то в дому его того жъ дни, якого приехали, от оногo Янкевича онъ Плєскачевскій з трома хлопцами Якимомъ, Апанасомъ да з нимъ Никитою, а Янкевичъ з трома жъ Ѳедоромъ, Ивановъ да Алексѣемъ поехали, а, ввѣхавъ з двора он Янкевичъ былъ остался, а потимъ на другую ночь з другимъ шляхтичемъ Кузмою, а чій онъ синь и якъ прозывается не знает, и якъ прохали (поехали?) они всѣ три шляхтичи, Янкевичъ, Плєскачевскій и Велюженецъ, и они побраннїе ими хлопци, то, не упомнит на якій день, нагнаши они еще нѣякихся людей великороссійскихъ, а на сколько возах и сколько их числомъ такожь и якъ зовутся и прозываются, не вѣдает, и ехали они совокупно з ними, а на якіе города села и деревнѣ ехали, онъ не упомнитъ, толко вѣдает, что под Почепомъ еще двоух нѣякихся бабъ з дѣтми, а с колкома и чїи то баби не знает, и взявъ оних везли совокупно на своихъ конях и кормили перемѣнно и, приехавъ в Почепъ, з нихъ шляхтичовъ, Плєскачевскій одного невеликого хлопца іменемъ Якима, а чій онъ крестьянинъ не знает, почеповскому жъ козаку, а имени и прозванія его не знает, и продалъ, а за сколько денегъ тожъ не вѣдает, а, продавши, тожъ всѣ совокупно поехали в Стародуб, а на якіе села и деревнѣ ехали, не упомнит, и, подехавъ под Стародуб, стояли подля курганя близъ шибеници и оттоль, ходячи, всѣхъ их попродали, а кому именно и хто з нихъ шляхтичовъ кого именно жъ и за что не вѣдает, толко знает, что его Микиту, да Апанаса продал графу Іллирическому, а за сколько не вѣдает, Богданъ Плєскачевскій и былъ онъ Микита и Апанасъ з другими ими жъ шляхтичами графу проданными, а которимъ именно, не знает, шляхтичемъ продани, крестьянами, а іменно, Ѳедоромъ, Ивановъ, Алексѣемъ да жонкою тою, что под Почепомъ нагнаши з дѣтми, одною, а другую з нею жъ взятую жонку, где дѣли, не знает, у графа (были?) поти, покамест тїе жъ шляхтичи приехали вдругое к нему жъ графу уже в Топал, а зачимъ не знает, и якъ з нихъ крестьянъ хлопецъ Алексѣй ему графу объявилъ, что они шляхтичи ихъ продали не своихъ крестьянъ, но чужих, то онъ графъ якъ ихъ шляхтичовъ, такъ и ихъ крестьянъ, позабывавъ в колодки и отослал при своемъ караулѣ в полковую Канцелярію подъ караулъ, где под караулом и ниѣ содержится и сіе онъ онъ (!) Никита показалъ в самую суцую правду. В подлинномъ подписано тако: к сему допросу по прошенію Микити Кондратова сына вомѣсто его Антонъ Васил'евъ руку приложилъ.

Допросъ Хлопца Івана.

Зовуть его Ивановъ Даниловъ синь, прозванія его не вѣдает и сколько ему от роду лет не вѣдает же, родился онъ Парецкогo уезду дворцовой государевой Зуевской волости, а в якомъ селѣ или деревнѣ не упомнит для того, что отецъ его, Данило Дмитровъ синь, ввнес его

Івана да брата его жъ Петра по смерти матери его Праскови (а чияй дочки и где оніе отецъ его Данило и мат Прасковья родилис, не знает) в город Смоленск, где онъ з отцемъ своимъ жилъ годовъ з чотири и кормились от зарабативанія по-разнимъ тамошнимъ жителямъ, а онъ Іванъ побираючис милостинею; а прошлог 1734 году оній отецъ его тамже в Смоленске и умре, по смерти же его он Іванъ з показаннымъ братомъ своимъ меншимъ Петромъ тожъ пѣбирались милостинею в Смоленске, а сего 735 году з весни, а в якое время не вѣдаєт, случившійся в Смоленске на ринку в Прожирномъ ряду нѣякійся шляхтичъ Богданъ Алексѣевъ синъ Плескачевскій росписавши его Івана, чій онъ и откуль, когда сталь подговаривая зват его к себѣ, будто пасти товару, то онъ заразъ з ним же на его квартиру и пошол. А якъ привель его Івана онъ Плескачевскій в свою квартиру, то онъ тамъ зосталь еще двох хлопцовъ невеликих Алексѣя да Микиту, а чіихъ крестьян, не знает, толко сказовали они ему, что имъ ихъ таким же образомъ, якъ и его Івана, побрано, з которими совокупно его, Івана, онъ Плескачевскій и повез в домъ свой в деревню Песочню, а брат его меншіи Петро в Смоленске остался, и, побивъ онъ Іванъ в домъ его, Плескачевского, толко з неделю, а потимъ и отослалъ онъ Плескачевскій его Івана з другимъ тамже в Смоленске взятимъ хлопцемъ реченнимъ Алексѣемъ на своей подводѣ в деревню Окуленки к другому шляхтичу Янкевичу, а імени прозванія его не знает, и жилъ в него недель з чотири, а потимъ, якъ приѣхаль и самъ онъ Плескачевскій к нему Янкевичу з двома хлопцами в домъ, то з дому его и их всѣхъ хлопцовъ, а іменно, Федора, Алексѣя, Микиту, Апанаса, и его Івана повезли в Стародубъ. І о протчемъ всемъ говорилъ такъ, якъ и показанній хлопецъ Алексѣй Алексѣевъ в допросѣ своемъ сказаль, потому что они из нимъ Алексѣемъ, по взятіи ихъ объявленнимъ Плескачевскимъ в Смоленске, были одинъ от другого неотлучно; в подлинномъ подписано тако: к сему допросу по прошенію Івана Данилова сына вмѣсто его Александер Лушикъ руку приложилъ.

Допросъ Апанаса.

Апанасъ Івановъ синъ Серебровъ, которому от родъ лѣтъ десят, за прилучившоюся ему недугою обстоятельно не допрашованъ, а сказаль толко, что родилс онъ Смоленского уезду в деревнѣ Королевѣ, крепостній крестьянинъ архіерея смоленского, а якъ онъ зовется и прозивается, не знает, где мат его Авдотя и померла, отецъ же его Іванъ, крепостній крестьянин того жъ архіерея, и нинѣ в живихъ найдуется и перейшол жит в друю (!) деревню Лопину того жъ смоленского архіерея владѣнія, а онъ Апанасъ сего „735“ году послѣ воскресенія Христова, якъ пошол самъ одинъ, оставя отца, з объявленной деревнѣ Королева, голода ради, по миру просить милостинѣ, то от Смоленска версть у десяти под деревнею Лашутиною, а чією не знает, взялъ его перво нѣякійся шляхтичъ, жителство имѣючій в деревнѣ Доманичах, Іванъ, а чій синъ не знает, прозиваемій Подлаецкій, а потимъ, не вѣдаєт за что, отдасть,

Богдану Алексѣевому сину Плескачевскому, которій его Апанаса з протчими крестянами а іменно Федоромъ, Алексѣемъ, Іваномъ, Микитою, Апанасомъ, и повез в Стародуб и, везучи, заездилъ к шляхтичу Янкевичу, а імени и прованія его не вѣдает, в деревню Окуленки, откуль и онъ Янкевичъ поехалъ, а на пути и еще нѣякіесь шляхтичи порознь человекѣка пят прилучилось, а какъ они зовутся и прозываются не вѣдает, и ехали совокупно до Стародуба, а в Стародубѣ продалъ его Апанаса онъ, Плескачевскій, Іллирическому графу, а за сколько не знает, где онъ былъ от Петра и Павла потол, покамест в друг тіе к нимъ прилучившієся шляхтичи продават крестян поприездили в Топал, которих онъ графъ, увѣдомившис, не вѣдает от кого, что они продают чужихъ крестянь, забивши, якъ шляхтичовъ, такъ и крестянь, в колодки отослалъ под карауломъ в Стародуб в полковую Канцелярію, где они и нинѣ содержатся: в подлинномъ подписано тако: к сему допросу по прошенію Апанаса Іванова Сереброва вмѣсто его яко неграмотного Александер Луццикъ руку приложилъ.

ДО ІСТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНИХ МІСТ У ПОЛОВИНІ ХVІІІ В.

У зв'язку з окремою приватною справою повстало в 1749 р. в Генеральній Військовій Канцелярії загальне питання, які групи людности належать до міщанства. Канцелярія вимагала від полкових канцелярій надіслати поясіння, зазначивши підстави¹⁾.

Питання поставлено було такі: чи вважати за міщан тих, „каторіє имеють торговіє промислы в лавкахъ всякими мелкими товары, а інніє ездять для продажи и покупки в разніє места товаровъ, риби и соли и лавокъ не имѣють а живутъ в городахъ и местечкахъ своими дворами також и ремеслніє люде, яко то кравци и шевци и протчіє цеховіє“; друге запитання, чому в книгах ревізії як посполитіє записані „мещане и бавящієся купеческимъ промисломъ, такъ и посполитіє к ратушамъ присутствующія, каторія купечества и промисловъ не имеють а имеють пропитаніє рукоделіємъ із пашенихъ своихъ земель“.

У своїхъ відповідяхъ полкові канцелярії склад міщанства зазначили так. „По вишеписаннимъ обстоятельствомъ жителствующіє в малоросійскихъ городехъ и въ сотеннихъ местечкахъ посполитіє свободніє издавна люде, кои имѣють торговіє промислы въ лавкахъ и кои ездять за промисломъ, тако и ремеслніє люде кравци, шевци и протчіє цеховіє, всѣ мѣщанами числится могутъ (Ніж. полк. канцелярія); всѣ жителствующіє при сотеннихъ местечкахъ обыватели как промислніє торговіє, такъ и майстеровіє цеховіє люди по гражданскому обхожденію за исконное обыкновеніє именовалися, ищислялися и нынѣ ищисляются должни (Лубенська полк. канцелярія); жителствующіє де полку кievского в городахъ и мѣстечкахъ, кромѣ сель и деревень, всѣ обыватели, какъ тѣ, кои имѣють торговіє промислы в лавкахъ и кои ездять для продажи и покупки в разніє места товаровъ, риби и соли и каторіє лавокъ никакихъ промислов не имеють, а живутъ в городахъ и местечкахъ своими дворами, тако ж и ремеслніє люди, кравцѣ, шевцѣ, ткачѣ, коновали (шаповали?) и протчіє цеховіє по гражданскому состоянію и по правамъ и древнимъ малоросійскимъ обыкновеніямъ (Київ. полк. канцелярія); в Малоросіи в городахъ полковихъ и местечкахъ сотеннихъ гражданскіє обыватели (кромѣ войскового чину), какъ купечествомъ бавячієся, такъ ремеслніє и пашенніє люде, от вышшого даже до меишого званія,

¹⁾ Збірка Ол. М. Лазаревського № 70.

искони по давньому здешньому малоросійському обыкновению називались и називаються мешанамы, и какъ въ городахъ полковихъ, такъ и в сотеннихъ местечкахъ для отправленія по указамъ дѣлъ имѣются канцери и ратуши и съ онихъ мешанъ по указамъ и по правамъ, какъ с большого, такъ і в меншого званія, по выборамъ опредѣляются урядники (и?) искони для всякихъ гражданскихъ порядковъ установлени и утверждени цехи, почему обще всѣ какъ урядники, такъ цеховіе ремесніе пашенніе и разнимъ купечествомъ бавячіеся и в чужихъ домахъ мешанскихъ живучіе, називаються мешанамы (Стародуб. полк. канц.); в городъ Полтавъ обретаючіеся обыватели з давнихъ временъ, тѣ, кои имеютъ торговіе промысли в лавкахъ всякими товари и ходять в кримскую и шленскую дороги з своими товари, названі и щисляються мешанами (Полтав. город. старшина).

Коли відокремити ремісників, то в масі міських мешканців розрізняють, як бачимо, оці відповідні дві групи — ті, що займаються купецтвом, та ті, котрі живуть в иншого. У першій групі далі зазначають окремо тих, що мають „лавки“ і в них постійно торгують, та тих, котрі крамниць таких не мають, живуть у місті своїми дворами та їздять по торгові речі по инших містах і звідти собі привозять, чим-би торгувати: про цю другу групу зазначено „протчіе неимеючіе купеческого промысла к ратуши присудствующіе, которіе торгъ имѣют солью, рыбою, такожъ и содержатъ в домахъ своихъ шинки (Полтав. город. старшина); такові обыватели, которіе ходять в дороги за солью и рыбою и другими подобними симъ товарами, имеются, кои своими дворами живутъ и лавокъ не имеютъ и тѣ писани в дворовомъ числѣ в ревизіяхъ кто в какомъ званіи обретається (Маяцький сотник).

Деякі відповіді підкреслюють різницю між багатшими та вбогими. „Прежде сего и нынѣ... знатніе имущественіе и грунтовіе такъ купеческимъ разним промысломъ, яко и ремеслніе ж люде по давнимъ обыкновениямъ називались и називаються мешанами, а кои убогшіе, имѣющіе толко препитаніе з рукодѣлія своего и с паханя земель, прямо називались и нынѣ називаються посполитими, и тѣ, какъ мѣщане бавячіеся купеческимъ промысломъ, такъ и посполитіе к ратушамъ присудствующіе, кои купеческихъ промысловъ не имеютъ, а имеютъ препитаніе рукодѣліемъ (Кобеляцький сотник); тѣ писани в дворовомъ числѣ в ревизіяхъ, кто в какомъ званіи обретається и такові називаються козаки и посполитіе, смотря по ихъ имуществу, а не по промыслу (Маяцький сотник).

Коли це групування людности оперто на прикметі зайнятъ, то в иншій випадку ми маємо групування оперте на прикметі залежности від магістрату. Прилудька полкова канцелярія поясняла справу як-раз таким чином. Де в українських містах та містечках існують магістрати та ратуші, вони мають „государственныя грамоты і древніи привилегіи и протчіи крепости албо указы“ на свої права та вольності, вони „стоять особимъ правленіемъ и имѣють особихъ урядниковъ, яко то войтовъ, бурмистровъ, райцовъ, писаря и протчіихъ чиновъ, управляютъ

гражданство судомъ и росправою и пристойними градскими распорядки по малоросійскимъ правамъ“, там усі „обыватели, кои таковому правленію подвластны и подсудствени“, можуть уважатися за міщан. Подібні-ж поясніння дано і про ремісників. „Ремеслніи всякого ремесла люди, також і всякіи промишленіи обыватели, которіи имѣють торгівіи промисли и сидять съ болшими и меншими товарами в лавкахъ или не имѣють лавокъ да имѣют в городахъ двори а за промысломъ съ рибою, солью и протчимъ ездять по другимъ городам, онымъ по вышеписанному в первомъ пунктѣ ізображенному обстоятельству должно быть мещанамы, яко подсудственнымъ особому над ими управленію, ибо обыкновенно не токмо при меншихъ, но и при самихъ болшихъ и упривиліюваннихъ мѣстахъ гражданского состоянія обыватели болшою частію ремесломъ, купечеством и другими промысли живутъ, а повинностями градскими також и судомъ зависяють от командъ своихъ, сі есть от магистратовъ и ратушей“ (Прилуцька полк. канц.).

Цікаві в цих відповідях деякі згадки про козаків, які займаються торгом. „А хочай в ринку имѣются такіе обыватели, кои имѣють разніе товзри, яко то крамніе (?) вещи, рибу и соль, точію оніе всѣ з тѣхъ товаровъ отбувають з прежде и нынѣ козачю службу і в ревизіяхъ написаны в статьи точно козачой, а не мещанамы, а кои имеются не козаки бавячіеся рукодѣліемъ и пашенною землею, не приписніе к ратуши, а другіе во владѣніи подданическомъ, то написаны точно в ревизіяхъ посполитимы (Старосанжар.); а которіе имеются отчасти торговіе промысли и ездять для продажи и покупки в города рыбы и соли, оніе в ревизіяхъ написаны между козаками и общенародніе повинности противъ другихъ отбувають“ (Сокол. сотенна старшина).

Основна ознака цих груп є та, що вони не знаходяться в підданстві державцям. „Кои іздревле в подданствѣ приватномъ ни за какими владѣцямы не бывали (Ніж. полк. канцелярія); яко із давнихъ лѣтъ ни в чіемъ подданствѣ не были, но в свободѣ (кромѣ отбыванія указнихъ общенароднихъ повинностей) под ратушнимъ единымъ видѣніемъ состояли и между другими пашенными мужиками равность имеютъ (Лубенська полк. канц.); всѣ жительствоющіе в городахъ полковихъ и сотеннихъ местечкахъ обыватели, в том числѣ и ремеслніе люди, какъ бавячіеся разными купеческими промысли, такъ и не имеющіе онихъ, і за бытія еще ихъ под державою полскою кромѣ отправления ими должнихъ полскимъ королямъ повинностей ни у кого в подданствѣ не бывали и подданическихъ повинностей не отправляли (Київ. полк. канц.); ибо оніе, кромѣ отправления указнихъ повинностей и податей и вистатченя под переержажоучихъ съ нужными дѣлами подводъ и для колодниковъ и казни караулнихъ, болѣе никому подданическихъ никакихъ работъ не отправляютъ... а в селахъ и деревняхъ жительствоющіе обыватели не ичисляются мещанамы для того, что оніе кромѣ податей государевихъ и подданическіе работи отправляютъ“.

„Як свободні люди, оці групи людности, міщани, приносили присягу: „и по той ихъ свободности к присягамъ в вѣрности ея ім. вел. все-россійскому престолу обыкновенно всегда приводятся“ (Ниж. полк. канцелярія).

Иноді відповіді підкреслюють місцеві обставини. Так, відповідь з Новосанжарова зазначає, що „обывателей званія мещанского (какъ имеющіеся еще от 1699 года ревизіи явствуютъ) не было, но писались ремесленіе цехамы, а не имеющіе художествъ, одни в козачую, а другіе в посполитую статью (?), а егда 739 года до роздачи в подданство грузинамъ и до 739 года до описѣ оставшихся за роздачею на е. і. в. свободныхъ дворовъ и нынѣ хотя внутрь местечка Санжарова между владѣльческими старшинскими и шинковими домами нѣкоторые обыватели жильє имеютъ и нѣкоторыми промысли бадаются, однакъ оніе, какъ и сочиненная на 748 ревизія явствуетъ, не под мещанскимъ званіємъ находятся, но одни по слѣдствію в козаки вивелись, и другіе под ратушою и другимы владѣльцами состоятъ (Новосанжар.); в сотни великобудиской до роздачи в 740 году грузинамъ посполитихъ дворовъ бавячіеся торговими промысли і в лавкахъ всякими товари щислялись в ревизіяхъ писани были мѣщанамы особливою статьею, какимъ, где и нынѣ есть, признается надлежить мещанамы быть“ (Великобудис.).

Старанно зазначають пояснення канцелярій полкових, що міщанство відрізняється від посполитих. „І вишеозначенного 12 роздѣла по артикуламъ 3, 4 и 6 мещанамъ головщины и навязки положена особливая не противъ людей простого стану и сѣльскихъ (Ниж. полк. канц.); а къ тому по силѣ статутowego роздѣла 4 арт. 5 права в окладѣ головщини предвозвишени над протчій простій народ (Прилуц.). Відрізняється теж і від посполитих у завідуванні тієї-ж ратушної влади, під якою знаходяться і самі міщани: „сѣльскіе (?) жители, кои под ратушами состояли и нынѣ состоятъ, называются селянинами (?) і з оними селянинами мещане на щислялись и нынѣ не щисляются“ (Старод. полк. канц.).

Коли поставити поруч обидві групи міщанства — купецьку та ремісничу — друга може викликати деякі сумніви що-до своєї приналежності до міщанства, бо ремісники бували і між панськими підданими. Через те деякі відповіді спеціально спиняються на питанні про ремісників. Так, одна відповідь спиняється на головщині та нав'язці ремісників: „А хотя того ж роздѣла (XIII) по артикулу 5 ремесленимъ людямъ положена головщина и навязка отменная противъ мещанъ, однако ежели ремесленіе люде издавна состоялы в числѣ свободныхъ посполитихъ і в подданствѣ за владѣльцами не бывалы, то и нынѣ ради ихъ майстерства в званія посполитихъ свободныхъ выключать (признается) не слѣдуетъ, ибо и между козаками многіе имѣются майстеровіе люде, а по майстерству в званія козачого не выключаются (Ниж. полк. канцелярія); ремесленіе ж люде яко то кравци, шевци и протчіе подобніе имъ ремесломъ бавячіеся пишутся в ревизіяхъ имянно ремесленими цеховими і въ всякомъ цеху по прежнимъ имъ обыкновеніямъ для устроєнія порядка имеются цехмистри,

кто ж із ремеслнихъ також бавячихся рибою и солью людей быт и щисляться между мещанами пожелаеть, тѣ по подаваемимъ от нихъ прошеніямъ, что оны впредѣ ремесла по прежнему делать не будутъ; а желаютъ имѣть купеческій гендель, инніе опредѣляются в мещане от полковой канцеляріи, а инніе за согласіемъ всѣхъ мещанъ от самой ратуши (Полтав. город. старшина); ремеслне ж люде писаны по ремесламъ цехами особливо от посполитих пахатнихъ“ (Великобудиський сотник).

Окремі уваги про цехових підкреслюють їх організацію та окремішність. „Цеховіе люде кромѣ техъ ихъ служебъ особо по имѣющимся в нихъ полскимъ привиліямъ всегда без перемѣни ко всѣмъ церквамъ Божіимъ болшіе свѣчи годовіе із всихъ ремествъ поставляютъ, яко ж между оними цеховими людми суть и козаки, кои кромѣ служебъ козачихъ болѣе никакихъ никому работизнѣ не отправляютъ (Київ. полк. канц.); особливо же ремесники всякого званія, яко то кравци, шевци, ткачѣ, золотарѣ, слесарѣ и протчіи при городехъ имеютъ цехи свои и при цехахъ особій цеховій урядъ і за древній обичай въ знакъ того цехового правленія хорунгни, через что все отъ селянъ и протчого тяглого посполства имеютъ не малую разнь (Прилуц.).

Щоб обґрунтувати свої пояснення, звертаються полкові канцелярії до законодавства. „Въ малоросійскихъ правахъ Статута роздѣла 4 артикули 68 и 69 а особливо въ роздѣлѣ 12 артикулъ 6 о мещанахъ мѣсть упривиліюваннихъ и меншихъ, то оніе права гласятъ не о какихъ іннихъ малоросійскихъ обывателяхъ, какъ о посполитихъ свободнихъ жителствующихъ въ знатнихъ городехъ полковихъ а въ меншихъ сотеннихъ местечкахъ, кои іздревле в подданствѣ приватномъ ни за какими владѣльцами не бывали (Ниж. полк. канцелярія); и в правахъ, которими малоросійскій народъ судится, на многихъ мѣстахъ рукомеслне и промислне люде имеютъ мещанами (Лубен. полк. канц.); находящіеся ж не точію в городахъ, но і в местечкахъ... обыватели и по правамъ малоросійскимъ книги Статута роздѣла 12 артикула 6 названи мѣщанами (Київ. полк. канц.).

З актів В. Князівства Литовського докладно переказує Чернігівський магістрат обіцянку в. князів литовських охороняти права і вольності всіх князів і панів рад, духовних і світських, урядників земських і духовних, шляхти, лицарства і міщанства; але про сами права міщанства магдебурзького не каже докладно.

Покликалися й на царські грамоти. „Какъ то і в данной майстрату нѣжинскому жалованной высокомонаршей грамотѣ войтъ прописанъ съ мещанами, между коими де в городѣ Нѣжинѣ суть люде разнимъ купеческим промислом бавячіесь ремесники и із пашеннихъ своихъ земель препитаніе свое имѣющіе (Ниж. полк. канцелярія); егда же и подѣ всеросійскую державу пришли, то потому ж по всевысочайшей высокославнихъ всѣхъ предковъ е. і. в. милости тѣми прежними волностями жалованни и правами прежними имѣ судится и во всемъ быть по тѣмъ правам и обыкновеніямъ всемилостивѣйше велено, кои жителствующіе в го-

родахъ и мѣстечкахъ обыватели всѣ безъ вичисленія потому и донинѣ именуются мещанами, а не подданими“...

Притягнуто теж і інші документи. „Да і в давнихъ при сотеннихъ канцеляріяхъ имеющихся книгахъ, в коихъ вписаны купчіе крепости и другіе записы, гражданскіе жители написаны мещанами а не посполитимы, особливо же і в сискавшихся в двоихъ сотняхъ, полковой Лубенской и Чигриндубровской, полскихъ давнихъ привилегіяхъ (коихъ при томъ копіи приложены) тѣ ж граждане и майстеровіе цеховіе люди наименованы мещанами і в одной з тѣхъ привилегій... написано что касается к дѣлу замковому и городовому поступать и быть имъ мещанамъ по обыкновенію такому, какъ в Кіевѣ (Лубен полк. канц.); кромѣ же того, от майстрату козелецкого какіе в полковую кіевскую канцелярію представлены справочніе с подлиннихъ в ономъ майстратѣ имѣющихся разнихъ крепостей, яко то государственныхъ грамотъ и гетманскихъ универсаловъ на ихъ мещанскіе права і волности, копіи, коихъ де города Козелца обывателей точно показано і в онихъ крепостяхъ мещанамы, да и цеховихъ же ремеснихъ людей в универсалѣ гетмана Сомка 1663 году априля 6 дня данномъ наименовано по тому ж мещанамы“ (Кіѣв. полк. канц.).

Магістрат Чернігівський покликуювавсь на грамоти королівські та царські грамоти і на универсали гетьманські, які потверджували магдебурзьке право містам, і як висновокъ зазначивъ: „яко всякіе люде купци ремесники, всякіе шинкари, перекупнѣ и всякой мѣской кондиціи люде ж утверждены на волностяхъ ведлугъ права майдебургского вѣчне, такъ всѣ тіе числятся, писатись и должны быть мещанамы и писаны в ревизіяхъ мещанами ж“.

Про мѣщанство міста Березни зазначено, що „граждане іздравле по гражданскому состоянію состоятъ мещанамы“, мають „учрежденную по указамъ е. і в. и малороссійскимъ правамъ ратушь“, в якій „отправляются какъ указаніе е. і. в. дела, такъ и по указамъ е. і. в. и малороссійскимъ правамъ отправляются суди и росправи“, мають теж „прежнихъ гетмановъ универсали въ которыхъ не толко подтверждаютъ ихъ прежніе всѣ гетманы мещанами, но и села и мелницы имъ на ратушь надалы“.

Цікаво, що мѣщанство м. Мени виявило певну уважність до минулого свого, бажання уявити собі його трохи докладніш. Вони писали такъ. „От давнихъ летъ городъ Мена противъ другихъ знатнихъ городовъ, а писано де его не местечкомъ, а настоящимъ городомъ Меною, в якомъ іздравле за владѣнія полского жили высланніе от державцы всей Сѣвери подкоморего (?) сандимирского коронного дозорца, а именно 1639 июня 13 д. жилъ Іванъ Горбачевскій, 1641 июня 17 Павель Бобровницкій, 1642 июня 17 Адамъ Козановскій, от которыхъ де высланныхъ в техъ же вышешененныхъ годахъ, чему будетъ летъ болѣе ста, дано мещанамъ менскимъ цеховъ кравецкого, шевского и ковалского писменніе полскимъ діалектомъ писанніе за печатма крепости, а во онихъ де написано мещанъ мещанами, а не посполитими, и что мещане техъ цеховъ волни были от посилокъ не належныхъ и от гаченя гребелного

(криме гвалту) і в тих де крепостях полских упоминается, что в городе Менѣ замокъ і в ономъ замку живаль по тогдашнему обыкновению писарь правній, до которого замку принадлежали и другія угодія, яко то пашенная земля и сѣнокосы, и мещане всѣ города Мены, какъ видимо з тѣхъ крепостей, надлежали ж до замку городского, а послѣ поляковъ при благополучномъ государствованіи предковъ ея імп. вел. городъ Мена із давнихъ летъ писанъ городомъ и ратушъ в городъ Менѣ іздревле имѣется, мещане ж менскіе мещанами, а не посполитими писани да и писатся городовимъ мещанамъ не точію майдебурскіе права имѣющимъ, но и не имеющимъ майдебурскихъ правъ по всякимъ пристойностямъ гражданскимъ і за силу малороссійского статута весьма принадлежить, по какой принадлежности и бывшими в Малой Россіи гетманами о ратуши менской и что мещане менскіе мещанами, а не посполитими, да и городъ Мена іздревле городомъ именуется чрезъ имѣющіеся в ратуши менской данніе отъ оныхъ гетмановъ гетманскіе универсалы свидѣлствуютъ, которіе подлинніе какъ в ратуши менской, такъ и полскіе крепости в цеховихъ домахъ подлинніе имеются“.

Коли посистематизувати наведені вказівки, то можна побачити, що не однаково поставилися полкові канцелярії та ратуші до поставленихъ питань. Одні розуміли склад селянства сучасний, другі — уявляли собі разомъ ізъ тимъ і генезу міщанства, якъ воно зложилося та якими правами користалося раніш. Одні сполучають разомъ „малороссійскіе права“ та імператорські укази, для другої групи це в певний розвитокъ міщанського устрою з часівъ В. Кн. Литовського. Коли одні обмежуються лишъ сучаснимъ, другимъ хочеться використати і старі грамоти і випадкові документи минулихъ століть.

Такі старанні посилки на старовину хотять захистити старий міський окремішний уклад. Неоднаково зберігся цей уклад по різнихъ містахъ і черезъ те неоднаково до нього ставилися. Де не збереглося установ магдебурзького права, де не збереглося ратушного присуду, де натомість сотенна чи полкова старшина давно цілкомъ керувала життямъ міщанства, тамъ не було і приводу пригадувати про минуле, про ратушний присуд, про спеціальні права ратушнихъ міщан, про окремі ратушні джерела прибутків, про ратушне господарство. Безсилі захистити свою окремішність, свій окремішний присуд од наступу старшини, такі міщани і не мали інтересу заходити далеко в старовину, щобъ тамъ шукати обґрунтування того устрою, якого тутъ залишилися незначні спомини.

Мало згадокъ про старий ратушний устрій подано в розглянутихъ відповідяхъ. Згадати доводилося тамъ, де ратушна принадлежність ще відокремлювала групу міщанства відъ іншихъ мешканцівъ того самого міста. Ратушний устрій відрізнявъ міщанство відъ посполитихъ, відокремлювавъ суцідъ з тієї самої вулиці. Черезъ те дехто й зазначивъ оцю ратушну принадлежність, якъ старовинну прикмету міщанства тихъ міст, де більше збереглося відъ старовини. Міщанство — зазначають — з певнимъ однакоимъ незміннимъ складомъ існує вже з часівъ В. Кн. Литовського, що його гра-

моти знають окрему групу міщан та згадують про неї. Міщани того-часні — зазначають там, де збереглося більше старих традицій — рівко відокремлювалися від поспільства. Таке розгрупування людности В. Кн. Литовського найліпше виступав в постановах про нав'язку та головщину. Чого надалі боялося міщанство тих міст, де ще збереглися старі традиції та установи? Боялось воно, можна легко зазначити, дальшого наступу старшини на міщанську окремішність, дальшого пониження та нівеляції з поспільством на однім залежнім та безсилім рівні. І в тім причина уважного пригадування та виписування норм головщини та нав'язки. Відрізнялося, розуміється, міщанство від шляхти, але зате стояло і вище од загальної селянської маси, поспільства. Важливо було зазначити та підкреслити як-раз оце упривилеюване становище міщанства над простим селянством. Де один задовольняється зазначити просто різницю між міщанством та поспільством, що між ними існує „разность“, там инший підкреслює, що міщани та ремісники „предвозвишени над протчій простій народь“ (тоб-то поспільство), тут дуже характерна оця характеристика стану, зазначення того, що один вищий від иншого (предвозвишени). Важливо зазначити не тільки одміну одного стану від иншого, але так само і упривилеюване становище над поспільством. Київська відповідь докладно випикує норми головщини та нав'язки, згадує на першій місці про „жительствоующихъ в городахъ привиліюваннихъ, въ которыхъ судятся правомъ майдебурскимъ и не имѣютъ привиліевъ на навязку шляхетского права“. У цій вказівці згадано про магдебурзьке право, що відрізняє між собою певні групи міщанства, певні міста. Прилудька відповідь підкреслює підсудність міщан ратушам і, зазначивши це, далі продовжує, що право „различаетъ отъ людей простого стану, яко то слугъ и подданихъ владѣльческихъ, положи имъ навязку болшую, нежели простому тяглому человѣку“. Відповідь сотника менського відрізняє дві групи: ті, що „живуть в полковихъ городахъ при магистратахъ и привилегіи государственніе имѣють“, повинні називатися міщанами і — з другого боку — ті, що „въ городахъ и мѣстечкахъ живутъ, називатись мешанами не должны, но посполитими“: повинні зватися „посполитими а не гражданами, понеже на то, чтобъ гражданами називатись, ни привилегіевъ не имеютъ, ни правами майдебурскими судятся“. В иншій місці читаємо, що „обыкновенно не токмо при меншихъ, но и при самихъ болшихъ и упривиліюваннихъ местахъ гражданского состоянія обыватели болшую частію“...: тут ми бачимо теж протиставлення міст магдебурзьких містам звичайним без магдебурзького устрою, про цю різницю пам'ятали ще добре...

Виясненъ про основні прикмети магдебурзького устрою ми не маємо. Одна відповідь зазначає, що по містах полкових і сотенних містечках існують канцелярії та ратуші й міщанство вибирає собі „по виборамъ“ урядників. Тут цікаве оце поруч зазначення: ратуші та канцелярії, бо ратушний устрій виключав канцелярію, як орган керування міщанством, і там де міщан відала канцелярія (в сотеннім містечку), там вони не

мали можливості користатися своїми давніми вольностями, окремим управлінням, судом, господарством. Канцелярія встановляла тут перевагу козацької адміністрації, яка позбавляла міщанських виборних урядовців будь-якого значіння та впливу, підпорядковуючи їх розпорядженням козацької сотенної адміністрації. В відповіді з Беревня маємо ми згадку про ратуш, але минула історія цієї інституції вже неясна. Зазначено, що „ратушь состоитъ на основаніи е. і. в. указовъ и малороссійскихъ правъ“, знов-таки тут плутанина неясного уявління про минулі часи, з яких веде свій початок ратушний устрій, коли і не було „е. імпер. величества указовъ“. В ратушах — зазначено далі — провадяться суд та розправа та „указаніе дела“ і ще кинуто далі побіжну вказівку про надані на ратуші „села и мельницы“. Вказівки замادто короткі, щоб характеризувати окремий устрій магдебурзького міщанства, чого можна-б сподіватися в з'ясуванні складу міщанства та окремих його груп.

Про цеховий устрій ремісництва теж дуже небагато. Згадано, що „для всякихъ гражданскихъ порядковъ установлены и утверждены цехи“, в іншій місці зазначено, що „во всякомъ цеху по прежнимъ имъ обыкновениямъ для устроения порядковъ имеютъ цехмистри“, завважено, що „ремесленіе писалась цехамы“, згадано про ремісників, „которимъ нинѣ и цехи есть“, нарешті зазначено „при цехахъ особій цеховій урядъ“. Але й ці вказівки не розвинуті з потрібною повнотою і залишають вони без дальшого з'ясування окремішню організацію ремісництва в загальнім складі міщанства, не натякають на її походження.

Взагалі, далеко не всі мали охоту звертатися до старовини. Як було вже зазначено, міщанство Мени виявило в цій випадку найбільше уважності до свого минулого. Ратушні тут озброєні документальними покликуваннями на минуле, щоб з'ясувати минуле, вони притягають не тільки грамоти на магдебурзьке право, але вміють також використати й інші грамоти. Тут є згадка, побіжна, але дуже цікава про „подлинніе какъ в ратуши менской, такъ и в цеховихъ домахъ“. Ця згадка про цехові доми вказує нам, що і цехам тутешнім доводилося обстоювати свої права уважно, зберегати свої грамоти та звертатись до них по аргументи в своїх виступах у боротьбі за давні права. Окрім загальної згадки про грамоти в цехових домах є ще інша згадка про грамоти менським міщанам „цеховъ кравецкого шевского и ковалского писменніе полскимъ діалектомъ писанніе“, отож оці грамоти цеховим використані за-для характеристики міщанського життя, підкреслено ясне вживання терміну міщан та зазначено тут звільнення міщан від деяких обов'язків (посилок неналежних та гачення греблі). Очевидячки, хотіли використати найдавніші згадки про міщанство та його становище й тут стали в пригоді як-раз оці грамоти цехам, бо вони виявляють окремішність міщанства від інших груп людности та разом з тим упривилеюване становище міщанства, одзволеного від деяких обов'язків, що лежали на інших групах людности. Та різниця, що про ню завзначали інші відповіді, притягаючи та нагадуючи норми головщини й нав'язки для різних

груп, висвітлено тут згадками про звільнення міщанства від деяких обов'язків. Зазначену мету досягнуто й становище міщанства поруч з іншими групами з'ясовано. Оці покликуння менських ратушних на старовину виступають добре і в згадці про місцеву адміністрацію. Наведено тут окремих представників адміністрації, названо ймення та подано дати їх перебування й діяльності тут у Мені. Звідки взято оці дати? Коло ймення адміністратора подано одну лиш дату, з певністю можна сказати, що взято її з тих грамот, котрі використано на те, щоб висвітлити минулі умови життя. Згадано теж, що адміністрація жила в замку та що до замку належали „земля пашенная и сѣнокосы“. Оці всі вказівки стають ще цікавіші, коли пригадати, як неуважно поставилися до запитання та вияснень минулого деякі, не тільки в менших, але й у більших містах, як, наприклад, у Гадяцькій полковій канцелярії.

ШОВКІВНИЦТВО В КИЇВІ ТА НА КИЇВЩИНІ В XVIII ТА ПЕРШІЙ ПОЛ. XIX СТ.

Виробництво шовку в м. Київі почато ще геть-геть перед тим, як відкрито тут державний завод шовківництва. Так, Павло Алепський, що був у Київі в 1653 році, описуючи Київський Печерський монастир, подає відомості, що в архімандритському лаврському садку було дуже багато шовковиць і що тутешній мітрополіт, що був перед цим, розводив шовковика й виробляв гарний шовк ¹⁾. Отже, коли вирішено було заснувати заводи шовківництва, то одного з таких заводів відкрито в Київі.

Указ з „Госуд. Мануф. Коллегіи“, з 19/III 1725 року, вимагав од Київської Губерської Канцелярії, щоб знайшла для заводу двір у Київі. Заснувати цього заводу надіслано з Петербургу майстра француза Яна Фігерей, що йому треба було „для размноженія дерева шолковицы и строенія двора отвесьт земли со удовольствіемъ, гдѣ и коликое число онъ майстеръ потребуеть, чтобъ впредь время от времени умножить было возможно и на томъ мѣстѣ построить дворъ по приложенному рисунку“; Фігереві треба було дати учнів і все необхідне для заводу приладдя. Гроші, на збудування заводу й на встаткування його наказано було брати з оплати за гербовий папір, а коли цього не вистачатиме, то брати повичково з інших оплат, що їх стягувала Київська Губер. Канцелярія.

У тім-же 1725 р. на Подолі, поблизу церкви Миколи Доброго, куплено два двори, „со всѣмъ хороннымъ строеніемъ и садомъ“ за 310 карбованців ²⁾. Француз Фігерей склав угоду з „Мануфактур Коллегією“. За цією угодою він мусів бути при заводі 10 років, починаючи з 1/I 1725 р. „и в оное время ни под какимъ протекстомъ абшита не просить“, а ретельно працювати на цім заводі, як личить чесному майстрові. Учнів, яких буде дано йому, він мусів навчити шовківництва, як ремесства, протягом чотирьох років, а по закінченню цього терміну, видати їм „присяжные атестаціи“ на звання майстрів.

¹⁾ Сборникъ матеріаловъ для исторіи Києва, 62.

²⁾ Київський Центр. Архів Давн. Актів, справа № 46; проф. М. Слабченко, Організації ховяйства України, т. II, 79.

У новозбудованому заводі й розпочав свою роботу Фігірэй з 17 учнями, яких дала йому Київська Губ. Канцелярія з салдатських дітей Київва ¹⁾). І треба сказати, що спочатку праця на заводі йшла досить жваво порівнюючи з пізнішими часами. Так, з 1725 по 1735 рік, за винятком 1731 року, було вироблено шовку сирцю 2 пуди 34 фунти 67 золот. ²⁾). Вироблений шовк одсилали до „Мануф. Коллегіи“.

Отже коли термін угоди закінчивсь, то Фігірея викликано було до Петербургу, і він виїхав на свою батьківщину, здобувши за навчання майстрів шовківництва 500 карбованців, та окрім того на подорож 200 карбованців ³⁾).

Окрім цього першого державного заводу дозволено було й приватним особам мати такі заводи в Києві. Можна сказати навіть більше. Спочатку держава надавала рівні привилеї приватним особам, очевидно, на те, щоб зацікавити їх у цьому. Отож, у дачах Київського Печерського монастиря далі за печерською фортецею, коло Салдатської Слобідки, за наказом „Верховного Тайнаго Совѣта“, було приділено клаптик землі 108 саж. завдовжки й 49 саж. завширшки, де француз Фішер посадив 2250 шовковиць ⁴⁾). А р. 1724, за наказом „Правительствующаго Сената“, на прохання киянина, перекладача грека Степана Михайлова, та прибулого з Туреччини грека Івана Дирея, дозволено було завести їм шовковий завод своїм коштом ⁵⁾). У тім-же 1729 році дозволено було грекові, теж киянинові, Юрію Леонтьеву відкрити свій шовковий завод. Київському губернаторові наказувано приділити йому землі з земель монастирських або міщанських, де-б він міг посадити шовковиці. На перший раз треба було дати Леонтьеву в державного заводу шовківництва, яким завідував під цей час Фішер, 500 дерев та 2 учнів, а поки розростуться шовковиці, що він насадить, то дозволити йому збирати лист на городах киян ⁶⁾). Що-до київської влади, то вона не дуже уважно ставилася до наказів про відкриття таких шовкових заводів. Про це ми довідуємося з скарги Ю. Леонтьєва, що її 1735 р. заніс він до „Государ. Коммерц. Коллегіи“. Він нарікав, що, не вважаючи на укази „Мануфактурь Конторы“ та „Верховнаго Тайнаго Совѣта“, ні землі, ні дерев йому не дано, що кияни не дають безплатно збирати листя на годівлю шовкуна, що учні, двох чоловіка, платню одержують, а працюють, замість року, тільки три місяці. Він прохав примусити Київ. Губ. Канцелярію задовольнити його землею та деревами, а для охорони заводу та щоб лихі люди потайки не ламали шовковиць, дати двох салдат. Окрім того прохав він збільшити число учнів до 6 чоловіка, яким утримання видавати з державних

¹⁾ Андрієвскій, Историч. матеріали изъ Архива Киев. Губ. Правленія, вып. VIII, 43—44.

²⁾ Скільки було вироблено шовку в 1731 році, нам невідомо.

³⁾ Київ. Ц. Арх. Давн. Ак. спр. № 46.

⁴⁾ А. Андрієвскій, Ист. мат., вып. III, 142.

⁵⁾ Ibid. VIII, 44.

⁶⁾ Ibid. III, 142.

коштів, а влітку, для збирання листу, давати від 5 до 15 школярів, з тим, щоб „за непослушаніє и противность штрафовать ему самому“.

Відповіддю на цю скаргу був указ з „Коммерцъ Коллегіи“ на ім'я київського генерал-губернатора фон-Вейсбаха, з 20/VI 1735 року, яким наказувано яко мога швидше дати землі „пристойное количество“ з тієї, яку приділено було для заводу Фішера; двом учням бути на його утриманні, причому заробітну плату видавати їм таку, яку запроваджено було на державному шовковому заводі, а учням бути „въ послушаніи и въ трудѣ, безъ отрицанія“, а крім того, щоб збільшити продукцію заводу й швидше мати державі від нього користь, наказувано дати ще трьох учнів, що були в Київі від попередніх завідчиків, а коли їх бракуватиме, то й з інших „чиновъ“ і утримання виплачувати останнім з державних коштів три роки. Леонтьєву дано також право карати учнів „легкимъ наказаніємъ“, коли вони недбайливо ставитимуться до своїх обов'язків, „не чиня в томъ напрасныхъ нападковъ и увѣчья, как на протчихъ фабрикахъ происходитъ“¹⁾. Виходячи з міркувань, що хоча завод і на утриманні Леонтьєва, але що від нього треба сподіватися не тільки державної, а навіть і всенародньої користі, наказувано давати на охорону його двох салдатів. Що-ж до листу з шовковиць, то збирати його по городах приватних осіб і цьому не повинні перешкоджати власники їх, під загрозою штрафів та відібрання на державний скарб тих городів „яко у нерадѣтелей государственной пользы“, тим більше, що від цього їм не буває збитків, а заборону збирати його можна пояснити тільки їх упортістю та завидками. Київський губернатор мусів яко мога допомагати власникові заводу (між иншим улітку давати декількох чоловіка в'язнів, щоб збирати лист для заводу), а так само й стежити за тим, щоб Леонтьєв не ставився тільки формально до цієї справи, а дбав про те, щоб збільшити продукцію заводу і щоб з цього була користь. Виконуючи цього указа, Київ. Губ. Канцелярія наказала Яну Дирею дати Леонтьєву трьох учнів з того десятка, що він мав, а київському війтові Войничеві оголосити в місті, щоб власники шовковиць не забороняли збирати листя з шовковиць. Київський комендант мусів був давати салдат для охорони заводу²⁾. Отож, з усього цього виходить, що умови для розвитку цього шовкового заводу, порівнюючи, були непогані, бо формально Леонтьєву треба було витратитися тільки на двох учнів. Треба до цього додати, що учнів на заводи набирали, як ми вже наводили, з салдатських дітей, а тому утримання видавано їм як салдатам³⁾. Видатки-ж підчас праці на заводі були невеликі. Так, згодом у 1762 році, прикажчик війта Каневського, якому передано було цей завод, витратив за цей рік на заробітну плату учням 5 чоловікам, на при-

¹⁾ По-над те число учнів, що давала Леонтьєву держава, він мав право набрати робітників та учнів для заводу з вільного люду.

²⁾ А. Андрієвскій, Ист. мат., вып. III, 143—146.

³⁾ К. Ц. А. Д. А. № 12 ар. 36—39.

дбання листу для шовкуна, на приставу цього листу на завод та на інші дрібні потреби, всього 49 карб. 53 коп. ¹⁾. Платня окремому салдатові на день була 6—5 копійок, коли його брали на тимчасову роботу ²⁾.

Отже, ми бачимо, що в Києві заведено було декілька шовкових заводів, які вважалося то за державні, то за належні приватним особам. Коли француз Фігірей від'їхав, за майстра на подільський державний завод було призначено грека Івана Дирея, що під цей час уже сам став власником шовкового заводу, відкритого спільно з греком Михайловим; бо останній передав йому свої права на цей завод. ³⁾ Року 1733, за наказом „Госуд. Комер. Кол.“, видано було Дирееві плату за 1731—32 роки, рахуючи по 30 карбованців на рік „для лучшего впредь къ произведенію оною завода усердія“, а за вироблений шовк 59 ³/₄ фунтів виплачено по 2 карбованці за фунт.

Від Київ. Губ. Канцелярії вимагалось дати відомості про стан цього заводу й висловити свою думку, чи не слід було-б передати Дирееві й державний подільський завод. Тільки 1/V 1738 року представник од Губ. Канцелярії та виборний од магістрату оглянули заводи Дирея та Леонтьєва. З протоколу цієї Комісії ми довідуємося, що заводи Дирея та Леонтьєва зовсім занепадали. Комісія висловлювалася, що як Дирей, так і Леонтьєв недбайливо поставилися до своїх обов'язків, а казенний двір „отъ его Диреевой скудности и нерачительности обветшалъ“. Дирей ніби-то тільки для форми держав завод, бо продукція його все зменшувалася, заробітна плата учням не виплачувалася, бо й виплачувати йому не було з чого. Як гадала комісія, слід було-б усунути Дирея з посади завідувача казенним заводом, а все приладдя віддати учням: М. Слободчикову, Тим. Валенсову, Євсію Гостієву, О. Ізвозчикову, Кост. Букреєву, Вас. Строгову та Максимові Хлестову з тим, щоб землі для шовківництва приділити в державнім винограднім садку, і щоб надалі вони провадили цю справу власним коштом, не вимагаючи нічого від державного скарбу, а шовк, вироблений на заводі, повинні вони передавати казні за встановлену од неї ціну. Решту-ж учнів—7 чоловіка—слід повернути до тих полків, звідки їх було взято. Три рази надсилали Київ. Губ. Канцелярія ці відомості до Петербургу, в 1738, 1740, та 1744 роках, причому кожного разу висувала думку, що від шовкових заводів як тепер немає, так і не передбачається ніякої користі, що необхідно було-б такі заводи передати в приватні руки, бо окрім казенних витрат на будування таких заводів, на огорожу їх, від цього бував салдатам, учням та іншим робітникам „напрасная тяжесть“, киянам різні утиски, бо в них одбирають землі під заводи, а через це повстають скарги і „неспокойства“, а самій канцелярії „затруднення“.

Відповіді з Петербургу не було, а тому Канцелярія наказала забрати в Дирея його учнів, залишивши йому тільки одного Кост. Єфімова.

¹⁾ Ibid. 3724.

²⁾ Ibid. 13402.

³⁾ Ibid. 13124.

Року 1743 помер Дирей і, за наказом київського губернатора, завод прийняв за описом капітан Митр. Мотякін. Того-ж року київські фабрики оглядав „ассесоръ Мануф. Коллегіи“ Меженіков, що теж склав описа цього заводу. З цього опису ми довідуємося, що спадщина від Дирея була невелика. У казенному дворі стояв один будинок; з одного боку його було 8 світлиць, а з другого три світлиці з кімнатами та одні сіни. Окремо стояла одна хата з сіньми та дві повітки. Всі ці будівлі були старі, погнилі, а на них де-не-де попровалуювалися дахи. Встаткування заводу було аж надто нужденне: „три стола, поставъ 1, фонарь 1, два станка деревянихъ со всѣми къ нимъ потребностями, коекъ 2, лѣсницъ, на которыхъ кладутца съ листьемъ вѣтки, 17, векъ лубяныхъ, на которыхъ черви кормятся, 7, подсвѣшниковъ желѣзныхъ 2“. Як до цього додати 1 казана мідяного, де варили шовк, „шелковыхъ збивокъ и проѣденныхъ яицъ 2 пуда 16 фун., сѣмень в которыхъ шелковые черви родятца, в запечатанномъ ящикъ 48 золотниковъ“, то це й буде все, що залишилося на заводі. На завідувача заводу настановлено було учня Єфімова. Ваітку давали йому 10 школярів, щоб носити лист. Року 1743 він виробив шовку тільки 1 фунт 32 золот. та залишив на майбутній рік грени шовкуна 49 золот. Той факт, що як під той час, коли складувано цей опис казенного заводу, так і згодом, нічого не згадується про приватні шовкові заводи Фішера та Леонтьєва, свідчить за те, що праця на них не провадилася й вони, очевидячки, до краю занепали, залишивши після себе тільки шовковиці, яких насадили їх власники.

Складеного описа казенного шовкового заводу Київ. Губ. Канцелярія надіслала „Мануфактуръ Коллегіи“, додавши до цього свої запитання, чи не годилося-б продати цього заводу з усіма будівлями кому-небудь з киян, що захтять виробляти шовк своїм коштом без допомоги від казни, додаючи до цього ще й те, що хоча двоє з учнів і висловили бажання взяти завод у своє завідування, але вимагають щорічної допомоги в 50 карбованців, а крім того, вважаючи на те, що вони, вкупі з иншими учнями будши на цьому заводі, не сприяли розвиткові його продукції, то не можна й надалі чекати, щоб їх праця була корисна для заводу ¹⁾. „Мануфактуръ Коллегія“ погодилася з міркуваннями Губ. Канцелярії й указом з 22/V 1744 року наказала передати завод охочим і надійним людям, „по благоизобрѣтенію“ Канцелярії. За таких охочих людей були російські купці Максим Резвой, Роман Смородін, Семен

¹⁾ А. Андрієвскій, Ист. мат., вып. VIII, 47—50. Тут треба пригадати, що р. 1735 двоє учнів київського державного шовкового заводу — Гостяев та Ізвощиков — прохали дати їм землі для шовкового заводу. Того-ж року, наказом з „Госуд. Коммерць Коллегіи“ на ім'я київського губернатора загадувано дати їм землі в м. Переяславі та Барішполі, а крім того дати з державного скарбу позичково кожному по 25 карб. на рік, зобов'язавши їх у рахунок цієї позички віддавати вироблений шовк, ціною по 2 карбованці за фунт (іб. вип. III, 146). Очевидячки з цього нічого не вийшло, бо р. 1758 ми знову зустрічаємо при заводі п'ятьох майстрів, що серед них були і брати Гостяєви (К. Ц. Ар. Д. Ак. № 724).

Ноздрін та Максим Куанецов. Отож їм було передано завод. Держали вони його з 1745 до 1752 року. Року 1749 вироблено на заводі чистого шовку сирцю 30 фунтів, окрім того вони мали в збивках шовку 1 пуд 3 фунти. Вироблений шовк вони надсилали „Мануфактурь Коллегіи“¹⁾.

Року 1749 дозволено було французькому фабрикантові Антонові Гамбету заснувати свій шовковий завод на Україні. Завод Гамбет зоб'язувався експлуатувати 8 років, а коли цей термін закінчиться, передати його казні. Як матеріали для заводу, так і лист, то-що, Гамбет мусів закуповувати своїм коштом. Передбачалося перевести на цей завод декількох учнів з державного київського заводу й дати йому, з цього-ж-таки заводу, зайві інструменти. Коли складали умову з Гамбетом, то виставлено було думку, що як він забажає, то можна буде передати йому й київський державний завод, бо „отъ содержателей никакого размноженія не было“²⁾. Очевидячки, засновувати нового заводу Гамбет не хотів, а р. 1752 взяв під свою оруду київський завод. Яка була продукція заводу за тих часів, коли завідував ним Гамбет, ми не знаємо, але той факт, що р. 1753 мав він тільки 2 фунти грени шовкуна, отож, як він і сам визнає, аж надто мало, свідчить за те, що він зовсім недбайливо поставивсь до дорученої йому справи.

Року 1752 Сенат закликає охочих засновувати шовкові заводи на Україні, в Астрахані та по інших місцях. За рік, у 1753 році, знову закликають охочих заводити такі-ж заводи по „Украинской линіи“. Тим, хто хотів одкривати такі заводи, передавано декілька тисяч шовковиць, насаджених минулими роками. До всього власників таких заводів малося звільняти від постойв та служби, шовк, вироблений на цих заводах, закуповувати на російські фабрики за „справжню“ ціну, а з продажною ціною шовку протягом 10 років не брати податку. На цей виклик ніхто не з'явивсь з попередніх власників заводів, окрім француза Антона Гамбета, що подав прохання про це до Київської Губ. Канцелярії³⁾.

Під орудою Гамбета київ. шовковий завод був тільки один рік, а р. 1752, „за несостояніемъ его Гамбета къ содержанію“, завод у нього відібрано й доручено доглядати за ним офіцерові київської залози Вас. Іванову.

За п'ять років, за наказом з „Мануф. Коллегіи“, з 22/VII 1757 року, завод з землею, будівлями, з учнями (6 чоловіка) передано було війтові Чернігівського магістрату Козьмі Каневському „въ вѣчное и потомственное владѣніе, доколѣ, онъ Каневской и наслѣдники его будутъ содержать въ добромъ состояніи безденежно“. Через що саме подаровано Каневському заводу, ми не знаємо; можна тільки здогадуватися, що стан, у якому перебував завод, примушував передати його кому-небудь, аби не мати клопоту. Що Каневський зовсім не цікавивсь заводом, свідчить той факт, що, поїхавши до Петербургу р. 1757 та передавши його ки-

¹⁾ Ibid. спр. № 5188, № 46.

²⁾ П. С. З. XIII, № 9651.

³⁾ К. Ц. А. Д. А. спр. № 1783.

Ївському міщанинові Ів. Григоровичеві, він неначе-б цілком забувсь за нього. Григорович виплачував заробітну плату б учням до 1763 року, а далі перестав це робити і, з'явившись до Київ. Губ. Канцелярії р. 1765, заявив, що далі він не хоче держати цього заводу. Не можна нарікати на Григоровича, що він не дбав, порівнюючи з попередниками, збільшити продукцію заводу. Як ми вже згадували, завод од Гамбета дістався в поганому стані. Григорович витратив на нього (на заробітну плату, на придбання листу в киян та на інші видатки) 256 карб. 46 коп. Протягом п'ятих років (1758—62) вироблено було шовку сирцю 2 пуд. 28⁵/₈ ф., „флоретового и бантового“ 1 п. 7¹/₄ фунтів. На 1763 рік залишено було грени шовкуна 3 ф. 34 золот. Шовку було продано 38¹/₂ фунтів московському купцеві Земському за 90 карб., решта-ж залишилася не продана. Григорович дбав не тільки за вироблення шовку, а й за те, щоб збільшити число шовковиць. Так, р. 1758 він розсаджує на грядках 3000 одноліток дерев і посіяв на росаду 4 фунти сім'я, але в цім-же році великі морози пошкодили багато шовковиць. Усіх шовковиць р. 1760 в казенному садку було 4000 дерев¹⁾.

Як ми вже казали, будівлі шовкового заводу де-далі, то все більше й більше розвалювалися. Григорович, витрачаючи гроші на виробництво шовку, зовсім не витрачав їх на ремонт цього заводу й, передаючи його р. 1765 Київській Губ. Канцелярії, передав таким, яким узяв його Каневський. Канцелярія знову призначила на наглядача цього заводу офіцера Климовського й, повідомляючи про це „Мануфактурь Коллегію“, прохала дозволу, щоб передати його приватним особам. Такого дозволу здобуто р. 1766, а вкупі з тим наказувано оцінити завод і передати його тільки за описом. Отже завод був у такому поганому стані, що оцінено його раптом у 140 крб. 95¹/₂ коп. Тим-то, очевиднож, хоч як широко оголошувала Губ. Канцелярія про здачу заводу охочим людям, таких зовсім не з'явилося. А тимчасом треба було подумати й про те, щоб хоч трохи одремонтувати будівлі заводу. На всі будівлі Канцелярія призначила 50 карб., та цього було занадто мало, бо підрядник, який хотів узятися за цей ремонт, вимагав 2500 карб. Тимчасом офіцер Суковкін, що заступив Климовського р. 1774, доповідав Губ. Канцелярії, що як огорожа, так і будівлі заводу розвалюються, що ремонтувати їх не можна і що до приміщення, де передніш провадилася праця, й увійти страшно. Під цей час праця на заводі фактично припинилася та й нікому було, власне кажучи, там працювати, бо ті три учні, котрі залишилися на заводі, були старі й мало працездатні. Грени шовкуна зберегли тільки 1 фунт, не вважаючи на те, що її так тяжко було діставати, бо надсилав її в цей час російський резидент з Царгороду²⁾. Губ. Канцелярія грошей на завод не видавала, а напитувала особу, яка-б узялася держати його своїм коштом.

¹⁾ Ibid., снр. 3724.

²⁾ Ib., снр. № 12.

По весні 1774 року київський купець Р. Смородін, що мав власного шовкового заводу у верхньому Києві, згодився на те, щоб перевести казенний шовковий завод з усім приладдям і з учнями до того заводу. Спочатку він вимагав, щоб шовк, як державний так і власний, вироблювано окремо і щоб черва лежала нарізно, коли-ж розпочалася праця, то Смородін змінив свою думку й згоджувався тільки на те, щоб державний і його власний шовк вироблювано вкупі і щоб листа для черви постачали з Подолу. Губ. Канцелярії нічого іншого не залишилося як пристати й на це. Вироблявся шовк на заводі Смородіна з 1774 по 1778 рік і за цей час було його вироблено чистого 11 фун. 7 зол., „флорету“ 14 фунтів¹⁾).

Отож шовковий завод було переведено з Подолу на Печерськ. На Подолі-ж завод стояв пустою. Для його перебудування купували матеріал, шукали підрядників для цього, але все це робилося аж надто поволі.

За наказом Сенагу, з 9/VII — 1776 року, завод одібрано від „Мануфактурь Коллегії“ й передано „вполное вѣдомство“ гр. П. О. Рум'янцева. Коли в 1780 році надіслано було Губ. Канцелярії з Сенату відомість про розподіл прибутків та видатків по Київській губ., то на утримання шовкового заводу нічого не було приділено. Р. 1779 Губ. Канцелярія надсилає вироблений на заводі шовк „Мануф. Коллегії“, як це роблено досі, але остання повернула його назад, наказавши звернутися до гр. Рум'янцева. На запитання, що робити з шовком, Рум'янцев наказує продати увесь, що був на заводі, залишивши на майбутнє по 1 золотнику кожного сорту. Зібралось шовку на заводі сирцю, білого та жовтого, 1 п. 2 ф. 38 зол., „флорету“²⁾ 1 п. 90 зол. та „издери“ 3 фунти 72 зол. У 1781 році сирець шовк, білий та жовтий, продано по 2 та 2¹/₂ карб. за пуд., що-ж до інших сортів, то охочих на нього покупців не знайшлося й він залишився на заводі не проданим.

У купця Смородіна вироблювано державний шовк до 1778 року включно. Р. 1779, очевидно, тому що Смородін припинив виробляти шовк, решту заводу перенесено було в Київський Кловський палац, де було приділено до цього „один покой“. Але цього приміщення було мало, а тому частину черви передано болгариніві, що жив у Києві на Печерську, Іванові Цвею. У Кловських покоях завод неначе-б трохи оживає: тут працювало 6 учнів, які з 1779 по 1782 рік виробили шовку сирцю 29 ф. 93 зол., „флоретового“ 22 ф. 4 зол. та „здору“ налічувалося 1 ф. 22 золотники.

Про тодішню працю маємо ще таку вказівку. У 1782 році до Київського Намісничого Правління звертається болгарин Сафелей Федоров, що жив у Києві, й просить або дати йому посаду перекладача, або дати

¹⁾ Ів. спр. № 46.

²⁾ Слово „флорет“ узято з французької мови „fleuret“, це шовк, якого випускає шовкуна ще перед тим, як починає вити кокон; „издер“ це здір, решта, що залишається, коли розкручують кокони шовкуна.

змогу працювати на шовковім заводі й жити там з дружиною та дітьми, бо 5 карбованців, що накладено на нього податку, він не спроможен виплатити. Намісничє Правління вимагало від Казенної Палати дати свою згоду на те, щоб Федоров оселився на заводі. Але остання, не погодившись на це, завважувала, що з відомостів, які вона мала, видно, „что шелкового заводу одна только огорожа новая, а строение вовся ветхое и в немъ никто не живетъ и шелку не делается, а хотя онаго работа и производится, но в стороннѣмъ кловскомъ дворѣ, и в сію работу употребляются одни ученики, которыхъ для того и находится 6 человекъ и жалованье имъ производится от баталионовъ, кто в которомъ состоитъ. Если ж ему Федорову при томъ заводѣ жить, то слѣдовательно и жалованье какое ни есть опредѣлить да и заводъ починкою исправить надобно. Но за асекгнованіемъ для онаго завода суммы, ни жалованья ему производитъ ни строенія починкою исправить не исчего; того ради експедиція полагаєть, чтобъ оному Федорову в томъ его прошеніи отказать, а исправлять впредь до разсмотренія того шелку деланіе оними ж находящимися при заводе салдатами“. Очевидячки, це був час, коли про завод мало хто клопотавсь, а він, занежаяний, зовсім занепадав. Отже приладдя, потрібне на розмотування шовку, як 2 казани з 2 коліщатами з приладдям, зберегалося на Подолі, що свідчить про те, що розмотувано шовк там, а не в Кловському палаці¹⁾.

У завідуванню гр. Рум'янцева шовковий завод пробув не довго. Царським указом з 20/IV 1787 року, завод, „съ имѣющимися какъ въ ономъ, такъ и в дворцовомъ саду плантаціями шелковичными“, передано в завідування київського губерського маршалка Василя Капниста. Уряд забезпечував був завод грішми, даючи на це 10 тис. карбованців. Знову з'являється якийсь фабрикант Юліян Гуттен, якому доручено було завідувати заводом. Він мусів був виїхати до Італії, щоб звідти закликати 8 майстрів шовківництва й закупити потрібне для заводу приладдя. Заробітну плату для головного наглядача визначено в 450 карб. щорічних, окрім того на канцелярське приладдя видавано на рік 200 карб. Гуттен виготовував план діяльності заводу на майбутнє, за яким, між иншим, передбачалося видавати протягом 5 років платню всім, хто виховуватиме в себе черваків і здаватиме їх на завод. Садівник київського „дворцового“ садка Пельц мусів стежити за шовковицями, які росли в скарбових садках і яких у майбутньому передбачалося насадити. Місце на Подолі визнане було за непридатне для шовкового заводу, а тому завод треба було перевести на річку Либедь на землі Київ. Михайлівського монастиря. До заводу прилучалося й млин, що належав тому-ж манастиреві й стояв тут-таки на Либеді²⁾.

Але й після цього становище шовківництва в Києві не покращало. На гроші, призначені на шовковий завод, насамперед куплено будинок на Печерську, куди перейшов жити В. Капнист. Але Гуттен виїхав до Іта-

¹⁾ Архів. спр. 46.

²⁾ П. С. З. т. XXII № 16532.

лії, а Капнист до Петербургу, залишивши садок наглядачеві. Гроші призначені на шовківництво, передано було на сховок до Казенної Палати, а коли прийшла весна і треба було взяти частину їх на біжучі потреби, то завелось довге листування, а черви на заводі без догляду встигли всі загинути. Не ліпше доглядали й садка, бо з 548 дерев нарахованих у 1782 році, залишилося в 1789 р. тільки 219. Вироблення шовку все-ж таки провадилося. Так у 1791 році шовку було 2 пуди 38 фунтів, грени-ж було $122 \frac{3}{4}$ золотників. Працювали на заводі майстри, яких, мабуть, пришукав Гуттен, та праця їх, очевидно, була незадоволяюча, бо р. 1791 їх звільнили, видавши їм 1300 карбованців заробітної плати¹⁾.

Через деякий час од заводу залишилася сама тільки назва та зламане колесо, що валялося на горищі будинку шовкового заводу, як свідчить про це П. С. Батурин, якому В. Капнист, від'їздячи до Петербургу, доручив доглядати будинку і шовкового заводу²⁾. Як видно з указу 13/X 1792 року „Кабинетъ“ витратив на завод 39290 карб. $98 \frac{1}{2}$ коп., а користи від цього ніякої не бачив. В. Капнист, од якого вимагали звідомности, на що витрачені були гроші, зумів відчитатися, а пояснення його до відчитности прийняв київ. генерал-прокурор А. Н. Самойлов „съ благоволенієм“³⁾. За описом 1793 року в скарбовому будинкові шовкового заводу було таке приладдя, яке належало до „шовкового мастерства“: скриня з струментами, себ-то різними колесами з зубцями, кружками, котками та „винтушками“, усього 208 штук; скриня дубова, кована залізом, з шухлядами та шухлядками, де колись переховувалися кокони шовкуна, але всіх їх були поїли миші й залишилися від них самі тільки капшучки⁴⁾. Це, очевидно, була решта від того приладдя, що придбав для заводу Гуттен⁵⁾.

Отже три чверті сторіччя витрачено було на те, щоб казенним способом насадити шовківництво у Київі. Нарешті, уряд ніби-то й сам упевнився, що не може бути користи державі від таких заводів, а що слід на досвіді показати народові корисність працювати над цим, та що ліпше було-б виробляти шовк, а для цього насадити шовковиць і вихо-

¹⁾ О. Чи ж о в ъ, Историческое обозрѣніе шелководства въ Киевской губерніи (Москва 1851), ст. 14—15.

²⁾ Голосъ Минувшаго, 1918 р. № 46.

³⁾ О. Чи ж о в ъ, Истор. обозр. 15—16.

⁴⁾ К. Ц. Арх. Дав. Ак. № 3987.

⁵⁾ Підчас такого занепаду скарбового шовківництва, в Київі, як писав „Вольно-Економічному Обществу“ його київський кореспондент аптекар Бунге, над удосконаленням виробництва шовку працював київський пожилиць Йоган Йешке, що мав для цього власне приладдя. Вже на другий рік праці він мав 30 фунтів чистого шовку, не рахуючи низьких сортів його. У 1794 році він мав 140 фунтів грени. Йешке сам і фарбував шовк, а щоб довести, що його шовк гарної якості, він замовив собі варстати, щоб ткати шовкову матерію (Труды Вольно-Экон. Общ., т. 52, стор. 274). До цього треба ще додати, що на засіданнях цього Товариства обговорювано проєкт утворення школи шовківництва на Україні, „в коемъ бы обоего пола люди учились упражняться во всѣхъ отдѣленіяхъ, соединенныхъ съ сими частями сельскаго хозяйства (ibid., т. 49, ст. 345). Проєкта цього ухвалено, але школу відкрито на Україні далеко пізніше.

зувати шовкуна в маєтках приватних осіб, під доглядом та керівництвом окремого урядовця. Таким чином можна буде зменшити видатки на шовківництво, а за рахунок цього видавати нагороди тим особам, котрі розводитимуть шовкуна та вироблятимуть шовк, а крім того видавати їм безплатно від державного скарбу під плантації шовковиць землю. Для губернь Київської та Подільської призначається інспектор шовківництва, а на допомогу йому дається унтер-офіцер. Обидва останні були залежали від головного начальника над шовківництвом у Росії барона Біберштейна та його помічника графа де-Парма. Інспектор мав клопотатися, щоб поміщики розводили у своїх маєтках шовковиці та виробляли шовк¹⁾.

Рапортів наглядача над шовківництвом на Київщині, ми не маємо, проте, переглядаючи такі рапорти наглядача з Поділля, ми довідуємося, що людність досить недбайливо ставилася до всіх заходів інспектора що-до поширення шовківництва. Щоб показати прихильність до врядових заходів, городничі засаджували порожні місця в городах шовковицями, та все на цьому спинялося. Бур'яни вкривали посадки, а власники, повідомляючи про кількість посаджених дерев, прохали видати допомогу на поширення садків шовковиць. До м. Могилева закликано вірменина шовкомотальника, якому утримання йшло від держави, але хоч за роботу він і не брав грошей, а тільки дрова на опалення казанів на час виварювання коконів, та все-ж сидів без праці і треба було закликати поміщиків, щоб вони, у міру потреби, користувалися з його послуг. Не допомагало розвитку шовківництва й „Краткое руководство для разведения шолку“, поширюване на Київщині та Поділля. Посадки шовківництва вимагали пильнішої до себе уваги, а шовку-сирця й вироблялося мало і він був мало придатний для гарних виробів; отже його в жаднім разі не можна було порівняти на якість з тим, який виробляли на скарбових московських заводах на п'ємонтських машинах²⁾. Очевидно, що не в ліпшому стані спочатку було приватне шовківництво і на Київщині.

У цей час розводяться нові садки шовковиць: у Києві на Печерському вгрію, в теперішніх Липках наприкінці Левашівської вулиці на 12 десятинах та в сс. Жуківцях і Черняхівці Київського повіту, в першому на 5 десятин, у другому на 3 десятини. У Києві та в Жуківцях виробляли щорічно по 10—11 фунтів шовку, у Черняхівці-ж його зовсім не виробляли. Щоб зацікавити людей виробляти шовк, центральний уряд видав указа, за яким здатні до шовківництва учні звільнялися з подушної подати. Але таких учнів у Київській губ. було, за відомостями Казенної Палати, обмаль, у 1825 році 12, у 1840 р. — 1, а згодом і жадного. В Київській губ. у 1827 р. під шовковицями нараховувалося 166 десятин. Отже, коли відкинути ті 20 десятин, що були під скарбовими плантаціями, то решта 140 десятин, припадає на землі поміщиків. На

¹⁾ П. С. З. т. XXVI № 19290.

²⁾ Київ. Ц. Ар. Дав. Ак., Подільські справи № 119.

Київщині шовк виробляли, головним чином, у маєтках багатих поміщиків: графів Браніцьких, Понятовських, Ржевуських та інших. Київські-ж плантації постачали дерева шовковиць і сусіднім Чернігівщині, Полтавщині та Херсонщині ¹⁾). Шовку вироблялося: з 1801 по 1811 рік ²⁾) — 26 п. 35 ф., з 1812 по 1821 рік — 34 п. 07 ф., з 1822 по 1831 р.—58 п. 12 ф., з 1832 по 1841 р.—38 п. 10 ф. Продавали шовк до 1830 року по 480 крб., а після 1830 року по 400 карб. асигнаціями за пуд. Як ми вже казали, виробляли шовк не дуже гарний, а через те він ішов на шнурки, гудзики, на обмотку струн та інше.

З 1842 року інститут інспектування над шовківництвом у Київській губ. скасовано, а скарбові садки шовковиць перейшли до завідування „Управління Государственныхъ Имуществъ“. Останнє р. 1844 р. передало садки чужинцеві Теппе на 24 роки без платні, з тим, щоб він не тільки дбав про гарний стан садків, але всі зусилля поклав на те, щоб поширити шовківництво поміж селянами, для чого мусів роздавати їм безплатно шовковиці, навчати дітей, як треба розводити шовкуна, та закупати у селян кокони шовкуна, але з цього знову мало що вийшло. Хоч за якість виробленого шовку Теппе й нагородили срібним медалем, але йому самому не щастило: мотальня, яку він збудував біля с. Жуківець, у 1847 році згоріла, а на збудування нової в нього не вистарчало грошей. Другу частину умови також не виконано, в с. Жуківцях шовку зовсім не виробляли, а шовковиць було 526 дерев; що-ж до міст. Трипілля, то там виробляв шовк каз. селянин Петро Кравченко, маючи власних 1275 шовковиць і одержуючи щорічно 8 фунтів шовку. Як на причини невдачі Теппе вказувано на те, що він не знав мови народу, з яким йому доводилося весь час мати справу, знов-же й на те, що йому бракувало капіталу ³⁾).

Після Теппе садки було передано на таких-же умовах Ф. Чижову ⁴⁾). Підчас своєї подорожі до Італії Чижов ознайомився там з виробленням шовку й вирішив виробляти його так само на Україні. Свою діяльність він зосередив у Трипіллі, де йому приділено було 60 десятин землі, на яких росло 4000 старих, запущених дерев шовковиці. Ось як він сам каже про це: „Условія, заключенныя мною съ Министерствомъ, были,—

¹⁾ Чи ж о в ъ, 26—27.

²⁾ Подаючи відомості за кожен рік про кількість виробленого шовку в Київ. та Подільській губ., використані в нас для скорочених десятирічних, Чижов робить висновок, неначе-б шовківництво було поширено в цих губернях. Ми-ж повинні сказати, що слід мати на увазі, що склалися вони на підставі відомостів, надісланих з місць, а вони, як пізніше виявилось, не завжди відповідали дійсності („Кієвлянинъ“, 1866, № 12). Нашу думку, деякою мірою, стверджує те, що за цими відомостями виходить так, ніби-то виробляти шовк почато раптом, тимчасом, як на заведення садків, без яких шовківництво не мало змоги ширитися, потрібно було чимало часу (О. Ч и ж о в ъ, Истор. обзор. шелков. въ Кіев. губ. 22—25).

³⁾ Ч и ж о в ъ, Истор. обзор., сс. 30—31 та 42.

⁴⁾ Чи ж о в Фед. Вас. (1811—1877) — видатний громадський та промисловий діяч половини XIX сторіччя, письменник, слов'янофіл. Мандруючи по Західній Європі, він скрізь

нельзя не сказать, — самая нелѣпая; но невозможно въ этомъ винить ни его, ни меня: оба мы были новички въ дѣлѣ. Министерство отдавало мнѣ 60 десятинъ, ничего ему не приносившихъ, и связало меня по рукамъ и по ногамъ; я взялъ себѣ землю, требовавшую значительныхъ затратъ на новое дѣло, и, въ ожиданіи блестящаго исполненія моихъ теоретическихъ расчетовъ, самъ далъ возможность связать себя тысячею ни къ чему не ведущихъ на дѣлѣ обязательствъ“. Чижев спочатку хотів завести напівфабричне діло, а тому він збудував великі повітки, де гадав вигодувати силу шовкуна. Але згодом він сам зрозумів, що все це вимагало багато робочої сили, а крім того різні пошесті, що нападали вряди-годи на шовкуна, мали змогу охопити його в одному приміщенні й раптом усього знищити.

Хоча шовківництво, як визнавав і сам Чижев, і не дуже розвинулося в Трипіллі (одного разу тут було вироблено 4 пуди, а здебільшого вироблювано лиш декілька фунтів), проте йому пощастило поширити його поміж селянами. Останні полюбили шовківництво й поступінно збільшувалося родин, що садили в себе шовковиці та мали шовкуна. Наприкінці 1850-х років трапилася пошесть на шовкуна, що на половину знищувала його кожного року. Але селяни не залишали шовківництва, тим більш, що з шовку вони почали ткати намітки, які мали великий попит ¹⁾.

проповідував слов'янські ідеї, а бувши випадком на Далматинському узбережжі допоміг далматинцям вивантажити зброю. Ще й раніше австрійський уряд надсилав російському доноси на Чижова, а після останнього випадку повідомив його, що Чижев неначе-б учинив змову проти російського уряду. Отже, коли Чижев повернувся на батьківщину, його тут заарештовано, а згодом хоча й звільнено, але заборонено перебувати в столицях. Через це й мусів він виїхати до Києва. Як людина енергійна, він почав працювати над шовківництвом, з яким ознайомився, перебуваючи в Італії. Окрім практичної роботи над шовківництвом, він писав статті про це в „С.-Петербурзькихъ Вѣдомостяхъ“, а згодом надрукував дві праці: „Историческое обозрѣніе шелководства въ Киевской губерніи“ (Москва 1851 г.) та „Письма о шелководствѣ (Москва 1870 г.)“. У своїй першій невеличкій праці Ф. Чижев дає історичний огляд шовківництва на Київщині, на підставі архівного матеріалу Київ. Губ. Правління. Подаючи відомості про кількість виробленого шовку на державному київ. заводі з 1768 року та на Київщині й Поділлі з 1801 до 1841 рр., він робить на підставі їх висновок, що шовківництво повинно було тут широко розвинутися, як-би, засновуючи заводи, не забули про інтереси селянства, в господарстві якого слід було-б запровадити цей новий промисел. В іншій праці Чижев докладно зупиняється на історії шовківництва, даючи спочатку практичні вказівки, як слід доглядати за шовковицею, за шовкуном, як виробляти шовк. Обгрунтовуючи детально свою думку, що як кліматичні умови, так і ґрунт України сприятливі для розвинення тут шовківництва, Чижев доводить, що як поставити його як слід, то воно даватиме господарству користь не меншу за ту, яку дають цукрова, тютюнова та інші промисловості. Наприкінці книги автор дає досить повну історію того, як поширювалося шовківництво по різних країнах. Цю працю Чижова перекладено на чужі мови й досі вона не втратила свого інтересу для всіх, хто працює над шовківництвом. У Київі Чижев повнайомився з родиною Галаганів і брав участь у розробці плану відкриття „Коллегіи Павла Галагана“. Цар Олександр II дозволив Чижову в 1855 року проживати в столицях, і він незабаром покинув Україну. (В. Модзалевскій, Чижевъ Ф. В., „Русскій Біографическій Словарь“, ст. 376—381).

¹⁾ Ф. Чижевъ, Письма о шелководствѣ, ст. 16—18. „Кіевлянинъ 1875 г. № 90.

Року 1869, коли не було пошести на шовкуна, розмотниця шовку в с. Черняхівці розмотала 125 тисяч коконів у 48 селянок. У Трипіллі був окремий розмотник шовку для селян. Тут найбільше розвинено було шовківництво в сім'ї селянина, якого ми вже згадували, Петра Кравченка. На жаль, часті пошести на шовкуна руйнували шовківництво, не даючи йому зміцнитися, тим більш, що підчас таких пошестів важко було діставати грону. Коли Чижов покинув уже Україну, то в сімдесятих роках часті пошести на шовкуна настільки руйнували шовківництво в Трипіллі та Черняхівці, що селяни почали нищити шовковиці й садити інші дерева. На поганий стан шовківництва скаржилася під цей час і родина П. Кравченка.

Ми навмисне зупинилися на шовківництві Трипілля для того, щоб показати, що коли керує ним енергійна людина, яка більше клопочеться про те, щоб поширити цей промисел для селян, а не про те, щоб мати якомога швидше власну користь, то виробництво шовку швидко поширювалося. А як-би боротьбу з пошестями на шовкуна поставлено було на твердий ґрунт, то це-б не зневірило селян у користі від шовківництва і було-б не примушувало їх залишати цей підсобний у господарстві промисел.

Як ми вище казали, шовківництво перейшло з м. Київа до Трипілля та сусідніх сіл. У Київі-ж воно зовсім занепало. Державний садок, що був при шовковім заводі, продано якомусь Аманю ¹⁾. Цей Амань зовсім занедбав шовківництво, так що в 1868 році хтів у пень повірубувати старі шовковиці. Року 1866 в Київі в університетському садкові знову почали були вигодовувати шовкуна та виробляти шовк. Робили це на те, щоб ознайомити студентів університету з цією галуззю промисловости. Це було саме тоді, коли скрізь поширено було пошесть на шовкуна. Грону виписували з Москви та Німеччини. Всі, хто цікавився шовківництвом, мали змогу оглянути його в ботаїнічному садку.

Відкриття зразкового шовківництва в Київі мало своє значіння, бо крім гуманської школи садівництва, де воно існувало теж як зразкове, цей промисел занепадав. Приватно мали цей промисел, у далеко менших розмірах трипільські селяни та моголівські мешканці. Останні перейняли його від італійця, що завів тут шовківництво, і так ретельно оберегали свою черву, що боялися навіть показувати її людям, щоб ті, бува, не наврочили ²⁾.

Простеживши за історією шовківництва в Київі та почасти в Київській губернії, ми можемо сказати, що, не вважаючи на сприятливі для його поширення ґрунт і кліматичні умови країни, прищепилося воно все-ж мало. На перешкоді цьому було: по-перше, брак розробленого плану, якого-б додержувалися довгий час, а тому, хоча російський уряд і витрачав на це великі гроші, проте часто-густо траплялися випадки, що шов-

¹⁾ „Кієвлянинъ“, 1866, № 121.

²⁾ Ibid., № 60, 66, 89, 121; 1867 г. № 40.

ковий завод довго залишавсь без грошей, і це обертало в нівець усі попередні досягнення; по-друге, особи, що завідували шовківництвом, здебільшого чужинці, не знаючи ні мови народу, ні місцевих умов, не могли сприяти його розвитку; по-третє, коли шовківництво перенесено на село й селяни почали виробляти шовк, то уряд нічого не зробив для того, щоб утворити сприятливі умови для його збування, а коли почалися часті пошесті на шовкуна, то нічого не зроблено, щоб допомогти селянам у боротьбі з цим. Все це зневірювало селян у користі від шовківництва, а тому воно мусіло занепасти.

СЕРЕДНЯ ЧЕРНІГІВЩИНА НАПРИКІНЦІ ХVІІІ ТА НА ПОЧАТКУ ХІХ В.

I.

ЗАГАЛЬНІ УВАГИ.

Ол. Лазаревський у „Записках“ Чернігівського Губ. Ст. Комітету за р. 1868 радів в того, що зазначений Комітет видав рукопис Дмитра Пащенка „Описаніє Черниговскаго Намѣстничества“, кажучи, що він пролежав „въ архивныхъ грудахъ Малороссійской Коллегии“ 85 років ¹⁾. Лазаревський згадує про цю Пащенкову працю ще в своїх виданнях „Описаніє Старой Малороссіи“, т. I і т. II ²⁾, почасти використовуючи ті матеріали, що видав Пащенко. Він високо цінить Пащенкову працю, називаючи її „замѣчательною“ і жалкуючи, що видання її не доведено до краю.

Отже, коли Чернігівському Намісництву більш-менш пощастило, бо окрім зазначеного видання р. 1851 у Київі вийшла в світ велика відома праця Оп. Шафонського „Черниговскаго Намѣстничества Топографическое Описаніє“, що нею дослідники в різних галузях знання користувалися й користуватимуться, доля суміжної смуги Чернігівщини — Новгородсіверського Намісництва — інакша ³⁾. Над описом цього Намісництва тяжить якийсь фатум, бо от близько вже 150 років, як його написано ⁴⁾, а й досі ще рукопис не бачить світу, його не видано, ба навіть мало вивчено, мало використано. Ол. Лазаревський у згаданих уже своїх монументальних працях „Описаніє Старой Малороссіи“, т. I і т. II почасти використав „Описаніє Новг. Нам.“; це доводить, що думка його про

¹⁾ Записки Черниговскаго Губернскаго Статистическаго Комитета, кн. 2 (вып. 1 и 2). Черниговъ 1868. Приложение, с. IV. На думку Лазаревського, Д. Пащенко закінчив „Опис. Черн. Нам.“ в 1781 р.

²⁾ Описаніє Старой Малороссіи. Ал. Лазаревскаго т. I. Полкъ Стародубскій К. 1889, с. X. XI. Теж т. II. Полкъ Нѣжинскій. К. 1893, с. II.

³⁾ Новгородсіверське Намісництво охоплювало кол. повіти: Суразький, Мглинський, Новозибківський, Стародубівський, Новгородсіверський, Сосницький, Кролевецький, Глухівський, більшу частину Конотіпського й невеличкі частини пов. Борзенського й Городнянського — на Чернігівщині — та частину пов. Роменського — на Полтавщині. (Див. геогр. мапу Намісництва при праці О. Шафонського „Черниг. Нам. Топогр. Опис.“ К. 1851).

⁴⁾ Лазаревський слушно вважає, що Опис. Новг. Нам. закінчено р. 1781.

цінність матеріалів, зібраних і наведених у цьому рукопису, правдива¹⁾. Лазаревський, користуючись з чернетки „Опис. Новг. Нам.“, подає про нього такий здогад: „очень можетъ быть, что Пащенко и здѣсь былъ главнымъ редакторомъ работы“²⁾. Цей здогад — слушний, бо план і характер „Описанія“ обох намісництв — ідентичний, а до того-ж на рукопису „Опис. Черн. Нам.“ є підпис „Войсковою Товарищъ Дмитрий Пащенко“. Маємо тут на увазі той примірник рукопису „Опис. Новг. Нам.“, що переховувався у Чернігові, в Музеї ім. Тарновського, а тепер, певно, ввійшов у склад скарбів Чернігівського Державного Музею (об'єднаного). Цим примірником користувався В. Л. Модзалевський для своєї капітальної праці „Гути на Чернігівщині“, що видала Українська Академія Наук у Києві р. 1926. Що цей рукопис — скарб науковий, що його треба залічити до тих „fontes“, які заслуговують на те, щоб побачити світ, видно з даних, котрі почасти наведено в зазначених працях Лазаревського й Модзалевського. Але-ж у праці Лазаревського не ввійшла центральна частина Чернігівщини — кол. повіт Сосницький³⁾, а за об'єкт праці Модзалевського була спеціально гутницька промисловість⁴⁾.

Отже, крім цієї промисловости, інших матеріалів з економіки й торгівлі села, промислів та сільського господарства осередкової частини Чернігівщини з кінця XVIII ст. у світ не видано та й загалом їх мало знаємо в давньому минулому. Більш інтуїтивно, ніж на підставі справжніх дослідів уявляємо собі в умовах фактично кріпацького устрою та великих держав-оренд ефектні перспективи з'явищ у царині індустрії за XVII й XVIII ст. ст. на Чернігівщині: оті рудні, гуральні, папірні, то-що. Гутам, що правда, пощастило. А обличчя дрібної промисловости й загалом матеріальні умови життя-буття звичайного селянина (кріпака та козака-бідака й середняка) хіба-ж добре відомі? Отже кожна рисочка в цій царині — цікава. Цікаво знати й за труднощі нужденного селянського життя й за продукцію великих господарств, як і куди вивозили добуті продукти. Таких рисочок в „Описанні Новг. Нам.“ є чимало.

II.

ПРИРОДНІ УМОВИ СЕРЕДНЬОЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ. СТЕПОК І ПОЛІССЯ.

Візьмімо-ж осередкову частину Чернігівщини, саме ту частину — Сосниччину, котру не охоплює праця Ол. Лазаревського „Опис. Стар.

¹⁾ Опис. Ст. Мал. т. I, с. XIII.

²⁾ „И здѣсь“, себ-то так само як і в „Опис. Черн. Нам.“.

³⁾ Опріч невеличкої південної смуги цього повіту, що виходила в склад полку Ніженського (переважно — Сотня Ново-Млинська).

⁴⁾ Не можемо тут обминути й спроби видати працю Шафонського „Краткое Топографическое Описание Новгородскаго-Сѣверскаго Намѣстничества 1787 г.“ (Черниг. Губ. Вѣд. 1851 р., чч. 45, 46, 47). Але-ж видавня цієї праці припало на самі початки та крім того відомо, що „Черниг. Вѣд.“, де вміщено початок праці, являють велику бібліографічну рідкість.

Малор.", що до того-ж має в собі багато рис типових для всієї Чернігівщини. Як Чернігівщина вважається лісовою стороною України, так і про Сосниччину можна сказати, що вона є більш лісова частина всієї Чернігівщини. Але-ж не дурно народ називає південні частини кол. повітів: Козелецького, Ніженського, Борзенського та Конотіпського степами, бо вони й є так звана в науці передстепова смуга. Те-ж саме, в меншому мірілі, бачимо і на території кол. пов. Сосницького. Чималу частину його на півночі вкривають і тепер ліси, переважно соснові. За останніх десятиріччів ці ліси нещадно вирубуються, і через це більше та більше з'являється сипучих пісків, що засипають собою поля, а там, де були ліси, робляться від вітру „видми“, „викрути“, „позрайла“ „кучугури“, то-що¹⁾. А втім північна частина кол. Сосницького пов.²⁾ ще й тепер зветься „Полісся“ і ця назва влучно характеризує місцевість³⁾. Південна-ж частина Сосниччини (на правому боці р. Десни) це — так званий „Сосницький Степок“, що своїми гарними землями та беаліссям нагадує собою більші „степа“ південної Чернігівщини. Цей уламок передстепової смуги тягнеться між м. Сосницею й Березною на простороні 45—50 верстов завдовжки та 15—20 вер. завширшки⁴⁾. Мало не по цій лінії пролягає й межа (з вигином по середині трохи на північ до хут. Хавдіївки), що до неї з півдня в кол. Сосницькому повіті сягає територія⁵⁾ з „вивозом“ збіжжя⁶⁾. На сході й півдні Сосницький Степок облямовують долини рр. Убеди й Десни, а на заході він увиходить у склад земель кол. Чернігівського пов., що розкинулися навкруги м. Березни⁷⁾. Придесенські луги являють найпівденнішу смугу кол. Сосницького пов., на 3—8 верстов завширшки, з добрими сіножатями, з силою „Старих Десен“ „Десняків“, озер, болот, лозняків та гаїв осикових, вільхових і дубових.

¹⁾ На півночі кол. Сосницького пов. є піскава кучугура на 10 верстов завдовжки.

²⁾ Відповідає сучасним адміністративно-територіальним районам: Охроміївському, Холменському та Карюківському (окріч південної його смуги) і північній частині району Чернотичького — округи Конотіпської, північно-західньому кутку району Понурницького — окр. Глухівської і східній частині району Сновського — окр. Чернігівської.

³⁾ Це — кол. волості: Охроміївська, Перелюбська, Погорілецька, Холменська, Овдіївська та північні частини волостей: Олександрівської й Волинської.

⁴⁾ В межах кол. волостей: Сосницької, Волинської, Бабської, Менської, Олександрівської, Синявської й Волосківської на південь від лінії сіл: Нижківка, Олександрівка, Киселівка, Величківка, Домашині і Козляничі.

⁵⁾ Коли розглядати її в сукупності, не розтинаючи на окремі райони, або колишні волості, з яких, примір., волость Сосницька, коли взяти її окремо, через піски з лівого боку р. Убеди та через силу придесенських луків, непридатних до хліборобства, потрібувала наприкінці XIX ст. дозову 42.000 пудів жита що-року.

⁶⁾ Припадає на такі сучасні адм.-тер. райони: Сосницький, Менський, Чернотичький (окріч північної його смуги) та південний куток району Карюківського — окр. Конотіпської, південно-західній куток району Понурницького — окр. Глухівської і східню частину району Березенського — окр. Чернігівської.

⁷⁾ Окрім „Сосницького“ є ще маленький „Авдіївський Степок“ — біля с. Авдіївки (або Овдіївки) на межі кол. повітів: Сосницького й Кролевецького.

От у загальних рисах ті природні обставини, в яких в давніх-давен мусіла працювати людність осередкової частини Чернігівщини, здобуваючи собі засоби до життя. Я навів ці риси — окрім своїх власних спостережень — найбільше на підставі праці О. Русова, що вийшла в світ наприкінці ХІХ ст. під заголовком „Описание Черниговской губернии“¹⁾. Русов між иншим спираєсь у цій праці на „Матеріали для оцѣнки земельныхъ угодій“. Ці „Матеріали“ зібрано було в рр. 1876—1886 за дорученням од Черніг. Губ. Земства й видано в 15 томах відповідно до числа повітів. Передніш од Русова згадав за Сосницький Степок М. Домонтович, що в 60-х роках ХІХ ст. склав видання „Матеріали для географіи и статистики Россіи, собранные офицерами генеральнаго штаба. Черниговская губернія“, СПб 1865 (див. у нього с. 174). Домонтович відзначив також північну частину кол. Сосницького пов. як головнішу смугу лісів Чернігівської губ. (ibid., с. 229).

Що-ж до Д. Пащенка, то в „Описанія Новг. Нам.“ він не наводить фізично-географічних рис для окремих частин, або кутків кол. Сосницького пов., але-ж у поданих у Пащенка відомостях з економіки осібних залюднених пунктів яскраво відбивається характер місцевости й ті дані малюють картину і „Степка“, і „Полісся“, що в загальних рисах нагадує їх у сучасних їхніх межах.

III.

ММ. СОСНИЦЯ, МЕНА Й СИНЯВКА. ИНШІ ВАЖЛИВІШІ ПОСЕЛЕННЯ.

Коли звернемося до Пащенкового рукопису, то побачимо, що з числа залюднених пунктів автор „Описанія Новг. Нам.“ докладно описує Сосницю (арк. 1—5), Мену (арк. 15—17 зв.) й Синявку (арк. 39 зв. — 41 зв.). Першу зазначено як „город“, а останні дві як містечка. Із цікавіших рядків за ці пункти наведемо такі.

„Городъ Сосница²⁾, разстояніемъ отъ Чернигова въ 85, отъ Глухова въ 102, отъ Мены въ 20 верстахъ, положеніе имѣеть на ровномъ мѣстѣ съ правой стороны рѣки Десны, на правомъ же берегѣ рѣчки Убеди, отдѣляющей отъ сего города нѣкоторую часть онаго, называемую Загребелье³⁾. Лѣса здѣсь строевого и дровянаго равно земли пашенной и сѣнокосовъ при лугахъ рѣки Десны довольно“ (арк. 1).

Отож автор „Опис. Новг. Нам.“, звертаючи увагу цілком природньо передусім на той пункт — Сосницю, який згодом протягом 140 років був за адміністративно-територіальний центр для одного з величезних повітів Чернігівщини, наведеними словами дає загальну економічну

¹⁾ А. А. Русовъ, Описание Черниговской губернии, т. I, Черн. 1898, с. 92, 93, 117, 118, 169 й инші; т. II. Черн. 1899, с. 261, 262 та мапа Черн. губ. № 32.

²⁾ Перш було написано, а потім закреслено: „Сотим Сосницкой. I. Сотенное мѣстечко“. Звідси видно, що виправки в рукопису роблено в р. 1782 або пізніш, бо Сосниця в містечка стала „городомъ“ у 1782 р., в закреслених слів „въ прошломъ 1779 г. описанъ“ (арк. 14 зв.) довідуємося, що працю „Опис. Новг. Нам.“ почато не пізніш од 1779 р.

³⁾ Це була одна з „слобід“ сосницьких, тепер — давно вже окреме „село“.

характеристику цього міста. Зазначені слова рукопису цікаві тим, що в них влучно, в стислій формі, автор відповідає на питання про те, як людність міста Сосниці забезпечено було економічно або економічними можливостями, і ставить цю забезпеченість у залежність од природніх умов: ріки Десни й лу́гів із сіножатями, лісів і землі польової¹⁾. Так і далі в своїм „Описанні“ економіку й працю людности автор щільно зв'язує з умовами природніми, ба навіть подає відомості за важливіші елементи з народньої економіки в формі висловів за природні умови, приміром, — „лѣса дровяного не совсѣмъ достаточно... земли нѣтъ“ і т. п. Важко вимагати від автора XVIII ст. деталізації або числових даних на те, щоб виявити економічні чинники, забезпеченість людности то-що, бо не треба забувати, що одночасно з Оп. Шафонським, Д. Пащенко був один із перших авторів-дослідників, який звернув увагу на економіку цього краю і подав відомості, що допоможуть дальшим дослідникам встановити правдиві історично-економічні перспективи. Хіба-ж не цікаві такі автори спостереження й нотатки?

„Жители (м. Сосниці) упражняются въ хлѣбопашествѣ и скотоводствѣ. Хлѣбъ перекуриваютъ на вино, а иные продаютъ въ семь же городѣ на торгахъ. Выкуриваемое вино продаютъ въ шинкахъ, коихъ въ семь городѣ — 40, а иногда продаютъ оное прїѣзжающимъ изъ Гадяцкаго, Миргородскаго и Лубенскаго полковъ; лѣсъ на винокурение покупаютъ нѣкоторые возами на торгахъ. Имѣются также въ семь городѣ промышленники, кои торгуютъ солью и рыбою, покупая оную на Дону и въ Кременчугѣ, продаютъ же здѣсь на торгахъ, такожъ въ Понорницѣ, Менѣ и Синявкѣ. Ярмонковъ бываетъ 3: 1-й сентября 14, 2-й на сырной недели и 3-й въ десятую пятницу. На оные купцы прїѣзжаютъ зъ городовъ Нѣжина, Ромна, Чернигова, Стародуба и раскольничьихъ слободъ съ красными товарами, промышленники зъ солью и рыбою изъ Лубенъ, Ромна и Гадяча. Скотъ пригоняютъ изъ степныхъ мѣстъ Нѣжинскаго и Прилуцкаго полковъ. Торгъ одиножды бываетъ въ понедѣльникъ. На торгахъ продаютъ одни съѣстные припасы и дрова возами“ (арк. 4—5). Коли останнім рядком слів можна характеризувати і теперішні сосницькі „торги“, то решта авторових спостереженнів дуже здивувала-б тепер багатьох сосничан і їхніх сусідів. Не кажучи вже за

¹⁾ Сіножаті й тепер задовольняють міську людність. У славнозвісному (в окрузі) Сосницькому „Бору“ з минулого року приміщено окружний будинок відпочинку. Інші соснові ліси (в північно-східній стороні від Сосниці) і чорні ліси (по-над рр. Десною й Убеддю) — все рідшають та рідшають, але-ж на степовика й тепер справили-б враження „Кутка Полісся“. Із васобів, що дають ліси тепер сосничанам, цікаво відзначити, що недавно зародилося, а протягом останніх 10 років сильно розвинулося збирання в „Бору“ на продаж так званого „шиголя“ (шпильок та шишок соснових), і в-осени високої вози з плетінками набитими „шиголям“ — помітне з'явище на базарах у м. Сосниці. Польова земля протягом 140 років могла чимало змінитися і кількістю (пересічно на двірчи Іддя), через те, що побільшало людности, і якістю, бо земля ця виснажилася, і тепер про неї замість слова „довольно“ треба сказати „більш-менш досить“ — та й то буде це не цілком точно.

„скотоводство“ та чумакування, що за Пащенкових часів були помітними з'явищами в місцевім господарстві, торгівлі та побуті ¹⁾, згадки про тих купців, що наїздили з „красним“ крамом із дуже віддалених міст та слобід, про промисловців та худобу, що пригнали на продаж із степових місцевостів, дають нам картину великих ярмарків у Сосниці, про яку давно у нас вже забули, хоч ярмарки й тепер збираються в зазначені у автора терміни ²⁾. А справа з „вином“ (горілкою) та шинкарством, що пишно проквітало на засадах кріпацького устрою та великих оренд: 40 шинків у маленькому місті, це-ж рекорд, якого не досягли недавніми часами самогонники ³⁾.

Минаючи довгі переліки будинків ⁴⁾ і дворів у Сосниці, їх володільців, тогочасних службовців, бунчукових, військових, значкових товаришів, підкоморіїв й т. и., звернемося до опису м. Мени.

Зовнішній стан Мени Пащенко змальовує так. „Р'чка Мена теченієм своїмъ отдѣляетъ часть форштата сего мѣстечка. Сіе мѣстечко окружено небольшимъ землянымъ валомъ“ (арк. 15).

З історичних даних та з переказів старих людей відомо, що й Сосниця й Мена за часів „Описанія Новг. Нам.“ ще зберегали ознаки колишніх укріплень („кріпостей“) — вали, рови й „замки“ ⁵⁾, але-ж Пащенко про це в Сосниці чомусь зовсім не згадує, а написані про Мему слова „на подобіє крѣпости“ — закреслено.

На питання, з чого жили меняни, автор каже так. „Упражняются обыватели, кромѣ художниковъ, въ хлѣбопашествѣ и имѣють табачную плантацію, и продають сей свой продуктъ (тютюн) прїѣзжающимъ изъ Могилева, Шклова и изъ другихъ полской области покупщикамъ, а иногда и сами туда же для продажи отвозять, нѣкоторые же изъ обывателей сихъ имѣють сверхъ того винокуренные заводы, коиъ здѣсь 22, — въ нихъ котлов 52, выцѣженное вино продають въ шинковыхъ своихъ домахъ“ (арк. 17). Під словом „художниковъ“ автор, певно, розуміє ремісників; з них він зазначає: „сапожниковъ — 30, портныхъ — 40, кузнецовъ — 10, шаповаловъ — 10, ткачей — 30, мясниковъ — 10“ (арк. 16 зв.) ⁶⁾.

¹⁾ Остаточо підірвало у нас чумацький промисел спорудження Лібаво-Роменської залізниці. Ходіння сосницьких чумаків на Дін та в Крим наприкінці 70-х років XIX ст. зовсім припинилося. Потім чумакування виявлялося тільки в подорожах з дерев'яним посудом, дошками, то-що, на ярмарки південної смуги Чернігівщини та на Полтавщину.

²⁾ Тепер найпомітніший крам на ярмарках у м. Сосниці, це — колеса та дерев'яний посуд: діжки, ночви, „коробки“, барила і т. и. (загалом виробі з дерева).

³⁾ В м. Сосниці можна натрапити на підземні частини фундаментів великих будівель з цегла, зразкової для XVIII ст. Мало не всі ці фундаменти являють собою останки колишніх винниць.

⁴⁾ Із будівель відзначаються 2 кам'яні церкви та 5 церков дерев'яних.

⁵⁾ Див. „Топографическое описание города Сосницъ“, що слав Денис Карповський р. 1783. (Тр. Черн. Губ. Арх. Ком. 1900—1902. Отд. II, Черн. 1902, с. 139, 208).

⁶⁾ В той час (явасне р. 1783) в м. Сосниці було ремісників: „портныхъ — 40, сапожниковъ — 60, кузнецовъ — 21, котельниковъ — 2, слѣсарей — 3, столяровъ — 3, ткачей — 16“. (Відомості Д. Карповського, о. с., с. 210).

Описуючи Сосницю, автор не згадує за тютюнові плантації, а зазначаючи їх у Мені, неначе-б підкреслює, що тютюнництво й за тих часів було в Мені більш розвинено, ніж у Сосниці¹⁾. Відомо, що на Сосниччині тютюнництво знайшло сприятливі умови для свого розвитку, як чималої галузи сільського господарства. Отож для цього треба було мати більш-менш добру землю на городах та на помірках. Знов-же треба було, щоб польовою землею для хліборобства забезпечено було людність цілком. Отже як-раз у Мені та в її околицях краща земля: шар чорноземлі там грубіший в порівнянні з околицями м. Сосниці, де є на полях тільки клаптики деградованої чорноземлі, і коли на сосницьких полях десятина дав пересічно 60—70 пуд. жита, менські землі дають його 70—80 пудів та й більше²⁾.

Природні умови околиць м. Синявки — подібні до менських околиць. Через це за м. Синявку в „Описанні Новг. Нам.“ читаємо: „Жители онаго мѣстечка всѣ вообще упражняются въ хлѣбопашествѣ, имѣють винокуренные заводы, коихъ здѣсь 46. Сверхъ того многіе прибыль получаютъ отъ родящагось простого табаку, который продають пріѣзжающимъ изъ Могилевской губерніи покупщикамъ и отвозять сами для продажи въ Мену и городъ Стародубъ“. Зазначено тут і ремісників: „сапожниковъ — 11, портныхъ — 10, кузнецовъ — 2, ткачей — 7“ (арк. 41 — 41 зв.).

У понаддесяньській смузі „Описаніє“ звертає увагу на такі пункти, окрім м. Сосниці: с. Макошин, де був „вмѣстѣ съ онымъ же селомъ Монастырь дѣвичей Макошинскій Покровскій“ (арк. 27), а „съ трехъ же сторонъ онаго монастыря оселена изъ давна слобода и именуется Макошинская, принадлежитъ тому жъ дѣвичьему монастырю. По рѣкѣ Деснѣ, идущей подъ селомъ Макошиномъ, поромами перевозъ, за которой въ одно лѣто получается монастырскаго доходу до 500 рублей (арк. 27 зв.). Близъ монастыря Покровскаго Дѣвичьего бываетъ въ день Покрова Пресвятыя Богородицы небольшая ярмонка, на которую пріѣзжають на одинъ только день съ крамнымъ мелочнымъ изъ Мены, Сосницы товаромъ, съ горячимъ виномъ, рыбою и съ печонимъ хлѣбомъ и распродаютъ собирающимся изъ околичныхъ сель обывателямъ“ (арк. 28). Перелічуючи зайняття макошинців, „Описаніє“ зазначає між иншим таку рису впливу природніх умов: „ловятъ въ рѣкѣ Деснѣ рыбу“ (арк. 28 зв.). С. Велике Усте: „сотни Сосницкой село Усте — владѣнія графа Кирила Григоріевича Разумовскаго — отъ Новихъ Млиновъ въ 8 верстахъ, на нѣскольکو возвишеномъ мѣстѣ при впаденіи рѣки Сейма въ

¹⁾ Пащенків вираз про тютюнництво „плантацію“ (в однині) це — тільки спосіб висловлюватися. Безперечно, плантацій насправжки було чимало.

²⁾ Див. „Сосницькій урядъ. Карта урожайности“ (при „Матеріалахъ для оцѣнки земельныхъ угодій“).

Добрими врожайми жита на менських землях пояснюємо й те, що можна було легко позаспівувати численні, що одзначив Пащенко, винниці в Мені (22) та запровадити там шинкарство (з місцевого збіжжя).

Десну ¹⁾, при дороги, идущей изъ Борзны въ Сосницу, гдѣ и перевозъ черезъ рѣку Десну сего жъ села имѣється; тут же пристань сплаваючому отъ города Брянска лѣсу (арк. 43 иншої нумерації); жители сего села нанимаются поденно вытаскивать колодки за заплату; такъ же нанимаются для перевозки лѣса въ Городище, Батурино, Конотопъ и Борзну, отъ чего и прибель лутшую получаютъ“ (арк. 43, 43 зв.).

Доля зазначених двох сіл така. По закриттю монастиря Покровського Макошинського (з р. 1786), значіння й самого с. Макошина підупало. Велике-ж Усте з своєю пристанню зростало ²⁾).

Коли-б хто зацікавився станом монастирів кол. Сосницького пов. наприкінці XVIII ст., то в „Описані“ знайшов-би згадки ще й за такі монастирі.

1) „Рувимо-Сосницькій“ монастир (чоловічий) в м. Сосниці (арк. 5 першої нумерації).

2) „Святониколаевській Пустыннолуговой Макошинській“ (чоловічий), що стояв „въ лѣсѣ, при самой рѣкѣ Деснѣ, на правомъ берегу, разстояніемъ отъ города Сосницы въ 5, отъ Мены въ 16, отъ села Макошина въ 4 верстахъ“ (арк. 24 зв.).

3) „Андрониковській Троїцькій (чоловічий) — „въ пушѣ, разстояніемъ отъ Александровки въ 17 верстахъ“ (арк. 49 зв.).

4) Дані за Новомлинський дівочий монастир наведено у О. Лазаревського. Через це не наводимо їх тут.

IV.

СІЛЬСЬКА ЛЮДНІСТЬ. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛЬОВОЮ ЗЕМЛЕЮ Й ЛІСОМ.

Переходячи тепер од містечок до окремих сіл, зупинімося на тих потребах села, які Пащенко, вважаючи за основні, охоплює в своїх відповідях на питання, як ці потреби задовольняються. Це — потреба в землі, придатній для хліборобства, та потреба в матеріялах на будівлі й на паливо. У Пащенка вони так щільно одна з одною сполучені в даних його „Описанія“, як міцно звязані вони з природними умовами тієї або тієї місцевости.

Візьмімо-ж перш села на Степку, що його з кінця XVIII ст. вдовж перерізає шлях із Чернігова на Сосницю близько 30 сажн. завширшки.

Характерні дані для цих сіл, а саме — вказівки на достатню кількість польової землі, на торгівлю „хлібом“, як продуктом „упражнених“ місцевих селян у хліборобстві, та на незабезпеченість потреби в лісових матеріялах, маємо у Пащенка за село Бабу. В „Описані“ (про неї) читаємо. „Лѣса строевого нѣтъ, а дровянаго не совсѣмъ достаточно, по-

¹⁾ Тепер Сейм вливається в Десну трохи вище.

²⁾ Аж поки проведено через Макошин Лібаво-Роменську залізницю. Відтоді, з 70-х років XIX ст., головна пристань переноситься до Макошина, Великоустенська-ж пристань своє значіння втрачає. Трохи згодом Макошин набуває ще більшої ваги через те, що наприкінці 80-х років XIX ст. утворено постійне пароплавання з рейсами: Чернігів — Макошин та Макошин — Новгородсiверськ.

чому жителі онаго на издѣлку своїхъ избъ и прочаго строенія покупають въ селахъ Прачахъ, Устьѣ, Домашинѣ, Каруковѣ и Габреліовкѣ. Землі пахотної и сѣннихъ покосовъ доволно. Упражняються обыватели въ хлѣбопашествѣ и мало въ скотоводствѣ, хлѣбъ и скоть продають въ городъ Сосницѣ и Менѣ“ (арк. 22 і 22 зв.). Дані, подібні до відомостів за село Бабу, знаходимо в „Описаніи“ також за такі села, як:

с. Феськівка. „Лѣсовъ кромѣ небольшихъ рошей нѣтъ, покупають же строевой и на дрова въ селахъ Наумовкѣ, Тихоновичахъ и Хоромномъ, а отапливаются найбільше соломою. Пахатныхъ земель и сѣннихъ покосовъ достаточнo. Упражняються хлѣбопашествомъ. Хлѣбъ продають въ мѣстечкахъ Менѣ, Синявкѣ и городѣ Березномъ“ (арк. 34 зв., 35).

с. Величківка. „Пахатныхъ земель и сѣннихъ покосовъ доволно. Лѣсовъ нѣтъ, получаютъ же строевой лѣсъ и дрова изъ села Домашлина, отапливаются найбільше соломою. Упражняються хлѣбопашествомъ. Хлѣбъ продають въ мѣстечкѣ Менѣ“ (арк. 31).

с. Даниїівка. „Лѣсовъ нѣтъ“. Одержують лісові матеріяли з Олександрівських та Верховільських „дач“. Зате „пахатныхъ земель доволно“. Відзначається далі хлѣборобство й торгoвля хлѣбом. (Продаж його в м.м. Мені й Синявці, арк. 32).

с. Дягова. „Лѣсовъ скудно“. Хлѣборобство. Торгoвля хлѣбом. (Продаж його в м.м. Мені й Синявці, арк. 32 зв.).

с. Волосківці. „Лѣса строевого обыватели не имѣють да и дровянаго мало. На издѣлку своихъ избъ и прочаго строенія покупають въ селахъ Борковкѣ и Блистовой“ (арк. 38 зв., 39). Що-до забезпеченості польовою землею с. Волосківці треба вважати нарівні з попередніми селами та м.м. Менюю й Синявкою.

Відзначаються також кілька сіл по краях Степка з більшою чи меншою забезпеченістю польовою землею та більшою чи меншою забезпеченістю лісом, а саме:

с. Киселівка. „Землі пахатной — посредственно“. Ліс на будівлі добувають у с. Наумівці, Карюківці й Габрилівці. На паливо в чагарники (арк. 73).

с. Волинка. Хлѣборобство. „Землі пашенной недостаточнo“. Через це беруть польову землю з половини в с.с. Домашині й Кириївці. Залишки хлѣба продають в м. Сосниці. Лісу доволі (арк. 80, 81).

с. Ольшане. З польовою землею таке саме становище, як і в с. Волинці. Хлѣб продають у м. Сосниці (арк. 81 зв.).

с. Слобідка. Хлѣборобство. Продаж хлѣба (в малій кількості) в м.м. Сосниці й Мені (арк. 24).

Коли перейдемо тепер до тієї частини „Описанія“, що охоплює Сосницьке Полісся, то побачимо в ньому відомості, протилежні наведеним.

Такі вислови, як: „землі пахатной скудно“, або „недостаточнo“, або „мало“, а „лѣса строеваго и дровянаго — изобильно“, або „доволно“ переважають на багатьох аркушах, де автор подає відомості за села, деревні й слободи Полісся, як от, приміром, за такі: Буда, Шишка

(арк. 48 зв.), Іванівка (арк. 52), Охромієвичі (арк. 64), Шишківка, Прибинь, Перелюб (арк. 69), Холми, Радомка, Камка (арк. 90, 90 зв.), Лубенець (арк. 93 зв.).

Є й варіанти наведених висловів, а саме: „земли пахатної достатчно, но къ хлѣбопашеству мало способная“ (с. Тихоновичі, арк. 53), або „жители сей слободы по недостатку земли къ хлѣбопашеству мало упражняются въ ономъ“ (Сл. Бѣлошицкая, арк. 74), або „лѣсу здѣсь строеваго и дровянаго изобильно много. Земли нѣтъ“. (Дер. Олешенская Гута, арк. 91 зв.) і т. п.

V.

ЗАЙНЯТТЯ. ОБРОБЛЕННЯ ДЕРЕВА.

Коли мало землі, придатної до хліборобства, то мало й хліба.

Чим-же надолужує людиність брак хліба, з чого вона живе? Відповідь напрохується сама собою: живе ще з лісу, роблячи з дерева різні речі й збуваючи їх туди, де лісу обмаль, або немає його зовсім.

Отже виробленням дерев'яного посуду на продаж визначаються за „Описаніємъ“ такі залюднені пункти.

Верхолісся робить „разную деревяную посуду“¹⁾ і возить на продаж до м.м. Мени й Синявки (арк. 46 зв.). Буда й Шишка: „дѣлають деревяную посуду и отъ того имѣють свой прожить“ (арк. 48 зв.).

Чепелів і Михайлівка свій посуд возять на продаж до м.м. Синявки й Березного (арк. 51 зв.).

Тихоновичі свій посуд продають „пріѣзжающимъ изъ степныхъ мѣсть промышленникамъ“ (арк. 53 зв.).

Козилівка, Холми, Радомка, Камка збувають свій посуд у Понурниці, Коропі й Воронежі (арк. 91). Савинки, Тільне, Лубенець продають свій посуд у Сосниці й Коропі (арк. 93 зв.).

Виробляють посуд, каже „Описаніє“, також села: Тополівка, Слоб. Білошицька й Киселівка (арк. 69 зв., 70 зв., 74, 74 зв.). Останнє село — вже на межі Степка й Полісся.

Із подібних сіл відзначаються також: с. Олександрівка й с. Ольшане. Про першу Пащенко каже, що селяни „отвозять изъ сего села дѣлаемую обывателями и покупаемую въ Синявкѣ разную деревяную посуду въ полка Лубенскій и Прилуцкій, гдѣ, продавая оную, покупають хлѣбъ“ (арк. 46). Про Ольшане Пащенко пише: „иные, покупая деревяную посуду въ м. Городнѣ, продають въ Переяславскомъ и Миргородскомъ полкахъ“ (арк. 81 зв.).

Вироблення, окрім дерев'яного посуду, ще й возів („повозокъ“) і коліс на продаж зазначає Пащенко, описуючи Габрилівку, що збуває ці речі в м.м. Сосниці, Мені й Синявці (арк. 61 зв.), та с. Домашлин (збут в м.м. Сосниці й Мені, арк. 18 зв.), або ще — возів і саней — при

¹⁾ Цього вислову „разную“ вживає Пащенко скрізь і застосовує його до дальших вказівок про посуд. Про Чепелівців та Михайлівців Пащенко каже, що вони „упражняются въ дѣланіи разнаго сорта мѣлочной деревянной посуды“ (арк. 51 зв.).

опису с. Охромівич (арк. 64 зв.). В с. Тополівці не тільки виробляють посуд, а й „жгуть смолу“ на продаж (арк. 70 зв.), а в д. Бречі „палать угольє, которое продають въ городѣ Сосницѣ“ (арк. 20).

Оброблення дерева таке для кол. Сосницького пов. характерне, що цей повіт і пізніш особливо визначається в цій галузі кустарних промислів серед інших повітів на Чернігівщині. Припускаємо правдоподібну думку, що протягом певного часу (першої половини XIX ст.) кустарні промисли що-до оброблення дерева на Сосницькому Поліссі дуже розвиваються й диференціюються. Це дає картину спеціалізації промислів по окремих селах. Розвиток зазначених промислів пояснюється виснаженням землі й без того неродючої (піскової) та зникненням або зменшенням деяких допоміжних промислів, як полювання й бортництво, й такої промисловости, як гутницька, гуральництво.

Яскраві дані про поширення промислів що-до обробки дерева на Сосниччині в першій пол. XIX ст. впадають у вічі в виданні Домонтовича. Вибірки з цих даних, що підкреслюють значіння кол. Сосницького пов. в згаданій галузі ¹⁾, малюють таку мережу сіл та зазначених промислів:

„с. Тихановичи, Сосницкаго у., считается центромъ производства разнаго рода деревянной посуды. Чумаки, прїѣзжающіе сюда изъ Полтавской губ. съ овсомъ и солью, вымѣнивають на нихъ, какъ говорятъ, ежегодно до 1.000 воевъ различной деревянной посуды“.

„Бондарствомъ и деревянной посудой занимаются, преимущественно, Сосницкаго у., въ с.с. Тихановичахъ, Перелюбѣ, Шишкѣ, Будѣ, Охромѣвичахъ, Наумовкѣ, Радомкѣ и Козиловкѣ. Колесники лучшіе, Сосницкаго у., въ с.с. Хлопяникахъ, Радомкѣ, Савинкахъ, Тельномъ“.

„Дужники, Сосницкаго у., с. Спаское“.

„Пильщикове довольно много, Сосницкаго у., въ с. Чернотичахъ, Слободкѣ, Макошинѣ, Бутовкѣ“.

„Сани и воезы для продажи изготовляются, Сосницкаго у., въ с.с. Карюковкѣ, Погорѣльцахъ, Савинкахъ, Хлопяникахъ“.

„Лыками и лубками промышляютъ (жители), Сосницкаго у., въ с.с. Турецъ, Охрамѣвичи и Буда“.

„Уголь на продажу вывозится жителями Сосницкаго у., с.с. Жукли, Авдѣвки, Козиловки, Лементаровки“.

„Бревна, колоды и доски возятся на продажу жителями Сосницкаго у., с.с. Авдѣвки, Лузиковъ, Чернотычъ“.

„Золой торгуютъ жители м. Новыхъ Млиновъ“.

„Рѣшета изготовляются въ с. Тополевкѣ, Сосницкаго у.“.

„Молотилки изготовляются въ с. Авдѣвкѣ, Сосницкаго у.“ ²⁾.

¹⁾ Домонтович наводить дані для всієї Чернігівщини.

²⁾ М. Домонтовичъ, Матеріалы, стор. 370. Названі в тексті села стоять на Сосницькому Поліссі, окріч м. Нових Млинів та сіл: Спаського, Чернотич, Слобідки, Макошина й Бутівки. З них с. Чернотичі — вже на межі Полісся й Степка, а три останні села — наддесенські — дають пильщиків для лісу, що сплавляється по р. Десні з Новгородсверщини та з Росії.

І. Пізніш кол. Сосницький повіт, як це свідчить інж.-техн. Н. А. Пакульський ¹⁾, визначавсь серед інших повітів на Чернігівщині що-до оброблення дерева в таких промислах: бондарному, виробництва дерев'яного посуду, саней, возів, берд, веретен, чесальних гребенів та теслярському, а що-до вироблення коліс Сосницький пов. згадано поряд з пов. Городнянським та Кролевецьким і що-до вироблення самопрядок — поряд з пов. Глухівським та Кролевецьким. За головний центр бондарства було с. Охромівичі й сусідні села (коло 1.200 кустарів). Слоб. Білошицька була відома виробництвом коліс (коло 1.200 кустарів), саней (коло 150 куст.), возів (коло 160 куст. в слоб. Білошицькій разом з іншими пунктами), с. Тополівка — берд (300 куст.) і решет (30 куст.), м. Снявка — веретен (40 куст.), сл. Білошицька та с. Радомка — чесальних гребенів (коло 550 куст.), с. Перелюб славалося своїми теслярами (250 душ). Три пункти, на жаль, у Пакульського незазначені, виробляли „лапти“ ²⁾.

О. Русов, вказуючи на недостатність відомостей, які подає Н. А. Пакульський (у мапі кустарних промислів Чернігівської губ. та в таблиці ³⁾), проте-ж користується тими відомостями для загального висновку, що промисли оброблення дерева в повітах: Городнянському, Сосницькому, Кролевецькому, Новгородсіверському й Остерському „сильно распространены“ ⁴⁾.

Нагадаємо тут, що наслідки „Перваго“ Загального Перепису 1897 р. становлять Сосницький повіт, у порівнянні з іншими повітами Чернігівської губ., на першому місці в таких кустарних промислах оброблення дерева, як:

1) „Сидка дегтя и смолы, жженіе угля“ (на губерні з її 15 повітами загалом — 306, на Сосницьк. повіті — 115 кустарів).

2) „Производство колесн. ободьевъ, дугъ, оглобель, бондарн. клепокъ, щепн. товара вообще, экип. кузов.. ходовъ и саней“ (на губерні — 2.119, на Сосн. пов. — 497 кустар.).

3) „Бондарное производство“ (на губ. — 3.684, на Сосн. пов. 984 кустар.).

4) „Столярное, паркетное, мебельное произв.“ (на губ. — 805, на Сосн. пов. — 90 куст.).

5) „Токарное производство“ (на губ. — 191, на Сосн. п. — 141 куст.).

Окрім того, „лѣсные промыслы, заготовка лѣсныхъ матеріаловъ, рубка и пилака дровъ, изготовленіе луба и т. п.“ що-до кількості кустарів дають для Сосницького пов., слідом за Кролевецьким та Глухів-

¹⁾ Див. начерк Н. А. Пакульського „Кустарные промыслы Черниговской губ.“ вміщений у виданні „Черниговская Памятка 1898/9 г.“ Ч. 1898, с. 277 — 281, та „Таблицу распространности“ зазначених промислів (теж Пакульського) в тій самій „Пам'ятці“, с. 290 — 291.

²⁾ Ibid. ³⁾ В иншому виданні.

⁴⁾ А. Русовъ, Опис. Черн. Губ., II. Черн., 1899, с. 257.

ським, третє місце на Чернігівщині (на губ. — 3.074, на Кролев. пов. — 460, на Глухівськ. пов. — 444, на Сосницьк. пов. — 374 куст. ¹⁾).

Наведені відомості показують, що промисли оброблення дерева все поширювалися в кол. Сосницькому повіті, власне — на Сосницькому Поліссі, бо мало не всі ці відомості стосуються до останнього.

Не треба дивуватися цій стійкості, бо, коли культура розвинена мало, природа міцно тримає людину в своїх обіймах. В зазначеному кутку, в країні лісовій, де ґрунт — піскова земля, а це маємо на Сосницькому Поліссі мало не скрізь, система оброблення землі протягом XIX ст. була так звана „лядинна“. Землю орали сохою „один раз“, сіяли збіжжя „на зрубках“, а через кілька років орати кидали та рубали ліс в іншому місці. „Карта урожайности (Сосницькій уѣздъ)“, видана в останній чверті XIX ст., виявляє врожаї жита на Сосницькому Поліссі, — на північ од лінії вивозу збіжжя — у дуже мізерних числах: 21—30 пуд. на десятину, а чимало земель (можливо, більша частина) — дає ще менше: 11—20 пуд. жита десятина. Отже єдиний завсіди поратунок був у лісі, в дереві. Місцева людність ще довго користуватиметься останками колишніх великих лісів для виробів з дерева. Ці вироби доти конкуруватимуть з подібними-ж виробами з інших матеріалів, доки людність потребуватиме звичайного господарського приладдя, до якого вона звикла: діжок, ночов, зрізків, мірників, коробок, ковганок, барил, то-що, доки це дерев'яне приладдя буде дешевше за инакші. Будь-що-будь, ми ще свідки того, як людність Сосницького Полісся возить на продаж на ярмарки південної Чернігівщини та на Полтавщину багато коліс, різноманітний дерев'яний посуд, дошки, то-що, а коли-б хто скотів побачити, як обробляють землю сохою, то в деяких кутках Сосницького Полісся міг-би свою цікавість завдовольнити.

VI.

БОРТНИЦТВО Й ІНШІ ПРОМИСЛИ.

Коли повернемося до „Описанія Новг. Нам.“, то на сторінках його побачимо вказівки ще на один промисел, форму якого пристосовано було до умов лісової країни. Це — бджільництво в формі бортництва, що зникло у нас лиш у XIX ст. ²⁾. Отже Пащенко відзначає бортництво описуючи такі села.

С. Охромієвичі „имѣють въ лѣсахъ борти въ великом числѣ“ (арк. 64 зв. Було перш написано, потім закреслено: „болѣе пяти тысячь бортныхъ деревъ“ — арк. 65).

¹⁾ „Первая Всеобщая Перепись Населенія Россійской Имперіи 1897 г. XLVIII. Черниговская губернія“. Вид. Центр. Стат. Ком. 1905, с. 284—306.

²⁾ Кілька дерев (величезних сосон) з останками вирізьблених у стовбурі улів (бортів) бачив я ще наприкінці XIX ст. в близьких околицях м. Сосниці, в Гутенському лісі (Ю. В.).

С. Перелюб та дер. Шишківка й Прибинь: „лучшой имѣють до-
ходь отъ бортевыхъ деревъ (арк. 69)“.

С. с. Чепелів, Михайлівка й Тихоновичі, що про них мало не од-
наково сказано: „нѣкоторые (жители) имѣя бортные дерева, медь съ
оныхъ продають прїѣзжающимъ изъ раскольничихъ слободъ купцамъ“
(арк. 51 зв., 53 зв.).

Цікаво, що¹⁾ за кінця XVIII ст. пасічництво тільки починало заяв-
ляти свої права на Сосницькому Степку, де Пащенко зазначає коло
с. Ольшаного трое хуторів з пасіками: коваків Романа Поплавського,
Василя Крота та сотника Селиванова (арк. 82 зв.).

Пащенко згадує ще про одну галузь у господарстві сосницьких по-
ліщуків, що в деяких селах надолужувала їм злиденні прибутки від хлі-
боробства. Це — культура конопель в с. с. Козилівці й Холмах та в дер.
Радомці й Камці, за які сказано: „дѣлають пеньку въ небольшомъ ко-
личествѣ и продають прїѣзжающимъ изъ Воронька, Климовой Слободы
и другихъ раскольничьихъ слободъ раскольникамъ и стародубовскимъ
промышленникамъ“ (арк. 91). А описуючи с. Тополівку, згадує Пащенко
„пенечные заводы“ (арк. 70 зв.)²⁾.

У кількох селах, що вже на межі Сосницького Степка, Пащенко
зазначає ганчарство. Наведемо приклади:

У дер. Ляшківцях „жители дѣлають горшки и простые печи, ко-
торые продають здѣсь и отвозять въ Прилуку и Ичню“ (арк. 10).

В с. Кудрівці роблять такі-ж самі речі, збуваючи їх на місці та
в Сосниці (арк. 11).

Окрім того, опис с. Слобідки дає вказівки на торгівлю глиняним
посудом, що його „обыватели“ скуповують в м. Сосниці та с. Кудрівці
й возять на продаж „въ степные Нѣжинскаго и Прилуцкаго да Слобод-
ской губернии въ разные мѣста“ (арк. 24).

VII.

ТЮТЮННИЦТВО.

Як-же відбиваються в господарстві та в зайняттях людности, окрім
головної праці — хліборобства, гарні природні умови Сосницького Степ-
ка з його родючою чорноземлею? На порушене питання відповідь по-
части дано в описі м. Мени, Синявки й Сосниці, коли мова була про
тютюнництво.

Загальну характеристику поширення тютюнництва в першій поло-
вині XIX в. маємо таку:

¹⁾ Тепер бджільництво в формі пасічництва стало помітне з'явище на Сосниччині:
значно розвинувшись на південній її частині, де сіють чимало гречки, пасічництво по-
части замінило собою бортичництво й у лісовій частині (Охромівичі).

²⁾ Культура конопель і за наших часів помітніша на Сосницькому Поліссі від піс-
денної частини Сосниччини.

„Сосницького уѣзда мѣстечко Мена почитается центромъ этой отрасли промышленности, нынѣ весьма важной для края. Изъ Сосницького уѣзда табачная промышленность распространилась на уѣзды: Нѣжинскій, Котопскій и Борзенскій, а, наконецъ, въ Остерскій и Козелецкій“¹⁾. Домонтович підкреслив думку про те, що саме Сосницький повіт і передусім м. Мена, це — той куток, де зародилася і відкіля поширилася по інших повітах Чернігівщини „табачная промышленность“, додаючи, що „первоначально, когда табачное производство сосредоточивалось еще только въ Сосницкомъ уѣздѣ, разводился одинъ лишь шнуровой табакъ (бакунь и тютюнь). Потомъ разведеніе табака открылось въ Роменскомъ уѣздѣ (сорт „рубанка“, що відрізняється від бакуна способом оброблення)²⁾. Так само й О. Русов вважає Сосницький повіт за батьківщину тютюництва на Чернігівщині й Полтавщині, наводячи думку, що насіння тютюну здобуто ще в XVII ст., а, можливо, навіть в XVI ст., з Амерсфорта в Голандії, через що його й названо „мархотка“, або „махорка“³⁾.

Не заперечуючи проти того, що насіння могло бути одержане з Голандії, вважаю все-таки, що цілком природніш виводити зародок тютюництва на Сосниччині від греків ніженських, або й місцевих менських чи сосницьких⁴⁾. На подібний здогад навели мене деякі перекази, що давніш я чув був у Сосниці. Що-ж до того, неначе-б тютюництво виникло в нашому краї в XVI ст., то така думка — мало правдоподібна, бо саме за XVI ст. Сосниччина разом із сусідніми кутками Чернігівщини була за арену запеклої боротьби між Литвою й Польщею, з одного боку, та Московщиною, з другого. Правдивіш буде віднести зародок у нас тютюництва на першу половину XVII ст., коли почали з'являтися в нас великі торги й ярмарки по таких містах, як прим., Ніжень, та почали регулярно приїждати на них купці з південних країн (турки, греки, то-що).

За довгий період свого існування тютюництво зазнало силу змін, які дотикалися загального розвитку цієї промисловости, територіального її поширення, перенесення осередків, де розводили тютюн, з одного району на другий, зміни сортів тютюну та способів обробляти його й т. и. Тепер тютюництво — не аби-яка галузь у сільському господарстві на Лівобережній Україні. Отож через усе це відомості про існування тютюництва за давніших часів не можуть нас не цікавити. А подібні відомості й знаходимо в Пащенковім „Описані“, що допомагає нам уявити собі територію поширення тютюництва наприкінці XVIII ст. у тій місцевості, де воно народилося, та шляхи й місця збуту продукції цієї промисловости.

¹⁾ „Статистическій взглядъ на Черниговскую Губернію“. Ч. Г. В. 1847, № 15, ч. неоф., с. 88.

²⁾ М. Домонтовичъ, ор. с., с. 200, 203. В наведених у дужках словах „бакунь и тютюнь“ злучника „и“ вжито помилково замість „или“. В тій самій праці, на стор. 201, Домонтович каже: тютюнь или бакунь, иначе шнуровой или папушный табакъ“.

³⁾ Русов, I, 367.

⁴⁾ За XVIII й XIX ст. ст. мені відомо, що особними родинами греки жили в м. Сосниці.

За „Описанієм“, до мережі залюднених пунктів, де садять тютюн на продаж, входять передусім м. Мена — „столиця тютюну“ й м. Синявка (див. про них вище), потім села в околицях м. Мени, де тютюнництво було й тоді значно розвинено, а саме:

С. Феськівка. Про неї в „Описанії“ читаємо: „Жители сего села упражняются¹⁾ табачною плантацією, коея тутъ родъ и продажа весьма довольные“. „Продають табакъ приѣзжающимъ изъ города Могилева и изъ Риги купцамъ“ (арк. 34 зв., 35).

С. Баба. За неї читаємо: „Сверхъ же того, прибель получаютъ всѣ вообще отъ родящегося здѣсь довольнымъ количествомъ простаго табаку, которой продають приѣзжающимъ изъ Могилевской губерніи купщикамъ“ (арк. 22 зв.).

Далі визначаються села, що певно становили другий ряд що-до розвитку тютюнництва, а саме:

С. Величківка. Згадується „табачная плантація“ та продаж табаку покупцям із Могилівської губ. (арк. 31). С.с. Волосковці (арк. 39), Макошин (28 зв.), Слобідка (24), Дягова (33 зв.), Олександрівка (44), Верхолісся (47). Відомості такі самі як за с. Величківку.

Варіанти відомостів читаємо за такі села:

С. Данилівка. „Жители сего села имѣють заводы табачные. Продають оной (табак) приѣзжающимъ изъ города Могилева купцамъ“ (арк. 32 зв.).

С. Ольшане. „Дѣлають табакъ и продають приѣзжающимъ изъ Могилева“ (арк. 81 зв.).

С. Кириївка. „Табачная плантація. Продають табакъ Стародубскаго полку въ мѣстечкахъ Семіоновкѣ и Орловкѣ“ (арк. 12 зв.).

С. Киселівка. „Табачная плантація“. Продаж табаку покупцям із м.м. Могилева й „Гомлі“. Крім того, зазначається: „и отвозять (табак) сами для продажи въ города Стародубъ, Мглинь, Новгородокъ Сѣверской, Погаръ и Городище“ (арк. 74 зв.).

До третього ряду слід віднести:

С. Волинку, де „сѣють въ маломъ количествѣ табакъ и продають приѣзжающимъ изъ Польши людямъ“ (арк. 81). Можливо, що до цього ряду треба віднести ще й такі села (де зазначено теж „табачну плантацію“):

Домашлин (арк. 18 зв.), Осьмаки (35 зв.), Нивківка (42 зв.) й д. Буда й Шишка (48 зв.).

Цікаво, що дві останні — це вже на Поліссі.

Розвиток тютюнництва в тому чи іншому селі за кінця XVIII ст. можна уявити почасти з таких Пащенкових слів: „весьма довольные... довольнымъ количествомъ... многіе прибель получаютъ“, почасти з його вказівок на продаж тютюну покупцям із різних міст, з яких згадується й Рига, що протягом XIX ст. де-далі, то більш та більш набувала тютюн (бакун) із нашої місцевості, чимало відсилаючи його й за кордон.

¹⁾ Окрім хліборобства, скотарства, то-що.

Немає сумніву, що в XIX ст. тютюнництво, як галузь промисловости, в деяких з перелічених сіл (як от: Верховісся, Буда, Шишка) підупало й зникло, і що в той самий час виникли й нові пункти розведення тютюну, де зазначена промисловість протягом певного часу вбивалася в силу. Так було й на Сосниччині й у суміжних повітах, прим., на Ніженщині.

М. Домонтович пише про Сосницький повіт, що окрім м. Мени „особенно замѣчательны разведеніємъ табака въ этомъ уѣздѣ: самый городъ Сосница, мѣстечки: Александровка и Синявка, селенія Феськовка, Дягова, Величковка, Киселевка, Даниловка, Баба, Лавы, Ольшаное, Шабалиново, Волянка и Куковичи“ ¹⁾.

За часів Домонтовича Сосницький повіт у тютюнництві певно ще домігував у низці інших повітів Чернігівщини. Але-ж згодом першенство перейшло тут до повіту Ніженського ²⁾.

VIII.

САДІВНИЦТВО.

Є ще одна галузь сільського господарства з вищих його культур, про яку мало зустрічаємо відомостів за давніших часів. Це — садівництво. Ми знайшли в „Описанні“ дані за садівництво в таких селах.

С. Баба, про яке читаємо: „обыватели здѣшніе имѣють съ фруктовымъ деревомъ сады“ (арк. 22). С. Нязківка, що про неї написано: „по способности земли многіе обыватели имѣють сады съ фруктовымъ деревомъ“ (арк. 42).

¹⁾ М. Домонтовичъ, ор., с., с. 200.

²⁾ Хоч культурою бакуну Сосниччина ще в 80-х р.р. XIX ст. стоїть на першому місці. Так, у 1887 р. під плантаціями тютюну було: в Ніженському повіті 5.193,7 десят., в тому числі під бакуном — 961,7 десят., а в Сосницькому пов. 3.009,4 десят., в тому числі під бакуном — 2.887,7 дес. (у Русова, I, 363). Що культура тютюну на Сосниччині підупадала, видно, приміром, з того, як ст. Мена в різні роки відсилала цей продукт, а саме — відіслано: р. 1877 — 545 тис. пуд., у 80-ті роки пересічно відіслано по 380 тис. пуд., а в 1894 р. — 286 тис. пуд. (у Русова, II, 218, I, 369). Наприкінці XIX ст. сіл, що продавали тютюн, було в Сосницькому пов. 27 (у Русова II, 244).

Війна з 1914 р. зруйнувала тютюнництво. Протягом останніх 4-х років воно помалу відбудовується, і 1926 року збір тютюну на Сосниччині, не залічуючи сюди сіл, що відійшли до округи Чернігівської (Синявка, Городище й інші), вже перевищив 100 тис. пудів.

Перед війною, окрім сіл Сосницького Степка, де культивувався бакун, с. Бурківка (Сосницьк. пов.) відоме було розведенням махорки, а в с. Блистові чимало садили тютюну так званого „американського“. За останнє десятиріччя в Сосницькому, Менському й Чорнотицькому районах почали розводити окрім бакуну дюбек, а в Сосниці й в сусідніх селах — венгерку. Однак промислового значіння ці сорти поки-що не мають. За р. 1926 можна відзначити 26 залюднених пунктів (у районах: Менському — 15, Сосницькому — 5, Карюківському — 3 і в Чорнотицькому — 3), в яких садили тютюн на продаж, причому надзвичайно цікаво, що, через особливі умови зовнішньої торгівлі, у нас знов починає ширитися махорка, що брала гору в р. 1926 над бакуном у таких селах: Ушня, Бурківка, Волосківці, Стеланівка, Осьмаки й Блистова, становлячи помітну культуру також в с.с. Дягові й Феськівці та в хут. Лісках Менського району.

Як розвинене було садівництво на Сосниччині наприкінці XVIII ст., довідуємося у Дениса Карповського, що р. 1783 подає про м. Сосницю такі відомості:

„При многихъ домахъ имѣются небольшіе сады съ яблуневыми, грушевыми, сливными и вишневыми деревьями, съ коихъ собираемыми плодами довольствуется сей городъ безъ недостатка, и развозятся плоды на продажу въ города: Борзну, Березну, Коропъ, въ мѣстечка Мену, Синявку, Новые Млины и Понорницю“ ¹⁾. А про Сосницький повіт у Карповського читаємо ²⁾. „Во всѣхъ селеніяхъ сего повѣта, при владѣльческихъ и разночинческихъ, козачьихъ и другого званія людей домахъ имѣются сады съ плодоносными деревьями: яблонями, грушами, дулями, гливями, вишнями и сливами, коихъ плодами довольствуются сами жители, а нѣкоторые отдають въ откупы прїѣзжающимъ нарочито для того изъ разныхъ городовъ и посадовъ, находящихя въ Малороссіи, купцамъ, кои, собирая по созрѣлости плоды, развозять для продажи по разнымъ великороссійскимъ городамъ“ ³⁾.

IX.

Розглянувши зайняття місцевої людности, ми можемо наприкінці відповісти: що-ж об'єднувало наприкінці XVIII ст. і Степок і Полісся й Наддесенську т. зв. Лугову Смугу кол. Сосницького пов. в праці його людности над добуванням засобів до життя, або-ж яка промисловість була для всіх цих кутків спільна?

Відповідаючи на це питання словами „Описанія“, муслимо сказати: „упражнения в хлѣбопашествѣ“, бо ці слова прикладає Пашенко до опису кожного більш-менш залюдненого пункту (села, деревні, або слободи). Тогочасне Сосницьке Полісся може бути за приклад на те, як потреба мати свій хліб на місці, на низькому щаблі культури, коли обмін предметами виробництва не налагоджено, а шляхи сполучення перебувають у як-найгіршому стані, приневолювала братися за оброблення клаптя піску, щоб добути 10 -- 20 пуд. жита на десятині. Тяжкі-ж умови кріпаччини, затримуючи розвиток культури, були за причину тому, що не вигідні природні умови залишалися для людности несприятливі. По скасуванні кріпаччини цю її ролю відгравала концентрація капіталів. Важко уявити собі, як нужденно жили тоді люди незаможні на Сосницькому

¹⁾ Труды Черн. Арх. Ком., 1900 — 1902. Отд. II. Черн. 1902, ст. 139, 211.

²⁾ *ib.*, с. 217 і 218.

³⁾ В XIX ст., по спорудженні залізниць, а надто на початку XX ст. Сосниччину стали знати з садових овочів, переважно яблук, і на таких великих ринках, як Петербург, Москва, бо вона давала продукти для значного вивозу. Так за період п'ятиріччя 1909 — 1914 р.р. ст. Нязківка пересічно що-року давала до 10,8 тис. пуд. яблук у відправці, мало не стільки-ж — 10,7 тис. пуд. — ст. Мена та 5 тис. пуд. ст. Карюківка. („Промышленное садоводство, огородничество и бахчеводство на Украине. ч. I. Плодоводство. Экономическая Библиотека Центросоюза“. В 4. К. 1919. с. XIII „Приложения“). Протягом війни садівництво наше сильно підупало, але-ж тепер заходами влади значіння його відновлюється.

Поліссі, при величезних класових противенствах, особливо, коли згадати, що державці земель забирали більшу частину врожаю збіжжя для себе, забирали, щоб курити з нього горілку. В „Описаніи“ раз-у-раз зазначаються численні винниці не тільки по містечках, а й по багатьох селах, з-поміж яких відзначимо дер. Карюківку. „Близъ нея“, пише Пашенко, „2 винокуренныхъ завода. Выцѣживаемое вино поставляется по подряду въ Кіевъ по 6 тысячъ ведеръ, иногда-же и больше, а сверхъ того, въ Кременчугъ и Городище отвозять для продажи куфами немалымъ количествомъ“ (арк. 60 зв. і 61). Заводи належали „удовольствующей бунчукового товарища женѣ Настасіи Полуботковой“. Скільки-ж треба було жита (хоч почасти й купованого), щоб удовольнити Настю Полуботкову в її заходах у царині гуральництва, в цій галузі тогочасної індустрії ¹⁾.

¹⁾ Денис Карповський зазначає в кол. Сосницькому пов. за р. 1783 „заводовъ винокуренныхъ разныхъ владѣльцевъ и разночинцевъ большихъ и малыхъ 96“. Так само на „рѣкахъ и рѣчкахъ, выключая Десну, мучныхъ мельницъ казенныхъ 26, владѣльческихъ и другого званія людей — 149“ і „при разныхъ селеніяхъ мельницъ вѣтряныхъ 788“ (Тр. Черн. Губ. Арх. Ком. 1900—1902. Огд. II. Черн. 1902, с. 213). Але-ж треба мати на увазі, що р. 1783 Сосницький пов. охоплював, окрім території Сосницького пов. в недавньому його складі, ще й частини недавніх повітів: Борзенського, Городнянського, Кролевецького, Конотіпського і Чернігівського (ib., 219—222).

РОЗМЕЖУВАННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБ. 1799 Р.

Між тими справами розмежування, що дають матеріал для історично-географічних студій, заслуговують на увагу теж і справи розмежування повітів та губернь. Ці справи, зазначаючи лінію границі, зазначають при тому села, вжитки, власників.

Як приклад розглянемо зазначену справу розмежування Волинської та Подільської губ. ¹⁾ Назва її така:

„Повседневной полевой журналъ проводимой границы между Подольской и Волинской губѣрніями начато въ 1799-м годе іюля 13-го дня“.

Комісія виїхала на місце. Як перший, був „пунктъ находящейся на левомъ берегу реки Збруча и между владеніями Подольской губерніи Проскуровского повета деревни Каневки, принадлежащей къ Тернорудскому ключу наследственнаго владенія княгини Изабельли Любомирской, и Волинской губерніи Староконстантиновского повета села Голохвастова наследственнаго владенія помѣщика Феодора Древецкого, гдѣ означенная коммисія надлежащимъ порядкомъ открыла общее свое присудствіе“.

Справу поділено на параграфи, кожен відповідає ділянці лінії границі між двома сусідніми межовими стовпами. З опису наводимо зазначення вжитків, сіл та власників ²⁾.

Опис складено так, що від лінії границі зазначено землі спочатку праворуч Подільської губ. далі ліворуч Волинської губ.

1. Пашенная земля с. Каневки
Тарнорудского ключа кн. Любомирской.

1. Пашенная земля с. Голохвастова пом. Федора Древецкого.

2. Пашенная земля.

2. Пашенная земля.

3. Пашенная земля. Земля села Дынны ³⁾ вдовы пом. Зузаны Ивановской. Земли сельъ Завалеекъ и Курниковъ вдовы помещицы Текли Тышковской.

3. Земля с. Немеринецъ пом. Казимира Древецкого. Пашенная земля с. Федурекъ вдовы пом. Анны Древецкой.

4. Пашенная земля а далѣ рѣдкой дубовой лесъ сельъ Завалекъ

4. Пашенная земля села Федурекъ Староконстантиновского по-

¹⁾ Всенар. бібл. Укр., Рукоп. відд., справи Кам'ян. Каз. Пол. ²⁾ Наводимо частину справи. ³⁾ Може, Рипни?

леекъ и Курникъ Проскуровского вета.
повета.

5. Пашня и сенной покось.
6. В лощинѣ сенной покось а на горе пашня.
7. Перешедь верховину пруда на речке Болванке пашенная земля.
8. Пашня.
9. Сойдя съ горы въ лощину пашня а въ лощинѣ сѣнной покось.
10. В лощине покось а на горе пашня.
11. Пашня.
12. Сначала сенной покось а впереди пашенная земля.
13. Пашня.
14. В лощине по ручью (Порохнянскому) сенокос а на горе пашня.
15. Покось, пашня.
16. Пашенная земля.
17. Пашенная земля.
18. Пашенная земля.
19. Пашня а по ручью и по болоту сенной покось (подле большаго кургана или по здешнему названію могилы).
20. Пашня.
21. Сенной покось, пашенная земля с. Кривочинец (Проскуровского пов.) владения поветового маршала Франтишка Залескаго.
22. Пашенная земля.
23. Сенной покось.
24. Пашня, сенной покось.
25. Покос, пашенная земля с. Криштоповки Проскуровскаго пов. Михаила Зеленева.
26. Пашня.
27. Пашня.
28. Сначала пашня а по лощине сенной покось.

5. Пашня и сенной покось.
6. В лощини-жѣ сенной покось а на горе пашня.
7. Пашенная земля.
8. Пашня.
9. Пашня и въ лощинѣ сенной покось.
10. Покос и пашня села Порохни владенія маршала Антонія Грохольскаго.
11. Пашня а за ней неподалеку редкой дубовой лесъ.
12. Редкой дубовой лесъ, пашня и сенной покось.
13. Пашня (ручей Воргулевъ), сенной покось.
14. Покось, пашня.
15. Покось, пашня.
16. Пашенная земля.
17. Пашенная земля.
18. Пашенная земля.
19. Пашня, сенной покось.
20. Пашня.
21. Покось, пашня.
22. Пашня.
23. Пашня.
24. Пашня, сенной покось.
25. Покось, пашенная земля.
26. Пашня.
27. Пашня.
28. По ручью и по болоту сенной покось и пашенная земля.

29. Пашня с. Зеленова владенія помещика Яна Руцкого.

30. Пашенная земля.

31. Пашенныя земли а по лощинах сенные покосы.

32. Идучи тою лінією близь дороги лежашей изъ села Писаревки въ местечко Купель, которая между Подольскою и Волинскою губерніями Проскуровскимъ и Старо-константиновскимъ поветами и владеніями села Бубновки и села Рабиевки составляетъ непрерывную границу и на 60 саженьхъ перешедъ оную направи отъ дороги перелогъ (или запущенныя сенокосы) села Бубновки владенія генерал-маіора Яна Липского а налеви по дорогу жъ перелогъ (или запущенный сенокос) села Рабиевки владенія помѣщика Феодора Ястремского (?)

33. Речка Имшаница, сенные покосы села Бубновки.

34. Сенной покос.

35. Сенныя покосы.

36. Сенной покосъ.

37. Сенной покосъ.

38. Сенной покосъ.

39. Сенной покосъ.

40. Сенной покосъ.

41. Сенной покосъ.

42. Сенной покосъ.

43. Сенной покосъ. Земля села Бубновки кончилась а (на той стороне реки Буга смежностне) началась земля села Глядокъ принадлежащаго къ ключу Николаевскому владенія князей Адама и Константина Чарторійскихъ.

29. Пашенная земля с.с. Порохни, Писаревки и Войтовцовъ.

30. Пашенная земля.

31. Пашенныя земли а по лощинах сенной же покосъ.

33. Сенные же покосы а на горе пашня местечка Купеля владенія маршала и кавалера Антонія Грохольского. Земли с. Сопокъ пом. Станислава Лагановскаго.

34. Сенной покос с. Сопокъ.

35. Сенной покос.

36. Сенной покосъ.

37. Сенной покосъ.

38. Сенной покосъ.

39. Сенной же покосъ с. Сопокъ.

40. Сенной же покосъ. Земля вторично местечка Купеля маршала и кавалера Антонія Грохольского.

41. Сенной же покосъ м. Купеля.

42. Сенной же покосъ.

43. Сенной же покосъ.

44. Направе по реку болото а далее сенной покось и пашенная земля и селение села Глядокъ.

45. По берегу по болоту сенной покось а на горе селение села Глядок и пашенная земля ¹⁾.

46. Выгонъ а за нимъ пашенная земля.

47. По лощину сенной по болоту покось а на горе пашня села Глядокъ, принадлежащаго ко местечку Николаеву.

48. Пашенная земля.

49. Пашенная земля.

50. Пашенная земля.

51. Пашня.

52. Пашенная земля.

53. Пашенная земля. Вънись же той реки Бужка... устьемъ впадаетъ ручей безыменной, которой называлъ Длугановской верховиною Божка.

44. Налеве отъ реки жъ болото а в гору сенной покось м. Купеля.

45. По берегу по болоту сенной же покос а на горе пашенная земля. Селение деревни Крачекъ принадлежащей къ местечку Купелю.

46. Сначала занятой прудъ потомъ селение села Чернявы принадлежащаго къ местечку Купелю.

47. Сенной покось а въ гору пашня.

48. Пашенная земля.

49. Пашенная земля.

50. Пашня ж.

51. Пашенная земля.

52. Пашенная ж земля. Земля села Сопокъ ²⁾ пом. Станислава Длугановского. Перешедъ болшую столбовую вновь проведенную дорогу изъ города Староконстантинова в местечко Волочиску, которая дорога прежде называлась трактомъ Чернотатарскимъ или Коломейскимъ (?) лежащим изъ местечка Красилова до Зборныхъ Могиль, потомъ дошедъ до вершины реки Божка ³⁾ а за оной и до земли... с. Поповець влад. старосты Езефа Вилчеполскаго.

53. Пашенная ж земля с. Поповець. Земля села Личевки съ деревнею Пенковкою влад. генералши Домиделіи Аксаковой. Подле реки Божка болото а на горе пашенная земля села Личовки.

¹⁾ Тут означено про земельну суперечку. ²⁾ Або Собковецъ (ар. 24 зв.).

³⁾ З приводу місця верховини р. Божка вийшла незгода в казівках. Поміщик Длугановський „объявилъ, что вершина реки Божка не в семь месте начало свое имѣтъ а ниже сего с версту в правой стороне имѣтся и впадаетъ въ оную жъ рудку“. Але уповноважений „Николаевского ключа реэнтъ Жураковскій и сель Глядокъ и Капачовки... Чернявы, Кричекъ, Поповець, Пенковецъ и Ленковецъ громады все единогласно скавали, что верховина реки Божка доподленно в семь месте начало свое имѣтъ, а другой верховини мы не слыжали“ (ар. 24 зв.).

54. Сначала редкой дубовой лесъ а потомъ сѣнные покосы.

55. Идучи внисть реки Божка и перешедъ два безыменныя ручья и дорогу чрезъ занятую на речке Божке плотину лежащую изъ села Лычевки в село Копачевку направо подле реки по болоту сѣнной покосъ а на горе пашня.

56. Идучи внисть той же реки Божка подле самого пруда... которой состоитъ... къ селу Копачовке... перешедъ оврагъ безыменной... огорода и селение села Копачовки.

57. Огороды и селение села Копачовки.

58. Селение села Копачовки.

59. Перешедъ дорогу через плотину идущую изъ села Лычевки в местечко Купель а далее идя подле реки Божка и перешед же тую... селение села Копачевки.. а дале от реки покосъ а в гору пашня.

60. На реке Божке прудъ а отъ него в гору пашенная земля и сѣнные покосы.

61. Занятою прудъ а отъ пруда на гору сѣнной покосъ.

62. Занятою прудъ а в гору пашенная земля.

63. Направо отъ реки (Божка) селение Мелники а далее отъ реки болото а в гору пашня.

64. Болото... пашенная земля.

65. Направо отъ реки по болоту сѣнной покос а на горе пашня.

54. Отъ реки по болоту сѣнной покосъ а въ гору пашенная земля.

55. По болоту сѣнной же покосъ а на горе пашня и селение села Лычовки.

56. Покосъ а на горе пашня.

57. Сѣнной покосъ а в гору пашня.

58. Сѣнной покосъ а въ гору пашенная земля.

59. Покосъ а в гору пашня... селение деревни Пенковки владения генер. Домицели Аксаковой.. до земли села Индикъ владения вдовы пом. мечниковой Барбары Косенской.

60. Пашенная земля; селение села Индик.

61. Пашенная земля.

62. Дровяной лесъ села Индикъ ¹⁾.. до земли села Глембковъ влад. Юзефа Подгороденского.

63. Болото ж а в гору пашня села Глембковъ.

64. Болото... пашенная земля и селение села Глембковъ.

65. По болоту сѣнной же покос а в гору пашня.

¹⁾ До того зазначено „о которой земле или контроверсе в судахъ дело производится“ ар. 32.

ДІЯЛЬНІСТЬ ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ЗА ПЕРШУ ПОЛОВИНУ 1927 р.

Комісія Історично-Географічна провадила свою працю*) р. 1927 в таких напрямках.

Вибирання на картки матеріалів історично-географічного змісту, як з друкованих джерел, так і недрукованих джерел архівних. Праця ця поширилась за останні місяці, охоплюючи різні архівні збірки київські. Іноді вибирання матеріалів звязувалось і з розборкою архівних звязок, які ще не мали сталих №№ та описів.

Складання статтів словникового (стислого) типу. Деякі статті вимагали значної підготовчої праці, бо вказівки в документах старого часу часто не мають ясної локалізації і її доводиться встановляти шляхом різних комбінацій з іншими вказівками документів. Коли підготовча праця розросталась, вона давала іноді привід до детальнішого оброблення в рефератах та замітках. В праці над словниковими статтями брали участь Баранович О. І., Грушевський Ол., Ткаченко Мик. Мих., Ткаченко О. М. та ин.

Оброблення в монографічній формі окремих питань, що звязані з історією заселення: питання з історії переходів людности на Україні, умов таких переходів, шляхів, міст, верстов, промислів, торгівлі та ин. Про розроблення намічених тем співробітники звичайно повідомляли на засіданнях Комісії та Історично-економічної підсекції, де обговорювано деталі намічених тем та зачитаних статтів. В цій праці брали участь — Баранович О. І., Грушевська О. Ол., Жданова Над. Мик., Тищенко М., Шамрай Г. та инші.

*) Під керуванням Ол. С. Грушевського, в складі штатних співробітників — Баранович Ол. Ів., Ткаченко М. М., Шамрай Г. С. та співробітників звичайних (не штатних): Глушко С. В., Грушевська Ол. Ол., Жданова М. Н., Карачківський М. Ф., Шамрай С. В., Юркевич В. Д. та ин.

В тіснім звязку з цією працею ішли також архівні студії в київських збірках; ці студії мали своїм завданням вияснити склад збірок, які не мають ще докладних описів, і визначити там в першу чергу ті матеріяли історично-географічного змісту, які були-б корисні за-для праці Комісії. Учасники цих студій визначали окремі справи і документи та в'язки документів та подавали про це до відома Комісії, яка, обговоривши зміст та значіння матеріялів, доручала їм чи иншим співробітникам обробити за-для використання в працях Комісії. Ці архівні студії давали певні доповнення до студій над Рум'янцівським описом та над додатками-актами опису, заповняли та поясняли деякі прогалини та неясності опису. Працю в архівах провадили Баранович О. І., Грушевський Ол., Карачківський М., Шамрай С. В.

Члени, співробітники та кореспонденти Комісії на засіданнях Комісії та Історично-Економічної Підсекції подавали та зачитували свої інформації про архівні розшуки, про плани своїх праць та готові статті.

Грушевський Ол. С. — Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в.

Шамрай С. В. — Будова „крѣпости св. Елизаветы“.

Виноградський Ю. — З минулого м. Сосниці.

Андріяшев Ол. — Начерк історії заселення Чернігівської землі.

Баранович Ол. І. — Старокостянтинів від заснування до Хмельниччини.

Шамрай С. В. — З історії м. Баришполя в XVIII в.

Нечипоренко — Фабрики г. Розумовського на Посем'ї.

Грушевський Ол. С. — На степових пасіках та ставках XVIII в.

Юркевич В. — Звиногородщина в XVI XVII вв.

Грушевська Ол. Ол. — Деякі матеріяли з історії лівобережн. селянства XVIII в.

Тищенко М. — Плани студій з історії торгівлі XVIII в.

Шамрай Г. С. — До історії міст в середині XVIII в.

Донець Л. — Матеріяли до історії київських фабрик XVIII в.

Бойко Ів. — З історії Переяславщини XVIII в.

ЗМІСТ.

	стор.
Грушевський Ол. С. Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в.	1 — 9
Бойко Ів. Сулими на Переяславщині в кінці XVII та на початку XVIII в.	11 — 22
Грушевська Ол. Ол. Гетьманські універсали м. Київ	23 — 34
Шамрай Сергій. Місто Баришпіль у XVIII в.	35 — 85
Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст.	87 — 133
Шамрай Сергій. До історії Київської сотні Київського полку	135 — 146
Грушевська Ол. Ол. З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині	147 — 157
Шамрай Г. До історії лівобережних міст у половині XVIII в.	159 — 168
Тищенко М. Шовківництво в Києві та в Київській губ. в XVIII та першій половині XIX ст.	169 — 182
Виноградський Ю. Середня Чернігівщина наприкінці XVIII та на початку XIX в.	183 — 203
Карачківський М. Розмежування Волинської та Подільської губ. 1799 р.	205 — 209
Діяльність Комісії	I — II

- 16 — акад. П. Тутківський. Бібліографія українського мазознавства (1924) — 50 к.
- 17 — проф. Ха. Півов. Історія книжної справи на Україні (із 221 знімком) (1924) — 10 крб.
- 18 — проф. Є. Тимченко. Локатив в українській мові (1925) — (вичерпано).
- 19 — акад. А. Крипський та М. Левченко. Знадоба для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма мал. та вступною промовою акад. С. Єфремова) (1926) — 3 крб. 25 коп.
- 20 — проф. Ха. Півов. Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).
- 21 — О. Мурило. Особливості говірки села Хоробричів (1924) — 60 коп.
- 22 — проф. М. Марковський. Як утворився роман «Хіба ревуть воли як ясла повні?» (вичерпано).
- 23 — Л. Шульгина. Пасічництво (етнол.) (1925) — 40 к.
- № 24] — Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад. А. Крипського (1924) — 2 крб. 50 к. Т. II-ий (друк.). Т. III-ій вип. 1-й — 1 крб. 60 коп. (1927), вип. 2-ий — 1 крб. 50 к. (1928).
- № 25] — акад. Д. Багалія. Мандрований філософ Г. Сковорода (1926) — 4 крб.
- № 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924 — 3 крб. 40 к.; за р. 1925 — 3 крб. 50 к.
- № 27] — а) Н. Грушевська. З примітивної культури (1924) — 2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Україні (1926) — 2 крб. 70 коп.
- № 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925) — 1 крб. 75 к.; 2-ий Збірник (1926) — 2 крб. 70 коп.
- № 29 — Див. № 13. I, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925) — 5 коп.
- № 30 — акад. С. Єфремов. Поет і плантатор (1925) — 20 к.
- № 31 — проф. В. Данилевич. Археологічна минувщина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925 — 1 крб. 25 коп.
- № 32 — проф. Є. Тимченко. Номінатив і датив (1925) — 75 коп.
- № 33 — акад. В. Перетц. Слово о Полку Ігоревім (1926) — 4 крб. 25 коп.
- № 34 — проф. Є. Нагаров. Нарис історії етнографії, I (1926) — 75 коп.
- № 35 — Археол. досліді 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926) — 2 крб. 25 к.; за 1926 р. з мал. й табл. (1927) — 2 крб. 75 к.
- [№ 36] — акад. М. Грушевський. Історія української літератури, т. IV (1926) — 6 крб.; т. V (1926-1927) — 6 крб.
- № 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. С. Єфремова та В. Мілініського (1926) — 3 крб.
- № 38 — проф. В. Нордт. Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926) — 2 крб. 25 к.
- № 39 — Влад. Модзалевський. Гутя на Україні (1926) — 2 крб. 25 коп.
- № 40 — Трипільська культура. Збірник I (з малюнками) (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 41 — Російсько-український словник правничої мови, під головним редагуванням академіка А. Крипського (1926) — 4 крб.
- № 42 — Літопис Велічка, т. I (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 43 — Український Археографічний Збірник, ред. акад. М. Грушевський, т. I (1926) — 3 крб. 75 коп.; т. II (1927) — 4 крб. 50 к.
- № 44 — проф. М. Марковський. Євгеда Котляревського (1927) — 1 крб. 50 коп.
- № 45 — проф. Є. Тимченко. Вокатив і інструменталь (1926) — 1 крб. 40 к.
- № 46 — Історично-Географічний Збірник, ред. проф. Ол. Грушевський, т. I (1927) — 1 крб. 75 к.; т. II (1928) — 2 крб. 25 к.
- № 47 — Мл. Квітна. Пісні про дівчину-втікачку (1926) — 50 коп.
- № 48 — проф. П. Бузуи. Нарис історії української мови (1927) — 1 крб. 35 к.
- [№ 49] — Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. С. Єфремова (1927) — 5 крб. 25 к.
- № 50 — проф. Г. Павлуцький. Історія українського орнаменту (з 11 табл.) (1927) — 2 крб. 25 к.
- № 51 — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Ред. акад. А. Крипський (1927) — 15 крб.
- № 52 — Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (1928).
- № 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. С. Єфремов (1927) — 2 крб. 50 коп.

- № 54 — Проф. М. Грушевський. Київські глаголицькі листи і Фрейзінгенські уривки, з знімками (1928)—1 крб. 25 к.
- № 55 — М. Левченко. З поля фольклористики та етнографії, вип. 1 (1927)—1 крб.; вип. 2 (1928)—50 коп.
- [№ 56] — Українські думи (корпус), т. I, во вступною статтею М. Грушевської (1928) — 6 крб. 50 к.
- № 57 — акад. Аг. Крипський. Розвідки, статті, замітки. I (1928) — 4 крб.
- № 58 — проф. В. Сяплевський. Україна в російськ. письменстві. Ч. I (1801-1850). (1928). — 6 крб. 50 к.
- № 59 — М. Кайта. Українські пісні про дітозгубницю (1928) — 1 крб.
- № 60 — Євгенія Руджиська. Листи В. Горленка (1928) — 1 крб. 50 коп.
- [№ 61] — Збірник: За сто літ, ред. акад. М. Грушевський I (1927) — 4 крб. 50 к.
- № 62 — Акад. Д. Багалій. Автобіографія (1927) — 1 крб. 75 коп.
- № 63 — проф. В. Розов. Українські грамоти XIV—XV в., т. I (1928) — 6 крб.
- № 64 — Збірник Діалектологічної Комісії під головуванням акад. А. Крипського, кн. I (1928) — 3 крб.
- № 65 — Український Архів, I (закінч. друк.).
- [№ 66]. — Б. Грімченко. Словник, 3-є доп. вид., 5 тт., редактори акад. С. Бфренс і А. Ніковський (1928).
- № 67 — проф. Є. Тимченко. Акузатив (1928) — 1 крб. 50 коп.
- № 68 — М. Левченко. Казки та оповідання з Поділля в записках 1850—1860 рр. (друк.).
- № 69 — проф. Л. Бернут. Етюди з джерелознавства середньої історії (1928) — 2 крб. 25 к.
- [№ 70] — проф. Т. Козма. Граматика арабської мови (1928).
- № 71 — акад. Аг. Крипський. Звиногородщина з етнографічного та діалектичного погляду (друк.).
- [№ 72] — акад. Д. Багалій. Історія України, т. I (друк.).
- № 73 — Археографічний Збірник Жидівської Історичної Комісії, під головуванням Іллі Галанта, т. I (закінч. друк.).
- № 74 — Збірник Ленінградського при У.А.Н. Товариства за ред. акад. Вол. Перетца (1928). — 1 крб. 75 к.
- № 75 — проф. П. Смірнов. Воляцький шлях і стародавні руси (1928).
- № 76 — Ювілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, т. I. (1928).
- № 77 — С. Бугославський. Пам'ятки XI—XVIII вв. про кн. Бориса та Гліба (Розвідка та тексти) (1928). — 3 крб. 50 к.
- № 78 — Акад. П. Лавров. Кирило та Методій в давньому слов'янському письменстві (закінч. друк.).
- № 79 — Проф. Є. Кагаров. Завдання етнографії (1928).
- № 80 — Ол. Куріло. Спроба пояснити процес зміни *o, e* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів (1928) — 1 крб. 80 коп.
- № 81 — Проф. П. Клименко. Цехи на Україні (друк.).

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук (Київ, вул. Короленка [кол. Володимирська] 54, тел. 14-26), мають на академічних виданнях 85% знижки. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46 та Д.В.У. (Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36, 49, 56, 61, 66, 72 набувати можна тільки там). № 63, друкований в обмеженому числі, набувати можна тільки в Академії за спеціальним дозволом од голови Комісії для історії української мови.

Ціна 2 крб. 25 коп.

A5262
A72532
v.466

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES
STACKS

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ,
№ 46 *х б*

FEB 9 1970

ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК

видає Комісія для складання Історично-
Географічного Словника України

ТОМ ТРЕТІЙ

За редакцією директора Комісії
проф. Олександра ГРУШЕВСЬКОГО

У Києві—1929

ВИДАННЯ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

I. Заниски Історично-Філологічного Відділу: кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II—III (1920—1922) та кн. IV (1923) — по 2 крб.; кн. V (1924—1925)—2 крб. 50 коп.; кн. VI (1926)—2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927)—4 крб.; кн. XI (1927)—3 крб. 50 к.; кн. XII (1927)—4 крб.; кн. XIII—XIV (1927)—4 крб. 25 к.; кн. XV (1927) і кн. XVI (1928) по 3 крб. 50 к.; кн. XVII і кн. XVIII (1928)—по 4 крб., кн. XIX (1928)—4 крб. 60 к., кн. XX (1928)—5 крб. 50 коп., кн. XXI—XXII (1928)—5 крб. 50 коп.; кн. XXIII (закінч.), кн. XXIV, кн. XXV і кн. XXVI (друк.).

II. Етнографічний Вісник: кн. I (1925)—90 коп.; кн. II (1926)—1 крб. 80 к., кн. III (1927), кн. IV (1927), кн. V (1927) та VI (1928)—по 2 крб.; кн. VII (1928)—2 крб. 80 к., кн. VIII (1929)—3 крб. 25 к., кн. IX (друк.). *Бюлетень Етнографічної Комісії* (1925—1928).

[III] Україна: (1924) кн. I—IV—5 крб.; (1925) кн. I—VI—6 крб.; (1926) кн. I—VI—6 крб.; (1927) кн. I—VI—5 крб. 90 к. (1928) кн. I—IV (продається тільки в ДВУ).

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

- № 1 — акад. Дн. Багалій. Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1923)—1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925)—1 крб.
- № 2 — Т. Сушицький. Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921) (видання вичерпане). Доповн. вид. закінч. друком.
- № 2а — О. П. Сушицький. Зап.-руські літописи, какъ памятники литературы (1921)—1 крб.
- № 3 — акад. Аг. Кримський. Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звоєвана од арабів, відродилася політично (1923)—1 крб.
- № 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст. Контракти й контрактовий будинок у Києві. Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюнк.)—50 коп.; б) Збірка — Київ та його околиця (1926)—6 крб. 25 коп.; в) В. Щербина. Нові студії з історії Києва (1926; з 26 мал.)—2 крб. 50 коп.
- № 5 — В. Науменко. З історії початків української літератури XIX в. (1924)—50 коп.
- № 6 — акад. Аг. Кримський. Перський театр, звідки він узявся та як розвивався, з 5 малюнками (1925)—1 крб.
- № 7 — проф. Вол. Резанов. Драма українська (Старовинний театр). Вип. I. Сценічні вистави в Галичині (1926)—2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дієства великодняго циклу (1926)—4 крб. Вип. 4. Шкільні дієства різдвяного циклу (1927)—2 крб. Вип. 5. Драматизовані легенди агіографічні (1928)—3 крб. Вип. 6. Драма-моралітети (закінч. друком).
- [№ 8] — Ол. Куріло. Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.
- № 9 — акад. Аг. Кримський. Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі (1924)—1 крб. 25 коп.
- № 10 — акад. Аг. Кримський. Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924)—1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927)—1 крб. Вступ (1926)—75 коп.
- № 11 — Ів. Каманін. Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923)—2 крб. 50 к.
- № 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924)—1 крб.
- № 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: 1. Ол. Куріло. Початки мови (1923)—25 коп. 2. Млм. Квітка. Професіональні народні співці та музиканти (1924)—60 коп. 3. Проф. Є. Тимченко. Діалектологічні вказівки (1925)—15 коп. 4. Програма до збирання пісенного матеріалу (1925)—5 к. Див. № 29.
- № 14 — В. Ганцов. Діалектологічна класифікація українських говорів (з мапою) (1923, відб. з IV-ої книги „Записок“) — (випродано).
- № 15 — Найголовніші правила україн. правопису. (1927, 165-та тис.)—10 к. (випродано).
- № 16 — акад. П. Тугицький. Бібліографія українського маповнавства (1924)—50 к.
- № 17 — проф. Хв. Тітов. Історія книжної справи на Україні (1924)—10 крб.
- № 18 — проф. Є. Тимченко. Локатив в українській мові (1925)—(вичерпано).
- № 19 — акад. А. Кримський та М. Левченко. Знадоби для життяспасу Ст. Руданського (з 4-ма мал. та вступною промовою акад. С. Єфремова) (1926)—3 крб. 25 коп.

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ,

№ 46в

ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК

видає Комісія для складання Історично-Географічного
Словника України

ТОМ ТРЕТІЙ

За редакцією директора Комісії
проф. Олександра ГРУШЕВСЬКОГО

У КИЇВІ

З друкарні Всеукраїнської Академії Наук

1929

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Доволяється випустити в світ.
За Неодмінного Секретаря Академії Наук,
акад. І. Шмальовжен.

Цю книгу розпочато друком перед тим, як Н. К. О. У. С. Р. Р. видав наказа про обов'язкове запровадження нового правопису.

Київський Окрліт № 232. 1929.
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук (Цитадель, 9).
Зам. № 593—1200 прим. 14 арк.

МІЩАНСЬКІ ПІДРАХУНКИ В РЕВІЗІЯХ XVI В.

Міщанство пограничних міст Вел. Кн. Литовського в обговореннях з ревізорами зачіпало не тільки свої щоденні турботи та кривди. Правда, була тут така велика та цікава тема, що притягала загальну увагу міщанства, це взаємні відносини з адміністрацією, утиски та вимоги адміністрації, зайві та надмірні з погляду міщанства, спроби протестів та переслідування за ці протести та заяви. Про такі випадки зловживань, надмірних вимог, можна було багато говорити і, дійсно, багато про це згадували в обговоренні з ревізорами.

Але міщанство не обмежувалось лиш цими випадками, воно не входило лиш до цих щоденних турбот. Міщанство вміло дивитись і ширше на ці питання; підкреслюючи випадки надмірних та зайвих вимог, міщанство спіялось і над тим, чи мала адміністрація можливість іншими засобами полагодити свої чергові потреби, чи могла вона сама, не покладаючи новин на міщанство, зробити чергові видатки.

В обговореннях з ревізорами бачимо звичайно солідарні виступи, солідарні заяви. Підносили тут звичайно такі питання, які ясні були для загалу, які не викликали вагань та сумнівів. Пригадати, яке визначне місце займали тут питання оборони міст та безпечности шляхів. Багато питань звязано з цим безпосередньо, інші стоять в тіснім звязку, хоч, може, з першого погляду це не так помітно. Наприклад, сторожа на шляхах, на полі задоволення потреби оборони замка, а разом з тим і утворювала певні умови задля правильного транспорту, викликала заборони виїзду купців з міста. Накази всім залишатись в місті на-поготові на випадок нападу ворогів затримували разом з тим виїзд купецтва, рух торговельних караванів. Отже, ми бачимо, з різних мотивів виходячи, різні групи міщанства сходилися на підтримці тих самих питань, на виступі проти тих-же самих заходів адміністрації, проти тих-же самих невдалих її розпоряджень. Правда, в рідких випадках, в деяких містах не утворило міщанство єдиного солідарного відношення до справ оборони. Тут треба пригадати, передовсім, поведження частини крем'янецького міщанства, коли ревізор порушив питання про „*sprawy u radnosti u bronl mesta Kremianskogo, kak sia w sobie maiet u sprawuiet, a ktoruii obronu k czasu potrzebomu mozet meti*“. Як бачимо, питання це мусіло зацікавити міщанство крем'янецьке, бо стосувалося важливої справи. Війт виявив (певно, з частиною міщанства) повну готовість допомогти ревізії, але решта поста-

вилась до цього негативно, *buduczy rożnoho stanu ludi, Czechy, Nemcy, Lachy, Litwa, Ruś*, вони не хотіли обговорювати зазначеної справи, пояснюючи, що не мають нічого до посланця королівського, а слухались-би наказів королевої її милости. Ревізор з цього приводу подає деякі міркування, які, можна думати, відбивають і думки тієї частини міщанства, що згоджувалась дати потрібні пояснення в поставленій справі. Причина в тому, що міщанство не мало над собою „грозного и справного вradника“, який міг-би тримати міщанство в повній слухняності та повазі до спільних справ. Перед тим, оповідали, староста Фальчевський сам доглядав всіх справ міських, мав „великую бачность“ і держав „в грозе“ вradників і справець міських. Після нього стало инакше. Теперішній староста не така людина, зовсім про те не дбає і не тільки не помітно його „справи и бачности“ в місті, але і в самому замку і межі підданих вже не по-старому. Через те й така неуважність міщанства до направи споруджень, погоріло і досі ще не зароблено, ставок під містом прорвала вода і теж досі того не оправлено. Нема в міщан „справи доброе и жичливости и односталства“, це могло бути спостереження самого міщанства і тепер в своїм звітженні подає ці гадки частини міщанства і сам ревізор, підсумовуючи дані ревізії крем'янецьких справ.

Загальний стан грошових справ не міг бути тайна задля міщанства, коли вони спинялись та обдумували різні недогляди адміністрації. Неважко було довідатися, що частина артилерії потребує негайної направи, а староста проволікає оцю важливу справу. Можна було довідатися, що пушкарям не плачено вже кілька місяців (*Žr. dz. VI, 102*), і отримати пояснення, що староста не має на це грошей.

Сама оправа замку через тодішню техніку вимагала постійної уваги. Треба було не запускати направи, зараз-же направляти дрібне, щоб не довести до такого стану, коли вже направа вимагала-б великих зусиль. Постійний уважний догляд та можливість негайно мобілізувати певні робочі сили, щоб полагодити, не відкладаючи.

Обговорюючи стан замку, небезпечні моменти його оборони, міщанство намічало разом з тим і розміри потрібної направи та матеріальні засоби для того потрібні.

Направа замків могла бути звичайна, коли було потрібно направити те, що було в лихій стані та загрожувало поганими наслідками на випадок якогось нападу. Лихий стан рову замкового, баркану замкового, гори, підступів до замку це все кидалось в вічі підчас огляду та спиняло на собі увагу ревізорів та місцевого люду.

В деяких замках питання направи звязувалось з питаннями про закінчення тих поліпшень, що їх задумали попередні старости, почали, було, робити і не мали можливости своєчасно закінчити. Показуючи ревізорам, місцева людність підкреслювала вигоду тих задуманих поліпшень та потребу їх закінчення. Доводилось аргументувати, оскільки це, дійсно, важливо задля доброго стану замка, задля його оборони. Деякі з тих поліпшень, наприклад, напряду та стану шляхів і мостів, важливі були задля збільшення торговельного руху і через те особливо зацікавлювали міщанство, купецтво.

Обговорення тих намічених поліпшень иноді звязувалося з порівнянням діяльності старост, як дбали про замкові справи деякі з них і як потім наступники їх мало дбали про почате, закидали справу й не думали про дальше їх провадження. Пригадувати попередніх старост та їх плани поліпшень доводилось, наприклад, в Крем'янці. Тут міщанство досить часто пригадувало давній стан споруджень та недавні зміни та поліпшення. Пригадали про побільшення мосту: раніш в тім місці мосту не було, а вже пізніш небіжчик князь біскуп ламав гору задля побільшення валу і в тім місці збудував міст своїм накладом (93). Вказували на одну городню, що була пуста, не зароблена, бо колись небіжчик князь біскуп казав її заробити, а потім до цього часу ніхто її не робив, стоїть вже нероблена (94). В иншій місці крем'янецькі люди показували городню „велику на бакшті“. Раніш була це звичайна городня на вежі, „простим обичаєм була роблена“, а князь біскуп коло того „вчинил болшую роботу и на бакште поставил ¹⁾, которое тепер робити не поднимаются“ місцеві люди, бо, треба думати, роботи значно прибавилось проти попереднього, коли робили ту городню Гневош Словицький з Камениці та инші люди з сіл. В вежах зазначали місцеві люди, що піднесено їх вище, небіжчик князь біскуп у тій вежі верх підніс вище та змурував, поробив в вежі світлиці та склепи, а після нього небіжчик Дахно ще вище підніс верх, вивів його „яко би колпаком“, тільки той верх і склеп не збудовані міцно і твердо, потрібують оправи. В вежі „Черленій“ Стан. Фальчевський за пенезі волости Кузминської верх вробив і покрив гонтами. Коло Черленої вежі збудовано за князя біскупа дім великий з моцного дерева на підклітях, п. Фальчевський його „прикрив, а пан Герцик всего его около облепил“ (96). Як бачимо, місцева людність докладно спиняється над тим, як поволі зростали спорудження замку, а разом з тим збільшувалась праця коло направи оцих споруджень, так що місцевий люд вже не згоджувався брати на себе цю напругу. Так само і в Житомирі міщани і земляни „не поднимаются робити того мосту для великого недостатку своего и для прибавленія високости“ (Арх. VII, I, 130).

Варто теж зазначити, як місцевий люд зауважує старанно, що збудував те чи инше староста за свої гроші, своїм накладом. В Житомирі підкреслювали, що на дві вежі господар прислав гроші з скарбу і казав то оправдати (Арх. VII, I, 129). Оце нагадування про будову в замку та місті старостинським чи иншим накладом і далі зберегало своє значіння підчас обговорення питань будови чи направи замку.

Деякі спорудження були розпочаті і незакінчені, так само і деякі инші полагодження в замку. Було розпочато спорудження водоймища в замку. „Пан Станіслав з тих всіх верхов (на спижарнях) приправил рури для дощовоє води, и тим всім рурам вчинил ринви аж до скрині мурованое, которую скриню в середині деревом вробил и смолою облил, а около муром обвел, которая скриня, яко безводному замку, есть велми потребна“. Але це все потребує направи, бо, як оповідає староста, „не может ховати в собі води“:

¹⁾ Там за князя біскупа мешкивали драби і бувала там мша (95).

це все треба було направити і сподівалися на гроші з скарбу господарського (с. 99). Крім того в тому-ж Крем'янецькім замку князь біскуп почав було робити студню в горі замковій, „вроблено було її сорок латров, тепер тая студня опушена робити“ (с. 100), але працю цю треба провадити далі і довести до кінця. Почато було копання рову та вибирання землі, вибрану землю думали висипати під „стену од Чернечое гори (насипати) аж до самих окон, бо иншого приступу и шкодливого близко прибою ни одкол в том замку нет, толко од тое гори Чернечое“. В середині замку „к той же стень мел (староста) филари муровати яко для помочи стени и для схованія, бо хотя б гвалтовний неприятель оную стену всю вибил з тое гори, тогда би людем у в оном доле незашкодило“. Отже, як бачимо, тут ходило про зміцнення певної частини замкової стіни, тієї як-раз частини від Чернечої гори, де найбільше можна було очікувати нападу ворогів. Треба було зміцнити сами стіни і для цього використати різні заходи і підсипку землі під стіну з боку Чернечої гори і муровачі філяри, що мусіло збільшити тут оборону замку. Крім того подекуди треба було вибрати ту зайву землю, там де „набралося песком и гноем за неопатрностью, (бо) по всему тому замку до небощика князя бискупа доми землянскіи стояли“ (99).

З инших планів направи та полагоджень зазначимо тут пропозицію зміцнити міст у Крем'янці, поставити мурований замість того, що зараз в, „роблений вязем на столпи, которого потреба направляти, а наиболее исподу с фундаменту“ (94). Мурований міст розв'язав-би справу частой направи, аби тільки була на це „воля и ласкавая помоч его милости господарская“.

Отже, як бачимо, різnorodні пропозиції та плани будови й направи тісно зв'язані з питаннями, які потрібні матеріальні засоби і на кого ляжуть оці витрати. В деяких випадках обрахунки ускладнялись тим, що будівельні матеріали не легко було знайти та приставити на місце будови. Хто візьме на себе оці додаткові витрати? На кого можна буде їх покласти та примусити виповнити? В Крем'янецькій ревізії зазначено: „того каменя сто каменей зложено подъ замокъ на одномъ мествце, а еще две частей его не звожено по горамъ отътуль, где его тесано“ (Арх. VII, I, 25). В иншій ревізії зазначено, що дерева немає близько задля роботи (Zr. dz. VI, 95). Це приносило певні ускладнення в здійсненні планів будови та направи. Хто повинен приставляти оцей матеріал? Міст перед вежею паркановою — зазначає ревізія — дерево на той міст возять люди з іменей землянських (Арх. VII, I, 165). Млини будують королівським накладом — читаємо в иншій ревізії — а дерево на млин повинні привезти піддані (Арх. VII, II, 112). Ту городню будовано замковим деревом (Арх. VII, I, 166). Як бачимо, практика бувала різноманітна і не було загального одноманітного зразка задля таких будівельних комбінацій. Питання, скільки треба витрат та хто їх візьме на себе, вставало тут постійно. Те-ж саме бувало, коли почали обговорювати і деякі технічні поліпшення. Пригадаємо тут приладдя до роблення гарматного пороху. Деякі ревізії спиняються на опису такого приладдя: w horodni poroch tołkut wodoju u stupe mlynowoy: tołkaczow czotyry — mozet ubiti odyn tołkacz od hodyny do

hodyny kameń porochu (Арх. VII, I, 143); w tych seniach wczynił stupu na tołczenie porochow kołoworotniuu po nemecki o szesti tołkaczach, w ktoroi stupe możet y odin czołówek poroch tołczy (Зр. dz. VI, 100). Менші приладдя легко було заводити, але більші, складніші вимагали більших витрат і знов виникло питання, хто-ж на себе візьме оці витрати.

Розуміється, велика спокуса була все це накласти на старостинський уряд. Але, щоб обстоювати таку пропозицію і збивати докази, які приводив би старостинський уряд, скидаючи з себе нові витрати, міщанство мусіло знати, хоч-би в загальних рисах, стан замкового господарства, його прибутки та видатки. Инакше було-б важко сперечатися з старостою, коли-б той почав доводити поганий стан замкового господарства та повну неможливість для нього взяти на себе ще нові витрати, про які йде справа, хоч-би і визнавав деякі видатки за потрібні.

Для покриття оцих видатків старостинський уряд мав такі джерела:

датки з замкових сіл,
датки, які йшли на ключ,
роботизни людности,
фільваркові прибутки,
збори різні, що йшли на уряд.

Старостинський уряд поясняв в таких випадках, що витрати великі і те, що збирається, як-раз все йде на звичайні потреби оборони замку, передовсім, та інші потреби.

Виникало питання, чи правильно розкладено роботизни та датки, чи нема тут яких-будь недоглядів, може навмисних.

Не дивно, що міщанство так уважно придивлялось, як окладено повинностями селянство, що воно повинно робити. Староста Крем'янецький, пригадували, казав забудувати те місце мосту своїм накладом, а потім казав те робити волості Кузминській (VI, 93): так міщани могли пригадати, коли саме повинності накладено і в яким розмірі на певні села, як потім змінені виконання оцих повинностей, зменшено, полегшено, додано ще в допомогу інших.

З приводу заяв про спустошені села, з яких нема датків чи роботизни, людність місцева могла слушно пояснити ревізорам, що, дійсно, ці села були спустошені, випросили їх, як пусті, але з того часу там поселились люди (Арх. VII, I, 151).

Так само уважно стежили за тим, які далі сталися зміни в одбуванні оцих повинностей. Тут особливе мали значіння роздачі замкових сіл шляхті, яка всякою мірою дбала про те, щоб увільнити своїх селян від датків та роботизн. Через те реєстр сіл, що їх роздано шляхті і віднято від замку, вказував ступінь зменшення прибутків замкового вряду, його збідніння та неможливість, як раніш було, далі все підтримувати в добрім стані. Про таких власників зазначали „ніж, дей, тиі всі з тоє роботи вимовляються и робити людем своїм не кажут (VI, 95); а к тому поведили, иж князь Дмитрей Вишневецкий еще з чотирех іменей своїх, з Тараза, з Камарнна, з Крутнева, а з Лопушна робити не хочет (VI, 94): тиі села кнегини Нлиное не хотят

робити (94); которі Мокреїнські і Костенецькі земляне перед тим служили на господаря е. м. к замку крем'янецькому, ніжли, поведують, князь Костентин упросил їх себе за путних слуг (98); а тепер тую волость держит кнегиня Илиная ко Чуднову и той повинности не кажет полнити (Арх. VII, I, 125); а тепер тое село держит кнегиня Илиная ку Чуднову, есть их человека пятьдесят, од того часу жадних работ ани повиноватства ку замку не чинят, ани до осади к замку Житомирскому не бувають (VII, I, 151); тогди ж оддано село Крошню брату его Ивану Вороне, дано за пустое ж и тепер шесть чоловека, тую ж тягль тягнули к замку, а работ або оправления так же не бывало" (151). Оці всі вказівки про надання сіл шляхті та зменшення матеріальних засобів замкового вряду виклякали мимоволі негативну оцінку такої політики в. князя що-до замкових сіл.

Окрім переходу до шляхти замкових сіл шляхом роздачі великого князя могли бути й інші випадки, які теж приводили до того-ж результату. Крем'янецьке замкове господарювання постраждало від передачі волостей Королевій. З приводу окремих сіл, їх ухилення від виконання давніх обов'язків зазначали, що ці села перейшли до Королевої: „але Посовчане (наприклад), што на королевию е. м. Крем'янцу тягнут, тні, дей, в той работе помочни ім бити не хотят“ (VI, 93). Отже тут маємо подібні-ж негативні результати — зменшення замкового господарства через перехід сіл до Королевої е. м., що старанно зазначили ревізорам.

Огляд споживчих запасів замків виявляв тут звичайно значні недостачі. Чи була тут недбайливість старости, недогляд чи, дійсно, староста і не міг зробити більшого з тими матеріальними засобами, що їх він мав? Придивимось до деяких вияснень ревізій що-до прибутків старостинського уряду. Про фільварки зазначає одна ревізія: „ale iż folwarku na żywnosć p. starości nie masz żadnego“, а таким чином тут доводилось визнати, що старості бракує на утримання його людей. З приводу інших замкових прибутків наведемо згадку ревізії житомирської про млинові збори, що млини дають мало, бо людність вдома меле, „żarna w domu mała gdzie sobie do potrzeby zboża mielią“. Про млини та млинові прибутки бували і інші обговорення, наслідком цих обговорень були деякі ревізорські устави, оперті, можна думати, на гадки місцевої людности: так ревізія житомирського замку в уставі про розподіл прибутків з млинів передбачає утримання на замку спеціального теслі, що повинен уставичне перебувати на замку задля скоршої оправи, коли-б що зіпсувалось. Це призначення одної третини прибутків млинових, очевидно, зменшує можливість старостинського уряду розпоряджатися свобідно своєю частиною млинових прибутків, бо крім третини на утримання теслі друга третина повинна йти „на млинаря ведлуг давнего звичаю“.

Мали значіння митні збори для старостинського господарства, але причини хитання цих зборів лежали в такій площині, що вплинути на збільшення було не так легко. Залежало це від стану торгових стосунків та безпечности торгових сполучень: уважність замкового вряду до забезпечення потреб торгових сполучень могла мати лиш невелике значіння. Міщанство не забуває зазначити ті перешкоди, що їх ставать иноді купецькій діяльності старостин-

ський уряд, наприклад, не випускаючи купців з міста, коли приходять чутки, може, і не зовсім певні про небезпеку від ворожого наступу, але все-ж-таки скарги міщанства на зменшення торговельного руху виявляють уміння знайти дійсні причини, а не тільки загально винуватити адміністрацію. Що стосується до шинкових зборів, як прибутків старостинського уряду, міщанство уміло підійти до цього питання і дати ясні обрахунки, скільки можуть дати шинкові збори старостинському урядові в ліпших та гірших умовах.

Таким чином, міщанство придивлялось добре до складових частин прибуткового бюджету старостинського уряду і до конкретних вказівок старостинського уряду могло додати свої уважні пояснення, скільки можуть дати на старостинський уряд певні джерела прибутків. До характеристики стану джерел прибутків міщанство могло подати реальні пояснення, що села запустіли тепер вже знов заселені (Арх. VII, I, 151) або ті землі, що залишилися без хазяїв за смертю землян, дають певні все-ж-таки прибутки (Арх. VII, I, 129 — *użytki z puch maiet... używaiuszy onuch sełyszcz*). Далі натяк, що старостинський уряд не все виконує, що міг-би: коли-б господар е. м. захотів-би роздати ті селища землянам або іншим людям (цікавий цей додаток!), тогдa би вони подіялися і ті городні направовати, хоч-би два селища в одну городню складаючи. В цій пропозиції, як розв'язати справу з пустими селищами, можна зауважити певний натяк, що старостинський уряд не використовує певних джерел прибутків так, щоб була з того користь та виконання обов'язків. Подібні-ж пропозиції виникали теж в зв'язку з справою шинкових прибутків: до пояснень старостинського уряду про шинкові збори додавали зауваження, що маючи ці шинкові збори в своїм розпорядженню можна було-б більше зробити задля виконання обов'язків. Пропонуючи іншу комбінацію з шинковими зборами, міщанство обіцяло взяти на себе і виконувати з цих шинкових зборів, коли їм буде віддано, ті обов'язки та служби, які не виконував старостинський уряд. Коли-б мали корчми в своїх руках, казали міщани, платили-б з них що належало, піднімали-б послів та гонців татарських, давали на них потрібну стацію (Арх. VII, I, 136, 145). Можна думати, що міщанство уважало за вигідне мати корчми під умовою виконання за те певних обов'язків, про що іноді так неясно, ухиляючись, висловлювався старостинський уряд з приводу цих обов'язків.

Землянську участь в роботизнах та датках теж уважно обговорювало міщанство. Стежило за тим, як виконують роботу городень землянські люди з різних сіл. Перехід замкових сіл до панів-шляхти викликав побоювання, що далі з тих селян вже не буде звичайних робіт та направи замку. Як бачимо, таке побоювання мало реальні причини; вичислення, з яких саме сіл селяни вже перестали ходити до замку на роботи, добре виявляє, як легко впливові пани підпадали спокусі нехтувати обов'язки роботи та направи замку. В цій реєстрі недбайливих були і такі впливові особи, що проти них ледві чи міг староста рішуче виступити, навертаючи знов до звичайних робіт та обов'язків. Міщанство порушувало складне питання і підкреслювало невиконану працю, від чого страждає оборона цілого замку, коли важливі прогалини залишаються без полагодження. Обраховуючи оці прогалини в городнях, міщанство підкреслю-

вало, що не всі подані відомості зовсім вірні: деякі села рахують за пусті, а вони вже заселені після спустошення, деякі знов рахують за безхазяйні, а вони все-ж знаходяться в користуванні певних осіб та дають деякі прибутки. Обговорюючи справу цих прибутків, міщанство зауважувало, що ці прибутки дають можливість виконувати роботу направи городень, як і раніш. Очевидно, такі вказівки мусіли викликати перевірку заяв землянства про неможливість виконувати роботи й платити датки. А відомо, що землянство нерав скаржилось на великі роботи та датки з маєтків, загрожуючи, що коли господар е. м. наложить таку неволю, то всі розійдуться з своїми людьми (Арх. VII, I, 136).

Така перевірка загальних заяв була конче потрібна, щоб справа не стояла через заяви та погрози. До чого-ж це могло привести, коли не було змоги перевірити можливість групи людности нести певні обов'язки, показує суперечка, кому робити житомирський міст. Коли виявилась потреба вирішити на місці цю справу, староста житомирський думав притягнути землян і міщан до роботи мосту. Але і та і друга групи людности, не гаючи часу, звернулись з скаргою до господаря е. м. Земляни місцеві заявили в скарзі, що робота замкового мосту є „кривда і тяжкість великая“. Міщанство скаржилось, що їх мало і через те не можна взяти на себе таку важку працю без допомоги інших груп людности. Господар е. м. не призначив якогось перегляду справи на місці і таким чином староста сам на місці мусів шукати якогось середнього виходу, не обтяжуючи роботою одну лиш групу, а розкладаючи і на інші. Але сам староста не міг подолати опору землянства і так суперечка, кому саме виконувати роботу замкового мосту, залишила замок без мосту в дуже небезпечнім стані; була гадка робити міст господарськими грішми, було умовлено вже, за яку суму грошей, наготовлено дерево на будову, а потім прийнято план будувати з участю землян та міщан. І далі справа з мостом не поліпшилась (Арх. VII, I, 133).

В таких випадках неясности обов'язків становище міщанства було, порівнюючи, гірше, бо на їх заяви і скарги звертали менше уваги, а за невиконання скорше карали, ніж землян, і карали суворіше. Через те вказівки міщанства на потребу притягнути інші групи людности роблять вражіння більшої продуманости. Так легко було зустрінутись з опором землянства проти своїх пропозицій, що міщанство мусіло обдумувати здійснення своїх планів та обрховувати, щоб збити загальні заяви, що адміністрація чи землянство зовсім вже не має матеріальних засобів брати на себе роботи або поплати. Треба було шукати конкретних вказівок на деякі прогалани в обрахунках адміністрації та землянства, на непоказані потаєні прибутки, бо як-раз такі конкретні зазначення і могли допомогти міщанству в боротьбі проти збільшення работ та датків, які на нього хотіли перекинути і адміністрація і землянство.

ІВАНЕНКИ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ XVIII В.

Характерне явище в суспільному житті українського народу XVII—XVIII в. це формування нової суспільної верстви — старшинської. І економічні основи і соціальні форми цього процесу притягали увагу дослідників. І автори, що бачили в українській історії Гетьманщини головне історію панських старшинських родів, і ті, що присвячували свою увагу історії народних мас, зібрали досить історичних матеріалів, щоб з'ясувати процес, як формувалася старшинська верства: матеріал цей автори звязували з історією старшинських родів, звязували з історією колонізації та окремих поселень, подавали окремі цікавіші епізоди з цього матеріалу. Але і по-за тим залишились без відповідного висвітлення важливі моменти цього процесу. Економічна основа процесу вимагає ще дальших студій, які з'ясували-б його в деталях. Студіювання старшинської скуплі, почате в деяких статтях ¹⁾, виявило-б умови мобілізації земель та повільне руйнування козацького й селянського землеволодіння, що відбувається протягом першої половини XVIII в., де-далі більше поширюючись. Такі старшинські господарства не всі однотипові; бачимо деякі з нахилом до млинового промислу, деякі з поширенням горілчаного виробництва, деякі з фабричним виробництвом: сприяли цьому і умови географічні, природні багатства і торговельні обставини, напрям шляхів сполучень, утерті торговельні звязки. Деякі питання висуває присутність та участь у цім процесі різних зайд з сусідніх країв, з Волощини, Сербії, можна думати, що вони вносили в цю діяльність і деякі свої риси, яких не бачимо в діяльності інших осіб. На наступних сторінках я й хочу подати нарис економічної діяльності однієї з таких родин-зайд на українським ґрунті.

Іваненко, Григорій Іванович, вийшов з Волощини десь коло 1706 р. Як відомо, цар Петро I надавав великого значіння таким зайдом та використовував їх, як знаряддя за-для осягнення своїх завдань, давав їм значні посади та довіряв їм. Так і Іваненка 1708 р. бачимо ми на посаді браславського полковника. Не залишено було Іваненка і без матеріальних засобів. Вже 1706 р. одержав Іваненко гетьманського універсала на „спустълое“ містечко Борки в Чигиринським пов., від Київського генерал-губернатора Голіцина одержав с. Копачів та Мокіївку у Київським повіті ²⁾. За Мазепинської справи Іваненко

¹⁾ Грушевський Ол. З життя української старшини XVIII в., I.

²⁾ Модзалевський подає в Малор. Родосл., 179—180.

добре орієнтувався в обставинах, він не тільки не пристав до Мазепи, але взяв участь у виявленні та переслідуванні мазепинців, стоячи на заставі між Переволочною та Дністром. В цій війні було вбито Іваненкового брата. Вірність Іваненка було, розуміється, добре нагороджено, 1710 р. отримав він від нового гетьмана потвердження на ті села, які вже мав, далі р. 1712 отримав від Голіцина двір „измѣнника“ Мировича в Київі на Подолі, потім р. 1713 отримав від гетьм. Скоропадського універсал на цей двір та на с. Остролуччя в Баришівській сотні Переяславського полку, надання це потвердив і царський уряд своєю грамотою 1718 р.¹⁾ Оце то село Остролуччя і стало, можна думати, за економічну базу збагачення Іваненків. Як відомо, українська старшина, отримавши від гетьманського уряду село з землями та послушенством посполитих, часто починала в цім-же самім селі прибирати до рук землі посполитих та козаків, а самих козаків повертати на своїх посполитих.

Так само проводив свою діяльність Іваненко в Остролуччі. Хоч універсал зазначав тільки послушенство посполитих, завважуючи, що це не поширюється на козаків села, Іваненко все-ж зумів зобов'язати козаків різним послушенством і потім повернути козаків на посполитих. Разом із тим Іваненко захопив багато земель у селі — козацьких, церковних, міщанських. Свідчать про цю енергійну діяльність Іваненка ті процеси в Генеральній Військовій Канцелярії, що після того, як помер Гр. Іваненко, довелося провадити його жінці Олександрі Іваненковій в р. 1741 і 1743. Ось 1741 р. Олександра Іваненкова удалася до Генеральної Військової Канцелярії, що майор Постельников, переводячи ревізію в с. Остролуччі 1738 р., відібрав від неї 15 остролучських посполитих, як колишніх козаків. У своїй скарзі Іваненкова заявила, що ці 15 остролучських мешканців ніколи служби козацької не виконували, а були бояри і через те не повинні бути козаки. Генеральна Військова Канцелярія не взялася розв'язувати справу й доручила розглянути її на місці. Комісія розглянула на місці, збрала відповідні дані. Вирішено, що ці 15 чоловіка не одбували козацької служби, отже Постельников неправильно їх відібрав і далі ці 15 чоловіка мусять бути в послушенстві Іваненковій. На тім справа поки-що закінчилася²⁾. Знов порушили справу 1743 р. Привід дав до того донос баришівського сотника Лизакевича. Цей Лизакевич зазначив у своїм доносі, що крім повернення козаків до послушенства Іваненко робив і інші зловживання, захоплював землі козацькі, урядові, ратушні, церковні. Доводячи свою заяву про захоплення козацьких дворів, Лизакевич подав 2 копії в копій козацьких компутів, чим можна довести колишню службу козацьку. За-для розгляду справи на місці Генеральна Військова канцелярія вислала спеціальну комісію (капітан Кобилін, суддя ніженський полковий Л. Гроновський, в. тов. Почека). Але і ця комісія вирішила справу на користь Іваненкової. Очевидячки, можна думати, це типовий випадок слідства про повернення козаків в послушенство, коли не звертали уваги на виразні доводи колишнього козацтва. Насамперед комісія відкинула копії з компуту, як сумнівні. Але комісія мала і інші дані

¹⁾ У Модзалевського *ibid.* Копія грамоти в Збірці копій, № 1661 (Всенар. Бібл. України).

²⁾ Рум'янц. опис, Переясл. п., Баришів. с. II докум. № 65.

про захоплення козачих дворів. За ревізії 1732 р., яку переводив бунч. тов. Терновський, записані 13 посполитих Іваненка, як „козаки отобрании с под сотиъ Иваненком“. Одначе комісія не вважала цей запис за достатній довід, щоб і посполитих визнати за козаків. Аргументація комісії була така: „то ежели б оние допрямо сотеннии козаки били, тоби в оной ревізії написано било: отнятими насилно спод сотиъ и завладъними, ибо ежели отобраніе: то сіе тако розсуждается, что оние і прежде его Иваненка били і яко его тако отобрани“. Також не надали значіння тому, що ці записані двори як козацькі 1731 і 1734 рр., бо в одному запису було 11 дворів, а в другім запису 14 дворів, „а состоять ли оние под сотнею, не изображено, и тъ ревізії никем не закреплени и кто оние чинил, неизвестно“. Навпаки за достатню підставу комісія вважала те, що ці посполитські двори козацтва ніколи не служили. Отже на підставі таких сумнівних даних та висновків комісії все-ж Генеральна Військова Канцелярія залишила ці двори за Іваненками надалі ¹⁾. Це, мабуть, можна пояснити певною мірою тим, що на Переяславщині відігравав уже не аби-яку ролю син Гр. Іваненка, теж Григорій Іваненко, що був 1739 р. в Генер. Військовій Канцелярії канцеляристом, а 1741 р. вже був бунчуковий товариш ²⁾. Отже, щоб збільшити економічний ґрунт, використовував Іваненко надання гетьманського уряду й примусово навертав під свою владу.

Збільшуючи таким способом своє господарство, Іваненко одночасно прохав собі в царя нагороди за свою вірну службу. Випрошував за службу с. Старицю на Переяславщині (недалеко від Остролуччя), що було в володінні вдови генер. хоружого Сулими, д. Піски Басанської сотні та хутір грека Алоя на Переяславщині або всі, що надані були деревні Мултянській ³⁾. Але одержати ці маєтності Іваненкові все-ж не пощастило. Про інші здобутки Іваненка маємо мало даних, в Рум. опису знаходимо лиш декілька купчих Іваненка, що свідчать про Іваненкові набутки за допомогою купівлі.

Хоч і небагато маємо ми даних про господарювання Іваненка, але і з цього можемо зробити деякі висновки. Основну базу за-для економічного зростання роду поклав вже перший зайда Іваненко. Декілька уваг про Іваненка, як людину. Можна думати, що це була людина енергійна, жорстока. В своїм поведженні був Іваненко нестриманий, доходив у своїх вчинках цілковитого свавільства. Часті бували у Іваненка сутички з київським студентством. Коли студент не виявляв потрібної, на думку Іваненка, пошани, не скидав перед ним шапки, полковник частував його нагаєм. Коли студент запитував, за що полковник його б'є, казав, що буде на це скаржитись, то полковник далі бив студента, часом навіть калічив, а тоді своїм слугам казав відвести студента за чуба до полковницького двора і там дати різок. Ректор і студентство київське скаржились на Іваненка, вдавались до київського коменданта з скаргами на Іваненка, а наслідком були ще частіші напади Іваненка на студентів. Попадало від Іваненка не тільки студентам, але й іншим київ-

¹⁾ Рум'яну. оп., Переясл. п., Барисів. с. II, докум. № 66.

²⁾ Модзалевський подає в Мал. Род., 180.

³⁾ Збірка копій докум. XVIII в., 1613 № (Всенар. Бібл. України).

ським мешканцям, навіть шляхетським родинам¹⁾. Коли Іваненко помер, не знаємо. В-останнє зустрічаємо р. 1724, що він мусів ще йти в похід під Царицині з Танськими Василем та Антоном²⁾; мабуть, десь незабаром після того він і помер.

Полковник брацлавський Григ. Іваненко мав двох синів: Григорія та Михайла. Цікавіша постать Григорія Гр. Іваненка. Він розпочав свою службу, як канцелярист Генеральної Військової Канцелярії, 1741 р. він вже бунчуковий товариш³⁾. Служба в Генеральній Військовій Канцелярії дала потрібні знання та рангу бунчукового товариша, а тому Гр. Гр. Іваненко швидко починає висовуватися наперед з-поміж старшин Переяславщини. Він не тільки відстояв цілість набутого маєтку батьківського, він ще організував Баришівську сотенну старшину, щоб усунути з посади баришівського сотника Лизакевича, ініціатора доносів на Іваненка. Сам Г. Г. Іваненко подав 1743 р. на сотника Лизакевича доноса, викривши сотникові зловживання⁴⁾, доноса цього підтримала і сотенна старшина⁵⁾, в наслідок цього Лизакевича було усунуто з посади та позбавлено ранги до висулуги⁶⁾. Упоравшись з Лизакевичем, Іваненко хотів сам зайняти уряд баришівського сотника, але перехопив у нього цей уряд син баришпільського сотника Степана Афендика — Давид Афендик⁷⁾. Можна гадати, що проти Іваненкової кандидатури на уряд сотника баришівського був переяславський полковник С. Сулима, бо зараз після своєї невдачі Г. Г. Іваненко розпочав боротьбу і з Сулимою. В цій боротьбі Іваненко виступав не сам, він організував мало не всю старшину Переяславського полку. Року 1746 Іваненко подав доноса на Сулиму, де визначав зловживання Сулими, як урядовця, так і приватного власника. Але коли сотенній старшині було досить легко скинути сотника Лизакевича, то зовсім по іншому обернулася боротьба полкової старшини проти такого впливового та економічно-дужого полковника, як Сулима. Старшині не тільки не пощастило скинути з уряду полковника Сулиму, але довелося визнати перемогу Сулими, підкоритися йому та визнати свій донос за неправдивий⁸⁾. Таким чином на цей раз Іваненко піймав облизня, виступ не мав успіху, а все-ж-таки це мало добрі наслідки для Іваненка: набув він через це популярности, як серед української старшини, так і у російської адміністрації, бо після того, як помер переяславський полковник Сулима, Іваненко посідав його уряд⁹⁾. Але, розуміється, до полковницького уряду Іваненка привела не тільки його популярність серед місцевої старшини, але й господарча діяльність що він так широко її розвинув. Ця господарча діяльність зробила Іваненка економічно-

¹⁾ Збірка копій докум. XVIII в., № 1611.

²⁾ *ibid.*, № 1638.

³⁾ Модзалевській, Мал. Род., 180.

⁴⁾ Мотижин. архивъ, № 82. Збірка копій (як раніш), № 1985.

⁵⁾ Збірка копій, № 1985.

⁶⁾ Мотиж. архивъ, № 82.

⁷⁾ Збірка копій (як раніш), № 1984—85—86.

⁸⁾ Мотиж. архивъ № 41.

⁹⁾ Призначення на уряд переяславського полковника Модзалевський відносить до р. 1766 (Малор. родосл.), Лазаревський до 1768 р. (ст. „Іваненки“, в Русск. Архивъ, с. 397).

впливовою особою. А господар з Іваненка, мабуть, був непоганим; про це може свідчити і той факт, що Іваненко завідував маєтками гр. Рум'янцева на Переяславщині. Оця то близькість до тодішнього українського сатрапа, чи не була головна причина того, що Іваненко зайняв уряд полковництва переяславського.

Переходимо тепер до огляду господарчої діяльності Г. Г. Іваненка. Основна база економічна, з чого виникли дальші економічні можливості, була половина села Остролуччя на Переяславщині, що одержав Іваненко після розділу Остролуччя між братами. Але ця спадщина була замала, щоб дати їм відповідне місце в суспільнім житті. Маєтковий стан мав в ті роки велике значіння: як російський уряд більше довіряв багатим особам, так і місцева старшина підтримувала кандидатури тих осіб, хто мав добре господарство в цій місцевості, і не підтримувала тих, хто не був економічно звязаний з місцевими інтересами. Отже і Іваненко мусів виступити, не тільки як громадський діяч, але й як людина економічно-впливова в даній місцевості. Це були ті часи, коли мало чого можна було чекати від гетьманських надань, роздача сіл та земель у загальному була вже закінчена. Надії на захоплення вільних земель теж вже були невеликі, бо це легко могло виявитись. Що правда, Іваненко захопив землі на Яготинському степу, дістав на це й документи від Генеральної Військової Канцелярії, але гетьман Розумовський наказав 1761 р. відібрати від Іваненка ці землі з хуторами ¹⁾). Володів ще Г. Г. Іваненко якимсь хутором з сіножатями й лісом (8 верстов довкола ²⁾), але цим хутором заволодів бунчуківий товариш Демешко і хоч Сенат, як каже Іваненко, і дав наказ гетьм. Розумовському, щоб хутір був повернений, але гетьман того не виконав ³⁾). Залишався, таким чином, шлях повільного збирання невеличких шматків землі, посполитської, козацької. Був це повільний, зате певний шлях. Умови були сприятливі, треба було вміти слушно використовувати злиденне становище козаків та посполитих і в відповідний момент користатися з обставин. І, справді, Іваненко вмів це робити. З Рум'янцівського опису, з його документів бачимо, що головний спосіб Іваненка в справі набування земель, це позика. Розуміється, гроші давав Іваненко тільки під добру гарантію, в заставу брав шматки землі, найчастіше лісу. Термін повернення позики звичайно призначав на квітень — червень, коли селянам особливо скрутно на хліб та гроші. Тим-то селяни, розуміється, термін задавнювали і заставлений шматок землі чи лісу переходив у власність Іваненка. Треба ще додати, що за допомогою застави Іваненко міг землі одержувати значно дешевше, аніж яким іншим способом, і тому Іваненко не поспішав купувати, коли тільки можна було сподіватися набути землю через заставу. Ось приклад. Остролуцький мешканець приходив до Іваненка і пропонує купити в нього гай. Іваненко купити відмовляється, але погоджу-

¹⁾ Мотиж. архивъ, № 84, 85.

²⁾ В іншій документі розмір земель — 14 верстов довкола. „Вѣдомость“ 1767 р. (Всенар. Бібл. Укр., Акти № 4276).

³⁾ Рум'янц. оп., Переясл. п., Баришів. с. т. XII.

ється взяти в заставу. Справа закінчується звичайним фіналом: грошей вчасно не заплачено, і застава, ліс, залишається за Іваненком. Часто використовував Іваненко потребу козаків у конях та зброї підчас воєнних походів. Так само використовував Іваненко і інші важкі моменти в житті місцевих селян та козаків. Так, мешканця остролуцького притягнуено до права за крадіжку у посполитого Іваненкового і за це покарано так, що мусить відступити Іваненкові гай. Отже, як бачимо, цей спосіб набувати землі аж ніяк не можна виправдати.

Документи Рум'янцівського опису так загальними рисами подають процес переходу земель до рук Іваненка:

Покуплено гаїв 9 шматків на суму 102 крб.
 поля 6 днів ¹⁾
 город 1 8 „
 Заставлено гаїв 6 шматків 91 „
 Відступлено гаїв 1 шматок ²⁾.

Окрім того Іваненко обміняв свій гай на гай козака, додавши йому „скотом и инъми вещами рублей болше пятьдесяти“.

Про засоби набувати орну землю та сіножаті знаємо тільки з приводу тих 6 днів поля, що їх вже зазначено. Про інші не маємо відомостей. Опис подає відомості трохи відмінні від тих, що дають документи, а саме: куплено 7 шматків гаїв, заставлено 5 шм., відступлено 1 шм., відумерщина — 1 шм. Про інші шматки не зазначено або сказано „лѣсъ издревле владѣлческой Остролуцкой“, мабуть це ті ліси, що їх різними способами набув ще батько Г. Г. Іваненка.

Повільним збиранням невеликих шматків землі та лісу Г. Г. Іваненко не обмежувався. Робив він купівлі і поважніші. Так, р. 1772 Іваненко купив у вдови Лизакевича двір у Барішівці, хутір під д. Селичівкою з 5 гаями, 3 сіножатями, 14 нивами орної землі, місце для комори в Барішівці, ґрунт — за 500 крб ³⁾. Далі, р. 1773 купив Іваненко у Савчиків Слоут та інші маєтки ⁴⁾.

Найбільше з маєтностей Г. Г. Іваненка було, мабуть, Остролуччя. Рум'янцівський опис так його описує. Жилий двір з 3 покоями на 10 кімнат, 2 приміщення для служби, з кухарнею, 5 коморами, стайнею, льохом, льодовнею й кам'яницею. Обслуговували цей двір 43 служники, а саме: 3 кухарі, 5 голярів, 3 ставенних, інших служників — 13 чоловіків, 22 жінки (з-поміж них 17 дівчат). Отже, як бачимо, це був двір устаткований на зразок шляхетського двору.

До двору належали в Остролуччі: 2 вітряки на 2 камені й 1 млин на р. Куренці теж на 2 камені. Хоч сказано про млин, що мливо буває лиш на-весні, все-ж прибутку давав він щорічно 25 четвертів; гуральня плетена

¹⁾ З них 3 дні ввійходять до заплати за один шматок гаю, а за інші 3 дні заплату не визначено.

²⁾ Це відступлено за крадіжку овечок.

³⁾ Мотиж. архивъ № 92.

⁴⁾ Модзалевській, Мал. род., с. 180.

на 5 казанів, солодовня й шинок коло гуральні; орної землі 42 шматки на 212 днів ¹⁾, сіножатів на 15 скирт, кожна на 120 копиць; лісу 28 шматків. Окрім того Г. Г. Іваненко володів, здається, фактично разом з братом дібровою „к селу Остролуччу надлежашчою“ (довкола 8 верстов). У діброві цій вирубали потрібну на гачення млина деревню.

Посполитських дворів в Остролуччі мав Г. Г. Іваненко 92 та бездвірних хат 25 (дані Рум'янцівського опису). З наведеного можемо бачити, що господарство в Остролуччі у Г. Г. Іваненка було добре і мало всі умови за-для дальшого зростання. Не дивно, що після того, як помер полковник Сулима, Іваненко зайняв уряд переяславського полковника і перебував на нім аж до 1781 р., а тоді зайняв досить високий відповідальний уряд — голови Київської палати цивільного суду, на якому й перебував аж до 1790 р. Ці уряди давали можливість поширювати господарство і ці умови Іваненко, розуміється, старанно використовував. Помер він на самім кінці 1790-х років, бо від року 1797 маємо ще його приятельського листа до земського Погарського судді Лашкевича з Ковалівки (Пирятинського пов.), де він скаржиться на свою слабкість ²⁾.

З іншими рисами виступає перед нами другий син Брацлавського полковника Григорія Іваненка — Михайло. Правда, відомості про нього дуже скупи, але все-ж-таки ми можемо вважати його за повну протилежність братові. Від громадської діяльності він ухилявся, в боротьбі брата Григорія проти Лизакевича і Сулими участі не брав, ми там його не зустрічаємо. Так само не знаємо, чи займав він якийсь уряд, чи був кандидатом на якийсь уряд, навіть чин одержав Іваненко бунчукового товариша за заслуги батька та брата. Та й вік його був не дуже довгий, помер він десь у 1760-х роках, принаймні у ревзію 1767 р. давала відомості вдова Мих. Іваненка.

Але як господар Михайло Іваненко виявив велику енергію, не меншу від брата. Жилий двір Мих. Іваненка мав 2 покої на 7 кімнат, 4 приміщення для служби, лазню, 2 комори, 2 стайні, кам'яницю для клажі, льодовню (поверх неї була світлиця). До цього-ж двору належали 4 вітряки ³⁾, гуральня на 3 казани, шинок, солодовня, сушарня для солоду, льодовня коло шинка. Вина викурювали в гуральні 100 діжок, продавали його в шинку. На жилу двір було служників: 3 чоловіків, 10 жінок (між ними 7 дівчат). Землі було: орної 157 днів та 2 упруги, 8 шматків лісу, хуторець з чагарником і сіножатями на 5 скирт на 120 копиць кожна скирта. Окрім того Мих. Іваненко разом з братом володів ще хутором. Як набули вони цього хутора, невідомо; може це була спадщина. Хутора цього згодом захопив бунч. товар. Демешко, про що вже було сказано. Друга частина земель Мих. Іваненка, яку набув він сам, мала в собі лісу 22 шматки. З того куплено 3 шматки лісу за 100 крб., діжку горілки і четверть пшениці; набуто в застав 19 шматків

¹⁾ Про один шматок не зазначено, скільки мав днів, а подано лиш — 114 сажнів довкола; прирівняли ми його до 1 дня.

²⁾ „Кіев. Старина“ 1902, I, 18.

³⁾ Зазначено теж 1 млин на р. Куренці, але, можна думати, це той, що його Рум'ян. оп. зазначає за Григ. Григ. Іваненком.

за 339 крб. 50 коп. ¹⁾). Гроші давав Михайло Іваненко, розуміється, з певною гарантією, умови позички бували важкі, так, наприклад, умовлено, що коли-б до певного терміну не повернуто було грошей, то треба платити аж удвоє або віддати свій ліс. Як бачимо, умови важкі і Мих. Гр. Іваненко набував землі за дуже низьку ціну.

Посполитих дворів мав Мих. Гр. Іваненко в Остролуччі 101 та 5 бездвірних хат. Отже маєток Мих. Гр. не на багато менший був від того, що мав його брат. Треба, до речі, сказати, що інших володільців в Остролуччі не було.

Про господарювання Іваненків в інших їх маєтностях ми не знаємо, немає за-для того відповідних даних. Але те, що наведено тут, дає можливість зачисляти Іваненків до тієї енергійної козацької старшини, що використовувала всякі засоби, щоб збільшити своє економічне забезпечення та поширити таким способом своє політичне значіння.

¹⁾ Загальна ціна повинна бути більша, бо не показано ціну одного шматка.

СУЛИЧІВКА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ XVII—XVIII в.

Суличівка належить до тих нечисленних сіл, що їх історію можемо ми простежити ще з років перед Хмельниччиною¹⁾. Великий рух Хмельниччини не відібрав села з рук власниці, шляхтянки Грязної. Це був один з тих випадків, коли гетьман потверджував шляхті їх маєтки. Універсал Хмельницького зазначав, що це в звязку з визнанням з боку шляхти нової влади: „поневажъ Богъ Всемогущій наклонилъ шляхту до Войска Запорожского, ми їхъ ласкаве принявши, ихъ маєтности и ґрунтовъ власнихъ уживать, яко здавна уживалы, позволисмо“. Викликала цей універсал, здається, потреба оборонити власницю шляхтянку від кривд з боку козацьких військових відділів, які переходили тоді через село та вимагали там собі стації: залага, що перебувала в тих маєтностях, повинна була їх передати в використання Грязній і місцева людність повинна далі сидіти „спокійно, інакчей не чинячи“. Такий взагалі зміст цього важливого універсалу²⁾.

Про перехід людности до зазначеного села Суличівки маємо пригадування пізнішого часу. Коли виникла в 1740-х роках справа про козацтво деяких мешканців цього села, зацікавлені особи так пригадували давнє минуле на основі переказів. „А Трохима дѣдъ Евфим з-за Днѣпра з местечка Петрикова за владѣнія сотника Павла Товстолѣса в село Суличевку, а сколько тому/годъ, они же истци не упомянуть, толко де слыхали от отцовъ своихъ, что якобы за Хмелницкого гетмана козаку Суличевскому Феску Надолки пришел и жил в него мѣсто сина, коего оной Надолка ожения, опредѣлялъ ему своей козакой землѣ в Суличовци на поселеніе, токмо де никакого запису писменного на то не далъ, а имѣются де толко такъ отцем и ими самими уже істцами купшіе на купленніе в козаковъ и посполитихъ Суличевскихъ ґрунта“³⁾. Хронологія в цім споміні плутана, доба Хмельницького тут поплутана з часами сотника Товстоліса, але самий випадок переходу з Правобережної України та осідання в Суличівці виступає тут дуже добре, рівно-ж і відносини між людністю місцевою та тими, що зайшли та осіли на тутешніх ґрунтах. В иншій справі теж маємо спомини про перехід та оселення в Суличівці. „Отець де его Матвѣй Зубець билъ природній ляхъ, а з якого города полского того онъ не знаетъ, сюда в Малую Россію взятъ во время

¹⁾ Білоуської сотні Черніг. полку.

²⁾ Генер. слѣдствіе Черняг. п. № 138.

³⁾ Румянц. опис., сот. Білоуська, с. Суличівка, копії документів, ар. 73—73 зв.

войни в неволю умершимъ Карпцемъ Мокриевичом и привезень в полкъ чернігівській і поживши в него Мокриевича билъ старостою семь летъ в селѣ Сибережи и старостуючи купил в селѣ Суличовки селитбу в трембача войскового Данили, прозвания жъ его не вѣдаеть, і, ставши на той селитбѣ жить под сотнею Бѣлоускою, сталъ отбувать службу козакою и бил в походах под Перекопомъ и Озовомъ з старимъ Лизогубомъ полковникомъ чернігівским, а сверхъ де того он Данило Зубец з братом прикупили грунтъ козацей в Симона Савицкаго козака сотнѣ Бѣлоуской¹⁾. І тут деталі, можливо, передано не зовсім вірно, але цікавий тут самий факт переходу, купівлі ґрунту та заведення господарства в селі.

Одержавши від гетьмана Богдана Хмельницького універсала на село Суличівку, шляхтянка Грязна володіла ним спокійно і передала за своєю дочкою Кост. Мазапеті. Шляхетська маєтність переходить тепер до представників козацької старшини, що з цієї маєтності відбували звичайну службу військову. Мали Суличівку сотник білоуський Павло Товстоліс, далі значтовар. Михайло Яцинич, пізніш полковий хоружий Прокіп Семенович Якубенко, після нього його удова, від якої гетьман Скоропадський взяв Суличівку і передав своєму братові Павл. Скоропадському. Цю історію переходу с. Суличівки пізніші її державці XVIII в. уявляли, як перехід спадщинний „маєтності прадѣдизной шляхетской, такъ легкацією продковъ, яко и унѣверсалами многими гетманскими и полковничими продкамъ утвержденной“, при тому зменшували значіння перебування с. Суличівки в руках сотника Товстоліса. Навпаки, Скоропадський, обстоючи свої права на Суличівку, підкреслював, що Суличівка переходила не тільки спадщинним шляхом: „тимъ селомъ по вибитию ляховъ зъ Малої Россіи кромѣ продковъ еи, челобитчицъ, многіе по дачи полковничой владѣли державцы, а именно: било тоє село въ завѣдованію сотниковъ бѣлоускихъ, а послѣ не мало за ратушею чернігівскою, а за полковничества Борковского отдано оное село Товстолѣсу, которій чрезъ килконадцять лѣтъ владѣвши, многихъ тамъ слободою поосажовалъ людей; по смерти жъ Товстолѣсовой помянутія полковникъ Борковскій отдавъ отцевъ ея челобитчицъ“²⁾.

Те, що зазначив Скоропадський про осаджування в Суличівці людей слободою за часів сотника Павла Товстоліса, повторяли і інші, але надавали цьому трохи відмінний вигляд. За сотника Павла Товстоліса заходили до Суличівки і осідали там люди, але крім того вписувались у козацтво і представляли виконувати звичайне послушення. Коли пізніш в 1740—50-х роках пробували знов повернути оцих людей до посполства та звичайного послушення, роки перебування с. Суличівки в руках сотника білоуського часто пригадували як час, коли записувалися в козацтво, ухиляючися нести послушення на державців с. Суличівки. „За неправильного владѣла Товстолѣса нѣкоторые мужики подлогомъ в Суличевци в козаки вписались, однако и всѣхъ

¹⁾ Арк. 84, порівн. „ответчика де Васля Тищенка дѣдъ Тишко Щербина оженясь на том боцѣ Днепра Румовцѣ под Глуском зайшол с тестем своимъ на сей боцъ Днѣпра и пришолъ в село Суличовку...
²⁾ Арк. 63.

их паки яко козаковъ в Суличевци не бивало ¹⁾... отвѣтчиковъ дѣда Василя Зубца зашедшого с Холявина за владѣнія неправилнаго Товстолѣсоваго по измертвіи предковъ истцевихъ Гразной и зятя еи Мазепети в селѣ Суличевки ²⁾... а отецъ де его ответчика Сила билъ зашедшій з села Онисова по змертвіи прапрадѣда истцевого Костантія Мазепети села Суличовки за неправого владѣлцѣ сотника Товстолѣса ³⁾. Таким чином, як бачимо, пізніші вияснення намітили за роки державці сотника Товстоліса ряд переходів посполитих до козацтва з відмовою далі нести послушенство з тих земель, на яких ці посполиті жили та обробляли раніш.

Після сотника Товстоліса одержав від влади Суличівку значк. тов. Михайло Яцинич і почав домагатися повернення посполитих з козацтва, до якого вони недавно записалися, знову до посольства та звичайного посполитського послушенства. „Однакъ Яциничъ прадѣдъ истцевъ завладѣвши правило селомъ Суличовкою билъ челомъ“ ⁴⁾ про повернення нововписних козаків знов до звичайного послушенства. Бажаючи забезпечити собі с. Суличівку, зн. тов. Мих. Яцинич випросив кілька потвержень на це село. На бажання зацікавленої особи ці потвердження підкреслюють, щоб у спокійному держанні ні від кого не узнавав жадної трудности і перешкоди. Можливо, що Мих. Яцинич очікував якихось претенсій на с. Суличівку з боку інших панів — старшини і через те прохав підкреслити спеціально про „спокойное держание“. В універсалі полковника чернігівського Григорія Івановича Самойловича (Гетьманяча) було зазначено, що полковник „не отдаляючи от Михайла Яцѣвича села Суличовки, якее и пред тимъ в его державѣ зоставало, овшемъ... при нем же неотмѣнно заховуючи, унѣверсалом своимъ подтвердилъ, чтобъ в держанню помененного села нѣ от кого онъ Яцѣничъ не узнавалъ жадной трудности и перешкоди“. Те-ж саме підкреслено і в пізніших універсалах полковника Якова Лизогуба „селомъ Суличевкою владѣть спокійне без всякой трудности“ та трохи инакше „чтобъ в держанню спокійном села Суличовки реченній Михайло не узнавалъ нѣ от кого жадной трудности и перешкоди“. Ці універсали ⁵⁾ один за другим підкреслюють те-ж саме, спокійне держання без перешкоди та трудности від кого ні було. Звичайно, як ми знаємо, такі підкреслення в універсалах викликані та звязані з дійсними втручаннями та перешкодами в держанні села або з певними очікуваннями таких перешкод. Протягом кількох років Мих. Яцинич випросив оці універсали, що так старанно зазначали спокійне держання, це може нам виявити умови господарювання Мих. Яциничача в с. Суличівці та його постійні очікування.

Друге постійне підкреслення в проханнях Мих. Яциничача, що потім перейшло і до гетьманських універсалів, це про звичайне послушенство посполитих с. Суличівки. Домагаючись повернути тих, що вписалися до козацтва, знову до посполитських обов'язків, Мих. Яцинич мусів бачити певний опір з боку тих, що вже рахували себе за козаків та ухилялися від звичайного

¹⁾ Арк. 74 зв.²⁾ Арк. 85 зв.³⁾ Арк. 92.⁴⁾ Арк. 87.⁵⁾ Переказано їх зміст

на арк. 65.

послушенства. Цей опір і мав примусити Мих. Яциничу шукати певного підпертя своїм заходам. Таке підпертя і мали дати спеціальні вказівки універсалів та спеціальні універсали про послушенство посполитих своєму державці без всякої вимови та спреки. Ми бачимо, що Мих. Яцинич ішов таким звичайним шляхом. Він отримав 2 полковницькі універсали з спеціальними зазначеннями про звичайне послушенство посполитих. І знов ці вказівки полковницьких універсалів виданих швидко один за одним: „войтъ зась и всѣ тяглии люде по давной звиклости вшелякую повинность и послушенство ему пану Михайловѣ без жадной спротивности жебы отдавали приказуемъ“ і в иншій універсалі „и симъ же листом ствержаючи войтови тамошнему и всѣмъ людемъ тяглимъ аби по давной звиклости вшелякую повинность, без жадного спротивенства, и послушенства яко своему державци отдавали“¹⁾. В обох випадках згадано про можливе „спротивенство“ посполитих і підкреслено, щоб його не було.

Крім оцих універсалів з спеціальними зазначеннями про звичайне послушенство посполитих без „противенства“ Мих. Яцинич собі випросив і окремих універсалів в тій-же справі послушенства посполитих. Найбільш уперті були, думати можна, ті що вписались в козацтво та інших до того намовляли. Проти них спеціальна зброя, окремих універсалів проти нововписних козаків. Універсал звертається до нововписних козаків с. Суличівки: „Всѣмъ нововписнымъ козакамъ в селѣ Суличовцѣ застающимъ пишно и сурово под караниемъ приказую, абисте яко и прежде належитую повинность и вшелякое послушенство державцѣ того села отдавали, такъ и теперь посполу з мужами, нѣчего прежнего не уменшаючи, пану Михайловѣ Яциничовѣ значному товаришесѣ полковому, яко державцѣ того вашего села всякое тягло належитое послушенство без жадной спреки и отмови отдавали“. Цей рішучий наказ нововписним козакам і далі залишатись в умовах посполитського послушенства, нести і далі звичайне послушенство, як і раніш несли, без „жадной спреки“, треба пояснити тим, що вони не пройшли через козацький компут і фактично не були в походах: в такому випадку міг Мих. Яцинич одержати суворий загальний наказ з надією зломити „спреку“ тих, що вважали себе за козаків, фактично не виконуючи обов'язків козацьких. Окремо назвав Мих. Яцинич трьох упертих, можна думати, енергійних „нововписців“, яких полковник називає в своїм універсалі і окремо наказує віддавати „конечно належитую повинность реченному посесоровѣ своему пану Михайловѣ Яциничовѣ“²⁾: таке підпертя мав тепер Мих. Яцинич проти упертості нововписних козаків, але, як ми можемо бачити з пізніших справ, зломити цю упертість невповні йому пощастило і деяких з цих нововписних козаків повертати довелось пізніш в 1740–1750-х роках вияснюючи разом з тим і час цього впису посполитих до козацтва.

Ще було завдання господарське у Мих. Яциничу, це повернути ту скуплю ґрунтів в с. Суличівці, що її провадив сотник Товстоліс, користуючись із свого впливового становища, коли, скупаючи ґрунти в посполитих с. Сули-

¹⁾ Арк. 60–61, зв.

²⁾ Арк. 68 зв.

чівки, він міг ужити і різних засобів впливу на цих посполитих, не зустрічаючи енергійного опору. Цю скуплю грунтів в с. Суличівці так характеризував в пізнішій справі спадкоємець і власник б. тов. Василь Добронизький. „Владѣя тѣмъ селомъ до времени по листу полковника чернігвского Борковского, пока возросло наслѣдие, Павель Товстолаъ, сотникъ Бѣлоускій, да завладѣлъ былъ от мужиковъ того села, будучи над ними владѣлецъ довременній и сотникъ, по силѣ своей, при томъ селѣ грунтом, которій онъ отдалъ билъ за дочерю зятю своему Спичинскому, а Спичинскій за дочерю Пантелимону Мокриевичу за неимѣниемъ где имъ прожить“¹⁾. Але все-ж-таки п. Мих. Яцинич не встиг досягнути чогось у цій справі і вона теж залишилась надалі, як завдання енергійним спадкоємцям державці с. Суличівки.

Після смерті Яцинича одержав Суличівку за жінкою своєю Прокіп Семенович Якубенко, хоружий полковий чернігівський. Відношення його до попередніх державців Суличівки зазначає пізніший універсал полковника чернігівського Павла Полуботка, де згадано про попередні універсали чернігівських полковників „отцевъ удовствуючой Маріи Яциновни Прокофѣевой хоружой полковой черниговской респектомъ войсковихъ услугъ... Яциничу и мужевъ Прокопу хоружому на село Суличевку“²⁾. Таким чином, Яцинич і Якубенко були споріднені між собою. В споминах про Якубенків зустрічаємо народне прізвище: „посля же того под владѣніемъ зятя Яциничового Процика билъ и подданическо тожъ служилъ и за Скоропадского ж и за Прочичкою“³⁾.

Прокіп Якубенко був у походах на військовій службі: універсали зазначають, що він „на службѣ е. ц. в. пѣд Азовомъ в войску запоровскомъ отважно и вѣрне служилъ, респектомъ таковихъ его услугъ...“⁴⁾. Спираючись на ці універсали, п. хоружий домагався піднести матеріальний стан, закріпити своє становище. Він провадив далі боротьбу, що її раніш вів Яцинич, з нововписними козаками та з зайняттям суличівських земель. Одна судова справа виясняє нам засоби боротьби п. Прок. Якубенка з нововписними козаками за послушенство та землі. Це була справа з Худиненком, „по отчиму Гарбаренкомъ“⁵⁾. Скаржився Худиненко на утиски від п. Прок. Якубенка, що взагалі „у власномъ своемъ грунтѣ козацкомъ не мѣеть покоя от пана хоружого и якобы его он витискаеть и цале з оного випихаеть“⁶⁾. На це п. хоружий, не відмовляючись від того, що він „збороняе“ Худиненкові, пояснив, що такі його вчинки стосуються до тієї лиш землі, що Худиненко „мужичку взявши посѣлъ всѣ реченой мужички грунта и такъ не козацкіе, но мужицкіе боронить и заступаеть“. Таким чином, п. хоружий, дійсно, робить утиски, так що Худиненко „не мѣеть покоя от пана хоружого“, та Худиненка „втискаеть и цале з оного випихаеть“, але робить це з певною метою примусити зійти з землі або примусити знов виконувати звичайне „подданическое послушенство“. Отже пан свідомо і упевнено „випихав“ з землі, коли не сподівався повернути знов до звичайного виконання послушенства.

Після п. хоружого Якубенка Суличівку залишено за його удовою „Марією Яциничовною Прокофѣевою хоружою полковою черниговскою“, полков-

¹⁾ Арк. 38. ²⁾ Арк. 66 ³⁾ Арк. 73 зв. ⁴⁾ Арк. 65. ⁵⁾ Арк. 91. ⁶⁾ Арк. 69 зв.

ник залишив „до далшої ласки рейментарской“, гетьман Скоропадський „респектомъ удюства ея, паче ж працовитихъ небожчика мужа ея в войску запорожскомъ услугъ“ залишив „до далшої волѣ и ласки“, отже в цих універсалах зазначено звичайну умовність держання села, якогось спеціального характеру цього маєтку тут не підкреслено, хоч це і зазначали в пізнішій судовій справі за Суличівку її державці.

Хоч і мала Якубенкова універсал на Суличівку від гетьмана Скоропадського, але все-ж-таки не спасло її це від швидкої неприємности. Гетьман шукав для свого брата, що вийшов з турецького полону, матеріального забезпечення і спинився на селі Якубенкової, гадаючи, певно, що це не викличе якогось опору з боку зацікавленої особи, самої Якубенкової, та впливового заступництва з боку старшини. Але все-ж-таки певне заступництво було й відняття села від удови викликало деякі завваження з боку старшини. В судовій справі за Суличівку згадувано про лист гетьмана Скоропадського до полк. черн. Павла Полуботка з дорученням знайти для Якубенкової якесь инше село, але полковник не дав удові иншого села та порадив їй „держатися своей прадѣдизни а не инного села искати“ ¹⁾; було теж заступництво з боку Семена Лизогуба, який у листі до гетьмана з посилкою на людські завваження ²⁾ радив повернути п. Якубенковій село Суличівку, а Павл. Скоропадському дати село Хотуничі, відібравши його від сотника Седневського. Але гетьман не згодився „такъ в скорости обидити брата, а чужого вдоволнити“. Так і залишилась і далі Суличівка в руках Павла Скоропадського, Якубенкова мала маєтність Даничі, про яку заявляла на суді, що то „не село, но деревенка ея купленная, в которой токмо девять человекъ“, хоч Павло Скоропадський пояснив, що „к работѣ людей имѣет она другое село войсковое зовемое Даничи, за которое синъ его е. и. величеству служить“. Втрати своєї Якубенкова на суді вчисляла так: „тая утрата видима есть з его отвѣтчиковой користи, якимъ селомъ користуется отвѣтчикъ болшь пятнадцати годовъ, а за владѣнія своего она челобитчица взимала в годъ с того села приходу на сто рублей“.

Обстоювати свої права на Суличівку та домагатись її повороту стала Якубенкова пізніш, після смерті гетьмана Скоропадського, якого не вдалося, як ми вже бачили, намовити перемінити свою постанову що-до Суличівки. Тільки р. 1729 судовий вирок Генерального Суду повернув Суличівку Якубенковій.

Повернулась Суличівка не в попереднім своїм стані. Роки держання Павла Скоропадського використали деякі з місцевих людей, щоб уписатись в козацтво та порвати з попереднім своїм звичайним послушенством, яке раніш несли. Повернувши до своїх рук, державці почали боротьбу з нововписними козаками за землі та за послушенство. Пощастило їм виявити відповідну енергію не відразу. Як і в інших деяких старшинських родах, участь у далеких військових походах завела до боргів, які важким тягарем лягали на господарство. „А в 1729 году, когда помянутая бабка истцева тое село Су-

¹⁾ Арк. 62.

²⁾ „повторя людского пишеть“...

личовку и паки отстояла в свое владѣніе, то в том де году поворотяс синь ея пятолѣтного походу Сулацкого нанес бил такого долгу, что едваль одержалась до жизни своей в дому своемъ уплачуя тѣ долга болѣе десяти тысячей золотихъ, о якомъ де ея неспокойствѣ и о разграбленіи дому ея должниками по оцѣнки всѣхъ ея добрь войсковой генеральной канцеляріи и в судѣ генералномъ; а паче в полковой чернѣговской канцеляріи доволно известно було, а в 1743-м году в старости своей и умре и тѣхъ де ради причинъ драхлости и старости вдовствѣ и за познанном при томъ неспокойствѣ бабки истцевой порадковъ суднихъ помянутая бабка истцева своей природной оними всѣми ѳветчиками владѣмой (земли) не искала“¹⁾. З приводу одного з нововписних козаків: „когда же бабка истцева завладѣла селомъ своимъ, то ѳветчикъ Васил паки пришол в Суличевку и, усмотря бабку истцеву во удовствѣ безпомощну и от должниковъ сулацких разорену, поселився вновь на том же одном з дядкомъ селищи именовать себе козаком начал“. Отже повести енергійну боротьбу з нововписними козаками за землю та послушенство не можна було відразу, треба було вичекати ліпших умов.

В цих ліпших умовах і повів п. Василь Добронизький, внук удови хоружої Якубенкової, рішучий наступ на Суличівських нововписних козаків. Наступ ішов у двох напрямках. Державця хотів знов повернути нововписних козаків до старих умов виконання послушенства. Коли це знаходило дуже енергійний опір, державця села переходив до іншої системи: різними утисками примусити нововписних козаків кинути землю, на якій вони сидять, і перейти на іншу землю, щоб державця міг землі віддати комусь іншому з умовою звичайного виконання послушенства.

Розглянемо спочатку ті справи Суличівських нововписних козаків, що стосуються повернення до посполства, до посполитського послушенства.

Неслухняні нововписні козаки, певні в своїх правах козаків, зазнавали утисків з боку державці.

В скарзі Ворчил на утиски Василя Добронизького: „о чемъ увѣдомившись ѳветчикъ Добронизкій истцовъ Ворчилъ, стращая боемъ и протчими утисками, завсегда не допускалъ и, не допуская, имѣнія ихъ, движимое строеніе, хати, двори, клунѣ и протчое в домъ свой позабиралъ и тимъ находженіемъ странствовать по чужимъ домамъ их истцовъ принудилъ и хотя де от их Ворчилъ о томъ в полковую чернѣговскую канцелярію било внесено челобите...“²⁾. Добронизький відповідав на це, що він „какъ истци в челобити безсовѣстно написали, их в смерть убить с пистолета похвалок не чинилъ“. Коли далі виникло питання, чи Ворчали заявляли Добронизькому про свій замір перейти в козацтво, на це Ворчали зазначили, що „болшь уже о томъ никому не объявляли, боясь Добронизького похвалокъ, чтобъ не увѣтчилъ, ночью“, вийшли з своїх хат. Далі, „их ѳвѣтчикъ з домовъ не вигонялъ, но они сами в небитность его якобы за нѣякійсь страх посходили з худобою перед свѣтомъ“.

Це дуже цікавий фінал тиску державці на нововписних козаків, ніби биття не було, похвалок теж ніби не було, а все-ж-таки нововписні козаки,

¹⁾ Арк. 96.

²⁾ Арк. 71.

чогось боючись („якоби за нѣякийсь страх“), кинули свої хати з майном¹⁾ та „посходили перед свѣтомъ“, узявши з собою лиш дещо. Цей „нѣякийсь страх“, що примушує нововписних козаків кидати своє господарство і переходити, захитує наше довір'я до пояснень Вас. Добронизького, що він Ворчил з земель не витискав і ніяких похвалок не чинив.

Інші справи нововписних козаків з Добронизьким подають ще деякі подробиці утисків з боку пана державці. „Владѣють грунтами своїми предковскими займанными, от которых де Добронизькій напрасно отбивает и в подданство ответчика притягаетъ, из церкви на Пречистую его ответчика взявъ гвалтомъ на роковій праздникъ и ввелъ де в домъ свой всадил его Надулку в амбаръ, где де сидѣвъ цѣлій день до полночи, а въ полночи де вивелъ и принуждал, чтобъ битъ в его истца подданнымъ, росписатся, на что де онъ Надулко ему истцу сказал, я де служити не буду, пане Добронизькій, за что де он истецъ усердивсь и чотири рази покладаючи билъ так жестоко, едва живъ остался, а потомъ де приказал з двора своего сторожамъ вивестъ, почему де и виведень и съ того де бою ледвѣ до дому доповзъ“. Тут, як бачимо, рішучі заходи вживав пан державця, щоб зломити „управство“ нововписних козаків та примусити виконувати звичайне посполитське послушення.

Нововписні козаки доводили, що вони дійсно козаки, що предки їх виконували і несли з своїх земель не посполитське послушення, подавали історію свого роду та покликалися на інших людей. В таких випадках історія роду бувала більш або менш повна і заходила більш або менш далеко в минуле. Розуміється, не всі посилки на давні часи були вірні, бувала плутанина в виясненні, коли саме це було.

Проти таких доводів пан державця висував свої, щоб збити доводи нововписних козаків. Ті подавали історію свого роду, пан державця з свого боку по іншому поясняв оце минуле, збиваючи доводи противної сторони.

Ось, наприклад, Василь Добронизький „допроси Данили и Романа Зубцовъ опровергль, такъ что де ответчиковъ дѣдъ Васил Зубецъ сам родомъ билъ с Холявина, а зайшол бил оттол по волномъ переходу з синомъ своимъ Гришком, Романа отвѣтчика отцем, да з дочерю своею Наталиєю купно и с Климом, коего де сини Клименчуки нинѣ яко на владѣлческой землѣ зашедши живутъ в посполитомъ званіи на его истца предковъ с Катерини Гразной землѣ в село Суличовку по измертвіи зятя оной Гразной Костантія Мазепети, яко де з сообщенной к дѣлу крѣпости полской в 1660-м году от ея Гразной оному зятю Мазепетѣ данной явствуесть, тѣхъ поръ когда завладѣла де билъ неправильно сотникъ Товстолѣсь, о коемъ де в декретѣ суда генералного упомянуто, и за ним поселяс на оной наслѣдной владѣемой Гразной Суличевской землѣ онихъ ответчиковъ Данили и Романа Зубцовъ дѣдъ Васил Зубецъ жилъ, яко зашедшій в Суличевскіе владѣлческіе грунта, в посполитомъ званіи в Клименчука в сосѣдахъ, о чемъ де старинніе суличевскіе люде сознать могутъ, дотол пока и онъ особно на владѣлческой же землѣ поселился; а потомъ де отвѣтчика Данили отецъ Матвѣй... к дочери того вишь упомянутого дѣда ихъ ответчиковъ Василя Зубца Наталцѣ пристал

¹⁾ Цікавий реєстр речей.

и жил с ним Василем Зубцем тестем своимъ, где нинѣ они ответчики на едином том селищи владѣлческомъ живутъ вкупѣ, а что де с них отвѣтчиков Данило Зубецъ намѣнил в допросѣ, что якобы отецъ его Матвѣй служител Карпа Мокриевича, старостуючи в селѣ Сѣбережи за Мокриевичомъ купил биялъ в селѣ Суличевцѣ у нѣякогос трембача тую свою селитбу, то тое де весма неправо, для того что не толко по старинним истцевим крѣпостямъ, начавъ отъ Богдана гетмана Хмелницкого, не било на его истцевой землѣ никакихъ козаковъ, как и крѣпости свѣдѣтельствуотъ, но и в компутах де козачих старинних такъ того трембача, яко и отвѣтчиковъ дѣда Василя Зубца .. в селѣ Суличевки не сищется“¹⁾.

З наведеного уривка легко можна бачити, як саме пан державця збиває доводи нововписних козаків: сами події залишаються, але їм старанно дають инше тлумачення, щоб захитати значіння і вплив вказівок про козацтво предків та їх козацьку службу.

Проти „допросовъ ответчиковъ Николая Надулки, которій де укривая свое бивое у мужичествѣ надлежащое прозвание Очереть, и швагра его Феодора Лободи“ показав п. Василь Добронизький, що „ответчика Николая Очерета, а не Надулки, дѣдъ Петро Очереть перейшол з села Гущина с подвладѣнїя Мокриевичовъ, будучи там посполитого званїя человекъ, в Суличовку и пристал к посполитого Феска Надулки дочери и жителство свое ямел з швагром своим, ответчика Феодора Лободи отцемъ Омеляном, Феска Надулки синомъ, на оном селищи и на владѣлческой Суличевской землѣ и крѣпостми утвержденной, да и дѣдъ де их помянутой Феско такожде бил захожій в село Суличівку под владѣлца жъ, не на пустовскую жъ землю, как де ответчики показываютъ, якобы де позаймали“.

І тут, як бачимо, на основі людських переказів про минуле, простежено походження, розпутано дещо неясне, але — знов-таки — дуже старанно підкреслено, що предки нововписних козаків не були сами козаки, але жили на володільницьких землях і несли посполитське звичайне послушення на державцю села.

До вказівки безсумнівної, що Лобода зайшов до Суличівки, Василь Добронизький подає поясніння, що „Федоръ Лобода во время над турчиномъ войны збѣгая от службъ волочился по другимъ селам и жил немало в деревнѣх при сторонѣх и за старость истца бабки паки пришол в село Суличовку и поселясь числится в козачем званїи на истцевой владѣлческой землѣ, не отбувая нигде ни единого похода“.

Такі-ж самі поясніння дає Василь Добронизький і про інших нововписних: „а Аврамъ де Очереть, отвѣтчика Николая дядя, когда пошол бил в походъ полскій, то и оттудова бежал, да и онъ же де самъ отвѣтчикъ Николай и братья его ни в какихъ походахъ не бивали, а что де оніе ответчики з дѣда своего били посполитіе села Суличовки люде, то брать родній ответчика Феодора Лободи Феско Лобода жъ по дѣлу асавули полкового чернігвского Елисея Рашки в 741 году сентября 14 д. в полковую чернігвскую канцеля-

¹⁾ Арх. 86—86 зв.

рію челобитемъ объявил, что они по дѣду своему Ѳеску Надулки били и живуть на владѣлческой его истца землѣ в Суличевки, а не на ихъ займаннихъ пустовскихъ грунтахъ, с коихъ де грунтвъ уже они ответчики разнымъ владѣлцамъ нѣкоторые части за нетвердостъ себѣ разсуждая в вѣчистую продажу по-заводили“.

На поясніння Данила про службу батька в поході з старимъ Лизогубомъ Василь Добронизький дав свої, що „по тому де его допросу признат можно неправое показаніе, потому что де хотя и ходил, однакъ де онъ ходилъ не в иномъ какомъ званіи козакомъ, но в услуженіи за служителя в Мокриевича будучи и при прадѣдахъ де истцевихъ бил по тому примѣру, яко де и нинѣ водится, егда следуетъ в походъ владѣлецъ, то при себѣ на возки и в протчія услуженія взимаеъ, яко и за нимъ уже истцемъ чинилось во время похода Хотѣнського“.

Варто навести і вказівку Добронизького, що з малого ґрунту не можна було виповняти козацьку службу: „и по тому де такой купшой ложно змишленной от его ответчика Ѳедора о козачествѣ неправилному показанію представленной не вѣрять, да и с такой де малой части ґрунту ответчиковому дѣду и ему самому ответчику козаковать било нѣ с чего“.

Отже докази нововписнихъ козаків про козацьку службу дідів, батьків і їх самихъ Василь Добронизький різними збивае засобами: він наводить біографічні подробиці про тихъ предківъ та про нихъ самихъ, що вони козацької служби не виконували і намагається довести, що виконання козацької служби і не могло бути.

Нововписні козаки, доводячи козацтво своїхъ предківъ, посилалися на місцевихъ людей: „о чемъ де они жъ Зубцѣ на жителя села Красковскихъ в сотни Любецкой Івана Козарина, сотнѣ Ройской жителя Гусинского Івана Теребилу, сотнѣ Бѣлоуской жителя села Гущина Процка Дуку да жителя Товстолѣского Росоху всилаются“. Добронизький з свого боку тежъ визначивъ, на кого вінъ посилается, але нововписні козаки відвели того, кого визначивъ Добронизький: „что же де истецъ Добронизький всилается во улѣки на старинного жителя Максима Туника, то де они Зубцѣ оного Туника к дѣду не принимаютъ, яко онъ, Туникъ, его Добронизького вичистій мужикъ теперешній господарь и вутчичъ“¹⁾.

Не вважаючи на енергійні заходи в боротьбі з Добронизькимъ, нововписні козаки не досягнули свого вповні. Правда, вони охоронили себе від претенсій Добронизького повернути їхъ усіхъ до звиклого послушенства і довели, що „они испредковъ своихъ козаки“. Але в справахъ про землі вони не могли відстояти тихъ земель, на якихъ працювали, хоч і тутъ тежъ виявили багато енергії.

До цієї боротьби за землі ми тепер і переходимо.

Друга група справ суличівськихъ нововписнихъ козаків стосується до землі. В деякихъ випадкахъ і сами власники переносили справи на цей ґрунт, відмовляючися від дальшої вимоги посполитськихъ повинностей: не бачучи мож-

¹⁾ Або „онъ его мужикъ и господарь дворовій“.

ливости швидко досягнути свого з посполитським послушенням, Вас. Добронизький згоджувався випустити самих козаків, але хотів залишити за собою землі, на яких оці „нововписці“ жили.

Деякі з цих нововписних зайшли до Суличівки за Товстоліса та П. Скоропадського, державців Суличівки, вони поріднилися з місцевими людьми, осіли на тутешніх землях, прикупили собі ще землі і вписались у козацтво. Інші були в Суличівці і раніш, несли звичайне послушення посполитське і за державців Товстоліса та П. Скоропадського вписались в козацтво.

Практика вписування до козацтва вимагала, щоб козаки несли службу козацьку з земель козацьких; купити землю посполитську можна було тепер лиш з відома та згоди державці села, отже треба було мати його згоду на козакування, на перехід з посполства до козацтва, в чім державця завсіди міг відмовити.

Отже державця, як бачимо, повинен був доказувати, коли землі були давно вже в руках нововписних козаків, що раніш самі ці люди були посполиті, несли посполитське послушення з цих як-раз земель і козакувати з них не можуть.

Коли землі були куплені, треба було державцям доводити, що то землі, куплені в посполитих, і землі, з яких ішло послушення звичайне посполитське; далі треба було доводити, що куплі ці не правні, не виконані при тім правні приписи.

Тим-же самим шляхом ішли і Суличівські державці, обстоюючи свої землі від переходу їх до рук козаків.

Як вже раніш ми зазначили, в справі п. Прокопа Якубенка з Худиненком про „вбиття“ з козацького ґрунту, державця Суличівки доводив, що то ґрунт не козацький, а посполитський. „Кгдисмо (суд) о тоє пана Прокопа питали, теди онъ отповѣдалъ, ижъ я правъ волностей козацкихъ не хочу нарушати и не нарушаю, однакъ, що онъ, Худиненко, говорит якоби я его з козацкоґо ґрунту випираю, теди онъ опасне говорить, я правъ ему того забороняю, що онъ мужичку взявши посѣлъ всѣ речоной мужички ґрунта и такъ не козацкіе, но мужицкіе боронить и заступаеть, не даючи жадного з того всего пановѣ и найменшого рокового датъку“. Суд визнав доводи п. Якубенка за слушні і ґрунт, за який ішла справа, визнав за ґрунт мужицький, з якого „реченій Худиненко, яко з ґрунту мужицкоґо, повѣнность и десятину“ повинен віддавати¹⁾.

Вилучаємо далі питання про землю з справи п. Василя Добронизького з нововписними козаками Ворчилами.

Було раніш зазначено, що Ворчили, як і самі говорили, на ту землю, де вони осіли, не мали запису від того, хто їм ту землю дав, але ще мали землі куплені і на ті землі купчі записи. Ці землі Вас. Добронизький хотів залишити собі. На суді доводив Добронизький, що ці куплені землі всі посполитські і всі в Суличівці. Між тим, доводив далі, в Суличівці козаків зовсім не було. „В его Добронизького наслѣдной антецесорки Кгразной на

¹⁾ Арк. 69—70.

село Суличевку со всякими угодіями універсаль гетмана Богдана Хмельницького в ненарушне владеніє, не упоминая никакихъ свободнихъ грунтовъ и не единого козака, даній в утвержденіє имѣется, с которого отвѣтчикъ и копію при дѣли сообщать“¹⁾).

Нововписні козаки подавали фактичну історію переходу своїхъ предківъ до Суличівки та заведення тамъ господарства. Вас. Добронизький у справі з Ворчилами та в иншій справі з Зубцями та з їх товаришами додав до того свої поясніння, які мали довести, що нововписні козаки фактично козацької служби не несли, в військовихъ походахъ не бували, а коли бували, то несли службу не козацьку, а „служительскую“ своїмъ державцямъ. Ці всі поясніння, що вже були наведені, мали збити доводи нововписнихъ козаків про козацьку службу їхъ предківъ та їхъ самихъ: хоч і записалися в козацтво, але козацької служби фактично не виконували. Навіть коли і були записані до компуту, то то все-ж-таки були швидко повернуті у поспільство (універсал полковника Лизогуба нововписнимъ козакамъ виконувати звичайне послушенство — „належитую повинність и вшелякое послушенство“).

Инші поясніння Вас. Добронизького до того, що показували нововписні козаки, доводять про характер тієї землі, на якій оселилися та стали господарювати. Вас. Добронизький може погодитись із тим, які були перипетії осідання предківъ нововписнихъ, їхъ переходів²⁾, але доводить, що ті землі, на якихъ осіли, були не козацькі, а посполитські, ті люди, до якихъ прийшли, були посполиті та несли послушенство звичайне. Якъ це виходить із пояснінь нововписнихъ козаків та Добронизького, предки нововписнихъ козаків, одружившись, входили до родин жінокъ своїхъ та починали господарювати на тихъ грунтахъ. Якого стану були цї родичі та які були землі? Тут Добронизький розходиться з нововписними козаками³⁾. Ті доводили, що були це козаки і несли постійно козацьку службу, навпаки Добронизький доводив, що були посполиті і служби козацької не виконували.

Полегшення було для Добронизького, що деякі нововписні козаки не мали доказів на правне володіння своїми грунтами. Ось приклад. „В допросѣ Федора Лободи: прадѣдъ де его Феско Надолка зашедши в село Суличевку, а откуля того знать не можетъ и какъ свое жителство проводил или служил, того жъ онъ Федор Лобода не ведает, и какого де званія оной его прадѣдъ билъ козачого или мужичого, подленно не знаетъ, а слыхал де, что никакому владѣльцу послушним, кромѣ козакамъ, не билъ, а на той де селидбѣ онъ Лобода живеть, на которой помененній его прадѣдъ, дѣдъ и отецъ живали,

¹⁾ Арк. 74.

²⁾ Зашедшій з села Онисова по змертвіи прапрадѣда истцевого Костантія Мазепети села Суличовки за неправого владѣльцѣ сотника Товстолаѣса и тогда поселясь...

³⁾ По змертвіи же Костантія Мазепети владѣльца суличовского наслѣдникъ его Мазепети, егда Михайло Яциничъ прадѣдъ истцевъ отъ неправилнаго владѣльца Товстолаѣса паки у свое владѣніє наслѣдственное одержавъ отъ Товстолаѣса помянутое село Суличовку, то де оногo отвѣтника отецъ Ефимъ по отчиму своему Гарбаренку, согласясь с протчими села Суличовки новописцами, хочай и себѣ уписалъ билъ, однакъ де Яциничъ, прадѣдъ истцевъ, якъ на всѣхъ козакохъ Суличовскихъ, такъ и на приключившихся к нимъ вновь, билъ челомъ.

и тїми грунтами користується, которіе оіе его предки у себе во владїніи имели, почему же де всѣ тѣ грунта ему Лободѣ крепки, того не знаеть и крѣпостей никаких писменных не мѣет же, а владѣеть де по вышеписанним предкамъ своимъ, не ¹⁾ отбувает службу козачую, такъ какъ отбуваль дѣдъ его и отецъ, такъ и онъ отбуваетъ, под собою же де никаких мужичих и Добронизкому надлежащихъ грунтовъ не имѣеть.

„В допросѣ Федора Селенчука: дѣдъ его Сила прозваніемъ, какъ ему имя онъ Селенчукъ не знает, зашедъ на житло в село Суличевку, а откол того знать не можетъ, и ставши де в томъ селѣ Суличевцѣ жить, начал служить козачо, почему отецъ его Василь бил же козаком и онъ де самъ ответчикъ Селенчукъ по тому жъ в козачествѣ находится, грунта же подъ Селенчукомъ какіе, козачіе или мужичіе всѣ, и почему его дѣду и отцу били крепки, онъ не знает же и крѣпостей де на них никаких и писем не имѣеть же, толко ж де никогда онъ ответчикъ временно в Добронизкого в подданствѣ не билъ и от подданныхъ его Добронизкого онъ Селенчукъ никаких угодій не имѣеть.

„В допросѣ Захарія Ефименка: прадѣдъ де его прозиваемій Худина, а какъ его имя знать не может и откол пришоу в село Суличевку жить или тамъ родился, не знает, билъ всегда козаком и по нему де дѣдъ его Дмитро Худиненко и отецъ Ефимъ били козаками в сотнѣ Бѣлоуской и потому де и онъ отвѣтчикъ счисляется между козаками, с тѣхъ грунтовъ, кои ему ли нѣйво по предкамъ его предреченныхъ пришли, тѣ же де под отвѣтчикомъ имеючись грунта изстари били козачіе или мужичіе не знаеть и на нихъ никаких крѣпостей и купшихъ кроме духовницъ, с которой сообщилъ копию, не мѣеть, такожъ де онъ отвѣтчикъ Ефименко никогда в мужикахъ не находился и болшъ де мужичихъ грунтовъ и другихъ угодій у себе истца Добронизкого не имѣеть.

„В допросѣ Романа Зубца: дѣдъ де его Васил Зубецъ зайшоу ли в село Суличевку откол или тамъ родился, того не знает, всегда же билъ козакомъ и по немъ отецъ его отвѣтчиковъ Гришко Зубецъ бил же козакомъ, почему де и онъ отвѣтчикъ и по днесъ счисляется в козакахъ в сотнѣ Бѣлоуской и о томъ де онъ Зубецъ зсилаеться на жителя Хмелницкого Ефима Заворотного, на жителя Товстолѣского Росоху старого да на жителя Киселювского Петра Киселя, под нимъ же де Зубцемъ имеючись грунта и другія угодія по дѣду и отцу доставшиесь, чїи они изстари били козачіе ль или мужичіе и почему ему крѣпки, онъ отвѣтчикъ не знаеть и крѣпостей де у себе никаких не имѣеть на грунта, в поданствѣ же де онъ Зубецъ в истца Добронизкого никогда не бивал и того де нїхто доказать не можетъ“.

Оці не аргументовані твердження деякихъ з нововписнихъ козаківъ про ті землі, на якихъ вони сиділи та працювали, давали Добронизькому можливість рішуче виступити в обороні посполитського характеру земель, бо нововписні мусіли дати певні докази, правні документи або безсумнівнихъ свідківъ: „Ибо де и сами они ответчики допросами показали, что на какихъ грунтахъ живутъ

¹⁾ и?

і чому имь оніє крѣпки, не знають и крѣпостей де никаких на ту землю Суличевскую не имѣют, кромѣ духовнью безобразную от нѣякогось мужика Нечайки, которого де никто и не запомнит в селѣ Суличовки, да и тотъ де Нечайка не ему Петру Очерету, отвѣтчика Николая¹⁾ отцу или отцу отвѣтчика жь Ѳедора Лободи Омеляну, но Дмитрію Богдану зятю своему посполитому мужику за дочкою своєю Вѣрою уступил не правильно, яко владѣльческій Суличевскій грунт, кой де Богданъ мужикъ и в ревизіях не между козаками, но между посполитими села Суличевки людьми состоит, коим де грунтомъ они жь отвѣтчики наспрасно владѣют“. Або в иншім місці: „Ибо де тѣ ихъ всѣхъ отвѣтчиковъ свѣдители как за Товстолѣсового неправильного владѣнія, яко и прежде Товстолѣсового владѣнія в каком его истца отвѣтчика²⁾ званіи именно били и на чией землѣ живутъ, знать и показать совершенно не могутъ, а явствует де достоверно от истца сообщеніе о томъ мужичествѣ ихъ отвѣтчиковъ крепости, кои де в силѣ права имеют битъ тверди и свѣдѣтельство по онимъ имѣеть битъ певнѣйшее и фундаментальнѣйшее“. Або про иншого: „да и онъ же де отвѣтчикъ Захарія показаль в допросѣ, что онъ живет изстари на козаких ли или мужичих грунтах в Суличовкѣ и чому ему отвѣтчику оніє грунта крепки, ведать не можетъ, чтожъ де оной отвѣтчикъ представил и другую духовную, которую де в допросѣ своем за таилъ бил, дѣда своего Дмитра Худини, зшедшого якъ выше упомянуто з села Суличевки в Чернѣговъ, то и та духовная на грунта Суличовскіе мимо владѣльца Суличевского...“ Як бачимо, Добронизький підкреслює, що нововписні не знають докладно сами на яких грунтах живутъ, не мають доводів, щоб це з певністю довести, а він має документи, які доводять посполитський характер тих земель.

Між документами, на які покликається Добронизький, важливе значіння мають універсали гетьманські та полковницькі на Суличівку. В цих універсалах, як і підкреслює Добронизький, не згадано, хоч-би побіжно, про існування в Суличівці поруч з посполитими й козаків, як це роблять звичайно універсали, забезпечуючи козацькі вольності. „И потому их истцов купчіе... кь дѣлу принять не подлежитъ, ибо де в его Добронизького наслѣдной антецесорки Кгразной на село Суличевку со всякими угодиями універсаль гетмана Богдана Хмельницкого в ненарушное владѣніе, не упоминая никаких свободнихъ грунтовъ и ни единого козака, данній во утверждѣніе имѣется, с которого отвѣтчикъ и копію при дѣлѣ сообщаетъ“.

Нововписні козаки, крім тих земель, на яких живутъ і працюють, зазначають ще й куплені землі, теж підкреслюючи їх козацький характер, що куплені ці землі від козаків. Коли почалася оця боротьба нововписних з Добронизьким, вже була поставлена вимога, щоб козаки служили козацьку службу з козацьких грунтів, а не з посполитських, і через те як-раз було потрібно підкреслювати таке походження зазначених земель. Добронизькому, навпаки, потрібно довести, що ці куплені землі не козацькі, продавці були посполиті і несли звичайне посполитське послушення. Коли куплені землі

¹⁾ Николая?

²⁾ Стветчики?

належать до Суличівки, ясно що це землі посполитські, а не козачі, бо в селі Суличівці були лиш посполиті: „и тѣ ихъ истцовъ купчие по силѣ правъ состоятъ не в силѣ, хотя же де за неправильного владѣльца Товстолѣса нѣкоторые мужики подлогомъ в Суличевци в козаки вписались, однако всѣхъ их паки, яко козаков, в Суличевци не бивало, унѣверсалом полковника Лизогуба новоуписцовъ в подданство отдано“.

Підкреслюючи, що всі продавці—посполиті суличівські та продавали суличівські землі, Добронизький думав добиватися признання цих купчих записів за недійсні. Але переглядаючи ці додані копії з купчих записів, можемо помітити, що Добронизький в своїй загальній заяві не вповні вірно передає обставини. Поруч із зазначеннями мешканців суличівських та тими зазначеннями продавців, де не занотовано їх села, ми маємо купчі записи від мешканців не суличівських: „жители сибережскіе... жител киселювскій... козак сотнѣ любецкой жител села Галниковъ“, зазначені теж і ґрунти не суличівські—„одну ниву под Листвень... ниву у Отуниковъ“. Отже, як бачимо, були продавці не суличівські і ґрунти теж по-за межами ґрунтів Суличівки: Добронизький, збиваючи докази Ворчил, в дечому передавав справу невірно: узагальнюючи потрібні йому риси деяких документів, він доводив, що всі куплені ґрунти належать до Суличівських земель та всі продавці ґрунтів суличівські посполиті.

Далі хоче Добронизький довести, що сами купчі записи сумнівні і їх не можна приймати на увагу, як доказ права на землі.

Про купчі завважено, що деякі з них (всього їх було 13) не мають підписів, але тільки хрести, бо продавці не змілі писати: „на той купшой подпису нетъ, кромѣ креста... на том купшомъ подпись, я Иванъ Стеблина (жител Киселювскій) яко неумѣтній писма до того моего запису рукою моею крест святій приложил“. Так само завважено, на яких купчих записах є підпис інших осіб, а не самих продавців, „писар купчого писма, писарь того облѣка“, чи то інші упрошені особи, яких прохали підписатися на купчим запису сами продавці.

Нарешті Добронизький доводить, що сами купівлі нововписаних козаків та їх предків не дійсні, бо їх зроблено без згоди державці того села, до якого належали продаві посполитські землі. Практика цього часу (половини XVIII в.) вимагала, щоб посполиті не продавали своїх земель стороннім людям без відома та згоди свого державці. В купчих записах не зазначено про таку згоду державці і п. Добронизький вимагає, щоб ці купівлі було визнано за недійсні, бо їх зроблено без згоди державці села.

Суд визнав доводи п. Добронизького за слушні і в справі нововписних козаків наказав їм зійти з ґрунтів в Суличівці та козакувати, коли-б вони хотіли, з тих ґрунтів безсумнівних козацьких, на яких вони жили та козакували раніш.

Таким чином Добронизький, втрачаючи суличівських мешканців, все-таки залишав за собою ті землі, на яких вони жили, і міг далі, поселивши на них посполитих, отримувати те посполитське послушення, на втрату якого заявляв він на суді в процесі з нововписними козаками.

Виявляв п. Добронизький енергію і в здобуванні інших суличівських ґрунтів, що перейшли до сусідських панських рук. Скупаю посполитських суличівських земель, яку провадили сусідні пани старшина в роки зменшення господарської енергії предків Добронизького або в роки перебування Суличівки в інших руках, уважав Добронизький за неправильну і хотів повернути ці землі до своїх рук. Продажні записи Климовичів на свої землі в Суличівці та під Суличівкою зазначають як причину, крім боргів і те, що Василь Добронизький робить кривди. „Паче же онихъ добръ своихъ за спустошеннемъ... владѣльцею Суличевскимъ Василемъ Добронѣзкимъ во владѣнні своемъ удержат никакъ не могу“ читаємо в запису вдови зн. товариша Андрія Климовича (1749); „чрезъ владѣльцу села Суличевки Василя Добронѣзкого, кой те все мои добра по своей завзетости напрасно вконецъ пустошить і оними бездежно завладѣть имѣть крайнее намирение і старательство, во владѣнні под собою удержат по преднаминенному своему обнищанию никак не могучи“ читаємо в запису значк. товариша Якова Климовича (1749).

Можна припустити, що тут Добронизький ішов тим-же шляхом, як інші його сучасники з старшини, бажав поставити сусіда землевласника в такі важкі умови, щоб примусити його відмовитись від своїх земель.

Впливові члени старшини цим шляхом, користуючись з свого впливового становища, домагалися примусити своїх сусід продати їм дешево землі. Тепер і Добронизький теж такими сусідськими втручаннями та кривдами гадав повернути деякі з суличівських ґрунтів.

В своїм поясненні до документів на землі подав Добронизький міркування про ці сусідські землі. „Особливо же что владѣя тѣмъ селомъ до времени по листу полковника черніговского Борковского, пока возросло наслѣдіе, Павелъ Товстолѣсъ сотникъ Бѣлоускій да завладѣль былъ отъ мужиковъ того села, будучи над ними владѣлецъ довременній и сотникъ, по силѣ своей при томъ селѣ ґрунтомъ, которій онъ отдалъ былъ за дочерю зятю своему Спичинскому, а Спичинскій за дочерю Пантелимону Мокриевичу за неимѣниемъ гдѣ имъ прожить; а нинѣ дочеръ его удова Марина, не имѣющая мужеска полу, до оного ко владѣнію не допускаеть, за что его Добронизького приказная соръ состоитъ, то о том ґрунтѣ хотяби от оной Марини Пантелимоной дочери показываемо что было при том селѣ, но поелику о томъ ґрунтѣ имѣется в него Добронизького доказательство о некрепости ея до того ґрунту и что подѣленно тотъ ґрунтъ его Добронизького наслѣдной и селу его надѣлежащой и объ ономъ сверхъ имѣющогось по суду полковомъ по указу бывой генеральной канцеляріи дѣла и в подданном челобиттѣ от него Добронизького в малороссійскую коллегію о том же ґрунтѣ изяснено и споръ состоит...“.

Добронизький не хотів заспокоїтись і далі шукав засобів повернути о бі всі землі, які лиш були в складі Суличівських ґрунтів.

МІСТО ВАСИЛЬКІВ (IX—XVIII вв.).

I.

Історію українських міст ще й досі мало досліджено. А щоб до краю та всебічно її дослідити, треба перше повисвітлювати історичне життя поодиноких міст різних типів; згодом це дасть змогу поробити висновки взагалі про становище міст на Україні. Така праця останніми часами провадиться: висвітлюється як історія й становище міст на Лівобережжі за певної доби,— в половині XVIII ст. і почасти взагалі у XVIII ст. (на підставі даних переважно Рум'янцівської ревізії), — так і загальна історія окремих міст до XIX ст. (тут є досліді й з Правобережжя).

З-поміж невеличких міст, що історія їхня дуже цікава та різнобарвна, є монастирське місто Васильків. За найдавніших часів чималий торговельний та оборонний пункт, у литовську-польську добу монастирське місто й важливий укріплений пункт проти татар, — нарешті у XVIII ст. одночасно й торговельний і укріплений пункт і адміністративна одиниця, — центр т. зв. Васильківської дистанції. Інтереси місцевої людности, монастиря й російської влади часто стикаються та конкурують. Через це історія й еволюція цього міста заслуговує, безперечно, на увагу з боку історика (чого досі сливе не було); тому ми й даємо спробу висвітлити становище цього цікавого монастирського міста.

Щоб установити час, коли з'явивсь Васильків, звернімося спочатку до відомостей археологічних. Власне, ми не розглядатимемо відомості про те, коли вперше оселилася людина на місці, де заснувався пізніший Васильків; ми тільки розглянемо ті археологічні відомості, що свідчать про появу самого міста Василькова. За таке джерело, що дають відповідні відомості, є вали князівської доби поблизу сьогочасного м. Василькова. В. Б. Антонович досить повно встановив колишню загальну мережу цих валів¹⁾; вона складалася з двох головних мереж: стугнянської й пороської. Стугнянська й собі поділялася на три головні лінії; всі вони починаються біля Трипілля і йдуть: південна — лівим берегом р. Красної на Васильків до Фастова, середня — правим берегом Стугни на Митницю — Ходорків (потім повертає на південь, до пороської лінії валів), і, нарешті, північна йде лівим її берегом коло Василькова на Радомишль²⁾. За компетентним висновком В. Б. Антоновича, пороську лінію, очевидно, збудував Ярослав, а стугнянську Володимир³⁾.

¹⁾ Киевская Старина, 1884, к. VIII, ст. 355—370.

²⁾ Ibid., ст. 368.

³⁾ Ibidem.

Не дурно-ж коло Василькова ми знаходимо й городища (два) та кургани цієї доби¹⁾. Отже, можна а рїгогї визнати, оскїлки укрїплення бїля Василькова належать до Володимирових часїв, то й саме мїсто, що в цї часи мусїло мати оборонне значїння, з'явилося у цї-ж часи. Для дальшого з'ясування звернїмося до джерел історичних. Цї джерела свїдчать, що Василькїв, або Василєв (чи Василїв), як його зве лїтопис, заснував Володимир Київський і назвав Василєвим на честь свого христїянського імення (Василя). Спробуїмо точнїше встановити час, коли з'явилося це мїсто.

Першу звїстку, що виразно свїдчить про його існування, ми знаходимо пїд 996 роком, коли печенїги пїдступили пїд Василєв, а Володимир вийшов проти них з невеличким вїйськом. Як вїдомо, Володимирове вїйськом було погромлено, а сам Володимир, тїкаючи, сховавсь пїд мостом, давши обїтницю, коли вратується, поставити церкву у Василєві й назвати її Преображенською; як знаємо, Володимир свою обїтницю виконав, поставив церкву, влаштувавши до того в мїстї гучну учту²⁾.

З цього уривку лїтописного оповїдання, видко, що Василєв засновано десь перед 996 роком, бо в цей час мїсто вже існувало. Коли-ж саме його засновано, — точно не встановлено; у рїзних вчених були рїзні погляди.

Так Рулїковський датує появу осель у цїй мїсцевостї (а мїж ними, безперечно, й Василькова) 990-м роком³⁾; Похилєвич у своїому „Сказанїї о населєнних мїстностях Київской губ.“ каже⁴⁾, що його засновано 991-го року і названо Веселе Василєво; причому поставлено серед лїсу замок („теремь“) для оборони. Але цї думки, що взагалї панували у істориків середини минулого столїття, не опертї на документальнї данї і не можуть бути визнанї за правдивї. Гадаємо, що мїсто засновано ранїше Акад. М. С. Грушевський визнав⁵⁾, що певна осада могла існувати й ранїше, навїть перед Володимиром, хоч назву саму вона дїстала, очевидячки, від христїянського імення Володимира. М. П. Барсов датує появу Василєва 988-им роком⁶⁾; тївї-ж думки тримаються С. М. Соловїйов⁷⁾ та О. М. Андрїяшев у своїому Нарисї історїї колонїзацїї Київської землї⁸⁾.

Останню думку, гадаємо, треба вважати, з деякими корективами, за правдиву. Як вїдомо, на цей рїк припадають Володимировї заходи коло змїцнювання державних околиць: „И рече Володимирь — се не добро есть, мало городов около Киева. И нача ставити города по Деснї и по Устри,

¹⁾ В. Антонович, Археологическая карта Киевской губернии ст. 45.

²⁾ Іпат. лїтоп. (Спб. 1871 р.), с. 85—86. П. С. Р. Л.: Лаврент. лїт. (т. I) с. 54, Софїйський (т. V) с. 122, Воскресєнський (т. VII) с. 315.

³⁾ Rulikowski Edw., Opis powiatu Wasylkowskiego. Warszawa 1863, с. 24—25.

⁴⁾ Стор. 470.

⁵⁾ Історія України-Руси, т. II, с. 280; його-ж „Історія Київської землї“, с. 25—6. До речї, в звязку з такою назвою стоїть і легенда про те, що Володимир охрестивсь у цьому мїстї. Пор. Іст. Укр.-Руси, т. I, с. 445; Іпат. л., с. 76.

⁶⁾ Очерки русской исторической географии, Варшава 1885, с. 144.

⁷⁾ Історія Россїї, кн. I (т. I—V), с. 187.

⁸⁾ „Нарис історїї колонїзацїї Київської землї“, в збїрнику „Київ та його околицї в історїї й пам'ятках“, Київ 1926 р., ст. 44—45.

по Трубешеві и по Суль і по Стугні; и нача нарубати мужи лутши оть словянъ, и оть Кривичъ, и оть Чудий, и оть Вятичъ и оть сихъ насели и гради“¹⁾. Тут, отже, не названо тих міст, що їх збудував Володимир; але цілком певно можна сказати, що Васильків був серед них: не дурно він лежить на лінії стугнянських укріплень, біля Змієвих валів, що їх пороблено, очевидно, за цих часів. А втім, не можна відкидати думку, що певне поселення існувало тут і передніше; можливо, що йому і належать давні городища й кургани у Василькові. Але потім це поселення фортифіковано, в ньому збудовано замок і воно обернулося фактично в місто, десь року 988-го, коли Володимир ставив міста, щоб укріпити кордони своїх володінь і охоронити їх від нападів кочовиків.

До речі, з літописної згадки видно, що місцевої, людности тут по Стугні не ставало і тому Володимир оселив тут і інші племена осельників. А втім, головну масу людности Василькова мали становити, гадаємо, все-таки поляни: адже тут усе-таки не було такої гострої потреби в колоністах, як от на Пороссю, де Ярослав мусів селити навіть полонених поляків²⁾.

Старий Василів відігравав у життю Київської землі не аби-яку роль. Насамперед це був чималий оборонний пункт, що біля нього було легше відбити напад або й відсидітися від ворога, отож біля нього й збиралися певні війська та допоміжні загони. Головне його призначення було охорона з боку степу; про це свідчать численні рештки валів князівської доби, що збереглися трохи чи не до останніх днів. Біля нього, як ми згадали, легше було чекати нападу ворога і тому князі, очікуючи нападу, виступали під Василів. Так, наприклад, коли Святослав Рюрикович 1193 р. напав з чорними клобуками на половців і можна було чекати відповідного нападу половців на українські землі, Святослав Київський з Рюриком виступили з військами під Василів чекати цього нападу³⁾.

Рівночасно Василів править за місце зборів, або захисту і підчас князівських усобиць. Надто добре це видно підчас численних бійок 1150-х років, підчас воєн Ізяслава з Юрієм. Так 1151 року, коли Ізяслав з В'ячеславом і Ростиславом захопили Київ, — Юрій стояв з військом під Василевом⁴⁾. У дальшій боротьбі, того-ж року, Ізяслав з спільниками виступає з Київа на Василів, де збирає війська (...исполщивше полкы своя)⁵⁾; 1154 року Ізяслав відходить з Київа на Василів, де, очевидно, спиняється, бо його тут наздоганяє Святославів посланець⁶⁾; тут до нього також приєднується Святослав з половцями⁷⁾. Знов-таки, коли у війні 1169—1170 років суздальське військо з Мстиславом Андрійовичем на чолі проганяє з Київа Мстислава Ізяславича, то той утікає на Василів⁸⁾; коли трохи згодом він починає наступ на

¹⁾ Іпат. літ., с. 83.

²⁾ Див. хоч-би у Длугоша, Бальського чи Стрийковського. Також Лавр. літ., с. 146. З сучасних авторів, напр., у Руліковського Оріс, с. 25.

³⁾ Іпат. літоп., с. 456 (Спб. 1871).

⁴⁾ Іп. літ., с. 298.

⁵⁾ іб., с. 300—301 (Спб. 1871 р.).

⁶⁾ іб., с. 342.

⁷⁾ іб., с. 343.

⁸⁾ іб., 372.

Київ разом з чорними клобуками, то ми зустрічаємо його військо в тому-ж-таки Василеві ¹⁾. Біля цього міста, від'їхавши від Гліба в степи, спиняються й половці, що на них нападає Василько Ярополчич ²⁾.

Отже ми бачимо, що Василів був як за місце для перепочинку, так і за місце для зборів підчас князівських походів. Очевидячки і укріплення його відігравали певну роль. За це свідчить бажання ворогів Київської землі зруйнувати й знищити це місто та його околиці. Напр., таке бажання можна бачити підчас воєн з Ольговичами 1136 року, що воюють саме біля Трипілля, Красного, Василева, Білгорода і т. и. ³⁾, себ-то біля укріплених пунктів київської землі, бажаючи правдоподібно їх здобути чи зруйнувати.

Треба сказати, що акад. М. С. Грушевський не визнає ⁴⁾ військового значіння Василева, як укріпленого центра. Ми гадаємо инакше. Василів, очевидно, й поставлено, чи уфортифіковано (це визнає й акад. М. С. Грушевський ⁵⁾), саме під той час, коли будовано укріплення на Стугні за Володимирових часів, як певний опірний, укріплений пункт; і згодом він, очевидно, не втратив був таке своє значіння, бо біля нього завсіди збиралися війська, чи на те, щоб охороняти Київщину від половців, чи підчас унутрішніх сварок (факти ми подали попереду). Громада цього міста, як ми згадаємо про це далі, теж була досить активна, що теж свідчить про певне міцне становище цього міста.

Окрім, отже, такого значіння опірного пункту, відігравав Василів чималу роль і як торговельний центр. Через нього проходив так званий полудневий шлях, що йшов з Чехів і Угорщини через Галичину на Володарів, Звенигород і Василів ⁶⁾. Цей шлях навіть зветься іноді „Василівський шлях“ ⁷⁾. Таким робом, Василів мусів брати певну і, мабуть, чималу участь у торговельних операціях, надто з Галичиною та Західною Європою. Через це не аби-якою мірою набуває значіння та сили й громада цього міста, що голос її стає для князів досить впливовий. Цікаво зазначити, що коли людність Київської землі виступає 1146 р. проти Ігоря Олеговича, закликаючи князювати Ізяслава Мстиславича, то літопис поруч з невизначним означенням „и все Поросьє“, згадує тільки про киян, білгородців та василівців ⁸⁾, чого не було-б, коли-б мешканці останніх двох міст не становили чималих і, мабуть, впливових громад.

Як зазначає акад. М. С. Грушевський ⁹⁾, місто Василів князівським столем не було. Але треба сказати, що поодиноких князів у цьому місті ми іноді бачимо. Так, є згадка ¹⁰⁾, що 1157 р. Василько Юрєвич дістав від свого батька Поросья й Василів, після чого він його й назвав уже Васильковим.

¹⁾ ib., 374. ²⁾ ib. 376. ³⁾ Іпат. літоп., с. 215.

⁴⁾ Історія Укр.-Руси, т. II, с. 280.

⁵⁾ Історія Київської землі, с. 26.

⁶⁾ Акад. М. С. Грушевський, Іст. Укр.-Руси, т. I, с. 268.

⁷⁾ Іпат. літоп., с. 365; М. Грушевський, Іст. У.-Р., т. II, с. 280.

⁸⁾ Іпат. літ. (Спб. 1871 р.), стор. 230.

⁹⁾ Істор. Укр.-Руси, т. II, с. 280.

¹⁰⁾ Похилевичъ, op. cit., с. 470.

Поруч із тим року 1165 ми бачимо, що кн. Ростислав дає Романові, унукові В'ячеслава, Василів і Красн¹⁾).

З цих-же часів виводить Київ-Печерська Лавра й надання їй цього міста. А саме, за копією грамоти, що її видав Царгородський патріарх Єремія в останніх роках XVI ст., згадується, що м. Васильків, разом з м. Мицеском (пізн. Радомишлем) і околичними землями, надав Київ-Печерській Лаврі внук Мономаха князь Андрій Юрєвич Долгорукий, що його прозвали Китаєм, 1159 року²⁾. Самої грамоти не заховалося. Вона згоріла 1590 р. підчас пожежі в Васильківському замку, під той час коли її віз архімандрит Хребтович з кількома ченцями на сойм, щоб дістати потвердження від короля. Вважаючи на це, як ми згадали, патріарх Царгородський Єремія потвердив цю грамоту³⁾. Потвердили її й королі польські (про це далі) Стефан Баторій та Жигимонт. Це надання Василькова Лаврі ще в середині XII ст. в безперечно дуже сумнівне⁴⁾. Цьому суперечить хоч-би згадка про те, що 1157 року Васильків надано Василькові Юрєвичеві. Похилевич⁵⁾, а за ним, очевидячки, й Андрієвський⁶⁾, датує це надання 1259 роком, але робить тут нові помилки. Він каже, що надав Лаврі Васильків кн. Андрій Юрєвич, прозваний Китаєм⁷⁾; але цей князь жив у середині XII, а не XIII ст. Отже, очевидячки, тут помилка: або це було у 1159, а не 1259 році, або надав не Андрій, а хтось инший. Оскільки-ж инші звістки промовляють за надання кн. Андрія, то доводилося-б припустити, що він справді надав був Лаврі Васильків 1159 року. Але, знов-таки, тут повстають деякі сумніви. Не спиняючись докладніш на тім, що батько Андрія Боголюбського, Юрій Долгорукий, та син Андрія Мстислав, не раз грабували й пустошили цей-же самий Печерський монастир (в р. 1151, 1169)⁸⁾, до якого буцім-то ставилися так прихильно, — ми тільки висунемо питання: як-же могли надати Васильків 1165-го року князеві Романові⁹⁾, коли під той час це місто належало Лаврі?

Гадаємо, що навряд чи можна навсправжки володіння Київ-Печерської Лаври виводити з таких давніх часів. Навіть коли Юрій Долгорукий і надав був його Лаврі, то вищенаведений факт надання його Романові од Ростислава показує, що пізніші Київські князі цього надання не визнали. Що-до самої грамоти, що її дав патріарх Єремія, то й тут повстають деякі сумніви. У грамоті сказано, що архімандрит Хребтович з братією подали в Царгороді недогорілі рештки привилею¹⁰⁾. А тимчасом саме це вже в неправда, що можна бачити з свідчень самої Лаври. Вона робить 1591-го року запис про цю пожежу в книгах воеводства Київського (перед підвоеводою Київським)

¹⁾ Іпат. літопис, с. 359; Воскресенський літопис (П. С. Р. А., т. VII), с. 73.

²⁾ Євгеній митрополитъ, Описаніє Києво-Печерской Лавры. К. 1847. Додатки № 1, с. 161 — 163. Копія цієї грамоти переховується в Лаврському архіві, фонд грамот, № 17.

³⁾ *ibid.*, с. 161.

⁴⁾ Митр. Євгеній у своєму „Описаніі“ с. 45 висловив думку, що сумнівна тільки копія XVI ст., а саме надання в певне; але така думка ні на чому не оперта.

⁵⁾ Похилевичъ, с. 471.

⁶⁾ Андрієвскій, Васильковъ, тамошня и городничіе-монахи, Киев. Стар., 1883 р., I, ст. 195. ⁷⁾ Похилевичъ, с. 471. ⁸⁾ Євгеній, Описаніє с. 18,

⁹⁾ Іпат. літоп., с. 470. ¹⁰⁾ Євгеній, Описаніє, Документи, с. 161.

і зазначає, що в цій пожежі поруч з різними цінностями згоріла й скринька з документами та грамотами на право володіти деякими монастирськими маєтками (між иншим на Васильків), що її проїздячи залишив на схованку архімандрит Печерський¹⁾. Як видно з цього запису, скринька з документами, як і інші цінності, що переховувалися в замку, згоріла ціла. Виникає питання: як-же могла Лавра подати в Царгороді недогорілі рештки грамоти, коли вона згоріла цілком, з скринькою, в замку?

Далі в грамоті говориться, що патріарх доручив логофетові кіру Ієракові на підставі цих решток розшукати копію в давніх царгородських метриках і той, справді, розшукав її²⁾. Тут знов-таки не все гаразд і виникають певні суперечності; напр., у цій грамоті згадано, що вписано в метрики це надання на бажання князя Юрія за патріарха кіра Сильвестра; тимчасом навсправжки під той час за царгородського патріарха був Лука Хрісоверх³⁾.

Отож надання князя Юрія Долгорукого Лаврі є досить сумнівне. Але, коли навіть ми припустимо, що в дійсності так і було, то все-ж, як ми згадали, фактично володіти цим містом Печерський монастир став, правдоподібно, геть згодом. Гадаємо, захопив його монастир найпевніш десь у XIV—XV ст., — можливо спираючися в своїх претенсіях справді на грамоті Юрія Долгорукого, — коли тільки ця грамота не була зфальшована. В кожному разі ченцям було цікаво мати це місто, як з причин його економічного значіння, так і в звязку з тим, що то була батьківщина Теодосія Печерського⁴⁾, що тим більше давало ніби-то підставу для різних легенд про надання цьому монастиреві цієї батьківщини одного з основоположників Печерського монастиря.

Татарська руйнація 1240-х років не минула й Василькова. Але цілковито вона його не знищила, бо 1300-го року його згадано серед інших міст Київщини⁵⁾. Жадних вказівок на те, що належало це місто під той час монастиреві, немає, і, гадаємо, навряд чи Лавра фактично ним володіла.

В середині XIV ст. Васильків, правдоподібно, ще існує⁶⁾ і переходить разом з цілою Київщиною під владу Литовської держави. Але дальша доля його неясна; знаємо лиш те, що він переходить у XVI століття як порожнє, незаселене урочище. Правдоподібно, головна причина цього були татарські напади на Київщину, зокрема Менглі-Гераяве спустошення 1482 р., що повинно було неодмінно захопити й Васильків і знищити його остаточно, — коли тут до цього часу й існувала ще якась людність. Гадаємо, що саме тепер, після спустошення міста, могла висунути претенсію на цю місцевість

¹⁾ „Книга крѣпостная большая...“ (подає копії різних універсалів, грамот і актів, які торкаються Лаври). № 217, арк. 102 (кол. музею Духовної Академії, тепер переховується у Рукописнім відділі ВБУ).

²⁾ Евгений, Описание, документы, с. 162.

³⁾ Про це згадує той-же Евгений: Описание, с. 165.

⁴⁾ *ibid.*, с. 70; М. С. Грушевський у книзі „Очеркъ истории Киевской земли“, с. 25.

⁵⁾ П. С. Р. А. т. VII. Воскресенський літ., с. 240; див. ще „Сборникъ матеріаловъ по исторической топографіи Киева. Отд. I“, с. 31.

⁶⁾ О. М. Андрияшев зазначає його, принаймні, на мапі поселень Київщини з 1363—1482 р. Нарис, с. 73.

і легко її захопити, як мало кому цікаву пустелю, Лавра, спираючися, можливо, на давній грамоті кн. Андрія Юрієвича, — коли тільки така існувала.

Принаймні 1499-го року ця місцевість вже належить Лаврі. Міста вже тут немає, але назва лишилася; а саме, цього року Лаврський архімандрит Філарет віддає певні ґрунта „в земляхъ Василковскихъ“ пані Настасі Чижевичевій з синами; за це та зобов'язується платити 5 відер меду щорічно¹⁾.

В середині XVI ст., отже, Васильків як місто не існує. Ревізії українських замків 1545—1552 р. згадують про нього, як про порожнє²⁾, так само і в реєстрі поборовому 1571-го року Васильків названо порожнім селищем³⁾.

На ці часи, очевидно, припадає нове залюднення Василькова. Печерський монастир, що під цей час має не аби-яку вагу⁴⁾, скориставшись з своїх прав на цю місцевість, — незалежно від того, чи вони були справедливі, чи ні, — починає, мабуть, наприкінці 1570-х років, будувати тут „на городище надъ р. Стугною, именуемомъ Василево“ замок і осаджувати місто. Згодом, 1586-го року він удається до короля Стефана Баторія і, повідомляючи про ці свої колонізаційні заходи, скеровані „к великому убезпеченію отъ непріятеля поганства Татаръ“, прохає потвердити його право на це місто і надати мешканцям його, що вже оселилися, так і тим, що оселятимуться, магдебурґію⁵⁾. Може бути, що саме під цей час і зфальшовано (коли тільки її справді фальшовано) грамоту кн. Андрія Юрієвича, щоб оперти свої вимоги та дати підставу для потвердження. В кожному разі в цю добу, коли, по-перше, взагалі помічалася тенденція роздавати пустині і привилеї на них, — щоб притягнути людність⁶⁾, а по-друге також досить часто з'являються фальшовані надання, напр., шляхті, грамота ця уваги до себе не притягла, і король, не розглядаючи дійсних прав монастиря, видав йому 28 березня 1586 року потвердження. В ньому надавалося місту магдебурзьке право, визволено його з юрисдикції королівських урядників, „абы через войта, бурмистра, радець и иншихъ урядниковъ, въ томъ мѣстѣ уставленныхъ, тоє право Майдеборское во всемъ порядку справовано и держано было“⁷⁾. Місту було дозволено мати два ярмарки на рік і щотижневі торги; так само дозволено мешканцям вільно гнати горілку, мед, пиво, то-що, і вільно ними шинкувати. Трохи згодом, 1624-го року, цього привилея потвердив і король⁸⁾.

Треба зараз-же зазначити, що магдебурзьке право у Василькові ні тоді, а тим більше пізніш, значіння фактично не мало. Війта призначав монастир, а судово-адміністраційні функції навіть у ці часи були, правдоподібно, в руках уповноважених монастиря, управителів, городничих. Такого управителя, напр.,

¹⁾ Див. його грамоту в збірнику грамот та універсалів, як Лаврі, так і П самої, під назвою „Книга крѣпостная большая“ (кол. Музею Духовної Академії, тепер у Рукописнім відділі ВБУ) № 217.

²⁾ *Źródła dz.*, XXII, с. 116. ³⁾ *ibid.*, с. 203.

⁴⁾ Якихось сто років тому (1481 р.) він навіть дістає від Царгородського патріярха старопіпїю. *Арх. Ю. З. Р.*, ч. I, т. I, № 1, ст. 1—3.

⁵⁾ *Акты Зап. Рос.*, т. III, с. 309—310.

⁶⁾ Див. напр. у *Jabłonowskiego*, *Źr. dz.*, XXII, с. 116 та ин.

⁷⁾ *Акты Зап. Рос.* т. III, с. 309—310.

⁸⁾ *Руліковський*, с. 137.

можна бачити 1635 року в особі отця Макарія Гончаковського, що пожертвував тоді на відновлення Десятинної церкви в Києві чималу як на той час суму — 30 злотих ¹⁾.

Отже, як ми сказали, новий Васильків, очевидно, повстає знов десь наприкінці 1570-х років. Яблонівський ²⁾ датує його появу 1586-им роком, коли ми бачимо грамоту на його короля Стефана Баторія. Гадаємо, що це не зовсім так. Прохання Київо-Печерського монастиря говорить виразно про збудований вже замок, а так само про людність, що осіла в цьому місці; не дурно й король, даючи магдебургію, відзначає мешканців, як тих, що вже осіли, так і тих, що осідатимуть. Тому, гадаємо, можна з певністю припустити, що Васильків почав залюднюватися до 1586-го року й пізніше 1571-го, — себ-то десь наприкінці 1570-х, або на самому початку 1580-х років.

Новоосажене місто стало швидко зростати. Впливало на це значною мірою те, що мешканці мали такий-сякий захист у замкові, а замків на той час у цьому районі було обмаль: тільки в Києві, Білій Церкві й Корсуні. А втім, у 1590-х роках і трохи згодом побудовано ще низку замочків, як от у Фастові, Мотовилівці, Дідові і т. и.

Замок у Василькові був чималий, добре укріплений, з міцним тином-остроколом; це давало певний відносний захист для міщан. Вже наприкінці XVI ст. Васильків оточений тином, а в ньому стоїть замок, як згадує про нього Еріх Лясота ³⁾. В XVI ст. місто було мабуть ще більш укріплене, це, а так само, можливо, певні слободи та привилеї приваблювали колоністів. І, хоч ввагалі в ці часи людність охоче тікає у монастирські маєтки, до Василькова тікає вона найлюбіше, не тільки з сусідніх маєтків, але й з далеких; напр., з Волини, з маєтків кн. Корецьких, Заславських та інших ⁴⁾.

Вже на початку 1590-х років місто було, безперечно, чимале й притягало апетити сусідів. Не дурно намагається забрати його собі Данило Хребтович, писар земський Слонімський, брат архімандрита Мелетія Хребтовича, подавши 26 лютого 1593-го року скаргу до суду гродського Луцького, називаючи місто серед маєтностей, які ніби-то відкупив і викупив небіжчик архімандрит ⁵⁾. Але успіху його спроба не мала, бо вже 24-го квітня того-ж року всі маєтки Печерського монастиря відібрано від мітрополіта Рогови, що тимчасом захопив їх собі, і віддано новому архімандритові Нікіф. Турові ⁶⁾. В описові передачі згадано „monastyrze miasteczko, zamek i miasto Wasylow nad rzeką Stuhną“ ⁷⁾.

З наступником Н. Тура, Єлісевм Плетенецьким, повстали суперечки у київських міщан. Року 1618 міщани скаржилися ⁸⁾, що Плетенецький з капітулою самовільно влаштовує ярмарки на Печерську. Підвозячи з дібр мана-

¹⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. I, т. VII, с. 183. Треба ще додати, що з цих часів, коли приєднано Васильків до Польщі, змінюється, як гадає Яблонівський (XXII, ст. 175), і назва його, — замість Василів — Васильків. Пояснює це він польським впливом. Гадаємо, що таке тлумачення досить сумнівне. ²⁾ *Źr. dz.* XXII, ss. 226, 232.

³⁾ Описав його Лясота, їдучи до Січі 1594 року. Див. його „Путевья записки“, Спб. 1873 р., с. 16. Порівн. у Руліківського.

⁴⁾ Див. у Яблонівського, XXI, ss. 10, 77, 78, 79, 139, а також XXII, с. 135.

⁵⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. I, т. I, с. 359.

⁶⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. I, т. I, с. 386.

⁷⁾ *ibidem*.

⁸⁾ *Акты* З. Р., т. III, с. 464.

стирських (Василькова, Дідова, Пухова) мед та горілку і розіклавшись під самим Києвом, вони шинкують ними, завдаючи цим великої шкоди міщанам м. Києва. Очевидячки, вже в ці часи життя Василькова цілком встановилося і те значіння торговельно-промислового центру, яке ми спостерегаємо у Василькові у XVIII ст., починало позначатися й на початку XVII в.

Що-ж до досить безцеремонної тактики монастиря, то це було в ті часи явище природне. Не дарма-ж мешкάνці Василькова, або иншого монастирського міста, Радомишля, під проводом ченців, робили наїзди на чужі маєтки, „гвалати“, — таким ото способом, наприклад, здобуто землі під Васильковом с. Барахт, — захоплені від дідича Ханбекова¹⁾; правда, аналогічні наїзди роблять иноді сусіди й на монастирські маєтки, як на Васильків, наприклад, Тишкевич²⁾.

Місто під цей час вже чимале. За даними 1625 р. (тарифи подимного) у Василькові було: димів ринкових — 8, димів (очевидно заможніших) — 14, і (очевидно менш заможних) — 35, хат городників — 24, chałup pędznych — 3, попівський двір — 1, ремісничих — 2³⁾. Отже разом ми бачимо в цей час (рахуючи за дими й хати городників та халупи) — 87 димів, кількість, для цих часів і цієї території, чимала.

Має значіння тепер Васильків також і як один з останніх на півдні культурних хліборобських пунктів. За ним далі на південь вже починалися степи, де важко було діставати харч; через це, їдучи до степу, запасалися тут звичайно хлібом, то-що⁴⁾.

Править також Васильків (поруч з Фастовом і Білою Церквою)⁵⁾ під цей час за стоянку для польських військ. Звідси вони виступають у степи або доглядають за країною. Нагадаймо хоч-би, що 1625 року, після Куруківської поразки, Конецьпольський поставив залог у 15 тисяч жовнірів, що мали стежити за виконанням мирових умов, розташувавши їх у Василькові, Трипіллі, Оржиді, Стайках і Києві⁶⁾.

Через Васильків-же йшов шлях як на Київ (напр., ним їхали патріарх Макарій з Петром Алепським 1653 р.)⁷⁾, так і на степ у Запоріжжя (через Васильків проїздив, напр. 1594, Еріх Лясота, їдучи на Запоріжжя)⁸⁾. Рівно-ж через Васильків (на Білу Церкву) йшов торговельний шлях, як і за давніх князівських часів.

Спокійне життя Василькова, наприкінці XVI й на початку XVII ст., тривало не довго. Уже року 1640-го татари, обклавши його, спустошили цілу околицю⁹⁾; а починаючи з часів Хмельниччини Васильків терпить весь час

¹⁾ Яблонівський подає, XXI, сс. 59, 91, і т. и. ²⁾ *ibidem*, с. 153.

³⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. VII, т. I, с. 390—391; у Яблонівського XX, с. 80, або т. XXII, с. 332, цифри трохи відмінні.

⁴⁾ *Źr. dz.*, XXII, с. 270. ⁵⁾ *ibidem*.

⁶⁾ Кулишъ, Паденіє шляхетскаго господства. Вѣстникъ Юго-Западн. Россіи, 1862 р., ч. VIII, с. 60.

⁷⁾ Сборникъ матер. по историч. топографіи Києва, от. II, с. 56.

⁸⁾ *ibidem*, с. 16.

⁹⁾ Jerlicz, I, 41; у Руліковського *Sl. g.*, у Похилевича, 471.

від нападів та руйнацій. Дехто з дослідників ¹⁾ зазначає, що за часів повстання Хмельницького взагалі ця вся місцевість була спустошена й жадного мешкання там не залишилося. Але коли це може й вірно для інших містечок, то для Василькова справа не стояла так зле. Нагадаймо, що зараз-же по революції 1648 року Васильків стає сотенним містом Київського полку; 1649-го року ми бачимо на чолі його сотника Микиту Бута ²⁾. Та існувала ця сотня тепер не довго; вже 1651-го року, після Берестечка, в околиці Василькова посунули польські війська на чолі з гетьманом Потоцьким; його гостинно приймав тут архімандрит Печерської Лаври ³⁾. Сюди до Потоцького й прибули послани від козацького війська ⁴⁾. Проте, незабаром Васильків знову переходить до козацьких рук. Відроджується тут, правдоподібно, й сотенний уряд; принаймні 1653-го року патріарха Антіохійського Макарія й Павла Алепського, що їхали до Москви, зустрічав і надводив у Василькові сотник з своїми козаками. Подаємо цей цікавий уривок, що взагалі описує тогочасний Васильків.

„Мы проѣхали четвертую милю, и бывъ встрѣченъ сотникомъ съ 50 всадниками, прибыли къ городу, называемому Василико (Васильків), коему дѣйствительно приличествуетъ такое имя (себ-то „царський“, на думку автора), ибо онъ великъ, крѣпокъ и составляетъ не одинъ, а три большіе города съ цитаделями и укрѣпленіями, одинъ внутри другого на вершинѣ неприступной горы. Но всѣ они пусты, потому-что два года тому назадъ появилась моровая язва и истребила ихъ жителей. Насъ встрѣтили за городомъ священники и народъ съ хоругвями, поднялись съ нами къ самому высокому мѣсту города и привели насъ въ благолѣпную церковь во внутри третьей крѣпости, во имя св. Антонія и Θεодосія Великихъ, то есть, двухъ святыхъ земли козацкой“ ⁵⁾.

Як бачимо, місто під цей час велике й, очевидячки, людне. Згадку про те, що місто ніби-то порожне, приймати серйозно не можна, вважаючи на дальшу згадку, що зустрічало Макарія духівництво з народом ⁶⁾. Очевидно, хоч пошесть і спустошила місто, але далеко не цілком.

Людність ця належить, очевидно, Київ-Печерській Лаврі; принаймні наступного року 1654-го, зараз по прилученню до Москви, Лавра дістає потвердження від царя Олексія Михайловича на це місто (11 серпня) ⁷⁾. Можливо, з цього часу й припиняє своє існування й Васильківська сотня.

Вищенаведений опис міста дає також підстави казати про його велике значіння для краю. Це місто дуже велике (власне три міста), добре укріплене, і, на авторову думку, заслуговує на назву царського, як він розуміє назву Василькова. Укріплення його великі й міцні, що надає Василькову чималого

¹⁾ Руліковський у книзі *Описъ ровъ. Вар.*, с. 29.

²⁾ Максимовичъ, *Обозрѣніе городовъхъ полковъ и сотенъ. Собраніе сочиненій*, т. 1, с. 704. ³⁾ Руліковський в *Sl. g.* ⁴⁾ *ibidem*.

⁵⁾ Путешествіе Антіохійскаго патріарха Макарія въ Россію въ половинѣ XVII в., описанное Павломъ Алеппскимъ, в. II, с. 40—42.

⁶⁾ Згадує Павло Алепський і про те, що у Василькові під той час було вже аж три церкви.

⁷⁾ Див. це потвердження, а так само пізніших царів, у „Книгѣ крѣпостной большой...“ (арк. 77 та ин.).

воєнного значіння. Про міцний укріплений замок згадує також і Андрій Целларій (у Київському палатинаті) 1659-го року, в своєму описі Польщі¹⁾. І не дурно тому підчас завзятих воєн 1650—60-х років Васильків мав чимале значіння і притягає увагу супротивників. Так, наступаючи на Київ 1658 р., Виговський посилав у серпні здобувати Васильків полковника Гоголя з левенцями; це дуже стурбувало київських міщан²⁾. У жовтні цього року проти війська Виговського, що стояло у Василькові, вирушив з Києва князь Юрій Борятинський з російським військом та й розбив Костянтина Виговського з козаками й татарами. Але після відходу Борятинського, Васильків зайняв Данило Виговський з козаками і почав силоміць забирати собі у військо людність як міста, так і сусідніх сіл³⁾.

Наступного року, відступаючи з Лівобережжя, польське військо на чолі з обозним Андрієм Потоцьким спиняється у Василькові, але, не втримавшись там, відступає до Білої Церкви⁴⁾.

Намагається захопити Васильків згодом і Дорошенко, він посилав сюди „5 знамень казаків“, щоб від Києва на Білу Церкву „дороги отнять и проѣзду не было“⁵⁾.

Це значіння Василькова, як опірного пункту, тривало проте не довго. Разуразні зачіпки з польським військом і напади, що робить на них залога цього міста, намічає нарешті необхідність знищити його. А тому 1671-го року полковник Пиво-Запольський здобув місто, зруйнував і дуже понищив околицьну людність⁶⁾. А тимчасом місто тоді було чимале. У реєстрі маєтків Києво-Печерського монастиря від 1682 р., що їх дістав від польського короля Йосип Шумлянський, єпископ Львівський в 1673 і 1682 р.⁷⁾, згадано й місто Васильків, власне місто з фортецею і передмістям, 3 церкви, 906 дворів, дворець монастирський (з нього виходило 4 плуги), 5 млинів (2 млини по 4 кола, 1—2 кола; про два не зазначено), ступи й валюші⁸⁾. А все це „запустѣло от того времени, какъ Пиво полковникъ Васильковъ разорилъ и людей побилъ“⁹⁾.

Правда, що-до кількості дворів є великий сумнів, чи правдива показана цифра. Гадаємо, що оскільки оригінал не зберігся й друкувалося цей документ з копії, цю цифру можна пояснити помилкою копіїста. У копії стоїть ЦГ дворів (906), в оригіналі-ж, можливо, було ЧГ (96); літери Ч і Ц в тодішній транскрипції досить подібні; через це копіїсти могли помилкою одну літеру замінити на іншу.

1686-го року Васильків остаточно перейшов до Гетьманщини (згодом він належить до сотні Київської)¹⁰⁾. Чималою мірою, окрім бажання придбати таке колись укріплене місто, мусли грати ролю в цьому приєднанні ті постійні заяви та обстоювання його, як монастирського міста, монастирського

¹⁾ Сборникъ матер. для истор. топограф. Киева, отд. II, с. 100.

²⁾ Акты Южн. и Зап. Р., т. XV, с. 253. ³⁾ Акты Ю. и З. Р., т. XV, с. 253.

⁴⁾ ibidem, с. 440. ⁵⁾ Акты Ю. и З. Р., т. VII, с. 30.

⁶⁾ Костомаровъ, Руина (Спб. 1905), с. 177. Порівн. у Руліковського St. g., XIII.

⁷⁾ „Книга крѣпостная большая“, арк. 70 і далі.

⁸⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. I, т. X, с. 262; копія опису є в „Книгѣ крѣпостной большой“, арк. 65.

⁹⁾ ibidem. ¹⁰⁾ Максимовичъ, ор. cit., с. 706.

добра, з яким Лавра ні за що не хотіла розставатися, або залишити його на той бік кордону¹⁾.

Перейшов він, звичайно, досить спустошений, але, в кожному разі, не остільки, як згадує тогочасний опис його, 1687 року: „Васильковъ нынѣ пустъ, жителей никого нѣтъ“²⁾. Це мусіло бути досить сильно прибільшено; тим більше, що в тому-ж самому описі трохи далі згадано деякі подробиці, що суперечать цьому. А саме: на р. Стугні в гребля й міст, на якому збирають мостовщину на підданого Київо-Печерської Лаври Максима Риндаря (орендар?). На нього-ж збирається й сіно з васильківських сіножатей. Він-же заводить також під Васильковом салітряні майдани „и работнихъ людей нынѣ на томъ майданѣ сорокъ человекъ“³⁾. Очевидно, рештки людности в ці часи, зараз-же по переході Василькова остаточно до Гетьманщини, ще мусіли бути; вони могли давати робітників на промислові заклади, дають погребельні збори (мостовщико́ві) і т. и.

Принаджував Васильків у ці часи і селян та козаків, що були не від того, щоб там оселитися й, можливо, знову відновити тут сотенне правління, яке було на початку Хмельниччини. Так, напр., 1694-го року Палій прохав у гетьмана Мазепи: коли той не може дати йому допомоги, то нехай хоч дозволить перейти з своїм військом до Гетьманщини у Васильків або Трипілля („абы рачиль милосердно южь позволить мнѣ зъ тимъ людомъ рушиться и съйти в Трипольѣ albo Васильковѣ, якіе обоѣ запустѣлые суть мѣста“, зазначаючи, що в противному разі йому доведеться передатися на бік Туреччини)⁴⁾.

Бере участь Васильків у цих роках і в військовій боротьбі. Можна думати, що не минули його наскоки Орлика з Туреччини, — не дурно там згадуються деякі греблі, що залишилися пусті ще від „татарского нахождения (тоесть Орликовщины)“⁵⁾. Бере активну участь у цій боротьбі і васильківська людність, про що свідчать численні списки полонених обивателів Василькова⁶⁾; стоїть він також на сторожі всієї української людности, як певний опірний пункт, посилаючи розвідувачів до Польщі й на південь, збираючи певні відомості про можливий напад ворогів — турків і татар⁷⁾.

Нове інтенсивніше залюднення Василькова припадає вже на самий кінець XVII і початок XVIII ст. В ці часи тут ставиться форпост, з'являється певна охорона, починають селитися мешканці. Печерська Лавра всіма силами намагався тут збільшити кількість своїх підданих, надто після 1720 року, коли вона дістав потвердження на володіння цим містом від Петра I-го⁸⁾, і дістав більше певности для дальшої своєї експлоатації цих дібр. Щоб притягти людність, вона роздає їм у користування земельні наділи иноді в чималій

¹⁾ У Рудіковського *op. cit.* ²⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. I, т. I, с. 538.

³⁾ *ibidem*, с. 539. ⁴⁾ Величко, т. II, с. 133, т. III, с. 208.

⁵⁾ К. Ц. Іст. Арх., Підвід. Культив, Лавр. Арх., воч. ф., спр. № 1343, від 1749 р., „О устухи въ Лавру ст Антоновой Максимовичовой на гребле в Васильковѣ на рѣчцѣ Здравовцѣ...“

⁶⁾ Лавр. Арх., воч. ф., спр. № 1278, з „записами именованными вятыхъ татарами Васильковскихъ людякъ въ неволю...“ 1713—1736 р. Тут і надалі для скорочення ми покликаємося просто на Лавр. арх.

⁷⁾ *ibid.*, 1736-го року послано розвідувачів у Гуманський, Лисянський і Богуславський пов.

⁸⁾ Рум'янцівський Опис, опис цього міста (переховується у бібліотеці ім. Антоновича у В. У. А. Н.) № 67.

кількості (буває, правда для пізніших часів, по-над 40 днів на господаря), а так само сіножаті та ліси¹⁾). Вважаючи на це, людність починає тут швидко збільшуватися. Хоч чоловна колонізація припадає, можна думати, на 1710—20 роки, але й в 1740—50 вона провадиться досить інтенсивно, що видно з того, що ще в 1766 р. мало не половина всієї людности вважається за зайшлу, яка прийшла саме якихось років 10—20 тому²⁾). Впливає на цю колонізацію й те значіння, яке набуває Васильків у ці часи, — значіння як торговельне, так і адміністраційне прикордонного, митного, торговельного та військового пункту. Рівночасно міцні укріплення його запевнюють людності спокійне життя. А укріплення міста ми бачимо, напр., 1737-го року, коли після того, як генерал Кейт оглянув прикордонну лінію, починають укріпляти м. Васильків. Власне вже 1735 р. за наказом контр-адмірала Неплюєва вжито було певних заходів на випадок війни з Туреччиною. Було полагоджено всі маяки, рогатки й курені у Васильківській дистанції, а так само поставлено в багатьох місцях нові³⁾).

Але 1737 року цю працю поведено інтенсивніше і, зокрема, головну увагу було звернено на укріплення самого Василькова. Було полагоджено вали, палісади, брами, то-що. Дійшло до того навіть, що людність, що жила за цими укріпленнями, почали за наказом київської влади переселювати трохи не силою в межі міста на випадок наступу ворожого війська, причому поля і городи їх, а почасти й худоба, лишалися по-за містом⁴⁾).

Укріплення 1737—8 років були такі поважні, що викликали певну увагу і у поляків; польські газети зазначали: „miasteczko Wasylków także wałem i inną obroną zmaspiją“⁵⁾). Хоч з другого боку таке значіння Василькова і наявність форпостів у звязку з пізнішим закриттям кордону (про це далі) призводили іноді до незадоволення місцевої людности і вона часом утікає до Польщі. Так, 1732 р., мешканці Василькова скаржилися, що їх не пропускають у Польщу і з Польщі до них, а тому вони не мають де покупити збіжжя й сіна для коней того війська, що його розквартировано в них, і т. и.⁶⁾). Мешканці у цьому випадку загрожують навіть розійтися, і, як бачимо далі, справді розходяться.

Але на взаємовідносинах мешканців з адміністрацією та на переходах людности ми спинимося в інших місцях. Тепер ми хочемо спинитися трохи на самій людності Василькова XVIII ст., оскільки це нам дозволяють матеріали.

II.

Місто Васильків лежить, як вже згадано, по-над р. Стугною і р. Здоровкою в горяній місцевості. Ще протягом цілого XVIII ст. ми бачимо певні ознаки його як опірного пункту, хоч воєнне значіння його зникає від початків цього століття.

¹⁾ Це видно з описів Василькова.

²⁾ *ibid.*

³⁾ Лавр. Архів. воч. в., спр. № 1463, „о устроєніи въ мѣстечкѣ Васильковѣ васильковскими обывателями ретрашемента и другихъ фортификаціонныхъ работъ“, з 1735 до 1755.

⁴⁾ *ibid.*

⁵⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. III, с. 3. № CXIII, с. 236.

⁶⁾ Андриєвскій, Историч. матеріали, в. 4, с. 102.

Як видно з Рум'янцівського опису, місто обведено валом, на горі стоїть дубовий палісад; але, як і взагалі по інших містечках такого типу, від недовгоду вал пообсипався, а палісад погнив.

А втім присутність форпостів у Василькові й значіння його як прикордонного міста призводило до того, що укріплення його існують і в пізніші роки. Докладно описує їх невеличкий але цікавий опис його від 1780-го року¹⁾. „Оное мѣстечко обнесеное землянимъ валомъ съ порядочными раскатами и внутрѣ оного имѣется батареи, окружностію всего начавъ отъ восточной стороны, отъ называемыхъ печерскихъ воротъ на правую сторону въ кругъ 1000 трераршинныхъ саженой, но въ многихъ мѣстахъ повреждена. В той крѣпости состоитъ замокъ старой земляной, здѣланий по старинному окружностію въ весь до колокольнѣ, в коей и брама каменная имѣется, в 360 трераршинныхъ саженой, въ ономъ замку состоитъ монастирскій дворъ; поузь сей замокъ отъ печерскихъ воротъ въ лѣвую сторону въ низъ, чрезъ мѣстечко, в бѣлоцерковскіе ворота прямо чрезъ плотину на рѣки Стугнѣ лежашую, за границу улица, к коей присоединилась также большая улица отъ Кіевскихъ воротъ идучая, и другіе маленькіе переулки для проезду и проходу къ жиламъ; окружностію жъ жиламъ, за городомъ состоящимъ, но не порядочному ихъ поселенію, не поставляется“.

Ці укріплення Василькова збереглися навіть до самого кінця XVIII ст. Опис 1795 року так описує місто²⁾. „Оное мѣстечко бывшего владѣнія монастиря печерского при столбовой дорогѣ, от Кіева в 39, а отъ границы польской в 4-х в., положеніе имѣеть на високой горѣ и скосогорамъ по об'ємъ сторонамъ р. Стугны. Нѣкоторая часть строеній обнесена землянимъ валомъ, отъ ветхости уже розвалившемся. Черезъ то мѣстечко обыкновенный переѣздъ бываєть изъ Польши в Россію и изъ Россії въ Польшу и другія иностранныя города, гдѣ и учреждена пограничная таможня“.

Як бачимо, певні укріплення збереглися аж до цього часу.

Місто має чотири брами: Печерську, Київську, Трипільську й Білоцерківську. Біля кожної брами 1766 р. стара казарма для варті. Назви вулиць невідомі, але зате, опис 1755 р.³⁾ дає нам назви кутків, а саме: Містечко, Здоровка, Западниця, Піски, За Стугоною.

1766-го року ми бачимо у місті чотири церкви. Дві з них, обидві в ім'я святих Антонія і Теодосія Печерських (одна нова кам'яна⁴⁾), друга стара

¹⁾ Лаврський архів, воч. ф., спр. № 4025 „по промеморіи полкової Кіевской Канцелярія, о учиненіи въ подвѣдомыхъ Лаврѣ Кієво-Печерской мѣстахъ противъ сообщенного формуляра обстоятельного о огородахъ, селахъ, деревняхъ, футорахъ, о воздухахъ, погодахъ, рѣкахъ, каналахъ, о числе жианевъ и жителей, о выгодахъ упражненія и обрядахъ ихъ, и о прочимъ описаниі“. 1780 рік.

²⁾ Саме під цей час в Василькова утворено повітове місто Київської губернії; з цього приводу й було переведено цього камерального опису, рівночасно з описом м. Богуслава, Корсуня й ин. На жаль, описано Васильків найгірше й найкоротше. Подає ці описи Андрієвський. „Историческіе матеріали“, в. X, с. 150 і далі; Опис Василькова — ст. 195—6.

³⁾ Лавр. Арх., воч. ф., спр. № 2015 „Об увольненіи Васильковскихъ обывателей отъ панщини...“

⁴⁾ Була збудована протягом 1755—1758 р., див. у Похилевича „Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губ., К. 1864, с. 471, а також Лавр. Арх., воч. ф., спр. № 1946, „О строеніи новой соборной въ Васильковѣ церкви...“

дерев'яна) стоять у самому місті, власне замку, бо оселі людности в ці часи виходять далеко по-за його межі. Перед церквою кам'яна дзвіниця (з дзига-рем до 1764 р. коли його було забрато до Лаври)¹⁾. Дві інших церкви дерев'яні: одна (стара) Покрова Богоматери, инша (нова) св. Миколи.

Кількість церков, що правда, згодом зменшується. За описом 1780-го року їх згадано вже 3 (очевидно без старої Покровської церкви, дерев'яної, що вже не існує), за камеральним описом 1795 р. теж 3, дві кам'яних, одна дерев'яна.

1766-го року, за Рум'янцівським описом, що ми кладемо в основу дослідження й станів людности, ми бачимо у місті три школи; одна з них при новій кам'яній церкві св. Антонія й Теодосія, нова; дві інших — старі.

Всі вони містяться у 3 хатах, при яких живуть і вчителі-дяки: у першій — аж 3, в двох інших по одному (в одній з родиною). При церквах та школах є й два шпиталі, де живуть 5 жебраків (2 чоловіки, 3 жінки). Шпиталі складаються з 2 хат і однієї комори.

Біля церкви св. Антонія й Теодосія міститься велика казарма, комора (амбар) для артилерійської клажі й пороховий льох.

В самому замку у 1766 р. 6 „казенних“ дворів:

- 1) для штаб. офіцерів форпосту,
- 2) для обер-офіцерів форпосту,
- 3) для варти салдатів,
- 4) для козаків і „малоросійських чинов“ при форпості,
- 5) для лікаря, і
- 6) казарма для салдатів.

Всього в цих дворах (5) стояло — 21 хата, 19 господарчих будівель і 1 лазня.

Серед міста, замка, міститься монастирський „дворець“, оточений палісадом з дубових паль. Спереду велика брама з вежею, „в двор уездная з дерева рубленая башта, з двома в низу боковими коморками“²⁾. У „дворці“ двір управителя й інші будівлі.

Окрім того є ще шість дворів монастирських економічних. Чотири з них було збудовано за тисячу, 300, 150, 150 крб., — про два невідомо (в них хат всього — 26, господарчих будівель — 11).

Розгляньмо побіжно апарат монастирського управління й монастирське господарство у Василькові, що його це управління відало.

На чолі економії, а так само й усього Василькова, як головний управитель і уповноважений монастиря, стоїть городничий, чернець. Хоч у рідких випадках, міг бути, очевидно, городничий не тільки з ченців; можна гадати, ці винятки залежали від протегування архімандритів Лаври деяким особам.

¹⁾ Лавр. арх., фонд маловажн. д., спр. № 138.

²⁾ Переховується він, як згадано, у бібліотеці ім. Антоновича, на 220 аркушів (без оправи); деякі аркуші, особливо на початку, почали гнити, а тому трапляються иноді місця, що їх прочитати власне не можна. Переводили цього опису, як і взагалі в Київському полку, прем'єр-майор Аршеневський та бунч. тов. Савич, а за його відсутністю значк. тов. Ів. Шаула.

³⁾ Лавр. Арх., вотч. ф., спр. № 3607, „О непорядочномъ правленіи хозяйства Васильк. тамошни. прикащикомъ“. 1775 р.

Так, напр., в 1775-х р. ми бачимо городничим Василькова кол. сотника 2-го компанейського полку Остапа Смільського, сина підданого лаврського с. Лосинівки ¹⁾.

Цивільна влада була проти монастирського звичаю призначати городничого з ченців. Так, про це писав 23/XI 1763 р. мітрополітові Київському гетьман Розумовський, зазначаючи, що ці ченці „будучи удалены от начальниковъ своих, многіе забываютъ званіе и долгъ монашества своего, и видимы бывають от нихъ ежечасно происходиміе соблазненія и крайне монашескому чину предосудительніе поступки“, окрім того деякі з них (це є очевидно головний мотив) не коряться світській владі, вважаючи, що не підлягають цивільному судові ²⁾. Але, як видно, у Василькові це побажання гетьмана, щоб призначали городничих з осіб світських, загалом позитивних наслідків не мало.

У рівних роках ми бачимо таких городничих; еромонах Іларіон (1717 р.), еродиякон Помпей (1724 р.), еромонахи: Поліян (1729—1732 р.), Гервасій (1733—36 р.), Нікодим (1737—8 р.), Глікерій (1741—3 р.), Іезекііль (1743 р.), Максим (1744—48 р.), Іустініян (1752 р.), Рафаїл (1754—58 р.), Анавія (1759—60 р.), Іларій (1763 р.), Фалалей (1767 р.) Віталій (1767—1774 р.), кол. сотник Остап Смільський (1775 р.), ером. Паїсій (1777—8 р.), ером. Ілля (1778 р.), еродиякон Арсеній (1781—1785 р.).

Окрім городничого, бували тут ще їхні помічники (як напр., 1743 р. чернець Фавст), а так само писарі й кілька чоловіка слуг.

Писарів звичайно наймали з приватних по-за монастирем осіб. Так, напр., в 1750—60-х р. ми бачимо найнятого писаря Петра Родзівського, в 1770-х роках — Василя Доброгорського, з лаврських підданих. Призначалося їх деколи з лаврських канцеляристів, як от Доброгорського, що почав свою службу як прикажчик економії, потім став лаврським канцеляристом, а звідти перейшов на посаду писаря Васильківського, де одружився, дістав від Лаври двір і на деякий час міцно тут заснувався ³⁾.

Поруч з писарем ми бачимо у Васильківському дворці для догляду за монастирським господарством ключника, — звичайно з ченців. Поруч з тим ми бачимо служників та робітників: куховарку, сторожів, плугатаря, воловиків, скотарів і т. и., іноді, як, напр., 1758 р., до десяткох ⁴⁾. В пізніші часи кількість їх ще зростає; так 1774-го року всього постійних робітників, окрім городничого, у Васильківському господарстві Лаврському було 40 чоловіка. Всі вони одержували відповідну платню від монастиря. Найбільше (оскільки про городничого відомостей немає) діставав писар, який мав, „кромѣ громад-

¹⁾ Лавр. Арх., воч., спр. № 3607, „О неперядочномъ правленіи хозяйства Васильковскаго тамошнимъ прикащикомъ отставнимъ компанейскимъ сотникомъ Остапомъ Смільскимъ...“ Цікавий випадок, коли з посполитих за якихось 8 років (з 1762 р.) вислужуться козак на сотника.

²⁾ Справи Канцелярії Київського мітрополіта, т. II, не пагінований, Бібліотека Київського Софійського Собору.

³⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 3316, „по доношенію Васильковскаго писаря Василя Доброгорскаго об отводѣ ему к жительству... двора“. 1771 р.

⁴⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 2207, „о порученіи Болдаевки Васильков. управителю Анавін въ смотреніе“.

скихъ“, 10 крб. річно, а також натурою: хліба й крупи 4 чтв., 6 чтк., 2 гарці, соли 36 ф. та сала 36 ф. річно. Ключник діставав 9 крб. річно. Взагалі-ж всі ці робітники, разом з писарем і ключником, окрім тільки прикажчика застугнянської гуральні і 3-х винокурів, що діставали платню відрядно (10 коп. від кожної діжки горілки), мали річно 225 крб. 50 коп. (або на одного пересічно 6 крб. 26 коп. річно)¹).

Погляньмо трохи на функції різних урядових осіб. Почнімо з управителя — городничого.

Управитель являється найвищою владою в Василькові, — владою як господарчою, так і адміністративно-судовою. Він керує внутрішнім життям міста, провадить суд і розправу над монастирськими підданими (завзято змагаючись за це своє право з російською військовою й цивільною адміністрацією), призначає й збирає податки з них, наділяє їх землею і т. и. Рівночасно збирає й податки (поки ще існують вони, — про це далі) з проїжджих купців та інших осіб (погребельне). Нарешті відає і доглядає управитель господарство самого монастиря у т. зв. Васильківській вотчині. Підлягає він тільки Соборові Лаври.

Ключник доглядає переважно саме монастирське господарство, а так само почасти й господарство підданих. Нарешті писар провадив канцелярську справу у всіх вищезазначених галузях. У галузі адміністраційній допомагали й виконували управителеві розпорядження війт, десятники й бояри на чолі з боярським отаманом.

Що-до війта, то треба сказати, що в Василькові він цілком зійшов на ступінь допоміжного агента монастирського замку, агента як поліційного, так і фіскально-господарчого. Жадної юрисдикції він не має, так само як і будь-якої адміністративної самостійності: він повинен тільки виконувати розпорядження городничого; за головні обов'язки війта стають з часом догляд за панщиною міщан і контроль її.

Переходячи тепер до монастирських прибутків з міста Василькова, можемо відзначити три головні їх групи: 1) погребельне, 2) прибуток з монастирського господарства та промислових і торговельних закладів, і 3) податки з міщан.

Чималі прибутки Лаврі в Василькові дає погребельне, — певний податок, що його збирали з проїжджих купців через Васильківську греблю й міст до Гетьманщини з чужих країв. Ця, так звана, велика гребля була одиноким сполученням з Польщею. Правда, окрім неї існувала здавна ще друга гребля, що мала назву Степанишиної, проти монастирського, так званого, Великого лісу, а згодом (протягом 1758—60 р.) було збудовано ще одну греблю на р. Хорватці²). Але на тих греблях стояли рогатки й застави і їздити ними заборонялося. Правда, другу греблю на Стугні проти монастирського лісу на прохання Лаври що-року, звичайно в липні, „ропечатовали“ і пропускали підданих, що везли хліб (у снопах) з застугнянських полів. Робилося це через те, що

¹) Лавр. арх., вотч. в., спр. № 3488, „о освидѣтельствованіи соборнимъ іером. Леонтіемъ Васильковскаго, Безрадицкаго (та инш.) господарствъ“. 1774 р.

²) Лавр. арх., вотч., спр. № 2196, „о новоустроенной в Василькове гребль“ 1758 р.

проїздити через велику греблю з важким вантажем заваждали великі горби. Пропускали підданих на підставі посвідчень городничого¹⁾.

Це погребельне, „мостовщину“, збирали у Василькові завсіди у всі часи, навіть коли саме місто було таке спустошене, що фактично сливе не існувало як місто (напр. 1686 р.)²⁾. Правда в такі часи, а так само і в перші часи залюднювання Василькова, Лавра охітніше здає це погребельне в одкуп. Так того-ж 1686 р. збирає його Максим Рандар (очевидно орендар)³⁾, 1710-го р. Лавра також здає збір погребельного, а рівно-ж і шинкування та млинарство у місті, кільком обивателям васильківським⁴⁾. Так само-ж і року 1719, коли здає в оренду „мѣстечко наше подданое Васильковѣ“ — очевидночки з погребельним — кільком мешканцям його на 1 рік за 800 злотих⁵⁾.

Згодом погребельне збирає певна особа за дорученням од монастиря, а далі сам управитель⁶⁾. Розмір його відомий, напр., для 1737 р., коли збирали: з возів важких грецьких по 2 гривні, з бути вина по 8 шагів, з возів легких із сливками, з анусом по 1 гривні, з горіхами й тютюном — 4 шаги, од мажі соли по 60 гусок, від возів парокінних з яким-будь крамом — по 44 коп., від возів порожніх — 2 коп., з волів та коней, що їх переганяється на продаж, „по деньги“ від кожного⁷⁾.

Підупадає збирання цього мита після того, як запроваджено індуктний збір. Правда, в 1720-х роках Васильків зміг відстояти своє особливе становище. Але в 1740-х р. всі внутрішні збори покасовано, а натомість запроваджено обов'язкове скрізь збирання індукти. Лавра довго протестувала й, спираючися на декого з Малоросійської Колегії, намагалася відстояти свої права, — але безрезультатно. В другій половині 1740-х років було вже введено при карантинному домі у Василькові спеціального фактора, що оглядав крам купців та збирав з них індуктний збір⁸⁾.

Правда, Лавра, головне в особі васильківського управителя, кілька разів (як от 1755 і 1757 років) порушувала справу про дозвіл збирати їй у Василькові мито. Вона мотивувала це тим, що в неї немає коштів лагодити велику греблю, через яку лежить шлях до Польщі і яку лагоджено неначе-то з сум зібраних з погребельного⁹⁾, тому ця гребля руйнується¹⁰⁾. Але це клопотання лишилося без наслідків, митний збір назавсіди від Лаври відпадає.

Перейдімо тепер до інших джерел монастирських прибутків з Василькова. Спинімося спочатку на хліборобстві.

Кількість земель, записаних за Васильківським двором монастирським, та їхня площа в різні роки коливається. Залежить це значною мірою від того, що в різні роки інтереси монастиря йшли в різних напрямках: иноді,

¹⁾ Лавр. арх., вотч. спр. 2865, „по рапорту Васильков. управ. ієрея Виталія о представлении куда надлежитъ, дабы большую Васильк. греблю назыв. Степанишина... распечатать“. 1766—78.

²⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. VII, т. I, № LXXVIII, с. 538—9. ³⁾ *ibid.*

⁴⁾ Лавр. Арх., вотч., спр. № 1274, „об отдачи от Лавры Васильковскихъ шинков и мита въ откупъ“. 1710—1751 рік. ⁵⁾ *ibid.* ⁶⁾ *ibid.* ⁷⁾ *ibid.* ⁸⁾ *ibid.*

⁹⁾ Хоч переважно лагоджено цю греблю силами підданих.

¹⁰⁾ Лавр. Арх., вотч. ф., № 1508, „о починки имѣющихся в Васильковском владѣніи Лаврскихъ гребель“. 1739.

надто в раніші часи, ми бачимо багато сіножатей, — очевидно у ці роки монастирські інтереси було скеровано на скотарство, — у пізніші часи кількість їх значно зменшується, а натомість дуже зростає кількість ріллі: останнє зростання можна почасти пояснити й розчищуванням зарослів та лісів, що провадиться в 1770-х роках у Васильківській вотчині.

Подивімося на кількість земель монастирської економії у ці часи.

Рік	Рілля	Сіножаті	Ліс
1758	400 дн.	880 коп.	—
1763	300 дн.	1580 коп.	—
1766	380 дн.	1860 коп.	1 участ.
1785	651 дн. ¹⁾	1130 коп.	—

Відомості, як бачимо, не зовсім докладні. Докладніші подає Рум'янцівський опис 1766 р., отож на їх ми тепер і спинимося.

Ріллі було 1766 року — як згадано — 380 днів, сіножатів на 1.860 коп., вигін у квадратову верству і лісу дільниця 7 верстов завдовжки і 6 завширшки. Проте, можна гадати, що окрім цього до цих монастирських дворів почасти тяжить ще якась рілля за містом; за це промовляє хоч-би кількість хліба, що його висівають ченці цих дворів:

Жита	110 чтв.	Коноплі	2 чтв. і 4 чтк.
Пшениці	10 чтв.	Проса	2 чтв. і 4 чтк.
Вівса	80 чтв.	Гороху	10 чтв.
Ячменю	26 чтв.	Гречки	70 чтв.
		Равом	311 чтв.

Як бачимо, беручи загальну норму Рум'янцівської ревізії, — 2 чтв. на один день, ми матимемо по-над 620 днів ріллі; а тимчасом, як показано, її є тільки 380. Але худоби, зокрема робочої, зазначено не так і багато: волів — 10, корів — 20, биків — 20, коней — 8, телиць — 6, телят — 17, свиней — 83, поросят — 40, овець — 42, баранів — 2, ягнят — 18, кіз — 14. Всього великої худ. — 58, з неї робочої — 38, молоді — 23, дрібної — 199; а разом усякої — 280.

Проте в різні часи кількість худоби змінюється. Іноді її кількість збільшують, іноді зменшують, а іноді у неврожайні роки за браком сіна переганяють на зиму зовсім з Василькова в інші місцевості, на хуторі, — напр., на зиму 1763-го року — у хутір Козин²⁾.

¹⁾ Тут згадано про 222 дні ріллі, що її недавно розчищено з зарослів.

²⁾ Лавр. Арх., вотч., спр. № 2598, „о перегонѣ з господарства Васильковского равного скота, за неимѣніемъ при томъ Васильковскомъ господарствѣ довольно корму, на зимовлю в хутор Козинъ“. 1763 р.

В різних роках монастирської худоби було стільки:

Назва худоби \ Рік	1758	1763 початок	1763 кінець	1766	1785
Великої	29	72	} 150	58	41
З них робочої	22	29		38	27
Молодої	12	71		23	15
Дрібної	37	291	362	199	247
Усякої	78	434	512	280	303

Як бачимо, отже, цифри коливаються. Залежало це як від перегону в деякі роки худоби до інших місцевостей, так, можливо, почасти й від зловживання управителів, що, як доносили піддані¹⁾, показують куди меншу кількість худоби, щоб непоказану худобу продати на свою користь.

Але все-ж-таки, у зв'язку з зменшенням сіножатей, монастирська худоба, як бачимо, певною мірою зменшується.

Проте брак робочої худоби значною мірою компенсувався тим, що поля монастирські обробляли звичайно піддані з своєю здебільшого худобою.

У руках монастиря скупчена також більшість промислових закладів і продукції м. Василькова. Його заклади, нечисленні здебільшого кількістю, впадають в око своїми, можна гадати, розмірами та продукцією. А саме, 1766 року, монастиреві належить тільки один млин на р. Стугні, але цей млин має 3 камені і 2 товчеї (одна круподерка і одно валило). Продукція цього млина невідома, але чималий прибуток з нього, — 50 чтв. хліба і 1 чтв. пшона річно, — дає підставу говорити про її чималі розміри²⁾. Окрім того в 6 млинів обивательських у Василькові, та ще й 1 на хуторі коло нього. Ця приблизна кількість — 1 монастирський та 6 обивательських млинів, — спостерегається як у раніші часи (роки 1758, 1763), так і в пізніші (1775 рік³⁾); тільки року 1778-го кількість їх зростає до 8 (монастирських 2, обивательських 6), але 1780 року знов спадає до 7.

Обивательські млини беруть за помол одну десяту частину; з неї й вони теж мусять давати $\frac{2}{3}$ на монастирський дворець, а третину лишати собі; такий великий відсоток мусять давати на монастир, не вважаючи на те, що будували й лагодили млини обивателі власними силами й коштами.

Прибутки ці чималі, для прикладу наведемо самий податок з млинів на монастир за скільки років⁴⁾ (див. табл. на стор. 53).

¹⁾ Лавр. Арх., вочч., спр. № 2493, „по доношенію Васильковского пограничного доктора“... 1762 р.

²⁾ За пропорцією, що здебільшого трапляється в Рум'янцівському описі, прибуток з млинарства дорівнює одній десятій продукції; очевидно продукція цього млина вносить понад 500 чтв. хліба річно.

³⁾ Можливо, що в ці роки не пороховано 1 млина на хуторі під Васильковом, про який згадано 1766 р.

⁴⁾ Лавр. Арх., вочч., спр. № 3313, „по доношенію Васильковского управителя ієромонаха Виталия о содержаніи Лаврских в вѣдомствѣ Васильковскомъ состоящих мельницъ“. 1771 р.

Роки	Жита			Пшениці			Гречки			Пшона			Разом		
	Чтв.	Чтк.	Гарн.	Чтв.	Чтк.	Гарн.	Чтв.	Чтк.	Гарн.	Чтв.	Чтк.	Гарн.	Чтв.	Чтк.	Гарн.
1761	27	5	5	3	6	3	9	2	5	—	—	—	40	6	5
1762	36	3	—	4	5	1	19	6	—	6	1	—	66	7	1
1763	44	3	—	1	5	—	14	4	1	3	2	—	63	6	1
1564	43	6	1	4	5	—	13	5	—	—	3	—	62	3	1
1765	38	3	—	3	—	—	5	2	—	2	5	—	49	2	—
1766	19	—	—	—	—	—	4	5	—	—	5	—	24	2	—
1767	21	7	—	1	—	—	7	2	—	2	—	—	32	1	—
1768	23	6	—	—	6	—	6	3	—	2	3	—	33	2	—
1769	13	7	—	1	7	—	9	1	—	—	2	—	25	1	—
1770	16	4	—	2	1	—	14	1	—	1	4	—	34	2	—
Разом . .	285	4	6	23	3	4	103	7	6	19	1	—	432	1	—

Як бачимо, прибуток чималий, — на 1 рік пересічно припадає 43,2 чтв. хліба. Проте, треба одзначити, що прибутки з млинарства де-далі загалом падають. Управитель Василькова пояснював цей факт тим, що людність зменшує перед ним кількість помолу, щоб давати як-найменше податку, і робить це що-року в усе більших розмірах, бачучи свою непокараність¹⁾.

Через це управитель рекомендував перевести власників млинів на постійний оклад. Лавра це й ухвалює, а саме 5 млинів мають платити 20 крб. на рік кожен, і один — 24 крб.²⁾.

Гуральня, що постачала васильківським шинкам горілку, знаходилася в першій половині XVIII ст. не в самому Василькові, а недалечко від нього, в с. Болдаївці³⁾. Але через те, що підданам доводилося возити туди хліб на гуральню і назад вино, що було для них заважко, управитель порушив 1763-го р. клопотання, щоб збудувати гуральню у самому Василькові, на тому місці, де колись стояла одна підданська гуральня⁴⁾. Лавра погодилася, і гуральню збудовано. Гуральня ця, як видно з Рум'янцівського опису, була аж на 7 казанів, з продукцією 2.400 відер річно. Продається це вино в манастирських шинках і дає 1766-го р. 1.500 крб. прибутку. Кількість манастирських шинків у різні роки неоднакова. Так 1744-го року їх є 5⁵⁾, Рум'янц. опис нараховує 4; далі знов кількість їх зростає; різні господарські описи Василькова їх рахують: 1755 р. — 7, а саме: 2 на базарі (один під назвою „трактирного“), за замком до р. Стугни 1, за р. Стугною в кінці

¹⁾ *ibid.*

²⁾ *ibid.*

³⁾ Лавр. арх., спр. № 2602, „о устроєнні в Васильковѣ за Стугною вновь винокурнѣ“. 1763 р.

⁴⁾ *ibid.*

⁵⁾ Лавр. арх., вогч., спр. № 1629, „о порученні Васильков. шафарства Васильковскому явтелю П. Радзівескому“. 1744 р.

греблі — 1, далі так званий „мостовий“ шинок, на проїзді від Київа так званий „уездний“, і один поблизу каплиці за 4 вер. від Василькова; окрім того цього року показано й трьох обивателів, що шинкують вино у своїх домах за десятю кварту. Далі 1778 р. шинків є тільки 6, але зате 1780 р. ми бачимо аж 8: 7 шинків у місті і один за 5 верстов від нього, очевидячки той, що стояв біля каплички. Що правда, 1795 р. їх показано тільки 4. Будував ці шинки городничий і монастирським коштом, хоч іноді й просто забирали чиясь відповідну хату або комору, заплативши гроші за неї¹⁾.

Хліб для гуральництва закуповують звичайно в Польщі (400 чтв. хліба річно)²⁾. Але траплялося, що хліб звідти привозити було неможливо, як от 1757 року, коли польські жовніри за наказом влади не пропускали хліба через кордон³⁾, або р. 1761-го⁴⁾, — через карантинні труднощі; тоді управитель або закуповував хліб в інших місцевостях, переважно за Дніпром (напр. у Броварах 1761 р.), бо, як доносив управитель, тут (біля Василькова) покупити нема де⁵⁾; або горілку видавав для Василькова лаврський шафар з інших гуралень (напр. 1757 р.) з умовою негайної заплати з суми Васильківського дворця. Хліб господарства Васильківського витратити на гуральництво заборонялося.

В дуже нечастих випадках купували горілку й у сторонніх осіб. Але ці купівлі підказувало переважно дипломатичне міркування, — зробити прислугу якійсь впливовій особі. Так, напр., 1776 року куплено 8 діжок „п'янной“ горілки й сім „полугарной“ у секретаря Малоросійської Колегії Михайла Луси (приставив її у Вишеньки Баршпільський сотник Максим Афендик, а звідти Лавра перевезла її до Василькова власним коштом)⁶⁾. Зроблено це було в надії на те, що це „одолженіє послужить къ лучшему поощренію его впредь оказывать по дѣламъ Лаврскимъ усердіе и всѣвозможныя услуги, кои и нынѣ кажутся быть не недѣйствуемыми“⁷⁾.

Прибуток з шинкування був дуже великий. Ми маємо, напр., звістку про прибуток з васильківських монастирських шинків 1774—5 р.⁸⁾. Продається в ці часи горілка по 90 коп. за 16-квартне відро, а з чарки по 6 коп.; усього було продано за 6 місяців 1774-го року (з III до VIII включно) 1.224 відра і 1/2 кварта горілки (в шинках 995 в. і 1/2 кв., „в рознь“ — 229 від.), на суму 1.155 крб. 81 коп.; за ті-ж самі 6 місяців 1775-го року продано всього горілки 792 відер і 13 1/2 кв. Але чи відра ці більші за перші, чи горілка дуже подорожчала, чи, нарешті, — що найправдоподібніше, — це була горілка кращої якості, але продано цю горілку по 2 з гаком карбованці за відро, — всього на суму

¹⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 2559, „о заплате Васильк. замков. ктитору за поставленню на базарѣ избу“. 1768 рік. ²⁾ Рум'яц. Опис 1766 р.

³⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 2156, „о отдачи шинков Васильковских шафарю питейних заводов“...

⁴⁾ *ibid.*, спр. № 2435, „о употребленіи имѣющагося при господарствѣ Васильковскомъ складного и клунного хлѣба в Васильков. винокур. заводѣ“.

⁵⁾ *ibid.*, спр. № 2436, „дѣла поточніе вѣдомства Васильковского“.

⁶⁾ Лавр, арх., вотч., спр. № 3872, „о привоѣзѣ в Васильковское вѣдомство малоросійской коллегіи секретаря Михайла Луси горѣлки“... 1776 р.

⁷⁾ *ibid.* Подібні послуги робилося зрідка й иншим впливовим особам.

⁸⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 3607, „о непорядочном правленіи хозяйства Васильковского“...

1.561 крб. 99 коп. Як бачимо, вищезгадана гуральня, що давала 1766 року 2.400 відер горілки річно, могла як-раз більш-менш задовольнити попит на горілку у Василькові. Але прибуток з шинкування 1774 р. (рахуючи за цілий рік) мало не вдвоє більший за прибуток 1766 р., а 1775 р. навіть більш як удвоє.

Згодом кількість вина, що його продають у Василькові, ще зростає, дарма що прибуток з шинкування трохи падає. Залежить це, можна гадати, від того, що горілка подешевшала: так коли 1774 р. відро простої горілки продавалося за 90 коп., 1775 р. — відро пінної, очевидно, горілки по-над 2 крб., то 1784 р. відро простої горілки коштує 75 коп., а пінної 1 крб. 50 к. ¹⁾).

Всього за першу третину 1784 р. продано 1.749 відер простої й пінної горілки, а так само 720 гарнців меду питного (7 коп. гарн.) та 7.650 гарн. пива (2 к. гарн.). Всього продано на 1.851 крб. 15 коп. Правда, наприкінці року продаж зменшується і цілий річний прибуток з шинкування дорівнює всього 2.893 крб. 5 коп. ²⁾). Цікаво одзначити, що серед проданих 1784 р. нпшпів згадано й волоське вино, якого продано всього на 230 крб. 10 коп. ³⁾); раніше-ж згадок про продаж закордонних вин не було.

Ще більше дає прибутків гуральництво й шинкування пізніш, коли Лавра віддає їх у Василькові в одкуп. Так перед самою секуляризацією монастирських маєтків, 1785 р., Лавра наміряється віддати (чи віддала на-решті — невідомо) в одкуп колезькому асесорові Дмитровичеві шинки Васильківські (а також Болдаївський і Кожухівський), а так само й гуральню, — на 4 роки за 5.000 крб. річно ⁴⁾). Йому дозволяється збудувати собі у Василькові двір, хати, льохи і т. ин., а в разі потреби й ще одну, нову гуральню ⁵⁾).

Треба сказати, що окрім тієї горілки, що йшла на продаж, невелика кількість її йшла весь час і на монастирський двір — на городничого з його слугами. Так за 6 місяців 1774 р. пішло 32 відра і 12 кварт (5 відер і 14 кв. пересічно місячно). Окрім того деколи уживали горілку й на те, щоб доляти у вишняк, що його робили у Василькові для Лаври. Так у липні 1774 р. надіслано до Лаври діжку вишняку, куди долято 6 відер горілки, а в липні 1775 р. — ужито на вишняк для Лаври аж 183 відра горілки; до того-ж з 15 відер перероблено міцнішої горілки, — так само для Лаври. Ці факти свідчать, що ченці, як городничий, так і в Лаврі, любили випити. Цікаво одзначити, що різні ревізори лаврські, як от соборний старець Феофілакт 1775 року, приїздячи до Василькова, найчастіше йшли передусім одвідати всі монастирські шинки, щоб подивитися, „какої доброти тамъ горѣлка продається“ ⁶⁾).

Прибутки з шинкування були отже чималі. Але, щоб діставати їх, Лаврі доводилося витримувати велику конкуренцію. Як ми вже згадували, грамоти

¹⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 4374, „третняя вѣдомости за 1784 г.“. Припустити, що відра цього року менші — важко, бо в монастирському господарстві Василькова рахунок іде, можна гадати, весь час на однаковій мірі. ²⁾ *ibid.* ³⁾ *ibid.*

⁴⁾ Лавр. арх., ф. „маловажныхъ дѣлъ“, спр. № 440, „о желательствѣ жительствовающимъ въ Кіево-Подоль коллежскимъ асесоромъ Алексѣемъ Дмитровичемъ взять на откупъ Лавр. Васильковскіе шинки“. 1785 р. ⁵⁾ *ibid.*

⁶⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 3607, „о непорядочномъ правленіи ховайства Васильковского“...

королів польських дозволяли людності Василькова шинкувати горілкою, але у XVIII ст. випадки, коли шинкують посполиті, трапляються дуже нечасто та й то монастир завзято з ними бореться.

Насамперед бореться Лавра за гуральництво. Вже 1737 р. людність скаржиться, що їй, усупереч давнім уставам, забороняють вільно „курити вино и в продаж пускати“¹⁾. 1743 р. людність скаржиться, — що управитель не дозволяє їм по-старому гнати горілку й варити пиво²⁾. Причини заборони з'ясовувала, Лавра так: платиться за гуральництво по 60 коп. від казана річно; а в цей час у Василькові у підданих є 18 казанів, у попів — 2; отже прибутку Лавра має 12 крб. річно. Шкода-ж монастирському гуральництву виходить далеко більша. Тому Лавра забороняє гуральництво (правда, з деякими винятками у 1744—8 рр.)³⁾ і відхиляє пізніші клопотання про це⁴⁾. Скаржаться також 1761 р. обивателі на те, що раніше на весілля вони мали право шинкувати горілку (давши за це монастиреві 1 дійницю вівса за кожне вишинкуване відро), а тепер їм це заборонили⁵⁾.

А втім броварювати в 1740—50-х р., очевидно, ще дозволяли. Проте в пізніші часи починається боротьба й з цим промислом⁶⁾; закінчується ця боротьба перемогою Лаври на початку 1760-х років.

Трохи більш волі що-до гуральництва мало духівництво. Йому дозволяли курити горілку, але так, щоб на кожного припадало не більш як один казан, найбільше для власного вжитку, а хоч лишки і пускати в продаж, але „не мелкою посудой“, а тільки куфами й з відома та за дозволом управителя⁷⁾. Мотивувалися ці дозволи тим, що приходи у священиків невеличкі, а людність бідна⁸⁾. Але очевидячки, священики намагаються збільшити кількість казанів (напр. до двох) і продавати горілку вроздріб, можливо дешевше за горілку монастирську, — як от у роках 1747⁹⁾, чи 1763¹⁰⁾. Це викликає на них нагірку з боку монастирської влади, що й примушує їх гнати горілку тільки на один казан і то виключно для власного вжитку¹¹⁾.

Поруч з цим провадять гуральництво й шинкування і деякі інші особи, переважно „разночинцы малороссійской и великороссійской породы“, що з ними боротися бував куди важче. Це, по-перше, дехто з місцевої світської влади

¹⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 1480, „о запрещеніи в мѣстечкѣ Васильков... шинковать“...

²⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 1634, „о запрещеніи Васильковскимъ обывателямъ винокурения“. 1743 р.

³⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 1690, „о дозволеніи от Лавры... винокурения“. 1744—48 р.

⁴⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 2593, „о доношеніи от Васильковск. жителіокъ... об дозволеніи имъ имѣть въ мѣстечкѣ Васильковѣ пивную продажу“. 1763 р.

⁵⁾ *ibid.* спр. № 2432, „о уволеніи... Васильковского вѣдомства подданныхъ отъ денежного и хлѣбн. оклада“. 1761 р.

⁶⁾ *ibid.* спр. № 2594 (вище цитов.).

⁷⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 655, „по доношенію Васильковского управителя іероманаха Максима, о запрѣденіи покровскому священнику Аевансію продажѣ горѣлки“. 1748 р.

⁸⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 1690, „о дозволеніи от Лавры въ вѣдомствѣ Васильк. священникамъ... винокурения продолжать“. 1744—8.

⁹⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 655, „по доношенію Васильков. управителя“...

¹⁰⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 2557, „о запрещеніи Васильковскимъ тремъ священникамъ... имѣть винокурения“. 1763 р.

¹¹⁾ *ibid.*

(доктор карантину), маркітанти військові та одставні салдати, а головне козача команда.

Боротьба з першими групами почалася досить рано. Вже 1733 року надходять скарги васильківських управителів на шинкування салдат; 1737—41 роками ці скарги все збільшуються. Салдати спиняються як у таборах, так і у обивателів міста, або й просто в шатрах на ринку, і продають горілку як посполитим, так і залозі та військові, що проходить ¹⁾).

Скарги Лаври викликають відповідні розпорядження російської влади; забороняє курити вино 1735 р. генерал-губернатор фон-Вейзбах; 1736 р. ген.-губ. Сукин, що знов поновлює цю заборону 1737 р., загрожуючи штрафом; 1738 р.—державної військової колегії президент фон-Мініх ²⁾). Але ці накази особливого значіння не мають. Салдати їх не виконують; коли управитель Василькова вдається до командира форпосту, то той переважно (як, напр., майор Беклемішев 1737 р.) ³⁾ відповідає, що заборона торкається тільки козаків. Доведений до розпуки управитель уживає тоді іноді рішучіших заходів, як от відбирає в салдатів та виливає наготовану на продаж горілку і т. и. ⁴⁾).

Але спинити цілком шинкування салдат ці заходи не можуть.

Уперту боротьбу за монопольне шинкування доводилося витримувати управителям Василькова й з місцевою загальною адміністрацією, — насамперед з докторами ⁵⁾). Доктори місцевого карантину весь час намагаються заснувати в своєму казенному дворі гуральню, де спочатку починають курити горілку на 1 тільки казан, — будім-то на виготовання „спиритуса и медикаментовъ“, і далі, збільшуючи кількість казанів та продукцію, починають отверто шинкувати нею. Так робить лікар Ломан 1752 р., лікар Нік — 1763, лікар Полетика 1764—1769 і т. и.

Був ще випадок, коли форпостна команда 1771 р. захопила силоміць найкращий монастирський шинок на базарі і віддала його в оренду рос. купцям (Карпову з Тули й Заозерському), за наказом од генерал-губернатора Воейкова для заснування харчевні („трактира“), де-б могли годуватися переїжджі штаб-офіцери та „генералітет“ ⁶⁾).

Але найбільшу шкоду в шинкуванні монастиреві робили козаки; власне не сами козаки, а козача старшина. Вона, ставлячи у Василькові своїх уповноважених, часто осавулів і отаманів городових, а то й сама, чи доручаючи козакам залоги, — коли такі були з сотень цих осіб, — вишинковує багато вина. Очевидячки, шинкування у Василькові дає великі прибутки, — мабуть через присутність військової залоги, а так само проїжджих купців. Через це багато представників старшини тяжить до Василькова ⁷⁾). Напр., ще 1733-го року

¹⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1480, „о запрещеніи въ мѣстечку Васильковѣ никому изъ живущихъ тамо разночинцевъ никакимъ напиткомъ шинковать“.

²⁾ ibid. ³⁾ ibid. ⁴⁾ ibid.

⁵⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 2557, „о запрещеніи Васильковскимъ тремъ священникамъ...“ 1763, „о устроеніи Васильковскимъ докторомъ Ивановъ Андрѣвичемъ Полѣтикою... винокурнѣ“... 1764 р.

⁶⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 3331, „о ассигнованіи на нужное время от г-дина гвардіи маіора Шипова... лаврскаго дворца“. 1771 р.

⁷⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1480, „о запрещеніи в м. Васильковѣ никому изъ живущихъ тамо разночинцевъ никакимъ напиткомъ шинковать“.

ми бачимо, що в місті шинкують вином 5 сотників (Піщанський — Кандиба, Переяславський — Щербина, Стародубівський — Данченко, Чернігівський — Булавка і Мглинський) та багато козаків; шинкують вони у 5 найманих хатах у Василькові і в 13 під містом. Далі бачимо, що 1737-го року шинкують знов три сотники з вищезгаданих (Кандиба, Булавка й сотн. Мглинський), а так само сотник Микола Тризна та Григорій Покотило (яких саме сотень — невідомо), осавул генеральний Йосип Рославець і козаки. Всі старшини шинкують в одному дворі, а ос. генеральний аж у 3. Потім 1741-го року начальник козачої команди бунчуковий товариш Прилуцького полку Михайло Стороженко не тільки сам шинкує горілкою, але й роздає її на шинкування козакам своєї команди. Далі 1742 р. шинкує вином у Василькові новий начальник козачої команди бунчуковий товариш Стародубського полку Іван Шкурупа. 1753-го року шинкує в Василькові сотник Кролевецький, мабуть начальник козачої команди, а так само ловить рибу в монастирському ставку. Нарешті 1754 року новий командир козачої команди сотник 3 полкової сотні Ніженського полку Григорій Лакневич, здебільшого не перебуваючи сам навіть у Василькові, шинкує вином через свою команду на чолі з осавулом Кошелем.

Провадячи боротьбу з цим козачим, чи правдивіше старшинським шинкуванням, Лавра найчастіше намагається припинити його скаргами до різних командних осіб. Так, напр., у справі з Лакневичем вона скаржитья й полковникові Ніженському Петрові Розумовському і вдається до генерального обозного Семена Кочубея й до Генеральної Канцелярії¹⁾.

Накази цих високих урядових осіб та установ, надто після кількох повторень, звичайно впливали на старшину. Але траплялися випадки, коли ці накази таки не впливали. В таких випадках, іноді, управитель Василькова намагався ліквідувати суперникове шинкування. Він наказував поконфіскувати або повиливати його вино, — коли це не була впливова особа; бо, в протинному разі, траплялося, що в таких конфіскатах управитель натрапляв на несподіваний рішучий опір. Найяскравіший факт такого опору — епізод з бунч. товаришем Стороженком 1741-го року, коли дійшло до справжньої бійки між управителем з підданими, з одного боку, і козачої команди, з другого. В результаті була ціла низка побитих і поранених з обох боків, причому було побито як управителя ченця Глікерія, так і Стороженка (йому розбито носа й перебито руку)²⁾.

Доводилося іноді боротися і з конкурентами випадковими, тимчасовими. Напр., у 1758—60 рр. під той час, як будували греблі на р. Хорватці, головний майстер, що його надіслала Лавра, поставив свій тимчасовий шинок (очевидячки шатро) і почав продавати горілку робітникам та обивателям³⁾.

Але з такими випадковими поодинокими конкурентами боротися на місці було куди легше, як за допомогою Лаври, так, навіть, і місцевими засобами.

Окрім шинків належали монастиреві броварня (звістки з 1758, 1766, 1785 рр.), солодовня і воскобійня (ті ж роки), а так само кузня (1758 р.).

¹⁾ *ibidem.* ²⁾ *ibidem.*

³⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 2196, „о новоутворенной в Васильковѣ гребль“. 1758 р.

Окрім того належить йому й цегельня. Збудовано її 1755 року, спеціально для будування нової церкви в ім'я Теодосія й Антонія Печерських¹⁾. Першого-ж року в ній виготовлено 140.000 цегли. Роблять цеглу й у 1760 році²⁾, по збудуванні церкви; згадано про цегельню й 1763 року³⁾. Спочатку працюють у ній приїжджі майстри з Київ⁴⁾, але згодом (1760 р.) ми бачимо вже серед мешканців васильківських „кирпичних заводів мастера“⁵⁾.

Що-до монастирського пасічництва, то розвинено воно було у Василькові мало, дарма що згодом кількість вуликів і зростає. А саме 1758 р. згадано про пасіку на 250 вуликів, а 1766 р. ми бачимо їх 5 на 570 вул.

Нарешті був у Василькові ще один промисловий заклад, що належав монастиреві і віддавався в оренду. Була це салітряна буда. Поставив її ще 1686 року Максим Риндар⁶⁾, а 1735-го року знов відновив на землях васильківських київський міщанин Гарасим Холявка, що за користування мав платити Лаврі орендну платню. Правда, можна думати, що ця буда проіснувала не довго; але 1760-го року знов був поставив салітряну буду заводчик Степан Кирияков⁷⁾.

Не кажучи тепер про монастирські прибутки з обивателів (податки), згадаймо ще тільки про те, що певний зиск мав у Василькові монастирський скарб ще й з лихварства. Він часто давав гроші у позику мешканцям міста; оскільки-ж ті часто не могли їх сплатити своєчасно, то монастир забирав у них за цей борг майно. Так, напр., було 1724-го року з обивательскою васильківською Максимовичкою, що, позичивши в монастирі 30 крб. під заклад коштовних перлів, не могла їх викупити і мусіла віддати монастиреві належну їй греблю⁸⁾.

Загалом беручи, ми бачимо, що господарство Василькова мало переважно промисловий характер і було скеровано не на задоволення лиш власних потреб монастирської братії, а головне для певного зиску, певного прибутку. Що-до характеристики самої промисловости Василькова, мусимо визнати, що головною рисою її було перероблення сільсько-господарських продуктів і торгівля ними.

Окрім вищезгаданих (ст. 47) „казених“ дворів ми бачимо у Василькові двори тільки Київсько-Печерської Лаври. Правда, в них живуть не виключно піддані Лаври; так у 5-ох дворах живе місцеве духовництво: чотири священники і один дякієн (церковно-служителі: ктитори, паламарі і т. и. сюди не ввійдять; їх призначається з підданих, звільнюваних за це від панщини, инші-ж повинності вони одбувають⁹⁾).

¹⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 1946, „о строеніи новой соборной в Васильковѣ церкви“.

²⁾ *ibid.*, спр. № 2335, „о устроенных от инженерной команды при м. Васильковѣ... кирпичном заводѣ“... 1760 р.

³⁾ *ibid.*, спр. № 2555 (вже цитована). ⁴⁾ *ibid.*, спр. № 1946 (вже цитована).

⁵⁾ Архивъ Ю.-З. Р., ч. III, т. III, № CCCXXXV, с. 709.

⁶⁾ Архивъ Ю.-З. Р., ч. VII, т. I, № LXXVIII, с. 513.

⁷⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 1460, „о дозволеніи жителю Киевскому Герасиму Холявцѣ избрать около Василькова угодную землю“ 1735 р. В справі є план міста Василькова 1760-го р.

⁸⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 1343, „о уступкѣ в Лавру данной от Антоновой Максимовичовой греблю в Васильковѣ на рѣцѣ Здравовцѣ состоящую“... 1724—93 р.

⁹⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 2608, „о отбываніи Васильковскимъ тремъ ктиторамъ консентенскихъ дач“... 1763 р.

У цих дворах 19 хат і 22 господарчі будівлі, на 1 дв. пересічно припадає 3,9 хати і 4,4 госп. будівлі. Живуть у цих дворах окрім самого духівництва, — про якого відомостей, як звичайно в Рум'янцівській Ревізії, немає, — ще й їх родичі і робітники, всього 19 душ (10 чоловіків і 9 жінок). Земельні вжитки й худоби мають три священники й дякін; вони мають: ріллі — 99 днів (30, 24, 24, 21 день), сіножаті на 120 коп. (40, 30, 30 і 20), лісу 2 дільниці (3 і 1¹/₂ верстви довкола). З худоби їм належало: волів — 27, корів — 11, биків — 6, коней — 11, телиць — 15, телят — 7, свиней — 52, овець — 8. Або великої — 55 голів (робочої 44), молоді — 22, дрібної — 50 (на 1 двір пересічно — великої 11, робочої 8,8, молоді 4,4, дрібної 11,8). Як бачимо, духівництву належало чимало худоби, зокрема робочої, тимчасом як землі у них показано небагато; очевидно у них могла бути ще земля під Васильковом, або вони орендували землю від підданих.

Земельні наділи дає духівництву Лавра. Ці наділи бували не однакові: розмір їх залежав чималою мірою від уміння випрохати від Лаври. Проте ці наділи не лишалися однаковими; іноді кількість землі у священників перевірялося і в разі потреби відбиралося¹⁾. Бували в таких випадках деколи й зловживання з боку управителів. Траплялося також, що після того, як попередній священник виходив вже за штат, земля лишалася за ним і новим священникам доводилося випрохувати наділу й собі²⁾. Продавати-ж свої хати духівництво (як і піддані) без дозволу Лаври права не мали³⁾.

З промислових закладів духівництву належить — 3 гуральні на 6 казанів (кожна на 2 к.), що в них гонять 776 відер (220, 256, 300 від.). Цим вином двое з них і шинкують: один на ринку⁴⁾ (очевидячки, в коморі), а один у своєму домі. Належить їм також і 3 пасіки на 135 вул. (30, 80, 25 в.).

Окрім духівництва в одному, правдоподібно, монастирському посполитому дворі живе син військового товариша Чернігівського полку Василь Асакукин, глухівчанин, з родиною. Служить він у Васильківській митниці; жадного майна (окрім двох коней) він не має.

III.

Перейдімо тепер до посполитої людности Василькова. Спинімося спочатку звагалі на тому, як його залюднено та які зміни сталися в його людності протягом XVIII століття.

Але, щоб виразніше уявити собі правдивість і докладність наших відомостей, за якими ми збудували нижчеподану таблицю, скажемо скількись слів про їх джерело.

За головне джерело стали нам описи м. Василькова, що їх складали мало не що-разу, замінюючи одного управителя Василькова на іншого. Описи

¹⁾ Лавр. Арх., воть., № 3010, „об отводѣ Васильковской препод. Антонія и Θεодосія церкви священнику... сенокосу“... 1767 р. ²⁾ *ibid.*

³⁾ *ibid.*, спр. № 3315, „по рапорту Васильков. управителя неромонаха Виталія“... 1771 р.

⁴⁾ Має прибутку 50 рублів річно.

ці складено загалом досить дбайливо й докладно (але за скороченими зраками), хоч подекуди є сумнів, чи обраховано усіх обивателів, чи ні (напр., чи пораховано мешканців хуторів Васильківських, а в них є до десятка дворів). Проте у випадках можливих прогалин ми намагаємося їх, оскільки можливо, докладно розглянувши опис, заповнити на підставі інших даних; хоч усе-таки іноді коливання цифр доводять, що не всі групи людности Василькова завсіди потрапляли до описів¹⁾.

Цінні відомості дають і так звані „сповідні списки“. В них подається кількість дворів і людности, а іноді, навіть зазначається, чи живуть у них, цехові, то-що. Такі сповідні списки ми маємо з 1740-го по 1767 рік. Проте, можна з певністю сказати, що ці списки не завсіди повні, тому ми ними користуємося обережно, беручи їх для тих тільки років, для яких інших відомостей у них немає.

Окрім цих двох важливих джерел для виявлення колонізаційних стосунків у Василькові протягом XVIII ст., ми користуємося ще такими матеріалами: Генеральним слідством для маєтностей Київського полку, списком посполитої людности Київської сотні 1756 р. для обрахунку збору консистенції у 1757 р.²⁾, ревізькими сказками 1763-го року, Рум'янцівським описом м. Василькова 1766 р. та поодинокими принагідними звітками з різноманітних матеріалів переважно Лаврського Архіву.

Хронологічно перші відомості для Василькова, власне лиш згадку про кількість дворів, маємо ми для 1720-х років. А саме, згадано 1738 р., що „в городѣ Васильковѣ около сѣмисотъ дворовъ прежде имѣлось, а нынѣ едва сотня“³⁾. Оскільки нам відома кількість дворів у 1730 році⁴⁾, а саме — 435 дворів, то доводиться припустити, що 700 дворів було десь раніше, мабуть у початку 1720-х років. Далі ми маємо згадку про кількість дворів р. 1734—397 дворів⁵⁾.

Далі відомості дають сповідні списки⁶⁾, потім ті деякі, хоч і примітивні, описи, що про них згадували ми раніш, а саме 1755 і 1756 р.⁷⁾, далі списки Київської полкової канцелярії усіх дворів Київської сотні⁸⁾, господарчі описи Василькова підчас змін управителів за р. 1758⁹⁾ і 1763¹⁰⁾, ревізькі сказки

¹⁾ Іноді це й виявляється, наприклад: не пораховано дворів духівництва, монастирських і т. и.

²⁾ Оpubліковано його в нашій статті під заголовком „Київська сотня Київського полку“. Істор.-Географ. Збірник У. А. Н., т. II.

³⁾ Лавр. Арх., воч., спр. № 1480, „о заперещені въ мѣстечку Васильковѣ никому на живущих тамо разночинцевъ никакимъ напиткомъ шинковать“.

⁴⁾ Генеральн. слѣдст. о маєтн. Киев. полку, с. 33.

⁵⁾ Лавр. Арх., воч., спр. № 1450, „о опредѣленіи пѣхотному Суждальскому полку винтеръ квартироу стоять в мѣстечкѣ Васильковѣ“. 1734 р.

⁶⁾ Лавр. Арх., від. „б. Лаврскихъ владѣній“, №№ 19—82.

⁷⁾ Лавр. Арх., спр. № 2015, „о увольненіи Васильковскихъ, Болдаевскихъ, Кожуховскихъ и Багринскихъ обывателей от панщины“. 1755—1760 р.

⁸⁾ Лавр. Арх., воч., № 2176, „по письменному полковой Киевской канцелярии сообщенію“.

⁹⁾ *ibid.*, спр. № 2207, „о порученіи Болдаевки Васильковскому управителю“...

¹⁰⁾ *ibid.*, спр. № 2555, „о перемѣнѣ іером. Аванія з Васильков. управит.“...

1763 р. ¹⁾), Рум'янцівський опис 1766 р. ²⁾), господарчі описи 1755 ³⁾), 1778 ⁴⁾ і 1780 р. ⁵⁾), і нарешті, Камеральний опис Василькова 1795 р. ⁶⁾).

Роки описів	Двори ма- настирські	Двори ду- хівництва	Двори під- даних і під- сусідків	Двори різ- ноч. (уряд- ос.)	Р а з о м
1720-і роки	—	—	—	—	700
1730-й рік	—	—	—	—	435
1734	—	—	—	—	397
1738	—	—	—	—	100
1740	—	7	152	—	159
1745	—	11 ⁷⁾	207	—	218
1750	—	—	—	—	257
1755	—	—	—	—	235
1756	—	—	—	—	240
1757	—	—	—	—	252
1758	2	—	236	—	238
1763	4	—	265	—	269
1766	6	5	293	7	311
1775	3	—	240	1	244
1778	4	—	247	—	251
1780	—	5	272	8	285
1795	1	3	217	29	250

¹⁾ *ibid.*, фонд „Лавр владѣній“, спр. № 118. Ревізькі скавки.

²⁾ Рум'янц. опис Василькова переховується, як загадано, в Бібл. I-го Відділу В. У. А. Н. ім. Антоновича. Треба сказати, що переведено його взагалі добре, уважно й докладно, хоч переводили його самі російські офіцери. Про це свідчив і управитель Васильківський, що писав у січні 1768 р.: „которая Генеральная Опись в вѣдомствѣ Васильковскомъ какъ сочинялась, то самими офицерами описывано и тѣхъ описаній отнюдь нікому не било от них показываемо; а сочиняли опись порядкомъ таковымъ, что не только сколько в дворѣ хатъ, порознь и под единою кровлею состоящих, и как огорожен дворъ; но во всякомъ дворѣ и найпослѣднійше хлѣвцы и хижки все до найменшого описывано“ (Лавр. арх., вочч., спр. № 3117, „по рапорту Васильковск. управителя іером. Виталія о продажи Васильк. подданнымъ... двора“. Порівн. нашу статтю про Баришпіль у II т. Істор.-Географ. Збірн.).

³⁾ Лавр. Арх., вочч., спр. № 3607, „о непорядочномъ правленіи хозяйства Васильковского тамошн. прикащикомъ“...

⁴⁾ *ibid.*, спр. № 3903, „о перемѣнѣ Васильк. добр наблюдателя іером. Паисія“...

⁵⁾ *ibid.*, спр. № 4025, „по премемеріи полков. Кіевск. канцеляріи“...

⁶⁾ Андрієвскій, Історич. матер., в. X, с. 195—6.

⁷⁾ Тут, як, можливо, і в попередніх реєстрах пораховано разом в духівництвом і татарів та церковних старост. В інших же реєстрах їх зараховано до посполитих. Додаємо, що иноді подано загальні цифри, не зазначаючи про групи людности (переважно до 1757 р.). Цілком можливо, що там пораховано лиш посполитих.

Як бачимо, загалом намічається в цілому (бо певні невеликі прогалини по окремих роках дуже змінити справи не можуть) такий рух. Кількість дворів у Василькові надзвичайно сильно зростає протягом 1690—1720-х років і досягає великої цифри — 700 дворів. Далі ця кількість починає спадати, особливо протягом 1730-х р., можливо 1740-х років. Далі, мабуть у другій половині 1740-х років і головне в 1750-х, кількість їх починає зростати і досягає тепер свого найвищого розквіту в 1760-х роках (не вважаючи на пожежу у 1763 р.)¹⁾, після яких, коливаючись, знов починає поволі спадати. Постараймося в'ясувати причини цього.

Головне збезлюднення Василькова припадає на 1730-і роки. І на ці часи припадає як-раз погіршення економічних умов життя людности. На ці часи припадає велике збільшення проїжджих урядовців та колосальне збільшення їх вимог. Про це свідчать низки скарг Лаври, на різні „несносныя обиды и разоренія“; на те, що подорожні, не показуючи навіть пашпортів, забирають усе, що забажають, беруть підводи без прогонів, забирають сіно, овес і харчі безплатно, б'ють і тероризують людність²⁾. Через це руйнується господарство, васильківських обивателів, вони кидають свої господарства й тікають. До того на другу половину 1730-х років припадає час укріплення Василькова; усю роботу провадять силами його обивателів і їх підводами. Людність терпить величезні утиски й тяготи. Так 1737-го року, коли людність Василькова ледві чи могла виносити більш якихось 150 дворів, бралось що-дня на роботи 50 чоловіка піших, 40 підвід з кіньми й 25 возів (під козацькі коні). Щоб закінчити-ж укріплення, протягом пізніших років наказано з обивателів брати робітників скільки потрібно. До того обивателям доводиться виконувати повинності й на монастир, що хоч і зробив деякі полегкості людності, але все-ж від повинності їх не звільнив.

Насамперед постраждала людність, що жила за валами. Почали її, як згадано, переселяти у саме місто, залишаючи їх майно, хати і т. и. за валами, руйнуючи цілком їх господарство. Кінець-кінцем ця людність, не знісши „несносных трудностей... за границу Полскую всѣ воровскимъ образомъ переходили“³⁾. Але й инша людність почала хвилюватися: поля їх лишалися за валами, худобу випускати за вал їм забороняється⁴⁾ і т. и. Наслідком цього починається голод. Голодуючи, людність або тікає, або починає відмовлятися виконувати повинності і т. и.; як доносив Васильківський управитель, „все люде ослушніе и уже як в отчаіаніе пошли, что ни себѣ, ни монастыреви ни государу весьма не хотятъ робить“⁵⁾. Але, звичайно, робити все-ж доводилося, і людність, одчайвшись, починає масами тікати, переважно до Польщі. Монастир намагається спинити цю втечу, сам зменшує різні повин-

¹⁾ Пожежа ця почалася у монастирському дворі, де жив доглядач митниці Молчанов. Згоріло тоді 3 хати у 3-х дворах, та 6 комор на ринку з крамом. Лавр. арх., вотч., спр. № 2507, „о бывшемъ 1763 г. в м. Васильковѣ пожарѣ“...

²⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1463, „о устроєніи при мѣстечкѣ Васильковѣ... ретрашмента...“.

³⁾ *ibid.*

⁴⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1729, „о побитом стоящими в Васильковѣ солдатами за ретрашментами подданныхъ скотѣ и свиньях“... 1737—40 р.

⁵⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1463, „о устроєніи при м. Васильковѣ... ретрашмента“.

ності й прохає звільнити людиність і від різних державних, бо й так людиність лишилося небагато, бо „многіє нестерпівъ впусти оставя жияя своя в разне посподили“¹⁾). Рівночасно ловлять утікачів на форпостах і силоміць повертають їх назад²⁾). А втікало їх справді дуже багато. Самого 1738-го року, очевидно, втекло 122 господарі з своєю худобою (забрали 464 воли, 273 корів, 74 коня і 84 вівці)³⁾). На 1740-ий рік було всього обраховано втікачів в Василькова до Польщі за роки з 1715 по 1740-ий — 491 господар⁴⁾). Безперечно, це була для Василькова колосальна втрата і хоч її почасті надолужував прихід нових колоністів, як з Лівобережжя, так і з Правобережжя, але все-ж цілковито поповнитися вона не змогла.

Вплинув почасті на збезлюднення Василькова, можливо, й певний новий згін на Лівобережжя у 1730-х р. за часів Турецької війни. А саме, у травні 1736 року влада наказує всім мешканцям Правобережжя перейти „в глуть Малой Росії, ради опасенія и разоренія і (что Боже сохрани) от неприятелского нападенія с турской стороны“⁵⁾). Між цими мешканцями вказано й васильківців; про це повідомляв Лавру уповноважений у цій справі, сотник полковий Козелецький Олексій Підвисоцький 29 травня 1736 р.⁶⁾). Правда, очевидно, цього згону в Київській сотні не було. Але вже самий наказ і певна діяльність у цьому напрямку військових уповноважених мусіли, безперечно, викликати серед людинності певну паніку і втечі чи на Лівобережжя чи — це швидше, — як-раз на Правобережжя, в Польську область. Але заходи Лаври у 1740-х роках все-ж-таки спинили втечу. Потроху становище Васильківської людинності кращає (цьому значною мірою сприяло й запровадження чиншу замість панщини в 1750-х р.)⁷⁾, розцвітають промисли й торгівля, впорядковується потроху внутрішнє життя, зростає добробут мешканців. У зв'язку з цим з'являються нові колоністи з Гетьманщини і з Польської області. Починають навіть повертатися й деякі старі втікачі. Кількість виходнів з Василькова до Польської області тепер не тільки не зростає, а навпаки зменшується. Так на початку 1750-х років всього втікачів до Польщі з 1715 року рахується вже не 491 господар, а тільки 468 родин⁸⁾).

Найбільшу кількість дворів тепер має Васильків у 1760-х р. (1766 р., як згадано, 293 д. підданих, та й ще у сусідніх хуторах — 11 дв.)⁹⁾). Далі знов вона починає зменшуватися.

Причина цього зменшення, гадаємо, полягала в тому, що на початку 1770-х років у місті відбулася епідемія якоїсь пошесної хвороби („зараза“, як коротко зазначають джерела)¹⁰⁾). Через це частина людинності втікала, певна кількість люду вимерла, — і в результаті кількість дворів трохи зменшилася.

¹⁾ ibid. ²⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 1447, „о бѣжавшихъ людѣхъ в Василькова и другихъ пограничныхъ вотчинъ Лавры Печерской за границу“. 1734—1755 р.

³⁾ ibid. ⁴⁾ ibid. ⁵⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 1278, „зъ записами именными о ваятихъ татарами“... ⁶⁾ ibid.

⁷⁾ Лавр. арх., воч., № 2015, „о уволеніи Васильковскихъ обывателей“...

⁸⁾ Лавр. арх., воч., № 1447, „о бѣжавшихъ людѣхъ“...

⁹⁾ Див. Рум'янцівський Опис Київської сотні, хуторі під Васильковим за Стугною.

¹⁰⁾ Лавр. арх., воч., спр. 3338, „о высмаки въ м. Васильковъ подводу для подѣму обоа тайного совѣтника Обрѣзкова“. 1774 р.

Наприкінці 1770-х років місто знов починає хоч і поволі зростати, а особливо це помітно вже у 1780-х р. Отже загалом ми бачимо у Василькові таке: наприкінці XVII і початку XVIII ст. місто починає дуже зростати і досягає кульмінаційного пункту свого розвитку десь у 1720-х роках. Далі воно знов починає занепадати. Нове відживлення помічається у 1750—60 р., після нього місто знов занепадає і не може вже оправитися до кінця століття. Той факт, що місту не пощастило знов цілком оправитись в 1780—90 роках, можна проте тлумачити підупадом його значіння, як прикордонного митного міста, що поволі зменшується в другій половині XVIII ст. й зникає цілком в 1790-х роках, після приєднання Правобережжя до Росії.

Наостанку, мусимо ще підкреслити на підставі поданого матеріялу величезну мобільність пограничної людности XVIII ст. й швидке зростання та занепад прикордонних міст.

Говорячи про кількість дворів у Василькові, ми не виділяли з загальної кількості дворів посполитих невеликої групи іншої людности, що безперечно заслуговує на певну увагу. А саме, за описом 1755 року, між дворами посполитих згадано й 10 дворів „бояр Васильковских“, що „состоятъ на службѣ и податъ государеву отбывають“.

Підписав реєстр чиншу 1757 р. на першому місці „отаман боярський“ Андрій Дерев'янський, а далі вже війт Васильківський. Згадують про цю групу й інші документи. Очевидно, бояри ці являються певним пережитком колишніх бояр путних, щось середнє між посполитими й шляхтою, і виконують різні доручення замку Васильківського монастирського.

Напочатку ці доручення мають переважно характер розвідної служби. Так 1713-го року управитель Васильківський посилає розвідати про татар та їх заміри, „васильковских боjar за границу на провѣрку, а именно Юска Чепурду с товарищемъ Данилом в повѣты Лисянскій и Богуславскій, а Івана Калачника с Миронем въ Уманскій повѣтъ“¹⁾. Але в пізніші часи становище бояр трохи міняється. Мирні часи не дають боярам можливости далі провадити розвідну службу і головне їх зайняття стає тепер виконання різних доручень управителя в межах Василькова та піддержання звязку з Лаврою. Їх посилають з дорученнями війт до городничого, і навпаки; посилають у разі потреби конфіскувати щось, як, напр., 1724 р. у салдата Васильк. форпоста крадену олію²⁾; за їх допомогою городничий переселяє силоміць людність, як було 1737 р., — в місто за вали³⁾ і т. н. В разі суперечок з сусідніми селами бояри виступають разом з війтом і городничим на оборону Васильківської людности. Так 1746 р., коля піддані Софійського монастиря з с. Боярки почали косити сіно Васильківських обивателів, війт Васильківський з кількома боярами виступив проти них і силоміць відбив їхню худобу в рахунок певної компенсації⁴⁾.

¹⁾ Лавр. Арх., вотч., № 1228, „з записами именными“.

²⁾ Лавр. Арх., вотч., № 1393, „о взятой в драгуна въ васильковскій замокъ подъ при-
смотръ двухъ бочокъ оліи“. 1729 р.

³⁾ Лавр. Арх., вотч., спр., № 1463, „о устроєніи при мѣстечки Василькове“...

⁴⁾ Лавр. Арх., вотч., спр. № 1737, „о заграбленіи Васильковскими боярами в Боярского войта... пары волов“. 1746 р. Про бояр путніх див. мою статтю в Студіях з Історії України, К. 1928 р., т. II.

Нарешті, додаємо, хоч подекуди в монастирських маетках ці бояри вступають як спадковцями колишніх бояр путних, чи панцерних, — часів до Хмельниччини¹⁾, але у Василькові бояри походять з селян, підданих, і боярство в швидше служба, аніж верства.

Перейдімо тепер до дальшого огляду міста. Забудування двору у Василькові 1766-го року — невелике. Всього є 428 хат і 720 господарчих будівель; на 1 двір (чи бездвірну хату) пересічно припадає 1,39 хати й 2,37 господ. будівлі.

Р і к	Кільк. поспол. дворів і бездв. хат	Кільк. хат у них	На 1 дв. пересічно припадає хат
1755	235	298	1,23
1758	236	277	1,18
1763 поч.	265	330	1,25
1763 кінець	274	328	1,20
1766	293	408	1,39
1775	240	313	1,31
1778	247	339	1,37

Як бачимо, загалом кількість хат зростає відповідно до кількості дворів. Але з 1766 р., хоч кількість дворів падає, все-ж кількість хат лишається мало не та-ж сама²⁾.

Перейдімо тепер до кількості господарств підданських у Василькові. Про це ми маємо відомості що-до років 1755, 1766, 1775 і 1778-го. А саме, в першому разі їх було 268, або на 1 двір пересічно припадало 1,1 госп., в другому — 350, а з хуторами (які ми прилучаємо тепер до огляду, їх є — 6, або 11 дворів) — 364, — на 1 двір пересічно теж 1,1 госп.; 1775-го року — 266 госп., — на 1 дв. знов 1,1 госп., і 1778-го року — 267 госп. — знов та-ж сама пропорція до двору, — що тримається весь, як бачимо, час однакова.

Беручи тепер дані 1766-го року (надалі нам доведеться взагалі переважно триматися опису цього року, лиш деколи рівняючи з даними інших, за браком у них відповідних відомостей), ми бачимо, що значна частина усіх 364 господарів³⁾ (рахуючи з хуторами) — зайшла; а саме таких є 159, або 43,7% усіх; місцевих-же 205 (56,3%), але очевидно, що й більшість цих місцевих чи оселилася сами тут років 20—30 тому, чи їх батьки.

¹⁾ Напр. у маетку тієї-ж Лаври в м. Омбінші; див. спр. № 1164, з фонду монастирських справ, К. Ц. Арх. давн. актів, і мою статтю в час. „Україна“ 1928 р., кн. VI.

²⁾ Треба завважити, що хати будувалося, як з монастирського лісу, так і з того, що купили піддані. В першому разі піддані зовсім не мали права розпоряджатися своїми хатами, в другому все-ж деякі права на них мали, але обмежені, так, хоч продавати чи купувати їх вони й могли, але виключно за дозволом Лаври. Порівн. в справ. Лавр. Архіву, воч. ф., № 3315, „по рапорту Васильк. управителя ієромонаха Виталія о дозволенні купити таможні об'їзичку... дворь“. 1771 р., і № 3117, „по рапорту Васильк. управ. ієром. Виталія о продажі Васильк. подданимь двора“ 1768 р., № 4419, „о позволенні б. Васильков. писарю... продати свойственный его жилой дворь“. 1784 р.

³⁾ Сюди входять 5 господарів підсусідків; оскільки всі вони з посполитих, ми не вважалимо за потрібне виділяти окремо, до того таку невеличку, групу.

Походили ці 159 господарів з таких місцевостей:

З Польської області — 54 госп., або 33,8 ⁰ / ₀ .	З Гадяцького полку — 1
З Київського полку — 43	З Чернігівськ. „ — 2
(з них з самого Києва — 15)	З Задніпря „ — 1
З Ніженського полку — 28	З Сумського „ — 1
З Прилуцького „ — 14	З Волошин „ — 1
З Переяславськ. „ — 6	З Австрії (Цісарської
З Лубенського „ — 3	землі) — 1
З Полтавського „ — 2	З Ароватки (?) — 1
З Миргородськ. „ — 1	

Як бачимо, більшість зайшлих господарів походили з Гетьманщини. З Північного бережжя походить лиш третина усіх зайшлих господарів. Трапляються зайшли з досить далеких країв, як от з Галичини (з Коломиї), або навіть Австрії та Валахії.

Цікаво одзначити, що чимала частина зайшлої людности прийшла не з сіл, а з міст. Так 15 господарів прийшли з Києва, з Ніженя — 6, з інших містечок Київського полку (Кобижчі, Носівки й ин.) — 7, з міст Прилуцького полку — 5 і т. и. Всього прийшло з міст 44 господарі, або 27,6⁰/₀ усіх прийшлих. Треба сказати, що кількість міських колоністів мала бути ще більша, бо що-до виходнів з Польської області відомості про те, звідки саме вони виходять, ми маємо лиш про половину всіх господарів.

Взагалі-ж найбільше виходнів з Гетьманщини дали такі міста та села: Київ, Ніжень, Носівка, Кобижча та інші, себ-то Київська та теп. Ніженська округи (кол. Борзенський пов. переважно). З південних полків колонізація невеличка.

На перехід вказують і деякі прізвища Васильківських мешканців: Турчин (1 госп.), Литвин (1 госп., — „з поляков“), Литвиненко (1 госп.), Волошин (1 госп.)¹⁾; Звонковська, — очевидно з с. Звонкової тієї-ж сотні, Васильковець, Васильківська, — правдоподібно давні мешканці цього міста. Треба сказати, що немісцеві прізвища зберігаються у Василькові і пізніше. Напр., в описі м. Василькова 1775 року ми бачимо мешканців з такими прізвищами: Турчин — 2 господарі, Литовченко — 1, Волошин — 1, Гужовський (можливо недавно переселився з с. Гужовки Прилуцького полку, з якого і 1766 р. ми бачимо пересельців) — 1 господар.

Мало не всі господарі з посполитих; з інших верстов в тільки 6 господарів, що перейшли до цієї верстви з козаків (1740, 1750, 1757, 1760 років; про двох не зазначено).

Всі господарства васильківських підданих нараховували в собі 503 родини. На 1 двір пересічно припадало 1,7 родини, на 1 господарство — 1,4.

Ми маємо деякі відомості і про кількість родин у різні роки (Див. табл. на стор. 68).

Як бачимо, з зростанням кількості дворів весь час зростає ще швидше й кількість родин у них. Правда, це дані тільки до 1766 року включно (Рум'янцівський опис); пізніше подібних відомостей ми в описах не знаходимо.

¹⁾ Але показано його вже як місцевого. Справжнього-ж волоха, про якого згадували ми вище, звуть Василь Великий.

Р і к	Кільк. дворів посп.	Кількість родин	На 1 дв. пересіч. припад. род.
1755	235	300	1,2
1758	236	277	1,2
1763	265	338	1,3
1766	293 (або з хут.) 304	503 (або з хут.) 520	1,7

Людности підданської у Василькові (разом з робітниками, про яких ми скажемо кілька слів згодом) було 1766 р. 2463 душі. А саме:

Чоловіків робочого віку	— 679	— 53%
„ неробочого „	— 602	— 47%
Разом .	1281	— 100%
Жінок робочого віку	— 638	— 56%
„ неробочого „	— 544	— 44%
Разом .	1182	— 100%

Чоловіків — 52%, жінок 48% усієї людности.

Людність, як бачимо, не дуже численна. Хоч, коли зарахувати сюди ще духівництво, — про яке докладних відомостей ми не маємо, а так само місцеву адміністрацію та службовців з їх родинами та залогу з форпостом, то кількість людности буде значно мабуть перевищувати 2¹/₂ тисячі: — цифра більша навіть ніж у деяких більших і впливовіших містах, як напр., полкове місто — Козелець¹⁾. У Козельці Рум. Опис зазначає всього 2283 душі²⁾, в Острі — 2007 д.³⁾, у Воронкові — 2723⁴⁾, у Баршполі — 4490⁵⁾, у Кобижчі — 6357⁶⁾.

Таким робом людність Василькова своєю кількістю у 1766 р. не поступалася багатьом, ще впливовішим і значнішим містам Київського полку.

Порівняймо тепер кількість людности Василькова (без духівництва) у 1766-му році з кількістю її у інших роках (Див. табл. на стор. 69).

Коли ми подивимося на кількість чоловіків, про яких відомостей є більше ніж про жінок, то ми побачимо цікаве явище. Кількість їх дуже зменшується у 1780-му році, щоб знов раптом сильно зрости 1782-го року. Очевидно, в цих цифрах помилка, бо якихось ясних причин для такого раптового зменшення їх кількості у 1780-у році — немає. Але, що найцікавіше, всупереч зменшенню кількості дворів, кількість людности безперервно, хоч і поволі, зростає. Пояснити це можна, на нашу думку, тим, що Васильків поволі з села, яким власне по суті була більшість тогочасних містечок, перетворюється

¹⁾ 1766-го року залоги було коло сотні людей.

²⁾ Пустовійт, М. Козелець у 1760-х роках. Записки Істор.-Філол. В. У. А. Н., т. VI, с. 114.

³⁾ Ткаченко, М. Остер у XVII—XVIII вв., там-же, с. 189.

⁴⁾ Федоренко, Воронковская сотня Переяславского полка по Румянц. описи.

⁵⁾ С. Шамрай, М. Баршполь у XVIII ст. Істор.-Геогр. Зб., т. II.

⁶⁾ С. Шамрай, М. Кобижча у XVIII ст. (рефер. в Іст.-Геогр. Ком. 1927 р.).

Рік опису	Чоловіків	Жінок	Р а з о м
1740	432	404	836
1750	—	—	1.073
1755	1.021	991	2.012
1760 ¹⁾	1.073	1.155	2.328
1763	1.214	—	—
1766	1.281	1.182	2.463
1780 ²⁾	1.094	1.136	2.230
1782 (початок) ³⁾	1.564	—	—
1782 (кінець) ⁴⁾	1.613	1.576	3.189
1785 ⁵⁾	1.605	1.608	3.213
1795	1.571	—	—

у справжнє місто. Оскільки кількість хат зменшується, так само як і кількість дворів, то очевидно ці хати стають далеко більшими, можливо почасти й двохповерховими і т. и., себ-то значною мірою набувають наприкінці XVIII ст. вигляду справжнього міського будинку. Це видно хоч-би з пересічного залюднення двору. Коли 1763 р. на 1 двір посполитський припадало 4,4 чоловіка (не рахуючи жінок, оскільки дані про них в не завсіди), 1766 року — 4,2 чоловіка, 1780-го — 4, то вже 1795-го року припадає на двір 7,2 чоловіка. Хоч загалом це зростання людности не таке вже велике і тому говорити про зовнішню колонізацію тут, безперечно, не доводиться.

Дорослою чоловічою силою 1766-го року були піддані забезпечені середньо, а саме (беручи разом із робітниками, оскільки таким робом ясніше виступить забезпечення поодиноких господарств):

Кільк. доросл. чолов. на 1 господарство	Без доросл. чол.	Мало забезпеч.	Серед. забезпеч.	Добре забезпеч.
0	19 г.	—	—	—
1	—	155 г.	—	—
2	—	—	100 г.	—
3	—	—	62 .	—
4 і більш	—	—	—	28 г.
Разом . .	19 г.	155 г.	162 г.	28 г.
	5,2% ^о	42,6% ^о	44,5% ^о	7,7% ^о

¹⁾ Відомості за 1740—1760 рр. подають „исповѣдныє“ списки, Лавр. арх.

²⁾ Ми подаємо тут цифри, як і скрізь, людности без духівництва (цифри посполитих і різночинців), але за цей рік маємо відомості і про духівництво, було їх чоловіків 54, жінок — 30, разом 84.

³⁾ Всенар. бібл. Укр., Рукописн. відд., підвід. документів, № 3984 або Київ. Центр. арх. давн. актів, фонд стар. справ. XVIII в., № 14943.

⁴⁾ Про це у м. Євгенія Описаніє, документи № 50, с. 276: тут подано кількість підданих Лаври 1785 р. (з ревізії 1782 р.).

⁵⁾ Лавр. арх., воч. ф., № 4434, „о переменѣ Васильков. управителя іером. Ціи“.

Як бачимо, домінують середньо забезпечені господарства; хоч мало не стільки-ж в й господарств малозабезпечених. Це зрозуміло: людність Василькова, переходячи від хліборобства до міської властивої праці, переставала потребувати багатьох робітників, дробилася на менші господарства, а почасти, можливо, йшла (з дрібніших господарств) у робітники до заможніших верстов людности.

Переходячи тепер до забезпечення Васильківських мешканців землею, мусимо зробити деякі зауваження. Власної землі (ріллі, сіножатей і т. и.) та інших ужитків (ставків, гребель, і т. и.) піддані не мають¹⁾. Наділяє землю їм монастир у користування; за яким саме принципом наділяє він — скарати важко; часто спостерегається, що господарства на 13—15 душ, не маючи до того ніби-то підсобних зайнять, мають якихось 3 дні ріллі; натомість інші господарства, з 2 душ, мають на багато більше, напр., 36 днів. Отже мусимо в кожному разі зазначити, що наділ землі не залежав тільки від безпосередньої потреби того чи іншого господарства в ньому.

Певний принцип, та й то не для всіх часів, ми можемо простежити в розподілі землі, — це великий переважно наділ у бояр Васильківських. Про інші-ж групи людности говорити важко.

Думаємо, що тут мусів відбуватися такий процес: всю землю ділилося на всіх господарів залежно від їх можливости відробити (наявність худоби) та їх зайнять (хлібороби чи ремісники) по 3, 6, 9, 18 і т. д. днів. Але згодом розподіл мінявся; дехто скупчував у своїх руках багато землі, дехто лишався безземельний. Іноді управитель звертав на це увагу й намагався забрати у декого лишки землі (правда, не для безземельних, а під монастирську оренду), але це йому не завсіди щастило, бо Лавра часто ставала в оборону покритих²⁾. Зрідка провадився новий капітальний (напр., 1755 р., можливо також на початку 1760-х в.) переділ землі; але гадаємо, що бував він не часто; адже-ж, це було занадто дражливе питання для заможніших обивателів, що були найцінніші для монастиря.

Ріллею були піддані загалом забезпечені мало. Але ще менше, ніж ріллею, були забезпечені вони наділами сіножатей та лісів. Що-до забезпечення всіма цими вжитками піддані поділялися так. Мали:

	Госп.	%/о
Рілля, сіножать, ліс . . .	—	—
Рілля й сіножать . . .	33	9,1
Рілля й ліс	3	0,8
Тільки рілля	175	48,1
Тільки сіножать . . .	2	0,5
Разом	213	58,5
Не мали ніякої землі .	151	41,5

¹⁾ Лавр. Арх., вотч., спр. № 3139, „по письму Васильк пограничн. доктора...“ 1769 р., або № 1343, „о уступкѣ в Лавру... гребли“. 1724—49 р.

²⁾ Лавр. Арх., вотч., спр. № 2603, „по доношенію Васильк жителя... об опредѣленіи ему в дачах Васильков. пахотного поля“. 1763 р.

Як бачимо, мало не половина усіх господарств була безземельна; але й ті, що мали землі, пересічно не дуже добре були забезпечені ріллею. Проте в пізніші часи кількість забезпечених ріллею зростає. За даними 1776-го року забезпечення землею виглядало так. Мали:

	Госп.	‰‰
Ріллею, сіножать, ліс . .	—	—
Ріллею й сіножать . . .	116	43,6
Ріллею й ліс	—	—
Тільки ріллею	60	22,6
Тільки сіножать	2	0,8
Разом	178	67
Ціаком безземельних . . .	88	33

Кількість безземельних господарств отже мало не через 10 років зменшилася. Але це зменшення залежало переважно не від нової землі, що її було надано васильківцям, а від меншої кількості господарів у ці часи.

Порівняймо ще з даними 1778-го року. Мали:

	Госп.	‰‰
Ріллею, сіножать і ліс . .	107	40,1
Ріллею і сіножать	4	1,5
Тільки ріллею	81	30,3
Разом	192	71,9
Ціаком безземельних . . .	75	28,1

Як бачимо, кількість безземельних господарств ще зменшилася. Але коли ми пригадаємо, що хоч господарств поменшало, але людей побільшало, — то земельне забезпечення, що нехай і зросло трохи, все-ж не стало таке високе, бо мусіло годувати більшу кількість їдців.

Всього належить підданим у 1766 р. землі: ріллі—2.615 днів і 1 упруг; сіножати—35 дільниць на 1.836 копен; лісу—6 дільниць на 6 днів оранки. Відомостей про вигони й городи немає. Мабуть городи мали піддані біля своїх хат, — такі в описі не завсіди фіксувалися, — а вигоном, правдоподібно, користувалися вони монастирським. На 1 господарство пересічно припадало:

Ріллі	7, 2 дні
Сіножати	0, 7 дні ¹⁾
Лісу	0,02 дні
А всякої землі	7,92 дні ²⁾

¹⁾ За обрахунком, що його звичайно вживалося в Рум'янцівському описі: 10 копен — 1 дес. — 1¹/₂ дні.

²⁾ Про засів в Описі відомостей немає.

Порівняймо пересічні земельні наділи посполитих у різних роках¹⁾.
Всього було:

Роки	Рілля	Сіножати	Лісу
1755 ²⁾	1.152 дн.	—	—
1766	2.450 дн. і 1 упр.	1.836 копен	6 дн.
1775	2.485 дн.	1.942 копен	—
1778	2.525 дн.	1.790 копен	—

Кількість землі, отже, значно зростає у 1766 р., що залежало від того, що по переході васильківських мешканців од чиншу до панщини 1756 р. їм було наділено багато монастирської землі. В пізніші часи кількість землі сливе не зростає, надто в останні (1778 р.), коли рілля зростає коштом сіножати.

На 1 господаря пересічно припадало за різні роки:

Роки	Рілля	Сіножати	Лісу	Разом
1755	4,3 дн.	—	—	4,3 д.
1766	7,2 дн.	0,7 д. (5,2 копен)	0,02 д.	7,92 д.
1775	9,35 дн.	0,97 д. (7,3 копен)	—	10,32 д.
1778	9,41 дн.	0,89 д. (6,7 копен)	—	10,35 д.

Як бачимо, кількість землі зростає у посполитих за 1766—1778 рр. мало, очевидно, коштом монастирської землі, а ще швидше зростає коштом землі пустовської, непридатної до хліборобства, вирубуваних зарослів, то-що. Але, як ми вже згадували, що кількість людности у господарствах загалом зростала, то це невеличке збільшення наділів фактично не задовольняло попиту людности на землю.

До того землю було поділено дуже непропорційно.

Земельні наділи загалом були невеличкі; візьмімо для початку найраніші відомості, що у нас є, себ-то за 1755 рік.

Кільк. днів на 1 господ.	Без рілля госп.	Мало забезпеч. госп.	Середньо забезпеч. госп.	Добре забезпеч. госп.
0	59	—	—	—
3	—	124	—	—
6	—	55	—	—
9	—	—	7	—
12	—	—	19	—
15	—	—	1	—
18	—	—	8	—
Разом .	59	179	35	—
%/о	21,6	65,6	12,8	—

¹⁾ За тими нечисленними даними, що ми їх маємо.

²⁾ Лавр. Арх., воч. ф., сяр. № 2015.

Як бачимо, різко домінує група малозабезпечених господарів. Переважає наділ у 3 дні (45,4% усіх господарів). Група безземельних проте невеличка; групи добрезабезпечених немає цілком.

Змінюється становище у 1766 році.

Кількість днів	Без ріллі госп.	Мало забез- печ. госп.	Середньо забезпеч. госп.	Добре за- безпеч. госп.
0	153	—	—	—
До 1 дня включно	—	—	—	—
Від 1 до 5 „	—	16	—	—
„ 6 до 8 „	—	37	—	—
„ 9 до 15 „	—	—	94	—
„ 16 до 20 „	—	—	42	—
„ 21 до 20 „	—	—	—	15
„ 31 до 40 „	—	—	—	6
Більш як 40 днів	—	—	—	1
Разом . . .	153	53	136	22
°/°/°	42	14,6	37,4	6

Коли виключити домінуючу групу безземельних, то найбільша буде група середняцького типу господарств. Група багатоземельних зовсім невеличка. Але в порівнянні з 1755 р. впадає в вічі за рахунок малоземельних зростання інших груп.

Краще виглядає становище 1775-го року, знов-таки через те, що зменшилася кількість господарів (хоч можливо й зросла кількість душ). А саме:

Кільк. ріллі на 1 госп.	Без ріллі госп.	Мало забез- печ. госп.	Середньо забезпеч. госп.	Добре за- безпеч. госп.
0	90	—	—	—
До 8 днів включно	—	1	—	—
Від 9 до 15 „	—	—	118	—
„ 16 до 20 „	—	—	32	—
„ 21 до 50 „	—	—	—	23
„ 51 до 100 „	—	—	—	2
Разом . . .	90	1	150	25
°/°/°	33,8	0,4	56,4	9,4

Як бачимо, в порівнянні з 1766 р. зросла група середньо й багатозабезпечених, мало не зникла група малозабезпечених і зменшилася група господарів без ріллі. Хоч треба сказати, що переважна кількість господарств

середньозабезпечених мала всього 9 днів ріллі; такі є всі 118 господ., що стоять у графі „від 9 до 15 днів“.

Подібно стоїть справа і в 1778 р.

Кільк. ріллі на 1 госп.	Без ріллі госп.	Мало забезпеч. госп.	Середньо забезпеч. госп.	Добре забезпеч. госп.
0	79	—	—	—
До 8 днів включно	—	1	—	—
Від 9 до 15 „	—	—	132	—
„ 16 до 20 „	—	—	36	—
„ 21 до 50 „	—	—	—	17
„ 51 до 100 „	—	—	—	2
Разом	79	1	168	19
%/о	29,6	0,4	62,9	7,1

Тепер ще більш зросла група середньо забезпечених, коштом добре забезпечених і господарств без ріллі. Але знов-таки, переважна кількість господарств середньо забезпечених має 9 днів, а саме їх є 132 госп., або мало не половина всіх.

Все-ж не вважаючи на невеличку, порівнюючи, кількість землі, мали худоби піддані все-ж досить. А саме 1766 р. їм належало¹⁾: волів—574, коней—243, биків—210, корів—554, телиць—183, телят—412, лоша—1, свиней—888, підсвинків—5, овець—581, ягнят—241, кіз—67, козенят—10. Або великої худоби—1.581 (з неї робочої 1.027), молодой—596, дрібної—1.792, всякої—3.969. На 1 господарство пересічно припадало:

Великої худ.	4,4	Дрібної худ.	4,9
Робочої „	2,8	Усякої „	10,9
Молодої „	1,6		

Або переводячи все на велику худобу²⁾—5,2.

Цікаво відзначити, що кількість худоби проти 1755 років дуже зросла. Тимчасом як кількість дворів зросла лиш відсотків на 25, кількість волів зросла на 73,4⁰/о (з 331 на 574), а кількість коней на 232,9⁰/о (з 73 на 243).

Забезпечення різною худобою у підданих було 1766 р. таке. Мали:

Всяку худобу	226 госп.
„ „ окрім робочої	21 „
Тільки молоду й дрібну	1 „
„ дрібну	4 „
Разом	252 госп. або 68,9 ⁰ /о
Не мали жадної	112 госп. або 31,1 ⁰ /о

¹⁾ Особливо багато худоби у господарів, що живуть на хуторах.

²⁾ За нормою полтавських статистиків: 1 великої худ. = 5 — молодой, = 10 — дрібної.

Як бачимо, господарств без худоби було куди менше, аніж безземельних. Подивімося тепер, як було забезпечено поодинокі господарства великою лиш худобою:

Кількість голів великої худ. на 1 госп.	Без вел. худоби госп.	Мало забезпеч. госп.	Середньо забезпеч. госп.	Добре забезпеч. госп.
0	117	—	—	—
1	—	22	—	—
2— 3	—	—	64	—
4— 5	—	—	54	—
6—10	—	—	—	61
11 і більш	—	—	—	46
Разом	117	22	118	107
‰‰	32,1	6,1	32,4	29,4

Як бачимо, домінує (переважаючи групу без худоби, хоч і на дуже малу кількість) група середньозабезпечених господарів. Дуже значна також і група добрезабезпечених. Власне кажучи, усі господарства тут розбиваються на три значніші групи: без худоби, середняцьку та добрезабезпечену. Гірше виглядатиме справа, коли ми візьмемо забезпечення тільки робочою худобою.

Кількість голів робоч. худ. на 1 госп.	Без роб. худоби госп.	Мало забезпеч. госп.	Середньо забезпеч. госп.	Добре забезпеч. госп.
0	138	—	—	—
1	—	41	—	—
2— 3	—	—	78	—
4— 5	—	—	42	—
6—10	—	—	—	51
11 і більш	—	—	—	14
Разом	138	41	120	65
‰‰	37,9	11,3	33,0	17,8

Тепер домінує група господарств без робочої худоби, дарма що група середньозабезпечених усе-ж ще дуже значна. Натомість група добрезабезпечених сильно знизилася, а група малозабезпечених зросла.

У теперішньому своєму вигляді забезпечення робочою худобою більш-менш відповідає забезпеченню господарств ріллею. Але все-ж ще забезпечення худобою вище за забезпечення ріллею, що видно з нижченаведеної таблиці.

Припадало пересічно на 1 господарство:

Безземельного типу	1 голова великої худоби
Малоземельного „	4 „ „ „
Середняцького „	6,4 „ „ „
Багатоземельного	15,2 „ „ „ ¹⁾

Як бачимо, забезпечення великою худобою далеко перевищувало забезпечення ріллею. Можливо, піддані орендують ще десь рілля; а швидше, можна припустити, плекають худобу, зокрема волів, на продаж, продаючи їх у Шлезьку, або й місцевим російським військам. Почасті теж пояснюється велика кількість худоби й значною кількістю коней (зокрема у безземельних). Не потрібуючи коней для військової служби, як козаки, і обробляючи рілля переважно волами та биками, піддані тримали коней переважно, можна думати, для перівного промислу, який був дуже розвинений у Василькові, про що свідчать згадки у джерелах ²⁾.

Перейдімо тепер до зайнятв людности.

Піддані живуть з таких зайнятв:

З хліборобства	169 госп.	З промислу	11 госп.
З хлібороб. і ремества	24 „	З платі	2 „ ³⁾
З хлібороб. і промислу	12 „	З заробітків	27 „
З хлібор., ремества і промислу	1 „	Невідомо з чого, але не з хлі-	
З ремества	35 „	боробства	83 „

Разом . . . 364 госп.

Господарства, що живуть з хліборобства, становлять 46,4⁰/о усіх; хоч треба сказати, що кількість їх у дійсності повинна бути менша, бо до цієї групи ми зарахували всіх, хто має землю і про кого немає згадки, що він цією землею не користується або не зазначено иншого зайняття. Тимчасом певна частина цих господарств, у кожному разі, не могла прожити з самого хліборобства, маючи тільки 2—3 дні ріллі на все господарство. Але оскільки їх підсобні заробітки не вказано, ми занесли їх до тієї групи, що живе з хліборобства. Господарств, що хліборобили і працювали ще над чимось, було 10,2⁰/о; але мало не всі вони живуть переважно не з хліборобства, а з ремества, чи промислу; хліборобство-ж становить ще у них певне підсобне зайняття. Нарешті, господарств, що цілком порвали з хліборобством, було 43,4⁰/о усієї кількості.

Загалом треба тут визнати дві великі, мало не однакові, частини людности: одна цілком відірвалася від хліборобства, инша ще живе виключно чи переважно з хліборобства. Між ними ще є прошарок, невеличка проміжна група, що поволі відривається від хліборобства й переходить до инших міських зайнятв: промисла, ремества, то-що.

Не вважаючи на таку чималу групу з міськими зайняттями людности, ремісників і промисловців серед них мало. Так, напр., ремісників усього

¹⁾ Сюди-ж зараховано й 1 господарство малоземельного й 6 середняцького типу, що не мали цілком великої худоби.

²⁾ Про це скажемо далі.

³⁾ Один як доглядач за млином (на греблі), другий як писар на монастирському дворі.

60 господарів, або 16,5% усіх. Можливо, що це залежало від близькості до Києва, який постачає сюди свої вироби; хоч з другого боку, біля самого Києва, у Баришполі, ми все-ж бачимо 20% всієї людности ремісниками (103 господарі). Правда, в Рум'янцівському описі в й деякі прогалини.

Ремісників ми бачимо таких:

Ч.	Назва фаху	Кількість госп.	З них цехо- вих госп.
1	Ткачів	19	19
2	Кушвірів	10	8
3	Ковалів	7	7
4	Ганчарів	7	6
5	Шевців	5	5
6	Чоботарів	4	4
7	Кравців	4	3
8	Котляр	1	1
9	Слюсар	1	1
10	Бондар	1	1
11	Музика ¹⁾	1	—
	Разом	60	55

Найбільше, отже, ми бачимо тут ткачів. Цікаво одзначити, що шевці, які часто в містечках торговельного значіння стоять трохи не на першому місці (напр., м. Баришпіль), тут не грають великої ролі; разом навіть з чоботарями вони стоять тільки на третьому місці й становлять 15% усіх ремісників.

Проте, як ми сказали, в Рум'янцівському описі є деякі пропуски ремісників. Так за відомостями „исповѣдныхъ“ списків того-ж-таки 1766-го року ²⁾, коли провадили й опис, — а рівно-ж і попередніх років, ми бачимо в одній парафії цехових: кравців 9, теслів 12, ткачів 8, шевців 8 (можливо, разом з чоботарями) і окрім того в другій парафії 23 цехових; в третій невідомо скільки було. Таким робом, доповнюючи з даних однієї лиш парафії, ми побачимо такий стан:

Ч.	Назва фаху	Кількість госп.	З них цехо- вих госп.
1	Ткачів	19	19
2	Теслів	12	12
3	Кушнірів	10	8
4	Ковалів	7	7
5	Ганчарів	7	6
6	Шевців	5	5
7	Чоботарів	4	4
8	Кравців	9	8
9	Слюсар	1	1
10	Бондар	1	1
11	Музика	1	—
12	Котляр	1	1
	Разом	77	72

¹⁾ Грає на цимбалах і з того живе.

²⁾ Лавр. арх., б. лавр. вл., № 81.

Таким робом, за цим реєстром (неповним усе-ж) ремісники становили у Василькові 21,1% — кількість досить поважна ¹⁾.

Цікаво одзначити, що під цей час величезна більшість ремісників (93,5%) цехові. Хоч цехів бачимо ми в Василькові тільки чотири, а саме, існують в найдавніших часів у місті цехи: шевський, кравецький, ткацький й тесельський. Але пізніш тесельський цех занепав і з невідомих причин був ліквідований. Натомість 1757 року майстер тесельський Йосип Мельниченко подав прохання до Лаври „вновь завести цехъ майстерства тесельского“ для теслів, бондарів, тертичників і мірошників.

Городничий Васильківський вром. Рафаїл підтримав це прохання, мотивуючи його збільшенням прибутків. А саме, всі інші ремісники, об'єднані в цехи, збирають з канунів та інших прибутків до церковної карнавки і тим самим чинять допомогу церквам; тимчасом як теслі й інші ремісники вище-згаданих професій працюють де хтять і як хочуть і нічого з ремесства ні на дворець, ні на цехку не платять.

Коли-ж дозволити цех, то вони платитимуть на церкву, будуть „канунній медь сытить“, і на перший канун сам майстер Мельниченко обіцяв дати 10 крб. А на манастир вони платитимуть по 4 коп. від кожного заробленого карбованця і робитимуть безплатно потрібні ремонти в замку ²⁾.

Лавра завдовольняє прохання теслів і 20-го лютого видає їм наказ запровадити цех тесельський у Василькові, на тих умовах, які згадає городничий. Окрім того, тут зазначається, що сторонні теслі не мають права працювати у Василькові без дозволу од цеху, під загрозою штрафу. Дозволяється ситити щорічно мед і за те канунні та інші прибутки класти до „збору цехового“, а потім ці суми мають іти на церкву Теодосія й Антонія у Василькові. Цехмистра Мельниченка повинні слухати всі цехові під загрозою кари й штрафу. Всі спільні справи має розв'язувати все товариство разом, спільно й згідно. Робити повинності й ремонти в замку, платити консистенцію, то-що повинні теслі по-давньому ³⁾.

Таким робом, ми бачимо у Василькові чотири цехи й чималу кількість ремісників, — мало не всі цехові. Але згодом число цих ремісників збільшується мало.

Так, рівняючи кількість ремісників 1766 р. з даними інших років, ми побачимо, що загалом кількість їх зменшувалася. Напр., 1755 р. їх було 102, тимчасом, як 1766 р. — 76, а 1780-го — 64. Або коли ввяти фахи — виїде так (Див. табл. на стор. 79).

Як бачимо, загальна кількість ремісників дуже впала. До того зникли цілком деякі поширені ремесства, що мали в Василькові розвинену цехову організацію, напр., теслі. Можливо, це залежало від кінця тих фортифікаційних робіт, що так руйнували господарство інших обивателів Василькова, але зате давали роботу теслям. Проте, можна швидше припустити, що в описі

¹⁾ До того, знов підкреслимо, неповна (напр., хоч-би що-до теслів), взагалі-ж за аналогією, з 1755 р. (про це далі) ремісників у Василькові було мабуть із сотню.

²⁾ Лавр. арх. вочч., спр. № 2155, „о заведеніи въ Васильковѣ тесельского цеху“. 1757 р.

³⁾ Ibidem.

Назва ремесла	О п и с и		
	1755 р.	1766 р.	1780 р.
господарів			
Ткачі	24	19	18
Кушнірі	9	10	—
Ковалі	7	7	8
Ганчарі	10	7	8
Шевці і чоботарі . . .	16	9	18
Кравці	4	9	3
Котлярі	—	1	—
Слюсарі	—	1	—
Бондарі	3	1	—
Музика	—	1	—
Стельмахи	2	—	4
Скляр	—	—	1
Кожом'яки ¹⁾	—	—	4
Теслі	21	12	—
Різники	4	—	—
Тертичники	2	—	—
Разом	102 ²⁾	77	64

1766 р. і пізніших є деякі прогалини. Взагалі Рум'янцівський опис Київського полку не є цілком певний. Зокрема, як ми вже зазначили що-до Кобижчі ³⁾, там трапляються пропуски зазначень ремесла. Можливо, аналогічні пропуски є й тут. Принаймні важко припустити, щоб через якихось 14 років раптом позникали чисто всі теслі, або за 11 років зменшилася мало не вдвоє кількість шевців, щоб знов-таки через 14 років зрости в два рази.

На розвиток ремесла в Василькові (чи тепер в половині XVIII в., чи в колишньому) — а почасти й на недавню його колонізацію (оскільки нових оселенців часто й досі по селах називають назвою їх професій, а потім ця назва існує поруч з їх дійсним прізвищем), вказують і численні прізвища підданих, що походять од назви їх зайнять. Ми бачимо тут господарів на прізвище:

Швець — 5 (один з них швець з фаху)	Бондар — 3
Швачиха — 1	Бондаренко — 2 (один бондар)
Кравчиха — 1	Ганчар — 1 (ганчар)
Коваль — 1 (коваль з фаху)	Ткач — 1
Слюсар — 2 (один слюсар, один коваль)	Кобзар — 1
Котляр — 1 (котляр)	Музика — 1 (музика)

¹⁾ Чи не називає опис 1780 р. кушнірів кожом'яками?

²⁾ Окрім того 8 мірошників і 1 рибалка, яких опис зараховує до ремісників.

³⁾ В нашій праці про Кобижчу (зачитана в Істор.-Географ. Комісії У. А. Н. 1927 р. і призначена до друку).

Для пізніших часів відомостей про ремесла ми сліве не маємо. Нам відомі прізвиська 1775 року, що вказують на зайняття людною ремеслом; а саме:

Бондаренко	5	госп.	Кушнір	1	госп.
Слюсаренко	2	„	Слюсар	1	„
Ткач	2	„	Ганчар	1	„
Коваль	1	„	Кравець	1	„
Котляр	1	„	Кобзаренко	1	„

Промисли у Василькові розвинені були не дуже сильно, але, коли взяти на увагу, що шинкування вином, яке було найрозповсюдженішим промислом по невеличких містечках, тут було в руках монастиря, їх треба визнати за чималі. Напр., у Баришполі разом промишляє 1766 р. 32 господарі (або 6,1⁰/₀), але коли відкинути шинкування, то власне тільки 13 госп. (у Василькові без шинкування й без млинарства — 12).

Всього промишляють в 1766 р. у Василькові 23 господарі (6,6⁰/₀ усіх господарів). А саме:

Млинарством зайняті	7	госп.	Торгують рибою	1	госп.
Торгують білим хлібом	3	„	„ вином	1	„
„ сіллю	3	„	Шинкують вином монастирським		
„ олією, рибою та сіллю	2	„	в десятини	2	„
„ олією, рибою та хлібом	1	„	Шинкують вином за платню	1	„
„ рибою й сіллю	1	„	Зайнятий перевозом	1	„
			Разом 23 госп.		

Де закупають крамарі свій крам не завжди відомо. Ми знаємо, що по сіль двоє господарів їздять до Польщі („на бань“?)¹⁾, а один їздить у Січ. Два господарі, що торгують рибою, сіллю й олією, купують їх у Київському гуртом і продають у Василькові, як і інші крамарі, на ринку у своїх коморах²⁾. Один-же господар купує сіль і рибу гуртом тут-же, в Василькові. Нарешті один господар закупає рибу аж на Дону й продає її як у Києві, так і в Василькові.

Кількість тих, що займаються промислом, власне ніби-то не зростає й згодом. Так 1780-го року існують такі промисли. Займалося

Млинарством	6	госп.
Шинкують монастирським вином	3	„
Торгують ³⁾	10	„
	Разом 19 госп.	

За цих часів торгівля провадиться в Василькові раз на тиждень на торгах, що-понеділка, і тричі на рік на ярмарках.

Треба зазначити, що хоч кількість промисловців ненамного не зростає, але комор на ринку та крамниць показано чимало. Так 1780-го року їх згадано 15, з них м'ясних — 6, дарма що про торгівлю м'ясом згадок у виказі

¹⁾ Один з них має від того 10 крб. прибутку на рік.

²⁾ Відомостей про те, скільки було всього комор, немає.

³⁾ Чим невідомо.

торговлі немає, очевидно, там подано неповні відомості; 1795-го — 34. Очевидно, в описі 1780-го року в зазначенні промислів є прогаалини.

Що до перевозу вантажів, то хоч показано цей фах тільки за одним господарем, але, безперечно, він мусів був бути поширений далеко більш. За це промовляє як кількість коней (напр., у безземельних), так і потреба в таких візниках, щоб перевозити матеріали для форпостів, вантажі до митниці і т. и. За це свідчить хоч-би така архівна згадка.

Протягом 1765—67 років викликав з-за кордону очочих селитися в Росії людей ¹⁾ полковник Філипович. Їх надсилають до Василькова, де вони сидять у карантині, після чого їх посилають на обивательських підводах до Києва. Цим обивателям, у значній мірі, очевидно, фахівцям, візникам, платить скарб. Посилають таких підвід чимало. Напр., у квітні 1765 р. 30 підвід, у липні стільки-ж; іноді менше ²⁾.

Ці-ж візники часто перевозять вантажі для державних установ Василькова та нових будувань. І, треба сказати, заробіток їх був чималий. Напр., 1772 року підчас будування нового карантинного дому куплено в Києві 11^{3/4} пуда заліза за 11 крб. 75 к., приставка-ж його підводами коштувала 12 крб. 33 к. ³⁾. Того-ж року куплено пожежного приладдя у Києві на 72 крб. 16 к., а за приставку заплатили 73 крб. ⁴⁾. Що часто возили-ж як-раз васильківські візники, видно з того, що цей другий вантаж возили 2 візники васильківські і 2 візники з підданих Київсько-Печерської Лаври з Києва ⁵⁾.

Але за головне джерело прибутку для фурманів було перевозіння з карантину проїжджих купців з крамом. Іноді їх перевозили тільки до Василькова, але здебільшого все-ж ті-ж самі васильківські візники везли їх і далі, на Київ, Ніжень і інші міста Гетьманщини. Напр., за січень 1756 року поїхало тільки до Ніжня 42 фурмани з Василькова (35 підводою на 6 волів кожний, 7 по 4) ⁶⁾. Іноді їздили і далі, напр., навіть у Волощину.

Прибутки з цих купців мали васильківські фурмани чималі. Але на перешкоді їм стала місцева російська адміністрація. Річ у тому, що звичайно фурманів для купців давав городничий, призначаючи їх за певною чергою, вони-ж за це платили на рік по золотому на монастир. Але російська адміністрація намагається заробити собі на цій справі. Так 1744-го року начальник форпосту майор Кульнев починає дозволяти везти тільки тим фурманам, що платять йому за це гроші — переважно по 10 коп. від фури. Так за липень 1744 р. він узяв хабарів 26 крб. 20 к. ⁷⁾.

¹⁾ Судячи з прізвищ — українців.

²⁾ Київ. Центр. Архів давніх актів, фонд Київ. Губ. Канц., справа № 2482, „Ращотная книга по содержанию в Васильковском карантине и отправлению в Киев чужестранцев вызванных из-за границы полк. Филиповичем“.

³⁾ Київ. Центр. Арх. давн. акт., спр. № 5780, „о выдачѣ за купленное для карантинного строения в Васильковѣ желѣза мѣщанину Левиту 11 р. 75 к. и за доставку 12 р. 33 к.“.

⁴⁾ Там-же, спр. № 1772, „об изготовлении Киево-Подольск. кузнечн.-цеховым Козырем для карант. строения в Васильковѣ пожарн. инструментов, крючьевъ, виль и проч.“.

⁵⁾ *ibid.* ⁶⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1946, „о строеніи новой соборной в Васильковѣ церкви...“ 1755—60 р.

⁷⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1683, „по представленію Васильковского городничого иеромонаха Максима на маіора Кульнева...“ 1744 р.

Історично-Географічний Збірник, т. III.

Та ще й прапорщик на тому-ж форпості зумів здерти й собі 5 крб. 75 к.¹⁾

З 1760-х років цю практику роздавання дозволів на перевіз бере собі доктор карантину: у 1759—60 р. доктор Ломан заводить своїх власних кількох фурманів, що перевозять вантажі купців з карантину до Василькова²⁾. Мотивує він це тим, що ніби-то городничий ером. Ананія дає фури по-за чергою тільки тим, хто дає йому великі за це хабарі. Через те васильківські фурмани беруть значно дорожче, а купці незадоволені й викликають фурманів ніженських та київських³⁾.

Від 1762 року ми маємо скаргу Васильківської громади на те, що доктор карантину Нік дозволяє брати перевіз вантажів тільки тим, хто робить йому певні прислуги, возить йому дрова й дає датки (хліб, баранів, то-що)⁴⁾. Далі, 1763 року дійшло до того, що 40 господарів почали систематично робити докторові панщину за те, що той давав їм дозвіл перевозити вантажі⁵⁾.

В таких випадках Лавра вперто обстоює інтереси своїх підданих, скаржиться генерал-губернаторові, в Губерніяльну Канцелярію і т. и., і домагається здебільшого, щоб її бажання завдоволено.

Доводилося також деколи виконувати васильківським фурманам і державні повинності, часто безплатно. Так, вони дають підводи для переїзду урядовців у 1770-х роках, — бо поштових магістратських (Київ) коней за цих часів на це не стає⁶⁾. Дають і одноразово підводи в різні моменти: возять, напр., 1774 р., морські припаси з карантинного Васильківського будинку до Києва, дають того-ж року підводи для обозу тайн. сов. Обрезкова, і т. и.⁷⁾. Первозять вони також і урядовців митниці з грішми⁸⁾; все це здебільшого без заплати. Правда, коли городничий 1764 р. перестав давати підводи і доводилося забирати їх силоміць, Київська Губерн. Канцелярія наказала платити прогони.

Але в кожному разі, такі безплатні подорожі траплялися, очевидно, не дуже часто, а торговельні підряди траплялися дуже часто й давали васильківським фурманам добрий заробіток.

Треба сказати, що на промисли взагалі вказують і деякі прізвища людности. Ми зчаходимо тут 3 господарів з прізвищем Мірошник (два з них є мірошники з фаху), 1 — Чумак, 1 — Дехтяр, 1 — Пивовар (він з фаху й броварник), 1 — Калачник, 1 — Мельниченко. Подібні прізвища трапляються й згодом; в описі 1775 р. ми бачимо такі прізвища: Пивовар — 1 госп., Дьогтяр — 1 госп., Чумак — 1, Мельниченко — 2, Рибалка — 1.

Промислових закладів належить підданим, порівнюючи, небагато. Правда, вони мають аж 7 млинів (п'ять на р. Здоровці, 1 на Стугні і один у хуторі

¹⁾ Ibid. ²⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 2367, „о приключенномъ Васильков. управителем іером. Ананіємъ Васильк. жителю Яковенку бою...“ 1760 р. ³⁾ Ibid.

⁴⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 2491, „по доношенію Васильков. всѣхъ подданныхъ об опредѣленіи имъ найматься под фуры поочередно, какъ и прежде того было“. 1762 р.

⁵⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 2554, „о роботаніи Васильк. подданными состоящему в Васильковѣ доктору Никѣ панщины“. 1763 р.

⁶⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 3538, „о высылки в м. Васильковѣ подводъ...“ 1774 р.

⁷⁾ Ibid. ⁸⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 2785, „по письменному Киев. Губ. Канцелярін сообщенію о даче под отправляемую с Васильковской таможи казну... подводъ“.

під Васильковом)¹⁾. Але млини ці невеличкі, з незначною, порівнюючи, для млина продукцією. Шість млинів на одно коло, один — на 2; окрім того на одному є й 2 товчеї. На одному мелють річно 200 чтв. хліба (прибуток 20 чтв. річно), на 3 по 100 чтв. (кожний має 10 чтв.). На трьох останніх продукція невідома; але оскільки відомий прибуток у двох з цих млинів — 15 чтв. і 26 чтв. хліба, 6 чтв. пшона, то можна приблизно визначити й продукцію у 150 чтв. і 260 чтв. хліба річно. Нарешті, що-до останнього млина нам відомо тільки, що з нього дістають прибутку 20 крб. річно.

Гураальню мають піддані тільки одну на 2 казани, на якій гонять 200 відер річно.

Нарешті, підданим належить 9 пасік на 282 вулики (на 1 пасіку — 31,3 вул. пересічно²⁾).

Нам треба тепер зупинитися на податках і повинностях підданих. Головна з них тут є, як і скрізь, консистенція. Накладається її у Василькові переважно на двір, хоч зрідка трапляється, що в одному дворі на двох господарів зазначена консистенція окремо на кожного. Частина господарів від консистенції звільнено: 3 — як причетних до церкви (титар, паламар і дяків тесть), 1 — як писаря монастирського двору, 1 — як ключника цього двору, про 10 не зазначено чому звільнено. Про трьох 'є згадка, що їх консистенція „сложена на других“. Про 8 господарів консистенції цілком не зазначено.

Платять звичайно як норму 1 крб. 2 к. від хати; хоч на декого накладаємо більше, на декого менше, а декого, як ми сказали, навіть звільнено цілком. Взагалі-ж платять:

40 копійок	1 госп.	2 крб. 4 коп.	34 госп.
50 „	1 „	2 „ 40 „	2 „
80 „	1 „	2 „ 75 „	1 „
1 крб.	72 „	3 „ — „	6 „
1 „ 2 коп.	140 „	3 „ 6 „	4 „
1 „ 4 „	1 „	4 „ 8 „	1 „
1 „ 12 „	1 „	6 „ — „	1 „
1 „ 50 „	2 „	14 „ 70 „	1 „
2 „ — „	22 „		

Разом 291 госп.

Отже, платять за нормою 179 госп., або 61,5%, не за нормою 112, або 38,5%.

Окрім консистенції роблять піддані й панщину на монастир. Норму панщини простежити важко. Ми зустрічаємо тут панщину по 5 день на тиждень (3 дв.), 4 дні на тиждень від двору (38 дворів), по 3 дні (8 дв.), по 1 дню (1 дв.), 21 двір звільнено цілком від неї, решта-ж робить по 2 дні, причому іноді зазначено від хати, іноді не зазначено цілком. Думаємо, принцип панщини був від двору 4 дні на тиждень по одному дорослому чоловікові; іноді для декого панщину зменшувалося. Більшість-же господарів роблять панщину по 2 дні від хати, а не від двору, отож, коли, напр., у дворі

¹⁾ На якій річці невідомо.

²⁾ Одна пасіка на 110 вул., дає прибутку 15 крб. річно.

4 хати, з двору роблять — 8 день на тиждень; у дворі 2 хати — панщини 4 дні, у дворі 1 хата — 2 дні на тиждень. Очевидно накладалося цю панщину залежно від заможности двору й від кількості в ньому дорослих чоловіків, а почасти можливо й залежно від земельного наділу, — але з таким розрахунком, щоб кінець-кінцем загалом з усіх дворів виходило по 4 дні від двору 1 дорослому чоловікові. Нарешті, п'ять господарів-ремісників роблять панщину на монастир „мастерствомъ своимъ“. Треба додати також, що дехто панщини не робить.

Панщина не завжди була за звичайний спосіб відробляти повинності у Василькові. Зустрічаємо її ми у мешканців Василькова вже у 1720—30-х роках (хоч поодинокі особи були й на чиншовому окладі)¹⁾; в якому розмірі тоді її виповняли — невідомо, але в 1755 р. сталася певна зміна. А саме, цього року Васильківська громада на чолі з війтом Іваном Калачником подала прохання до Лаври про переведення їх з панщини на чинш, на таких умовах: громада платитиме: — від 2 волів — 2 крб. річно; від пішого господаря — 1 крб.; робити — від кожного двору: косити 2 дні річно, гребти 2 дні, скидати й звязувати — 2 дні, звезти те все до монастирського двору, давати 2 вози дров від двору, нарешті лагодити греблю. Від інших-же праць та датків (посилання безплатно ремісників до Лаври, від лугового сінокосу, від дачі підвід, то-що) прохала звільнити²⁾. Лавра погодилася перевести на чинш, але встановила інший принцип оплати: не з худоби, а з землі. Для цього було наказано, щоб збільшити монастирські прибутки, поділити всі поля між підданими, не ті лиш, що ними користувалися вони й раніш, але й інші монастирські, залишивши тільки той мінімум, що неминуче потрібний під „подворною нужду“, очевидно тамошнього замку. Чинш було встановлено такий: з кожних 3 днів орної землі 1 крб. річно, а також озимого хліба: жита — 2 четверички, пшениці — 1 чт-чок, і ярини, яка буде, по 2 чт-чки. Сінаж від усякого господаря, незалежно від наділу, по 3 добрих копиці. Окрім того піддані мають робити: нажати хліба по 3 копи на ланах монастирських, звезти й змолотити, дров давати 3 вози від господарства, лагодити греблі³⁾.

Нарешті для бояр, що раніш панщини не робили, встановлюється також чинш, у половинному тільки розмірі.

Мешканці Василькова мусіли пристати на ці умови. Що правда, 25 господарів відмовилися від наділів, — через це чинш у них зменшився; окрім того 17 ремісників виявили бажання відробляти чинш своїм ремеслом.

Чинш з васильківських мешканців давав чималу суму. А саме було зібрано⁴⁾:

¹⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1387, „о дачи отъ Лавры універсальовъ о дозволеніи в Васильковѣ подданимъ жить в чиншевого оклада“. 1721—1746 р.

²⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 2015, „о увольненіи Васильковскихъ, Болдаевскихъ, Кошуховскихъ и Багринскихъ обывателей от панщины...“ 1755—1760 р.

³⁾ Ibid.

⁴⁾ Ibid.

1757-го року	235	крб. і хліба	різн.	145	чтв.	15	чт-чків
1758-го „	251	„	„	151	„	9	„
1759-го „	300	„	„	172	„	14	„
1760-го „	270	„	„	160	„	10	„

Очевидно, цей чинш спадав не аби-яким тягарем на васильківських обивателів, бо вже 1760 р. вони починають прохати, щоб їх знову переведено на панщину. Це Лавра справді й виконує 1761 р.

Але, правдоподібно, Лавра скористалася з цієї перерви, щоб запровадити панщину куди важчу, аніж перед заведенням чиншу. Управитель Ананія почав надзвичайно гнітати підданих, так що нарешті дійшло до конфлікту. Після одного дуже важкого уроку, коли піддані кілька днів орали поле, управитель наказав їм іще йти косити. Коли-ж ті відмовилися, він власноручно почав бити декого з найрішучіших підданих, і припинив це лиш тоді, коли громада загрозила зараз-же, не заходячи до міста, рушити всім до Лаври скаржитися. Після цього управитель відпустив їх, але пообіцявши, що він ними ще висушить багна й переверне гори¹⁾. Людність скаржилася (у липні 1761 р.), що панщина надзвичайно важка, поїсти й спочити дозволяють раз у день, взагалі працюють „як на каторзі“²⁾. Лавра, розслідувавши справу, мусіла наказати встановити панщину в розмірі до 1755 р., але взяла з підданих зобов'язання виконувати її. Проте, можна думати, що панщина згодом не на багато полегшилася. Принаймні людність і пізніше (1763 р., напр.), продовжує скаржитися на утиски управителя й велику панщину³⁾, а дехто навіть персонально прохає перевести знов їх на чинш (напр., 1766 р.)⁴⁾.

Повинності, які весь час виконують піддані незалежно від того, чи перебувають вони на чиншу, чи роблять панщину, є підвідна і гребельна повинності. Піддані дають підводи для війська і військових вантажів⁵⁾, для проїжджих урядовців⁶⁾ і т. и., причому від цієї повинності сливе ніхто не звільняється. Так само надзвичайно важка була повинність лагодити велику греблю. Цією греблею переїздили й переходили купці й взагалі подорожні з Польщі, через це вона весь час поволі обсипалася та руйнувалася й потрібувала частого ремонту. Бувало навіть (як, напр., у 1730-х р.), що цю, а так само й інші греблі, наказувалося цілком розкопати й обгородити палисадом, щоб ніхто не міг переходити з Польщі й переносити пошесті, коли такі там бували⁷⁾. Лагодити ці греблі потім доводилося знов-таки силами підданих („посполито“)⁸⁾. Правда, можливо, що в першій чверті XVIII ст. ця праця почасти оплачувалася з прибутків з погребельного (мостовщини). Так принаймні пояснював 1755-го року городничий еромонах Рафаїл, зазна-

¹⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 2431, „по доношенію Кіевопечерск. Лаври подданных Васильков. жителей...“ 1761 р. ²⁾ Ibid. ³⁾ Ibid.

⁴⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 2938, „по доношенію Лавр. подданных жителей Василькова... о опредѣленіи на годовомъ чиншевомъ окладѣ“. 1766 р.

⁵⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1520, „о высмакъ подводъ для возки въ Васильковскій магазинъ хлѣба“. 1739 р.

⁶⁾ Див. вищенаведені справи Лавр. арх. №№ 3538, 2785.

⁷⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1508, „о починки имѣющихся въ Васильковскомъ владѣніи Лаврскихъ гребель“. 1739—1755 р. ⁸⁾ Ibid.

чаючи, що після того, як скасовано ці оплати, лагодити греблю силами самих мешканців Василькова безплатно дуже важко; через це гребля руйнується¹⁾. Таким робом, у кожному разі, в пізніші часи лагодити греблю доводилося підданим цілком безплатно.

У трохи відмінних умовах що-до панщини стояли ремісники, а так само бояри. Ремісники намагаються відробляти панщину своїм ремеслом і спекаються різних повинностей. Так, напр., 1757-го року васильківські теслі на чолі з цехмістром Йосипом Мельниченком звернулися до Лаври з проханням, щоб, через те що вони працюють звичайно не в самому Василькові, залишити з них тільки консистенську дачу й хлібні датки, за це не вимагати з них осип, дрова й підводи²⁾. Лавра на це погодилася, але, як видно, Васильківський управитель на це уваги не звернув, бо примушував їх і далі давати підводи, возити вапно й пісок, цеглу з Либеди, то-що. Це викликало 1758 р. новий протест теслів, причому вони зазначали, що за невиконання цих повинностей управитель заарештовує їх родичів і завдає до в'язниці. Лавра ухвалила по змові цих повинностей не вимагати, бо настане весна, теслі відроблять своїм ремеслом на Клові, де буде багато роботи³⁾. Але, як видно, утиски управителя не припиняються, бо ми знаходимо скарги теслів ще в 1762—65 роках⁴⁾.

Бояри в раніші часи згаданих повинностей, окрім своєї „служби боярської“, не робили. Але, як запроваджено чинш, управитель став вимагати його й з них, що правда в половинному розмірі. Це викликало 1757 р. їх скаргу⁵⁾. Оскільки-ж Лавра завдовольнила їх прохання не цілком, а саме звільнила тільки від половини чиншу, то того-ж року вони подали нову скаргу. На цей раз Лавра ухвалила звільнити від чиншу тих бояр, що мають менший наділ землі; за зайві-ж землі вони все-ж мають платити⁶⁾.

Не звільнялися бояри тільки від підвідної повинности; так підчас фортифікації Василькова у 1730-х роках вони так само дають підводи, як і інші мешканці⁷⁾.

Що-до консистенської дачі, то вони платили тільки третину її⁸⁾. Решта-ж її, як рівно і панщина за боярські землі, розкладалася на інших обивателів міста, що приводило иноді до незадоволення і скарг; так, напр., було 1762-го року, коли мешканці, загрожуючи розійтися з міста, примусили навіть змінити бояр і призначити нових з бідніших підданих, які мали небагато землі⁹⁾.

¹⁾ Ibid. ²⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 2155, „о заведеніи вновь въ Васильковѣ тесельского цеху“. 1757 р.

³⁾ Треба сказати, що взагалі теслі переважно працюють у Києві, відробляючи повинності монастиреві; найчастіше поперемінно по 10 ремісників за раз.

⁴⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 2433, „по доношенію подданныхъ Васильковскихъ жителей тесель“. 1761—65 р.

⁵⁾ Лавр. арх., вотч., спр. без номера, „по доношенію Васильковскихъ бояръ“ 1757 р.

⁶⁾ Ibid.

⁷⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1463, „о устроении при мѣстечкѣ Васильковѣ...“.

⁸⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 2432, „о увольнении Кіево-Печерской Лавры Васильковского вѣдомства подданныхъ от денежного и хлѣбного чиншевого окладу“ 1761—62 р. ⁹⁾ Ibid.

Окрім консистенції та панщини у 1766 році деякі заможніші господарі платили ще на монастир податок. А саме: платять по

— крб. 18 коп. річно	1 дворовласник	2 крб. — коп. річно	15 дворовласник
— „ 30 „ „	1 „	2 „ 20 „ „	4 „
— „ 40 „ „	2 „	2 „ 40 „ „	8 „
— „ 80 „ „	9 „	2 „ 50 „ „	1 „
1 „ — „ „	6 „	2 „ 80 „ „	3 „
1 „ 20 „ „	5 „	3 „ — „ „	1 „
1 „ 40 „ „	4 „	4 „ — „ „	3 „
1 „ 60 „ „	4 „	5 „ — „ „	1 „
1 „ 80 „ „	1 „	6 „ — „ „	1 „
		Разом . . . 70 дворовласн.	

Нарешті є один господар, що платить 2 крб. податку не до монастиря, а до Київської Губерніяльної Канцелярії. Соціяльне становище цього господаря неясне; про нього зазначено, що він родом з Києва, 1757 р. „перешол из козаков в тарифщики“. Оскільки тарифщик є посада при митниці, але ніяк не ціла верства, то таке визначення нічого не дає. Можна-б думати, що він і далі лишився козаком, служить десь на митниці і платить до Київ. Губерн. Канцелярії податок. Але з другого боку живе він у монастирському дворі, має земельний наділ від монастиря, платить йому за нього. Оскільки цей господар є тільки один, ми не хотіли виділяти його окремо від підданих, від яких, до речі, економічно він нічим не одрізняється. Але оскільки, як ми сказали, його соціяльна приналежність до підданих є сумнівна, ми вважали за потрібне про це тут зазначити.

На останку нам треба сказати кілька слів про робітників м. Василькова. Всього їх є одна родина (на 6 душ) і 72 робітники-одиначи. Чоловіків робочого віку 42, неробочого 14; жінок робочого віку 13, неробочого 3. Мало не про всіх їх зазначено, що вони з посполитих; тільки про одного є згадка, що він походить з козаків Лубенського полку, з м. Ромна.

Відомості про походження територіяльне є тільки про 47 робітників: 24 з них місцеві (51,1%), 23 зайшли (48,9%). Отже пропорція між зайшлими і місцевими, тут мало не така сама, як пропорція і взагалі серед підданих м. Василькова¹⁾.

Походили зайшли господарі з таких місцевостей:

З Польської області 8	З Слобід. Харківського п. 1
З Київського полку 8	З Слобід. Охтирського 1
З Ніженського полку 2	З Рослава 1
З Лубенського полку 2	

Разом 23

Таким робом 34,8% усіх робітників походять з Правобережжя (власне з Польського Правобережжя), решта з Гетьманщини і почасти з Слобідської України. Цікаво відзначити, що з тих 19, про яких точно зазначено, звідки вони походять, 12 або 63,2% (52,2% усіх робітників зайшлих) походять з міст та містечок, напр., Києва, Харкова, Ніженя, Ромна, Лубень. Найма-

¹⁾ Серед робітників число зайшлих тільки трохи більше (48,9%, а у підданих 43,7%), являє цілком нормальне.

ються мало не всі робітники порічно. Поденно працюють тільки два, дістаючи по 5 копійок денно. Більшість робітників (такі відомості маємо про 62 робітники) діставала річну платню на своїй одежі й на господарських харчах, а саме:

— крб. 50 коп.	1 робіт.	2 крб. 50 коп.	1 робіт.
1 „ — „	4 „	3 „ — „	6 „
1 „ 20 „	2 „	4 „ — „	9 „
1 „ 40 „	1 „	5 „ — „	4 „
1 „ 50 „	6 „	6 „ — „	1 „
1 „ 80 „	1 „	Працювали за науку ремесла	10 „
2 „ — „	6 „	Працювали за одяг і харч.	10 „
		Разом	62 робіт.

Як бачимо, становище робітників було не дуже добре; тимчасом як, напр., у Козельці домінує платня робітників від 4 до 7 крб. річно ¹⁾, у Василькові, коли розбити робітників із платнею на 2 групи до 4-х р. і від 4 р., то переважає перша група (27 і 13).

IV.

Форпоста у Василькові було збудовано на початку XVIII ст. Одним з важливих завдань його було зупиняти гайдамацькі напади на польські землі, що вже від другого десятиліття досить сильні, часто навіть в околицях Василькова. Так вже 1713-го року під Васильковом організується гайдамацький загін на чолі з шляхтичем Янковським, після розгрому цього загону частина його (5 чоловіка) втекла під тим-же Васильковом ²⁾. Участь у гайдамацьких наскоках беруть і васильківці, часто навіть сами нападаючи на польські землі. Так 1734 р. Васильків виступає почасти як місце, де збираються й виступають гайдамаки. А саме, підчас заколотів у с. Рожові, Іван Дегтяренко з Хвастова умовляв, ніби-то з зичливости, жінку посесора Котовського тікати, не чекаючи „Москви и козаков“, бо якийсь Стаповенко готується вже виступити з Василькова проти них (bo już Starowenko na siebie popisał się w bunt w Wasilkowie) ³⁾. Року 1742-го мешканці Василькова виступають ще рішучіше: вони нападають сами на купців євреїв у с. Великій Салтановці вночі й грабують їх. Правда, частину грабіжників було у Василькові заарештовано й продано їх рухоме та нерухоме майно для компенсації купців ⁴⁾. Іноді до васильківців приєднуються, можна думати, й люди з форпостних команд. Напр., 1747-го року люди якогось майора Клементовича (очевидно з команди пограничного офіцера) на чолі з Мартином Сербином напали за польським кордоном на село Велику Снитинку; коли вони їхали через польський форпост, то казали, що їх послано захопити й повернути на Васильківський форпост купців (очевидно, ніби-то з контрабандою) з тракту Снитинського ⁵⁾.

¹⁾ Пустовійт, *op. cit.* с. 150.

²⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. III, № XI, с. 20.

³⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. III, № XXVI; с. 53.

⁴⁾ У Андрієвського, *Историч. матеріали*, в. 4, с. 192—98.

⁵⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. III, № CLXXXIX, с. 391.

Той факт, що польська варта на форпості їх не затримавши пропустила, свідчить, що це справді були люди з форпостних команд, мабуть у військовій формі і т. и.

Здобичництво в гайдамацьких купках було для мешканців Василькова певним, так мовити, підсобним промислом. Ми бачимо часто в тогочасних загонах мешканців Василькова, що потім після нападу з здобичтю повертаються до свого рідного міста. Так, 1750 р. у загоні гайдамаки Івана Подоляки ми бачимо мешканця Василькова Тимоша Котляра; після кількох грабунків Котляр повертається до Василькова, де його й заарештовують¹⁾. Далі, 1758-го року кілька гайдамаків напало в с. Крушинці (що належало в ці часи Софійському монастиреві) на одного заможного підданого й пограбувало його самого й всю його хату. Як з'ясувалося, були це обивателі васильківські, правда, два ватажки їх, хоч були й з Василькова, але оселилися там, порівнюючи, недавно, — родом один з них був з Золотоніської сотні Переяславського полку, другий з Ніженського полку²⁾. Пізніш 1760 р. мешканець с. Сняяви Моргун свідчив, що на чолі гайдамаків, що напали на це село, стояв Васильківський мешканець Василь Харченко³⁾. Того-ж року мешканець села Тростянки, Андрій Очкас, якого раніш року 1758-го пограбували гайдамаки, свідчив у пограничній комісії, що зробили цей напад мешканці Василькова Ватаг, Яковченко, Пригода і т. и.; як заявляв він і раніш, після пограбування, слід гайдамаків ішов до самого Василькова⁴⁾. Взагалі Васильків, можна думати, був місцем спочинку й притулку гайдамаків. Так у справах гайдамаків 1753—55 р. ми знаходимо згадку, що один гайдамака, Яким Іванів, з частиною пограбованого майна пішов до Василькова. Тут він оселився у писаря карантину Половчевського, якому подарував за це „зав'домо розбойною табакерку сребряную и один червонець“, а два червінці позичив. Але після бійки в шинку з васильківськими мешканцями їх обох заарештували⁵⁾.

Поруч з гайдамаками форпостам доводилося ловити й затримувати втікачів з Росії й Гетьманщини до Польщі. Хоч кордон, зважаючи на загрози морової пошести з Туреччини⁶⁾, бував часто закритий, але все-ж це було завдання важке й не завсіди успішне. Правда, пропускалося через форпост тільки за паспортами, але багато людности тікало просто лісами або навіть через самий форпост під виглядом прочан, фурманщиків або навіть, за згодою, з якимось польським паном, челядинців переїжджого польського шляхтича⁷⁾. Щоб затримати сумнівних, звичайно на кордоні уважно оглядали й иноді трусали, забираючи навіть листування й папери⁸⁾.

¹⁾ Арх. Ю. З. Р. ч. III, т. III, № CCLII, с. 525—28.

²⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 2206, „о нападеніи разбойничимъ образомъ Васильковскими жителями... на подданного Катедрального Крушинского жителя...“ 1758—60 р.

³⁾ Ibid., № CCCXXXVI, с. 710.

⁴⁾ Арх. Ю. З. Р. ч. III, т. III, № CCCXXXV, с. 709.

Порівн. у Андрієвського, „Исторические материалы“, в. 4, с. 160—165.

⁵⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. III, № CCCXI, с. 646—649.

⁶⁾ Стаття Руліковського в St. Geogr.

⁷⁾ Київ. Цен. Арх. давн. актів, в. старих справ.

XVIII ст., ф. Київ. Губерн. Канцел., спр. № 6949, „о проѣжающихъ черезъ Васильковскую пограничную заставу“, аркуш 120.

⁸⁾ Ibid. арк. 161.

У перші роки головну силу в Василькові становила не форпостна команда, що була дуже нечисленна, але переважно розквартировані в місті війська. Так, напр., 1717 р. тут стоїть Енгемоланський полк¹⁾, 1734 р. піхотний Суздальський полк²⁾, 1742 р. Ризький³⁾, і т. и. Але згодом цей постій здебільшого припиняється (відновлюючися тільки в певних випадках, як, напр., підчас війни), але зате збільшується форпостна команда. Так, у травні 1725-го року в Василькові в заставі було 1 обер-офіцер і 7 салдатів. Того-ж року в жовтні було вже: капітанів — 2 (піхотний і кавалерійський), унтер-офіцер — 1, рядових — 15, козаків Київського й Переяславського полків — 9, компанійців — 4 і військової челяди й ремісників — 6. Всього — 37 чоловіка⁴⁾. Дальші відомості маємо вже для 1757-го року, та й то лиш про частину залоги, про козаків. Їх було всього 38 чоловіка, саме: полков. хоружий — 1, військ. товариш — 1, писар — 1 і 35 козаків⁵⁾. Далі відомості маємо для 1763 року: тепер застава стоїть як у самому форпості, так і при докторському домі, при карантині, при митниці і т. и. Всього ми тепер бачимо: підполковник — 1 (Петро Сінельников), прапорщик — 1, ротний писар — 1, барабанщики — 2, циліюрики — 2, салдат — 36, далі з козаків: хоружий — 1, писар — 1, козаків — 32. А всього — 78 душ⁶⁾. Ще більш зростає залога 1766 р. Тепер ми бачимо тут: секунд-майора — 1, прапорщика — 1, сержанта — 1, фур'єра — 1, писарів — 2, циліюрик — 1, барабанщиків — 2, салдатів — 36, козаків — 51, а всього 96 душ⁷⁾. Можна думати навіть, що тут є ще якісь, не форпостні козаки, бо ми маємо згадку, що того-ж 1766 р. було козаків у Василькові 102⁸⁾.

На чолі Васильківського форпосту, а рівночасно й усієї дистанції (пограничних форпостів цього району) стояв переважно секунд або прем'єр-майор, иноді підполковник.

А саме, 1729-го р. ми бачимо тут секунд-майора Дубровського⁹⁾, 1730 р. с.-м. Христофора Ертмана¹⁰⁾, в 1730-х (до 1737-го і, потім, 1739 р.) майора Філатова¹¹⁾, 1737 р. майора Беклемішева¹²⁾, 1739 р. секунд-майора Горно-

¹⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1293, „о причиняемых стоявшими на квартирах в Васильковѣ солдатами Енгемоланского полку жителямъ обидѣ“. 1717 р.

²⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1450, „об опредѣленіи пѣхотному Суздальскому полку виптеръ-квартирою стоятъ в м. Васильковѣ“. 1734 р.

³⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1617, „о приключеннихъ Васильков. обывателямъ от подкоманд. Римского полку... солдат обидяхъ“. 1742 р.

⁴⁾ Ibidem, арх. 209 і зв. ⁵⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 2176, „об устройкѣ в м. Васильковѣ при козачей командѣ для старшины 2 покоевъ“.

⁶⁾ К. Ц. Ар. давн. акт., від. старих справ XVIII в. (Київ. Г. К.) справа № 10717, „дѣло о находящихя на форпостахъ Васильковской дистанціи...“ 1763 р.

⁷⁾ К. Ц. Ар. давн. акт., в. стар. спр. XVIII ст., Київ. Г. К., спр. № 10775, „рапортъ Васильковскаго форпоста о числѣ караульныхъ командъ“.

⁸⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 3072, „об отводѣ находящейся въ м. Васильковѣ малор. козачей командѣ... квартиръ“. 1766 р.

⁹⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1793, вищенаведена.

¹⁰⁾ Там-же К. Ц. Ар. давн. акт., в. стар. справ. XVIII ст., № 15197.

¹¹⁾ Лавр. Арх., вотч., спр. № 1463 (вищенавед.) і К. Ц. А. давн. акт., в. спр. XVIII ст., спр. № 6717. ¹²⁾ Лавр. арх., вотч. спр. № 1480 (вищезгад.).

става ¹⁾, 1742 р. секунд-майора Кісельова ²⁾, 1743 р. прем'єр-майора Сінельнікова ³⁾, 1744 р. майора Кульнева ⁴⁾, 1745 р. секунд-майора Тарапанова ⁵⁾, в 1747 році майора Немцева ⁶⁾, 1749 р. пр. майора Федора Тарапанова ⁷⁾, 1750 р. майора Василя Горбакова ⁸⁾, 1761 р. підполковника Шмакова ⁹⁾, 1761 р. секунд-майора Гущина ¹⁰⁾, 1763 р. підполковника Сінельнікова ¹¹⁾, 1764 р. підполк. Паніна ¹²⁾, 1765—6 р. с.-майора Бочкова ¹³⁾, 1757 р. секунд-майора Ромадина ¹⁴⁾, 1768 р. секунд-майора Миколу Вовйкова ¹⁵⁾, 1769 р. підполковника Кушельова ¹⁶⁾, 1770 р. секунд-майора Корнілова ¹⁷⁾, 1772 р. знов секунд-майора Ромадина ¹⁸⁾, 1775 р. секунд-майора Михайлова ¹⁹⁾, 1778 р. секунд-майора Шульціца ²⁰⁾.

На початку XVIII ст. начальник форпосту посідав цей уряд довгий час, може іноді десять років, але це призводило до того, що такі начальники вважали себе в Василькові як удома й відповідно до цього поводитися. Це викликало певні сварки й скарги людности та Лаври, наслідком цього на початку 1740-х років київський губернатор Леонт'єв наказує надалі, за прикладом начальників козачої команди, і начальників форпосту часто змінити (рівно-ж і інших офіцерів цієї команди ²¹⁾); можна гадати, що їх змінiali загалом щорічно.

Як ми бачили, чималу частину залоги становили козаки (виборні). Тут ми бачимо козаків Київського й Переяславського полків 1725 р. (про це ми вже згадували), 1742 р. Київського й Ніженського ²²⁾, 1749 р. козаків Чернігівського полку ²³⁾, 1766 р. козаків Переяславського ²⁴⁾, в 1770-х р. Ніженського. На чолі їх стоїть іноді хоружий, іноді писар полковий ²⁵⁾, а часто навіть і сотник ²⁶⁾, чи бунчуковий товариш.

¹⁾ Там-же, спр. № 1508 (вишезагд.). ²⁾ Там-же, спр. № 1617 (вишезагд.). ³⁾ *ibidem*.

⁴⁾ Там-же, спр. № 1683 (вишезагд.). ⁵⁾ Там-же, спр. № 1274 (вишезагд.).

⁶⁾ К. Ц. А. давн. акт., в. стар. справ. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 5780.

⁷⁾ Рукоп. відділ В. Б. У., п. в. докум. № 3785.

⁸⁾ К. Ц. А. давн. акт., в. стар. спр. XVIII ст., спр. № 12427.

⁹⁾ К. Ц. А. давн. акт., в. стар. спр. XVIII ст., спр. № 4515, „рапорты начальников форпостов“.

¹⁰⁾ Андрієвскій, Матеріали для історіи Южно-русского края в XVIII ст., с. 391.

¹¹⁾ К. Ц. А. давн. акт., в. стар. спр. (К. Г. К.), спр. № 4515, спр. № 12459.

¹²⁾ *Ibidem*. ¹³⁾ *Ibidem*.

¹⁴⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 2865, „по рапорту Васильк. управителя“.

¹⁵⁾ Там-же, спр. № 3945, „об отводѣ сѣнокосов...“.

¹⁶⁾ Там-же, спр. № 3206 (вишезагд.).

¹⁷⁾ Там-же, № 2865, „по рапорту Васильк. управителя...“.

¹⁸⁾ *Ibidem*, а також спр. № 3331. ¹⁹⁾ *Ibidem*.

²⁰⁾ *Ibidem*, а також спр. № 5634, К. Ц. А. давн. акт., ф. К. Г. К., „по рапорту сек. м. Шульціца...“.

²¹⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1683, „по представленію Васильков. Городничего иер. Максима на майора Кульнева“. 1744 р.

²²⁾ К. Ц. А. давн. акт., в. стар. спр. XVIII ст., Ген. Військ. Канц., № 17078, „о командированіи бунч. тов. Скоруппы в Васильков. форп.“... 1742—43 р.

²³⁾ Андрієвскій, Ист. мат. в. 4, с. 94—99.

²⁴⁾ К. Ц. А. давн. акт., в. стар. спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 10775, „рапорт с Васильковского форпоста о числе караульных команд“.

²⁵⁾ К. Ц. А. дав. акт., в. стар. спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 5634, „по рапорту секунд-майора Шульціца“.

²⁶⁾ К. Ц. А. давн. акт., від. спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 8276, о воровствѣ сотникомъ Лысянскимъ у жителей мѣстечка Василькова разныхъ вещей“.

Напр., 1741-го року бунч. тов. М. Стороженко¹⁾, того-ж року полковий хоружий київський Ів. Лягур, 1742-го р. бунч. тов. Іван Скоруппа, 1743-го р. полк. хоружий Переяславський Стефан Ілляшенко²⁾, 1753 р. сотник Кролевецький, 1754 р. сотник 3-ої сотні полкової Ніженської Лакневич³⁾, 1760 р. полковий хоружий Ніженський Клецу, або Клецунов⁴⁾, 1764—5 р. Ніженського полку сотник Юрій Сердюк⁵⁾, 1765-го р. полк. хоружий Ніженський Кадигроб⁶⁾, 1769 р. військ. тов. Данило Гравський⁷⁾, 1770—71, 1773—75 і 1777 р. сотник Заньківський Лисянський⁸⁾, в початку 1776-го р. сотник Борзенської сотні Ніженського полку Семен Паютин, а наприкінці цього року сотник Івангородський того-ж полку Іван Григоровський⁹⁾, і т. и.

Треба сказати, що начальник форпосту іноді міг зловживати своєю посадою, пропускаючи осіб, яких він пропускати не мав права. Взагалі йому доводилося бути дуже уважним і енергійним, щоб добре виконувати покладені на нього функції; за легковажне ставлення до справи звичайно суворо карали, як напр., було 1739 р. з майором Філатовим, що його за легковажне відношення до своїх обов'язків наказано звільнити¹⁰⁾.

Хоч безпосередньо залежав форпост і залага від Київського губернатора й коменданта, але в часи поновлення гетьманства (напр., Розумовського) за найвищу інстанцію, можна думати, був гетьман; до нього й зверталися по остаточне розв'язування форпостних справ. Вказівок-же на те, що в часи управління Малоросійською Колегією цю роллю щодо форпостів виконувала вона, — ми не маємо. Залежність форпостів від гетьмана призводила до того, що навіть російське начальство їх всяково намагається йому догодити. Так, напр., коли 1761-го року до К. Розумовського їхав з Варшави на службу доктор Дуфай з двома „лїкарями“, начальник Васильківського форпосту не тільки поставився до нього з великою пошаною, але ще й позичив йому великі гроші і послав з ним салдата за провідника до самого Глухова¹¹⁾.

Становище козаків у форпості загалом було досить погане, — далеко гірше, напр., аніж російських салдатів. Тимчасом як ті жили в казармах, а для їх потреб, майна та запасів, харчів і т. и. часто реквізувалися різні будинки у монастиря¹²⁾, козацька залага, що була досить таки численна (бо

¹⁾ Лавр. арх., вочч. спр. № 1480, „о запрещеніи в м. Васильковѣ никому из живущих... шинковать“.

²⁾ К. Ц. Арх., давн. акт., в. стар. спр. XVIII ст., Генер. Військ. Канц., спр. № 17078, „о командированіи бунч. тов. Скоруппы...“.

³⁾ Лавр. арх., вочч. спр. № 2335, „о устроенных кирпич.. заводах“.

⁴⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 3063, „по репорту Васильк. управ...“.

⁵⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 3072, „по письмен. Киев. Губ. Канц. сообщеніи“.

⁶⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 3945 (вищезгад.).

⁷⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 3320, „по донош. Вас. управителя... о поворов. вещах“.

⁸⁾ К. Ц. Арх., давн. акт., в. стар. спр. XVIII ст., Киев. Губ. Канц., спр. № 5660, „по репорту Нежинской полк. канц.“.

⁹⁾ К. Ц. Арх., давн. акт., в. стар. спр., спр. № 6777, „дѣло о провозѣ соли...“.

¹⁰⁾ К. Ц. Арх., давн. акт., в. стар. спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 9565, „о призначеніи к Васильковскому форпосту изъ Варшавы докторѣ Ивану Дуфай, фершале и двухъ служителей и пяти человекахъ фурманщикахъ, которые слѣдовали до Глухова“.

¹¹⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 2640, „по пис. мен. сообщенію.. об отводѣ в Васильковѣ амбара“, або № 1571, „о занятіи въ Васильк. Лаврской клуни“, і т. и.

з неї, напр., завсіди давано варту посланцям у Туреччину, — до Бендер), помешкань жадних довгий час не мала. Як доносив ніженський полковий хоружий Клецун 1757-го року до Київ. віце-губернатора Костюріна, що повідомив про це Розумовського, старшина козака живе в хаті у обивателів, разом з господарями її, а козаки живуть у землянках та куренях, від чого дістають чимало хороб. Костюрін пропонував наказати, щоб збудували хату на два покої для старшини, велику хату для козаків і стайню для коней. Для цього ліс мали взяти монастирський, що його мали нарубати тамтешні обивателі. Розумовський цілком погодився з цим проєктом і наказав подбати про його виконання Київському полковникові Юхимові Дараганові. Хати справді збудували, але крити їх було нічим і так вони стояли до 1758-го року, аж поки знов порушили цю справу, бо треба було купити гонту на дах, заліза на пічки, скла на вікна, то-що. Розумовський наказав асигнувати на це гроші з „м'ючихся при том полку (Київському, С. Ш.) остаточных от препровождєнія на указанных консистентовъ комисарских збору денегъ“¹⁾. Цеглу-ж для пічок наказано було наробити на Васильківській лаврській цегельні²⁾.

Але й цей свій будинок козаки мали недовго. Вже 1765 року було наказано цей будинок віддати під митницю, бо давніший її будинок цілком для цього непридатний — старий, малий, то-що; збудувати-ж новий будинок неможливо, бо, не вважаючи на всі публікації, ніхто на себе цього взяти не хоче. Козацьку старшину переводять тепер (вже 1766 р.) у будинок кол. митниці, а козаків розквартирують на помешканнях у обивателів (на це реквізують 81 помешкання для 102 козаків)³⁾.

В новому будинкові козацькій старшині очевидячки було невідгідно і тому один з її начальників, що командує козаками в 1770-х роках, сотник Дем'ян Лисянський виходить з цього становища тим, що 1770-го року захоплює будинок васильківського дячка Якова Здебського. Спочатку він оселюється з ним, потім примушує його переселитися до школи, а нарешті остаточно привласнює собі цей двір⁴⁾.

Окрім важких умов перебування у місті, терпіли козаки ще дуже від важких праць. Піддержання форпостів, що являли собою здебільшого хати оточені палісадами, з вежею й рогатками⁵⁾, вимагало багато праці і, головне, лісових матеріялів; потребували їх і нові форпости та рогатки, що їх увесь час будується у великій кількості. На ці роботи й уживано переважно козаків. Напр., 1766-го р. козаки Переяславського полку виготовляють на форпости й рогатки ліс (бруси, рогатки, дошки, то-що); у Козиному розі було таких козаків 260 чоловіка! в Ставцькій дистанції 61 козак і т. и.⁶⁾.

¹⁾ Лавр. арх., вотч., № 2335, „о устроеном... при Васильковѣ на Лаврской землѣ кирпичном заводѣ“.

²⁾ К. Ц. Арх., давн. акт., в. стар. спр. XVIII ст. (К. Г. К.), № 3018, „о постройкѣ жилых изб для караульныхъ команд на Васильковскомъ форпосте“. Порівн. Лавр. арх., вотч., спр. № 2176 (вище цитувалася). ³⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 3072 (вище цитувалася).

⁴⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 3315, „по рапорту Васильковского управителя Иеромонаха Выталия о дозволеніи купить таможиѣ объѣзчику... въ дячка... Якова Здебского дворъ“.

⁵⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. стар. спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 10775, „рапорт с Васильковского форпоста о числе караульныхъ командъ“.

⁶⁾ Ibidem.

До того багато терпіли козаки у Василькові через зловживання в харчовій справі, через це козаки не мали за що жити і мусіли, як згодом признався їй їх начальник¹⁾, харчуватися жебраним хлібом.

Важко було козакам і годувати коні. Хоч Лавра мала приділяти їм сіножаті в Васильківських монастирських дачах, як було, напр., 1755 року²⁾, але це траплялося не завсіди. Через те козаки виходили з цього становища так, що косили сіно біля карантинного будинку, але в 1768 році землі мало не до самого паркану були зорали обивателі³⁾. Правда, на скаргу начальника форпоста Лавра наказала приділити козакам сіножаті, але це, здається, здійснено не було, бо козаки й далі дістають сіно, переважно крадучи його на обивательських сіножатях⁴⁾. Тому 1744-го року вийшов новий конфлікт і в цей раз Лавра заявила просто, що в неї сіножатей у Васильківських дачах мало і дати їх козакам вона не може. Вона заявляла, що форпостні козаки, що стоять на кордоні, накошують на нейтральній 12-сажневій прикордонній смузі до 1.000 копен річно й продають їх. Лавра пропонує це сіно повертати на годівлю коней і в Василькові. Проте уряд з цим не згодився й наказом Військової колегії примушував Лавру сіножаті козакам приділяти⁵⁾.

Васильківська митниця давала скарбові великі прибутки, але через те урядові було досить важко захопити ці митні збори до своїх рук. Як вище зазначалося, збирала погребельне (мостовщину) з краму, що його везли купці через Васильків, на свою користь Лавра, яка довго вперто боронила це своє право. Їй пощастило відборонитися від першого наказу 1722 р. про індуктний збор (Малоросійської Колегії), і поясненням 1723-го року Васильків було включено в списків міст, де його можна було збирати⁶⁾; але царський наказ 1737-го року жадних винятків не робив і, не вважаючи на довгий опір Лаври і допомогу декого з членів Малоросійської Колегії, їй усе-ж довелося цьому наказові скоритися (1747 р.)⁷⁾.

Митні збори в перші часи звичайно віддавано на одкуп. Так у 1740-х роках їх мав Київський і Ніженський індуктор Тернавіот, 1752-го року їх узяв на одкуп від гетьмана Розумовського на 6 років у цілій Гетьманщині сотник Глинської сотні Лубенського полку Антін Крижанівський⁸⁾.

Правда, з певністю сказати, де збирали це мито, у Василькові чи в Києві, — важко. Але саму митницю, як таку, засновано в Василькові вже 1754-го року⁹⁾, відколи вона вже й існує мало не до кінця століття.

¹⁾ Див. Андрієвській, Васильковская таможня и городничіе монахи. Київ. Стар. 1883 р., кн. I, с. 196.

²⁾ Лавр. арх., вогч., спр. № 200?, „поточніе ведомства Васильков. разные“. 1755 р.

³⁾ Лавр. арх., вогч., спр. № 3496, „об отяодѣ в Васильковѣ... для накошенію к продовствію козачих лошадей сѣна“.

⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ Ibidem.

⁶⁾ Лавр. арх., вогч., спр. № 1274 (вищецитов.).

⁷⁾ Ibidem.

⁸⁾ Ibidem.

⁹⁾ Лавр. арх., вогч., спр. № 1929, „по письменнимъ К. Г. К. сообщеніямъ об отводѣ до устроенія в м. Васильковѣ пограничной таможиѣ таможеннымъ управителямъ... квартиръ...“. 1754—1764 р.

Ця митниця оглядала крам, що його везли з Росії чи у Росію, та збирала мито. Зокрема доводилося стежити, щоб не вивозилося з Росії деякий заборонений крам і, головне, золота та срібла (як у грошах, так і в виробках, посуді, то-що). Заборонялося, напр., вивозити ремень інакшим шляхом як тільки через порти Росії, соболів, що їх покуплено в Росії, то-що¹⁾. Для цього крам уважно оглядав директор митниці і, головне, тарифник або цолнер.

Купці з усіх сил намагалися обійти ці розпорядження, силкуючись облісти форпости вгору Дніпром, або передати крам через когось в службовці форпосту, митниці, карантину, то-що²⁾.

На чолі митниці стоїть директор. Від цього директора залежало мало не все провадження справи на митниці. Часто такий директор зловживав своїм становищем, возячи свій крам через митницю без мита, пропускаючи за хабарі крам чужих купців без мита, або забираючи мито на свою користь. Так, напр., було в директорами Васильківської митниці калузькими купцями Лавніним і Карасьовим, що дуже зловживали своєю владою і на початку 1770-х р. були заарештовані³⁾. Бувало також, що й директор збирав зайве мито, — на свою користь поверх певних норм (робили таке і вищезгадані директори); не дурно 1764-го року скаржилися на це київські міщани, і, як доводить слідство, небезпідставно⁴⁾.

Васильківська митниця давала скарбові, як згадано, великі прибутки. Не гадаючи зупинятися на справах митних, наведемо лиш невеличку ілюстрацію. За березень 1765 р. зібрано — 2.808 крб. 36 к.; за квітень 1765 року всього у Васильківській митниці — 3.288 крб. 17³/₄ к.; за червень того-ж року — 5.385 крб. 44 к.; за липень — 10.679 крб. 32 к.⁵⁾

Службовці митниці, як і козацька залога, довгий час жили без власних помешкань, бо при митниці помешкань не було. Директор і службовці митниці, — деякі в чині обер-офіцерів, наймали кімнати у приватних мешканців і жили без великих вигід. Навіть служники, що мали бути весь час при митниці, жили дуже далеко від неї. Таке становище завдавало багато клопоту проїжджим купцям, яким доводилося йти розшукувати служників, щоб здати крам для огляду, то-що. І що хоч ще 1754 року, коли засновано митницю, Сенат наказав Київ. Губерн. Канцелярії збудувати будинок, але це переведено в життя не було. Не дурно тому ще 1764 р. служителя митниці скаржаться, що вони не мають помешкань, а Лавра не дає їм його у своїх підданих, як мала зробити⁶⁾. Київ. Губ. Канцелярія, правда, суворо наказує

¹⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст., (К. Г. К.), спр. № 27, 1747 р., „об арестованных на Васильковскомъ форпостѣ у приказчика грека Афанасія Николаева... собольяхъ, корнѣ ревенѣ, юфтѣ и денгахъ червонныхъ золотыхъ и турецкихъ левов“.

²⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст., (К. Г. К.), спр. № 10424, „учрежденной в Киеве по Васильковской таможене о ущербе казенного интереса Комиссiи“ та инш. спр.

³⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст., спр. № 13833.

⁴⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 932, „15 протоколъ Губерн. Канц. соединенныхъ съ приказами: о приѣмѣ денежной казны съ таможенъ и заставъ Васильковской, Кременчужской...“.

⁵⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1929, „по письмен. К. Г. К. сообщеніям...“. 1754—1764 р.

Лаврі відвести квартири, але радикально справи це не розв'язує. Тому 1766 р. (наприкінці року; через те цей будинок у Рум'янцівський опис не потрапив) директор митниці Туфанов збудував власним коштом будинок ¹⁾ (за 1.300 крб.) і в грудні того-ж року поселився там з деякими найпотрібнішими йому службовцями. На початку-ж січня 1767-го року він удається до київського генерал-губернатора Вовйкова, прохаючи, щоб той повернув йому витрачені кошти.

Будинок цей було поставлено коло того місця, де мали будувати нову митницю. Але тепер її ще не будують, а натомість, за наказом Комерц-Колегії, було ремонтвано двір і будинки, що їх приділяла Лавра для козачої старшини у м. Василькові ²⁾, і зроблено там митницю. Тепер з'явилися нові комбінації. Сенат забажав, щоб у цей будинок переведено директора митниці, а в новому директорському домі, дуже великому, де була сила комор, клаузь, стаень і т. и., було зроблено митницю. Директор як міг боровся проти такого рішення і в результаті з'явилася цілком нова комбінація; вся справа нарешті окошилася на козацькій старшині. У будинок кол. митниці, будинок монастирський, цілком зогнилий і старий, про який сам директор (Болтин) писав, що дощ вільно протікає через діри в даху і ле на папери ³⁾, перевел як, вже згадувано, „малоросійских старшин“ з їхнього двору, порівнюючи, недавно збудованого; двір-же цих старшин забрали під митницю і добудували там казенним коштом хати для цолнера, стемпельмайстра та служників. Побудовано було теж деякі комори. Діставши отак мало не нову митницю, вирішили митниці вже не будувати, і гроші на це відкладені обернено на будівництво нового карантинного дому. Треба сказати, що це вирішення житлової справи не до краю розв'язало, бо об'їжджачі митниці й далі приміщення не мають, і ще 1771 р. з них 28 живуть у обивателів ⁴⁾. Але зате директор своє помешкання відвоював, повернено йому й ті, що витратив, гроші ⁵⁾.

Карантинний будинок являв собою щось подібне до готелю, де зупинялися проїжджі, вичікуючи термін карантину. Заведено його було, вважаючи на різні інфекційні хвороби та епідемії, що дуже часто траплялися в Туреччині і звідти, через Польщу, могли перейти й до України з Росією. В часи-ж, коли жадних епідемій у Туреччині не було, карантину все-ж відкидати не було рації, по-перше через те, що в карантині легше було оглянути крам купців для стягнення мита, по-друге тому, що карантин давав чималі прибутки. Що-до першого, то для огляду купецького краму до карантину призначається навіть спеціального фактора (1745-го року від Київського й Ніженського індуктора Тернавіота, 1749-го року від сотника Крижанівського одкупника і т. и.) ⁶⁾.

¹⁾ До справи додано чудово виконаний план двору і будинків, що вражають своїми розмірами і кількістю.

²⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 3072 (вище цитувалася).

³⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст., спр. № 12717.

⁴⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 3250, „о покрытїи казной расходов понесенных директором Васильковской пограничной таможи Туфановым при постройке директорского дома в Васильковѣ“. 1767—69 р.

⁵⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 3315 (вище цитов.).

⁶⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1274 (вище цитувалася).

Раніше, на початку XVIII ст., спеціального карантинного будинку не було. Купці, що перечікували карантинний термін, зупинялися чи у Василькові, чи ще в польському селі Митницях¹⁾. Але це тягло за собою певні зловживання. Найчастіше купці їхали вперед, аголошувалися про карантин і їхали відбувати його в с. Митниці. Коли-ж дійсно надходила їх торговельна валка, то час карантину звичайно вже мало не закінчувався, і иноді другого-ж дня можна було їхати в Київ²⁾. Щоб уникнути цих зловживань, генерал-фельдмаршал фон-Мініх наказав 1740 року збудувати карантинний будинок. Його й було збудовано за Стугною, на шляху з Польщі до Василькова. До нього прирізано й дільницю сіножати, для годівлі коней купецьких валок³⁾.

Карантинний будинок у перші часи віддається в одкуп різним підприємцям, переважно грекам⁴⁾. Так 1741-го року цей будинок здається „родимцу турецькому“ (македонцеві) Янові Кацелі на 5 років⁵⁾. Далі 1746-го року, вкупі з ніженським греком Анастасієм Клицею, Ян Кацела відновлює контракт знов на чотири роки⁶⁾. Першого разу він мав платити 2.505 крб. за 5 років, себ-то 501 крб. річно. Другого разу — 602 крб. річно. Як бачимо, суми чималі. Нарешті, 1750-го року карантинний будинок було здано в одкуп надвірному радникові Юрієві Томазинові на 4 роки за платню вже 700 крб. річно⁷⁾. Правда, зате було видано наказа, щоб усі купці їхали в цю місцевість тільки через Васильківський форпост⁸⁾. Проте 1759-го року одкуп знов переходить до рук греків, а саме першого березня цього року карантинний будинок віддається ніженським грекам Іванові Маркову та (Марковому помічникові, чи співвласникові) Зафіру Фовуджоулю, на чотири роки з платіжем 612 крб. річно⁹⁾, себ-то майже стільки, скільки платили й попередні одкупники греки перед Томазином. Очевидно суму, що її платив останній, сплатити одкупникові, — залишаючи чималий прибуток і собі, — реальних можливостей не було. Ці-ж греки беруть в одкуп карантин і в пізніші роки (з 1763 на 1767) за 630 крб. річно, але реально закінчується їх оренда 1766-го року, бо один з компаньйонів вмирає, а другий не цікавиться цією справою¹⁰⁾.

Що-до грошей, які платили одкупники карантинного дому, то їх витрачалося звичайно на оплату рейтарів та офіцерів-кур'єрів до Царгорода: на їх утримання дорогою і конвой до Бендер. Це коштувало недешево, бо конвой був чималий; напр., у січні 1746 року оплачувалося утримання стількох людей: поручника і перекладача, 2 толмачів, 2 рейтарів і 50 козаків¹¹⁾.

¹⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1762, „о принятой къ карантинному Васильковскому дому земля“ 1747 р. ²⁾ Ibidem. ³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Чи не свідомо віддавалося карантинний будинок грекам, що знали турецьку мову і могли розуміти турецьких посланців та кур'єрів з Туреччини, що їхали звичайно цією дорогою.

⁵⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1762, „о принятой къ карант. Васильк. дому земля“.

⁶⁾ К. Ц. Арх. дав. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 4013, „счетъ 1746 г. К. Г. К. зборной по контрактамъ за откупъ казенного карантинного дому денежной казны“.

⁷⁾ Лавр. Арх., вотч., спр. № 1762 (вище цитована). ⁸⁾ Ibidem.

⁹⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст., спр. № 13475.

¹⁰⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст., спр. Малорос. Колегії, № 16175 від 1766 р., постановою про оголошення про передачу на одкуп карантинного дому.

¹¹⁾ Ibidem, спр. № 4013, „счет 1746 г.“.

Хоч іноді дозволялося, відбуваючи карантинний режим, жити не в самому карантинному будинкові, а в приватному приміщенні, в нечисленних дворах по той бік Стугни (як робив, напр., толмач резидента Обрезкова 1753 р.)¹⁾; але брак там житла, невиконаність його, а так само брак харчі, примушував проїжджих селитися в самому карантинному будинкові. Через це він мав давати чималий прибуток. Цим проїжджим доводилося довгенько проживати в ньому, платячи за приміщення, а так само і за харчі, опал, то-що, як рівно й за простій краму, порядні гроші. Навіть за челядь, селян, фурманщиків і т. и. плачено чимало, значніші-ж особи давали, безперечно, ще більший прибуток. Переглядаючи рахункову книгу цього будинку за роки 1765—67, ми бачимо, що в нас, коли не було якихось значніших проїжджих (тоді прибуток на багато підвищувався), все-ж карантинний будинок давав пересічно на місяць 130—263 крб. валового прибутку, себ-то 1.460—3.156 крб. на рік²⁾. А до того це був, як ми сказали, прибуток з простих людей, а в карантині сиділи й купці чужоземні, та ще й по 6 тижнів³⁾, і навіть посланці як чужоземні, так і свої, — від російського резидента в Царгороді⁴⁾.

Так, напр., у карантині пробував з 20 липня до 24 серпня 1759 року татарський посол казнадар ага Осман з челяддю, що їхав від хана Хадрей-Герая(?) до Росії. Підчас його перебування у карантинному домі на саме його харчування що-дня витрачалося спочатку по 50, далі 61½, а наприкінці 64 і навіть 65 копійок на день. Купувалося йому пиво, горілку, баранину, масло коров'яче, крашанки, булки, курей, качок, соли, пшона, овочів, квасу, свічок, то-що. Всього було витрачено на його харчування 21 крб. 58 коп.⁵⁾.

Великі можливості визиску призводили до того, що одкупники збільшують свої прибутки часто незаконними засобами. Особливо відзначалися в цій галузі відкупники-греки, зокрема Ян Кацела. Вони сильно збільшують податки з подорожніх. Не дурно 1747-го року купці подорожні скаржаться на таке підвищення карантинних зборів з них; вони зазначають, що раніше бралось за простій караванів у карантині 1 крб. від каравану, а окремо від бути вина — 50 коп.⁶⁾. Тепер-же відкупники беруть за витримання карантину 3 крб. 60 коп. від воза, а від бути вина 3 крб.; окрім того вони беруть і за постій самих подорожніх (за помешкання), з купців — 65 коп., з челядника — 40. Харчі-ж,

¹⁾ Лавр. Арх., вотч., спр. № 1903, „о пропаломъ безвѣстно съ квартиры Василькова жителя Бѣлоусова резидента Обрезкова толмачѣ...“ 1753 р.

²⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 2482, „рацотная книга по содержанию в Васильковском карантинѣ и отправленню в Киев чужестранцевъ визваныхъ изъ-за границы полк. Филиповичемъ“.

³⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 2902, „о прибывшихъ на Васильковский форпост грекахъ изъ Яссы“.

⁴⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 10787, „о прибывшихъ от резидента Неплюева в Васильков курьерахъ и доставке по назначению привезенныхъ ими пакетовъ“ 1748 рік.

⁵⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 2464, „10 журналовъ Губ. Канц., о выдаче прогонныхъ денегъ для офицеровъ отправляемыхъ въ Константинополь и Крымъ...“.

⁶⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1762, „о принятой къ Карантин. Васильк. дому землѣ“ 1747 р.

напої та їжу для коней відкупники продають дуже дорого й забороняють купувати на стороні; через те, коли на торгу віз дров коштує 5 коп., відкупники беруть за нього з подорожніх — 30 коп., і т. н. Купці починають, оскільки можуть, минати Васильківський карантин і загрожують, що зовсім не їздитимуть¹⁾.

Подібну скаргу 1750-го року (у травні) Київський Магістрат подає Колегії Чужоземних справ. У ній зазначалося, що за силою царських указів та грамот київських міщан звільнено від усяких податків у карантині, та взагалі указом Ганни Іоанівни 1730-х р. погребельне скасовано. І справді раніш з них у Василькові нічого не збиралося. Але як почали орендувати Васильківський карантин греки, а саме Ян Кацела, то він став брати й погребельне, й мито, й мостовщину і т. н. Беруть як з купців, що їдуть з Росії, так і з тих, що повертаються туди, зокрема з Волощини (напр., з бути вина 1—2 крб.), і не випускають з карантину, аж поки ті заплатять²⁾.

Під цими вимогами розуміти мито, як називає іноді скарга, безперечно, не можна. Мито мала право збирати лиш митниця. Тут треба вбачати платню за перебування краму в карантині підчас сидження там купців, але, безперечно, така платня, та ще й остільки висока, це було, як ми казали, зловживання, яке чинили відкупники, щоб збільшити свій прибуток.

Скарги купців і Київського магістрату мали деякі наслідки. Нової умови з Кацелою вже не складено, а здано натомість карантинний будинок того-ж 1750-го року надворному совітникові Юрію Томазину, — хоч як ми бачили, очевидно, він не спромігся довго його орендувати. Він мав платити, як вже згадано, суму вищу за попередню одкупну платню, а до того він мав брати за постій лиш у розмірі, в якому бралось раніше, і з тих, з кого можна брати. Що-до харчів, то їх могли купувати переїжджі де хотіли. Як компенсацію за це, уряд наказав проїжджати всім купцям, що їдуть у цю місцевість, виключно через Васильківський форпост³⁾. Цей наказ купці цілковито не додержували, через те урядові довелося його повторювати. Так 14/IX 1758 року Сенат видає нового указа, яким наказується усіх купців з Волощини і взагалі з „турецьких місць“ пропускати виключно через Васильківський форпост, де, до речі, їх має оглянути лікар⁴⁾.

Який був самий карантинний будинок до 1770-х років, ми не знаємо. Але в кожному разі нам відомо, що він був дуже малий, а також незручний і невигідний. Через це в певні часи, коли переїжджих було дуже багато, або коли відразу наїздила велика партія, карантин їх усіх умістити не міг. Ми вже бачили вище, що в таких випадках подорожні селилися іноді в хатах застугнянської людности, біля карантину, або селилися — високі урядові особи — у лаврських застугнянських будівлях, як от, напр., у шинку. Але іноді й тут не ставало місця. Так, напр., було 1781 р., коли в наслідок війни з Туреччиною дуже багато

¹⁾ Ibidem.

²⁾ А. Андрієвській, Жалоба кievського магістрата на карантиннихъ откупщиковъ. Киев. Старина, 1891, V, ст. 311—312.

³⁾ Лавр. арх., вогч., спр. № 1762 (вищезит.).

⁴⁾ Рукоп. відділ ВБУ, п. в. документів. Секретні справи відносин до Криму, спр. № 3871.

люду, переважно військового, переїжджало через Васильків. З цього становища вийшли так, що забрали лаврський дворець у Василькові, чого до того часу ніколи не бувало, і поселили туди проїжджий генералітет і штаб-офіцерів¹⁾.

До речі, тут виникло питання з харчуванням переїжджиків. Ті, що стояли в карантині, харчувалися там, але інші мусіли купувати харч на базарі, який бував раз на тиждень. Для того влада забрала найкращий лаврський шинок і віддала його двом російським купцям (Федору Карпову — з Тули, та Заозерському — з Торопецька), щоб влаштувати там „трактир“, де-б переїжджі могли діставати харчі та потрібні їм напої (напр., закордонні вина, яких не було у лаврських шинках). Але Лавра запротестувала, бо у Василькові ніхто окрім неї права тримати шинки не мав; в результаті погодилися на тому, що триматиме цей новий „трактир“ Лавра²⁾.

Та повернімося до карантинного будинку. Як згадано, він був дуже незручний, а до того на 1770-ті роки він цілком став старий („ветхий“) і ніякі ремонти не могли його врятувати. Тому вже 1769-го року ухвалено збудувати новий карантинний будинок, — який десь за цих часів переходить у завідування російської адміністрації (напр., 1771-го року на чолі його ми бачимо „доглядача“ лейб-гвардії підпоручника Чемоданова³⁾), і гроші на це асигнується з сум, що їх, як ми вже згадували, було наготовано на будівлю митниці. Але, очевидно, справа проволікалася, бо 1771 року (25/II) наказом царя Катерини запропоновано негайно збудувати новий карантинний будинок, великий, — на 500 чоловіка. На це гроші наказувано взяти з Київської Губерніяльної Канцелярії. Збудувати його доручено архітекторові Каринові (він, до речі, оглядав і складав план будинку директора митниці), що служив за доглядача (а раніше за архітекта, — до скасування такої посади там) у Київському царському палаці⁴⁾. За указом Катерини від 1764 р. для будівництва казенних будинків мають брати приватних архітектів (бо на державній службі спеціально для будівництва казенних будинків їх немає) і оплачувати їх як за будівництва приватних будинків. Тому Каринові дали самого авансу 500 крб.⁵⁾

Будувати почато від початку 1772-го року. У січні цього року взято з київської Либедської цегельні, Софійського катедрального монастиря 20.000 цеглин⁶⁾, а протягом червня, липня, серпня й вересня куповано потрібний

¹⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 3331, „о ассигновании на нужное время от г-дина гвардии майора Шипова... лаврского дворца...“ 1771 р.

²⁾ Ibidem. До речі ціни на харч визначено такі: сіна пуд — 8 коп., чк. вівса 12 коп., яловичини фунт — 2 к., баранини — 3 к., бульйону — $\frac{1}{4}$ к., хліб житній — 1 к. фунт, соли велика ступка — 5 к., мала $\frac{3}{4}$ к., оцет — 5 к., жири — 12 к. фунт, олія — 16 к. кварта, масла 10 к. фунт, квасу ячного кружка — $\frac{1}{2}$ к., риба осетрина — 8 к. фунт, курка — 10 к., гуска — 20 к. збитень — $\frac{1}{2}$ коп. шклянка.

³⁾ К. Ц. Арх. дав. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 1912, „о выдаче бумаги для нужд карантина у Трипольской рогатки, о снабжении Васильковского карантинна одеждой для выдачи ее содержащимся в карантинѣ и порохом для обкуривания их“. 1771 р.

⁴⁾ К. Ц. Арх. дав. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 5781, „о выдаче г-ну Архитектору Карину в награждение за строение Васильковского карантинного дома въ цотѣ того строения 500 р.“. 1772 р. ⁵⁾ Ibidem.

⁶⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 5771, „о взяткомъ кирпичѣ 20000 с Либедского Киево-Софійского Кафедрального монастыря завода в новостроенный Васильковский карантинный домѣ“.

ліс¹⁾. Закупувалося так само чимало інших матеріалів для потреб будівлі, зокрема під кінець будівництва — заліза²⁾. Закуплено було також багато струментів, можливо не лиш на випадок пожежі, але й для дезинфекції, що, як ми бачили, в ті часи відзначалася чималою простотою і потребувала іноді лиш сірки, води й повітря. Насамперед замовлено Лубенському артилерійському осавулові дві пожежні труби на 60 і 40 крб., причому йому дано 50 крб. авансу. Правда, кінець-кінцем зроблено лиш одну трубу, бо другої осавул зробити не встиг; за рапортом, у нього „приключилась такая сильная гарячка“, що він уночі з 1 на 2 грудня того року „невѣдомо гдѣ дѣвался“ (1). Оскільки-ж таких майстрів більш не знайшлося, то, правдоподібно, другу трубу так і не було зроблено³⁾.

Чимало, як ми сказали, куплено й різних пожежних приладдів. Отож, київський міщанин Козир мав зробити „8 вил, 16 крючьев“, і належне число кілець та цвяхів. Куплено-ж: 48 пожежних сокир (по 50 к.), 16 діжок великих дубових (по 50 к.) і малих (по 40 к.), відер соснових 80 (по 7 к.). На щити повсти — 24 куски завдовжки 3 арш., завширшки 1 арш., по 50 к., цвяхів залізних щоб набивати її на рами — 1.500 (6000—90 коп.), ременів — 120 (по 1 к.), канатів — 70 саж. (1 саж. — 1 к.), 24 рами для щитків (по 20 к.), для сокир — 48 тспорищ дубових і кленових трьохаршинних (по 6 к.). Окрім того куплено ще 8 діжок дубових (по 1 крб. 20 к.), 24 ушати (по 22 к.), розпусків нових з колесами (по 3 крб.)⁴⁾.

Щодо засобів, що за їх допомогою боролися у карантинному домі проти бацил інфекційних хороб, яких могли перевезти подорожні з Царгороду, то вони були досить прості. Подорожніх просто обкурювано (можевельником, порохом і т. н., а в пізніші часи сіркою)⁵⁾, а речі їх добре просушувано, провітрювано⁶⁾. Потім, перед кінцем карантинного терміну, переїжджих ще уважно оглядав лікар⁷⁾.

Лікар у Василькові посідав досить самостійне становище. Був він власне при карантині (очевидно його й запроваджувється десь на початку 1740-х років), але рівночасно він лікував і форпостних, та й узагалі обслуговував прикордонних військових та адміністрацію. Власне васильківський лікар

¹⁾ Там-же спр. № 5777, „о платеже подрядчику Бирюкову к строению карантинному за равные лѣсныя припасы...“.

²⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 5780, „о выдачѣ за купленое для карантинного строения в Васильковѣ желѣзо мѣщанину Левиту 11 р. 75 к. и за доставку 12 р. 33 к.“.

³⁾ Там-же, спр. № 5778. „Договоръ Лубенского артилерійского асавула Рублевского о дѣлѣ в Васильковский карантинъ заявчихъ пожарныхъ двухъ трубъ“.

⁴⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 1772, „об изготовлении Киево-Подольским кузнечн.-цеховым Козырем для карантин. строения в Васильковѣ пожарныхъ инструментовъ, крючьевъ, виль и проч.“.

⁵⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 10787, „о прибывшихъ отъ резидента Неплюева...“.

⁶⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 2902, „о прибывшихъ на Васильковский форпост грекахъ изъ Ясѣв...“.

⁷⁾ Ibidem.

був не тільки місцевий лікар, — він в лікар прикордонний. Він відає усі карантини по пограниччю, не тільки в київській сотні, але й у Ново-Слобідському полку, пізнішій Лизаветчині, а також і на Запоріжжю. Тут на форпостах перебувають „лґкари“, що підлягають васильківському лікареві, виконують його розпорядження, питають в нього інструкцій, повідомляють його про проїжджих, то-що ¹⁾). Доктор-же визначає і термін карантину в різних місцевостях у різні часи, як звичайні, так і в часи епідемій, як, напр., робить доктор Ломан у 1759 р. ²⁾). Як ми сказали, в сферу діяльності васильківського доктора ввійшло почасти й Запоріжжя. Так, коли 1760-го року, у грудні, розпочалася на Запоріжжі якась тяжка хвороба, що її занесли чумаки з Криму ³⁾ і від якої, — як доносив кошовий отаман Білицький із старшиною, багато чумаків біля Січи у сильній гарячці померли, — було послано з Васильківського форпосту доктора Ломана ⁴⁾). Він мав узяти з собою двох лікарів („лґкарей“) на вибір з полків київської залоги та двох лікарських учнів; а в цих полках лікувати тимчасом мають лікарі інших полків залоги. У Васильків-же тимчасом замінити Ломана було призначено лікаря ніженського полку Івана Федосієва. Ломан мав пробути в Січі, аж поки ця хвороба зникне ⁵⁾).

Таким робом ціле пограниччя було власне в компетенції доктора, полкові-ж лікарі мали його слухати і підлягати йому. Це говорить за те, що на доктора до Василькова призначалося людину з великою ерудіцією і це був пост, з якого цей доктор міг далеко посунутися наперед. Так воно справді й було; напр., вищезгаданого доктора Ломана указом Канцелярії Медичної Колегії від 8 лютого 1761 року було переведено до Москви на головного доктора при московському генеральному шпиталі. На його-ж місце було призначено доктора того-ж шпиталю Ніка ⁶⁾).

Дбав уряд, очевидно, й про умови життя доктора. За це говорять хоч-би накази про полагодження чи збудування нового докторського дому.

Так 14-го жовтня ми бачимо наказ Сенату про полагодження докторського дому в Василькові, 31 травня 1752 р. наказ медичної Колегії про збудування нового дому, 10 червня 1755-го р. аналогічний наказ від Сенату ⁷⁾). Що й правда, можливо, ці накази й не було виконано, бо 15 травня 1758 р. ми бачимо новий аналогічний наказ Сенату ⁸⁾), але тепер, очевидно, будинок було збудовано, бо 1766 р. у Рум'янцівському Описі про нього згадано, як про нового, себ-то недавно збудованого. До того-ж, очевидно, його було

¹⁾ Рукоп. відділ ВБУ, п. в. документів, справи секретні про стосунки з Кримом, № 3870.

²⁾ Ibidem, спр. № 3885.

³⁾ Як доносив з Царгорода резидент Обрезков, там ця хвороба теж дуже лютув.

⁴⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 8863, „о отправления пограничного доктора Ломана із двумя лекарями в запорожскую Сечь для прекращения оказавшейся тамо опасной болезни“.

⁵⁾ Ibidem.

⁶⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 3717, „З указа: 1) в Медицинской Колегії о назначении в Васильков доктора Моск. Генерал. Госпиталя Ника для наблюдения за нераспространением заразы...“.

⁷⁾ Андриевскій, Ист. мат., в. I, с. 181.

⁸⁾ Ibidem.

збудовано таки в цих роках, бо 1777-го року будується новий докторський будинок (для доктора Грабовського), бо старий став занадто поганий ¹⁾.

Наприкінці XVIII ст. Васильків чекали чималі зміни. Так, 1786-го року було секуляризовано монастирські маєтки і між ними й Васильків, 1793-го р. було прилучено Правобережжя до Росії. Наслідком цих двох подій був певний занепад Василькова. Він утрачає своє значіння прикордонного центру, касується митниця, карантин і форпост, падає його і торговельне значіння, — Васильків стає звичайним рядовим містом України. Правда, у 1795-му році повстає думка зробити з Василькова повітовий центр, що справді й переводиться в життя, при цьому всі будинки, як карантинний, митниця і т. и., приділяються під нові повітові урядові місця. Засновується поштова контора ²⁾ і т. и. Але все-ж Васильків, як повітовий центр, не грає такої ролі, як коли він був прикордонним містом, і, гадаємо, можна сміливо сказати, що XVIII ст. для нього було часом найбільшого його значіння й впливу на життя цілої України.

ЧАСТИНА II.

ПОЛІТИЧНІ Й ПОВУТОВІ СТОСУНКИ В ВАСИЛЬКОВІ У XVIII ст.

I.

Як ми бачили, м. Васильків у XVIII ст. був чималим на той час торговельно-промисловим центром. Значна частина його чималої людности торгувала, ремісничувала та взагалі промишляла різними промислами, не тільки в межах міста, але й по-за ним. Окрім того він був і адміністративним центром; тут був форпост, головний на всю цю прикордонну територію (він, так мовити, стояв на чолі цілої т. зв. Васильківської дистанції), тут була митниця й карантин для проїжджих купців та їх краму, тут іноді з'їздилися комісари, — російські й польські, щоб розглядати різні прикордонні скарги, то-що. Коротко кажучи, Васильків відгравав чималу ролю не тільки для цієї території (Київської сотні, Київського полку), але, мабуть, й для цілої Гетьманщини.

Але в обставинах такого інтенсивного й жвавого життя цього міста мимоволі повставало чимало суперечок, сварок і непорозумінь між мешканцями його та різними урядовими закладами, як військовими так і адміністративними. До того ці сварки та непорозуміння загострювала ще одна річ: Васильків не був, так мовити, повноправним містом, не мав своїх органів, — ратуши чи магістрату, а був містом панським, монастирським. Через це до безпосередніх мотивів боротьби між міщанами та військовими й адміністративними

¹⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 6126, „Три протокола Губерн. Канцеляр., из них в двух сообщении лѣкаря Васильков. форпоста Грабовского об окончаніи постройки лекарского дома...“, і спр. № 1513, „о денежных суммах Васильков. пограничной тамошни“.

²⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст., спр. № 12462.

органами, весь час домішуються й інші: мотиви інтересів Києво-Печерського монастиря, як власника цього міста. На чолі Василькова стоїть городничий, або управитель, — мало не завжди з ченців, офіційно будучи для людности за єдину місцеву владу. Але в міське життя втручалися часто й представники військової адміністрації (форпосту), або цивільної, — службовці митниці чи карантину і т. и., або й військові залоги, що стояли в цьому місті чи коло нього, — і в результаті починалися постійні сварки й непорозуміння. З одного боку сам управитель дуже часто кривдив васильківських підданих, з другого боку часто кривдять їх і інші згадані органи. В першому випадкові мешканці часто скаржаться в Лавру, в другому шукають захисту у свого городничого, і той справді обороняє права мешканців міста і, за їхньою допомогою, намагається відстояти їх інтереси, або хоч, принаймні, віддячити чим можна за їхні кривди. І от виникає, як згадано, конфлікт, він усе зростає й зростає, виходить за межі й компетенції міста, часто в боротьбі виступають вже й вищі інстанції, — „Святѣйшій Соборъ“ Лаври та Київська Губер. Канцелярія або й київський генерал-губернатор, і справа, здебільшого дріб'язкова, часто притягає велику увагу й викликає багато суперечок.

А починаються ці справи, як згадано, здебільшого з дрібниць. Починалася справа, напр., з того, що якась військова чи цивільна влада вимагала від васильківських підданих фуражу або підвід. Городничий суворо відстоював „непідлеглість“ підданих і всяко противився цим розпорядженням. За те покривджена сторона намагалася відплатити, і, впливаючи лаврських підданих на пачкарюванні чи в якихось прикордонних суперечках з мешканцями Польської держави, притягала їх до відповідальности¹⁾. Городничий їх захищав, дрібні сварки трактувалися як порушення „сусідської з Польщею приязни“, боротьба зростала і ставала якоюсь постійною, традиційною.

Загалом беручи, Печерська Лавра, як в особі городничого, так і вищої монастирської адміністрації, дбала таки за свою підданську людність і всяко відстоювала її інтереси. Навіть у випадках, коли вина підданих була очевидна, Лавра намагається відібрати злочинця під свій присуд, щоб не втратити часом свого підданого цілком. Так, коли мешканця Василькова Достоевського було ввіймано 1744-го року у Білій Церкві на крадіжці коней, і білоцерківський комісар зажадав, щоб з Василькова було надіслано когось для присутности на слідстві, архімандрит лаврський відповів, що він у Польщу нікого не пошле, а нехай цього злодія, як підданого Лаври, пришлють йому для слідства у Лавру чи до Василькова. Цю відповідь генерал-губернатор передав білоцерківському комісарові, але той виконати бажання монастирської влади відмовився, заявивши, що у Василькові ченці могли-б цього злодія відібрати²⁾; очевидно, він не сподівався знайти правосуддя у Лаврського суду, що, правдоподібно, покривав підданих Лаври, чималою мірою тому, щоб не втратити певну робочу силу. Яскраво це видно з іншої справи, коли архімандрит печерський 1750 року намагається відібрати з-під варти кількох заарештованих

¹⁾ Андрієвській, Городничіє монахи, Київ. Стар. 1883, I, с. 195.

²⁾ Андрієвській, Ист. матеріали, в. 4, с. 198—9.

підданих васильківських, отверто вазначаючи, що їм треба відробляти „роботизни“, їх господарства руйнуються і т. и.¹⁾ Хоч загалом, лаврська адміністрація завсіди з усіх сил намагалася відбирати своїх підданих злочинців у своє відання, обстоюючи всіма силами право юрисдикції у своїх монастирських володіннях. Обстоює вона й економічно міць своїх підданих, борючися з кривдами й здиствами військово-адміністративних органів; через це, як згадано, провадиться постійна боротьба й суперечки протягом цілого XVIII ст.

Як ми згадували, васильківський управитель, захищаючи підданих, мешканців цього міста, від утисків інших органів, сам був не від того, щоб збільшити прибутки монастиря, або й свої власні, надмірно експлоатуючи цих мешканців. Скарги людности на цю експлоатацію й утиски управителів ми знаходимо вже в досить ранні часи, в другій чверті XVIII ст.²⁾, але найбільше їх ми зустрічаємо в документах третьої чверти цього століття. Напр., у роках 1753—1754-их ми знаходимо скарги людности на управителя еромонаха Рафаїла, який кривдив васильківських обивателів, збирав зайві гроші з них, забирав у них під різними претекстами худобу і т. и.³⁾ Подібні скарги ми знаходимо й на наступника Рафаїла, еромонаха Ананія. Що-до цього городничого, то на нього, поруч з скаргами на поодинокі кривди, здиства і т. и.⁴⁾, ми знаходимо й серйозніші колективні скарги усіх мешканців міста. Напр., 1761-го року ціла громада скаржилася на нього за запровадження неймовірно важкої панщини⁵⁾. Він примушував їх працювати багато день без перерви, спочиваючи лиш раз на день (тільки підчас цієї перерви їм дозволялося й їсти), і після цього мало не зараз-же вимагав нової панщини. Тільки подача колективної скарги усіх міщан примусила стати трохи менш вибагливим енергійного монастирського адміністратора, але зменшуючи на короткий час панщину, він усе-ж обіцяє відплатити васильківським обивателям, кажучи, що він ще ними висушить багна й переверне гори⁶⁾.

Чимало скарг на цього управителя ми бачимо й згодом (напр., 1763 р.)⁷⁾. Іноді вони досить показові, бо виявляють грабіжницькі нахили городничих. Цікаво, що одна скарга 1761 р. (обивательки Домни Пужчихи) на утиски управителя, викриває один із способів, як він збагачувався: управитель записує в господарські книги лиш частину приросту худоби в монастирському дворі

¹⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст., спр. № 12427. „Прозьба архимандрита Киев-Печ. Лавры Іосифа об освобожденіи изъ под стражи... Васильковских жителей...“ 1750 р.

²⁾ Лавр. Арх., фонд вотч., спр. № 651, „о приключенныхъ Васильковскому священнику К. Бмжовскому от городничого іеромонаха Іезекііла обидяхъ“.

³⁾ Там-же, спр. № 2005, „о отобраніи Васильковскимъ управителемъ бывшимъ Рафаиломъ у Васильковскихъ жителей... деньгахъ“, а також № 2367, „о приключенномъ... Васильковскому жителю бою...“ та ин.

⁴⁾ Ibidem, а також спр. № 2157, „о заборѣ Васильк. жителя Сяли Ляхова управителемъ Ананіємъ пожитковъ“, та инш.

⁵⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2431, „по доношенію Киево-Печерской Лавры поданныхъ Васильковскихъ жителей...“.

⁶⁾ Ibidem. ⁷⁾ Ibidem.

(економії), а решту вигодовує там і потім продає на свою користь¹⁾; у даному разі, отже, управитель збагачується коштом не тільки підданих, але й самого монастиря. Треба так само відзначити, що, коли траплялося непорозуміння між війтом і підданими, управитель звичайно ставав на бік першого²⁾; очевидно, він брав якусь участь в утисках війта, — можливо дістаючи від нього певну частину заграбованого.

Але коли Ананія, збагачуючися сам, намагався й якомога більше збільшити прибутки монастиря (підвищуючи розміри панщини), то його наступник еромонах Віталій дбає переважно за себе. Збагатитися він намагався всіма способами, не тільки коштом підданих васильківських, але й цілком сторонніх осіб. Такий приклад ми маємо хоч-би 1767-го року, коли трое киян пограбували купця й один з них зайшов до Василькова. Городничий заарештував його і відібрав заграбовані 96 крб. 50 коп., а щоб залишити ці гроші собі, наказав своїй куховарці вночі звільнити заарештованого, дав йому 50 копійок на дорогу й сказав тікати³⁾. Про це довідався Київський магістрат і зняв справу, в результаті чого Віталій мусів гроші повернути. Проте він постраждав на небагато. Після короткого арешту, поки тривало слідство, його звільнено й гроші з нього стягнуто, а його самого покарано лиш за недбайливість (що відразу не переслав гроші до Лаври), накладено тисячу земних поклонів, після цього його відновлюють на посаді управителя Васильківського⁴⁾.

Загалом, отже, справу було поставлено так, щоб міська громада давала як-найбільше прибутків як монастиреві, так і управителеві. Особливо останній намагався всіма силами зробити так, щоб у жадному разі їм не нести збитків. Навіть у промислових закладах, що безпосередньо залежали від управителя, він намагається зробити так, щоб у разі будь-яких збитків цілком не відповідати. Наведемо відповідний приклад⁵⁾: 1772—3-го років управитель той-же еромонах Віталій ставить шинкарями в міський „трактир“ (якого так звали у відміну від звичайних, простих шинків) двох обивателів васильківських. Вони дістають платню, але за це мають платити за всі збитки (напр., хоч-би за пляшки з вином, що тріснули в льоху і т. и.). Але ці збитки швидко перевищують платню цих шинкарів; напр., приїздить до Василькова Дараган, живе у трактирі, багато заборговує, а тоді виїздить назад до Козельця. Управитель його-ж борг стягує з шинкарів, конфіскуючи все їх майно, худобу і т. и., і посилаючи їх доправлятися збитків від Дарагана у Козелець⁶⁾. Отже, управитель, дістаючи чималі прибутки, намагається застрахувати себе від усяких можливих збитків, перекавши їх на інших осіб, навіть без їхньої

¹⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 2493, „по доношенію Васильк. погравничного доктора Анастасія Ника, Києво-Подольского жителя Д. Бородаева и васильк. жители Домахи Пужичи, о приключенных им отъ Васильк. управителя іером. Ананія разных обидяхъ...“.

²⁾ Там-же, спр. № 2562, „о причиненномъ якобы Васил. войтомъ... увѣчь“.

³⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 3011, „по письму г-на генерал-майора Киевского обер-Коменданта Якова Елчанинова“.

⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 3468, „Доношеніе подданных Лаврских жителей Васильковских... о забратіи управителем іеромонахом Виталіем их имѣнія“.

⁶⁾ Ibidem.

згоди (бо в даному разі шинкарі мусіли взяти цю посаду з управителевого наказу, а не з власного бажання).

Але коли управителі Васильківські та взагалі Лаврська монастирська адміністрація вважали не тільки за можливе, а й за потрібне, обдирати й усяково експлуатувати підданих, то дозволяти іншим експлуатувати й кривдити цих підданих було їм зовсім не корисно: чим більше здеруть сторонні особи й навіть державні органи, тим менш залишиться монастиреві. Через це монастир рішуче обстоює своїх підданих у всіх суперечках. А таких суперечок виникало багато і лаврській адміністрації доводилося весь час боротися. Бували ці суперечки й з духовною владою, іншими монастирями, на ґрунті земельних стосунків, оскільки усі сусідні з Васильковом землі належали монастирям¹⁾. Бувало так, що мешканці васильківські виорювали якийсь клапоть землі, що міг належати не їм, — нагадаємо, що границі монастирських земель на правобережній частині Київського полку були ще на початку XVIII ст. не завсіди певні й виразні. У відповідь управитель тих земель, які зачепили васильківці, вдавався з скаргою, починалася справа; так було хоч-би 1728 р., коли управитель с. Плисецького, Київського Братського монастиря, скаржився, що мешканці Василькова зорали деякі землі підданих с. Плисецького²⁾. Але часто бувало й навпаки, напр., 1744—45 років ми знаходимо аж кілька скарг васильківського управителя на городничого с. Рославич київського Софійського монастиря, що захоплює землі мешканців Василькова³⁾, і т. и. Взагалі, треба визнати, таких сварок поміж поодинокими монастирями в Київській сотні бувало досить багато; хоч, проте, далеко частіше, як ми вже згадували, ми зустрічаємо сварки між монастирями з одного й світською владою з другого боку.

Усі суперечки з світською владою ми своєю чергою можемо поділити на дві групи: суперечки з російськими військами та адміністрацією та суперечки з українськими військами (козаками) й старшиною. Розгляньмо спочатку першу групу.

Багато кривд чинили людності, як і всюди, війська. Ці війська спочатку розміщують у Василькові, а потім, коли на їх місці вже з'являється постійна форпостна команда, — в найближчих до нього селах. Але й в цьому і тому випадках ми весь час бачимо кривди людності з боку військ, здирства, грабування і т. и. Вже 1717-го року салдати Василя Петровича Шереметьєва, що ішли до Польщі і стояли в дорозі деякий час у Василькові, дуже пограбували людноість, на що скаржився городничий Іларіон⁴⁾. Пізніш, 1737—40 років дуже кривдить мешканців Василькова інженір-поручник Малигін з командою,

¹⁾ Див. про це нашу статтю „Київська сотня Київського полку“, Історично-Географічний Збірник, т. II, 1928 р.

²⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1382, „о випаханіи плъсецкими подданными Васильковской земли“, — тут заголовок не вповні відповідає змістові.

³⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1677, „о зораніи Рославским городничим Васильковской земли“, і № 2057, „о поораніи Рославицким городничим Васильковской земли“ та инш.

⁴⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1293, „о причиненных стоявшими на квартирахъ въ Васильковѣ солдатами Энгемоланского полку Васильковскимъ жителямъ обидяхъ“.

що фортифікує це місто¹⁾). Подібні факти ми знаходимо й в пізніші часи, хоч і меншою мірою, бо війська тепер тут здебільшого не розквартируються, а стоїть лиш форпостна команда, що про суперечки з нею ми скажемо трохи далі.

Велике незадоволення викликало зайняття помешкань для військ. Розквартировані війська окрім помешкання й дров нічого вимагати від мешканців не могли, але, безперечно, це не завжди виконувалося²⁾). А до того займалося звичайно не тільки хати підданих, а й будинки господарські монастирські, а так само й шинки. Це особливе викликало обурення монастиря, який тим більше мав цілу низку універсалів і грамот (від гетьмана Скоропадського від 30/VIII 1715 року, від гетьмана Апостола з 9/VI 1731 р., від генерала Кейта 1740-го року³⁾ і т. и.) з забороною брати під постої двори Київ-Печерської Лаври. Через це монастир намагався боротися з такими постоями, і справді, в деяких випадках діставав перемогу. Так при розквартируванні 1734-го року у Василькові Суздальського полку (замість Муромського, що стояв тут досі), Лаврі пощастило дістати від влади наказ звільнити від постою „дворець“ монастирський (т. мовити, центральне економічне управління монастиря), шинки й будинки священників та причетників⁴⁾). Але цей наказ виконується недовго, бо вже 1738-го року ми бачимо скаргу городничого ероманаха Никодима, що розквартировані війська захопили шинки під мешкання: в одному живе полковник мекленбурзького полку, в другому інженер, в третьому пастор, в 4—5 поручники і т. и.; ці війська дуже кривдять людинність, що через це масою розбігається з міста⁵⁾). 1771-го року війська забирають і самий монастирський дворець, виселивши всіх його мешканців; це було зроблено під тим претекстом, що карантин є замалий, а тепер, підчас війни з Туреччиною, проїжджих є дуже багато, то в „дворці“ треба зробити тимчасово карантин для проїжджого генералітета⁶⁾). Але характерно, що перший хто дістав там помешкання був начальник Васильківського форпосту, який, досі жив у селянській хаті⁷⁾). Не менш рішуче захоплюють війська й інші господарські будівлі Лаври; так за термін з 1741 по 1745 рік було захоплено у Василькові клуню під хлібний магазин, церковний двір під житло, амбар для харчів залоги і т. и.⁸⁾). Головне дошкуляло монастиреві зайняття шинків. В ці часи монастирська влада всіма силами бореться за монополію шинкування у Василькові, на що вона має відповідні грамоти й універсали, і на перешкоді цій монополії як-раз стоять війська, з одного боку сами

¹⁾ Лавр. арх., ф. воч., спр. № 1526, „о починенных инженеромъ порутчикомъ Малигинымъ Васильковскимъ сбивателямъ обидяхъ, бояхъ, и о протчемъ“.

²⁾ Лавр. арх., ф. воч., спр. № 1450, „об определеніи пѣхотному Суздальскому полку квартирною стоятъ въ мѣстечкѣ Васильковѣ“.

³⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., фонд монастирських справ, № 1296.

⁴⁾ Лавр. арх., спр. № 1450 (щойно дит.).

⁵⁾ Лавр. арх., ф. воч., спр. № 1480, „о запрещеніи в мѣстечку Васильковѣ никому изъ живущих тамо розночинцовъ никакимъ напиткомъ шинковать“.

⁶⁾ Лавр. арх., ф. воч., спр. № 3331, „о асигнованіи на нужное время от г-на гвардіи майора Шипова для видерживанія разнопересажующимъ офицерамъ карантинна Лаврского дворца“.

⁷⁾ Ibidem. ⁸⁾ Лавр. арх., ф. воч., спр. № 1571, „о занятіи в Васильковѣ Лаврской клуни и другихъ амбаровъ“.

шинкуючи горілкою, з другого займаючи під житло монастирські шинки й перешкоджаючи монастирському шинкуванню¹⁾. На цьому ґрунті найчастіше й відбуваються суперечки.

Але й узагалі, як згадано, війська кривдять людність. Наведемо приклад, що є досить показовий. А саме 1742 року у Василькові стоять на квартирах в шинках і обивательських хатах (всього у 41 помешканні) офіцери Ризького полку на чолі з підполковником Язиковим. Ці офіцери та їх денщики страшенно кривдять людність; доходить до того, що на скаргу Лаври Київський генерал-губернатор Леонт'єв наказує їм виступити в їх „лагеря“, але Язиков відмовляється, пообіцявши, правда, припинити кривдження людности²⁾ (виконано це не було). Інтересні способи покривджень. Здебільшого виникають вони на ґрунті пияцтва. Офіцери заходять до шинку й вимагають безплатно горілки; коли-ж шинкар відмовляється дати, то вони б'ють його, а також і його родину, бешкетують і т. н. Буває що й грабують людність, переважно знов-таки шинкарів, як заможніших, очевидно. Для цього вживають иноді такого способу: офіцери з салдатами обходять вночі шинки, ніби-то виловлюючи повій; вони роблять труси й підчас тих трусів і розкрадають майно міщан³⁾. А проте трапляється й так, що попросту розбивають комори купецькі уночі злодійським способом. Часто б'ють як міщан (зокрема шинкарів), так і монастирську адміністрацію (напр., шафаря, писаря монастирського дворця, а то й самого городничого)⁴⁾; зокрема часто це буває, коли ця адміністрація намагається зробити будь-який опір салдатам у їхніх грабунках (напр., вахмістр, який толочив хліб монастирський з собаками, на зауваження про це городничого, побив його і т. н.)⁵⁾. Характерно, що вища командна влада не тільки не спиняє ці грабунки й бешкети, але й сама поводить не краще. Можна навести хоч-би такий приклад поведження командних осіб: вищезгаданий підполковник Язиков, їдучи у вересні 1742 року до Києва, п'яний побачив священика Васильківської Микольської церкви, що сів жито на своєму участкові. Язиков наказав привести священика до себе, спочатку лаяв його і бив, а потім силоміць напоївши горілкою, посадив до себе в колясці, „на шлетвѣ“ і примусив його до самого села Глевах їхати й співати „сей день господень, радуйтеся людіє“⁶⁾. Узагалі, треба сказати, цей підполковник відзначається якоюсь зненавистю до духівництва; так лає він п'яний найгіршими словами й другого васильківського священика, — Покровської церкви⁷⁾.

Подібно тримає себе й його наступник, капітан Долгорукий, що стоїть з військом у Василькові 1743-го року. Він власноручно б'є мешканців, — зокрема часто жінок, заарештовує їх без вини і т. н.⁸⁾.

З інших шкод, що власне зачіпали більше монастир, назвемо поруби, що весь час робить військо у монастирських лісах. Салдати того-ж Ризького полку, стоячи в таборі, вирубали 712 дерев лісу на 242 крб. 40 к.⁹⁾ (за

¹⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1480 (вищецитована).

²⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1617, „о приключенных Васильковским обывателям от подкомандных Рижского полку полковника Язикова солдатъ разныхъ обидяхъ“.

³⁾ Ibidem. ⁴⁾ Ibidem. ⁵⁾ Ibidem. ⁶⁾ Ibidem.

⁷⁾ Ibidem. ⁸⁾ Ibidem. ⁹⁾ Ibidem.

обрахунком городничого). Те-ж саме роблять салдати і інших полків, що стоять під Васильковом, як напр., Ніженського полку 1741-го року, або в кінці того-ж року, — Ярославського полку ¹⁾, і т. и.

Але ще більші шкоди робила форпостна команда, що постійно стояла в Василькові.

Конфлікти між монастирем і форпостною командою повстають вже на початку XVIII ст. Салдати захоплюють обивательські підводи ²⁾, крадуть майно обивателів ³⁾, гвалтують васильківських дівчат ⁴⁾ і т. и. Начальники команди звичайно потурають їм, та навіть сами часто роблять утиски обивателям, грабують і всяко кривдять людність. Особливо відзначався цим секунд-майор Кульнев, що стояв на чолі Васильківського форпосту у 1744 році ⁵⁾. Спирнімося на цьому епізоді, дуже цікавому й показному, трохи докладніше.

У своїй боротьбі з городничим Максимом, яка провадиться в ці часи, не маючи, очевидно, іншого матеріалу, секунд-майор Кульнев вирішує скористатися тим, що останніми часами в Василькові дуже поширилася розпуста, безперечно не без участі його-ж салдатів. Отож він вирішує обвинуватити городничого в бездіяльності. Це було, очевидно, досить безпідставно; ми бачимо все-ж, як тепер, так і згодом ⁶⁾, випадки боротьби городничих з розпустою серед мешканців Василькова, причому чужих розпусників і розпусниць карано привселюдно на тілі й вигонювано з міста. Але безперечно, через надзвичайний розвиток цієї розпусти, надто серед удів, що було, певна річ, результатом діяльності форпостної команди, городничий не міг виявити й покарати може й десятої частини усіх винних. Не дивно тому, що Кульневу, пильнуючи відповідних моментів, пощастило ввіймати (в вересні 1744 р.) одну васильківську вдову на факті розпусти з салдатом його залоги; він бере її під варту і ставить вимогу городничому еромонахові Максимові „искоренить“ жінок легкої поведінки, що їх останніми часами дуже збільшилося в Василькові. Оскільки-ж городничий „ничего съ тѣми женщинами не учинилъ, кромѣ какъ одобрилъ и объявилъ, что они де добрые люди“ ⁷⁾, то секунд-майор звернувся в цій справі до генерал-губернатора. Але губернатор не ухвалив зайвої ретельності секунд-майора і повідомив про цю справу архімандрита Київ-Печерської Лаври, зазначаючи: „понеже м. Васильковъ вѣдомства вашей превелебности зъ братією, а къ кієво-губернскої канцелярії ничѣмъ не присутствуетъ, и того ради къ надлежащей о вишеписанномъ резолюціи передаю вашей превелебности зъ братією, а секунд-маіору Кульневу изъ кієво-губернскої Канцелярії предложено, даби онъ означенную жонку изъ-подъ караулу

¹⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1552, „о порубкѣ въ Васильковской пушѣ состоящими при Васильковѣ въ лагеряхъ драгунскими полками много числа деревни .

²⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1393, „о взятой в драгунъ въ васильковскій замок под присмотръ двухъ бочекъ олѣи“.

³⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2205, „поточніе дѣла господарства Васильковского“.

⁴⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2430, „по рапорту Васильков. управителя...“.

⁵⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1683, „по представленію Васильковского городничого іером. Максима на маіора Кулнева...“.

⁶⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2493 (вищецит.).

⁷⁾ Андриевскій, Городничіе монахи, с. 195, Историческіе матеріали, в. 8, с. 140—141.

освободилъ и отдалъ, кому отъ вашей превелебности опредѣлено будетъ, да и впредь бы до поданныхъ Кієво-Печерской Лавры ничѣмъ не интересовался, но представлялъ бы о томъ вашей превелебности“¹⁾.

Хоч ця справа минула Максимові добре, але вона дуже роздратовала його і він намагається помститися. У жовтні того року він пише скаргу до Лаврського собору на майора Кульнева, що той бере за проїзд через манастирську греблю, поставивши там варту, мито з проїжджих. Бере він також проїжджих підданих васильківських у карантин і наказує тримати там їх доти, аж доки вони йому заплатять „искупъ“, тимчасом як московських купців пропускає без жадного карантину (очевидячки, за гроші). Тримає він у карантині навіть і тих васильківських підданих, що їдуть лиш за кілька верстов по сіль, до того-ж тримає їх по кілька тижнів і випускає, взявши викупу у 1½—2 крб. Салдати страшенно грабують людність. Напр., у одного селянина злодії зламали торговельну комору, господар почув і вибіг з хати; після цього злодії втекли, загубивши салдатського палаша. Коли-ж городничий поскаржився на це Кульневу, то той палаш забрав, а справи так і не розглядав. У інших двох мешканців злодії покрали речі, і частину їх упізнали на одному салдаті та салдатці. У підданого Маляра вночі крав один салдат форпосту; Маляр вибіг і, вихопивши в салдата палаш, поранив його. За це Кульнев, аж ніяк не покаравши салдата-зłodія, наказав Маляра заарештувати. У іншого підданого салдати крали кавуни; коли господар вибіг, вони почали бити його киями й попробували йому голову в трьох місцях. Сержант Горностаєв з салдатами прийшов уночі до шинкаря і силоміць набрав горілки безплатно. Салдати взагалі б'ють і кривдять мешканців. Сам Кульнев грабує ремісників, зокрема ганчарів, а саме: кожного торгу він посилає салдатів і збирає з них за торгівлю посуд, „ніби в повинности“, безплатно; через те ганчарі убожіють.

На ці скарги городничого Кульнев власне відповіді не дав. Правда, інцидент з Маляром ще раніш він виставив у цілком инакшому освітленню. А саме він поясняв, що п'яний салдат, вертаючися додому вночі, потрапив помилкою до чужої хати, господар-же цієї хати, Маляр, вихопивши палаш у салдата, поранив його²⁾.

Тимчасом городничий Максим і далі скаржить на Кульнева. 9-го листопада він подає новий рапорт з численними пунктами, що повторювали часті попередні й у головному були такі³⁾:

1) Мешканці скаржаться, що окрім погребельного манастирського збирає величезне мито на греблі й Кульнев.

2) З карантину випускає він мешканців Василькова тільки за хабарі.

3) Коли карантину виїздять чужоземні купці і їм потрібні хури, щоб перевозити крам, здебільшого вино, то Кульнев дозволяє лаврським підданим брати ці підряди тільки за хабарі, пересічно 50 к. від фури; всього він за один лиш липень 1744 року взяв у 23 фурманів 26 крб. 20 кп., та окрім того прапорщик на Васильківському карантині взяв і собі з цих-же фурманів — 5 крб. 75 к.

¹⁾ Ibidem, ст. 195—196.

²⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1683 (вищесит.).

³⁾ Ibidem.

4) Салдати крадуть і грабують мешканців, а коли їх і зловлять, то Кульнев їх не карає і відмовляється арештувати.

5) Через це салдати і офіцери нічого не бояться, нічого не соромляться, людність грабують, б'ють і мучать, шинки розбивають, то-що.

6) Кульнев грабує васильківських ремісників, зокрема ганчарів.

Підо впливом цих скарг, а так само й клопотання Лаврського Собору та архімандрита Київсько-Печерської Лаври генерал-губернатор Леонтьєв призначив над Кульневим слідство. Що правда, це слідство, очевидно, мало характер більш формальний, це показало вже те, як його проваджено. Леонтьєв посилав у Васильків для слідства підполковника Неймана з одним ще капітаном, а Лавра дає й своїх депутатів: економа 6. Гервасія і ченців Іоакіфа Максимовича та Варлаама. Але Кульнев опротестовує призначення цих депутатів, оскільки, каже він, вони ставляться до нього особисто вороже, і тому Леонтьєв прохає Лавру депутатів змінити. Але архімандрит Тимофій категорично відмовляється і теж виставляє вимогу негайно звільнити Кульнева з посади, щоб він не міг впливати на свідчення людности Василькова, користаючи з своєї влади начальника форпосту. Леонтьєв погоджується й на це, але далі починається довга слідча тяганина, без жадних результатів і рішень. Кульнев з усіх сил намагається заплутати слідство, відмовляється ставати на очні ставки з покривдженими, відповідати на питання, і нарешті заявляє, що він хорий. Ченці-депутати уперто повідомляють про це собор і архімандрита, ті настирливо скаржаться Леонтьєву, обвинувачуючи його, що він робить Кульневу „потачки и поноровки“.

Так справа тягнеться до 19 березня 1745-го року, коли її передають військовому суду Київсько-Печерської фортеці. Суд вимагає нових депутатів від Лаври. Але та, постановою собору від 27-го березня, ухвалює нових депутатів не посилати, бо справа й так ясна, депутати й так втратили марно чимало часу, і взагалі вся ця тяганина показує лиш небажання губерської влади виявити справедливість супроти Лаври. Тимчасом, поки тягнеться ця справа, майор Кульнев у червні 1745-го року вмирає. Але військовий суд, з властивим для тих часів бюрократизмом, провадить цю справу й далі, знов вимагаючи від Лаври нових депутатів, щоб надіслано з Василькова до Києва свідків, покривджених, то-що. Натомість Лавра у липні, очевидно цілком зневірившись в справедливості цього суду, досить різко відповідає, що справа й так давно ясна, а тимчасом тягнеться без кінця-краю, тому Лавра надалі нікого надсилати в цій справі не буде, і нехай суд „впредь болѣ такими... требованіями напрасно утруждать себя не изволить“¹⁾.

У цій цікавій справі васильківський управитель виявив мало рішучості й Лавра не вийшла переможцем. Але бували справи й з цілком протилежними наслідками. Подібний випадок ми бачимо 1769-го року, коли начальник Васильківського форпосту підполковник Кушельов скарживсь генерал-губернаторові Воейкову на вчинки городничого Віталія²⁾. Він писав, що Віталій

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 3206, „о побои в дворцѣ Васильковскомъ съ приказанія управительского васильковскому почталіону Журиленку приключенномъ“.

власноручно побив поштаря; коли-ж Кушельов послав його запитати, чому той б'є непідлеглу йому людину, то дістав лиш різку відповідь, що він і надалі поштаря битиме. На запитання Собору з цього приводу Віталій пояснив, що селянин Книша зловив у монастирському вівсі коней цього поштаря Журиленка і повів їх до монастирського двірця. Дорогою його зустрів Журиленко і, побачивши свої коні, прохав їх йому віддати; коли-ж Книша не згодився, то він силоміць одібрав одного коня й одвів його до поштового двору. На другому-ж селянин Книша втік до двірця, куди слідом за ним прийшов і Журиленко і почав „говорить дерзости“; за це Віталій наказав йому дати п'ять ударів нагаєм, а коня повернув ¹⁾.

Як бачимо, в даному випадкові ініціатива була в руках управителя, скаржить-ж начальник форпосту. До речі, Лавра стала на бік управителя, не покаравши його, хоч і взяла підписку з нього, що він непідлеглих йому осіб не каратиме.

Треба загалом відзначити, що людність салдатів ненавидить. Через це вона намагається їм помститися при кожній відповідній нагоді. Наведемо хоч-би такий випадок з 1755 року: мешканець Василькова, Мироненко, повертаючися додому з Києва, побачив на Хотівській дорозі салдата Київської залоги, що спав біля шляху; він напав на нього і добре попобив його ломакою ²⁾, сподіваючися, очевидячки, що той його не знає і не зможе пізнати.

Утиски форпостної команди над людністю тривають і далі. Чимало фактів утисків ми маємо, напр., у 1770-х роках. Так, у ці часи визначається своїми здирствами начальник форпосту секунд-майор Михайлов. Людність весь час живе під страхом покарань. Писар Михайлова б'є, напр., війта; з наказу самого Михайлова вибито різками до півсмерти ремісничого учня за те, що той посварився з дітьми салдата-постояльця свого господаря, і т. н. Сам Михайлов під загрозою постійних постоїв примушує васильківських ремісників давати йому безплатно свої вироби, як от робити вози, меблі, то-що (та ще й з власного матеріялу) ³⁾. Правда, такі здирства викликають протести людности й городничого, і над Михайловим у кінці 1774 року переводиться слідство, але воно, можна думати, великої шкоди йому не завдало.

2.

Чимало конфліктів виходило й з прикордонним лікарем, який відав карантини не тільки в даній місцевості, але на цілому узграниччі з Польщею й Туреччиною. Виходили ці конфлікти як з людністю, що її лікар намагається як-найбільше експлуатувати, так і з монастирською адміністрацією, як за інтереси підданих, рівно-ж і за інтереси монастирські, економічні.

¹⁾ Ibidem. ²⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 2004, „о приключеніи Васильковскимъ жителемъ Мироненкомъ на Хотовской дорогѣ Киевского гарнизона солдату Никифору Кононову боя и пограбленія вещей“.

³⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 3541, „о взытіи находящимся в Васильковѣ маіорской команды писаремъ... у лаврского подданого повозки“.

Уперта боротьба точиться з-за монополії Лаври гуральництва й шинкування. Лікарі намагаються зробити у себе гуральні й гнати горілку, спочатку ніби-то в цілях медичних, далі вже цілком отверто, продаючи її як переїжджим купцям, так і підданам лаврським. Перші звістки про це гуральництво ми знаходимо 1752-го року, коли городничий еромонах Юстиніян доносить (14 грудня) Соборові, що лікар Ломан заклав гуральню на один казан, ніби-то щоб виготовлювати ліки¹⁾. Лавра надіслала лікареві листа з заборонаю, але Ломан на це відповів, що то він робить для виготовлення „спиритуса и разных медикаментов“, а решту горілки вживає для себе. Але з часом горілчана продукція лікарєва де-далі зростає й зростає, і 1759-го року (23-го січня) новий управитель Ананія доносить, що Ломан цілком отверто курить горілку у двох казанах і вільно шинкує в своєму дворі²⁾.

Не припиняють гуральництва й Ломанові наступники. Правда, про гуральництво безпосереднього наступника його, лікаря Анастасія Ніка, ми відомостей сливе не маємо (можливо через те, що Нік був у Василькові дуже недовго, щось із два роки), але з Ніковим вже наступником, лікарєм Іваном Андрійовичем Полетикою на цьому ґрунті відразу виходять конфлікти. Городничий Іларій 19-го серпня 1764-го року доносить архімандритові з собором, що лікар Полетика зробив гуральню при лікарському скарбовому будинкові на два казани³⁾. У відповідь Лавра наказала управителеві передати Полетиці листа з заборонаю гнати горілку. Та той відповів Іларієві, що й на думці не має цього наказу виконувати. Далі, 1768-го року знов повстає аналогічна справа. Лавра наказує управителеві розвідати, на скільки казанів гонить горілку лікар і чи сам споживає вино, чи продає, і кому саме, чи стороннім особам, чи підданам лаврським. У відповідь управитель пояснив, що робить горілку лікар на 3 казани і продає як переїжджим різним купцям та иншим особам, так і підданам васильківським. На це Лавра на початку 1769-го року наказує Полетиці припинити своє гуральництво, — щоб він зруйнував гуральню і наперед „тем-бы в Лаврских шинках подрыву в доходах не дѣлалъ“. Підданам наказується під загрозою штрафу не купувати лікарєвої горілки. Цього наказу Полетика зустрів з великим обуренням та лайками. Він заявив, що живе у Василькові не з ласки Лаври і ніякого стосунку до неї немає і т. и.; рівночасно він казав, що загострює всю справу управитель, бо піддані охтініш купують його, лікарєву, горілку через те, що горілка по лаврських шинках погана („подлая“), а погана вона через те, що управитель намагається, погіршуючи якість, зменшити її собівартість і мати таким способом собі прибутки по-за манастирем⁴⁾.

Але Лавра лишалася на ґрунті поглядів управителя і у відповідь на лікарєві протести, 20-го березня 1769 р., ухвалює повідомити про це генерал-губернатора Воейкова⁵⁾.

Лікарі прикордонні, отже, часто провадять певну боротьбу з управителями. Особливо активно виступає лікар Ломан, що розпочинає в кінці

¹⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 2708, „о устроєніи Васильковскимъ докторомъ Иваномъ Андреевичемъ Польтикою при казенномъ докторскомъ домѣ на два котлы винокурнѣ і о дѣланіи в ней винного куренія“. ²⁾ Ibidem. ³⁾ Ibidem. ⁴⁾ Ibidem. ⁵⁾ Ibidem.

1750-их років велику суперечку з городничим Ананією, яку обидві сторони підтримують дуже вперто.

4-го січня 1759-го року лікар Ломан подає скаргу лаврському архімандритові Луці, в якій пише, що купці не мають фурманщиків, бо Ананія бере з васильківських візників певні гроші і, хто більше дасть, того й виряджає їхати¹⁾. Через це візники примушені й собі брати великі гроші за перевіз (від фури 3 крб. і більше від карантину до міста й навпаки), особливо з фур з вином. Тому купці своєю чергою примушені брати візників аж із Ніжня, або Київа. Скаржиться також Ломан і на те, що кілька послушників лаврських, що везли вино до монастиря, втекли, не висидівши карантину, і Ананія їх покриває і не видає. На це Ананія пояснив, що хоч виряджає візників справді він, але за певною чергою, беруть-же вони за провіз, скільки хочуть²⁾. Своєю чергою він доносить 29 липня того-ж року, що в Ломана забагато землі: він користується й монастирською землею — безплатно, на підставі дозволу попереднього управителя Рафаїла³⁾, а рівно-ж сіє й на підданській землі, без жадного дозволу⁴⁾. Пізніше, 15-го січня 1760 року він подає нову скаргу на Ломана, в якій пише, що той пропустив греків-купців цілком без карантину, а купців васильківців, що їхали разом з ними, затримав. Тут-же Ананія виправдується в деяких дрібних обвинуваченнях, що їх йому зробив Ломан, очевидно в попередніх скаргах (вони, на жаль, не заховалися).

Цього-ж, 1760-го року, боротьба ще загострилася. Ломан шукає нових зачіпок і в результаті 20 лютого подає скаргу до Київської Губерніяльної Канцелярії на городничого Ананію⁵⁾. У цій скарзі Ломан пише, що еромонах Ананія весь час його кривдить, як тепер, так ще й минулого року, але досі він терпів; тепер останній факт примушує його скаржитися. Далі йде опис самого факту. Лікар Ломан послав своїх двох наймитів до села Плисецького по дрова, але в дорозі їх перепинив еромонах Ананія щось із сотнею підвід та фурманів, бив нагаями цих хлопців і лавав їх, що вони служать „у нехристиянина, у басурманина, у жида“. Далі, пообіцявши, що коли вони служитимуть і далі лікареві Ломанові, він їх відбере від нього силоміць, він їх відпустив.

Ломан скарживсь на таке поведження еромонаха Ананії і, заявляючи, що йому дозволено наймати приватних служників, бо його денщик хорий, зазначив, що, як кожному відомо євангелісти (Ломан є ліфляндець-євангеліст) зовсім не євреї, а християни. Він загрожував, що коли не дістане сатисфакції від Київської Губ. Канцелярії, то він не залишиться на далі на Васильківському форпості й скаржитиметься цариці. Губерніяльна Канцелярія повідомила

¹⁾ Лавр. арх., ф. воч., спр. № 2367, „о приключенномъ Васильковскимъ управителемъ еромонахомъ Ананіемъ васильковскому жителю Омельку Яковенку бою и о забраномъ в его Яковенка онимъ управителемъ имущества. Здѣсь же его дѣла съ докторомъ 1760 г.“.

²⁾ Ibidem. ³⁾ Цікаво, на якій підставі дав Рафаїл йому цю землю в користування. Чи не за хабаря просто? ⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ Київ. Центр. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст., Київ. Губерн. Канцелярії, № 131, „по доношенію Васильковского пограничного доктора Ломана о причиненіи ему и служителям его... еромонахомъ Ананіемъ обидахъ“ (справа збереглася не ціла). Порівн. у Андрієвського, Историч. Матеріали, в. 8, с. 163—7.

Його, що свою скаргу він має направити до архімандрита Лаври. Але Ломан на це не погодивсь, зазначаючи, що цю скаргу має розглянути як-раз Губерніяльна Канцелярія, як його доктора начальство, а потім з своєю думкою направити до Лаври. Ломан покликується й на указ Сенату від 14 жовтня 1751-го року, пункт 6, де вказано, що Київська Губерніяльна Канцелярія має йому усяково допомагати; він нагадує так само факт, що коли один еромонах скривдив покійного „лїкаря“ Переяславського форпосту Семенова, то Губерніяльна Канцелярія Семенова захистила. Нарешті він додає, що чекає резолюції Губерніяльної Канцелярії, яку й подасть до Медичної Колегії¹⁾). Очевидно, резолюції цієї він не дочекався, і, до речі, можливо, цією справою й можна почасті пояснити те, що від перейшов на посаду до Москви.

Характерно, що київська влада цим разом, очевидно, не хоче сваритися з Печерською Лаврою і цим почасті пояснюється, чом вона стримано поставилася до вчинків її ченців. Хоч проте це відношення могло почасті залежати і від тих пояснень, досить обґрунтованих, що їх подав у відповідь на Ломанову скаргу Ананія²⁾). Він зазначав, що сини двох підданих лаврських самовільно без згоди батьків, а також і його, найнялися до Ломана. Їх батьки приходили до Ананія і прохали його повернути синів. Ананія послав по них до лїкаря, але лікарєва жінка його посланців вигнала. Потім він сам бачив їх і казав повернутися, але вони не схотіли. Тоді батьки прохали покарати їх; через це Ананія, зустрівши їх у дорозі, запитав в-останнє, чи вони повернуться, і, діставши негативну відповідь, побив їх нагаями. Що-ж до самого факту перебування підданих у Ломана, то Ананія дає цікаву відповідь, що яскраво малює тогочасні тенденції українських державців. „Малоросійській народъ отъ крестьянской должности хотя свободень (тоєсть некрепостній), зазначає Ананія, но только в переходѣ на жительство къ малоросійскимъ владѣльцамъ, за вѣдомомъ прежнихъ владѣльцовъ, буди какой за нимъ претенсій нетъ. А что оного народа людей великоросійскимъ чинамъ, а паче своей собственной осѣдлости не имѣющей, безъ вѣдома владѣльческаго самовольно отъ родителей отлучившихся свободно принимать къ держанію и работамъ своихъ... еще и понынѣ неслышно указного повелѣнія и за тѣмъ почему той права малоросійскіє самовольной пріємъ запрещають чинить“³⁾).

Подавши ці думки, які так добре виявляють погляди українських державців, Ананія додає, що всі закиди Ломан робить йому, щоб помститися, бо він, Ананія, доніс минулого року про грецьких купців, що їх пропустив Ломан без карантину. Нарешті, додає, що він, Ломан, дуже кривдить людність Василькова і підриває її економічне становище. Річ у тому, що ця людність здавна мала чималий прибуток, перевозючи купецькі каравани з карантину у місто (Васильків), тепер-же відвозять їх робітники Ломанові (їх є у нього, окрім вищезгаданих двох хлопців, ще троє) його кінями, беручи по карбованцю від каравану і залишаючи, отже, місцевих візників без заробітку⁴⁾).

Що-до останнього пункту, то його ми зустрічаємо й в скаргах наступних років, причому піддані заявляють, що за те, щоб дістати дозвіл перевезти

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 2367 (вищезит.).

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Ibidem.

торговельний караван, візники мусять возити докторові дрова, хліб і т. и.; трапляються навіть випадки, що деякі господарі виконують докторові щось подібне до панщини. Коли-ж піддані відмовлялися возити докторові хліб, або сіно чи дрова, — іноді це й підданське за ціною доктора, то доктор таких підданих б'є ¹⁾).

Як бачимо, доктор Ломан підчас свого довгого перебування у Василькові досить дався в знаки людності й викликав чимало скарг та конфліктів. Ломановим шляхом ідуть і його наступники. З доктором Ніком, незабаром по його призначенню до Василькова, виникає суперечка ²⁾. А саме, він подає на початку 1762 р. скаргу на городничого того-ж-таки еромонаха Ананію, що він забороняє докторовим людям ловити для нього в Стугні рибу, забирає у них цю рибу і т. и.; окрім того не дозволяє купувати йому хліб у польських селян ³⁾, не дозволяє пасти худобу разом з селянською і забирає її. Лавра призначила (в червні) слідство, провадити його мали соборні старці еромонахи Фаддей, Никанор та Іоанафан. Ананія на слідстві пояснив, що він не дозволяв докторові ловити рибу, бо той не взяв відповідного дозволу в Лаврі; що-ж до хліба, то купувати його він не забороняв, а тільки була така суперечка: для монастирського двірця купував жито отаман боярський Кривша, а салдат з докторського дому почав у нього відбивати й вони полаялися. Худобу забирали тому, що вона толочила хліб. Нарешті, на іншу скаргу доктора, а саме, що Ананія не дозволяє йому возити дрова, той пояснив, що він прохав тільки вказати, які саме піддані возять їх; на це доктор заявив, що покаже, коли змінять його, городничого Ананію ⁴⁾).

Слідча комісія, очевидно, вдовольнилася поясненнями Ананії, принаймні докторові вимоги привселюдно покарати війта, ключника й боярина Крившу (доктор загрожував, що в противному разі він покарає їх сам) виконано не було.

Виходить суперечка з доктором Ніком також у васильківських мешканців; вони 1762 р. скажуться, що той дозволяє їм перевозити купців з карантину тільки тоді, як зроблять йому певну панщину ⁵⁾).

Чимало суперечок виходило й з пізнішим доктором, якого, як і Ломана, ми бачимо довший час у Василькові (по-над десять років, у кожному разі), з Іваном Полетикою. Що правда, спочатку, очевидно, Лавра хотіла бути з Полетикою в добрих стосунках. Через це вона наказує васильківському управителеві посилати докторові у пісні дні рибу і дозволяє йому мати свою саджавку в ставку ⁶⁾. А втім, треба сказати, управитель цього наказу не виконує, мотивуючи це тим, що Полетика не вимагає риби, до того-ж і в пісні

¹⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2432, „о увольнении Киево-Печерской Лавры Васильковского вѣдомства подданныхъ отъ чиншевого оклада“.

²⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2493, „по доношенію васильковского пограничного доктора Анастасія Ника...“.

³⁾ Очевидно, чи з мотивів, щоб купувалося у місцевих селян, або через побоювання, що то купується для гуральництва. ⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2491 (вищецитов.).

⁶⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2704, „о обсиланіи находящегося при Васильковской та мжиши доктора Полѣтики в посные дни рыбы“.

й у скромні дні однаково їсть м'ясо¹⁾. В кожному разі, згодом стосунки псуються. Головною причиною цього були, безперечно, справи шинкування й гуральництва, що про них ми вже згадували. Вони призвели кінець-кішцем до конфліктів, сварок, то-що; в результаті, коли Полетика прохав 20 червня 1769-го року дозволу заорендувати у підданого Черевика ставок (20 сажнів довкола), то Лавра категорично відмовляє йому, побоюючися, що він хоче пустити з цього ставка воду на свою гуральню²⁾. Нарешті, коли того-ж року, Лавра передала справу з докторським гуральництвом генерал-губернаторові, то Полетика зненавидів Лавру, всіх ченців цього монастиря та навіть священників у підвладних Лаврі маєтностях. Доходить до того, що він не хоче ходити в васильківські церкви й сповідатися у тамтешніх священників і послає (1775-го року у травні) прохання до Межигірського монастиря надіслати йому для виконання церковних потреб ерея з еродияконом³⁾. Межигірський монастир запитав з цього приводу згоди Лаври, і та погодилася, зазначивши, що коли Полетика не хоче бути „на духу“ у місцевого священника, то нехай присилають з межигірського монастиря, але тільки для сповіди, а не для інших церковних потреб⁴⁾.

Нарешті, додамо, що окрім сварки з доктором ми бачимо й певні непорозуміння з іншими карантинними і, головне, митними службовцями. Цих сварок було небагато. Повставали вони здебільшого через небажання васильківського управителя дати приміщення для службовців, наприклад, митниці (прим., 1745-го року)⁵⁾. Коли повставали різні суперечки після крадіжок, що їх робили деякі васильківські піддані в митниці або карантині, городничий, бувало, обстоював їх непідсудність цивільному судові, а директор митниці вимагав, щоб їх надіслано до Київа, і т. н.⁶⁾. Але, знов-таки, численних сварок і конфліктів з цими установами ми не бачимо і вони ніколи не набували таких розмірів, як, наприклад, конфлікти з доктором.

3.

Багато суперечок, до того часто дуже цікавих своєю формою, бувало з козацькою командою. При форпості ми бачимо постійну козацьку залогу; на чолі її, як згадувалося, здебільша стоїть сотник одного з сусідніх полків Гетьманщини (найчастіше з Ніженського полку). Становище цієї козачої команди було

¹⁾ Ibidem. ²⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 3139, „по письму Васильков. пограничного доктора Ивана Полетики о дозволеніи ему принять в свое користуваніе имѣющагося в Васильковскаго жителя... Черевика прудка“.

³⁾ Лавр. арх., фонд „маловажныхъ дѣлъ“, спр. № 147, „письмо с объявленіем посланки в Межигорскаго монастиря в Васильков на прошеніе тамошняго доктора... едного иеромонаха в діяконом“.

⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 1274, „об отдачи от Лавры васильковскихъ шинков и мита въ откупъ...“.

⁶⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 3005, „по репорту Васильковск. управителя іером. Виталіа о сворованіи в обѣжчика тамошни...“ 1767 року, або № 3007, „по рапорту Васильк. господарства смотрителя иером. Фалалея, о покражѣ... при карантинномъ домѣ 20 штук кумачей“, 1767 р. та инш. справи.

досить важке, постійних помешкань (до досить пізнього часу, до 1760-х років) вона не має, сіна для коней сливе не дістає, харчів теж, а тому мусить добувати це все сама, старцюючи або, переважно, по-просту крадучи¹⁾. Не дурно на початку 1738-го року васильківський управитель Нікодим протестує проти переселення у місто, за вали, людности з хуторів, зазначаючи, що все майно перенести туди не можна, а покинути його (як і частину худоби) на хуторах небезпечно, бо розкрадуть козаки²⁾. До того робили становище ще важчим сотники, що сами гнобили людність і примушували її свою команду гнобити й грабувати її, забираючи собі лев'ячу пайку здобичи козаків. Рівночасно сотники найсерйозніші і найупертіші змагаються з лаврською монополією гуральництва й, головне, шинкування. Вже 1733-го року, як згадувалося, управитель еромонах Гервасій скаржиться, що деякі сотники з Гетьманщини, а саме (5 сотників різних полків) шинкують у Василькові вином, привозячи його з своїх маєтків³⁾. Потім, 1737-го року знов на це скаржиться управитель Нікодим⁴⁾. Правда, справа трохи міняється, коли городничим стає еромонах Глікерій (десь у кінці 1730-х років). Цей городничий починає замість скарг виступати активно, конфіскуючи чужу горілку, виливаючи її і т. и. Це викликає опір з боку начальників козачої команди, повстають конфлікти, що набувають великих розмірів. Цікава справа сталася 1741-го року⁵⁾. Начальник козачої команди у Василькові бунчуковий товариш Прилуцького полку Михайло Стороженко наказав своїм козакам шинкувати у місті своєю сотничою горілкою. Протести ером. Глікерія він залишив без уваги, начальник-же форпосту майор Сінельников, хоч і заявив, що Стороженко права шинкувати у Василькові не має, але втручатися в цю справу не схотів. Тоді Глікерій, зібравши певну кількість обивателів, пішов силоміць конфіскувати горілку; в результаті сталася бійка між цими обивателями й козаками; обидві сторони потім виставляли цю бійку в різному освітленні. Глікерій доносив, що коли він хотів конфіскувати горілку у козаків, то про це довідався Стороженко, прибіг з козаками, побив його, Глікерія, й заарештував, а коли піддані спробували його звільнити, то Стороженко з козаками напав на них, розігнав і багатьох побив, декого мало не до смерти (порозбивавши голови, то-що). Натомість Стороженко скаржився, що Глікерій із сотнею підданих, озброєних дрючками та кіллям, напали на козачу команду і багатьох козаків побили, коли-ж прибіг туди сам він, Стороженко, то побили й його, а саме: перебили палицею руку й розбили носа. Він додав, що підчас цього биття мешканці Василькова пограбували його козаків, захопивши у них 89 крб. грішми і 11 фунтів пороху, а окрім того шапки, епанчі, шаблі, кульбаки і т. и. Очевидячки, хоч з чийого боку була ініціатива, а бійка була досить серйозна: обидва ватажки були поранені (Глікерієві розбили голову), а слідство встановило багато слідів побоїв, як у козаків, так і у підданих.

¹⁾ Андруєвскій, Васильк. таможня и городничіе монахи, Киев. Стар., 1883, I, с. 196.

²⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1463, „о устроєніи при мѣстечкѣ Васильковѣ васильковскими обывателями ретраншаменты...“.

³⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1480, „о запрещеніи в мѣстечку Васильковѣ никому изъ живущихъ тамо розночинцовъ никакимъ напиткомъ шинковать“.

⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ Ibidem.

Провадити слідство мав майор Синельников, але архімандрит скаржився, що він на слідстві хотів побити городничого, і тоді було призначено спеціальну комісію, куди ввійшов від генерал-губернатора майор Верьовкін, а од архімандрита кілька соборних старців. Але до суду справа не дійшла. Очевидячки, Глікерій з підданими розуміли, що вони виступили надто рішучо, з другого боку й Стороженко мабуть почував себе не цілком без гріха, а тому справа закінчилася полюбовною згодою, причому піддані компенсували пограбованих козаків. Замирилися й Глікерій з Стороженком.

А втім шинкування вином на цьому не припинилося. Так, 1754-го року ми знаходимо скаргу управителя Рафаїла на шинкування начальника козачої команди сотника третьої полкової сотні Ніженського полку, Григорія Лахневича і його осавула Кошеля ¹⁾. Лавра скількись разів скаржитья Військовій Генеральній Канцелярії, а так само й генеральній старшині та самому гетьманові, так що кінець-кінцем Лахневич мусів був припинити шинкування й дати відповідну підписку ²⁾.

Після цього шинкування трохи зменшується. Сотники знаходять згодом інші способи експлуатувати людність (про це далі) і відмовляються від цього такого привабливого, але й небезпечного в тутешніх обставинах промислу. Але певний антагонізм між козаками та васильківською людністю ми бачимо й далі. Цікаво, що васильківські піддані використовують кожен нагоду помститися козакам за свої кривди. З цього боку цікавий випадок трапився 1756-го року ³⁾. Цього року під Васильковом провадяться деякі роботи, якими керує городовий отаман Баришпільський Рожко. Одного дня управитель Рафаїл нападає на табір, у якому стоять козаки, що провадять ці роботи, і розграбовує його, загрожуючи вбити самого Рожка, коли той трапиться йому на очі. Цікаві поясіння Рафаїла в цій справі; він оповідає, що минулого 1755-го року отаман Рожко пограбував трьох мешканців Василькова, які, продавши воли в Гетьманщині, поверталися через Баришпіль додому. Всього він забрав у них на п'ять крб., а через те і він, городничий, забрав у Рожка майна на п'ять крб., щоб компенсувати покривджених ⁴⁾. Як бачимо, в даному разі ми зустрічаємося з випадком так званого права грабування, що практикується у XVIII ст. на Гетьманщині.

Отож ми бачимо, що мешканці м. Василькова ненавиділи козаків за їхні здирства та грабунки.

Але ці грабунки відбувалися не тільки в Василькові, але й у сусідніх місцевостях. Так, напр., 1764-го року козаки васильківської залоги роблять часті наскоки на польські села і, повертаючися назад через кордон, приганяють з собою худобу і перевозять різне майно, що продають потім у Василькові ⁵⁾. У серпні підполковник Панін провадить з цього приводу слідство,

¹⁾ Ibidem. ²⁾ Ibidem.

³⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 2051, „о заграбленіи Васильковскимъ управителемъ иером. Рафаиломъ в Бориспольского атамана Рожка лошади“.

⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ К. Ц. А. давн. акт., в. стар. спр. XVIII ст., спр. № 12459, „по рапорту находящагося при Васильковскомъ форпостѣ полк. Панина о ислѣдованіи состоящихъ с козацкою командою на ономъ же форпостѣ нѣжинского полку хоружего Кадигроба и Киевского полку асаула Петрова командъ ихъ азартничества и проч...“ 1764 р.

заарештувавши осавула Мринської сотні Київського полку Петрова, що разом з козаками чинив був наскоки¹⁾. Очевидячки, певна підозра була і на самого начальника козачої команди у Васильковському хоружого Кадигроба, але за браком доводів його заарештовано не було.

Особливо відзначився своїми здирствами сотник Лисянський, що стояв на чолі козачої команди Василькова 1770 і згодом 1777-го років. Дем'ян Лисянський був сотником заньківської сотні Ніженського полку. Як відомо, цю сотню було зформовано 1758-го року²⁾, очевидно через те сотники цієї сотні не встигли ще збагатитися, а можливо вибилися з нижчої сотенної старшини. Напр., Дем'ян Лисянський — єдиний відомий нам сотник цієї сотні³⁾, мав 1781-го року всього у с. Заньках — 3 дв. і 1 б. хату, та в с. Британах — 3 дв.⁴⁾. Цією незаможністю й пояснюється почасти те намагання Лисянського збагатитися за всяку ціну, що ми й спостерегаємо у Василькові.

Лисянський дістав у команду козаків Васильківського форпосту вперше мабуть у 1770 році⁵⁾. Діставши цей уряд, він відразу позначається своїми здирствами та утисками над мешканцями Василькова. Всі-ж ці його вчинки минали йому довший час безкарно, бо форпостному начальству не було рації порушувати про це справу, а городничий і його службовці можливо й боялися, бо Лисянський був родич архімандрита Київсько-Михайлівського монастиря Ісайї, і через нього мав певну протекцію і в лаврського архімандрита. Свою діяльність у Василькові Лисянський починає з того, що захоплює двір дячка Здебського. Спочатку він поселяється у нього (1770-го року), потім виселяє його, а нарешті досить міцно захоплює цей двір собі у користання⁶⁾. Маючи-ж тепер, так мовити, певний осідок, він починає свою грабіжницьку діяльність серед васильківської людности, відмовившись від давніших засобів збагачення (як шинкування горілкою) і перейшовши на шлях нічим неприкритого грабіжництва.

Відзначалися грабунками й козаки його команди. Правда, ці останні могли грабувати, як згадувалося, й через своє незабезпечене матеріальне становище; але цьому суперечить те, що всі грабунки відбувалися з відома сотника, і, немає сумніву, лев'яча частка здобичи йшла саме йому. Цікаво так само одзначити, що грабунки ці мали характер власне простих крадіжок, причому як ми побачимо, найбільшу пошану у сотника мали як-раз ті козаки, що вміли найкраще красти, легко ламати усякі колодки, то-що. Очевидно посаду командира козачої залоги в Васильківській дистанції сотник уважав за засіб збагачення і не цурався жадних засобів, за прикладом декого з інших сотників

¹⁾ Ibidem. ²⁾ Лазаревскій, Опис. Стар. Малорос., т. II, Полкъ Нѣжинскій, с. 121.

³⁾ Ibidem. ⁴⁾ Ibidem, с. 119, 121.

⁵⁾ У 1770-х роках ми бачимо взагалі на Васильківській дистанції (не тільки в самому місті) начальників козачих команд з Ніженського полку. Непр., 1776-го року на чолі Мотовилівської козачої команди стоїть Ніженський полковий писар (див. К. Ц. Арх. давн. акт., в. стар. спр. XVIII ст., Київ. Губ. Канц., спр. № 5634, „по рапорту секунд-майора Шульцица с представлением о непропуске Васильковскою таможеню пришедших к оной с польского села Черногородки жителей...“).

⁶⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 3315, „по рапорту Васильковского управителя иером. Ви-талія о дозволеніи купить Васильковской таможене объезчику... дворъ“.

на Гетьманщині, як, напр., Ліпльавського Переяславського полку, Івана Левицького, що теж не цурався жадних крадіжок і грабунків у 1770—80-х роках, не маючи змоги швидко збагатитися в ці часи іншими легшими й легальними засобами¹⁾.

Але як не минали Лисянському всі його вчинки дурно, все-ж певні конфлікти з місцевою монастирською владою повставали. Перша більша така справа виникла 1771-го року²⁾.

27-го травня цього року козак Васильківської залоги, Лаврін Деревецький, сотни Батуринської, Ніженського полку, зайшов у школу до дячка Ковальського, що вчив у цій школі, і запропонував йому купити коло воску. Коли той, дізнавшись у сусідньої попаді про ціну на віск, купив його, то Деревецький признався, що то віск крадений, і запропонував дякові скупувати у нього й у його товаришів крадене, обіцяючи йому за це певну суму. Дячок про людське око згодився, а сам, після того як Деревецький пішов собі, повідомив про це все місцевого священника. Той порадив йому роздобути ще щось від Деревецького, що-б могло бути за певне „поличне“. Це дякові пощастило. Другого дня Деревецький знов прийшов до нього вже з товаришем козаком Марком (прізвище його невідоме) і приніс йому дві риби та жіночого кожуха. В розмові з дяком він почав похвалитися, що ніхто не вміє так майстерно красти, як він, уміє розкривати найкращі колодки, засуви, то-що. На запитання, — що йому було-б, коли-б про ці крадіжки довідалися його командири, Деревецький признався, що його начальник, сотник Лисянський і команда добре знають про це, і тому як-раз сотник його так і шанує, не ставить на жадні караули, не накладає на нього ніяких обов'язків, то-що, і навіть ще недавно подарував йому коня, якого він продав за чотири карбованці. Це останнє зазначення свідчить, що Деревецький крав не для себе, бо в протилежному разі сотникові подарунки великої ролі для нього не відгравали-б. Очевидячки мало не всю здобич забирав сотник, даючи іноді частину учасникам цих грабунків, а іноді за сміливіші крадіжки, даючи й подарунки, як от коня Деревецькому.

Дізнавшись про це все, дячок з'явився до монастирського замку, до лаврського управителя, Віталія, і доніс йому про цю справу. Як довід він подав кожуха, що, як з'ясувалося, було вкрадено у мешканця васильківського, Івана Березанського, у якого нещодавно злодії обікрали торговельну комору на ринку. Перевівши певне слідство, управитель послав його разом із свідченням дячка і кожухом, до коменданта залоги Васильківського форпосту майора Ромадина, і прохав щоб той узяв під варту козака Деревецького та його товариша козака Марка, а так само дав певну компенсацію Іванові Березанському. Але Ромадин передав цю справу на розгляд саме Лисянському сот-

¹⁾ Див. про нього в цікавій статті К. Кошовика, під заголовком „Семен Гаркуша“, Київ. Стар. 1883 р., т. V, с. 550 і далі.

²⁾ Київ. Лавр. арх., воч., спр. № 3320, „по доношенію васильковського управителя еромонаха Віталія о поворованих у Васильковских обывателей Івана Березанского з торговой коморы вещей и денег и у протчих обывателей находящимся в команде резервной полку нежличского сотни Батуринской, жителя села Атюши, козаком Лаврѣном Деревецким 1771 года.

никові, той-же не тільки не переводив слідства, але того-ж-таки дня, 30 травня, послав Деревицького з Василькова, очевидячки, до якогось иншого форпосту, чим, „учинил на обидимого посягательство, а на себя зазр'їне“, як зазначав управитель Віталій, у його рапорті до лаврського архімандрита Зосими. 31-го-ж травня той-же управитель повідомив Ромадина про те, що Лисянський відіслав Деревицького з Василькова, і прохав затримати того в дорозі. Ромадин справді це виконав, але тут-же зробив усний допит йому і, оскільки той у крадіжці не признався, справу припинив. Тоді управитель повідомив про цю справу лаврського архімандрита Зосиму з собором, і додав, що инших п'ять васильківських обивателів теж подали скарги, що їхні комори на ринку так само нещодавно було пограбовано і вони в цій крадіжці підозрівають того-ж Деревицького. За реєстрами всього у цих всіх шістьох обивателів було покрадено на 301 крб. 84¹/₂ коп., сума як на ті часи поважна. До того Віталій додав, що Ромадин не розглядає справи через те, що його прохає Лисянський, щоб він „зобравъ к замѣшательству дѣла резоны, защитилъ бы тем оного вора Деревицького от пополнений ищущим претенсій“. А тимчасом пограбовані селяни перебувають у дуже скрутному матеріальному становищі і не можуть відбувати повинностей та платити податків.

22-го липня 1771-го року архімандрит Зосима повідомив про цю всю справу генерал-губернатора Воейкова. Це вплинуло, бо 26 липня ми маємо відомість, що той наказав Ромадинові негайно перевести слідство. Справді, 4-го вересня управитель вже повідомляв, що Ромадин слідство перевів, причому Деревицький признався тільки в одній крадіжці (в коморі Березанського) і його разом з його співучасниками надіслали до Ніженя, до полкового суду. Але, як зазначає той-же Зосима, в иншій справі, що до неї ми зараз перейдемо, „на томъ дѣло и приостановилось“. Очевидячки і самого Деревицького навряд чи було покарано, а головне, становище у Василькові його арешт нічого не змінив. Як видно, весь час продовжуються грабунки, Лисянський звичайно легко знаходить нових помічників серед козачої команди й уперто провадить ту-ж саму політику швидкого збагачення.

Що й правда, деякий час ми не бачимо Лисянського начальником козачої команди у Василькові. Але 1777-го року його знов призначено на цей уряд, і зараз-же повстає нова справа ¹⁾.

А саме, 10 липня цього року фур'ер, що замикав браму Печерської фортеці, обходячи її, щоб подивитися, чи всі запори зачинені, — знайшов біля Теодосіївської церкви листи вгорнуті в стару ганчірку. Один з них було за адресовано генерал-майорові й Київському обер-комендантові Якову Васильовичеві Єлчанінову, а другий, як сказано в рапорті, секунд-майорові Кулікову.

¹⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., ф. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 8576, „о воровствѣ сотникомъ Лисянскимъ у жителей м. Василькова разныхъ вещей. При дѣлѣ два письма в стихотворной формѣ“. Порівн. у Андрієвського, „Васильковская таможня и городничіе монахи“, Київ. Старина, 1883 р., кн. I, ст. 197—202. Найповніша ця справа в Лаврському вотчинному архіві, див. № 3801, „о сысканныхъ в Києво-Печерской крепости противъ Феодосіевской церкви писанныхъ неизвестною рукою пасквильныхъ письмахъ 1777 года іюля 12 дня“. Ця справа Андрієвському цілком незнайома.

У листі до обер-коменданта Єлчанинова було трое віршів; за словами його листа до архімандрита Лаврського Зосими, один до нього, один до архімандрита Михайлівського монастиря, Ісайї, і третій „относящейся у публике“¹⁾. Перший був такого змісту:

„Ваше превосходительство высокомиловостивой государь и отецъ Яковъ Василевич!
 „Помилуй, защити, избавь насъ отъ сего, —
 Прийдѣтъ лишится намъ имѣнія всего.
 Давво навѣстенъ намъ Лѣсянской сотникъ сей,
 Тепер двухъ воловъ вкралъ, и шестерихъ гусей.
 Если не защитиш, вконецъ насъ разорить,
 Что прийдѣтся всѣмъ намъ въ далшиѣ мѣста йтить.
 До прѣзда его у насъ всѣо было тихо,
 А какъ только онъ прибылъ, то вновь настало лихо.
 Прости насъ что трудимъ, отдайте конвертъ сей
 Которой очень нуженъ, чтобъ онъ при вас прочель.
 1777 года июля дня“.

Другий вірш було заадресовано до архімандрита Київ-Михайлівського монастиря: зміст його був такий:

„Высокопреподобнѣйшій Господинъ отецъ Архимандритъ Ісаия“.
 „Прійми похвалной листъ сроднику своему,
 О коемъ ты просилъ ко вреду своему.
 Иль для того толко, чтобъ насъ онъ обокралъ?
 Дашь предъ Богомъ ответъ, за то что къ намъ послалъ.
 Познай, сколь легкокъ намъ господинъ сотникъ сей,
 Ужъ вновь воловъ двухъ вѣкралъ и шестерыхъ гусѣй.
 Иль в роднѣ лутше нѣтъ? возми ж от нас сего
 Пока мы злой смерти не предадимъ сво.
 Невинны будемъ в томъ, ты дашь отвѣтъ Богамъ,
 Бо не можна больше сносить обиды намъ.
 Принуждены писать о прошедшемъ о всемъ,
 Нѣтъ ушъ средствъ от него, нескроемся не с чемъ.
 1777 года июля дня“.

Нарешті, третій вірш, „направлений къ публикѣ“, був такого змісту:

„Воплъ пограничникъ жителей Васильковской дистанціи“.
 „Пронесса вездѣ слухъ, что едетъ на форпости
 Лѣсянской сотникъ. Тотъ который былъ непростий,
 Который ужъ давно навелъ жителямъ страхъ,
 Чтоб воловъ и коровъ держать имъ на цепяхъ;
 Барановъ, кабановъ и протчѣихъ живностей
 Глоталъ онъ хитро всѣо, неоставляя и костѣй.
 По приѣздѣ-жъ сво в тотъ городъ Васильковъ
 Трепетали ушъ всѣ, вспомня, что онъ каковъ.
 Во храмѣ Покрова моляся всеусердно,
 Чтобъ от напастей тѣхъ пребывать имъ безвредно.
 По выходѣ ж изъ храма кричали всѣ согласно,
 Что настало для них время опять опасно.
 И согласясь на томъ сдѣлали совѣтъ таковъ,

¹⁾ Див. вищезгадану справу у Лаврському архіві.

Чтобъ вѣшать на коморѣ по десяти замковъ,
 Комори укрѣплять, спущать с цепей собаки,
 Бо пойдутъ отъ него вездѣ опять козаки
 Воловъ, коровъ таскать и всѣ что попадетъ,
 А в чемъ спомогутся, то онъ в нихъ отбереть,
 С нимымъ дѣлясь мясом, а кожи сохранить,
 А вычня опять велить сапоги шить.
 На каждую редуту положить онъ налогъ:
 Чтобъ черезъ двѣ недѣли сдѣлали пять паръ сапогъ.
 Лош, сало велить красть, стопа вливать в мазницю,
 Вимазавъ сапоги пошлетъ онъ за границу.
 Тайно то учня, и отъ ближнихъ вреда,
 Не имѣя совѣсти ни малого стида.
 В попа кобилу вкралъ, отвелъ ея в табунъ,
 Но скорѣ попу повзвалъ, такъ руками вернуль.
 То што лошадей красть, то всѣ уступать вори,
 Инструменти в него есть, неустоятъ комори.
 С кладовой юпку вѣкралъ и в старухи сала,
 Но та время сискавъ, всѣ то отобрала.
 Не спущалъ никому, и въ командировъ кралъ,
 Привичку такъ сдѣлалъ, будто какъ онъ игралъ.
 С виду же посмотрѣтъ, кажется человекъ,
 А крадетъ всѣ удачно, чрезъ цѣлой своей вѣкъ.
 Ласкается онъ къ тѣмъ, в конхъ надежду мнить.
 В сто креть честнѣй себя, старається въязвить.
 И ночи онъ не спить, съплетая с жи порокъ,
 Но кто сему повѣритъ, развѣ малой отрокъ.
 Представъ всякъ в умъ себе, толко одни вѣсы:
 Правды зерна не тягнетъ, тысяча пудъ жи.

Таковая похвала обономъ сотникѣ послана ужъ вездѣ и к васильковской брамѣ прибыть сей похвальной листъ... 1777 года июля дня¹⁾.

На цьому закінчуються наші відомості про вірші на Лисянського²⁾. З них ми яскраво бачимо методу його збагачення: крадіжки й грабунки за допомогою козаків, оброблення вкраденої сировини й відсилка за кордон краму, і т. и.

Архімандрит Ісайя негайно відіслав цей пашквіль, що йому надіслав Єлчанінов, назад до нього, з обуренням заявляючи, що це „укоризна, якобы онъ сотникъ мнѣ въ роднѣ и якобы по моему прошенію онъ посланъ въ васильковскую дистанцію, есть ложъ“³⁾. Арх. Ісайя вимагав, щоб цього пашквіля кат спалив привселюдно, як робилося за тих часів з пашквілями, що їх було скеровано проти уряду або царської фамілії.

Оскільки васильківська людність були монастирські піддані, Єлчанінов надіслав усю цю справу до архімандрита Київо-Печерської Лаври, — Зосими, прохаючи його розшукати і з'ясувати, базуючися на тому, якою рукою писано

¹⁾ Всі ці три вірші цитовано за справою з фонду Київ. Губ. Канц., К. Ц. Арх. дав. акт.

²⁾ Відомостей про вірш адресований за словами архівної справи до секунд-майора Кулікова (?) до нас не дійшло.

³⁾ Подобиці про це звітлення од Ісайї до Єлчанінова подає Андрієвський. У справі-ж його немає; очевидно частина документів з неї після того, як використав їх Андрієвський, загинула.

пашквіля, — хто його міг написати ¹⁾. Рівночасно він прохав з'ясувати, у кого й що саме вкрав сотник Лисянський і на яку суму. Щоб порівняти руки пашквілів, він надіслав останній памфлет, але з суворим наказом повернути його, „не допуская... никого списывать с него и удерживать у себя копии“.

Зосима доручив перевести слідство соборному старцеві й уставникові Лаври, — еромонахові Теофілактові. Але зробити це Теофілактові не пощастило; порівняння руки листів з почерком письменної людности Василькова (окрім духівництва невіддільного Лаврі) не дало жадних наслідків, а провадити слідство між іншими верствами Теофілакт не насмілювався. Але зате він з'ясував, що 10 липня на міській брамі Василькова було прибито великого памфлета, очевидно „воплъ пограничныхъ жителей...“, і якого, за Теофілактовим рапортом, писав, — про що ходять чутки між людністю, — хтось з митних службовців. Хто-ж саме писав його — невідомо.

До цього Теофілакт додав, що в минулих роках мешканці Василькова вже подавали скаргу тогочасному губернаторові Воейкову; той наказав перевести слідство начальникові Васильківського форпосту, Ромадину, і той перевів його над кількома козаками на чолі з Лавріном Деревецьким, якого послано до Ніженської полкової канцелярії на суд ²⁾. До цього Теофілакт додав відомість про речі та майно, що їх загарбав сотник Лисянський у роках 1771, 1773, 1774 і 1775-ому. Серед них вазначено й гроші і худобу, і одіж і багато інших речей; це, справді, свідчать за те, що цей сотник брав, що міг і де міг. Усе це майно було оцінене в 606 крб. 74¹/₂ коп.

Чи покарано сотника за його вчинки, невідомо. Знаємо тільки, що його було забрано з Василькова й відіслано до Ніженя. Але, гадаємо, справа на цьому й закінчилася. Принаймні 1781-го року Лисянський і далі згадується як сотник Заньківської сотні ³⁾; очевидно, цей епізод не відбився на його кар'єрі.

Та загалом влада більш клопочеться про те, щоб розшукати автора анонімних листів та памфлета, що насмілювався викривати злочини осіб вищої класи. Єлчанінов пише з цього приводу рапорт (від 3-го серпня) до директора Васильківської митниці Болтіна, повідомляючи його про цю справу, але той у відповіді від 5-го ц. м. з обуренням відкидає можливість, що автор е хтось з його співробітників.

З його відповіді яскраво визирає ворожнеча між світською й духовною владою у Василькові. Він вазначає, що ця чутка безпідставна, і, що найшвидше, що „іероманыхъ Теофилакть ни отъ кого о томъ не слыхаль, а выдумаль такіе слова самъ къ обидѣ таможенныхъ“. „И таможникъ, — додає Болтін, можно тож про него Теофилакта сказать, что слухъ носится здѣсь, что сочиниль пасквиль тотъ онъ, Теофилакть, да и приличнѣ ему, Теофилакту, быть того пасквиля сочинителемъ, нежели таможенникамъ, ибо слогъ того пасквиля и почеркъ руки малороссійскій ⁴⁾, что съ первого взгляду усмотрѣть можно,

¹⁾ Справа в Київ. Центр. Арх. давн. акт.

²⁾ Про це ми вже говорили вище.

³⁾ Лаваревскій, op. cit., с. 119 і 121.

⁴⁾ Справді, почерк і правопис чималою мірою нагадують почерки паперів тих часів, що їх писали, напр., військові канцеляристи полків Гетьманщини, або хоч-би й васильківський городничий з своїми писарями.

а при таможнѣ Васильковской ни одного малороссіянина нѣтъ“. До того Болтін додавав, що й взагалі з його співробітників ні один „въ такое подлое и законопротивное дѣло не войдетъ, ибо хотя таможенные служители и изъ разночинцевъ, но каждой въ своемъ званіи достойнѣе себя ведетъ, нежели помянутой монахъ Теофілактъ“.

Наприкінці Болтін прохав Єлчанінова, коли Теофілакт не вкаже, від кого він чув чутку про авторство митних службовців, покарати його як за неправдиве свідчення, донос, „дабы впредь ему и подобнымъ ему не повадно было соплетать таковыя коварныя въ обиду другимъ клеветы и порицанія“.

Треба сказати, що закид Болтіна, що цей пашквіль писав хтось з монахів, є досить правдоподібний. Як згадано, городничий з своїми співробітниками (писарем, шафарем і т. и.), очевидячки, боїться рішуче виступити проти Лисянського, — щоб не роздратувати архімандрита Михайлівського монастиря Ісайю¹⁾, що приятелював, можна думати, з Зосимою; до того, мабуть, він відчуває, що звичайна скарга справи радикально не змінить: Лисянський знов зуміє викрутитися і залишитися у Василькові. А справи, — городничий це відчував, так далі йти не можуть, піддані убожіють, починають тікати, Лавра збирає менше прибутків і т. и. Пашквіль-же викликав великий шум і скандал, і хоч головну увагу було звернено на розкриття автора пашквілю, але все-ж було забрано з Василькова й Лисянського, що так вже допик його мешканцям своїми здирствами.

10 серпня Єлчанінов передав копію скарги Болтіна до архімандрита Зосими, з проханням розглянути її та завдовольнити, із наказом примусити еромонаха Теофілакта, — „который де дерзновенно нарѣкаетъ на таможенныхъ по одному только слуху, якобы извѣстный Вашему Высокопреподобію пашквіль писанъ таможенными“²⁾, — сказати, де й від кого він чув про це авторство митних службовців.

Справу цю, очевидно, й не було розв'язано. В справі Губер. Канцелярії продовження немає, в справі-ж Лаврській ми знаходимо ще один наказ Зосими від 12-го серпня, в якому він наказує Теофілактові пояснити, від кого він чув ті чутки, але відповіді на цей наказ немає.

На цьому закінчуються цікаві з побутового погляду суперечки, що повстають у м. Василькові між світською та духовною владою. Швидко по тому обставини змінюються: 1786-го року усі монастирські маєтки, а серед них і Васильків, відходять до скарбу; на початку 1790-х років Васильків, як згадувано, перестає бути прикордонним містом, — бо Правобережжя переходить до Росії, а 1797-го року він стає повітовим містом Київської губернії. Починається нова боротьба васильківської людности, нові скарги та незадоволення, але вони в нових обставинах мають вже інший характер, ідуть іншим шляхом і зв'язку з попередньою боротьбою за часів Гетьманщини так що й не мають.

¹⁾ Гадаємо, що заперечення Ісайї, що Лисянський не є його родич, є неправдиве.

²⁾ Лавр. архів, вищезгадана справа.

РОМАНІВКА НА КИЇВЩИНІ.

Романівка міститься на Київщині над горішньою Унавою (в документах XVI в. Романів).

До Романівки тяжили землі на північ від Унави, на південь від неї, а так само по р. Кам'янці, допливу р. Роси.

Значно висунута на південь у напрямі до степового простору, Романівщина болюче відчувала всякий наступ з боку степу, бо ці наступи захоплювали теж і її. Менглі-Гераева руїна теж ці землі захопила і власник цих земель Яцек Рожиновський мусів покинути оці спустошені місця та перейти до Житомирщини. В полон забрали тоді татари разом із місцевими мешканцями і сина Яц. Рожиновського, Дем'яна. Про цю сумну подію згадано в тестаменті Яц. Рожиновського, де доручається викупити сина Дем'яна, заставивши за-для цього, коли-б не було готових грошей, маєтності. Спустошені маєтки не збудували великого інтересу і Немиричі, яким було записано ці землі, не дбали ще про те, щоб повернути їх до своїх рук. Сквирщина та Романівщина ввійшли за ці десятиліття до складу Білоцерківщини. Зацікавлення до цих земель виявили кн. Ружинські, з яких кн. Остафій, одружившись з Богданою, дочкою Олізара Волчкєвича та Богдани Немирівни, отримав за жінкою Паволоч (Wolff Kniazowie). Далі Микола Ружинський набув від Стрижевських Щорбів на Раставиці (до 1591 р.) і назвав Новим Ружиним на спомин про Ружин під Ковлем. Паволоч отримав Микола Ружинський від брата Кирика. Як власник Паволочи Микола Ружинський відповідає 1590 р. на позов Голинського. Від короля отримує Мик. Ружинський землі над р. Сквирою, Раставицею, Ольшанкою. Наприкінці життя кн. Микола зайнятий був своїми маєтковими справами і, можна гадати, дбав про залюднення спустошених земель. По його смерті в документі від удови його зазначено Сквиру, Буки, Букошин. Після Миколи Сквиря та інші маєтності перейшли до Кирика Ружинського, а після нього до Романа Ружинського.

В ці десятиліття поселення на шляху з півдня на Київ отримало остаточно свою назву — Романів, невеликий замок та невелику залогу. Часи були неспокійні і треба було жити в постійній готовності відбити ворога. В сусідній Паволочі мав Кирик Ружинський при собі челядь військову і кількасот люду. Енергійний та завзятий кн. Кирик постійно вів справи з сусідами, які скаржилися на його часті наїзди, захоплення (найбільше відомо таких справ із сусідами на Житомирщині): часті були скарги на невідачу селянзбігців, можна думати, що кн. Кирик дбав про переманювання селян на свої

ще мало заселені Паволоцькі та Романівські землі. Таку саму енергію виявляли після нього і Роман Ружинський з своєю дружиною Зофією (з Карбчевських). Справи про селян-збігців та їх невидачу численні, селяни переходять до маєтків Романа Р. з різних боків. Вимагають своїх селян від кн. Романа й кн. Зофії Єлович, Малинський, Горностай, Сенюта та інші. Як бачимо, скаржитися доводилось власникам і ближчих і дальших маєтків. Правда, не всі селяни-збігці оселялися на постійне життя на Паволоцьких та Романівських землях Ружинських, для деяких це був лиш етап у дальшому переході на схід до менш залюднених районів. І Ружинським у деяких випадках доводилося шукати своїх селян по інших маєтках та вимагати, щоб їх повернено до своїх сіл. Так селян з Буків доводилося шукати та потім домагатися з маєтків Зубриків (Мліїв), Збараських, Київської капітули (Хвастів). Захоплювали Ружинські і сусідні землі. Так, у Сущанських-Проскур захопили Ружинські землю (гай) Мохнацьку чи Белоцьку коло річок Мохнач і Корнин та осадили там село Чернявку. Як і іншим, доводилося Ружинським себе обстоювати від нападів та грабунків, дарма що взагалі Ружинські, порівнюючи з сусідами, виявляли більшу активність і рідше сами терпіли від сусідів своїх; зазначимо справу про кривди від Збараських та іншу про кривди від Сенюти романівським мешканцям (судові справи в реєстрах — *Zr. dz. t. XXI*). Господарювання Ружинських не завжди було добре і иноді їм доводилося звертатися по допомогу до застави: так маємо згадку про „жида білоцерківського Шломовича“, з яким було складено контракт, потім була судова справа, що переходила різні стадії і в якій потім Ружинська виступала в ролі відповідача в питанню держави, а далі відповідала за вибиття з маєтку. Деякі дані малюють кн. Ружинську, як енергійну господиню, яка своїм умілим господарюванням поправила, поліпшила матеріальне становище родини.

Але татарські напади давали себе знати. В люстрації 1616 р. староства Білоцерківського зазначено про Романівку (*dzierżawą księżną imc Romanowa Rozińska prawem dożywotnem*), що вона з селами спустошена przez tatarów... dla sputoszenia nic nie dają. Це загальна замітка, яку можна прикласти і до цілого цього району не тільки до окремих його поселень. Але і в інших рядках люстрації ми теж знаходимо подібні вказівки про інші поселення цього району. Читаємо тут: *uroczyska na ten czas puste... owsa dla sputoszenia tatarskiego nic nie dają... ale teraz po sputoszeniu tatarskiem lat tomu dziesięć pożytkow nie czynią żadnych... ale ją tatarowie teraz zniesli, tylko jeden chłop został... horodyszczce puste... nie dają żadnych względem slobody, którey po tej tatarszczyźnie...* Ми тут не подаємо назов поселень, до яких це належить, щоб не зменшувати загального враження, але, як бачимо, кажучи про різні поселення цього району доводилося підкреслювати їх спустошення та звільнення від звичайних податків, які виплачувала людиність в аналогічних умовах по сусідніх місцевостях. Що-до цього дані люстрації 1616 р. дуже цікаві. До того ще люстрація 1622 р. додає деякі пояснення про місцеві умови, наприклад: *P. miasteczko na samym Czarnym szlaku*, про інші зазначено, як і в попередній люстрації — *które teraz wniwecz tak jako i drugie przez obóz i Tatarów zniesione są*.

Склад волости Романівської не був однаковий, але переживав певні зміни. Люстрація 1616 р. зачисляє до Р. волости такі поселення: м. Романівка, Чернявка чи Грідково, с. Жидовці чи Матвієвичі, Ставище, Єрчики (Hirsiki), Кошляки, Сквир Городище, Буки, Строків. Люстрація 1622 р. вичисляє ті-ж самі поселення в Романівській волості. Зазначимо тут, що в XVIII в. люстрація 1765 р. зачисляє деякі села до Стависького староства (Ставище, Кошляки, Жидовці, Єрчики, Чернявка), а деякі в окрему державу (Буки, Бакошин, Строків). Пізніша люстрація 1789 р. зачисляє всі ці села до Романівського староства.

Від удови кн. Романа Ружинського перейшло Романівське староство до Самійла Лаща, родича Ружинської (бо та була з дому Карабчевських). Лащ здобув ці маєтки не звичайним шляхом. Спочатку він намовляв Ружинську (Ходкевичеву) передати йому маєтки, зробивши відповідний на них запис. Коли всі ці намовлення не мали успіху і Ружинська відмовляла, Лащ ужив сили, зробив збройний наїзд на маєток Ружинської і силоміць видер, так-би мовити, запис. Давши запис, Ружинська покинула свої маєтки і думала повести боротьбу проти Лаща, щоб повернути своє, але це було не легко. Лащ міцно тримав здобуте добро (1631—1635), рішучо виступаючи проти заходів Ружинської. Він був ротмістром і мав у своїй команді певну кількість місцевої та зайшлої вольниці, яка мало пам'ятала про закони і завжди була ладна їх порушити. Це надало їм усім сумної слави великих свавільників, що з ними справді було важко боротися. Ружинській довелося вжити рішучого кроку, втягнути до цієї справи когось дуже впливового, щоб користатися його допомогою і значінням. Такого помічника та оборонця знайшла вона в особі підканцл. кор. Том. Замоїського. Уживши свого впливу, Замоїський, нарешті, примусив Лаща віддати захоплені маєтності за чималий грошовий, так-би мовити, окуп і Ружинська могла заспокоїтися: продала ці свої маєтки й переселилася до родичів до Белза (вмер. перед 1646 р., про неї Antoni J. (Rolle), *Niewiasty kresowe*; Rulikowski, *Pawłocz*). Після Ружинської мав Романівщину Том. Замоїський, але господарював тут недовго (вм. 1638 р.). З спадкоємцем Том. Замоїського почали судову справу спадкоємці сестер кн. Романа, але Хмельниччина усе тут сплутала. Перед самою Хмельниччиною Олександр Замоїський передав Романівське староство якомусь Ходоровському.

Хмельниччина захопила цілий оцей район. Після Корсунської перемоги гетьмана Богдана втікачі посунули на північ та захід. Тишкевичева Махнівка з її замком здавалася добрим та надійним місцем оборони. Від Корсуня підійшла татарська орда, напала на Паволоч, Хмельницький спинивсь у Паволочі, він послав під Махнівку в липні Остапа Кривоноса, і той зайняв Махнівку. З заходу з Погребища надійшов Вишневецький, вибив Кривоноса з Махнівки, але далі не переслідував його. Хмельницький від Паволочи перейшов далі на захід. Коли утворено новий адміністративний устрій, Білоцерківщина склала окремий полк, до якого належали сотенні центри Сквир, Хвастів, Паволоч, Карабчіїв, Дідівщина. Життя і далі йшло неспокійне з несподіваними ускладненнями. Так 1650 р. стався татарський напад, що захопив Строків, Буки, Бакошин, Чубинці.

Не маючи змоги господарювати в Романівці, польські пани все-ж не відмовлялися від своїх прав на цей район. Від короля одержав 1659 р. спустошену Романівку і Сквиру Ян Ковалевський, що тоді-ж отримав і нобілітацію від уряду. Але реальні умови не давали можливості поновити господарство в цім районі. Цікавий акт 1683 р. перераховує пусті села, що тягаться до Павлочич на р. Унаві та Кам'янці: Романівка до цього комплексу не належала, але як пусті названі тут сусідні села і через те за пусте можна теж вважати і Романівку. Згодом цей район переходить під керівництво Палія і він запроваджує тут свою козачину. Після Палія король надає 1710 р. Романівку, як вакуїяса. Романівка після смерти Семена Палія надана уродженому Самсонові Бомбекові, полк. стольникові Лятичівському. Далі старостою Романівським був Казим. Стецький, потім Антон. Ожга, Франц Догель Цирина, Олекс. Рожнецький, Йоз. Любомирський.

У Романівці, як зазначено, був замок. Вал замку двома кінцями дотулявся до р. Унави, сліди замкового валу можна було бачити ще в половині XIX в. Був він завдовжки 437 сажн., заввишки 1—4 сажні. У середині над Унавою на місці високім, званім Бурти, був замок. Дорога до замку на „узвод“ ішла вгору і, як пригадували старі люди, тричі обходила замкову гору.

Про склад людности Романівки маємо ми не дуже докладні дані з люстрацій різних часів. Люстрація 1616 р., з якої ми наводили взагалі вказівки про спустошення татарське, зазначає і про спустошення Романівки; через те Романівка нічого не дає, з інших місцевих прибутків зазначено млини, корчму і став новозаведений „z kosztem JMci, ten iż mu spust nie był, respektując na koszt nie kładzie się na ten czas (Žr. dz. VI, 113). Люстрація 1622 р. подає нам кількість осілих, їх тільки — 20. Отже тривожні умови життя впливали на людність і вона боялась заходити в спустошені райони в більшій кількості, щоб поповнити перервану працю. Млинів зазначено тепер 3, про став зазначено, що він призначений на утримання адміністрації місцевої. Століття згодом (1765 р.) люстрація подає такі дані про становище Романівки. Людности було халуп 60, з них 17, які давали чинш, далі 43 халупи, що відбували панщину, подорожизну, мотки. Лібертованих халуп було 5: „осавула, гуменний, возний і лісничі“. Козацьких халуп усього 9 (Арх. Ю.-З. Р., VII, III, 136. Року 1789 було 60 осілих, у тім числі й чиншових 4. Піддани робили панщину, подорожизну, давали мотки, курей, яйця. З непідданих бачимо тепер шляхту: її 10 господарів; козаків немає. Серед людности підданої виділено тепер ремісників: ткач дає від варстату, мірошник від кола та бере вигодовувати кабанів. Окремо дають від пасік — від пнів та очкове. Окрім датків та робіт від підданих з Романівки йшли такі ще збори: корчемна оренда, млинова оренда, ставщизна від громади за вільні лови риби в ставі.

Опис двірського забудування (1789 р.) малоє його нам у досить нужденім стані, будови бідні, старі (Арх. Ю.-З. Р., VII, III, 489).

В історії Романівки XVII—XVIII вв. цікаво зазначити постійну боротьбу мешканців за землі з сусідніми землевласниками Проскурами-Суцанськими. Як було вже зазначено раніш, Ружинський захопив частину земель належних до Мохнача, гвалтовно насилала людей та пустошили пушу коло рч. Мохнача

та Ірпеня, гвалтовно насилали своїх людей на поля та перешкоджали працювати на полях (напр., над рч. Білкою під могилою Вороховицею, як зазначено в скарзі на Ружинських). Переглядаючи тодішні скарги тутешніх панів землевласників легко помітити, що це були звичайні панські наїзди того часу в цій районі, Ружинські виявляли, можливо, трохи більше енергії в цій справі, але не становили винятку з цього погляду. Проскурам-Сущанським, сусідам Ружинських, доводилося скаржитися і на інших своїх сусід за їхні наїзди та захоплення земель і майна, були тут грабунки підданих, захоплення їхніх речей, биття їх самих. Цікавий випадок, що його зазначено в скарзі, захоплення бидла і коней, яких було вигнано в поле підчас татарського нападу. З сусідами своїми Тиша-Биковськими вели справу Проскури за захоплення землі під с. Кривим (панів Проскурів) за рч. Кривою. Проскури цю землю за рч. Кривою (теп. Крив'янкою) вважали за свою, а Тиші вважали, навпаки, за свою, як і землю Маліківську на захід від Кривого, тепер с. Липки над рч. Крив'янкою. Ясних розмежувань не було й це призводило до довголітніх суперечок, які розв'язував суд. Так само неясні границі були і між маєтками пп. Проскурів та Ружинських і треба було розмежувати землі, щоб покласти край усім таким непорозумінням сусідським. Можна думати, що в Ружинськими Проскури-Сущанські не рішались розплачуватися наїздами і вже після Ружинських стали вільніш наїжджати на Романівські землі. В пізніших суперечках Сущанські запевняли, що границя Романівським землям іде р. Унавою і не переходить її. Романівські мешканці й собі заявляли, що Кошляки, Романівка, Гридкове чи Чернявка і Єрчики користалися в тих місцевостях полями, лугами, сіножатями й лісами. Два віки, казали вони в заявах своїх XVIII в., без перерви користалися вони, як перед війною, так і після війни, як можуть посвідчити найдавніші та найстарші місцеві люди. Коли проваджено попередні люстрації, доводили далі романівці, Сущанські не скаржилися на поселення на тій стороні Унави Чернявки. Але пізніш, пояснювали далі романівці, п. Федір Сущанський-Проскура, київський земський писар, маючи вплив, як возний і урядовець, частину ґрунтів, належних од стіни Корнинської до староства Романівського, неналежне привластив, а потім його наступники, за тривожних часів революції та козацького засилля, ще привластили ґрунти романівських мешканців. Проскури-Сущанські встигли вплинути на вице-герента Киркора, офіціалісту київського гродського, і він зазначив границю маєтків Проскурів-Сущанських рікою Унавою, не виясняючи дуктів та редуکتів. Після того Проскури на тій стороні Унави не дозволяли романівським мешканцям орати та сіяти, забирали збіжжя, вимагали давати їм десятину з піль, не дозволяли випасати худобу, косити сіна, підданих били, калічили, забирали там бидло і коней.

Окрема заява громад Романівки та Єрчиків вичисляла кривди від Проскурів, а особливо від п. Мик. Проскури. Що-року п. Проскура, заявляючи вони, відбирав від Романівського староства ґрунти і вже кільканацять років кожної весни робив з своїми козаками об'їзди, вдираючися на Романівські ґрунти. Нарешті п. Проскура зробив границю р. Унавою і на тій стороні забрав поля орані і позасівані, покосив сіножаті, позбирав сіно і ми тепер не

маємо де орати, сіяти, косити, мусимо наші халупи кидати і розходитися, бо яка користь нам без ґрунту, що його зовсім позабирав п. Проскура. Минулого року п. Проскура ніби дозволив нам на наших власних ґрунтах, які від нас забрав, з десятини сіяти, але коли ми пожали збіжжя, він удень та вночі забрав збіжжя цілком до свого маєтку, залишив нас у нужденнім стані, бо ми не мали надалі навіть насіння. Цього року п. Проскура на наших ґрунтах засіяв свою ярину, а як землі не були окопані, важко було пильнувати, щоб бидло не заходило і не робило там спустошення, за ті шкоди п. Проскура забрав та затримував худобу, аж поки її викупали грішми, збіжжям, працею.

Отаке-то важке було в половині XVIII в. та пізніш для Романівських селян сусідство з півночі маєтків Проскур-Суцанських.

З МИНУЛОГО м. СТАРОДУБА.

В історії міст Гетьманщини XVII—XVIII в. велике значіння має зміцнення поруч із купецтвом та ремісництвом старшинського елементу, який швидко починає, спираючись на економічну та соціальну базу, верховодити в міських справах на свою користь. Між тими старшинськими родами, що швидко зрозуміли вигоду такого „наступу на місто“, дуже цікава господарча діяльність Скорупів, що широко провадили скуплю в місті Стародубі.

Не зайве попереду сказати кілька слів про самий рід Скорупів.

На перший погляд здається, що їм пощастило в українських дослідників. Небагато в українській археографії окремих збірників фамільних документів, а тут маємо збірник архівних джерел, окремий відділ „Бумаги Скоруп“ у збірнику „Сулимовській архив“ стор. 167—262 №№ 110—172. Як порівняти з публікаціями матеріалів про інші роди Гетьманщини, то ця збірка досить значна.

Що-ж дає оця збірка документів про Скорупів?

Коли придивитись уважно, треба визнати, що не всі сторони різноманітної діяльності Скорупів висвітають оці зібрані тут документи.

Маємо тут переважно матеріали про господарчу діяльність на селі.

Які-ж наслідки мав перший період господарчої діяльності Скорупів? Певне підсумування бачимо ми в універсалах 1709 р. та 1728 р. Дем. Григор. Скорупа лавник, а потім бурмистр стародубський, завдяки своєму зближенню з стародубським полковником Скоропадським, пізніш отримав від Скоропадського-гетьмана універсал на послушенство селян с. Кустичів. Це був важливий крок для стародубського міщанина — отримати послушенство селян, яке звичайно давали тільки старшині. Це вводило „знатного обывателя стародубского“ поміж звичайну старшину і після млинів під Руховим та в с. Кустичах відкривало перед ним нові економічні можливості. Кілька років пізніш новий універсал того-ж гетьмана давав Дем. Скорупі дозвіл „людей человекъ скаилко осадити“. Скорупа-син був вже полковий писар (1715—1727 рр.) і міг володіти Кустичами, не викликаючи ніяких сумнівів. Окрім села Кустичів мав тепер Григ. Сулима і с. Покославле, про яке інформував г. Апостола, що „имѣлъ в послушенствѣ деревеньку Покословье въ полковой же сотнѣ найдучуся, якую старшина енеральная между гетманствомъ и утвердили были во владѣніе, но потомъ въ бытіе Малороссійской бывшей коллегіи оную деревенку отъ него отобрали“. Гетьманський уряд, завдовольнившись із цих пояснень Григ. Скорупи про Покославле — „такъ и деревенку Покословье

приворочаємъ ему жъ во владѣніе и дабы в спокойномъ онихъ села Кустичъ и деревнѣ Покославля владѣніи не от кого не было оному жадного препятствія“. Тоді-ж инший універсал г. Апостола 1728 р. і загально потвердив Григ. Скорупі всі набутки діда, батька та його-ж самого Григ. Скорупи з вичисленням окрім двох сіл, що вже було зазначено, і інших придбань, млинів звичайних і вешняків, хуторів, ґрунтів, сіножатів та ин.

Чи ці універсали повно виявляють хід збагачення Скорупи? Доводиться сказати, що виявляють не досить повно, бо не підкреслюють енергії, що її було вкладено до міської скуплі в Стародубі, а енергія ця була немала і мала значні результати.

На оцій сторінці господарчої діяльності Скорупів у Стародубі і треба спинитись, доповнюючи виданий вже архівний матеріал.

До того треба додати, що старшинська скупля по містах мало ще освітлена в працях та виданих збірках актів і заслуговує більшої уваги.

Скуповували Скорупи в Стародубі різні маєтки, забудовані землі і землі незабудовані, млини, сіножаті. Це все можна поділити на дві групи.

До першої групи заведемо маєтки в самім місті Стародубі.

Від перших років XVIII в. маємо купчі записи на комори. „Комору свою власную... у ряду крамномъ в серединѣ межи коморъ пана Деяна Григориєвича якъ самъ уживаль и в своемъ держаню мѣль...“. Инший купчий запис на комору Тетяни Брезкунихи говорить про „комору власную нѣкому нѣ в чомъ не пенную и незаведенную в ряду коморномъ крамномъ в Стародубѣ стоячую, з одной сторонѣ Карпа Египцова, а з другой стороны отъ Бориса Шупиша лавника коморъ, якъ сама уживала, отвела, продала и попустила в моцъ и держане“.

На двори маємо такі купчі записи. „Двор свой власний никому ни в чемъ не заведений и не пенний стоячий на предмѣстю на ринку... Пляцъ селидебний с хоромнимъ строєніемъ и с огородомъ... в Стародубѣ на фольваркахъ урочищемъ на Коростелювцѣ... Власний свой двор с хоромнимъ строєніемъ и с огородомъ нѣ в чемъ не заведений и не пенний якъ в себѣ имѣется в Стародубѣ на фольваркахъ урочищемъ на Коростелевцѣ обмежу тамошнихъ жителей... Пляцъ селидебний с хоромнимъ строєніемъ з двома огородами якъ в себѣ имѣється в Стародубѣ на фольваркахъ урочищемъ на Коростелевцѣ обмежу тамошнихъ жителей... Житель и коваль стародубовскій... имѣючи в зуполномъ своемъ владѣніи в городѣ Стародубѣ за крепостю на посадѣ двор с хоромнимъ строєніемъ, какое ни на ест, доставшійся мнѣ по подѣлу з братамы моими стоячий на Красной улици в перевулку... Половину дворика стоячого з хоромнимъ строєніемъ в улочки ідучой к Лукиному двору (Луки Федоровича Иллирического)“.

Були теж між купчими Скорупів і купчі листи на незаселені пляци в місті: „пляцъ голій селидебний власній мой куплею набитій отцемъ моимъ от райци магистрата стародубовского Карпа Египца на предмѣстѣ от Желвашной брами лежачій межуючій з одной стороны от Космаченского двора, з другой стороны от Пахома Повторабаби чрезъ улочку“.

Ось купчі на городи в Стародубі: „огородъ свой... при городѣ Стародубѣ на Коростелевцѣ... Власній нашъ огородъ по отцу намъ наслѣдственно до-

ставшійся нѣкому нѣ в чомъ непенній на перед сего, не заставленній а нѣ заведенній в продажъ в Стародубѣ на Коростеліовцѣ лежачій межами з одной стороны господина полковника стародубовского Максимовича, з другой жителя коростеліовского покойного Григорія Чуйковця, с третьей и четвертой сторонъ бунчукового товариша господина Григорія Скоруппи огородовъ поліовихъ на которомъ нашомъ огородѣ безъ малого чего кранего (1) сѣється конопель четверка и оним огородомъ якъ покойній отецъ нашъ Яковъ Сосновскій по дачи оногo огорода ему от отца своего а нашего дѣда владѣль многіе года спокойно и безпрепятственно“.

Скупували Скоруппи і сіножаті під містом: „мѣщанинъ стародубовскій... сѣножат свою власную и з дубровою никому ни в чомъ непенную и впрод незаведенную за Пласкимъ болотомъ на урочищи Песочанки лежачую куплею у Ивана Иванова сына Воронова-описной слободи Воронца жителя набитую-окопомъ окроги (1) окопанную которою якъ самъ владѣль и в держанню своемъ спокойномъ имѣль, такъ отволю продалъ и попустиль у моу вишняго (1) владѣнія... Дѣдовскую і отческую свою сѣножать окопанную никому непенную і прежь сего незаведенную лежачую в грунтах Стародубовских в урочищи Летнем в смежности сѣножатей монастыря Котошинского да мѣщанина стародубовского Карпа Іосифова Васковского прилеглуу к шкрабинской дороги“.

Продавали Скорупам стародубівські міщани і козаки орні землі під Стародубом. „Имѣю я за городомъ Стародубомъ два загони поля пахотного лежачіе на врочищи, один для (1) Дохновского шляху с одной стороны от межи умершаго успенского стародубовского попа Исакия а з другой знатного бунчукового товариша пана Григорія Скоруппи, а другій въ урочищи Глинищи... Загонъ свой власный никому ни в чомъ непенный і незаведенній на полусмакъ жита мѣри стародубовской лежачій край гаю бунчуковаго товариша пана Григорія Скоруппи прозываемого Костенка... Козакъ... житель Стародубовскій пляцкъ пахотного поля при городѣ Стародубѣ въ подворкахъ за Красною улицею находячійся в окружности грунту мѣщанина Стародубовского Герасима Солодовника лежачій... Два пляцы пахотного поля при городѣ Стародубѣ въ подворкахъ за Красною улицею въ право находячіеся, съ которыхъ одинъ положеніе свое имѣеть къ пляцу такова жъ пахотного поля козака сотнѣ Новомѣской жителя Стародубовскаго прозываемого Кутеки... Имѣючійся во владѣнніи моемъ отческій загонъ лежачій близъ Костенки межами з одной стороны лавника магистрата стародубовского Федоса Евтихьева а з другой стороны пушкаря артилеріи полковой Іосифа Заверухи продалъ с имѣючимся на ономъ житнимъ засѣвомъ... Имѣючи я в своемъ владѣнніи собственнаго своего грунту никому ни в чомъ непенного и не заведенного пахотного купленнаго самим мною в разних обывателей шматками загонъ... Козак сотнѣ первой полковой житель стародубовскій... ижъ я имѣючійся в мене отческій загонъ пахотній ни в чомъ никому непенній и не заведенній лежачій под Костенкою... Имѣючи по отцу моему наслѣдственній собственній мой никогда доселѣ ни под каким видомъ не заведенній и непенній положеніемъ своимъ близъ города Стародуба над рѣчкою Бабинцемъ не доездя к грѣблѣ с мелницею господъ Березовскихъ зовемой Ходорки помѣжъ з за-

гономъ обозного полкового стародубовского Павла Григоріевича господина Скоруппы прилеглий къ окопу а з другой стороны отъ окопу ж з улицы зовемой Затинной серединою прилеглий же к загонцу Марѣи Ивановны госпожи Стефановой Березовской загонъ“.

Продавали теж Скорупам і пожні.

„Имѣючи я понаслѣдую от отца своего Дмитрия Игнатова сына Толочина а оному отцу моему доставшоеся по запису данномъ от дядѣ его родного Аника Федорова Судури въ 1726-мъ году априля 3 д. в вечномъ и спокойномъ моемъ владеніи пожню из загономъ, близъ города Стародуба на Костянци лежачая, которая пожня и загонъ початкомъ межою первой отца его Игната Толочина вѣнизъ речки концемъ в уголь вербу, з другой стороны межою от мѣщанина Лосенка“.

Коли придивитись уважнѣш до цих купчих записів, побачимо, що Скорупи цікавились різними маєтками в Стародубі та під Стародубом, не обмежуючись, як це часом робила инша старшина, лиш однією певною категорією маєтків. Двори і пляци, заселені землі і голі, сіножаті і загоны це все проходить перед нами в оцих численних купчих записах. Варто зазначити ту уважність, з якою Скорупи персональні купчі записи переводять через ратушні та сотенні книги: не відкладаючи, подають Скорупи свої купчі записи до ратушних та сотенних установ і одержують від них урядові звичайні виписи за звиклими підписами та печатками.

Не завсіді Скорупи в свойому набуванню маєтків ішли шляхом самої лиш купівлі. Часто купівля була сполучена з попередньою заставою, а це давало можливість Скорупам здобувати маєтки дешевшою ціною. Скорупи могли домагатися нижчого шацунку маєтків, використовуючи важкі умови, в яких перебували власники земель. А далі Скорупи могли почати наполягати на довжника як-раз тоді, коли тому важко було сплатити заставну суму, і таким шляхом знов-таки домагатися вигідніших умов придбання маєтків.

Наводимо кілька прикладів такої застави: „Я Іванъ Естафевичъ синъ Волѣшинъ... житель Стародубовскій... занималъ я у его милости двѣстѣ осмьдесятъ золотихъ, которой то сумми не имѣючи чимъ его милости вистатчити виисти (!) долгу, по много закладеннихъ уреченнихъ срокахъ упросилъ еще его милости пана Григорія Скоруппы пождатъ того моего долгу, давши добровольно и записавши в заставу дворъ свой власный никому ни в чомъ не заведенный и не пенный, стоячий на предмѣстїю на ринку, на терминъ в семьъ преидущомъ 1729 году до Рождества Христова, а если бы и на тотъ уже прописанный терминъ не мѣвъ я сполне долгу своего пану Григорію... вистатчити... во вѣчное записую владѣніе...“. Далі такий приклад: „задолжившиися я денегъ рублей дванадцать бунчуковому товаришу пану Григорію Скоруппѣ взимаючи на разніе домашніе нужди еще в 1736 году, а также не имѣю чимъ ему пану Скоруппѣ того долгу уистит... дворъ свой власный з хоромнымъ строеніемъ... в Стародубе на Коростеліовцѣ“... Або ще приклад: „рублейъ десятьъ взимаючи на нужды свои в дабеляхъ общихъ отбуваемыхъ а понеже до срокаъ вишеписанныхъ денегъ не имѣлъ и не имѣю чимъ уистит; того ради еще принялъ от его пана Скоруппы денегъ рублейъ пять и за тую вишеписанную мною пятнадцатъ

рублей принятую сумму уступую во вѣчность продажею ему пану Григорію Скоруппѣ дворъ свой власный... в Стародубови на Коростеліовцѣ...". Ще приклад: „в прошлых годѣхъ matka моя родная Анастасія Стефановна да отчимъ мой Іванъ Волошинъ задовжившис денегъ пятьдесятъ шѣсть рублей... Григорію Скоруппѣ на что і дали на себѣ кабалу и за такіе денги завели в заставу домъ отца моего Димитрія Космача ему пану Скоруппѣ, стоячій в городѣ Стародубѣ на предмѣстїю противъ острога, на которомъ дворищѣ отца моего значковій товарищъ Данило Клокоцѣнскій построилъ домъ себѣ яко бы по куплѣ от Карпа Египца вмѣсто дворища Павла Злотника, с которымъ Данилою Клокоцѣнскимъ имѣется о томъ і дѣло мое в полковой стародубовской канцеляріи судомъ произведенное, толко что не решено, я же вишеписанного числа по доброй моей волѣ з согласія і позволенія матери моей Анастасіи Стефановой дочери оной отческій домъ мой нѣкому нѣ в чѣмъ не пенній и вперед не заведенній (кромѣ что ему пану Скоруппѣ маткою и отчимомъ моимъ в заставу пущенній), завель в продаж...“

Наведемо ще приклад застави поля: „оставшись я по смерти свекра моего и мужа во удовольствѣ з малолѣтнимъ синомъ моимъ Тимохомъ в долгахъ оными свекромъ и мужемъ моимъ затыгненнихъ, не имѣючи же чимъ не токмо онихъ долговъ выплачовать, но и себе и сина чимъ препитат...“.

Застави поля цікаві тим, що подають спеціальні умови про використання врожаю: „я сама она пожня окопанна кругомъ окопомъ, а терминъ вишемененнымъ денгамъ рублей пятнадцать отдание, снявши сѣно, о покровѣ пресвятой богородици в року вишеписанномъ и ежели ж на терминъ мною зложоны не выистатчу вишемененныхъ денегъ, то знову в рокъ до термину пожня вишеписанная в заставѣ повинна бити и пожитокъ мѣти и владѣти якъ своею власною вишемененному кредиторомъ и на томъ дан сей мой обликъ...“. Або ще приклад: „с которыхъ загоновъ силенъ онъ... сего лѣта безъ всякого препятствія скопщину побрать, а потомъ до отдання мною нижайшимъ показанихъ десяти рублей денегъ силенъ и воленъ самъ оратъ или кому хотя даватъ а собѣ надлежащее з онихъ загоновъ отбирать користи...“. Або така умова: „тутъ же и сіе докладую, оной загонъ нынѣ засѣянъ естъ житою стародубовскимъ жителемъ Гришкомъ Пантюховимъ, с которого загону в предбудучій тысяча сѣмьсотъ пятьдесятъ четвертый годъ долженъ четвертую копу того со всего отдатъ ей панѣ Скоруппиной, а по снятіи с поля и по одобраніи копъ, какъ хотя ей... диспонуатъ и владѣти по своей волѣ и усмотренію“.

Бувало і так, що Скорупи переймали на себе застави иншим, выплачуючи різниці: „Нынѣ упросили оного господина Скорупу таковыхъ прописанныхъ денегъ одинадцати рублевъ с полтиною еще обождать до слѣдующаго июня 15 в семъ 756-мъ году, а буде бы и на сей вишепрописанный срокъ таковыхъ денегъ не отдали б, то по прошествію такового срока хотя единого дня имѣеть взять во вѣчное свое владѣніе пожню под городомъ Стародубомъ лежачую у урочищи прозиваемомъ Летнемъ копцами окопанную а осталніе денги за оную пожню тридцатъ семъ рублевъ отдать его высокоблагородіе имѣеть козаку сотнѣ полковой второй Петру Отцовичу и взятъ от оного засталное (!) наше писмо себѣ...“. Навведемо ще приклад: „взялъ я в него...“

сорокъ рублей на загоны около города Стародуба в разных мѣстах имѣючись мои собственніе дѣдовскіе, якихъ есть числомъ болѣе двадцати, с которыхъ загоновъ имѣется в заставѣ сѣм в козака сотнѣ Новомѣской Евдокима Себеки да два в посполитого стародубовского жителя Андрѣя Шираева которые загоны имѣю я в него Себеки и Шираева викупить и такъ оныя, яко и другіе отвѣсть ему пану Скоруппѣ в продажъ, а другому никому, кромѣ его пана Скоруппи, в продаж и в заставу оныхъ загоновъ заводить не имѣю, а отводить оныхъ ему пану Скоруппѣ в продажъ..“.

Великого значіння надавали оці застави встановленню терміна повернення грошей.

Наведемо зразок умови: „по прошествію вышписанного срока хотя единого дня обязали себе облѣковымъ запѣсомъ оныя денги отдать у двое“.

Розглядаючи купчі та заставні Скорупи, можемо завважити, що мало хто міг своєчасно заплатити позичку на назначений термін. Більшість запізнялася з виплатою грошей і мусіла прохати собі від Скорупи відкласти надалі термін виплати. Від ласки пана Скорупи залежало тоді згодитись на таке відкладання терміну виплати.

Коли позичку на термін не виплачували і пан Скорупа не хотів далі продовжувати, то треба було перевести спеціальний шацунок — „по терминѣ за шацункомъ дворъ огород и з садомъ мѣю уступить“.

Можна думати, що, переводячи оцей шацунок, Скорупа міг вплинути на тих, що шадували маєток, вплинути в напрямі зменшення загальної оцінки.

1¹⁾.

Року 1729 г. декаврія 10^ю дня.

Я Лукиря Яскова дочь Григоріева жена жителка стародубовская чиню вѣдомо симъ моимъ добровольнимъ обликговимъ записом ижъ застаю должна пану Григорію Скоруппѣ знатному бунчуковому товаришу талярей двадцать денегъ и панѣ Агафіи Березовской асаулиной полковой стародубовской талярей двадцать, якіе денги такъ пану Григорію Скоруппѣ талярей двадцать, яко и панѣ Березовской талярей двадцать же денегъ маю и повинна буду отдат и вси сполна уистит на терминъ мною самою зложоний, если даст богъ дочекат, на святителя Христова Николая вешнего в придучій 1730 год мѣсяца мая 9 дня, непремѣнно, за которіе денги дворъ свой власный записую в заставу до термину стоячій на заречью в Стародубѣ межами Романа Шныра котьяра, з другой стороны Семена Бражника жителей стародубовских, и до того двора огород з садомъ тамже лежачій до отданя должних денегъ такъ пану Скоруппѣ талярей двадцат, яко и панѣ Березовской талярей двадцать денегъ, если жъ бы на терминъ не мѣла уистит таких должних денегъ то по терминъ за шаціонком дворъ, огородъ и з садомъ мѣю уступит имъ пану Скоруппѣ и панѣ Березовской, в том и подписуюся крестнимъ знаменіемъ.

Писаль сей обликгъ по прошенію Лукири Григоріихи жителки стародубовской Гавѣриль Жихаревичъ подписокъ майстрату стародуб. тр.

2.

Року тысяча сѣмьсотъ четиредесят девятого мѣсяця генваря осмаго дня.

Я нижеподписавшийся Иванъ Иванов синъ прозваніемъ Короткий пушкар артилеріи полковой стародубовской чиню вѣдомо сею моею добровольною рукодайною от мене купчою записею во всякомъ судѣ и правѣ, кому тепер і в потомние часи вѣдати надлежало было, ижъ продалъ я его благородию пану Григорію Скоруппѣ знатному бунчуковому товаришу при городѣ Стародубѣ находячийся загонъ поля пахотнаго свой власный никому ни в чемъ непенний и не заведенний за сумму певную и сполна руками моими отобранную въ совѣтости zde пишущися то ест рублѣ за чтири копѣекъ за пядесят и за чвертку жита, а оний проданный загончикъ урочищемъ знайдуется за Костен-

¹⁾ Наведені документи вяті в збірника актів — Арх. збірка Лазаревського № 12/1; копії в збірнику не всі добре списані.

кою у конци гаю Костенскаго межами прилеглий с одной стороны от козака сотнѣ Новомѣской Якова Себеки, а з другой стороны от мѣщанина стародубовского Петра Полченка, а з третьей стороны прилегѣ концемъ к ричци, которимъ загончикомъ силенъ онѣ панѣ Григорій Скоруппа вѣчне и спокойне без всякаго препятствия владѣть, а я продавца от онаго моего проданного загончика самѣ себе жену и дѣтей своих такожѣ близких и далеких свойственных во вѣчние часи отдаляю и видѣтичаю и нѣкто его пана Григория Скоруппи и наслѣдниковѣ во владѣннѣи спокойномѣ одного загончика турбовать и до суда позиват не долженѣ, кладучи на турбатора выни сто золотихѣ, а ежелиб хто имѣлъ в томѣ владѣннѣи его пана Григория Скоруппу или его наслѣдниковѣ турбовать и до суду позивать, то я и дѣти мои наслѣдники не допускаючи его пана Григория Скоруппи убытки какие паче чаяния послѣдовать могли, заплатит долженѣ буду, на что для лѣпшаго вѣроятия упросил мѣсто себе неграмотнаго і во свѣдѣтельство подписатис ниже подписавшихся персонѣ.

Писано року и дня вышеспеуѣфикованиихѣ.

К сей вечистой купчой записѣ вмѣсто пушкаря артиреліи полковой стародубовской Івана Іванова сына Короткого по его прошенію жител стародубовский Іванѣ Медведевѣ руку приложил.

3.

Року тысяча сѣмьсотѣ четиредесят девятого мѣсяца априля восемнадцатого дня.

Я Максимѣ Кондратовѣ синѣ Карнаукѣ мѣщанинѣ стародубовскій чиню вѣдомо симѣ моимѣ вечистимѣ купчимѣ записомѣ во всякомѣ судѣ и правѣ и кому теперѣ и впред надлежати будет ведат в томѣ, что имѣю я за городомѣ Стародубомѣ два загони поля пахотного лежачие на врочищи одинѣ для (!) Дохновского шляху с одной стороны от межи умершаго успенского стародубовского попа Исакия, а з другой стороны знатного бунчукового товариша пана Григорія Скоруппи, а другій во урочищи Глинищи от межи ж одной стороны Івана Талачина обивателя стародубовского, а другой от онаго ж пана Скоруппи никому ни в чемѣ непеннѣе и в сумѣ денегѣ не заведеннѣе по куплѣ мною оние два загони от мѣщанина стародубовского Григория Пантелѣева в 1749 году априля 17 д. набутиє, як во владѣннѣи оние два загони моємѣ были, такѣ з согласія жени и дѣтей своих завелѣ я и попустилъ в продажу вечистую и неотповоротную више упоминаемому бунчуковому товаришу пану Григорию Скоруппѣ за сумму денежную сполна руками моими отобранную совѣто зде пишучуюся за восемнадцат рублей денегѣ, которими двома загонами от сего числа воленѣ онѣ бунчуковій товаришѣ панѣ Григорій Скоруппа самѣ и панѣ его с наслѣдники их вѣчними часи дѣйствително владѣти и диспозовати, то ест продати, дати, даровати или с кимѣ заменяти и якѣ хотя ку найлѣпшому своему пожитковѣ оборочати, неузнаючи отом ни откого жадной трудности и препятствия, я же продавца от оних двохѣ загоновѣ во вѣчност мною проданнихѣ ему пану Григорию Скоруппѣ, какѣ самѣ себе такѣ жену и дѣтей и всѣхѣ близкихѣ

и далеких своихъ родственниковъ отчуждаю и видичаю (!) вѣчне без всякого впередъ упомѣнку, а если бы в случае хто его бунчукового товарища пана Григорія Скоруппу панѣю или наслѣдниковъ их могль турбоват, то я продавца до турбаторовъ и убитчиковъ бунчукового товарища пана Григорія Скоруппу панѣю и наслѣдниковъ его не допускат повинень, но охранят всегда должнствую, а какова имѣлас у мене на тѣ вишь прописанние два загоны купча, якъ запис от предпомянутого мѣщанина стародубовского Григорія Пантелѣва в 1749 году мѣсяца априля 17 д. данная, оную при семъ емужь пану Скоруппѣ вручаю для лутшого утверждения, в чемъ даль я ему бунчуковому товаришу пану Григорию Скоруппѣ и сию добровольную вечистую купчую запис за подписомъ рукъ и печатми упрощенних от мене достовѣрних свѣдѣтелей.

Писано року и дня вишей спецѣфикованних.

К сей вечистой купчой записъ писар сотенний навомѣский Николай Колосовский вомѣсто вишеписанного продавца Максима Кондратова сина Карноуха неграмотного по его прошенію руку приложил тр.

4.

Тисяча сѣмьсотъ пятьдесятъ третого году августа мѣсяца семого дня.

Я нижей подписавшіся церкви всемилостивого Спаса Стародубовской священникъ Θεодосій Алексѣевъ Коссевиць чиню вѣдомо симъ моимъ добровольнимъ вечистимъ купчимъ записомъ до всякого суда и права и кому того теперь и в потомніе часи вѣдати будет надлежати, ижъ имѣючи я власного своего нѣкому нѣ в чемъ непенного и впередъ сего не заставного а нѣ в продажъ не заведенного по отцу наслѣдственного поля пахотного загоны под Стародубомъ урочищемъ под Костянкою межуючій з одной стороны бунчукового товарища умершого Григорія Скоруппи грунту пахатного, з другой тожь его пана Скоруппи, с третьей стороны удовѣствующой Левоновой Злотници мещанки стародубовской грунту пахатного, з четвертой прилеглій к реди Бабинцу, якимъ загономъ отецъ мой и я спокойне и безпрепятственно владѣлы, не узнавая нѣ от кого жадного препятствія, так оный загоны я продажъ и отвель в моцъ и вечистое владѣніе панѣ Анастасіи Ширавенѣ Григориевой Скоруппиной за сумму певную и сполна до рукъ моихъ совѣто пишучую отобранную тридцать рублей, теди от сихъ часть волю ей панѣ Григориевой Скоруппиной и наслѣдникомъ ей вишепрописаннимъ загономъ як хотя диспозовати дати кому продати даровати заменяти и к наилучшому своему позитку обернути, я же самъ себе жену и потомковъ моихъ такожь близких и далекихъ покровнихъ своихъ вѣчне зрекаю удаляю и видѣдичаю от вышеченной мною продажи и не мѣем и моги не будемъ повинни в той продажи ей панѣ Григориевой Скоруппиной и наслѣдникамъ ей жадной шкоди и найменшой перешкоди чинити под зарукою на турбатора вини вишеписанной сумми и нагорожениемъ проторовъ и убитковъ, буди б же кто з дѣтей моихъ или з кривнихъ моихъ вщаль ей панѣ Скоруппиной или наслѣдниковъ ей в чомъ турбоват за ту продажу, то долженъ я жена и дѣти мои и наслѣдники, не допущая ей панѣ Скоруппину и наслѣдниковъ ей до проторовъ и убитковъ

но своимъ коштомъ охранять и очищать, тут же и сіе докладаю, оной загонъ нынѣ засѣянъ ест житомъ стародубовскимъ жителемъ Гришкомъ Пантюховимъ, с которого загону в предъ будущій тысяча сѣмьсотъ пятьдесятъ четвертый годъ долженъ четвертую копу того со всего отдать ей панѣ Скоруппиной, а по снятіи с поля жита и по одобраніи копъ, какъ хотя ей панѣ Скоруппиной диспонуват и владѣть по своей волѣ и усмотренію, на оній же загонъ имѣющіеся крѣпости в отца моего пропали во время шведской войны и буди в кого какимъ образомъ могли сискатис, то нѣ какой силы могти не повинни, и на сей моей купчой крѣпости для твердости и лучшего вѣроятія саморучно подписуюся и ниже подписавшихся свѣдителей упробилъ персонално в свѣдительство подписатис, сію жъ мою купчую крѣпост саморучную волно ей панѣ Скоруппиной или наслѣдником ея когда хотя нѣбудъ в урядѣ до книгъ актовъ и з оних книгъ обыкновеную выпис видат дозволяю.

Дѣялось в Стародубѣ року тысяча сѣмьсотъ пятьдесятъ третого августа двадцать первого дня.

Къ сей моей вчистой купчой крѣпости по отобранію сполна денегъ церкве Преображения Господня священникъ Θεодосій Алексѣевъ Коссевиц саморучно подписался.

5.

Тисяча сѣмьсотъ пятьдесят третего году априля второго дня.

Я нижеподписавшійся козакъ сотнѣ второй полковой Павло Лошъ чиню ведомо симъ моимъ заставнимъ писмомъ в томъ что данній мнѣ тещою моею Наталією за отлучкою мужа ея козака сотнѣ навомѣской Зенки Семеки за женою моею а ея дочерю Просею Семековною з потомки наши во вѣчное владѣние в посагу землѣ половину огорода межуючого жителки стародубовской удовствуючой Параскевіи Черепчихи концами однимъ к улици Покровской, другимъ от канцеляриста полкового стародубовского Онисима Лисовского, с хоромного строения амбаръ, такожь и другую половину оногo огорода под такимъ договоромъ, что ежели вишеписанній муж ея а мой тестъ Зенка Семека з оной его отлучки не возвратится (чего Боже сохрани на его какой смерти), то оную половину з дворомъ и со всѣмъ хоромнимъ строениемъ яко то свѣтлицу и хату записала въ вѣчное жъ владѣние и на оное все дала от себе мнѣ з женою моею и наслѣдиемъ уступное писмо на уступленную жъ ее половину огорода с амбаромъ и нинѣ на прошение ея тещи моей з сотенной второй полковой сотнѣ канцеляріи за руками старшинскими и сотенною оной сотнѣ печатю видана для спокойного владѣния мнѣ з женою презентация, которій огородъ з дворомъ и со всѣмъ хоромнимъ строениемъ заставляю обозному полковому стародубовскому его високородію господину Павлу Скоруппѣ женѣ и наслѣдію его за двадцать рублей денегъ, якимъ огородомъ и дворомъ вишеписанній обозній полковій стародубовскій господинъ Скоруппа з женою и наслѣдиемъ ихъ должны владѣть до отдачи мною данных мнѣ имъ господиномъ обознимъ двадцати рублей денегъ и всякие з оногo огорода и двора користи получаютъ безпрепятственно, чего для лучшего достовѣрія и певности ему господину обозному з женою и наслѣдиемъ его даль сіе

заставное письмо за рукою моею и упрошенных от мене свидателей року мѣсяца и дня вишеписанных.

К сему заставному писму по устному и очевѣстому прошенію козака сотнѣ второй полковой Павла Лоца вмѣсто его неграмотного козакъ сотнѣ новомѣской Василь Хроловъ подписался.

6.

Року тысяча сем сотъ пятьдесятъ шестого мѣсяца мая 2 дня.

Я нижеименованній чиню вѣдомо симъ моимъ добровольнымъ купчимъ записом во всякого суда и права кому теперь и в потомніе часи вѣдати надлежатиметь что в прошломъ 1755 году продалъ я его высокоблагородію судіи полковому пану Павлу Скоруппѣ властній свой дворикъ з огородцемъ і имѣючимся на том дворіку строеніемъ за городом на Пределщицкой улицѣ состоящій, ни кому ни в чемъ не пенніи межуючій з одной стороны от саду дворца Воянесенского з другой и тилом от Шадинского двора, а воротами на улицу противъ дворовъ великороссійскихъ купцовъ Лугининих за цену без совѣстости зде пишучуюся двадцат рублей денегъ, в яком прописанного 755 году от его высокоблагородія пана Скоруппѣ в задатокъ взялъ я денегъ четири рублѣ, а сего 756 году генвара 10 дня на оный вишеписанній мною проданній дворикъ во вѣчное ему и наслѣдником его пана Павла Скоруппи владѣніе далъ я добровольную купчую запись з подписом рукъ и приложеніемъ на оной печатій упрошенных мною персонално во свѣдѣтельство персонъ почему онъ поменній пан Скоруппа и владѣть началъ и в оній дворъ прислалъ новую бервѣнную хату для постройки тамо, когда же я оную купчую самоперсонално представилъ в магистратъ стародубовскій для записания в вечистія книги и для выдачи з оной ему пану Скоруппѣ обикновенной виписъ, при чемъ и осталнія денги шестнадцать рублей для отдачи мнѣ представлени были от него ж пана Скоруппи в оній магистрат, то оного магистрата войтъ Антонъ Коменокъ принявши в магистратѣ от мене ту подленную купчую запись удержалъ по злобѣ своей ко мнѣ и денегъ више прописанныхъ осталнихъ мнѣ надлѣжащихъ шестнадцати рублей тогда не принялъ, почему от него пана Скоруппи при явочном доношеніи в семь же году марта 15 д. вишенамѣненніе денги представлени в полковую стародубовскую канцелярію, которіе и нынѣ в оной полковой канцелярії содержатся, по отлучки жъ его пана Скоруппи з Стародуба в Глуховъ означенній войтъ Коменокъ з писаремъ того магистрата Сѣбиковским сискавши мене в магистрат гваатомъ посадилъ в секвестръ и содержалъ в оном болѣе трехъ недель, а потомъ взявъ в магистрат били нещадно кошками принуждая мене, чтобъ далъ я на тотъ уже мною проданній прописанному пану Скоруппѣ другую купчую зятю своему прозиваемому Лобику, по которому оного войта и писара насилству принужденъ я дать оному зятю моему Лобику на тотъ проданній дворъ купчую, которая никакой сили нѣгде имѣть не повинна, а вишепрописанная такъ прежняя моя добровольная купчая запись, якая оним войтом Коменком в магистратѣ стародубовском по злобѣ на мене удержана, яко же и сия подтвердителная купчая жъ данная от мене добровольно на вѣчное владѣніе ему пану Скоруппи пропи-

санного дворика з огородцем і хоронним строєнієм должна быть в своей силѣ и имѣть онъ панъ Скоруппа и наследники его часто упоминаемим двориком владѣть вечно, я же себе, жену и дѣтей своихъ и всѣхъ свойственнихъ родственниковъ близких и далеких от помененного дворика отдаляю, которіе во вѣчном владѣніи одного двора з огородцем і строєнієм на том дворикѣ имѣющимся ему пану Скоруппи ни малѣйшого препятствія чинит не повинни, зятю жъ моему вишь показанному Лобикѣ прописаніе в полковой стародубовской канцеляріи содержачіеся шестнадцать рублей денги взяты позволяю в чем и сия купчая запись от мене пану Павлу Скоруппѣ з упрощенными мною о подписъ рукъ и приложеніе печатей на оной свѣдѣтели дана року мѣсяца и дня вишеспецѣфикованнихъ.

На оной записѣ подпись по сему: писалъ сію добровольную вечистую купчую запис по устному и очевистому вишьписанного продавца жителя стародубовского Кондрата Павлова Шавеля прошенію и во мѣсто его яко неграмотного полковой стародубовской канцеляріи канцеляристъ Федоръ Хомѣнскій подписался.

7.

Року тысяча сѣмьсотъ пятьдесятъ шестого мѣсяца мая двадцять семого. Мы ниже подписавшіеся мѣщане стародубовскіе Гаврило и Григорій Романовы сѣны чинимъ вѣдомо симъ нашимъ записомъ что в прошломъ 1755-мъ году мѣсяца марта 1 дня заняли мы в его високоблагородія судіи полкового господина Павла Скоруппы денегъ рублей одиннадцат с полтиною, которіе денги имѣли всенепремѣнно в сѣмъ 756-мъ году марта 1 числа отдат, а буде бы мы на означенный нами срокъ оніе не отдали то по прошествію вишеписанного срока хотя единого дня обязали себе облѣковымъ запѣсомъ оны денги отдать удвое, токмо мы по таковомъ нашемъ запѣсу на вишепрописанній срокъ прописаніе денги его високоблагородію за убожествомъ нашимъ не отдали по чему онъ господинъ Скоруппа силень былъ сискать тѣ денги свои на нас удвое, а нынѣ упроставши одного господина Скоруппу таковыхъ прописанныхъ денегъ одиннадцати рублей с полтиною еще обождать до слѣдующого июня 15 в сѣмъ 756-мъ году, а буде бы и на сей вишепрописанній срокъ таковыхъ денегъ не отдали б, то по прошествію такового срока хотя единого дня имѣть взять в вечное свое владѣніе пожню под городомъ Стародубомъ лежащую у урочищи прозиваеомъ Летнемъ копцами окопанную а осталніе денги за оную пожню тридцат сем рублей отдать его високоблагородіе имѣть козаку сотнѣ полковой второй Петру Отцовичу и взят от одного засталное (!) наше писмо себѣ и сей нашъ запис по прошествію срока для вѣчного и спокойного оною пожнею владѣніа имѣть его високоблагородіе на какомъ пожелаетъ урадѣ представить самъ и взять з оной обыкновенную випись, в чемъ для лучшаго вѣроятія на сѣмъ нашемъ запѣсѣ своеручно подпѣсуемся.

К сему нашему запису жител і мещанин стародубовскій Гаврило Романов подписался саморучне и руку приложил.

К сему нашему запису житель и мещанин стародубовскій Григорій Романовъ руку приложилъ.

8.

Тисяча семь соть пятьдесятъ шестого году мисяца ноябра двадцат сегого дня.

Я ниже подписавшійся мѣщанинъ стародубовскій Прокопъ Яковлевъ синъ Нечаевъ чиню вѣдомо симъ моимъ доброволнимъ вечистимъ купчимъ записомъ во всякого суда и права и кому о семъ вѣдати надлежит, ижъ в доброй моей волѣ а нѣ с какова принужденія имѣючійся во владѣнїи моемъ спадаючїи мѣ по наслѣдству отца моего мѣщанина стародубовского умершаго Иякова Козмина сына Нечаева куплею имъ набитїи от мѣщанина ж стародубовского Петра Григорьева загонъ лежащий на Костенци межами с обох сторонъ Андрея Стукаленка, которїи Стукаленко тѣ Костенскїе добра с мелницею и с прочїими угоди пустиль под заставу бунчуковому товаришу умершому Григорїю Скоруппѣ, продалъ и в вѣчную поссессию пустиль сину оного бунчукового товариша Григория Скоруппи судїи вакансовому пану Павлу Скоруппѣ за сумму сполна руками моими отобранную совѣто пишу-чуюсь то есть рублей за десят, якїе денги я от него пана Павла Скоруппи и отбираль, якимъ загономъ онъ панъ Павелъ Скоруппа по сей моей вечистой продажи силенъ яко своимъ добромъ вѣчными часи владѣть кому хотя дат продат и на який хотя свой пожиток оборочат, я же продавецъ сам себе жену и дѣтей своих от того проданного мною загона отдаляю и видѣдичаю и не повиненъ в они якъ самъ жена и дѣти мои такъ і никто другїи интересоватся и нѣкакова во владѣнїи препятствїа чинит, буди ж би хто в оний мною проданнїи загонъ сталъ интересоватся и во владѣнїи ему пану Скоруппѣ препятствїе чинит, то самъ я і наслѣдники мои повинни его пана Скоруппу защищать и оборонять, на что для лутшой вѣри і певности сїю мою вечистую крепостъ ему пану Павлу Скоруппѣ с подписомъ вмѣсто мене руки подписавшихся свидѣтелей дал году и дня вишеписанных. Какова ж у мене имѣлась на тотъ загонъ купчая крепостъ данная от прописанного мѣщанина стародубовского Петра Григорьева въ 1743-м году июля 15 д. оную подленную ему пану Павлу Скоруппѣ при семь вручаю.

Писаль сїю доброволную вечистую купчую крепостъ по устному и очевистому прошенїю вишеписанного продавци мѣщанина стародубовского Прокопа Яковлева сына Нечаева и вмѣсто его писать не умѣючого к сей купчей руку приложилъ полковой стародубовской канцелярїи канцеляристъ Стефанъ Журавка тр.

З ПРИЛУЦЬКОГО РАТУШНОГО ЖИТТЯ XVIII в.

Ратушне господарство лівобережних міст з територіального погляду часто виходило по-за межі близької до міст місцевости.

- Коли гетьманський уряд надавав містам за-для допомоги деякі вжитки, то не завсігди брав під увагу, як далеко це знаходиться від міста і чи не буде задалеко використовувати та наглядати.

Прохання ратушні найчастіш зазначали великі втрати від частої та важкої стації, що вимагала від міста великих виплат. Ратуш прилуцький теж звертався до влади з подібними скаргами та проханнями допомогти в скрутних умовах ¹⁾.

Допомога прилуцьким ратушним дана була в звичайній — як на ті часи — формі. Це прибутки з млина, які повинні йти на ратуш, на допомогу в постійних витратах. Універсал гетьмана Многогрішного досить добре характеризує оці умови та втрати прилуцькі ратушні: „респектуючи ми на великий ратуши прилуцкое недостатокъ, которий що разъ приймаючи частии наизди, скарбницу свою мѣскую мѣть оскудну, теди мы оной вспоможене хочачи учинити, млинъ Моисѣвъ Ювхименковъ з двома каменми мучними в селѣ Смошѣ стоячий, надалисмо, позволяючи войтовѣ прилуцкому всякий с того млина припадаючий розмѣръ до скарбу ратушного черезъ своихъ на тоє виставленних вѣрнихъ людей одбирати, зачимъ по кождомъ того в старшини и черни козацкое мѣти хочачи, жадаемъ и приказуемъ, абисте такъ панъ полковникъ прилуцкій, яко тежъ доторци войсковии або вислании наши в томъ пожиткованю войтовѣ и всѣмъ магистратовимъ прилуцкимъ жадною перешкою бити не важилися...“. Користуючись з цього наданого млина в с. Смоші, ратушні робили і деякі поширення в цім господарстві. Це ми бачимо з пізнішого Самойловичевого універсалу: „оное тепер нашимъ універсаломъ подтверждаемъ, а то на тоє, же уважаючи ратуша ихъ прилуцкого для разнихъ наездовъ частие росходи а приходовъ в оскудност, и полегку имъ для приймовання вшеляких военихъ людей учинити хочачи, млинъ Моисѣвъ Ювхименков з двома колами мучними а з третимъ, которое тепер ново прибудовали, ступнимъ в селѣ Смошѣ стоячий, надалисмо...“.

Ще яснш каже инший універсал того-ж гетьмана про оце поширення млинового господарства: „Иванъ Самойловичъ... ижъ для вспартя уставичнихъ росходовъ мѣскихъ прилуцкихъ позволяемъ войтовѣ прилуцкому з магистра-

¹⁾ Арх. Збірка Лавревського № 33.

товими тамошними всякие приходи з млина коштом их власнимъ в селѣ Смошѣ о одномъ колѣ мучномъ построеного на свои потреби оборочати...“.

Прилуцьким ратушним пощастило випрохати в свого полковника ще млинові кола: „на млинъ Моисѣя Евфименка о двохъ колах мучних а третем ступномъ въ селѣ Смошѣ стоячий дание, а четвертий универсалъ теперешнего пана полковника прилуцкого на три кола в млинах тамже, одномъ Моисѣенковомъ, а в двохъ Антипенковомъ Лаврѣннковомъ на той же греблѣ стоячихъ“. Отже всього тепер було — „шест колъ ратушу Прилуцкому“.

Маємо ще звістку про тимчасове занедбання млинового господарства і дальше полагодження, в универсалі Скоропадського про це читаємо: „з которого кола любо чрезъ немалое время до ратуша розмѣръ не отбѣрався, для того же било за нерадениемъ запусъло, а за утраченемъ предреченного Самойловичового унѣверсалу, якъ той же войтъ в суплѣцѣ своей намъ донеслъ, нѣкому било его спорядити, однакъ теперъ по винайденію і по обварованію оногo писмомъ пана полковника своего реставровавши тое коло, для зробленя нового просили нашого на тое подтвержденя, ми теди гетманъ слушному ихъ прошенію давши у себе мѣстце, яко тое коло власнимъ ратушнимъ коштомъ на особливой скринѣ споряженное симъ нашимъ ствержаемъ унѣверсаломъ, позволяючи на росходи ратушнии ж всякие розмѣровихъ приходов пожитки отбѣрати...“.

Користання з млина в Смоші не завсѣгди було спокійне, виходили часом деякі суперечки та захоплення. В Апостоловому универсалі завважено: „...з трохъ млиновъ на рецѣ Смоши стоячихъ, з одного Моисѣенкового, а з двохъ Антипенкового, которимъ тепер попада Шкуратиха владѣть, и Лаврѣннкового...“.

Пізніш у 1740-х роках млин зайняли бунчукові товариші Дем'яновичі і хоч було їм „з ратуши писано, даби они во владѣнии той ратуши оною мелницею препятствия не чинили“, все-ж-таки і далі „не допускают, не вѣдомо почему, ратушь владѣть...“.

Ратушні не могли відстояти свое млинове господарство від захоплення з боку місцевої старшини.

Инше джерело прибутків прилуцьких ратушних теж з територіяльного погляду віддалене від самого міста.

Це Прилуцький степ над річкою Переводом. Справа про цей степ тяглася довго й завдала прилуцьким ратушним чимало клопоту.

У справі про Прилуцький степ подані вказівки що-до попередньої його історії. Як і в інших подібних випадках, дані про давні часи наведено з споминів старих місцевих людей. Запитано „старих людей и добре о томъ свѣдомихъ іменно Федора Карпича, Федора Бутенка, Назара Цебрувского аята, Андрѣя Дѣденка жителей Прилуцкихъ, Самойла Дураса, Павла Кукули Товкачовских, Грицка Зѣменка, Василя Луценка, Дацка Руденка жителей Малой Дѣвицѣ, Стефана Удуна, Петра Жовтобруха Обѣчевских, Хоми Евминенка Заиского“. Як бачити можна, це все селяни з сусідніх сіл, з східньої межі степу, від Прилуки на північ. Вони посвідчили, що жителі Прилуки та сусідніх сіл, „в якихъ на степъ оскудно найдуется, владѣючи от давнихъ временъ спокійне степомъ не токмо по семь боцѣ Переводу, лечь и по за

Переводом... кошували ку своей потребѣ сѣна, где хто хотѣл (окремъ людскихъ дѣдизнихъ сѣножатей, якими господарѣ сами владѣли...". Так малюють спомини старих людей давню практику використання степу, коли там вільно можна було займати ділянки й косити на них сіно. Ті, що займають у вільнім степу місця, щоб косити сіно, протиставлені тут тим, що у власність зайняли ділянки степу і халяйнують на них як господарі постійні.

Степ над Переводом приписаний до міста Прилуки, про нього зазначають у документах... „того степу здавна до Прилуки — належного“.

Село Погребці приписано було спочатку до міста Прилуки і через те з погребчанами не виходило у прилучан ніяких суперечок у користуванні та розробленні степу. Не було „жадной трудности“ і з селом Погребцями „небуло жадного розиску і розграничення“. Але пізніш село Погребці перейшло до Обидовського і прилуцький полковник Горленко, бажаючи зробити приємне родичеві гетьмана Мазепи („уважаючи на него яко то в близькѣм свойствѣ будучого з Мазепою“), надав до села „степу по рудку Гнилицю да по могили в вершинѣ Гнилицѣ“, але тоді не поставлено ніяких „знаков і розграничення не чинено“. І ось Обидовський, не „контентуючися тимъ опредѣленимъ степомъ, засягнул і на другій бокъ Гнилицѣ от Прилуки і завладѣл много самоволне степу“.

Разом із тим Обидовський став боронити прилуцьким людям косити в степу та захопив по-над Гнилицею людей прилуцьких „дѣдизние“ і куплення сѣножати“. Після Обидовського дружина його провадила ту-ж саму лінію що-до степу Прилуцького, не дозволяла прилуцьким людям косити сіно в степу, а протестувати проти цього було важко, бо „близкая кривная по мужевѣ своему Мазепѣ находалася“.

Після Обидовських село Погребці перейшло до полковника ніженського, він і далі використовував степ на себе, не дозволяючи прилуцьким людям. Прилучани дуже болюче відчували оце своє обмеження що-до степу. Тепер прилучани не могли вже мати сіна скільки хотіли. Коли кому з людей прилуцьких „потребно было травы, мусли у старости Переводского куповати, а хто без позволения одного старости на томъ степу косил, такого всякого сѣна до селця Погребцовъ забирал“.

Коли стали переводити розиск „явне тоє показалося, что прошлой зими оній староста з многихъ людей прилуцькихъ сѣна позабирал, одним же поворочал а инихъ і пропало тамъ“.

Такий процес повільного захоплення вільного степу раз-у-раз пригадували місцеві люди. „Поневаж пред всѣми явне люде Погребские... і протчие повѣдили, что они на сей бокъ Гнилицѣ і ногою не бували, але сами прилучане владѣли онимъ степомъ і сѣножатми спокійне дотоль нѣмъ досталося село Погребцѣ Обидовському“. Але через те влада, повертаючи „увесь оній і половину рудки Гнилицѣ до города Прилуки“, залишила „при первомъ оних же прилучанъ спокійномъ найдоватися пожиткованю“, себ-то відновлювала давнє користування прилучан вільним Прилуцьким степом, як було це раніш, перед Обидовським. Прилучани не могли забути про захоплення їх земель на вільному степу і завсіди готові нагадати владі про це захоплення і зазна-

чити його на місці: були по-над Гнилицею „людей прилуцкихъ дѣдзине і купленне сѣножати“.

Місцеві люди могли докладно зазначити на місці, які саме землі, сіножати, облоги привлащені до села Погребців. „По такомуъ засвидѣтелству людскомъ велѣлимо укривжонимъ полчаномъ прилуцкимъ стати перед собою и показати тие сѣножати, якие от нихъ до Погребцовъ привлащено, которие гди ставши почали насъ вести от Камяного Мосту по над Гнилицю, показалося тое что по семь боцѣ Мосту Камяного от Прилуки над Рудкою Гнилицею завладѣли до селця Погребцовъ сѣножати отцевскую Андрея і Грицка Кондращенков жителей прилуцких а помиж тое Андрѣя Симоненка Товкачовского сѣножати, веде Симоненковой не меншую сѣножати Семена Даценка бившого хоружого полкового прилуцкого, также облоги и селище его до того же селця подгорнули... а не подалеце отступивши над тою ж Рудкою Гнилицею облоги и селища, где хутор билъ пана Семена Федоровича обозного полкового прилуцкого, туда ж привлащено...“.

Вільний степ зменшився не тільки через захоплення земель до Погребців. Прилучани могли-б подати докладні дані, як окремі особи займали землі та повертали їх на свою власність. „Степъ взявши от мененого пана Раковичевой сѣножати з давнихъ временъ еще прежде полковничества покойного пана Лазора Горленка... по свѣдѣтелству тихъ вишепомянутихъ людей билъ волній и не возбрано било нѣкому з обивателѣй прилуцкихъ оного косити, а за полковничества покойного пана Носа загоны и копцѣ тамъ починени и уже возбрано било всякому на немъ траву косити з тамошнихъ обивателѣй...“.

На цім вільнім степу і позаймала собі місцева старшина землі. „Внутрь того волного степу панъ Стефанъ Тарнавскій за содержаниемъ себѣ села Манджосовки занял сѣножати, которая прѣжнимъ того села державцам за селом, якое при рицѣ Удаи оскудное ест велми на грунта пахатние и сѣнокосние, слѣдовала во владѣние кошеннемъ на ономъ трави, якъ о томъ перед нами онъ панъ Тарнавскій под совѣстию учинилъ признате, и оную сѣножати безперепонно и що року державцѣ Манджосовские кошували для своей потреби и поданихъ своихъ“. Інші подібні-ж вказівки про окремих панів — старшину малюють і далі процес зайняття вільного прилуцького степу. Один займав до села, де „було велми оскудно на грунта пахатние и сѣнокосние“, полковник займав і косив „через всю власть свою полковничюю траву“, через те „займище сѣножатное вмѣнено било за полковничое“; інший, зайнявши „немалое мѣсце сѣнокосное... зънатній злишокъ степу причинилъ“; законники густинські теж починили тут свої загоны. Так докладно і ясно намічають пригадування минулого — коли хто де саме зайняв і кому потім як передав, на яких умовах.

Чи прилуцькі ратушні залишили виразні сліди свого користання тут на степу?

Між зазначеннями різних займищ згадано теж і „ратушню давнюю сѣножати“, отже ратушні теж освоювали дільниці, „немали мѣсця“.

Швидкий темп захоплення прилуцького степу мусів спинити тривожну увагу ратушних прилуцьких керівників. Наслідок цього ми маємо. Це про-

ханья до гетьманського уряду, яке викликало гетьманський універсал. З універсалу цього ми бачимо, що гетьманський уряд до прохання прилуцьких ратушних ставивсь уважно. Основна заява та прохання прилучан, що „многие з тих же обывателей на опредѣленных собою частехъ починивши загоны, иншие уже з них попродали оные, другие во всегдашное себѣ привлащаючи владѣние, не допускають протчимъ имѣти туда вступу“. Треба було зазначити границі вільного степу та обмежити надалі таке занадто інтенсивне захоплення вільного степу.

Прилучани на своє прохання дістали наказ розмежувати вільний степ. Це звичайний вихід у таких обставинах. Окрема комісія — як звичайно бувало — мусіла з'ясувати границі та закріпити їх надалі. Призначено за-для цього п. Семена Карпеку осавула полкової армати. На місці треба було розглянути справу і спертися на дані документів та свідоства місцевих старожилых людей. З'ясування на місці виявило з пригадувань місцевих старожилых людей минулу історію спокійного використання вільного степу „без жадной трудности“. З'ясовано на місці і те, що до Погребців привлащено землі „звипше потреби“, через що „неменшій утискъ городу Прилуцѣ учинился“. Отже, все це зваживши, комісія затвердила знов вільний степ до Прилуки і перевела при тому розмежування: „якъ билъ здавна степъ прилуцкій, такъ і тепер, по сознати стариннихъ людей, а особливе пана Горленка... до города Прилуки привернулисмо во владѣние“. При тому встановлено, „даби впредь в степу до Прилуки приверненномъ от селця Погребцовъ жадной найменшой не чинилось кривди и утисковъ“.

Здавалося-б, що це розмежування повинно було цілком заспокоїти прилучан та охоронити від дальших перешкод їх користання з вільного степу. Але все-ж-таки це розмежування 1715 року справу захоплення не спинило і далі місцеві люди захоплювали землі в вільнім Прилуцькім, рблячи прилучанам утиски в їх користанню з Прилуцького степу.

Нові скарги прилучан викликали новий наказ гетьманського уряду, треба вяснити давні захоплення. Це й було пророблено пізніш.

Скарги на дальші захоплення земель в Прилуцькім степу не припинялися. Коли хто з висланих гетьманських бував у цім районі, до нього вдавався з скаргами на самовільне захоплення та покривдження інтересів місцевої людности.

Що-до цього цікаві вказівки генерального бунчучного Якова Лизогуба. Він каже, що зверталися „граждане прилуцкие барзѣ убожъ... суплѣковали до ясневелможного добродѣя... жалобне прекладаючи, что многие з пановъ старшини полковой и бунчукового товариства особи такожъ и значние нѣкторие обыватель тамошние прилуцкие жъ, едни до полковництва еще покойнихъ пановъ Лазора Горленка и Ивана Стороженка, а другие за сина его тутъ полковниковавшого пана Дмитрия починивши себѣ в степах за Рудою и Гнилицкомъ волнихъ прилуцкихъ займи и загоны, почали били и останокъ того степу за власти в полку покойного пана Носа и нинѣшного его милости пана полковника Игнатия Кгалакгана загоновати и в немъ дѣлати займища“. Це чинило великі матеріальні збитки „жителемъ прилуцкимъ малою кондицин“, бо не мали вони де „трави укосити“. Окрім того з степу Гнилицького „не-

малу част“ було придано до полку Ніженського, була ця частина Гнилицького степу „через килконадцят лѣтъ в области полковниковъ тамошнихъ“. Хоч і було видано спеціальний універсал гетьманський, щоб далі не робили займищ і загонів у степах Прилуцьких, надто „в томъ степу, який недавно минувшими роками по указу ясневелможного добродѣя от покойного пана Жураковського полковника нѣжинского одстоянъ черезъ недавно умершого пана Карпѣку артилеріи полковой асаула (на що немало ратушного прилуцького ложено кошту) и прилучанамъ по прежнему приверненъ“. Але всі ці заходи не спинили дальшого захоплення земель у степу: „и по виданномъ уже томъ панскомъ универсалѣ жадной посполство и убожъ прилуцкая з того одстоянного степу Гнилицького не имѣли користи, ибо панъ полковникъ Кгалакганъ построивши свой самовольне без позволения рейментарского и вѣдома полчанъ надъ рѣчкою Гнилицею хуторъ мало не увесь тотъ Гнилицький степъ в свое обнялъ билъ владѣние и уже нѣхто тамъ себѣ не дерзаль косити травы“. Такі нарікання місцевої людности звернули увагу висланих з боку гетьмана: „мы од боку его панской ясневелможности в полкъ прилуцкій на розискъ о многихъ заводахъ присланныи“ спинилися на цій справі.

Головне було на місці оглянути та перевірити заяви. „Нарочно в вишь-специфькованние степи для обачения такъ давнихъ и новихъ загоновъ з присуствиемъ многихъ знатнихъ особъ ездили и оние хто от якого времени слушне или не слушне з потребу или злишне занялъ“ розглянули.

Важливе значіння мали тут вказівки місцевих людей, які могли пригадати минуле, коли саме зайнято, на підставі яких документів, чи зовсім без ніяких прав, цілком самовільно. Наприклад: „сѣножать отца Лисаневича здавна занятая Кгрекомъ а ему леггованая; оную сѣножать безперепонно и що року державцѣ Манджосовские кошували для своей потреби и подданихъ своих; в томъ степу панъ Иванъ Марковичъ судия полковій прилуцкій до купленой своей сѣножати, прозиваемой Нетяжовщина, нѣкоторое мѣсце степу присовокупилъ, которое перед сим за полковництва пана Лазора Горленка якъ Грекъ будучій судиею полковимъ прилуцкимъ себѣ занялъ а по смерти его без потомков оставшегося тое займище сѣножатное покойній Носѣ на урядъ судейства своего принялъ и на ономъ чрезъ всю власть свою полковничую траву кошувалъ“. Цікаве питання, що його тепер поставили, це — чи зайняте неминуче потрібне, чи може зайве, по-над потребу. Дати відповідні поясіння могли саме місцеві люди, бувши добре обізнані з місцевими умовами та потребами окремого господарства (що певне господарство „оскудное ест велми на грунта пахатние и сѣнокосние... видячи, же оное (селцо) з хуторомъ пана полковника нѣжинского можетъ доволствоватися по семъ зась боку Гнилицѣ“). Вони як-раз могли вирішити, що зайнято до певного господарства „звишше потреби“ з покривдженням місцевих прилуцьких людей. На підставі поясінь прилуцьких мешканців, зацікавлених у цій справі, вислані могли поділити зайняті займища та загони на дві основні групи: давні, за років 40—20 і нові, недавно зайняті землі на степу вільнім.

На основі гетьманського універсалу перша група давніших займищ підлягала дальшому розглядові. Навпаки, група новіших займищ підлягала

ліквідації. Оскільки гетьманський універсал наказував „жеби нїхто на степу Гнилицкомъ от Переводу до Прилуки, через немалий кошть ратушний одсто- яном, не тилко хуторовъ своихъ не строилъ, жаднихъ загоновъ и копцевъ вновь себѣ не занималъ, леч-би давнихъ займищъ и дѣляницъ, если бѣ якие могли мѣти, всякъ всеконечно уступил на общину прилучанамъ, того ради тот его панской велможности указъ в унѣверсалѣ виражений жеби былъ ненарушень, мѣтеъ панъ полковникъ прилуцкій оттол свой хутор знести по прошенню прилучанъ и мѣсце, на которомъ стоит и около оногo будучое, им прилучанамъ уступити и самъ до оногo ни в чемъ не интересоватися“. Взагалі „туда в степъ Гнилицкій прилуцкій товар вгоняючих на толоку и для него траву косити мѣючих отнюдь не допускати“.

Прилучани висловлювалися з приводу окремих займищ. Так з приводу займища Хоруженків місцеві люди, оскільки „згола не имѣють гдѣ на потребу свою трави укусити, просять о таковий панській указ, даби Хоруженки за свою сѣножать гроши прийняли... з скарбу войскового... люди ошадцюють...“. Зацікавлені люди сами намічають можливе розв'язання справи, яка так тісно зв'язана з їх господарськими інтересами, але подають на остаточне вирішення гетьманської влади.

Вирок висланих у справі Прилуцьких вільних степів іде до гетьмана; він затверджує загальну думку що-до залишення Прилуцьких степів у загальнім вільнім користанні місцевих людей і зокрема спиняється на рішеннях про окремі займища та загоны, що з ними треба зробити. Загальний висновок такий, що вільні степи — за Рудою та Гнилицький — залишаються далі в спільнім користанні, окрім тих перелічених зокрема дільниць, що їх давно зайнято і тепер potwierджено: „кромѣ сѣножатей нижевиражаючихся здавна занятихъ внутрь тихъ степовъ найдуючихся, якие подлугъ указу рейментарского в панскомъ его унѣверсалѣ на ратушъ прилуцкій виданномъ изображенного повинни при особахъ займовавшихъ найдовзтися непремѣнно (або в иншім місці того-ж листу — „при займищикахъ найдоватися“). Далі ніхто вже не повинен займати нових займищ — „начавши од пана полковника, якому довлѣет Свидовка и сѣножатей на власт полковничую (кромѣ инших при маетностяхъ будучихъ), в томъ степу опредѣленних, до найменшой особи з духовного и мирского чина жадного до тих волних степових мѣстцъ не мѣлъ дѣла и втрученяся, лечби оние на общую всѣхъ потребу прилучанъ скошувались...“; в иншім місці „не тилко панове старшина полковая, бунчужное товариство, городовие урядники, которіи всѣ имѣють себѣ за Рудою опредѣленние сѣножати, якими контентоватися повинни, і иншіе селяне, яко то Рудовчане, Поддубовцѣ и протчие, але и самъ панъ полковникъ прилуцкій отнюдь уже не мѣют нїякихъ тамъ собѣ мѣстцъ занимати и загоновати“. Подано і поясніння про прилучан: „повинни бити волни всѣмъ обще прилучанамъ городовимъ и передмѣскимъ“.

На користь прилучан мають піти поруч із вільними незайнятими степами також і лишки, бо вирішено було залишати за окремими особами землі тільки відповідно потребі, а не по-над неї. Через те в листі Лизогуба маємо ми кілька разів згадки про ці лишки, що виявляються після перевірки на

місці, хто скільки має, чи з потребу чи звиш потреби своєї. Оці залишки треба було обрахувати і віддати „на общину“ прилучанам. Як ми вже зазначили, про полковника було завважено, що йому „довлѣет Свидовка и сѣножатей на власт полковничюю“. Про інших зазначено — „мѣть траву косити и излишество отдати в общину непремѣнно... тилко жъ повиненъ не тамъ косити, где самъ схочет, але на показанномъ себѣ принятомъ вновъ мѣстцу... а часть ту позосталую пускаемъ в общину прилучанамъ, на какой волно кому хотя косити без всякого платежу и копичного...“.

Зацікавлені в цій справі прилучани поклали багато енергії, щоб відстояти надалі свої землі. В листі є згадка — „ратушняя давняя а мѣстца при ней волного степу пану війтови прилуцкому опредѣляется стирть на три и бурмистрамъ двомъ по стиртѣ одной“. Отже були певні дільниці з призначенням, на кого вони йшли звичайно. Тепер хотіли і надалі закріпити та забезпечити ці дільниці.

Окрім енергії в клопотанні вкладали прилучани і певні гроші на цю справу про вільний степ. У листі Лизогуба кілька разів повторено „на что немало ратушного прилуцкого ложено кошту...“.

Наведена вже вказівка про призначення степових дільниць на ратушну старшину виявляє систему використання вільного степу. Ратушні урядовці мали право косити на себе певні дільниці, які-б давали певну кількість сіна залежно від рангу, — так-би мовити — урядовців, старші отримували більше, а молодші менше.

Пізніша відомість такі дає дані про ратушні дільниці вільного степу. „Первая (сѣножать) мѣрою в длину на версту и на шесть троаршиннихъ сажней и два аршина а шири на чотириста восьмдесятъ тѣх же сажней, на которой сѣножати прошедшого 752 в заготовленім било сена с третини укошеного стирдѣ семь в коихъ било копенъ по восьмдесятъ, а прошлого 753 году за неурожаемъ травы шесть стожковъ в коихъ копенъ двѣстѣ. Другая сеножать мѣрою в длину одна верста и триста восьмдесятъ троаршиннихъ сажней и два аршина а шири на версту ж и сто шестьдесятъ тѣх же сажней и два аршина ж, на которой сѣножати обознимъ полковимъ прилуцкимъ господиномъ Федоромъ Галенковскимъ на полковую артиллерию сено косится и прошлого 753 году укошено на той сѣножати на полковую артиллерию скирт тридцять в которихъ копенъ по сто, вокругъ по пятнадцать сажней, да на заводние овци одну скирту да на ратушъ укошено для расходовъ сена чотири стожки, в коихъ копенъ по пятьдесятъ, а вокругъ по семь с половиною сажней“.

„Сверхъ тѣхъ сеножатей по више означеннимъ же крѣпостямъ в принадлежащего до ратуши городской прилуцкой степу близъ хутора Кривенковскаго лежачого мѣрою в длину верстѣ три и триста сажней троаршиннихъ а шири тѣх же сажней чотириста, на которомъ в прошлыхъ годѣхъ десятиного хлеба бивает в лѣто до шестидесяти копѣ а сѣна с третини по семи стожковъ а прошлого 753 году за запусцинемъ на томъ степу толоки такъ хлѣба яко и сена в приходѣ не мало нет...“.

„Вишшеписанное сѣно и хлѣб з вѣдомомъ ратуши городской прилуцкой Михайлом Жураховскимъ продается и по продажи оногo тѣ денги ключникомъ ратушним Юском Харченкомъ в расходъ употребляется, а именно писару ратушнему годовая заплата производится, покупка бумаги, сюргучу и свѣчъ також для огрѣванія ратуши в зимное время дровъ и на подчинку ратуши и на протчие необходимости исправляется“.

Отже відомість, як бачимо, виявляє нам, що прибутки з ратушного вільного степу йшли як на ратушні видатки, так і на „общенародныя повинности“.

ПІВНІЧНО-ЗАХІДНЯ БАЛТЩИНА.

(Історично-географічні матеріали на підставі подорожи влітку 1928 року).

Улітку цього року, з 1 до 15 серпня, я за дорученням Історично-Географічної Комісії В.У.А.Н. обслідував північно-західній куток автономної Молдавської С.Р.Р., район, що раніш увіходив до складу Балтського повіту Подільської губернії, а власне — поріччя горішньої Кодими до міста Балти, поріччя річки Молокиша перед впадінням її до р. Дністра та Дністрове узбережжя до села Попенок. Відти я проїхав через обслідувану територію в північно-східньому напрямкові до с. Будеїв та містечка Кодими. Всього підчас подорожи досліджені були такі поселення: містечко Кодима, село Будеї, далі, йдучи за течією Кодими, з правого боку річки, села — Обжила, Ефтодія, д. Де-Урбан, Еленівка, д. Карпівка, с. Мирони, нарешті м. Балта. З правого боку р. Кодими села — Березівка, Фернатія, Мошняги. В поріччі Молокиша села: Лабушна, Плоть, Гараба, д. Кольцово, Молокиш. На Дністрі: села Сарацея, Гержів, містечко Рибниця, с. Гедерим, Вихватинці, Зозуляни, Попенки; через умови Дністрової долини зробив деякі спостереження географічного характеру що-до поселень правого берега р. Дністра, а саме: с.с. Солончани, Бошерниця, Чорна, містечко Резина, сс. Стохна, Сахарна, Бучушка, Ципова. З Попенок повернувся я до Рибниці тим-же шляхом, а з Рибниці направився на села: Красеньке, Іванівка, Семенівка, німецька колонія Майно, містечко Круті, Олександрівка, Будеї, Кодима, де і закінчив свою подорож. Всього оглянуто було отже підчас подорожи близько 30 поселень. Поселення обслідував я за певним, виробленим планом, а саме: переїжджаючи певною місцевістю робив зазначення загально-географічного змісту, відзначаючи всі зміни рельєфу — долини, горбки, гори, зміни води — багно, річка, став, зміни рослинности, то-що. В селі зазначав загальне становище — форму села, загальний вигляд, забудову. Далі — склад людности, назва села, вимова тієї назви, пояснення походження назви. Коли траплялися які давні будівлі — оглядав їх. Докладно оглядав церкви, також кладовища, надгробки, найстаріші написи на них, то-що, У людей розпитував, чи пам'ятають за старовину, про заселення села, найстаріші часи, панські часи, та інші події. Нарешті відомості про сучасне становище поселення.

Негативно відбивалися на здійсненні цього плану дослідження загальні умови цього річного літа: від'їздячи з Київа, я сподівався приїхати на місце вже по жнивях та косовиці, але холодне літо призвело до того, що жнива цього року відбувалися трохи не на місяць згодом, аніж звичайно,

і я приїхав саме тоді, коли прискореним темпом збирано хліб з полів. Це ускладняло й пересування з одного села до другого — дуже важко було знайти коней, не давало змоги розпитати як слід людність. З другого боку, обмежений час відрядження не дозволяв мені зупинитися на довший час у тому чи іншому поселенні. Через те я зміг дослідити більше-менше докладно поселення сільського типу. Містечка, а їх було в моєму районі три — довелося оглянути менш уважливо, оскільки огляд їх вимагав більшого часу. Нарешті саме місто Балту довелося зовсім викреслити з плану — за браком часу довелося обмежитися самими лиш одвідинами офіційних установ — НарКомОсвіти, Стат. Управління, то-що: про будь-які спостереження історично-географічного характеру не могло бути тут і мови, до того-ж у місті вимагали ці спостереження зовсім іншого плану. Тут я встиг переконатися, що весь архівний матеріал у Балті загинув. Утворене цього року Центральне Архівне Управління Молдави допіру розпочинає виявляти ті архівні фонди, що ще десь, може, збереглися. Всі свої спостереження зроблені підчас подорожи, доповнені відповідним архівним матеріалом, подаю далі. Користуюся нагодою висловити подяку т.т. Ефтодієву та Маданові з НарКомОсвіти А.М.С.Р.Р., співробітникам Центрального Статистичного Управління Молдави та всім особам, що так чи инакше допомогли мені в моїй праці, за їх увагу й сприяння.

І. НАД КОДИМОЮ.

Подорож свою я розпочав, як уже було зазначено, з містечка Кодими. Тут має починатися річка Кодима, яка від Балти аж до того місця, де вливається в Бог, була в XVIII віці за південно-східній кордон Польщі, в XIX віці відмежовувала Поділля від Херсонщини. Маючи свого часу дослідити ціле поріччя Кодими, щоб повиявляти ті особливості в залюдненні її берегів, що повстали внаслідок прикордонного її становища, на цей раз я вирішив обмежитися самою тією частиною річки, що ввіходила цілком до складу Брацлавського воеводства, згодом Подільської губ., а саме до м. Балти.

Містечко Кодима розкинулося на невеличких горбках, що становлять вододіл поміж річками Білочю та Кодимою. Шлях, починаючи від залізничої станції та невеликої залізничої колонії, йде брукованою дорогою просто в містечко. Минаючи кілька крамниць, де продається різна харч для приїжджих залізницею, шлях іде звичайною сільською вулицею з селянськими хатами, садками й городами. Живе тут українська, хліборобська людність містечка. Незабаром шлях спускається в невеличкий яроч з криницею, де „водовози“ навантажують свої діжки водою і постачають її всьому містечку, сходять на гору і, минаючи костьол, веде в властиве містечко з типовими одно- та двоповерховими містечковими будинками, з їх крамницями та брудом. Недалеко від базарної площі стоїть церква. Праворуч від церкви видніється долина, що починається в містечку та йде далі на південь. На лівому боці долини видно кам'яні будівлі й великий садок. Розкинувшись на горбах у формі неправильного кола, містечко з усіх боків оточене селянськими ланами. Колись у цьому містечку починалася річка Кодима. Так у „Камеральному и топографическому описаніи Балтскаго уѣзда“ з 1800 року зазначено:

„положеніє имѣеть на ровномъ мѣстѣ, нѣкоторою же частію на небольшомъ отлоговистомъ скосогорьѣ, по обѣ стороны какъ небольшого озера, изъ котораго начало свое беретъ рѣчка Кодыма, такъ и рѣчечки Кодымы. Окружається съ одной стороны раздольемъ, за которымъ и въ самомъ ономъ дуброва, съ протчихъ же трехъ сторонъ ровнымъ пахатнымъ полемъ“¹⁾). Тепер немає тут ані озера, ані річки, ані лісу.

З старих будівель у цьому містечку треба відзначити церкву. Дерев'яну, в формі хреста, з однією банею і дзвіницею окремо, церкву цю збудовано року 1780. Освятив її 1783 року Рашківський декан Роман Куфінський²⁾). Документи свого часу забрано було з Кодими до Кам'янця і місцеві мешканці про ці події не пам'ятають. Згодом церкву цю скількись разів добудовано. Геть згодом збудовано костюл. Поставлено його р. 1850³⁾). Огляд обох цих будівель дав до речі дуже мало — архіви в них повинищувано, старовинних речей не збереглося, а, може, їх не показали з яких міркувань. Недалеко від церкви, праворуч від дороги, на лівому боці долини розташовано кілька кам'яних будівель і великий садок. Колись то була економія, тепер там школа. Є підстави гадати, що ці будівлі належать до кінця XVIII віку. Імовірно, що вони перебудовувалися не раз, але в основному, коли їх оглядати, впадає в вічі подібність до опису поданого в згаданому „Камеральномъ Описаніи“. Ось цей опис: „старостинскихъ каменныхъ новыхъ домовъ одинъ противъ другого саженьхъ въ двадцати стоящихъ на лѣвой сторонѣ рѣки Кодыми большихъ два, при коихъ по скосогорью къ рѣкѣ садъ недавно разными деревьями насаженный. Выше сихъ домовъ отъ рѣки конюшня и сарай, за дворомъ же въ низъ еще сихъ строеній домъ, деревянный на каменномъ фундаментѣ, вмѣстѣ съ коимъ на противной сторонѣ кухня, около которой огородъ, въ коемъ родится капуста, буряки, морковь, лукъ и петрушка. Ниже вышеупомянутыхъ каменныхъ двухъ домовъ по рѣчкѣ Кодымѣ небольшой домъ, изъ прусскаго камня здѣланный, около котораго амбаръ, а подъ нимъ погребъ, конюшня и сарай; противъ котораго дома въ низу надъ рѣчкою другіе небольшие сарайчики и хлѣвы. Гуменной подлѣ токъ, на коемъ сарай, гдѣ молотять хлѣбъ и другіе сараи или оборы для находящагося здѣсь старостинскаго завода рогатаго скота, въ коемъ коровъ 15, овечьего, въ коемъ 200 овецъ, и свинного, въ коемъ 30 штукъ свиней. За симъ фольваркомъ старой деревянной дворъ, ни какихъ другихъ пристроекъ около себя не имѣющій. Ниже фольварку надъ самою рѣчкою Кодимою большая деревянная, еще не доконченная винокурня“⁴⁾). Більшости цих будинків звичайно тепер вже немає; на їх місці стоять нові будівлі, але два кам'яні будинки ще збереглися. Зберігся також і сад, але його останніми часами трохи поруйновано. Згадуються в цьому-ж Камеральному Описові ще такі будівлі, яких, звичайно, тепер вже немає: „не подалеку отъ церкви жидовскихъ деревянныхъ корчмъ двѣ, одна

¹⁾ „Топографическое и Камеральное Описаніе Балтскаго повѣта“, Рукоп. Від. В. Б. У., а. 84 звор.

²⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IX, с. 42; також вип. III, с. 200.

³⁾ В. К. Гульдманъ, Памятники старины въ Подоліи, с. 376.

⁴⁾ „Топогр. и Кам. Описаніе Балт. пов.“, а. 84 зв. 85.

большая новая, а другая старая, при коей есть старые амбарчики и погреба. Жидовская старая деревянная противъ сихъ корчмъ надъ самою рѣчкою винокурня на три малые простые лотки, въ коей водка простая вырабатывается дровами изъ лѣсовъ около сего селенія находящихся, вывозимымъ хлѣбомъ, покупается каждой корецъ по 75 коп., водою изъ става жолобомъ проведенною; каждый корецъ въ сей винокурнѣ можетъ простой водки дать 15 кварть. Вырабатываемая въ сей винокурни водка продается здѣшнимъ арендаремъ здѣсь въ корчмѣ¹⁾.

Треба відзначити, що в містечку багато житлових будинків, що своїм виглядом та архітектурою свідчать про належність до поч. XIX віку.

Найперші історичні відомості про це поселення маємо з р. 1754; до цього часу тут був хутір, що належав церкві с. Писарівки. Цього-ж року князь Й. Любомирський, як про це зазначено в ерекції, виданій церкві с. Писарівки, наказав перенести того хутора в инше місце; на його місці зроблено поселення, назване Кодимою від річки, що тут починається²⁾. Року 1800 тут вже була така людність:

	Хати	Чол.	Жін.
Шляхти службової	—	3	2
Шляхти чиншової	2	6	5
Скарбових селян українців	115	273	282
Скарбових селян мазурів	2	5	5
Бяреїв	5	8	9 ³⁾

Року 1820 було тут 320 селян чол., що належали Петрові Хоментовському⁴⁾, на 1 січня 1898 р. було всього 2.091 парафіян, з них чоловіків 1.054⁵⁾; за відомостями Центрального Статистичного Управління Молдави, на 1 січня 1928 року було тут усієї людности 5.326 душ, господарств 1.350, з них українських 749 госп., евр. 523, рос. 36. Що-четверга відбуваються тут ярмарки. Цікаво описані ці ярмарки в згаданому „Камеральномъ Описаніи“: „въ селеніи есть примѣчаніе, что собираются небольшие въ бываемые въ дни простые, празники, ярманки, кромѣ суботъ, продолжающіесь не болѣе поль дни. На сіи ярманки приѣзжаютъ купечествующіе небольшими только мѣлочными товарами изъ мѣстечекъ Крутыхъ, Чечельника и другихъ околннхъ; крестьяне же съѣзжаются изъ окрестныхъ селеній и привозятъ довольно количество разного хлѣба, масла, сала и огородныхъ произрастаній; такъ же довольно приводятъ скота рогатого и нерогатого и продають лѣсъ фурами. Что все приѣзжающими какъ изъ околннхъ селеній, такъ и здѣш-

¹⁾ „Топогр. и Камер. Описаніе Балт. пов.“, арк. 84—85.

²⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, в. IX, с. 42.

³⁾ „Топогр. и Камер. Описаніе Балт. пов.“, а. 84 зв.

⁴⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IX, с. 42.

⁵⁾ Ibid., с. 42.

ними, нужду вь томъ имѣючими жителями и покупається, какъ для употребленія инымъ вь собственную пользу, такъ и для перепродажи вь другихъ гдѣ по дороже бываєть мѣстахъ“¹⁾. Навряд чи що можна додати до цього вичерпливого опису ярмарку, хіба те, що й тепер ярмарки в Кодимі та й у инших містечках Поділля виглядають так само.

На селянських ланах коло самого містечка Кодими Гульдман відзначає 1 могилу, заввишки не більше од 2 арш²⁾. (Хоч скільки я розпитував про неї селян, ніхто не міг мені її вказати — очевидно треба припустити, що могилу цю вже цілком розорано).

Продовжує вулицю від церкви шлях до м. Балти. Йде він по-над долиною річки Кодими в напрямкові на південь, на село Будеї. Між Кодимою та Будеями є ще й инший шлях — самою долиною. Коли їхати горою, то з правого й лівого боку дороги, на один чи два кілометри завдальшки видно ліси. З лівого боку це будуть ліси Івашківські та Попово-Греблянські, з правого боку Будейські. Шлях іде весь час просто, спускаючись в невеличкі ярки; посередині між Кодимою й Будеями є невеличка долина з криницею й фігурою. Праворуч весь час тягнеться долина Кодими. Але самої річки в ній немає. Є там де-не-де роگیсть, селяни користуючись цим розводять там городи. Під самим селом Будеями шлях повертає праворуч, проходить лісом, що закінчується тільки перед першими хатами.

Усе село Будеї розташоване в глибоченькій долині, по обидва її схили, так, що коли під'їздити до села, то воно стає видним тільки при в'їзді в долину. Під самим лісом починається невеличке озеро, що тягнеться далі в селі; з правого боку посередині гори стоїть церква. На самому вершку гір з усіх боків село оточують вітряки. Село поділяється на особливі кутки, що звуться — Слобода, Гудейка, Стінянка, Замогильня. З'ясувати походження цих назов не пощастило. Відомо тільки, що Слобода, розташована з правого боку озера, була колись окремою парафією та мала свою церкву. Замогильня, розташована в південному кінці села, при в'їзді до с. Обжили, названа так, очевидно, від могили, що й досі є там. Року 1923 з тієї могили зсунулося трохи землі, що дало селянам привід говорити про землетрус.

Церква в цьому селі нова, збудована на початку ХХ віку в ім'я св. Параскеви, з п'ятьма банями і дзвіницею, в формі хреста, на місці старої стоїть пам'ятник. Так само є пам'ятник на місці церкви, що була раніш у Слободі в ім'я св. Василя Великого. Людність переважно хліборобська; ґрунт — чорноземля.

Найперші відомості про це поселення маємо з року 1748, коли Й. Любомирський видав був ерекцію-презенту на збудування в селі Будеях церкви св. Параскеви та з 1751 на збудування в тому-ж селі церкви св. Василя Великого³⁾. Перша з цих церков була у власне Будеях, друга в Слободі Будейській. З року 1754 маємо метричний випис, виданий з церкви св. Параскеви якомусь кандидатові на священника Лавріновичеві⁴⁾. З 1779 року маємо заяву

¹⁾ „Топогр. и Камер. Опис. Балт. пов.“, а. 85.

²⁾ Гульдманъ, Памятники старины, с. 281.

³⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IV, с. 163—165.

⁴⁾ Ibid., вип. V, с. 98.

від Стефана Поржецького, що був парафіяльним священником у Будеях і від татарських наїздів мусів був покинути село, а тимчасом инший панотець зайняв його парафію¹⁾. Оті татарські наїзди очевидно зруйнували село, бо 1780 року маємо дозвіл чечельницькому деканові освятити в с. Будеях нову церкву, збудовану на місці тієї, що спалили татари²⁾. Року 1800 в цьому селі була вже така людність:

	Хати	Чол.	Жін.
Шляхти службової	1	1	2
Шляхти чиншової	21	44	34
Скарбових селян українців	110	320	262
Циган	1	1	3
Пилипонів	17	39	40 ³⁾

На 1 січня 1928 року за відомостями Ц. С. У. Молдави було тут 4.593 душі людности, господарств 1.172, з них укр. 1.146, польських 13, рос. 5.

Будівлі в поселенні розкидані нерегулярно по схилах гір, що оточують долину, мають селяни трохи не коло кожної хати садок та город.

Цікаві відомості про це поселення з 1800 року знаходимо в згаданому вже Камеральному Описові. Вони певною мірою висвітлюють і причини, чом так або инакше названо якийсь куток, і процес, як його залюднювано. Отже за тим описом були в селі тоді дві церкви — одна велика, а трьома банями, збудована року 1776 в ім'я св. Параскеви та друга — збудована року 1782 в ім'я св. Василя Великого. На річці був скарбовий невеликий млин на один постав та при греблі цього млина став; инший став був при початку цього села. Вище од села, під самим лісом була пилипонівська слобода. Її описано так: „выше сего селения (Будей) на правой стороне рѣчки Кодими, подъ самымъ лѣсомъ находится пилипонская такъ называемая слобода, по скосогорью положеніе свое имѣющая, въ коей находится пилипонская малая деревянная часовня, въ коей никакого отправления больше не вѣдется кромѣ пилипонскимъ дьячкомъ, держимымъ на то, нѣкоторыхъ по ихъ обряду молитовъ; въ приходѣ же сія пилипонская слобода принадлежитъ къ кореневскому приходскому пилипонскому священнику“⁴⁾.

Можна отже гадати, що ця пилипонівська слобода стояла на тому місці, де тепер є куток — Слобода, а стара Слобода Будейська зілялася цілком з самим селом. Місцеві люди про це нічого не пам'ятають, огляд церковного архіву нічого не дав, бо збереглося там усього кілька книжок з записами охрещень від середини XIX віку. Церковний літопис теж нічого не згадує про цю слободу пилипонів.

¹⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. V, с. 116.

²⁾ Ibid., вип. V, с. 145.

³⁾ „Топогр. и Кам. Опис. Балт. пов.“, а. 86.

⁴⁾ Ibid., а. 87 зв.

Ідучи долиною р. Кодими, що починається в с. Будеях з озера в вигляді невеличкого струмка, який утворює в самому селі невеликі багна — шлях іде лівим берегом струмка, в самій долині, оточеній горбами. Недалеко від виїзду з Будей з правого боку шляху стоїть фігура, трохи далі криниця і знову фігура. З лівого боку дороги весь час ідуть лани, з правого, поросла очеретом, річка Кодима, за нею вгору знов лани. Горби чим-раз стають усе вищі. Річечка Кодима приймає тут чимало допливів. Так, з правого боку видно яр, що зветься Чабанкою, з невеличким струмком, що впадає в Кодиму; з лівого боку видно невеликий лісок, що належить с. Обжилі — тут раніш був церковний хутір. На р. Кодимі видно сліди греблі — селяни оповідають, що тут ще за їх пам'яті був став і млин. Трохи далі з правого боку видно ще один яр з струмком — це Березівський яр, що зветься так од с. Березівки, яке починається на правому березі Кодими, недалечко від нього. Що-ж до назви яру Чабанківського, завдовільних пояснень я дістати не міг. Трохи допомагає тут згаданий вже не раз Камеральний Опис. Там при описові с. Будей зазначено, що за селом є яр Березівка і інший яр, де „находяться невольші для держання скота, фольварку или току и кошенія сѣна хутори“¹⁾... Чи не від того, що в тому ярі випасалася худоба, і сама назва Чабанка. Обидва яри мають напрям на південний схід, тимчасом як долина Кодими майже просто на південь і, йдучи деякий час рівнобіжно одне одному, далі впадають вони в долину Кодими. Треба відзначити, що Березівський яр приносить чимало води в річку Кодиму. Тимчасом як перед впадінням Березівського струмка на Кодимі немає зовсім млинів і ставів, на Березівці такі є.

Вже під самим селом Обжилою в долину Кодими впадає ще один яр з лівого боку з струмком, що починається, як мені казали, кілометрів в 2—2½ від долини в лісі, що зветься Криве. З'ясувати походження цієї назви мені не пощастило. Село Обжила, що починається майже зараз за цим яром, розташоване все цілком на лівому березі річки Кодими. З правого берегу тієї-ж річки починається село Березівка, так що на перший погляд обидва ці села становлять ніби одне поселення. В цілому вигляд села Обжили подібний до с. Будеїв — такі-ж селянські хати з садками й городами, розкиданими без жадного плану по схилах горбів долини річки Кодими. Є в самому селі багато фігур, дерев'яних і кам'яних, ставлених навіть у роках 1926—27; бачив також дати 1912 р., 1915 рік. Церква нова, збудована наприкінці XIX віку, ремонтвана року 1921, п'ятибанна, з дзвіницею. Стара церква згоріла — була трибанна, уніятського типу. Разом із церквою загинув і увесь церковний архів. Чув від людей перекази, згадані вже, що правда, в описові цього села в IX вип. „Труд. Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“²⁾ про те, що існувало тут колись містечко Волосовинці чи Волковинці. Люди на майдані коло церкви не раз викопують цеглини. Найперші відомості маємо про це поселення з р. 1783, з записом вікаріяту в церкві Успіння св. Богородиці якомусь Гаврилові Лукашевичеві³⁾. За відомостями Камер. Опису р. 1785 збудовано в цьому селі церкву⁴⁾. Року 1800 в селі було людности:

¹⁾ „Топогр. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 87 зв. ²⁾ с. 48.

³⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. III, с. 261.

⁴⁾ „Топогр. и Камер. Опис Балт. пов.“, а. 28.

	Хати	Чол.	Жін.
Шляхти чиншової	7	10	10
Селян українців	112	330	288
„ волохів	15	45	50
Циган	2	3	2
Євреїв	2	3	6 ¹⁾

Наприкінці XIX віку парафіян було всього 2.083 душі, католиків 40 душ²⁾. За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 року було всього 2.753 душі людности, 668 господарств, з них укр. 661, євр. 4. Людність живе переважно з хліборобства, наділ на душу — більше-менше 1 десятина. В цьому селі був давніш панський фільварок — мені показували місце, де він стояв. Опис того фільварку знайшов я в „Камеральному Описанні“. Ось він: „казенной по рѣкѣ внизъ въ концѣ самогъ села каменной, новой домъ, при коемъ особо другой таковой же, состава поменьше прежнего, домъ, кухня, конюшня, сарай, амбаръ, гуменной токъ, на коемъ сарай, гдѣ молотять хлѣбъ, съ амбаромъ вмѣстѣ, другая конюшня, сарай и другіе сараи для свиней и протчихъ хозяйственныхъ заводовъ. При семъ фольварку находятся небольшие посесорскіе заводы, какъ то рогатого скота, въ коемъ коровъ съ яловками находится до 30 штукъ, а быковъ 3, каждая въ семъ заводѣ корова можетъ дать въ удобное лѣто 6 гарцевъ масла и 8 гарцевъ сыра простого, которое и употребляется единственно для хозяйственныхъ надобностей“. Був у цьому фільварку ще кінський завод на 30 коней. В селі була одна корчма дерев'яна.

Мало не зараз за селом Обжилою починається село Єфтодія (Євфодія, Єфетодія). Обидва поселення відділяються невеличкою смугою ланів на схилах гір, що оточують річку Кодиму. Треба підкреслити цей характер поселень річки Кодими — довгий безперервний ланцюг людських жител; села відокремлюються одне від одного трохи чи не самою лиш умовною межею. Звідси й труднощі визначувати віддалення одного поселення від іншого. Так с. Обжила міститься більше-менше за 18 клм. від Балти (м. Кодима за 45 клм., с. Будеї за 27 клм.), село-ж Єфтодія нараховує до тієї-ж Балти тільки 13 клм. Але цю різницю в 5 клм. треба віднести на довжину як одного так і другого поселення.

Ідучи далі лівим берегом річки Кодими, видно, як з правого боку закінчується село Березівка, тягнуться невеличкі горби, вкриті ланами; коли вже шлях іде селом Єфтодією, видно, що з правого боку також розташоване поселення — це село Фернатія. Положення обох цих поселень — Єфтодії та Фернатії цілком подібне до положення сіл Обжилої та Березівки — вражіння ніби це є одне поселення, розташоване на схилах Кодимських гір, по обидві сторони річки. Форма поселення подовгаста, витягнута вздовж течії р. Кодими.

¹⁾ „Топогр. и Камер. Оп. Балт. пов., а. 27 зв.

²⁾ „Труды Под Церк. Ист. Стат. Ком.“, вип. IX, с. 48.

Булиці йдуть рівнобіжно річці-ж. У долині є стави й невеличкі млини. Недалеко церкви в Кодиму впадає струмок, що тече селом; починається він недалеко від села та жадної назви не має. Мало не по середині села церква — дерев'яна, закладена р. 1827 та закінчена будуванням вже в перших десятиліттях ХХ віку. Хати оточені садками йгородами. Деякі хати розписано — віконниці та по-під вікнами — орнамент розпису рослинний.

Про походження села та його назви оповідають, що тут колись був хутір, який належав поселенцеві на ім'я Єфтодій — Методій, відси й сама назва поселення¹⁾). Найдавніші відомості про це поселення маємо з року 1772, коли тут збудовано було церкву. Наприкінці ХVІІІ віку, в останніх його роках вона виглядала так: „дерев'яная, старая, малая, обращенная изъ униатской, подобная горницѣ, крытая соломой каплица, построенная обществомъ въ 1772 году во имя свят. арх. Михаила“²⁾). Року 1800 почато було будування нової церкви, що проіснувала мало не до кінця ХІХ віку³⁾). З 1780 р. є відомості про те, що священник села Єфтодіївки або Болбаки записав вікаріят при своїй церкві шляхетному Стефанові Гурському⁴⁾). Немає певности, що мова йде про це саме поселення — Єфтодію. Але на Поділлі немає інших поселень з такою назвою — до того зазначено в записові, що Болбака чи Єфтодіївка належать до Чечельницького деканату. Отож імовірно, що це й є сучасна Єфтодія. В самому кінці ХVІІІ віку Єфтодія мала таку людність:

	Хат дерев.	Чол.	Жін.
Шляхти чиншової	4	7	6
Шляхти службової скарбової . . .	1	2	2
Селян скарбових українців	49	134	147
Селян скарбових волохів	6	26	16
Євреїв	1	2	4 ⁵⁾

Року 1891/92 було тут українців 636 чоловіків та 534 жінок, поляків 4 душі чол. і 4 душі жін., євреїв 3 душі⁶⁾). За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 року всієї людности в Єфтодії було 1.335 душ, що становили 326 господарств, поділених так: українських господарств 321, польських 4, єврейських 1.

Село Єленівка, що розташоване далі на південний схід за течією річки Кодими, так само сливе не відокремлюється від с. Єфтодії. При виїзді з с. Єфтодії видно, що з правого боку село Фернатія вже кінчилося, далі йдуть лани й видніється село Мошняги. Зліва, де йде шлях, зараз-же за Єфтодією починаються невеличкі хуторці, що мають назву Де-Урбани. По-

¹⁾ Див. про це також у „Тр. Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. ІХ, с. 7.

²⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“ а. 29.

³⁾ „Тр. Под. Ком.“, вип. VI, с. 62.

⁴⁾ Ibid., вип. V, с. 85.

⁵⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 29.

⁶⁾ „Тр. Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. VI, с. 62.

ходження цієї назви з'ясувати не пощастило. Зараз-же за цими хуторцями починається село Еленівка (Геленівка). Віддалення від м. Балти 6 кіл. Розташоване це село цілком подібно до попередніх. Церква нова, кам'яна, з однією банею, з кокошниками в витримано-російському стилі; збудовано її в самому кінці XIX віку. Раніш була тут церква дерев'яна, місце, де вона стояла, відзначено. Чом поселення так названо, люди не знають, так само нема яких-небудь переказів. Хати й вулиці в селі розміщені цілком подібно до попередніх поселень. Перші відомості про с. Еленівку маємо з року 1784, коли за клопотанням еленівських парафіян видано документа місцевому деканові на збудування церкви в ім'я св. Миколи ¹⁾. Року 1785 церкву цю вже збудовано, як про це свідчить Камвр. Опис. Балт. повіту: „дерев'янная не очень большая, построенная обществомъ въ 785 году во имя святителя чудотворца Николая церковь, въ коей иконостасъ старой“ ²⁾. З інших визначних будівель той-же опис відзначає „жидовская хворостяная малая корчма, при ней погребъ“ ³⁾. В кінці XVIII віку мала Еленівка людности:

	Хат дерев.	Чол.	Жін.
Шляхти умовної	3	4	6
Шляхти службової	1	2	1
Шляхти чиншової	19	29	20
Селян скарбових українців	59	152	162
Селян скарбових волохів	6	10	13
Євреїв	1	3	2 ⁴⁾

Наприкінці XIX віку було тут українців чоловіків 605 душ та жінок 603 душі, поляків 13 душ, євреїв 20 душ ⁵⁾. За відомостями Ц. С. У. Молдаві всієї людности на 1 січня 1928 року було 1.802 душі разом з де-урбані-ськими хуторами. Поділяється ця людність так: господарств усього 314, з них українських 309, російських 2, єврейських 1.

З Еленівки шлях веде все в тому-ж південно-східньому напрямкові просто в село Мирони. Зараз-же за виїздом з Еленівки починаються з обох боків Кодими лани й горби, що де-далі все вищають. З правого боку село Мошняга так само кінчилося разом із Еленівкою. Ліворуч, недалеко від Еленівки яр. Оповідають, що тут була колись економічна воловня й стояла гуральня. Є люди, що пам'ятають ще ціни на горілку — 45 коп. око. Далі йдуть лани, по горбах. Врядигоди трапляються кам'яні та дерев'яні фігури. Мало не посередині між селами Еленівкою та Миронами є яр з струмками, що впадає в Кодиму. З обох боків яру на горбах стоять фігури. З правого боку берег Кодими набуває все більш гірського вигляду. Трохи далі зліва

¹⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. III, с. 190.

²⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 26 зв.

³⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 26. зв.

⁴⁾ Ibid., а. 26.

⁵⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IX, с. 7.

видно верстовий стовп. Від того стовпа є шлях на с. Лісничівку. Долина Кодими далі ширшає, горби зліва вирівнюються, з правого-ж боку відходять на захід. Показується село Мирони. З правого боку в горбах, що далеченько таки відійшли від Кодими, видно глибоку долину. Там село Сінна. Його не видно з поля, тільки часом в самому селі Миронах можна побачити цю долину, вповдовж густо вкриту людськими житлами. Річка Кодима тут вже досить широка, мало не вся вкрита очеретом, утворює мочари.

Село Мирони розташоване спочатку на схилах Кодимських горбів, далі на мало не горизонтальній поверхні. Що ближче до м. Балти, село все більше набуває характеру приміського, втрачаючи ознаки властиві селу — зникають садки, городи, з'являються будинки, криті залізом, черепицею, всі будівлі номеровані; вулиця стає впорядкованішою, з'являється бруківка. Непомітно село Мирони переходить у передмістя Балти. З будівель у селі Миронах пощастило оглянути тільки церкву. Церква дерев'яна, стара з однією банею; розписав її в українському стилі місцевий панотець, що кохається в малярстві. Ближче до долини Кодими видно великий паровий млин.

Перші відомості про поселення маємо з р. 1782, коли тут збудовано було церкву в ім'я Покрова Пресв. Богородиці¹⁾. В кінці XVIII віку було тут людности:

	Хат дерев.	Чол.	Жін.
Шляхти чиншової	7	16	5
Скарбових селян українців	60	75	83
Євреїв	1	3	4 ²⁾

Пізніших статистичних відомостей для цього поселення здобути не пощастило, бо приписане було воно весь час до міста Балти й навіть тепер Ц. С. У. Молдави не обчисляє людність тут окремо, але разом із людністю цілої Балти, що на 1 січня 1928 р. становить 23.034 душі. Дослідити саму Балту в історично-географічній розумінні не ввійшло в моє завдання. Одвідуючи різні установи, мав змогу переконатися тільки в тому, що весь архівний матеріал загинув, що тепер допіру робляться спроби зорганізувати охорону архівів й керівництво архівами різних теперішніх установ.

Вертаючись із Балти, вирішив я проїхати правим берегом річки Кодими, щоб оглянути поселення, розташовані проти тих сіл лівого берега, що їх я вже оглянув, і цим самим доповнити вивчення обох берегів річки Кодими в її верхів'ях. Отже, проминувши Мирони, повернув я на село Мошняги. Шлях спочатку йде лівим описаним вище берегом Кодими і трохи чи не в самій Еленівці переходить у село Мошняги. Село Мошняги розташоване почасти в долині, почасти на схилах горбів. Назву села пояснюють од мол-

¹⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 24.

²⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 24.

давського слова „мошняг“, що визначає стара людина¹⁾). Церква в цьому селі кам'яна з однією банею, збудована року 1833²⁾). Хати й вулиці розкидані в певнім мальовничім безладді, проте зберігають в основному напрямок уздовж річки Кодими. На самому кінці села є чималий садок, що давніш належав поміщикаві. Наприкінці XVIII віку тут була економія, описана так: „ниже сего селенія на самому концѣ оногo къ рѣчкѣ Кодымѣ казенной по скосогорью дворъ, въ коемъ казенной деревяной не очень старой, не очень большой съ четырма не очень большими покоями домъ, при коемъ особо людская съ кухнею и двумя небольшими покоями, деревянной амбаръ, кухня, конюшня, сарай, два погреба, одинъ пчельной а другой для обыкновенныхъ поклажъ, а выше по скосогорью небольшой квадратной новозаводимой вишневои садикъ; при томъ токъ; на дворѣ находится казенной экономической гуменной дворъ, въ коемъ сарай, гдѣ молотятъ хлѣбъ, и другіе сараи... Подъ вѣдомствомъ сего фольварка находится казенной небольшой стоящій пасѣкою въ пристойномъ на то избранномъ мѣстѣ въ лѣсу, въ особо здѣланной для того огорожѣ, пчельной заводъ, въ коемъ ульевъ малыхъ обыкновенныхъ поставляемыхъ бездоннымъ концомъ на землю 53. Каждый улей въ семь заводѣ въ хорошіе годы можетъ дать три и больше роевъ или приплодовъ новыхъ, иногда же сей новый приплодъ или рой одного и того же лѣта даетъ еще отъ себя рой или приплодъ, такъ называемый парой; и такъ въ хорошее ройовое лѣто отъ одного лѣта можетъ получить отъ одного улья три или четыре молодыхъ приплодовъ. Однакожь какъ такихъ ройныхъ пчель такъ и столь хорошого ройного для нихъ лѣта случается очень рѣдко. Обыкновенно же считается иногда хорошимъ для пчель лѣто, когда изъ одного роя получается въ двое молодыхъ противъ старыхъ. Въ семь заводѣ случается что иногда въ хорошее такъ называемое мѣдное лѣто какъ ульи суть весьма малые и соты помещаться иногда не могут, то и выкапывають подъ нѣкоторыми ульями глубины на поларшина, а ширины равной улью но немного поменше, иногда ямки, дабы пчелы могли соты свои распространять въ низъ ямки и не было имъ душно“³⁾). Тепер на місці цього фільварку зберігся лиш один садок.

Перші відомості про с. Мошняги маємо з р. 1780, коли кн. Олександр Любомирський видав презенту й ерекцію панотцеві Стефанові Остаповичеві до новозбудованої церкви в ім'я св. Олександра. Згадуються в цій презенті сільський млин та гуральня⁴⁾). Церква проте ще не була освячена, бо р. 1781 видано Юзефградському деканові документа щоб її освятити⁵⁾). За відомостями церковного літопису церква ця була подібна до хати, дуже невеличка завбільшки. З 1787 року церква ця має вже назву в ім'я св. Івана Богослова „построенная обществомъ въ 1787 году, обращенная изъ уніятской, подобная горницѣ... въ коей иконостасъ новой изрядной“⁶⁾). Суперечність що-до часу збудування церкви та її назви пояснюється тим, як це мені казано, що спочатку церква була в ім'я Олександра, але по переході її од уніятів до православних перейменована була на честь Івана Богослова. Очевидно, що,

¹⁾ Топ. и Кам. Оп. Балт. пов., а. 23 зв.

²⁾ Див. про це в „Тр. Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IX, с. 13.

³⁾ „Топ. и Кам. Опис. Балт. пов.“, а. 37.

⁴⁾ „Тр. Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. V, с. 94.

⁵⁾ Ibid., вип. III, с. 240.

⁶⁾ „Топ. и Кам. Опис. Балт. пов.“, а. 36.

описуючи с. Мошняги, автор Камер. Опису взяв до уваги дату 1787 року, коли мешканці с. Мошняг покинули унію, і прийняв її за час збудування церкви. Цю церкву закрито року 1829; нову, як вже зазначено було, збудовано р. 1833. 1888 року її перебудовано й поширено ¹⁾. Що-до руху людности, то маємо такі відомості: в кінця XVIII віку було тут:

	Хат дерев.	Чол.	Жін.
Шляхти, що живе за умовою	—	—	—
Шляхти службової	3	5	6
Скарб. селян українців	49	101	112
Скарб. селян волохів	3	9	15
Євреїв	1	2	4 ²⁾

1891/92 року було тут українців чоловіків 517 душ, жінок 582 душі, поляків 5 родин ³⁾. За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 року було тут 1.211 душ людности, що мала 290 господарств, з них українських 288, болгарських 1, польських 1.

З Мошняг шлях простує до с. Фернатії. З правого боку видно лівий берег Кодими, описаний вище. Шлях іде ввесь час по горбах надкодимських, то спускаючись у численні ярки, то підіймаючись нагору. Долина Кодими має стави, поросла верболозом. Недалечко від в'їзду в с. Фернатію є луг, порослий високими вербами. Далі видно садок і панський будинок, де тепер школа. Віддалення поміж обома селами Фернатією та Мошнягами невеличке, хоч рахують від с. Мошняг до Балти 8 км. приблизно, а від с. Фернатії до Балти 13 км. Більшість цих 5 кілометрів, що становлять віддалення поміж селами, припадають на сами села. З року 1777 є згадка про існування на шляху поміж Мошнягами та Фернатією ліска, який було виділено до церкви с. Борщів — на шляху з с. Фернатії до с. Мошняг „*jak jest padoł wierzchowiny rorowego lasku*“ ⁴⁾. Тепер ніде в околиці жадного лісу немає.

Розташована Фернатія по схилах Кодимських горбів, також на схилах яру, що йде спочатку рівнобіжно з Кодимою, а далі зливається з Кодимською долиною. В цьому ярі є невеличка річечка, що впадає в Кодиму. Хати та вулиці розляглися цілком подібно до інших, оглянутих уже сіл.

Найперші відомості про це село маємо з року 1771, коли збудовано було тут церкву. Була вона в кінці XVIII віку дерев'яна, стара, подібна „горниця“ ⁵⁾. З року 1780 маємо ерекцію, видану церкві Різдва св. Богородиці від власника цього поселення князя Ол. Любомирського ⁶⁾. Року 1856 та 1878

¹⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IX, с. 10—11.

²⁾ „Топ. и Камер. Оп. Балт. пов.“, а. 36. ³⁾ „Тр. Под. Церк. Ист.-Ст. Ком.“, вип. VI, с. 63.

⁴⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IV, с. 153.

⁵⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 28 зв.

⁶⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. V, с. 92.

церкву цю перебудовували. Жадних церковних книжок чи то архівних паперів не збереглося. Людність у кінці XVIII віку село Фернатія мало таку:

	Хати	Чол.	Жін.
Шляхти чиншової	2	5	7
Селян скарбових українців	56	148	118
Селян скарбових волохів	38	106	91
Циган	1	2	1
Євреїв	1	4	7 ¹⁾

В кінці XIX віку було тут українців 548 душ чол. та 589 душ жінок, 18 родин євреїв та 4 родини католиків — очевидно теж українців²⁾. За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 року було тут 1776 душ людности, що мала 423 господарства, з них українських 402, молдавських 5, єврейських 4. Як бачимо, значний молдавський елемент людности в XVIII в. мало не зовсім зникає в віці XIX.

З Фернатії шлях іде на село Березівку. Тимчасом як село Фернатія нараховує від Балти 13 км., с. Березівка має вже віддалення 18 км. Знов-таки й тут різниця в 5 км. припадає на сами села: віддалення від кінця с. Фернатії до перших хат с. Березівки зовсім незначне. Між селами шлях іде по схилах правого берега р. Кодими, часто спускається в невеличкі ярки, підіймається на такі-ж маленькі горбки. Їздять цією стороною р. Кодими зовсім мало — переважно користуються шляхом на лівому її березі.

Село Березівка розкинулося по схилах правого берега р. Кодими. В долині, коло самої річки, село зливається з селом Обжилюю. Хати розкидані нерегулярно, вулиці йдуть у різних напрямках. У самому селі є ще інший, глибоченький яр; на обох берегах його теж рясо хат і садіб. Коло кожної хати є садок та город.

Найкращі садки це ті, що розташовані поблизу від річки; де-далі вгору садки стають усе менші — на самому версі ростуть самі вишні та морелі (подібні до абрикосів). Селянські лани не раз-у-раз зручні для оброблення — часто стрімкі схили гір, на яких вони розташовані, стають цьому на перешкоді. Грунт землі на горі глина та почасти пісок, у долині чорноземля.

Село поділяється на кілька кутків, як от Вигода, Тютюнівка (до речі, ця назва, як мені переказували, утворилася вже після революції). Будівель визначних не має. Церква збудована р. 1887 (почато будувати р. 1883)¹⁾. Жадних документів при церкві не збереглося. З інших будівель варт відзначити руїни старого водяного млина, що стояв на самому кінці села, при виїзді в напрямку до с. Будей. Млин цей, як мені казали, давно вже не працює, збудовано його ще в XIX віці, коли р. Кодима мала більше води.

¹⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 28.

²⁾ „Тр. Под. Церк. Ист.-Ст. Ком.“, вип. IX, с. 14.

³⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IX, с. 37—38, також вип. VI, с. 73.

Найперші відомості про с. Березівку маємо ми з року 1756, коли Станіслав Любомірський, коронний підстолій, дав на ім'я уніятського єпископа Леона Шептицького презенту Ф. Стефановичеві та висловив побажання, щоб він, а не хто інший був за священника в с. Березівці. В тій-же презенті визначено місце для будування церкви та інших будівель¹⁾. 1780 року князь Ол. Любомірський дає ерекцію на землю для церкви, причому в ній є в визначенні меж поля та сінокосу долина Клокучна (?) та гребля біля будейських ланів²⁾ (чи не сліди цієї греблі видно й досі на шляху з Будей до Обжилої?). 1781 року це надання було знов potwierdжене й надано було церкві низку нових привилеїв³⁾. 1766 року, як бачимо, визначено було місце для її будування. Як переказують, цю церкву спалили турки. Року 1773⁴⁾ збудовано тут нову церкву „во имя свят Іоанна Богослова“. 1800 року її поширено. Проіснувала ця церква до 1896 року.

Людности в с. Березівці в кінці XVIII в. було:

	Хати	Чол.	Жін.
Шляхти правної	2	6	5
Шляхти чиншової	4	9	6
Скарб. селян українців	27	не показано	
Скарб. селян волохів	17		
Циган	1	4	2
Євреїв	1	2	3 ⁵⁾

1891 року було тут (парафіян православних) 680 чол., 671 душі жінок⁶⁾. За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 року було тут усього 2.206 душ людности, що мала 522 господарства, які розподілялися так: українських 512, єврейських 10.

У XVIII віці село належало Любомірським. 1793 року 24 березня Любомірський віддав по заставному праву за 10 тисяч злотих на три роки село капітанові Вильконському. Той 1794 року відступив цю посесію старості Заліському, останній теж того-ж року відступив за 12 тисяч злотих Антонієві Чорномському⁷⁾. Зберігся опис посесорського двору. Ось він: „посесорській деревянный малый старый дворъ, при коемъ особо кухня, людская, конюшня, погребъ, гуменной токъ, на коемъ сарай, гдѣ молотятъ хлѣбъ съ амбаромъ, вмѣстѣ два пчельные погреба и протчіе сараи для находящагось здѣсь не-большого количества посесорского скота. Посессора Чорномского на другомъ

¹⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IX, с. 37.

²⁾ Ibid., вип. IV, с. 128.

³⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IV, с. 129.

⁴⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 26—27; в „Тр. Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, дата збудування цієї церкви 781 р. — с. 38.

⁵⁾ „Топ. и Кам. Опис. Балт. пов.“, а. 26 зв.

⁶⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. VII, с. 73.

⁷⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 27.

конці сего села въ верхъ по рѣкѣ деревянной новой домъ, при коємъ конюшня, сарай, амбаръ, погребъ и гуменной токъ, на коємъ сарай, гдѣ молотять хлѣбъ и протчіе сарай, для находящихя посессорскихъ заводовъ“¹⁾).

З села Березівки є тільки один шлях до села Будей, — це шлях описаний вже, що провадить з с. Будей до с. Обжилої. Переїхавши отже зараз-же за селом, поблизу згаданих руїн млина, річку Кодиму, що виглядає тут як звичайний струмок, виїздимо на будейську дорогу.

НА НАДДНІСТРЯНЩИНІ.

Поруч із дослідженням поріччя горішньої Кодими я мав на оці одвідати кілька наддністрянських сіл, власне з району, що в XVIII віці відомий був під назвою Побережжя та що ввійшов до складу так званого поберезького маєтку князів Любомирських. Першу частину своєї подорожі я закінчив у селі Будеях. Звідси до Дністрового побережжя є кілька шляхів. Можна було їхати назад до м. Кодими, звідти проїхати до Рашкова й далі вже Дністровим берегом. Можна було їхати в напрямку на Круті, звідти на Рибницю-Дністровий берег. Це є два шляхи, що ними звичайно їдуть на ярмарки, і в цих напрямках найлегше можна було-б дістати коней для подорожі. Але хоч як приваблювала мене перспектива одвідати містечко Рашків, це одно з найстарших поселень Поділля, брак часу не дозволяв цього. Відпадав так само й шлях на Круті, що перерізував кілька систем поселень по Дністрових допливах, не йдучи жадною з них. Лишалось вибирати самому новий шлях до одного з допливів і далі до Дністра. Коли глянути на мапу, то близько с. Будей маємо ми дві річечки, що впадають в Дністер, — це річки Молокиш та Білоче. Можна було починати дослідження з однієї з них. Найзручніше з с. Будей можна дістатися до с. Лабушної, звідти до Плоті й далі вздовж річки Молокиша. Це розв'язувало мої вагання й зупинило мій вибір саме на цій річечці.

З села Будей*шлях на с. Лабушну йде лісом. Піднявшись угору дорога поринає в ліс, що починається зараз-же за селом, так що останні селянські хати стоять вже мало не в лісі. За який кілометр дорога виходить з лісу і йде далі попід ліс, часом вступаючи в нього, часом знов перетинаючи величеські галяви, оброблені й засіяні. Коли шлях часом виходить на відкрите місце, зліва видко долину Чабанку, з правого боку долину Колокшину. Закінчується ліс трохи не коло самої Чабанки — дорога повертає вліво на південний захід, переходить через Чабанку і йде вгору. Ліс тягнеться ззаду довгою смугою в напрямку до м. Кодими. Незабаром дорога спускається ще в один яр, що в напрямку до м. Кодими все меншає — це початок Березівського яру. Піднявшись на гору, видно з правого боку садки села Французького. Шлях минає це село, лишаючи його справа, простуючи все на південний захід.

Не доїздячи до залізниці, з лівого боку видно кілька хат, недавно збудованих. Тут живуть, як виявилось з розмов з мешканцями цих хат, виселенці

¹⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 27 зв.

з села Французького. Вони оселилися тут року 1926—27 на колишній скарбовій землі. З розмови виявляється, що це нове поселення вже має свою назву — зветься воно Федорівка. Тут виявилось, що так названо поселення від імення землеміра, який нарізував цим виселенцям землю. Недалеко від Федорівки видно фігуру й шлях на с. Французьке. В віддаленні якого кілометра видно залізницю — колія Київ-Одеса; переїздимо її на перегоні Кодима-Абамеликово. Зліва в долині видно станцію Абамеликово. Деякий час шлях іде вздовж залізниці, а далі повертає просто на південь — у долину, де видно село Лабушну.

Справа й зліва видно неглибокі ярки, порослі лісом. Переїздимо шлях, що йде з Кодими на Круті, і починаємо спускатися в Лабушнянську долину. В долині є струмок, що починається в ярку коло самої дороги. Шлях іде краєм села, долиною річечки, лишаючи село з правого боку. Звертаємо з цього шляху, щоб оглянути поселення. Село Лабушна розташоване в глибокім ярку по схилах гір, що оточують село; завдовжки має щось зо 3 км., завширшки $\frac{1}{2}$ км. Посередині села протікає невеличкий струмок, що в кінці його зовсім зникає. Мешканці користуються доброю водою з джерел, яких тут є чимало. Грунт землі — чорноземля, часом по схилах гір — глина. Село знаходиться на віддаленні по-над 37 км. від Балти та 8 км. від м. Кодими.

Назва села Лабушна, невідомо від чого утворилася — походження очевидячки молдавського. В церковному літопису збереглася й давня слов'янська назва поселення — Яблочна. Людність у селі міщани — почасти молдавани, почасти українці (руснаки, як їх зовуть молдавани). Найбільше висівають на ланах пшениці та кукурудзи. Жінки взимку тчуть кидими, полотна, що правлять за головне вбрання у молдаван та зветься „нафрам“, так само рушники. Навколо села є виноградники. Зовнішній вигляд села трохи одрізняється від поселень надкодимських. Здалеку ніби такі-ж хатки, садочки та городи. Але в самому селі вражає велика кількість каменю, вжитого як будівельний матеріал. З каменю пороблені всі огорожі, всі хати та господарчі будівлі. Хати, що правда, зовні й всередині обмащені глиною й крейдою, але повітки та інші будівлі не обмащують. Хати значно одрізняються від українських, більше в них вікон та сами вони більші, перед багатьма хатами є щось подібне до веранди — збільшена українська призьба огорожена невеличким барканом з стовпами, що підпирають відповідно висунутий дах. Фундамент трохи вищий за українську призьбу, так що до хати треба сходити по сходах. Хати зовні здебільшого гарно розписані — малюнки рослинного орнаменту. Вкриті хати звичайно соломою, хоч часто трапляються покриті з черепиці або заліза. Всередині хата, як звичайно, ділиться на дві половини з глиняною долівкою. На подвір'ю мало не коло кожної хати є окрема піч, де хазяї готують страву влітку. Багато трапляється кошів для кукурудзи в формі перекинутого ширшим кінцем догори стятого конуса. Загальне вражіння від молдавського подвір'я не на користь українському — хати, принаймні зовні (всередині, кажуть, інше; сам я цього перевірити не зміг) значно чепурніші за українські, подвір'я просторіше, краще прибрані. Визначних будівель у селі немає. Церква збудована

року 1846, перебудовувалася в роках 1867, 82, 89, 95. Кам'яна, з однією банею, дзвіниця разом із церквою. При виїзді з села є паровий млин. На ланах коло села є три могили, досить вже розораних. В одній з них було знайдено кам'яну фігуру — бабу. Її селяни поклали на могалу, як повідомляє Гульдман¹⁾, але чи є ця баба й тепер там, мені не пощастило з'ясувати. Року 1875, орючи поле, селянин Гловацький в урочищі „Циганська Ріпа“ знайшов скарб, що складався з старовинних срібних монет, вагою до 3 фунтів²⁾.

Найперші відомості про це поселення маємо з року 1742, коли тут збудовано було церкву. Описано її так: „деревянная съ тремя банями, обществомъ въ 1742 году построенная, обращенная изъ уніятской, во имя Вознесения Господня церковь, въ коей иконостаса нѣтъ а ставные одни иконы есть старыє“³⁾. Такий її вигляд був уже в самому кінці XVIII віку. Проіснувала ця церква до року 1846. Року 1782 маємо ще згадку про це поселення в скарзі мешканців Крутих на свого панотця:

В самому кінці XVIII віку в Лабушній було людности:

	Хат	Чол.	Жін.
Шляхти правної	3	8	8
Шляхти чиншової	1	2	2
Духов. уніятів	1	2	2
Скарб. селян українців	64	190	183
Скарб. селян волохів	50	200	198
Циган	2	4	5
Євреїв	2	3	4 ⁴⁾

В роках 1891—92 було тут 1.190 душ чол. і 1.112 душ жінок⁵⁾. На жаль, не пощастило дістати відомості про теперішню кількість людности.

Оглянувши село, повертаємо знов на шлях до села Плоти; їдемо коло згаданого парового млина; недалеко видно джерело обмуроване камінням й кам'яну-ж коло нього фігуру. Треба сказати, що в долині надзвичайно багато джерел; вони струмочками збігають до потічка. Тут власне починається річечка Молокиш. Раніш вона починалася геть далі аж у селі Французькому, тут-же приймала як доплив струмок з села Лабушної. Ось як описано цю річечку в Камеральному Описові Балтщини: „положеніє имѣть (село Лабушна) по обѣ стороны ручейка въ семъ селеніи изъ родника начинающагося, текущаго чрезъ селеніє и впадающаго ниже сего села верстахъ въ двухъ въ рѣчечку, текущую изъ села Французкого, а другой родничекъ съ правой стороны“⁶⁾. Тепер ця річечка починається біля самої Лабушної, а струмок

1) В. Гульдманъ, Памятники старины въ Подоліи, с. 293.

2) Ibid., с. 24.

3) „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 83.

4) „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 83.

5) „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. VI, с. 76.

6) „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 83.

пересихає в самому селі, не доходячи до річки. В самому кінці села дорога проходить біля руїни великого кам'яного мосту й переходить з правого берега річечки на лівий, але незабаром повертає знов на правий й так іде аж до села Плоті. По боках дороги на схилах горбів видко засіви на селянських ланах. В самій долині розташовані городи з капустою та іншими городніми рослинами. Як мені переказували, ці городи розводили раніш болгари, що жили в Плоті; тепер за їхнім прикладом і інші селяни почали пильнувати городництва. Проваджено його досить культурно; скрізь видко великі колеса, що за їхньою допомогою подається вода на городи з річечки. Городи споживають стільки води, що часом річечка зовсім збезводнюється — вся вода з неї підіймається на городи, де розбігається по рівчачках тоненькими струмочками.

З який кілометр-два городи поступаються місцем садкам, що довгою смугою тягнуться вздовж річки аж до самого села. Найбільше в цих садах дерев грушевих та сливових. Овочі з них звичайно скуповуються ще так-би мовити на корені, коли вони ще на деревах; збирають їх з дерев вже по купці й відсилають на північ, звичайно до Москви.

Долина де-далі все ширшає, схили її стають усе вищі. В далечині видко село Плоть. Вже в самому селі долина міняє свій напрямок з південно-західнього на західній. Село Плоть розкинулося довгим півколом уздовж цієї долини, що сягає тут завширшки до $\frac{1}{2}$ кілометра. Хати без ніякого ладу й симетрії розбіглися по схилах горбів; ці гори, садки коло кожної хати надають селу досить мальовничого вигляду. Будівлі всі з каменю, типом своїм подібні до хатів села Лабушної. Ділиться село на кілька кутків — північна частина зветься Слободою, східня Руснацькою, південна та почасти західня Молдаванською стороною, середня — західня Болгаркою. Руснацькою частина села називається від того, що там переважно живуть українці — в решті частин села людність молдавська. Болгарку колись, як переказують, залюднювали болгари — звідси й назва. На горі в напрямку до Крутих видко колишню панську садибу, що складається з кількох кам'яниць, мальовниче обсаджених тополями. Ця садиба належала раніш князю Трубецькому. Була в ній між иншим і лікарня з особливою „лабораторією“, як переказують селяни. Тепер там школа. Будинки нові, з другої половини XIX в. очевидно, нічим особливим не визначаються. Церква кам'яна, з однією банею, дзвіниця окремо, поземний план — хрест; збудовано її року 1812, року 1885 і пізніше ремонтувалася й перебудовувалася. Овідую кладовище — коли в попередніх селах по всіх кладовищах були дерев'яні хрести, що довго не могли зберегатися, тут пам'ятники всі кам'яні, отже можливо що є й цікаві написи. Надії правда не здійснюються — хрестів, старших XIX в. не знаходжу; так само цікавих написів.

Людність у Плоті переважно, як про це вже зазначено, молдавська. Живуть з хліборобства, поруч з цим розвинено добування особливої білої глини, що йде на розписи хат. Її обробляють певним способом і продають у формі сплющених куль, що формою та величиною нагадують буханки хліба. Звуться ці глиняні кулі маляями. Багато тут селян тримають вівці й ви-

роблюють для продажу сир-бриндзу. Мало не всі селяни мають виноградники.

Про походження села та його назву оповідають, що колись збудував тут поселення чоловік на ймення Логин, він-же назвав село Плоть, від осикового лісу (осика по-молдавськи — плоть), що тут був. Знаходилися в селі й різні старовинні речі — їх свого часу забрав до музею К. Широцький, що одвідував Плоть не один раз. В церкві зберігся церковний літопис, що подає цікаві міркування про початки заселення с. Плоті. Починається цей опис з з'ясування назви села. Назву поселення виведено від молдавського слова „плоть“, як то згадується й в „Трудахъ Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, далі перераховуються власники села: отож належало воно князям Любомирським, графові Комару, згодом Орловським, з 1856 до 1868 графові Едвардові Ронікерові, з 1868 р. князеві Трубецькому. Після того починається власне історична частина літопису. Автор зазначає, що в околиці Плоті часто знаходять різні монети часів Римської Імперії — часів Траяна й Антонінів — „Іванові голівки“ — так зве народ ці монети. Отож, на авторову думку, початки заселення Плоті треба віднести до часів Римської Імперії — молдавани, що живуть тут, то є нащадки римлян за різні провини сюди зісланих. Далі перебіг подій за цим літописом коротенько такий: у XIII віці турки й татари заселяють ту частину села, що зветься тепер Слободою. У другій половині XVII в., підчас турецького панування з'являється тут і болгарське поселення — болгар-турецьких підданців уряд поселив сюди примусово. На Болгарці існувала церква в ім'я Миколи Чудотворця. 1768 року руйнує село Максим Залізник. Підчас цього нападу особливого лиха зазнала турецька слобода: її знищено до краю. Поміщаючись наступного 1769 року турки спалили церкву в Болгарці, зруйнували болгарську слободу й вийшли звідси на батьківщину. Нову церкву збудував вже власник села кн. Любомирський. Була то церква дерев'яна, крита соломною. 1813 року її розібрано та освячено нову, що існує й тепер. Заселення села українцями та молдаванами літопис малює так: Руснацьку частину заселили українці після Карловицького трактату 1699 року. Переселили сюди їх польські магнати з інших місцевостей. Молдавську сторону заселили молдавани, що поприходили сюди з-за Дністра з Волощини вже в XVIII віці. Подані в літопису й інші події. Наприклад під рр. 1774—1799 зазначено, що на ланах Плоті з'явилися особливі хробаки, які знищили були весь хліб, наслідком чого був голод. Чимало місця приділено описові людности села Плоті — типи людей, будова тіла, їх звичаї, будівлі, то-що. Ця частина літопису — найцінніша, але і в першій його половині — історичній, разом з деякою гіпотетичністю авторових тверджень є влучні спостереження. З інших джерел довідуємося також, що р. 1800 в цьому селі були „по протекающей здѣсь рѣчкѣ Молокишѣ... двѣ мельницы, каждая о единомѣ поставѣ“¹⁾). Можемо ще занотувати згадку з 1782 року про відлучення від церкви плотянського пароха Станафієвича за зносини з неунітами²⁾).

¹⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 83.

²⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. III, с. 219.

Людність село Плоть мало таку: в самому кінці XVIII в. було:

	Хат	Чол.	Жін.
Шляхти правної	1	3	1
Шляхти правної, що служить в скарбу	1	3	2
Шляхти правної чиншової	26	77	62
Скарбових селян українців	22	52	44
Скарбових селян волохів	87	286	270
Циган	6	21	12
Євреїв	1	4	4 ¹⁾

Року 1891—92 було тут парафіян 1427 душ чол. та 1357 душ жінок²⁾. Здебільшого були вони молдавани. Відомостей про сучасний склад людности здобути не пощастило.

Дорога на с. Гарабу з с. Плоті йде ввесь час долиною річки Молокиша. Ще в самому селі кілька разів доводиться переїздити річку по містках, а то й просто в брід. Нарешті при виїзді з села шлях повертає на правий берег річки й далі йде все однією стороною. З другого боку річки також видно дорогу, але нею їздять порівнюючи мало. Як при виїзді з села Плоті, так і в самому селі трапляються невеличкі водяні млини. Долина за селом вужчає, гори стають усе вищі. На схилах їхніх вже немає ланів — гори вкриті камінням, порізані ярами, часом переходять у прямовісні скелі. Дорогу вкриває каміння. Оповідають, що кожного разу після дощу з гір вода наносить стільки каменю, що часом з тиждень після того не можна дорогою користатися. З цим провадять боротьбу — ставлять при усті кожного яру мур з каміння — вода, що несе з гір камінь, залишатиме його тут, не виносячи на дорогу. Та це мало допомагає. Кожного літа вода робить великі шкоди: руйнує шлях, забирає цілі хати, то-що. Єдиний спосіб боротьби це засадити гори лісом.

Річка Молокиш має вже чимало води, біжить швидко, надзвичайно покрученим коритом. Недалечко від Плоті видко наліво долину з струмком — це річечка Крута, що починається десь біля Крутих. Берегом цієї річечки йде шлях на с. Семенівку. Трохи далі стоїть кам'яна фігура. За нею, за кілька десятків метрів, на гору в'ється шлях на село Іванівку — цією-ж дорогою їздять до Рибниці. За ним у горі видно хутір — Кольцово. Трохи далі має бути хутір Унлодовського, але його з долини не видно. На середині віддалення між с. Плоттю та Гарабою, що дорівнює приблизно 3—4 км., долину р. Молокиша перетинає глибокий яр. Зліва в цьому яру у віддаленні видно ще одну гору, вкриту лісом; направо цим яром, а далі вгору, йде шлях на с. Білоче. Дикий вигляд долини зникає. По-над річкою видно посіви коноплі, часом капусти, трапляються млинки та хати коло них з садками,

¹⁾ „Топ. и Камер. Оп. Балт. пов.“, а. 82.

²⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. VI, с. 71.

а в далечині видніються хати й садки с. Гараби. Близько села з лівого боку видно ще один яр — Доярня.

Село Гараба розташоване все цілком у долині річки Молокиша. Гори по боках долини не заселені. Вкриті вони білою глиною, з якої людність виробляє особливої форми „малаї“, та камінням „рішь“. Схили гір зовсім голі, порізані ярами. Звуться тут ці схили „випусками“. Хати в селі подібні до таких-же в Плоті та Лабушні. Можна відзначити хіба те, що тут вони побудовані ще краще. Часом трапляються навіть двоповерхові. Садки коло них невеличкі — овочевих дерев сливе немає. З рослинности переважає акація та дерево, яке я бачив тільки в Дністровій долині — лист у нього формою нагадує акацію, але на багато більший, стовбур білий. Має воно кілька назв, — елане (елане), чумаки, каштан, козаки; охоче росте на кам'янистому ґрунті — досить щоб в одному місці з'явилося кілька цих дерев, як за дуже недовгий час ним поросте все навкруги. Гараба вся поросла цим деревом, надає воно селу якогось незвичайного вигляду, трохи так-би мовити екзотичного. Вулиці йдуть уздовж річкової течії, але так, що припадають мало не одна над одною. Завширшки село невеличке — немає й кілометра, з обох боків видніються над хатами гори, часом білі, часом укриті якоюсь травицею. Церква, що стоїть майже посередині на досить високому горбкові, збудована р. 1855. Село складається з кількох кутків — частина села, що лежить ближче до Плоті, зветься Слобідкою, є також куток Іванівка — збудував там хату Іван Грінченко, звідси й назва Іванівка. Слобідка-ж утворилася порівнюючи недавно — в ХІХ віці й існувала спочатку як окреме поселення, а згодом поширюючись, зілялася з власне Гарабою. Назву села Гараба (або Горава) виводять од імення першого поселенця Горави, що тут оселився. Досі ще є в селі криниця, яку неначе-б він викопав, що так і зветься Горавовою, або Гарабовою криницею. Поселення утворилося в наслідок молдавської колонізації, як про це свідчить церковний літопис та перекази, згодом сюди увілявся ще й український елемент. За переказами сюди Любомирський вислав людей з інших своїх сіл за різні провини. Прізвища селян свідчать, звідки вони прийшли. Так є прізвища: Рахнянські — з с. Рахнів, Трибусяни — з с. Трибусівки, Копієвські — з с. Копієвки, то-що. Належало село в ХVІІІ в. Любомирським, у кінці ХVІІІ та поч. ХІХ в. було забране до скарбу та віддане в посесію Луконовському, згодом належало Чарномському, який у цьому селі, що правда, не жив. Був тут тільки фільварок, який віддавався в оренду, згодом купив його якийсь Врочинський, а вже від нього купили землю селяни. Живуть селяни переважно з хліборобства, хоч що скаржаться на поганий ґрунт, тчуть полотно, вироблюють на продаж „малаї“, мають виноградники, розводять ще вівці.

Переказували мені, що в селі є легенда про золотий вінчик, який знайшла одна молодиця, але змісту тієї легенди мені так і не оповіла.

Найперші відомості про с. Гарабу маємо ми з року 1738. В „Камерн. и Топогр. Оп. Балт. пов.“ при описові церкви зазначено: „въ немъ (с. Гарабі) находится каменная, не очень старая, обращенная изъ уніятской, построенная обществомъ въ 1770 году, во имя Покрова Пресвятыя Богородицы; церковь,

въ коей иконостасъ старой и находится чудотворная Пресвятыя Богоматери икона. По объявленію священно-служителей церковъ и сѣленіе получилось въ 1738 году¹⁾. Икона ця е в церкві й тепер — принаймні мені вказували на ікону, що її шанув околична людність вже здавна. З 1766 року зберігся виділ-ерекція на землю для місцевої церкви. Цікаві згадки в цьому виділі про певні місцевості навколо села. Згадується там Дороганичів Яр, поле Редут, долина Красна (чи не те, де тепер село Красеньке?), Адріянова криниця²⁾. Тепер цих назов на селі не пам'ятають. Церква збудована була року 1770, як це видно з Кам. Опису.

Наприкінці XVIII в. в с. Гарабі було людности:

	Хат	Чол.	Жін.
Шляхти правної доживотної	2	6	5
Посесорів	1	2	1
Шляхти, що служить в скарбові . .	1	2	1
Шляхти чиншової	7	19	15
Скарб. селян українців	30	164	150
Скарб. селян волохів	30		
Циган	2	6	8
Євреїв	1	4	4 ³⁾

1891—92 р. було тут парафіян 595 душ чол., 589 душ. жін., католиків 3 душі чол., 4 душі жін., лютеран 4 душі чол., 2 душі жін., євреїв 14 душ. чол., 21 душа жін.⁴⁾ За відомостями Ц. С. У. Молдави було тут на 1 січня 1928 р. людности 1724 душі, що мали 398 господарств, з них укр. 372, молд. 7, російських 5.

З інших відомостей про с. Гарабу варт відзначити описи деяких будівель, що їх знаходимо в „Кам. Описові“, а саме: „казенный, не очень старой, деревянной, малой домъ, при коемъ конюшня, сарай, погребъ, амбаръ и другіе сараи для находящихся при немъ посессорскихъ заводовъ, въ которыхъ скота до 50 штукъ, овецъ до 60 штукъ и лошадей до 30 штукъ. На протекающей здѣсь рѣчечкѣ находится двѣ простые мельницы, каждая о двухъ мукомольныхъ поставахъ, третья же о двухъ такихъ же каменяхъ принадлежащая до села Слободзеи Балинского“⁵⁾. Цих будівель тепер немає. Тільки на річечці часто трапляються невеличкі млини.

Село Молокиш міститься недалеко від с. Гараби, не більш од одного кілометра. Шлях іде ввесь час глибокою долиною з великими кам'янистими горами, на яких нічого не росте. В долині по-при самій річці, що тут має чимало води, але все-ж не розливається широко — тече вузьким глибоким, дуже по-

¹⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 82.

²⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IV,

с. 238—239.

³⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 82.

⁴⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат.

Ком.“, вип. VI, ст. 74.

⁵⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 82 зв.

крученим коритом, — трапляються городи, млини, поодинокі селянські садиби. Звертають на себе увагу особливі прилади, щоб подавати воду в річки на городи: вже здалеку видно велике колесо, що за його допомогою і подають воду на гору. Горби стають такі високі, що низу не видно, лани чи виноградники на горі.

Село Молокиш зовнішнім своїм виглядом цілком подібне до Гараби та інших сіл поріччя Молокиша. Такі-ж з каменю зроблені хати, ті-ж порослі елансом та акацією садки, скрізь камінь, білі малаї покладувані у великі купи, вулиці так само йдуть одна над одною, рівнобіжно з течією річки. На горах з лівого боку видно невеликий лісок а далі виноградники. Вже в самому кінці села, близько Дністра на правому боці р. Молокиша видно колишню економію. Церква з однією банею, дзвіниця разом, форма поземна хрест, збудована з каменю, тут-же й кладовище. Збудовано церкву року 1833, перебудовано її р. 1885, дзвіницю прибудовано р. 1886. Стоїть вона на дуже ефектному місці, мало не посередині села, на високому горбі, на лівому боці р. Молокиша. Як подає церковний літопис, річка Молокиш називалася раніш Молоче, аналогічно до р. Білоче, що трохи вище впадає в р. Дністер; названо її було так від повенів, коли вода стає як молоко біла.

У цьому-ж селі річка Молокиш приймає до себе ще один доплив — річку Сухий Молокиш, що починається недалеко села Малий Молокиш.

Людність Молокиша живе з хліборобства, розводить виноградники, вівчарює, а так само вироблює малаї, жінки вироблюють гарні килими, так звані бонбокові рушники, убрання, нафрами, то-що. Речі оздоблені цікавим шиттям. З національного погляду переважають тут молдавани. На вулицях чути саму лиш молдавську мову, багато людей, надто жінки та діти навіть не розуміють, коли до них удатися по-українському; розпитувати їх доводиться за допомогою візника-молдаванина, що говорить з ними молдавською мовою.

Недалечко села була на горі група могил. Одну з них розкопано (розкопав здається В. Б. Антонович, але перевірити цього я не зміг). Знайдено низку речей з слов'янського побуту, як от різні оздоби, урни, то-що. Всі ці речі тепер перебувають у колекції музею Київського І. Н. О. ¹⁾). Самі могили тепер вже так розорано, що знайти їх не можна.

Найстаріші відомості про с. Молокиш маємо ми з року 1765, коли виділювано землю для церкви с. Білоче. Згадується тут поле з боку с. Молокиш ²⁾). З року 1770 маємо згадані вже відомості про збудування церкви ³⁾).

В кінці XVIII віку була тут така людність:

	Хат	Чол.	Жін.
Селян скарбових українців	6	8	10
Селян скарбових волохів	72	152	145
Євреїв	1	2	3 ⁴⁾

¹⁾ Гульдманъ, Пам. Стар. въ Под., с. 287. вип. IV. с. 176.

²⁾ Ibid., вип IX, с. 48.

³⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Ст. Ком.“.

⁴⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 79.

Року 1891—92 було тут парафіян 482 душі чол. та 479 душ жін.¹⁾ За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 р. було тут усієї людности 1803 душі, що утворювали 403 господарства, з них українських 21, молдавських 367, єврейських 9.

Закінчується село Молокиш зовсім недалеко від р. Дністра. Дорога ще яких з $\frac{3}{4}$ км. іде щілиною, що утворюють Молокишські гори. Річка біжить глибоко вниз, шлях іде карнизом з боку гори лівого берега річки. Справа є така-ж дорога, нею можна їхати на Білоче. Але коли треба кому до Рибниці, то неодмінно доводиться переправлятися на цей бік річки ще в селі. За селом аж до Дністра переправи немає. Гори вкриті скелями й камінням. На самому вершечку видко виноградники. При в'їзді в Дністрову долину гори розходяться направо й наліво й ідуть далі вздовж Дністра. Берег з того боку Дністра проти молокишської долини низький, що поволі підноситься вгору, вкритий ланами. Але далі видно, як він теж переходить у стрімкі скелі. Праворуч у далечині видно гори вкриті лісом; під ними внизу біліють хатки села Білоче, ще далі, майже за рогом, утвореним через виступ басарабського берега, видно село Строїнці. Ліворуч, куди звертає наш шлях, видко поселення й з правого й з лівого Дністрових берегів. Річка Молокиш, що впадає тут у р. Дністер, утворює великі зложища намулу, що далеко вдаються у Дністер. Трохи вище од того місця, де впадає Молокиш, видно на Дністрі чималий острів, належить він до радянського берега.

Повернувши ліворуч, шлях і далі йде карнизом, утвореним через схил гори. Внизу під кручею Дністер, вгору тягнуться скелясті схили гір, вкриті ярами, дорогу скрізь засипано камінням. Оддалеки видно тополі села Сарацеї.

Село Сарацея все розкинулося на рівному місці на березі Дністра. Гори відходять трохи вбік, так що утворилася площа для залюднення. При в'їзді до села ліворуч кладовище. На правому березі мало не проти Сарацеї розкинулося село Солончани. Добре видно церкву, що стоїть на горбку на самому березі Дністра, далі панський двір. Хати в Солончанах всі оточені садками, мальовниче вкривають увесь схил гори, в цьому місці не такий стрімкий як скрізь.

Село Сарацея тягнеться вузькою смугою (утворюючи 3 вулиці) вздовж лівого берега. Близько кінця села, праворуч, є великий паровий млин. Якихось визначних будівель тут немає. Немає також і церкви, село приписане до церкви с. Єржова. Тип села подібний до сіл молокишських. Вражає тільки безліч садків з різноманітними овочами — досягають тут найделікатніші гатунки груш, слив, зарзар (абрикоси), то-що. На горі розкинулися виноградники. Селяни живуть з хліборобства (пшениця, кукурудза), виноградарства, садівництва, вівчарства. Ходять на приробітки до Рибницької цукроварні.

Назву села виводять від молдавського слова „сарасіа“, що визначає вбозтво, ніби-то тому, що мешканці села вбогі. Колись це село заселявали самі молдавани. Тепер живе тут чимало й українців.

¹⁾ „Труди Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. VI, с. 76.

Найперші відомості про це село маємо з року 1769, коли тут збудовано було церкву „малу, подобную горницѣ, обращенную изъ уніятской во имя свят. чудотв. Николая“ ¹⁾. Оглядаючи кладовище, я знайшов кілька написів, досить давнього походження. Річ у тому, що в Сарацеї збереглося старе кладовище, де тепер вже не ховають. Хрестів на ньому сливе немає, є лиш декілька кам'яних плит, поставлених сторчма. Багато з них так увійшли в землю й так вивітрилися, що написів вчитати не можна. Найстарший напис датовано роком 1731.

Людність мала с. Сарацея наприкінці XVIII в. таку:

	Хат	Чол.	Жін.
Селян скарбових українців	8	15	14
Селян скарбових волохів	20	45	30
Євреїв	1	2	3 ²⁾

Року 1891—92 було тут 116 душ чол., та 115 душ жінок прав. парафіян ³⁾. За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 року було тут 521 душа людности, що утворювали 124 господарства, з них українських 113, молдавських 3.

Село Сарацея непомітно переходить у село Єржів (Гержів, Гиржеу). З правого боку на тому боці Дністра тягнуться село Солончани, більше-менше десь коло середини села Єржова Солончани закінчуються, гори стають більші, хоч все-ж укриті виноградниками а не стоять голими як з нашого боку. Трохи далі з правого боку видно долину й на горі село, що вже майже біля Рибниці спускається до Дністрового берега. Є це села Бошерниця, далі-ж Чорна, що здалеку справляють вражіння одного поселення.

З нашої боку гори весь час зберігають свій дикий вигляд. Вкриті ярами, вони після кожного дощу засипають намумом і заносять камінням садки та городи сіл, що лежать у Дністровій долині.

Село Єржів цілком подібне до с. Сарацеї. Помітна певна одноманітність у будові хат, розташуванні садіб, то-що. Тип села, його будівлі нагадують молдавські села, хоч живуть тут переважно українці. Тягнуться Єржів широкою досить смугою мало не до самої Рибниці. Коло Рибниці гори з лівого боку стають трохи менш стрімкі; тут вкриті вони виноградниками.

Назва села виникла, як переказують, від імення першого осадчого молдаванина Гиржеу, що, тікаючи від турків, перебрався сюди з Басарабії й тут, на лівому березі Дністра оселився.

Церква в селі кам'яна з однією банею й дзвіницею, позема форма хрест. Стоїть майже на самому Дністровому березі. Збудовано її р. 1865.

Найстаріші відомості про с. Єржів є з р. 1779; з цього року маємо запис вікаріату при церкві шляхетному Луці Романовському ⁴⁾. З 1781 року

¹⁾ „Топ. и Камер. Оп. Балт. пов.“, а. 80 зв.

²⁾ „Топ. и Камер. Оп. Балт. пов.“, а. 80 зв.

³⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. VI, с. 81.

⁴⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. V, с. 82.

маємо презенту видану від Любомирського тому-ж Романовському на користування землею ¹⁾). Року 1785 будувється тут нова церква ²⁾).

Людність наприкінці XVIII в. була така:

	Хат	Чол.	Жін.
Шляхти правної доживотної	1	2	3
Шляхти правної чиншової	2	5	6
Скарбових селян українців	5	10	8
Скарбових селян волохів	21	67	74
Євреїв	1	2	3 ³⁾

Року 1891—92 було тут парафіян 541 душа чол., 498 душ жін. ⁴⁾). За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 року було тут людности 2195 душ, що мали 541 господарство, з них українських господарств 490, молдавських 15, польських 14.

Коли йхати селом, то зліва, минувши церкву, бачимо кладовище. Трохи далі за ним видно шлях, що спускається з гори — це дорога на Красеньке, поруч з тією дорогою є глибокий яр. За тим яром знов підносяться стрімкі гори, що наближаючись до м. Рибниці все нижчають, стають не такі стрімкі, вкриваються виноградниками й садками. Трохи далі село Ержів закінчується, по обидва боки дороги тягнеться великий сад, що належав раніш поміщикам; тепер тут агрономічна школа, та не вважаючи на це, сад цей дуже знищено; з правого боку дороги раніш був величезний панський виноградник, тепер усі кущі повикорчовувано, а землю зорано й засіяно хлібом.

Зараз за садком починається територія цукроварні — дорога проходить повз різні будівлі цієї цукроварні й виходить просто до залізниці. Недалеко видно рештки залізничного мосту, що в'єднував тут обидва Дністрові береги. З правого берега за мостом починається містечко Резина, розташоване вузькою смугою вздовж річки: гори справа стають усе стрімкіші. З лівого боку дороги гори відступають од берега: переїхавши під містком залізницю, в'їздимо в містечко Рибницю. Ліворуч видно залізничний двірць. Минаємо його. Вулиця брукована, та це не перешкоджає утворюватися величезним калюжам, що не пересихають навіть найпосушливішого літа. По боках вулиці будинки містечкового типу — одно- чи двоповерхові з обов'язковими крамницями в першому поверсі. Минаємо торговлицю — ліворуч видно церкву й коло неї костьол. Поруч плебанія. Всі три будівлі однакового стилю, навіть в одній огорожі. Церква кам'яна, з 3 банями — одна велика, дві маленькі, дзвіниця на два поверхи окремо. Збудовано церкву року 1802, костьол року 1817. Плебанія чи пробство теж коло того часу, — цікавий дах цього будинку збудованого в готицькому стилі. Коли запитати місцевих людей, чому це церква й костьол стоять в одній

¹⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IV, с. 234—235.

²⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 70. ³⁾ Ibid., а. 70.

⁴⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. VI, с. 81.

огорожі, ті відповідають: „а це пан збудували: церкву для селян, а косяол для себе — разом їх і поставили“. Трохи далі за церквою переїздимо новим, добре збудованим мостом через річку Суху Рибницю, що впадає в самому містечку в Дністер. Зліва видно велику вапнярку, з правого боку дороги тягнуться хати й садки. Хати мішаного типу — в й містечкові будівлі й типові селянські, починається куток Рибниці, що зветься Курана. Містечко в цілому розташоване в Дністровій долині, тільки вздовж річки Рибниці будинки трохи заходять у долину, що утворює ота річка. Оскільки гори далеко відходять тут од берега, утворилася чимала площа для залюднення. У містечку відчувається житлова криза — тут міститься низка установ рибницького району, до того-ж живе багато робітників з цукроварні та залізниці.

Містечко це порівнюючи молоде. В Камерал. Описові Балт. пов. знаходимо опис таких будівель містечка: „въ немъ (в м. Рибниці) находится: каменной казенной израдной. выстроенной, не очень старой домъ, при коемъ особо каменная кухня, амбаръ, конюшня, сарай, погребъ и сараи другіе небольшие каменные. Сей домъ и всѣ около оногo строения ограждены деревяннымъ заборомъ, положеніе имѣють на самомъ берегу Днѣпра. Каменная старая, построенная обществомъ въ 1785 году, обращенная изъ уніятской во имя Успенія Пресвятыя Богородицы церковь, въ коей иконостасъ старой, при ней священникъ ползуется... (пропущено). Каменная, недавно начавшаяся строиться церковь еще недостроена. Каменная большая съ деревяннымъ дворомъ корчма, называемая по здѣшнему ратуша, при коей амбаръ и погребъ, общественныхъ старыхъ каменныхъ домовъ два и одинъ новый, при коихъ ничего не имѣется. Еврейская каменная школа съ пришколкомъ таковымъ же. На протекающей рѣчкѣ двѣ простыя мельницы, одна двухъ мукомольныхъ поставовъ, а другая обѣ одною. Въ верхъ по рѣчкѣ Рибницѣ отъ рѣчки Днѣстра въ версту казенной гуменной токъ, на коемъ каменной сарай, гдѣ хлѣбъ молотятъ, а при немъ вмѣстѣ амбаръ. Подлѣ деревянная старая небольшая горница и сарай или оборъе для всякого находящагосъ здѣсь казенного скота 9 штукъ всего и свиней 8 штукъ. Въ семь мѣстечкѣ болѣе никакихъ заводовъ не имѣется. Въ семь мѣстечкѣ бываетъ чрезъ одну недѣлю въ каждую другую черезъ цѣлой годъ небольшие ярмарки, подобные торгамъ, кои не болѣе продолжаются полдня, а иногда больше, иногда же и совсѣмъ не бывають. На сіи ярмарки купечествующіе какимъ нибудь товарами ни откуда не преиздять. По милости собираемыхъ здѣсь ярманковъ крестьяне изъ околичныхъ близъ лежащихъ селеній иногда сѣвжаются съ разными своими произрастаніями и привозятъ капусту, луку, бураковъ, а другіе пригоняють лошадей и овцы и привозятъ хлѣбъ, что покупається вздѣшними мѣщанами для продажи въ другихъ мѣстахъ, ведя каковой, всѣ почти сего мѣстечка крестьяны мѣлочной, какъ здѣсь, а большою же частью въ другихъ мѣстечкахъ на бываемыхъ ярмаркахъ, торгъ, тѣмъ пропитаніе свое имѣють, мастеровыхъ же между ими кромѣ одного портного и то простѣйшаго мастерства никакихъ другихъ не имѣется. Казенные же крестьяни и протчіе жители сего мѣстечка получаютъ пропитаніе свое отъ хлѣбопашества а мастеровыхъ людей, равно и между ими, никакихъ не имѣется. Въ семь мѣстечкѣ повѣствуютъ, что оно прежде лѣтъ за 30 прояз-

бывшею въ 1768 году повсеместною въ здѣшнемъ, при семъ (?) революціею, какъ со стороны отъ Умани начавшейся Колѣвщини, такъ и со стороны татаръ нападавшихъ изъ Бесарабіи на сіи бережніе части, еще не существовало; было же только на семъ мѣстѣ пустое пространство... надъ рѣкою Днѣстромъ. Послѣ въ Полще при владѣнніи уже князя Любомирского начало мало по мало собиратся и составило... слободу, а потомъ и мѣстечко отъ протекающей здѣсь рѣчки Рыбниця называющееся, которое и до сихъ еще поръ (не розібрано) въ казенное состояніе, Въ семъ мѣстечкѣ ' по причинѣ въ речки Рыбницѣ воды имѣющей нѣкоторой родъ тяжести, производящей въ челоука слабости, послѣ отъ которой раждаются болѣзни" ¹⁾.

За XIX вік Рыбниця значно розвинулася, надто-ж після того, як проведено залізницю, що пройшла через саме містечко, та після того, як збудовано тут цукроварню. Цілковитим занепало життя містечка тільки за останнє десятиліття після того, як відокремлено Басарабію. А все-ж і тепер Рыбниця провадить чималий торг вином, виноградом і іншою садовоиною, що тут скупується для півночі. На ярмарки, що відбуваються тут що-тижня неділями, з'їжджаються багато селян не тільки з околичних сіл, але й досить далеких, правда переважно з наддністрянських. Людність Рыбниці різноманітна, — основна маса в центрі містечка це євреї, по околицях молдавани й українці, є чимало поляків та росіян. Мені довелося бути на базарі в Рыбниці в неділю, вражала різноманітність мов — з усіх боків чути мову молдавську, українську, єврейську, російську, польську (коло костюлу). Переважає правда мова українська, її знають усі; євреї тут справжні поліглоти, до молдаванина він озивається молдавською мовою, до українця українською, росіянина російською, то-що.

З документальних відомостей про містечко можемо занотувати такі: року 1766 в ерекції виданій Гарабянській церкві згадується рибницький шлях ²⁾. Року 1784 відбулося в Рашкові одружіння Рибницького губернатора Францишка Невадовського ³⁾. 1785 року збудовано тут, як про це згадується в Кам. Описові, церкву.

Недалеко від містечка були раніш 2 могили, Їх розкопав р. 1867 Юргевич, слідів поховання не знайдено ⁴⁾. За церковним літописом містечко належало по черзі таким власникам: Конєцпольським, Любомирським, Кожуховським, перед революціею Арцимовичам та Грушецьким.

Людність була в кінці XVIII віку така:

	Хат	Чол.	Жін.
Шляхти, що живе за умовою	1	1	—
Шляхти чиншової	5	5	6
Скарбових селян українців	21	60	45
Скарбових селян волохів	38	124	144
Циган	1	2	2
Євреїв міщан	8	13	19 ⁶⁾

¹⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 65—66 зв. вип. IV, с. 229.

²⁾ Ibid., вип. III, с. 305.

³⁾ „Тр. Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, ⁴⁾ Гульдманъ, Памятники старины, с. 285.

⁶⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 65.

1891—92 року було тут правосл. парафіян 876 душ чол. та 819 душ жінок, католиків 550 душ об. ст.¹⁾. За відомостями Ц. С. У. Молдави всієї людности тут на 1 січня 1928 року було 9371 душа. Поділу на господарства тут не обраховано як у поселенні міського типу.

Проїхавши містечко Рибницю, потрапляємо на передмістя Курану. Гори, що відійшли були від берега, знову тут наближаються, через це зменшується берегова смуга землі придатна до заселення. Селянські садиби тягнуться спочатку по обидва боки дороги, далі смуга землі між рікою й горами ще зменшується, й хати йдуть тільки з лівого боку дороги, з правого-ж боку від дороги зараз-же берег Дністра. В Курані сливе на кінці видно гарний будинок районної лікарні, збудованої в рр. 1925—26. Звідки пішла назва Курана — невідомо. Кажуть, ніби-то від куряви, якої тут особливо багато, і яка має велику домішку крейди. Гори знов набирають дикого вигляду, на скелях видно вапняк, що йде на вапнярку. На правому березі Дністра проти Кураної розташувалося містечко Резина, що далі переходить у село Стохну. Там, де з нашого боку закінчується Курана, видно біля правого берега великий острів, що належить до села Стохни: на острові тому сіють навіть збіжжя. Гори з правого берега надходять теж доволі близько до берега: і Резина й Стохна тягнуться довгим ланцюгом понад самою водою. Схили гір у багатьох місцях вкриті садами й виноградниками. На віддаленні близько одного кілометра від Рибниці, а властиво Кураної, починається село Гидирим. З кілометр шлях іде берегом Дністра, маючи з одного боку гори, нічим не вкриті, з другого ріку. На правому березі село Стохна теж закінчилося, гори підходять до самого берега, набувають дикого характеру, вкриті ярами й камінням. Шлях з того боку в'ється по схилах тих гір вузькою смужечкою. На Дністрі є тут два острови, один коло Рибниці, другий біля самого Гидирима. Обидва вони в нашому користуванні. Коло Гидирима гори з нашого боку відходять від берега, вже не такі стрімкі, на тому боці поселення немає, гори підходять до самої води.

Село Гидирим (Гедерим) назву свою дістало, як переказують, від поселенця Гедерима, що тут оселився. За церковним літописом назву цю поселення дістало від турецького слова „гайда-рим“, що визначає ходімо на гулянку, себ-то в наїзд: місцевість ця була колись дуже зручне місце для наїздів на Поділля. В цьому місці є кілька бродів через Дністер, селянська худоба тепер, не вважаючи на кордони, часто переходить з одного боку на інший. Кажуть, що на правому березі на горі видно рештки валів, — там колись був турецький кордон, чи є ті вали тепер, не знаю. Можна бачити тільки проти Гидирима в горах правого берега багато печер. Та ще на горах лівого берега, які я тут мав змогу докладно оглянути, де-не-де заховалися сліди від шанців війни 1914—17 років. Село розташоване спочатку вздовж берега, а далі, користуючись відсутністю стрімких гір, садиби починають підійматися й на гору, але ніде не доходять далі, як до середини гори. Вигляд села цілком подібний до інших. Живе тут багато молдаван, на вулиці раз-у-раз чути молдавську

¹⁾ Труды, вип. VI, с. 82.

мову. Ділиться село на кутки — магали. Кажуть, він живе „в тій магалі“, він живе з того боку. Селяни живуть як з хліборобства, так і з виноградарства й садівництва. Є виноградники, що на них господарство ведеться цілком культурно. Деякі з них я оглянув: виноградники Меринга, Заліського. Вино з цих виноградників іде на продаж не тільки в Рибниці, але вивозиться й далі — до Одеси та ин. Часто трапляються в селі будинки, що могли-б сміливо стояти й у місті от хоч-би в Балті. Церква в селі кам'яна з однією банею, з давіницею, в формі корабля. Збудовано її року 1833, дзвіницю року 1896, тоді-ж церкву й відремонтовано. Перед тим був ще ремонт р. 1884. Інших будь-яких визначних будівель немає.

Найперші відомості про с. Гидирим маємо з року 1750, в презенті Любомирського на ім'я Григора Перетятки, якого рекомендується на місцевого пароха до церкви, що мають збудувати ¹⁾. Року 1769 церкву цю закінчено будувати ²⁾, 1776 року людність Гидирима пристає на унію ³⁾, року 1793 знов повертається до православ'я ⁴⁾. З Камерал. Опису видно, що острови проти села існували ще в XVIII в., перебувають вони „въ безпрепятственномъ владѣніи поселянь... на нихъ находятся крестьянскіе израдныя огороды и сады, въ коихъ родится иногда довольное количество винограда, изъ которого дѣлають крестьяне вина“ ⁵⁾.

В кінці XVIII віку с. Гидирим мало людности:

	Хат	Чол.	Жін.
Шляхти чиншової	1	2	1
Скарбових селян українців	6	17	9
Скарбових селян волохів	39	104	156
Циган	2	9	4
Євреїв	1	3	3 ⁶⁾

Року 1891—92 було тут парафіян 444 душі чол., 423 душі жінок ⁷⁾. За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 року було тут усього 1535 душ людности, що мала 369 господарств, з них українських 186, молдавських 163, польських 10.

Трохи поширюючись угору в середині, село Гидирим у кінці знову звужується, відтиснуте горами майже до самого берега. А далі гори підходять трохи чи не до самої води, хати зникають. Але в віддаленні кількох сот метрів починаються вже жати с. Вихватинець. На правому березі приблизно як-раз там, де закінчується Гидирим, починається глибокий яр, вкритий лісом, видно в долині церкву й навколо неї якісь будови — це Сахарнянський монастир. При усті яру розташоване село Сахарня. З лівого берега видно

¹⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IV, с. 232. ²⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 67. ³⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IX, с. 22—23.
⁴⁾ Ibid., вип. IX, с. 23. ⁵⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 67. ⁶⁾ Ibid., а. 67.—
⁷⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. VI, с. 81.

добре все село, що розташувалося смугою по-під горами вдовж Дністра. В кінці села видно великий будинок — це був раніш панський фільварок. Власник його Апостолопуло подарував будинок й землю земству, що відкрило там школу виноградарства й садівництва. Школа й тепер міститься там. З цього боку видно, як туди сходяться учні. Гори навколо Сахарні вкриті лісом та виноградником. Мало не проти села Вихватинець розташоване на тому боці ще одне село — Бучушка.

Село Вихватинці теж розташоване смугою вдовж Дністра на березі. Гори відходять трохи вбік і це дало, очевидно, змогу влаштувати тут поселення. Зовнішній вигляд цілком подібний до інших, оглянутих уже сіл.

Назву села пояснюють від слова вихватувати, вихоплювати. Ніби-то сюди оселявали пани людей за різні провини, вихоплюючи їх з різних сіл. Село розмірно невелике. Церква кам'яна, збудована року 1849, з однією банею, дзвіниця разом, форма церкви хрест. Церква не раз перебудовувалася й ремонтувалася рр. 1876, 1896. Року 1913 була розписана наново, розписав її Чухнов (з Київ) під Володимирський Собор у Києві. Про деякі більше-менше старі будинки розповідали, що, наприклад, там де тепер сільрада, була колись корчма; там, де тепер школа, стояла хатка, де вчив дітей колишній унтер-офіцер за 15 крб. на рік платні. Це село відоме тим, що звідси походив відомий композитор А. Рубінштейн. Батько його, як мені оповідали, був орендарем у селі, тримав шинок. На честь Рубінштейна в селі було ще перед війною відкрито двохкласову школу й названо його йменням.

Найстаріші відомості про село Вихватинці маємо ми з року 1751, коли Любомирський видав презенту на вакантну посаду пароха в селі О. Ночевському¹⁾. 1794 року збудовано тут нову церкву²⁾.

Людности було тут у кінці XVIII віку:

	Хат	Чол.	Жін.
Шляхти чиншової	1	2	1
Скарбових селян українців	8	20	18
Скарбових селян волохів	28	192	150
Циган	2	5	4
Євреїв	1	3	1 ³⁾

Року 1891—92 було тут парафіян чоловіків 449 душ, жінок 432 душ⁴⁾. Тепер людности душ 1200—1300, національністю переважно молдавани, дворів 330; євреїв 1 родина. На жаль, у цьому й дальших Дністрових селах я не міг дістати точних відомостей про сучасний склад людности. Живе людність з хліборобства та виноградарства. Треба відзначити ще переказ про один давній пам'ятник на кладовищі, похований там ніби якийсь „полководець“. Напису на пам'ятнику вчитати не можна.

¹⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вып. IV, с. 222.

²⁾ „Топ. и Камер. Оп. Балт. пов.“, а. 67.

³⁾ Ibid., а. 67.

⁴⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“ вып. IV, с. 80.

За Вихватинцями шлях знов іде по-над самою горою. Гори тут найвищі та найдикіші. Величезні скелі часто звисають над самою дорогою й здається, що вони впадуть на голову необережного подорожнього від найменшого руху. Дорога вся загачена камінням. Такий шлях тягнеться аж до самого села Зозуляні кілометрів з 2—3. На правому боці відповідно розташоване село Бучушка, що тягнеться проти цього скелястого лівого берега й почасти проти села Зозуляні.

Село Зозуляні розташоване подібно до попередніх сіл цілком у Дністровій долині на смузї землі, утвореній відступом гір від берега. На правому березі розташоване так само село Бучушка.

Назва села походить, як переказують, від поселенця Зозулі, що тут оселився. Людність — переважно молдаване. Заслугує на увагу церква оригінальної будови в формі римської базиліки — цілком кругла з дзвіницею окремо. Збудовано цю церкву року 1845, перебудовувалася вона 1895 року і згодом. Визначних будівель тут жадних немає, хоч за Камерал. Описом були тут такі будинки: „каменной изрядной, не очень однакожь большой казенной домъ съ кухнею вмѣстѣ, подъ нимъ каменный погребъ, при немъ по рѣкѣ Диѣстру казенной садъ, въ коемъ роятся вишни и сливы. Неподалеку казенной гуменной токъ, на коемъ сарай, гдѣ молотять хлѣбъ, а подлѣ амбары каменные большіе изрядные. Деревянной казенной особо старой малой домъ, при коемъ сарай, гдѣ содержатся казенного скота 6-ти воловъ, а прежде здѣсь бывшаго 10-ти штукъ всего. Корчма деревянная старая, при ней погребъ“¹⁾.

Окремо існувала в XVIII віці так звана Слобідка Зозулянська, що тепер цілком зілялася з селом.

Найстаріші відомості про це село маємо ми з року 1738, коли збудовано тут було церкву²⁾. Була вона дерев'яна, обмащена глиною, крита соломкою.

У кінці XVIII в. була тут така людність:

	Хат	Чол.	Жін.
С. Зозуляні:			
Скарбових селян українців	1	2	1
Скарбових селян волохів	88	20	100
Бвреїв	1	1	1
Сл. Зозулянська:			
Шляхти посесійної	2	5	8
Шляхти чиншової	1	—	—
Скарбових селян українців	11	—	— ³⁾

Року 1891—92 було тут 316 душ чол., 335 душ жінок⁴⁾. Тепер живе близько 800 душ об. ст.

¹⁾ „Топ. и Камер. Оп. Балт. пов.“, а. 69.

²⁾ Ibid., а. 68.

³⁾ Ibid., а. 68—69.

⁴⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. VI, с. 82.

Майже зливаючись з Зозулянами, починається село Попенки. Гори відходять усе далі від берега, отже село розкинулося частиною в долині, частиною по самій горі. З правого боку село Бучушка закінчилося, гори підходять до самого берега, мають скелястий вигляд. Проти самих Попенок на вершку гір видно село Ципова, власне крайні його хати, розташовані сливе над кручею. В самих-же скелях над Дністром видно Циповський скельний монастир. На невеличкому уступі скелі стоїть дзвіниця, далі сама скеля трохи зглажена, в ній попрорубувано вікна, а трохи далі в самій-же скелі вроблено фасад будинку монастиря. За монастирем, що дуже мальовничо виглядає, розкинувся великий виноградник, що займає весь скіл гори.

Звідки утворилася назва села Попенок невідомо. Село це порівнюючи куди більше від сіл попередніх, займає значно більшу площу землі. Вулиці в ньому йдуть не тільки рівнобіжно з Дністром, але й згори вниз. Село вкрите садками. Типи хат звичайні, українсько-молдавські. Людність і тут переважно молдавани. Церква кам'яна, збудована року 1857, перед тим була церква на іншому місці, там тепер селянська садиба. Найстаріші відомості про це поселення маємо з року 1787, коли поставлено було тут церкву¹⁾. Року 1790 було це село ще в унії²⁾, з 1795 року село стає православним³⁾. В кінці XVIII віку село мало таку людність:

	Хат	Чол.	Жін.
Шляхти чиншової	3	9	9
Селян скарбових українців	8	16	18
Селян скарбових волохів	23	65	57
Євреїв	1	1	2 ⁴⁾

Року 1891—92 було тут парафіян душ 472 чоловіка і 455 жінок, окрім того 7 вірмено-григоріян, 1 католичка, 2 лютеранина, 29 євреїв⁵⁾. Тепер нараховують тут приблизно 1.500 душ людности, дворів 350—370. З національного погляду переважають молдавани.

У селі Попенках я власне й закінчив своє обслідування сіл Наддністрянщини. Їхати далі не дозволяв час. З тих-же причин вертатися довелось не іншим напрямком, але тією самою дорогою. До того-ж дощі зробили неможливим переїзд назад Дністровою долиною й довелось їхати горою — „грядою“ як тут називають цей шлях. Так проїхав я до м. Рибниці. Звідти вирішив я, не вважаючи на брак часу, проїхати новим шляхом на Красеньке, Круті, щоб, так-би мовити, перерізати ще посередині територію тих поріччів, що обслідував.

Отже, з Рибниці вирушив я в с. Красеньке. Дорога, підійнявшись із Дністрової долини, іде весь час степом, вкритим селянськими ланами. З засівів

¹⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 69 зв. ²⁾ „Труды Под. Церк., Ист.-Стат. Ком.“, вип. IX, с. 31. ³⁾ Ibid., с. 31. ⁴⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 69 зв.

⁵⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. VI, с. 82, також вип. IX, с. 31.

переважає кукурудза. Дорога здається дуже одноманітною, ні деревця ні горбка навкруги, самий лиш хвилястий степ. У далені синіють Дністрові гори. Контраст з Дністровою долиною вражає надзвичайно. Їхати так доводиться години зо три. Раптом відкривається долина з розташованим у ній селом. Це село Красеньке.

Розташоване с. Красеньке в неглибокій, але широченькій долині; село має більше-менше форму кола. Посередині — церква. Будівлі в цьому селі нагадують зовсім хати в наддністрянських селах. І це не дивно, живуть тут переважно молдаване. Навколо села розкинулися виноградники, саме село вкрите фруктовими садками, на вулицях ростуть еланси та акації. Річки в селі жадної немає. Назву села виводять від слова красний — гарний, бо село наче-б має дуже мальовничий вигляд. Церква збудована року 1845, кам'яна, інших видатних будівель немає, хоч Камеральний Опис деякі визначив, а саме: „деревянная старая корчма, при ней погребъ. Въ низъ по сему яру за селом на скосогорью съ правой стороны оногo яра кавенной гуменной токъ, при коемъ есть низенькая небольшая деревянная горница, называемая фольваркомъ, и подлѣ конюшня и старыє сараи или шопы“¹⁾. Церковного літопису при церкві немає, хоч мусів-би він бути дуже цікавим. Річ у тому, що Гульдман подає відомості про існування тут церкви з р. 1690²⁾. Але перевірити ці відомості на місці не було змоги. Дальшу дату маємо з р. 1780, коли тут збудовано нову церкву³⁾. Наприкінці ХVІІІ в. в с. Красенькому було людности:

	Хат	Чол.	Жін.
Селян скарбових українців	8	15	14
Селян скарбових волохів	20	45	50
Бвреїв	1	2	3 ⁴⁾

Року 1891—92 було тут парафіян душ 665 чол., 652 жінки⁵⁾. За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 р. було тут людности 2456 душ, що мали 557 господарств, з них українських 297, молдавських 255, польських 3.

Брак часу не дозволив докладніше оглянути село, кладовище, то-що. З тих-же причин довелося проминути села Іванівку й Семенівку. Що правда, шлях не лежав безпосередньо через них, отже треба було-б звертати туди з дороги, до того-ж обидва ці поселення пізнього часу, початку чи середини ХІХ віку. Дорога до Крутих увесь час іде степом, часом спускаючись в невеличкі ярки. Вже під самими Крутими минаємо німецьку колонію Майну, що утворилася теж десь у середині ХІХ віку. Проїздимо повз чепурні німецькі хатки з великими господарчими будівлями. Праворуч видно яр, де починається Семенівка; на схилах яру розведено великий виноградник, що раніш належав кн. Трубецькому. Тепер тут радгосп. Дорога підіймається по-при яр угору —

¹⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 79 зв.

²⁾ Гульдманъ, Памятники старини, с. 340.

³⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 79 зв.

⁴⁾ Ibid., а. 79.

⁵⁾ Труды, вып. VI, с. 75.

з вершка гори видно містечко Круті, що розкинулося в долині, яку утворюють схили горбів. Горби ці оточують містечко Круті з усіх боків. Внизу видно малесенький струмочок, що ділить містечко Круті на дві частині.

У містечку дві церкви, одна на горі ближче до села Плоти, недалеко від неї базар, друга в долині. В'їздимо в Крутянську вулицю, вона цілком подібна до сільської. Типи хат тут вже чисто українські, нагадують подібні хати надкодимські. Вулиця іде вниз. Минаємо великий паровий млин, переїздимо річку, опиняємося у властивому містечку. Людність містечка складається з селян українців, почасти молдаван, що живуть на околицях та переважно хлібороблять, і євреїв, що заселяють центральну частину. Відколи утворено в Крутих районний центр, є чимало службовців. Що-тижня понеділками відбуваються в містечку ярмарки. Багато приганяють на ці ярмарки на продаж худоби, в-осени головним чином продають садовину, то-що.

З визначних будівель можна занотувати старовинний будинок у центрі містечка; опис його знаходимо ще в „Топ. и Камерал. Оп. Балт. пов.“. Там читаємо: „казенная большая каменная продолговато зделанная корчма, называемая по здѣшному австерією, въ срединѣ новой большой заизжой дворъ, а по обоимъ концамъ оной по двѣ на каждомъ углу въ два этажа горницы, подъ коими по двумъ концамъ два казенные каменные довольно величины погреба“¹⁾.

Ця австерія стоїть і досі, користуються нею, як житловим приміщенням, приїжджі селяни часом називають її фортецею. Перша церква, власне крутянська, кам'яна, з 5 банями, дзвіницею разом, збудована р. 1881. Друга, що належить вже до крутянського передмістя, збудована року 1767, але відтоді стільки разів перебудовувалася (в рр. 1833, 1873, 1882, то-що), що від першої сливе нічого не збереглося. Церква ця кам'яна з однією банею, з дзвіницею, поземий план хрест. Окрім цих церков у містечку показують місця ще 3 церков, які були тут раніш, на місці їх тепер стоять хрести. У середині XIX в. в Крутих була духовна школа, описана разом із містечком у А. Свидницького в романі „Люборацькі“. Тепер місце чи будинок, де була та школа, розшукати неможливо.

Належали Круті свого часу Замойським, були приписані до ключа Краснянського²⁾; пізніше належали Конєцпольським, Любомирським, Абамекам. У 1776 році при поділі земель між синами Станіслава Любомирського Круті разом із 7 селами утворюють окремий ключ, що дає прибутку на рік до 26 тисяч злотих³⁾. За Камеральним Описом історія містечка малюється так: „о семъ мѣстечкѣ повѣствуютъ, что въ началѣ еще сего 17-го (очевидно 17... років—с.-то 18 стол.) столѣтія былъ на семъ мѣстѣ только одинъ степъ и по горамъ очень возвышеннымъ отлоговистымъ, въ иныхъ же мѣстахъ и крутымъ, были дубовые большіе лѣса, кои сіе мѣстечко окружають, гдѣ нынѣ одинъ степъ. Сего же столѣтія, около третьяго десятка, почала осаждаться по (не розібрано) Андрея Любомирского небольшая слобода, называемая отъ крутоствъ нѣкоторыхъ окружающихъ сіе мѣсто крутыхъ горъ, Крутою. Немного послѣ того

¹⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 65.

²⁾ Труды, вип. IX, с. 44.

³⁾ Ibid.

спустя, собравшись на семь мѣстѣ мешани еврейскаго закона, начали про-изводить торги, ярмонки и по позволенію помѣщика свое рукодѣліе, чѣмъ приумноженіе числа помалу составило подобіе нынешнему мѣстечку, которое и существовало до воспослѣдовавшей въ 1767 году татарщины, въ которую, такъ, какъ и за нею послѣдовавшую въ 1768 году уманскую революціею на-зываемою, было и разорено до основанія. Послѣ чего на семь мѣстѣ была пустыня, жилища же никакого не было, а оного 1772 года начало опять подѣ прежнимъ названіемъ собираться мѣстечко, отъ котораго времени, прибавляясь мало по малу, существуетъ. Привилегіи мещанство сего мѣстечка никакой не имѣють, которая бы была основательною сего мѣстечка, а имѣють они только два права отъ князя Любомирскаго, какъ дававшіе, одно въ 1786 году мѣсяца іюня 16, а другая въ 1794 году іюня 29 мѣсяца, которми запреща-ется ничего ни въ аренду ни въ другіе подати не прибавлять сверхъ уста-новленныхъ имъ для онаго мѣстечка пунктовъ, которыхъ однакожь они не имѣють¹⁾. З інших відомостей про це містечко занотовуємо: року 1769 конфедерати разом із турками руйнують Круті разом із Чечельником та Бершаддю²⁾; в 1782 року маємо низку скарг на місцевого панотця³⁾.

Людність с. Круті мало в кінці XVIII в. таку:

	Хат	Чол.	Жін.
Шляхти правної дідичної	2	3	4
Шляхти правної службової	4	9	5
Шляхти правної чиншової	91	81	79
Гусарів, що раніш служили у Лю- бомирського	8	17	18
Міщан євреїв	70	97	122
Угорців	1	2	—
Скарбових селян українців	37	228	235 ⁴⁾
Скарбових селян волоків	28		
Циган	2		

За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 року було тут люд-ности 4652 душі, що мали 1104 господарства, з них українських 575, єврей-ських 498, російських 14.

Повернувши з базару поза церкву, дорога йде знов сільською вулицею з звичайними селянськими хатами. Трохи далі на горбку видно будинок пошти. Шлях спускається в долину, де біжить невеличкий струмок, переходить місток і знов тягнеться сільською вулицею. Зараз-же за містечком дорога починає підноситися вгору. Ліворуч видно долину, що йде в напрямку до Кодими. На горі, за яких 4 кілометри від Крутих, село Олександрівка. Це

¹⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 66.

²⁾ Гульдманъ, Памятники старины, с. 197.

³⁾ Труды, вип. V, с. 217—221.

⁴⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 65.

виселок з м. Крутих, що утворився в 1860-х роках. Розташоване село на рівному місці вадовж залізниці. Жадних старовинних будинків тут звичайно немає, церкву не збудовано. За залізницею дорога починає поволі спускатися до долини Березівки. Оддалеки видно надкодимські ліси. Виїздимо на шлях до м. Кодими, звідки починалася подорож.

Підсумовуючи враження від подорожі, насамперед треба підкреслити, що зібрані відомості неповні. Брак часу не дозволяв довго зупинитися в кожному поселенні, докладно його вивчати, як того вимагала справа. Доводилося обмежуватися часто самими лиш загальними враженнями. Свої безпосередні враження доповнив я, щоб картина досліджених поселень була суцільна, відомостями з архівних матеріалів, переважно з „Топ. и Камерального Описанія Балтского повѣта 1800 года“, що переховується в рукописному відділі Всенародньої Бібліотеки України. Додав сюди ще відомості про поселення з „Трудовъ Под. Церковн. Ист.-Стат. Комитета“.

У додатках даю описи ключів Балтського, Крутянського, Рибницького з „Топ. и Камерального Описанія“; вони до певної міри узагальнюють подані в описові географічні умови місцевости. Далі подаю мапу місцевости своєї подорожі. Мапу цю складено на підставі матеріалів поданих у „Генеральной карте европейской части С.С.С.Р.“ (масштаб 10 верст у дюймі), вид. 1927 року, також за вид. „Карта схематикѣ а ымперцирий административе а Р.А.С.С.М.“.

ЮЗЕФГРОДСЬКИЙ ЧИ ЕЛЕНІВСЬКИЙ (БАЛТСЬКИЙ) КЛЮЧ.

(Села Мирони, Мошняги, Еленівка, Березівка, Обжила, Фернатія, Ефтодія, Лісничівка, Борсуки, Смолянка, Саражинка, Перейма, Чернече, Ковацька, Коритна, Бендзари, Немировське).

„Въ дачахъ ключа сего Юзефградского или Еленского или Балтовского либо Балтянского протекають рѣчки Кодыма, начавшись въ Крутянскомъ ключѣ и перетекаючи сей ключъ потомъ Ракуловскій а наконецъ Конещпольскій гдѣ въ рѣку Бугъ впадаетъ... Здѣсь же только о ней надобно замѣтить, что она въ прохожденіи своемъ чрезъ сей ключъ принимаетъ кромѣ самыхъ мельчайшихъ ручейковъ, недалеко отъ оной начинающихся, ручеекъ съ лѣвой стороны во первыхъ Борсуцкій, начинающійся выше села Борсуковъ, какъ и въ самомъ селѣ изъ многихъ малыхъ родниковъ, текущій глубокими отлогавистыми горами, окружающійся Борсуцкимъ такъ называемымъ яромъ, къ рѣчкѣ Кодымѣ, въ которую ниже села Еленовки впадаетъ другой ручеекъ Лѣсничевскій, начинающійся въ селѣ Лѣсничовкѣ ниже одного и выше изъ весьма малыхъ родниковъ и текущій яромъ глубокимъ же подобнымъ какъ и Борсуцкій называемымъ Лѣсничовскимъ ко рѣчкѣ Кодымѣ, въ которую въ самомъ селѣ Миронахъ впадаетъ третій ручеекъ, идущій изъ слободы Александровки, весьма малый, текущій по Александровскому или Ксѣнзовскому яру. Четвертой ниже города Балты ручеекъ Савицкой текущій по Савицкому яру и недалеко отъ Кодымы начинающійся. Съ правой стороны принимаетъ ручеекъ Стрымблянскій въ Крутянскомъ ключѣ начинающійся выше села Стрымбы и текущій отлогаватымъ глубокимъ яромъ подобнымъ какъ Борсуцкій и Лѣсничовскій называемымъ Стрымблянскимъ къ рѣчкѣ Кодымѣ, въ которую въ самомъ селѣ Фернатіи впадаетъ; всѣ сіи ручейки по малости въ нихъ воды немного примѣчанія незаслуживаютъ, а только яры первыхъ двухъ и послѣдняго примѣчанія достойны тѣмъ, что они идутъ далеко, начинаясь отъ рѣчки, идутъ глубоко и окружаются отлогаватыми скосогористыми горами, ручейки же въ нихъ какъ и во всѣхъ въ лѣтное время высыхаютъ по нѣкоторымъ мѣстамъ, по инымъ же мѣстамъ держится только немного воды для утоленія жажды пасущагося по буйнымъ роздоламъ и скосогорамъ тучного рогатого и нерогатого скота. Рѣчка Саражинка, начинающаяся въ семъ ключѣ выше села Смѣлянки и ниже одного изъ разныхъ многихъ родниковъ и идущая яромъ собственно такъ называемымъ Саражинскимъ, черезъ сей ключъ потомъ черезъ Ракуловскій а наконецъ входя въ Пѣщанскій въ ономъ впадаетъ въ рѣчку Савранку: о ней упомянуто будетъ въ Пѣщанскомъ ключѣ. Вода въ вышеописанныхъ, находящихся въ семъ Балтовскомъ ключѣ, рѣчкахъ и ру-

чейкахъ единственно отъ тихого своего и медленого теченія застоившаяся и нечистая а потому и къ употребленію нездорова, большою же частью жители сего ключа пользуютя водою изъ родниковъ, текущихъ изъ горъ, коихъ въ семь ключѣ довольно, въ которыхъ вода свѣжая чистая холодная и весьма хорошая а потому единственно и къ употребленію здоровая и полезная.

Какіе адѣ на сихъ рѣчкахъ ставы и какая въ нихъ ловится рыба равно и мельницы описаны особо частію при каждомъ селеніи.

Грунтъ земли въ семь ключѣ вездѣ по оному есть черноземной, есть однако жъ въ мѣстахъ около сель Саражинки, Переймы и Чернечьего, а такъ же около Бензарь и Немировского тамъ по лѣвой сторонѣ рѣчки Саражинки, а здѣсь по лѣвой... рѣчки Кодымы черноземной смѣшаной нѣсколько съ песковатымъ, въ нутри же (в) черноземныхъ мѣстахъ (земля) по большой части ключа рудая... а на пѣсковатыхъ пѣсокъ съ косткой (?).

Изъ поселянскаго хлѣба родится наиболѣ адѣсь рожь, пшеница, овесь, ячмень и просо, такъ же только рѣдко очень гречка, конопля и ленъ, протчіе жъ не бывають. Родятя такъ же иногда по горыстымъ и скосогорыстымъ твердымъ мѣстамъ кромѣ арбузовъ малины и дыни, кои бывають адѣсь иногда изрядной величины.

Лѣсъ въ семь ключѣ есть вездѣ дубовый дровяной небольшою годящійся только на колья или на не тонкіе слупы столбы и подпоры, есть однакъ около рѣчки Саражинки по скосогорамъ и надъ оною въ иныхъ мѣстахъ березина осичина... лѣщина, а рѣдко очень... но и то все малая дровяная, рѣдко и очень медленно и не скоро вырастающая. Изъ хищныхъ звѣрей находятя адѣсь волки и зайцы а редко лисицы и козы, протчихъ же никакихъ нѣтъ, а птицы бывають: орлы и обыкновенныя вороны галки сороки воробьи... голуби ястребы синицы, снѣгиры... соловьи а при водахъ чайки, утки, бекасы и рѣдко рыболовы, по полямъ же дрофы, журавли, перепелы, жаворонки, тетеревы кои бывають и въ лѣсахъ и куропатки.

Касательно до дорогъ то оныя въ цѣломъ семь ключѣ отъ одного до другого селенія суть безпрепятственны потому что въ семь ключѣ не находится ни большихъ крутыхъ горъ ни рѣчекъ къ переѣзду препятствій дѣлающихъ, только въ иныхъ селахъ отъ одного къ другому весьма маленькіе отъ нечастого между тѣми селами переѣзда.

Земля въ семь ключѣ геометрически необмерена а потому неизвѣстно количество ея находящееся подъ ярами, лѣсами, полями, сѣнокосами, дорогами и садами и неудобными мѣстами.

Крестьяне сего ключа состоятъ на издѣли (?) и работаютъ каждый хозяинъ или господарь панщины 52 дни, косового два дни... ¹⁾ двѣ, шарварковъ 12 и такъ же въ лѣтніе время на казенной нивѣ ужин... озимого или ярового хлѣба 5 копъ и вывезнія до казенного какого нибудь двора изъ лѣса двѣ фуры дровъ, имѣющіи тягло отбывають конно, а неимѣющіе ни коня ни какого пѣшо, а дровъ не вывозять (арк. 35 зв. — 36).

¹⁾ Тут і далі крапками відзначаємо нерозібрані слова.

КРУТЯНСЬКИЙ КЛЮЧ.

(м. Круті, с. Будеї, м. Кодима, села Лабушна, Плоть, Гараба, Молокиш, Сарацея, Красенька).

Въ дачахъ сего Крутянского ключа протекають рѣчки: Кодыма, начинающаяся въ семь же самомъ ключѣ, текущая далѣе черезъ Балтскій ключъ, потомъ черезъ другіе и наконецъ впадающая въ рѣчку Бугъ ниже села Ковець Поля; такъ же ручеекъ маленькой въ оную впадающій, въ семь же ключѣ начинающійся Стрымблянск... упомянуто въ Юзефгородскомъ ключѣ или Балтскомъ. Рѣчечка Рыбница, начинающаяся въ семь ключѣ выше селенія Слободзея и въ самомъ селеніи... идущая въ Рыбницкій ключъ который переходящая и впадающая въ рѣку Днѣстръ — о ней упомянуто въ Рыбницкомъ ключѣ; рѣчечка Молокиш начинающаяся выше селенія Французского какъ и въ самомъ томъ селѣ ниже... начало берущая изъ горъ и родниковъ и идущая симъ ключемъ и принимающая въ прохожденіи своемъ съ правой стороны маленькой ручеекъ изъ села Лабушны, приходящій потомъ идя черезъ село Плоть, принимаетъ ниже онаго съ лѣвой стороны небольшой ручеекъ, начинающійся выше Крутыхъ, называемый Крутянскимъ, идя послѣ сего черезъ село Гарабу и село Молокишъ от котораго и названіе свое получила. Впадаетъ ниже онаго наконецъ въ рѣку Днѣстръ о которой упомянуто будетъ въ своемъ мѣстѣ. Сія рѣчка течетъ при началѣ своемъ такъ какъ и другіе подобныя ей а особливо рѣчка Бѣлочъ по отлогоvistому роздольному яру, окруженному не возвышенными горами, потомъ чемъ далѣе отходить отъ своего начала и проходить ниже къ рѣчкѣ Днѣстру, такъ возвышеннѣйшими и крутѣйшими окружается горами и наконецъ при селѣ Гарабѣ и Молокишѣ недалеко Днѣстра и каменистыми въ иныхъ мѣстахъ скалами и горами. Она въ началѣ своемъ есть подобная ручейку, быстро однакожъ текущему, потомъ отъ присоединенія многихъ съ обѣихъ сторонъ ручейковъ текущихъ изъ родниковъ прибавляется такъ что и находятся на ней многіе мельницы о коихъ упомянуто часто при описаніи о каждомъ селеніи. Она въ впаданіи своемъ въ рѣчку Днѣстръ имѣетъ не болѣе ширины аршина или полтора въ иныхъ мѣстахъ а глубины на полъ аршина только имѣетъ теченіе весьма быстрое и сильное, отъ чего и мельницы на ней находятся безъ ставовъ. Въ сей рѣчкѣ есть чистая свѣжая и здоровая (вода) однакъ жители живущіе по селеніямъ надъ сею рѣчкою положеніе имѣющимъ оною не пользуются; большею частію пользуются они водою изъ родниковъ, вездѣ въ довольномъ количествѣ надъ сею рѣчкою находящихся, въ коихъ вода чистѣйшая холодная и къ употребленію... здоровая.

Кромѣ сихъ рѣчекъ находятся въ семь ключѣ многіе малые ручейки, кои недалеко отъ началъ своихъ впадаютъ либо въ рѣчку Молокишъ, либо въ рѣчку Кодыму, либо въ рѣчку Днѣстръ и по малости чрезвычайной своей никакого замѣчанія не заслуживаютъ.

Грунтъ земли въ семь уездѣ есть вездѣ по всѣмъ мѣстамъ черноземный, только около селъ Лабушна, Плоты, Пѣщаной, нѣсколько около Сарацен и Молокиша пѣсковатый, смѣшанный съ черноземомъ, въ нутри же на черно-

земныхъ мѣстахъ есть вездѣ пѣсковатый, понадъ рѣкою же Днѣстромъ иловатый, смѣшанный съ каменистыми частицами иловатого свойства.

Изъ посѣяннаго хлѣба родится въ сихъ мѣстахъ наиболѣе рожь, пшеница, овесъ, ячмень, просо, конопля, ленъ рѣдко же, а еще рѣже гречиха, сечевица, а другихъ никакихъ здѣсь... не сѣють.

Лѣсъ въ семь Крутянскомъ ключѣ растушій около селеній Стрымбы, Будеевъ и Кодыми вездѣ надъ рѣкою Кодымою и по другихъ мѣстахъ есть дубовый, рѣдкой дровяной, годящійся только на колья и малые тонкіе подстава и подпоры, есть однакожъ въ иныхъ мѣстахъ а особливо около села Кодымы и понадъ рѣчкою Кодымою березовой, осиновою, липовой и мѣшаной такой же, а строевой нигдѣ не имѣется. Изъ хищныхъ звѣрей водятся въ сихъ мѣстахъ или жъ равно и по степу волки только и зайцы, другихъ же никакихъ нѣтъ, изъ птицъ голуби, вороны, сороки, галки, шуляки, соловьи, ястребы, тетеревы, куропатки, дрофы, журавли, коршуны и воробьи. Въ поляхъ перепела и жаворонки, а при водахъ утки, синицы, чапли, рыболовы, кулики и синицы.

Касательно проселочныхъ въ семь ключѣ дорогъ, только отъ одного до другого селеній есть, вездѣ просто чрезъ степъ безъ препятствій здѣланы, только отъ нечастого переѣзда изъ одного въ другіе села жителей не совершены.

Земля геометрически въ семь ключѣ еще не измѣренна, почему ни извѣстно количество оной, состоящее подъ степомъ, лѣсами, пахатнымъ полемъ и садами и неудобными мѣстоположеніями. Крестьяне сего ключа... работаютъ панщину и всѣ повинности... (арк. 88—90).

ДОДАТОК 3.

РЫБНИЦЬКИЙ КЛЮЧ.

(містечко Рыбница, села Гидирим, Вихватинці, Зозуляни, Слобідка Зозулянська, Попенки, Гержив).

Въ дачахъ сего Рыбницкаго ключа, расположенного по лѣвой сторонѣ рѣчки Днѣстра, служащей границею между Имперією Россійскою и владѣніемъ Оттоманской Порты — Молдавіей, протекаетъ рѣчка, Рыбница называемая, начинающаяся въ Крутянскомъ ключѣ, выше села Слободзеи... идущая онымъ ключемъ мимо селенія Броштены, Тымковъ, отъ коихъ маленькіе беретъ недалеко начинающіесь изъ родниковъ ручейки, потомъ идя дальше принимаетъ ручеекъ маленькой изъ Домницы, мимо Колбасной въ сію рѣчку текушій, изъ правой стороны одного же Крутянского ключа изъ селенія Красненького идущій, наконецъ выходя изъ Крутянского ключа въ Рыбницкій и протекая чрезъ оный принимаетъ съ лѣвой стороны небольшой ручеекъ изъ села Воронково текушій, потомъ идетъ черезъ мѣстечко Рыбницу и впадаетъ въ рѣку Днѣстръ. Сія рѣчка при теченіи своемъ въ Крутянскомъ ключѣ течетъ по отлогоvistомъ раздолью а выше села Слобозеи нѣтъ воды въ семь раздолью, только простырается тотъ яръ далеко сухимъ; потомъ сія рѣчка чемъ далѣе проходитъ къ Рыбницкому ключу, тѣмъ крутѣйшими горами окружается и наконецъ приходя ближе къ мѣстечку Рыбницѣ и каменистыми

горами. Въ ней съ начала находится весьма мало воды, от чего и теченіе ее есть въ началѣ весьма медленно, проходя же далѣе и принимая съ обонхъ сторонъ ручейки какъ отъ... увеличивающіеся и наконецъ течетъ шибче, быстрѣе и сильнѣе прежнего своего теченія, такъ что къ мѣстечку Рыбницѣ уже на ней находится и мельница... Оная есть малая, такъ что при самомъ своемъ впаденіи въ рѣку Днѣстръ имѣетъ только ширины на аршинъ, а глубины аршина на 2 или до 5 (?). Оная никакого примѣчанія не заслуживаетъ. Въ ней вода, по примѣчанію мѣстечка Рыбницы жителей есть весьма нездоровая, причиняющая долго употребляющимъ оную многіе болѣзни и особливо лихорадки и вѣроятно что сіе какъ и въ рѣчки Ягорликѣ происходитъ отъ одинаковой причины, потому что грунтъ земли или тотъ ровъ, по которому оная течетъ, подобится много Ягорлицкому яру, и объ которыхъ при описаніи рѣчки Ягорлика (упомянуто).

Болѣе въ семь ключѣ никакіе речечки другіе не протекаютъ кромѣ весьма малыхъ ручейковъ, недалеко рѣки Днѣстра изъ родниковъ начинающеіся и приходящіеся заразъ къ рѣкѣ Днѣстру, кои никакого особенного примѣчанія не заслуживаютъ.

Грунтъ земли въ цѣломъ семь Рыбницкомъ ключѣ расположенномъ по рѣкѣ Днѣстру есть вездѣ во всѣхъ мѣстахъ хотя весь... смѣшанной черноземной съ пѣсковатымъ, въ внутриже аршина на два или три и больше... глина, перемѣшанная нѣсколько съ каменистыми крупинками.

Изъ хлѣба родится въ семь ключѣ рожь, пшеница, просо, ячмень, овесъ, конопля и ленъ. Гречихи же почти совсѣмъ не сѣютъ, а горохъ мало сѣютъ, протчего же почти совсѣмъ не сѣютъ...

Лѣсу въ семь Рыбницкомъ ключѣ нигдѣ нимало не имѣется. Водятся же тутъ изъ хищныхъ звѣрей и теперь все подобныи какъ и въ Ягорлицкомъ ключѣ.

Касательно до дорогъ, то въ семь ключѣ въ цѣломъ отъ одного до другого селенія есть вездѣ приселочные дороги: между селами, надъ Днѣстромъ положеніе имѣющими, дорога жъ надъ самымъ Днѣстромъ, подъ горою каменною, съ одной стороны дорогу окружающую до самой Рыбницы, изъ Рыбницы же до Гержева скосогорнымъ отлоговистымъ безъ малѣйшаго препятствія; надобно замѣтить (выписано це на бокахъ аркушу), что изъ села Ботушанъ до села Попенокъ есть проселочная дорога не подъ горою, надъ самимъ Днѣстромъ но горою, въ разсужденіи каменистой и Ботушаны и Попенки окружающей крутой горы, подобной скалѣ, есть къ онымъ селеніямъ изъ горы прїѣздъ весьма трудень.

Есть однакожъ почтовая дорога и горою, начиная отъ Выхватинецъ даже въ Ягорлицкий ключъ до села Михайловки, не спущаясь не однажды въ село.

Земля геометрически въ семь ключе не измѣрена, почему и неизвѣстно количество оной, состоящее подъ осадами, степями, пахатнымъ полемъ и неудобными. Казенные крестьяне сего ключа состоятъ на издѣльи вырабатываютъ въ казну какъ панщину повинности такъ и всѣ податки оплачиваютъ" (арк. 70 зв. — 71).

М. В. ЛЯТОШИНСЬКИЙ.

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС ТЕРИТОРІАЛЬНОГО СКЛАДУ ПОЛТАВЩИНИ.

В IX сторіччі Полтавщина належала до Землі Сіверян та підлягала хазарам, потім ввіходила до складу Київського князівства рр. 884—989 (11—1—365)¹⁾, після того належала князеві Мстиславу Тмутараканському, пізніше він панує з Чернігова рр. 989—1036 (8—158; 12—48, 54, 59). Далі вона належить князівству Київському рр. 1037—1054 (16—2—14, 18), потім становить частину нового князівства Переяславського рр. 1055—1233 (16—2—46); знов опиняється в складі Київського князівства рр. 1234—1245 (20—149; 11—2—253), після якого над нею запановують Курські князі Юрій Ольгович та його син Юрій, відомі історії лиш на ім'я (15—4—220). Після них на Полтавщині бачимо знов князів власне Переяславських аж до 1320 р. (11—3—175; 10—473; 28—224), коли над нею запановує Литва (10—473). Але Переяславське князівство сягало на сході звичайно лиш по Сулу; просторинь між Сулою та Ворсклом увіходила до його складу тільки номінально, звичайно тут домінували степові кочовики, що їх відтіснили за Ворскло тільки найдужчі з князів Переяславщини (28—37).

За часів занепаду Полтавщини татарської доби (1239—1320) тут часами вже не існувало власного адміністраційного центру, що за нього був для неї звичайно Переяслав.

За доби литовської Полтавщина входила в склад Київського староства Київського князівства-намісництва (9—38, 40, 50; 11—4—69), з кінця XV сторіччя підлягає вже Черкаському староству Київського воеводства (19—247), а 1620 р. переходить у Переяславське староство того-ж воеводства (29—4; 3—58; 2—7—3—55), входячи в цьому старостві в повіт-посесію Миргородську (2—7—3—35).

З 1648 р., з Хмельниччини, в дійсності Полтавщина вже не підлягає цьому староству. Козацькі оселі виникають тут у XVII ст., коли вона становила частину полку Миргородського (до 1638 р.), а потім Переяславського (до 1648 р.), (11—8—1—285). В 1649 р. між багатьма новими полками утворюється Полтавський полк (5—159, 519). З 1654 р. Полтавщина ввіходить у склад Російської Держави.

¹⁾ В посилках на джерела (реєстр поданий в кінці статті) — перше число визначає джерело, друге число — сторінку, в разі трьох чисел покликання подано на джерело, том та сторінку, в разі чотирьох — на джерело, том, книгу тому та сторінку.

Полтавський полк, як і інші, поділявся на сотні й склад його спочатку (1649 р.) був такий (22—1—724, 729).

1 Полтавська сотня, 2 Полтавська, 3 Полтавська, Кобеляцька, Балаклійська, Богацька.

Наприкінці 1649 р. в Полтавський полк увійшла більша частина Гадяцького полку, яка перейшла 1660 р. в Зіньківський полк. Отже склад Полтавського полку за роки 1650—1653 був такий (27 — мапа; 22—1—724, 725, 729):

1 Полтавська, 2 Полтавська, 3 Полтавська, Кобеляцька, Опішнянська, Богацька, Лукомська, Книшівська, Балаклійська, 1 Борківська, 2 Борківська, Подолківська, Рашівська, Лютенська, Кузьоминська, Ковалівська, Веприцька, Гадяцька, Зіньківська.

Далі 1654 р. в Полтавському полку утворюються сотні — Черкаська та Ст. Сенжарівська; сотні: 2, 3 Полтавські, Книшівська, Подолківська, Ковалівська, обидві Борківські тимчасово зникають, 1 Борківська та Ковалівська стали слободами та оселями без сотників, якими тоді перебували окрім них такі оселі: Білоцерківська, Решетилівська, Котелівська, Більська та Н.-Сенжарівська, але згодом з цих осель утворюються сотні й окрім того виникають нові (9—1888—7—102).

За роки 1660—1668 склад Полтавського полку був такий (22—1—724, 725; 27 — мапа, текст — 3; 40—91):

Полтавська, 1 Кобеляцька, 2 Кобеляцька, Білоцерківська, Богацька, Будищанська, Келебердянська, Яреськівська, Шишацька, Н. Сенжарівська, Білицька, Сокольська, Кишенська, Переволочанська.

До цих сотень поміж років 1669—1672 було приєднано з Зіньківсько-Гадяцького полку ще такі сотні (22—1—725, 726; 27 — мапа, текст — 3; 5—544):

Зіньківська, 1 Опішнянська, Ковалівська, 2 Опішнянська, та з Чигиринського полку — Остапівська та Голтвянська. Отже склад полку в 1672 р. був такий:

Полтавська, Кобеляцька, Будищанська, Білоцерківська, Богацька, Ст. Сенжарівська, Н.-Сенжарівська, Білицька, Сокольська, Кишенська, Переволочанська, Келебердянська, Яреськівська, Шишацька, Зіньківська, Ковалівська, Опішнянська, Остапівська, Голтвянська.

Після 1672 р. і до кінця XVII ст. відбулися такі зміни: виникли нові оселі, сотні (22—1—721, 726, 729):

Нехворощанська, Маяцька, Царичанська, Китайгородська, Орельська.

За час до 1687 р. одійшли в Миргородський полк: Шишацька, Яреськівська, Білоцерківська, Остапівська, Голтвянська, Богачанська сотні; за час після 1687 р. сотні: Зіньківська, Опішнянська, Ковалівська одійшли в Гадяцький полк. Отже наприкінці XVII ст. склад Полтавського полку був такий:

Полтавська, Кобеляцька, Будищанська, Ст. Сенжарівська, Н. Сенжарівська, Білицька, Сокольська, Кишенська, Переволочанська, Нехворощанська, Маяцька, Келебердянська, Царичанська, Китайгородська, Орельська.

На початку XVIII ст. додаються сотні: 2 Полтавська та Решетилівська (18—175; 27—3). В половині XVIII ст. виникає 3 Полтавська сотня (22—1—726; 39—84) і склад Полтавського полку перед скасуванням Гетьманщини в 1764 р. був такий:

1 Полтавська, 2 Полтавська, 3 Полтавська, Ст. Сенжарівська, Н. Сенжарівська, Царичанська, Китайгородська, Будищанська, Решетилівська, Кишенська, Орельська, Білицька, Сокольська, Переволочанська, Кобеляцька, Нехворощанська, Маяцька, Келебердянська.

З 1719 р. Полтавщина входить у склад Київської провінції Київської губернії, а потім і ген.-губернаторства (40—143).

З вищеподаних сотень одійшли в 1764 р. в Новоросійську губернію в Дніпрянський пікінерський полк сотні: Ст. Сенжарівська, Н. Сенжарівська, Білицька, Сокольська, Кишенська, Переволочанська, Келебердянська, Нехворощанська, Маяцька, Царичанська, Китайгородська, Орельська, Кобеляцька, і за час 1764—1775 рр. полк перебував у складі сотень (29—12; 39—84; 17—11):

1 Полтавська, 2 Полтавська, 3 Полтавська, Решетилівська, Будищанська.

Потім 1775 р. вся Полтавщина входить в Дніпрянський пікінерський полк (штаб м. Кобеляки) Катерининської провінції Новоросійської губернії, що поділявся на такі ротні (34—1—112; 17—166, 170):

1 — Сокольська, 2 — Кишенська, 3 — Переволочанська, 4 — Кобеляцька, 5 — Келебердянська, 6 — Кременчуцька, 7 — Власівська, 8 — Полтавська.

Але одночасно зберегався поділ на сотні та існувало полкове управління принаймні до 1783 р., коли ліквідуються ці обидва полки та утворюється новий 10-й Полтавський легкокінний полк (30; 34—1—160).

Далі Полтавщина становить окремий Полтавський повіт Катеринославської губернії Катеринославського намісництва (34—1—147, 158; 34—2—4). За цей час відомо за існування (1795 р.) округ (30): Тахтаулівської, Петрівської, Решетилівської, Полтавської, Супрунівської, Диканської та Ст. Сенжарівської. З 1797 р. цей повіт увіходить у Малоросійську губернію, що за її центр був Чернігів (17—169). В цьому-ж році утворюються так звані волості (1—2—119). Відомо за існування таких волостей Полтавського повіту 1800—1801 рр. (30): Петрівської, Супрунівської, Ст. Сенжарівської, Диканської, Полтавської та Сторожо-Штурмівської.

В 1802 р. утворюється окрема Полтавська губернія, що ввіходила в Малоросійське ген.-губернаторство, центром спочатку була Полтава (4—41), потім Харків був центром цього ген.-губернаторства (31—46). Склад волостей Полтавського повіту мало не з часу заснування губернії і до половини ХІХ ст. був такий (1—2—121, 140):

Полтавська, Диканська, Супрунівська, Мачуська, Решетилівська, Сторожівська. В 1802 р. губернія складалася з таких 11 повітів (4—30): Полтавського, Кременчуцького Хорольського, Золотоніського, Лубенського, Гадяцького, Переяславського, Пирятинського, Прилуцького, Роменського та Голтвянського. З 1803 р. було ще створено такі 5 повітів (17—162; 4—30): Костянтиноградський, Зінківський, Миргородський, Лохвицький та Кобеляцький - останній замість ліквідованого Голтвянського повіту. В складі цих 15 повітів губернія перебувала по 1919 р.

Після половини ХІХ ст. в складі Полтавського повіту зникають тимчасово волості Полтавська та Диканська (35, ст. 7 по 21). В 1865 р. існували такі волості (6):

Першозванівська, Жуківська, Головацька, Площанська, Чутівська, Балянська, Ковалівська Плосьька, Милорадівська, Гавронівська, Решетилівська, Лизаветинська, Василівська, Диканська, Демидівська.

За час 1865—1868 р. зникають волості: Першозванівська, Милорадівська, Жуківська, Гавронівська, Головацька, Плосьька, Ковалівська, утворюються: Полтавська, Свинківська, Щербаківська, Васильцівська, Братешківська, Мачуська, Ст. Сенжарівська, Супрунівська, Тахтаулівська, Байрацька, Микольська. Отже за роки 1868—1872 склад Полтавського повіту був такий (14—15; 23—105):

Чутівська, Васильцівська, Площанська, Микольська, Супрунівська, Демидівська, Балянська, Лизаветинська, Василівська, Тахтаулівська, Щербаківська, Диканська, Полтавська, Братешківська, Байрацька, Ст. Сенжарівська, Решетилівська, Свинківська, Мачуська.

Далі 1873 р. утворюється нова волость Кам'янська (14—ст. 12 та 25), а з 1876 р. ліквідується Свинківська волость (23—117) і утворюється знов Першозванівська (23—117). Між 1876 та 1883 р. ліквідується Піщанська волость, що існувала небагато часу (36—2; 23—117). Після поданих змін з 1883 р. по 1892 р. змін ніяких не було. За роки 1877—1882 ще існувала Руновщанська волость (32—1—таб. 8).

В 1894 р. утворюється знов Руновщанська волость (13—19), в 1896 р. ліквідується Кам'янська та Щербаківська волості (24—1897 р.—таб. 3; 13—22).

Отже склад волостей Полтавського повіту на початок ХХ ст. був такий (37): Руновщанська, Василівська, Чутівська, Першозванівська, Васильцівська, Лизаветинська, Братешківська, Решетилівська, Демидівська, Площанська, Ст. Сенжарівська, Тахтаулівська, Байрацька, Піщанська, Мачуська, Балянська, Диканська, Полтавська, Супрунівська, Микольська. Такий він був без змін за роки 1901—1921.

З 1919 р. до 1921 р. із складу Полтавської губернії ввійшли до нової Кременчуцької губернії такі повіти (25): Кременчуцький, Хорольський, Золотоніський, Переяславський та Лубенський. Тоді Полтавська губернія складалася з повітів:

Гадяцького, Зіньківського, Кобеляцького, Конградського, Лохвицького, Миргородського, Пирятинського, Полтавського, Прилуцького та Роменського.

У 1922 р. Кременчуцьку губернію зліквідовано. За роки 1923—1925 Полтавська губернія поділяється вже на округи та має такий склад: округи—Золотоніська, Красноградська, Кременчуцька, Лубенська, Полтавська, Прилуцька та Роменська (26; 38—8).

З 1923 року Полтавська округа поділяється на такі райони (26; 38—8):

Білицький, Білоцерківський, Диканський, Зіньківський, Китайгородський, Кобеляцький, Ковалівський, М. Перещепинський, Мачуський, Н. Сенжарівський, Опішнянський, Решетилівський, Руновщанський, Супрунівський, Чутівський, Шишацький, Піщанський (Балянський).

У 1925 р. зліквідовано райони (21—7; 38—9): Білицький, Ковалівський, Китайгородський, Супрунівський, Мачуський. Окрім тих, що залишалися, утворено нові райони (21—7; 38—9): Велико-Бучківський, Груньський, Зачепилівський, Карлівський, Кегичівський, Котелевський, Красноградський, Машівський, Нехворощанський, Полтавський, Рублівський, Сахновщанський.

Отже з 1926 року до 1929 р. Полтавська округа складається з таких районів (21—7):

Баляснівський, Білоцерківський, В.-Бучківський, Грунський, Диканський, Зачепилівський, Зіньківський, Карлівський, Кегичівський, Кобеляцький, Котелевський, Красноградський, М.-Перещепинський, Машівський, Нехворощанський, Н.-Сенжарівський, Опішнянський, Полтавський, Решетилівський, Чутівський, Рублівський, Руновщанський, Сахновщанський, Шишацький.

У 1929 р. зліквідовано райони: В.-Бучківський та Баляснівський (33).

РЕЄСТР ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ¹⁾

1. Арендаренко, Записки о Полтавской губернии.
2. Архивъ Юго-Западной Россіи.
3. Астрябъ, Старая Полтавщина и столѣтняя тяжба Марковичей со Свѣчками (Труды Полтав. Арх. Комиссії, VIII).
4. Бучневичъ, Записки о Полтавѣ.
5. Бантышъ-Каменскій, Історія Малороссіи.
6. Бодянскій, Памятная книжка Полтавской губ. 1865 г.
7. (Бодянскій), Реестръ Войска Запорожскаго.
8. Барсовъ, Очерки русской исторической географіи.
9. Владимірскаій-Будановъ, Передвиженіе южно-русскаго населенія въ эпоху Богдана Хмельницкаго („Кіевская Старина“).
10. Грушевскій М. С., Історія Кіевской Руси.
11. Грушевскій М., Історія України-Руси.
12. Голубовскій, Історія Сѣверской Земли.
13. Ежегодникъ Полтавскаго Губ. Земства 1895 г.
14. Журналь екстр. засѣданія Полтав. Уѣздн. Зем. Собранія 21—23/1 1869 г.
15. Карамзинъ, Історія Государства Россійскаго.
16. Квашининъ-Самаринъ, По поводу Любечскаго синодика (Чтенія Общ. Ист. и Др. Р. 1873).
17. Китицинъ, Кобелякская старина (Труды Полтав. Арх. Комиссії, IV).
18. Коваченко, Історичні часи на Полтавщині (Збірн. „Полтавщина“, II).
19. Любавскій, Областное дѣленіе Литовско-русскаго государства.
20. Ляскоронскій, Історія Переяславской земли.
21. Матеріали до опису округ У.С.Р.Р. Полтавська округа.
22. Максимовичъ, Сочиненія.
23. Отчеты Полтавской Уѣздн. Земской Управы Полтав. Уѣздн. Зем. Собранію (перша посилака на 1872 р., останні — на 1876 г.
24. Отчетъ о состояніи земской медицины въ Полтав. уѣздѣ 1897 г.
25. Отчет Полтав. Губерн. Экономсовета на 1/X 1921 г.
26. Обзор сельскаго ховайства Полтав. губ. 1923 г.
27. Падалка, Карта казацкихъ полковъ.
28. Падалка, Пршшлое Полтавской територіи.
29. Пясецкій, Полтавщина въ XVI ст. (Полтав. Епарх. Вѣдом. 1897, № 17).
30. Полтав. Кр. Істор. Архив, фонд „Полтав. Кавенная Палата, ревиз. сказки“, за відпов. роки.
31. Павловскій, Полтавцы.

¹⁾ Крім друкованого, використано ще й недрукований матеріал.

32. Переселенія изъ Полтавской губ. въ 1861—1900 гг.
 33. Робітник Полтавщини (газета) 25/IV 1929, № 67.
 34. Скальковскій, Хронологическое обзорѣніе исторіи Новорос. края.
 35. Списокъ населенныхъ мѣстностей Полтавской губ. 1862 (данныя 1859 г.).
 36. Сборникъ по хозяйственной статистикѣ Полтав. губ. 1883, т. II, Полтавскій уѣздъ.
 37. Список волостей У.С.С.Р. (вид. Ц.С.У. У.С.С.Р. 1921).
 38. Статистичний довідник на Полтавщині 1925.
 39. Шафонскій, Описаніе Черниговскаго Намѣстничества.
 40. Щербина, Кіевскіе воеводы и губернаторы (Чтенія общ. Нестора Лѣт., VI).
-

ДО ІСТОРІЇ КОЛОНІЗАЦІЇ СЕРЕДНЬОЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ.

I.

(Загальні уваги. Термінологія сучасних зв'язаних пунктів. Назви річок Середньої Чернігівщини та географічні рівнобіжні).

Питання про колонізацію Чернігівщини це одно з найважливіших і найскладніших питань з її історії. Правильно розв'язане воно мусить дати ключ до правдивого розуміння самого етнічного типу людности, або, краще кажучи, етнічних типів Чернігівщини¹⁾. Сама українська людність дав безліч різноманітних рис і відтінків, надто в пунктах більше-менше один від одного віддалених, як от, напр., по лінії Новгородсіверськ-Сосниця-Ніжень-Київ, або Городня-Мена-Бахмач-Дмитрівка (по Західн. залізн.) або Погорільці—Сосниця-Борзна-Ічня. Але ці риси дуже мало вивчено, як мало вивчено й питання про те, яка людність (окрім сіверян) і коли саме заселила різні кутки Чернігівщини, в якій кількості й співвідношенні були тубільці (сіверяни та різноплеменні колоністи) за тієї або тієї історичної доби, як, коли й де утворилися „перехідні“ типи, як і коли утворилися певні сталі типи в якійсь місцевості, не зважаючи на різноманітність людей „зайшлих“.

Отже доки не буде вивчено окремі райони з історичного, археологічного, етнографічного, діалектичного, антропологічного й інших поглядів, доти не матимемо правдивого уявлення про нашу людність та про різні явища з її життя, доти не допоможемо й наступним поколінням більше-менше добре зорієнтуватися в оцих явищах. А час не жде, бо процес „кристалізації“ ще не закінчивсь. Спостерегаємо-ж, напр., у південній та й у середній смузі Чернігівщини, що північні українські говірки перетворюються на південні (або перехідні до південних) під впливом південно-українських говорів, а так само навпаки — зникання на Північній Чернігівщині рис українських говорів під впливом мов білоруської й російської. Обидві групи явищ одбуваються по деяких пунктах на наших очах. За приклади для першої групи можуть бути с. Стара Басань кол. пов. Козелецького та м. Сосниця, а для другої м. Семенівка кол. Новозибківського²⁾. Подібні процеси або явища існують і надалі.

¹⁾ Тут і далі Чернігівщина — кол. Чернігівська губ.

²⁾ Про вплив південних українських говірок на північні в південній частині Чернігівщини, зокрема за с. Стару Басань, див. працю В. М. Ганцова „Діалектичні межі на Чернігівщині“ в збірнику „Чернігів і Північне Лівобережжя“ К. 1928 сс. 175—280 та прим. 1 на с. 277. Про м. Сосницю кажу на підставі власних спостережень, а про м. Семенівку на підставі свідчень місцевих людей.

Не забудьмо ще й того, що цей сливе недосліджений фольклор, незбаром змінить свій зміст, а ця-ж галузь, коли вживати порівняльної методи, може бути за дуже гарний спосіб пізнавати українську людність. Як приклад згадаю з статті В. П. Петрова „Українські варіанти легенди про неплідну матір та ненароджені діти“ цікаві порівняння легенди з фольклорних записів на Чернігівщині (Сосничині), Київщині, Звиногородщині й Галичині (Бойківщині та Наддністрянщині)¹⁾. Ця легенда виявляє одну з невидних ниток, що з давнього давна звязують наддністрянців та бойків із Скільщини з дуже далекими від них (територіяльно) поліщуками сосницькими. Це-ж не книжка поширила подібні перекази легенди (західнього походження), а люди, колоністи з південно-західнього кутка України, занесли їх у своїй голові за сотні кілометрів на територію Правобережної України, а звідтіль дісталися вони на наше Задесення.

Можливо, що Київщина була тим етапом, де легенда протягом певного часу передавалася з вуст до вуст із покоління до покоління, аж поки її захопили нові люди, вже київщани родом, з собою як портативний вантаж, переселяючись до Чернігівщини. Але може бути й так, що легенда прийшла на Задесення (до Сосниці) безпосередньо з Галичини²⁾. Хіба-ж мало було на Чернігівщині втікачів із тих далеких західніх країв? Але поки-що фактів про такі випадки в історичній літературі подано обмаль. Ол. Лазаревський у своїй праці „Описаніє Старой Малороссіи, т. II, Полкъ Нѣжинскій“ відзначає серед пересельців до с. Голюнки на Конотіпщині колоністів із галицького м. Станиславова, а до Борзенського с. Плиски пересельців із м. Коломиї³⁾. Лазаревський також натякає на пересельців до північної Борзенщини з Поділля, пишучи про „болоховців“ борзенського с. Холмів, та подає низку цікавих і правдоподібних думок про те, що с. Уланов на Глухівщині це — виселок правобережного Уланова (Літинського пов.), а борзенські села: Красностав, Холми, Прачі та Тростянка — виселки з Люблинської губ. із Красностава, Холма, Парчова й Тростянки на Холмщині⁴⁾. До цього списку, на мою думку, слід ще додати недалеко від низки означених сіл с. Високе (біля ст. Доч Зах. зал. на Борзенщині), що назвою своєю теж нагадує с. (гмину) Висока на Холмщині і за Адама Киселя разом із селами Холми, Красностав, Ядути, Прачі (або Пральники) виходило до складу красноставського, або „задесенського“ ключа, що його Кисіль р. 1650 надав Максаківському монастиреві⁵⁾. Як гадає автор, і зазначені села виникли не пізніш од першої третини XVII ст.

¹⁾ Зазначену в тексті статтю автор призначив до збірника на честь акад. Вол. Гнатюка. Висловлюю тут щиро подяку за надання мені можливості обізнатися з статтею перед виходом її в світ.

²⁾ Цікаво відзначити, що в м. Сосниці та на В'юнищі (п передмістя) і на Загребелі (сусіднє село) є чимало родин, що мають прізвище Бойко. Із списку 1846 р., що перебуває в Сосницькому Істор.-Археол. та Етногр. Музеї, видно, що в тому році таких родин (Бойків) в Сосниці (з В'юнищем) було 15.

³⁾ Лазаревській, Опис. Стар. Мал., II, с. 147—149.

⁴⁾ Ibid., сс. 511, 481, 149, 276.

⁵⁾ Ibid., с. 149, 150 „Задесенським“ цей Ключ звався через те, що він був частиною Менських маєтностей Киселя, а м. Мена стоїть на іншому (правім) боці р. Десни.

Тоді-ж (за Пісочинського) поселено й с. Чорториги (Глухівщина), де, як пише Лазаревський, „первые насельники, вѣроятно, представляють собою выходцевъ изъ волинскаго села Черторія или Чорторія“¹⁾.

Загальні думки О. Лазаревського про участь пересельців із Правобережної України й Литви (Білоруси) в колонізації Чернігівщини відомі²⁾. Я не наводитиму тут окремих думок історика й інших авторів, що торкалися питання про колонізацію Чернігівщини. Скажу тільки, що з різних смуг та місцевостів Чернігівщини в питанні про її залюднення скупчує на собі може найбільшу увагу Наддесення (поріччя р. Десни) і це цілком зрозуміло.

Життя людське на Чернігівщині не відривалося від річок та берегової смуги в найдавнішу культурну добу палеолітичну. Людина трималася річок та була більш побережником і в добу неолітичну та в доби бронзи й заліза. За часів передісторичних на довід цього маємо матеріальні останки з різних культур, що їх знайдено почасти випадково, почасти-ж завдяки археологічним розшукам та розкопам, а за історичної доби також писані свідоцтва часто говорять нам про те, якої великої ваги набували тут річки в розселенні людей, у будіванні фортець, міст і сіл, у стосунках між різними племенами, в захищенні життя від ворогів і т. и. Найбільша наша ріка Дніпро мала й найбільше значіння для всієї України, старша-ж її дочка — р. Десна таке саме значіння мала для всієї Чернігівщини. З давнього-давня по її берегах осідали люди й окремими родинами й громадами й цілими племенами; про це добре знаємо за тих слов'ян, що „сѣдоша по Дѣснѣ и по Семи и по Сулѣ и нарекошася Сѣверъ“, або „Сѣвера“ або „Сѣвере“, як це зазначено по різних списках Несторового літопису. Вершинами своїх допливів р. Десна торкається поріччя р. Оки, а через р. Сейм вона зближається з поріччям р. Діңця. По Десні та Сейму йшла торгівля з далекими східними краями. Протягом усієї історичної доби по Десні йшла також і колонізація з різних країв і з різних народів, які цілими лавами зустрічалися на берегах Десни, як на природній межі, а саме: вятичів-великорусів з північно-східньої сторони від р. Оки, радимичів-білорусів з північно-західньої сторони від р. Сожу та полян, деревлян і інших племен із західньої та південно-західньої сторони.

Отже, коли станемо шукати детальніших даних про колонізацію Наддесення, або загалом про залюднення Середньої Чернігівщини, то ні в історично-географічній літературі, ні в інших галузях історичної науки не знайдемо дослідів, які-б у цім питанні мали за об'єкт окремого вивчення згадану територію. Вона між іншим мало не цілком залишалася по-за межами великих історично-географічних праць О. Лазаревського, його „Описаній“ Стародубщини (Полк. Стародубський) та Південної й Південно-Східньої Чернігівщини (Полк. Ніженський).

У дальших своїх поданнях, не ставлячи вичерпливих завданнів, я й маю намір навести деякі матеріали, думки та документальні відомості з історії залюднення одного з типових центральних районів Чернігівщини в поріччі

¹⁾ Ibid., с. 437. ²⁾ Див. його праці „Малороссійскіе посполитые“ (1648—1783) у виданні „Записки Черниговскаго Губернскаго Статистическаго Комитета“, кн. I, Ч. 1866, сс. 23, 24 (33), 76, 77, 79, 86, „Описание Старой Малороссіи“, т. II, К. 1893, с. 3 й інші.

р. Десни та її допливів рр. Убеди й Снову, а почасти р. Сейма, а саме — з історії залюднених пунктів Сосницького району й сусідніх районів, переважно в межах кол. пов. Сосницького.

Кол. повіт Сосницький, про загальні типові риси якого мені вже довелось говорити в статті „Середня Чернігівщина наприкінці XVIII та на початку XIX в.“¹⁾, скасований р. 1923 за переведенням нового адміністративно-територіального поділу України, межував на півночі з повітами: Новозибківським і Новгородсiверським, на півдні з пов.: Борзеньським і Конотiпським, із сходу з пов.: Кролевецьким та заходу з пов.: Чернігiвським і Городницьким (Городнянським). Цей повіт (умовна назва — Сосниччина) охоплював собою територію в 3.775,9 кв. в. або 4.297 кв. км.²⁾ і складався з таких сучасних адм.-терит. районів: Сосницького, Менського, Карюківського, Холменського та з суміжних частин районів Березненського, Сновського, Понурницького, Коропського й Батуринського³⁾. В межах цього повіту, за даними перепису 1917 р., які надрукувало Черніг. Губ. Стат. Бюро в виданні „Списокъ селеній и городовъ Черниговской губ. по уѣздамъ и волостямъ“. Черн. 1919, існувало: 1 повітове місто „город Сосниця“ людністю 8.305 осіб, 8 містечок: Мена 5941, Синявка 3581, Нові Млини 3707, Холми 2797, Стільне 3735 з хуторами, Олександрівка 1924, Охромiйовичі 3740 та Погорiльці 3623 осіб, 56 сіл, 48 „деревень“, 6 слобід та 128 хуторів без хуторів однодiвiрних, що в „Списокъ“ не внесені, а всього було 247 населених місць, з яких 62 мали людности по-над 1.000 кожен, а всі 247 разом 33.982 двори та 200.521 осіб людности. (Див. „Списокъ“ 1919 р., сс. 33—38, 70). Із новіших статистичних збірок у моєму розпорядженні є тільки видання Конотiпського Окр. Стат. Бюро „Населенные пункты Конотопского окр. (Предварительные итоги Всесоюзной демографической переписи 1926 г.)“. Конотiп 1927, де підсумки перепису 1926 р. пристосовано до нового адм.-тер. районування, з виправками згідно з недавніми змінами меж районів та з зазначенням залюднених місць з 1 двору. З підсумків видно (стор. 67), що у р. 1926 було:

Р а й о н	Залюд- нених місць	Люд- ности	Госпо- дарств та родин
Сосницькому	66	46.804	9.960
Менському	93	41.572	8.916
Карюківському	170	45.369	9.790
Холменському	127	40.957	8.053
Р а з о м	456	174.702	36.719

¹⁾ Історично-Географічний Збірник, т. II, Київ, 1928, сс. 186—188.

²⁾ А. А. Русовъ, Описаніе Черниговской губерніи І, Чер. 1898, с. 77.

³⁾ Недавно скасовано райони: Синявський, Чортотцький, Охромiвський.

Додавши-ж до цього ті сегменти кол. Сосницького пов., що відійшли до Коропського й Батуринського рр. Конотіпської окр., та до Чернігівської й Глухівської округ, а саме коло:

54 41.734 8.879

будемо мати за 1926 р. в межах зазначеного повіту:

приблизно 510 216.436 45.598

Окрім цікавих даних про кількість людности, білярд, господарств, родин (але-ж не дворів) у наведеному виданні Конотіпського Окр. Стат. Бюро звертають на себе увагу такі новини: „городів“ (міст) на території Сосниччини не показано, бо до „городів“, стосуються тепер тільки ті залюднені місця, де живе не менш як 10.000 людности, натомість з'являється новий термін „поселення городского типа“: Сосниця, Мена, Карюківка. Термін „містечко“ зберігся для Холмів (районових), термін „слобода“ залишився тільки для Петрової Слободи (Карюківського р.). Згідно з новими потребами життя з'являються терміни: „поселок“, яких налічується 15, колектив — їх в 7, „комуна“ — існує їх три (Красный Октябрь“ біля с. Киселівки, „Пам'ять Леніна“ біля с. Кукович, обидві в Менському районі і „Заря Живни“ біля с. Кудрівки Сосницького р.), „совхоз“ — 1¹⁾.

Наведені дані я подав тут на те, щоб зазначити ті контури залюднености зазначеної території, до яких вона дійшла протягом сторіччів. Відомості з різних фаз процесу залюднення й будуть за предмет моїх дальших поданнів. Але-ж поки-що звернімося знов до тих „списков“, про які була мова вище. В них передусім зупиняє увагу різноманітність термінів для зазначення самого типу залюдненого місця, тих термінів, що всі вони вживаються і в офіційному діловодстві й листуванні та в офіційних стосунках і мало не всі в усній розмові місцевої людности.

Які-ж риси становлять підвалину, щоб застосувати даний термін до того або того залюдненого пункту, або чим керувалася і керується місцева людність, вживаючи того або иншого терміну? Це питання особливо часто підносять що-до слів: село, „деревня“, хутір, бо вони иноді викликають певні вагання.

Як я спостеріг, слово „місто“ ще не пустило на Сосниччині свого коріння між людністю; вона забула це слово, вживаючи термін „город“, дарма що у вжитку старих людей в м. Сосниці збереглася назва „Міські Млини“. Поряд із цим у нас міцно держиться термін „містечко“, який застосовується до колишніх містечок, як от: Мена, Нові Млини, Синявка, Холми й т. и. (перелік див. вище). Термін „поселение городского типа“ та офіційний український його переклад „селище“ у місцевої людности ще не прищепилися: перший — можливо через свою складність і недавність а другий — через те, що слово „селище“ у нас на Сосниччині вживається виключно для зазначення місця, де колись було село. Тимчасом Сосниця залишається в устах місцевої людности „городом“, а не „селищем“.

¹⁾ Це все як окремі залюднені пункти в 4-х зазначених районах за переписом 1926 р.

До речи кажучи, в українській мові слово селище окрім місця, де було село, визначає ще те, що в російській мові „поселеніє“, але-ж без додатку „городского типа“, і на мою думку краще-б було вживати для „посел. гор. типа“ колишній влучний термін, „містечко“. Слово „слобода“ (без додатку ймення назовного) вийшло у нас із уживання, дарма що воно й дуже цікаве в справі вивчення історії місцевости. Давно вже це слово не прикладається в усній розмові ні до Загребелля, ні до Филонівки (село й хутір біля м. Сосниці), хоч в „Спискѣ сель и гор. Чер. губ.“ 1919 р.¹⁾ їх зазначено, як слободи. Щоб розрізняти „село“ від „деревни“ нема в нас такого сталого формального покажчика, як у росіян, а саме церкви (церковної будівлі), існування якої дає підставу для назви „село“, а відсутність її для назви „деревня, деревенька“. Так, напр., Лементарівка, Буда Товстолісова, Бондарівка залишилися з назвою „деревня“, дарма що в них є церкви²⁾. Справа в нашій місцевості складніша, надто коли мати на увазі, що місцева людність під словом „деревня“ (окрім застосування його до деяких населених пунктів) розуміє, як і в інших місцях України, зрубані й складені, ще не оброблені, дерева, та що є в нас „хутори“, які кількістю дворів мешканців та площею перевищують „деревні“ і навіть села. Напр., нижчезазначені хутори мають людности: Ліски (Менськ. р.) 1.193, Лупасів (Карюк. р.) 517, Стопалка (Холмськ. р.) 563, Чорний Ріг (теж) 1.004, Марієнталь (Сосн. р.) 551, Туріївка (теж) 645 осіб, тимчасом як „деревні“ Гуриївка (Карюк. р.) 253, Нова Буда (теж) 245, Дубрівка (Менськ. р.) 247, Гутище (Сосн. р.) 240, Ляшківці (теж) 325 осіб, а села Сосницьк. р.: Купичі — 629, Мале Уств — 785, Пекарів — 950, Книuti — 650 осіб³⁾. Отже слово „деревня“, на мою думку, прищепилось у нас через давнє офіційнє застосування цього слова до сукупности чималої кількості дворів, причому вживання його підтримували власники самих деревень, які вважали, що поважніша річ зватися володільцями „деревні“ ніж „хутора“. Вже в описові „Генеральное Слѣдствіє о маетностяхъ Черниговскаго полка“ (рр. 1729—1730) раз-у-раз бачимо термін „деревня“⁴⁾ поряд із терміном „слобода“, яким відзначувано (тоді) пункти певним способом та на особливих умовах залюднені. Слово „деревня“ (стосуючись до залюдненого місця), бодай чи не тоді, по складанні „Генерального Слѣдствія“ стало поспіль уживатися в нас офіційно, занесене здебільша через російських офіцерів підчас ревізії р. 1726, тієї ревізії, що її було покладено за основу „Генерального Слѣдствія“. Перед цим „Слѣдствієм“ слово „деревня“ вживалося у нас тільки в царських грамотах, а в актах козацької старшини бачимо терміни „село“, „селце“, „слобода“, „слобідка“ й т. и.⁵⁾. Мушу завважити, що кількість пунктів із назвою „деревня“ на Задесенні на багато більша, ніж на південь від р. Десни. Це можна помітити, коли порівняти матеріали „Ген. Сл. о маетн. Черн. п.“ з матеріалами „Ген. Сл. о маетн. Нѣжинс. п.“ (теж рр. 1729—1730)⁶⁾. Цікаво також відзначити

¹⁾ Ор. с. 38. ²⁾ Ibid., 34, 35, 37.

³⁾ З видання „Насел. пункты Конот. Окр.“ за переписом 1926 р.

⁴⁾ „Генер. Слѣдствіє“ развіт.

⁵⁾ Порівн. царські грамоти з іншими актами в „Генер. Слѣдствія“.

⁶⁾ Черн. 1901.

поряд із цим чимало поселень з назвою „деревня“ в сотні Київській. З публікації реєстру 1756 р. видно, що в тім році в згаданій сотні було 17 деревень¹⁾. Можливо, що коріння слова „деревня“ пущено на Задесенні ще й за часів Московського правління (рр. 1503—1618). Принаймні в відомій царській грамоті р. 1552 це слово „деревня“ застосовано до цілої низки поселень, що належали Новгородсіверському Спаському монастиреві по-над рр. Десною, Сеймом і в інших місцевостях²⁾. Можливо також, що прищеплення слова „деревня“, у нас на Задесенні підтримано було колишнім впливом білоруським, дарма що лексичний матеріал Сосниччини в давня український. Отже тепер сосничани, або селяни сусідніх із Сосницею сіл і хуторів у розмові своїй не додають до назви, скажемо, Якличі чи Масалайовка, чи Ляшківці слово „деревня“. Ми не почуємо тут висловів — прийшов із „деревні“, ходив у „деревню“, так само не почуємо й прикметника „деревенський“. А коли розпитуватимемо самих Масалайовців чи Якличан, чи Ляшковичан, яким словом їхні поселення характеризувати, вони обстоюватимуть слово „деревня“, як таке слово, що за офіційною звичкою ніби підвищує гідність їхньої батьківщини супроти хутора. До речі сказати, хутори з багатьма дворів, що так і не змінили своєї назви „хутір“, це все поселення новішої генерації, які в кожному разі розрослися дуже недавно (в другій половині ХІХ ст.) і являють собою „виселки“ з тутешніх сіл, прим. хут. Туріївка виселок із сусіднього с. Волинки, х. Ліски виселок із м. Мена, с. Феськівки, с. Кукович та инш., х. Марієнталь — виселок із с. Великого Устя й с. Краснопілля (останнє в кол. пов. Кролевецьким, нині району Коропського).

Коли ми, розшукуючи сліди різноманітних впливів за давнішої колонізації, або з'ясовуючи момент зародження того або того залюдненого пункту, вдаємося до самих назовних імен цих пунктів на Сосниччині, то спостережемо зв'язок назов містечок, сіл і хуторів із назвами річок, характером місцевости, ім'ям або прізвищем людини й т. и. Багато в назов загадкових, що до них можна припустити більш-менш імовірний здогад, багато-ж ще цілком нез'яснених. Передусім звернімося до річок, до цих артерій, що приваблювали до себе людність з давнього давна.

Чи сіверяни дали назви Десна, Сейм і Сула — невідомо. Це — загадкові назви. Але-ж з певністю твердити, як дехто це робить, що назва „Десна“ фінське слово, навряд, чи правильно. В цій назві можна вбачати й слов'янський корінь „десн“, що його маємо в словах „десна“ десниця, права рука, або в слові „десна (рос.) — ясна“ (укр.), *diąsła* (пол.). Цікаво, що річку з такою-ж самою назвою — Десна бачимо ще й на Правобережжі. Це невеличкий лівий доплив Південного Богу, що бере початок на Бердичівщині. Так само про назву річки „Сейм“, що на Курщині звуть „Семь“ та „Сем“, не можна з певністю дізнатися, чи вона пішла від слова *семь* (7), себ-то від числа сімох джерел у верхній її течії (Озерная, Полная й инші), чи від кореня, що є в слові „знимати“ (соимати, съяти), який дав слово „соньм“, „сойм“

¹⁾ Історично-Географічний Збірник II. К. 1928, сс. 141—144.

²⁾ Обзор. Рум. Опис. Малор. Н. Константиновича. Полк. Стародубс. Ч. 1875, сс. 847—857.

і „сеим“. У такому разі в назві р. Сейм можна-б було вбачати натяк на характер і силу її течії, що знімає береги й сама „знімається“, переходячи з одного місця на інше. Назва „Сула“ нагадує рибу. Так звуть судака на південній Україні. Риба судак зветься сулою теж і по-татарський. Але-ж треба мати на увазі, що назву р. Сули зустрічаємо в літопису ще задовго перед появою татар на Україні. Приклади назов риб до річок маємо в річках: Остер із допливом Рибець та Короп і Коропець¹⁾.

Отже, коли назви трьох великих річок, які згадуються в літопису на світінку сіверянської колонізації, ще й досі спірні що-до їхнього слов'янського походження, назовні ймення менших річок цією стороною — трохи ясніші. Маю тут на увазі територію Сосниччини.

Праві допливи Десни рр. Убедь та Мена й ліві допливи Сноу — рр. Тур'я й Бреч, що по них, як і по більших річках, розташовувалися „городи“ й села, одержали свої назви з вуст слов'ян. Корені назов рр. Убеди й Мени є: „бѣд“ і „мѣн“. Давніша транскрипція цих назов була „Убѣдь“ і „Мѣна“. Наголос здавна був на другім складі від кінця можливо в обох словах. Потім у назві „Мѣна“, як і в рядовім слові „мѣна“ наголос (згідно з іншими зразками слів мови української) перенісся на кінцевий склад, а з протягом часу ненаголошене „ѣ“ в устах місцевої людности дало в обох словах типову місцеву фонему твердого звуку е, і таким чином утворилася транскрипція цих слів у вигляді „Убедь“ і „Мена“²⁾. Така транскрипція усталася не вразу. За часів польського панування (рр. 1619—1648) маємо назву р. Убеди ще пристосованою до колишньої м'якої дифтонгічної вимови звука „ѣ“. На Боплановій мапі України р. 1650 цю річку бачимо в транскрипції „Vbiedz R.“, що, як відомо, в наших місцевостях відмежовувала тоді „Terra Czernichoviensis“ від „Severia Ducatus“³⁾. Цій транскрипції відповідає за ті часи й звичка росіян писати назву р. Убеди з літерою „ѣ“ (Убѣдь), що між іншим стверджується Описом Ніженського полку р. 1654⁴⁾. Назву р. Мени поляки теж писали за м'якою фонемою. Так, у акті 1591 р. знаходимо слова: „Мани ржеки“, де руськими літерами з помилкою зображено польське „Miana rzeki“⁵⁾. Таку саму транскрипцію „Miana“ маємо в королівських привілеях (консенсі й стверженні) з р. 1642 й 1664 та легації Адама Киселя з р. 1650 (за Максаківський монастир)⁶⁾. В українських актах XVIII ст. вживається транскрипція „Убедь“ і „Мена“⁷⁾. Шафонський наприкінці XVIII ст. певно

¹⁾ Оп. Ст. Малор. II, 50, 52, 124, 310, 319, 411.

²⁾ По спорудженні Ліво-Роменської зал. (відкрито II р. 1873), а особливо в ХХ ст. мешканці м. Мени стали звати своє містечко й свою річку з наголосом на першому складі: Мена — але-ж сосничани й їхні сусіди по-давнішому кажуть Мена (в обох випадках е тверде).

³⁾ „Матеріали по Історії Русской Картографіи“, В. І. Видання „Кіевской Комісії для разбора древнихъ актовъ“. К. 1899 № XXXII. Див. також видання В. Г. Ляскоронського. Гильомъ Левассеръ-де-Бопланъ и его историко-географическіе труды относительно Южной Росіи I. Описаніе Украины. II. Карты Украины“ К. 1901. Порівн. інші мапи.

⁴⁾ „Акты относящіеся къ исторіи Южной и Западной Росіи“ СПб. т. X, с. 819.

⁵⁾ Обзор. Румян. Оп. Малор. О. Лазаревського Полк. Черниг. Ч. 1866, с. 121.

⁶⁾ Генер. Сл. о маетн. Черн. П., сс. 591—596.

⁷⁾ Див. видання Ол. Лазаревського, „Акты по исторіи землевладѣнія въ Малоросіи (1630—1690)“, окрема брошура, сс. 32, 33. „Акты по исторіи монастырскаго землевладѣнія въ Малоросіи (1636—1730)“, сс. 34, 36, „Лѣтопись Самовидца“ М. 1846, с. 43.

згідно з місцевою вимовою, таку-ж саму вживає транскрипцію „Убедь“ „Мена“ „Менський“¹⁾). Те-ж саме бачимо й в Дм. Пащенко в його рукопису з кінця XVIII ст.²⁾; те-ж і в Д. Бантиша-Каменського на його Боплановій мапі (р. 1829)—р. „Убедь“³⁾). Як і коли саме повсталася назва р. Убеди, невідомо. Без сумніву, вона-ж існувала, ця назва, в ст. ст. XIII—XV за той час, коли Убедь можна вважати за пограничну межу князівств Чернігівського й Новгород-сіверського⁴⁾). Можна думати (про зазначену назву), що це імення рядове (такого самого словотворення як і „У-борть“ правий доплив р. Прип'яті) та що його пристосувала сіверянська людність до річки завдяки гірким умовам життя будування по її берегах, де за нечисленними винятками ґрунт пісковий, зовсім неродючий, особливо на горішній її частині, звідкіля певно й поширено назву на увесь її протяг (95 км.). Не без зв'язку з умовами ґрунту (кращого) стоїть і назва лівого допливу р. Убеди — „Багачка“⁵⁾).

Річка Мена взяла свою назву можливо від того, що вона міняла свою течію, хоч один з переказів⁶⁾ дає привід припустити думку, що назва цієї річки постала через міну на її берегах людей полонених. Коли-б було так, то й тоді, може, виникнення цієї назви треба віднести правдоподібно на часи не пізніші за великокнязівські (передтатарські), бо на берегах р. Мени маємо рештки городища давнього сіверянського зразка в м. Мені (та коло нього в с. Феськівці), а за рік 1408 є згадка за Урустая князя (чи старосту) Менського⁷⁾, і таким чином важко думати, що річка, яка певно передала свою назву „городку“ м. Мені, мала колись якусь иншу назву та з протягом часу змінила своє ім'я, як не можна згодитися з тим, що людність старішої сіверянської колонізації, скоро з'явилися татари, кудись зовсім зникла з цієї місцевості.

Те-ж саме слід сказати й про назву правого допливу р. Мени, а саме р. Дягови, що має теж сліди сіверянських городищ, а назвою своєю нагадує старовинне слово „дяга“, що визначає „пас“⁸⁾). До речі скажемо, що не одну цю річку порівнювали з пасом, з історії знаємо, що р. Угру вважали за „Пояс Богородици“.

Тимчасом як р. р. Убедь та Мена — безпосередні допливи р. Десни, що течуть з півночі на південь і сполучували та й тепер сполучують людність

1) „Черниговскаго Намѣстничества Топографическое Описаніе“. К. 1851, сс. 370, 379, 480 й инші та мапи: „Генеральная Карта Малой Россіи“ й „Карта Малороссійская раздѣленная на намѣстничества“, де „Убедь“ помякливо зазначено з „ь“ на кінці.

2) „Описаніе Новгородсѣверскаго Намѣстничества“ (Черниг. Музей) арк., 1, 5 зв. 15 й инш.

3) „Исторія Малой Россіи“ 1903.

4) Акад. Михайло Грушевський, „Історія України-Руси“. Т. II. Л. 1905, с. 328. П. В. Голубовскій, „Историческая Карта Черниговской губ. до 1300 г.“. Тр. XIII Арх. Т. II. М. 1908, сс. 45—47.

5) Дяв. збірник „Чернигів і Північне Лівобережжя“ вид. У.А.Н., К. 1928, с. 158, де між иншим наведено тотожні назви „Убедь“ в инших місцевостях (по-за межами Сосниччини) біля м. Новозибкова та м. Солтикової Дівиді.

6) Чув я його на місці в Менському районі.

7) Р. Зотовъ, О Черниговскихъ князьяхъ по Любецкому Синодику Лѣтоп. Зап. Археол. Комм. В. IX, СПб., 1893, сс. 126, 127, 128.

8) А. И. Орловъ, Полный филологическій словарь русскаго языка. т. II, М. 1885, с. 444, „Дяга, обл. южн., кожаный поясъ“.

середньої й східної смуги Сосниччини в її півднем, із Сосницьким Степом, а в околицях м. Сосниці також із Посем'ям, річки Бреч із допливом Бречиця та Тур'я із допливом Турцем це вже допливи р. Снову, що, як відомо, становив звязок між сіверянським Наддесенням та територією, яка прилягала вже до землі Радимичів межигір'ям р. Снову й р. Іпути, доплива р. Сожу. Цей звязок певно з давніх-давен поклав певні відмінні особливості на людинності, що живе по нижньому Снову, помітні й у північно-західному кутку кол. Сосницького пов. Тим-то й цікаві ці річки з їхніми допливами цілком уже поліські. Деякі з них навіть у своїх назвах відбивають поліський характер місцевості. Знаємо бо про р. „Снов“, що за часів стародавньої сіверянщини звали її „Сосною“. Знаходимо також у поріччі р. Снову (в кол. пов. Сосницьким та біля його північно-західної межі) такі річки як: Еленка, Лубенець, Тур'я, Турець, Оленка. Назви всі слов'янські, цілком зрозумілі, як і назва Бреч, що її можна-б вивести від слова „брести“ — поволі йти. Між иншим, один із допливів р. Бречи має назву того-ж самого кореня, це р. Брод.

Тільки-ж важко сказати, коли саме та яка саме людинність ці назви тим річкам надала. Річ у тому, що тепер я кажу за країну лісову, де життєві умови загалом надзвичайно несприятливі для життя, надто для хлібороба, а ним-же переважно й був сіверянин¹⁾. Несприятливі природні умови скрізь на Сосницькій Поліссі і це відбилося і в назві „Убедь“ і певно в назві „Слот“, лівого допливу р. Ревни (остання лівий доплив р. Снову). Це-ж бо слово нагадує „слоту, негоду, напасть“. Тому вважаю, що Сосницьке Полісся було за терен не первісного розселення сіверян, які мали можливість вибрати родючіші землі південної Сосниччини, де й розселялися поспіль, а за пристановище для дальшого поширення слов'янської колонізації²⁾. Це так а ргіогі, а чи не маємо-ж ми довід. на це в тім, що тут зустрічаємось із низкою річкових назв таких, які невидимими тепер доріжками, а може, почасти, отими самими ріками й річками, прийшли до нас із Заходу із далеких кутків Волини. Наведу приклади. Так у верхів'ї р. Прип'яти в р. Тур'я правий її доплив, і р. Бреца (теж правий доплив Прип'яти), що своїми назвами дуже нагадують Тур'ю й Бреч на Сосниччині. На це правдиво скажуть, що однакові умови викликають і однакові назви та що річок із назвою Тур'я загалом чимало. Але-ж назви Бреч і Бреца в інших місцях, оскільки знаємо, немає. Коли-ж іще додати, що в волинській Тур'ї є доплив „Передьльна“ та що такий самий доплив „Предьлка“ є й у сосницької Тур'ї, то звязок між Волиною (в кол. пов. Володимиро-Волинському) та Сосниччиною стає трохи помітніший. До речі сказати, є ще на Волині такі річки: Лють і Вижівка

¹⁾ Саму назву „Сьвер“ (Сьверє, Сьвера) можна, гадаю, вивести від коренів, що маємо в словах: „сѣ-яти“ й „ор-ати“, „сѣв-ерь“ із „сѣ-(в)ор“ за законом уподібнення.

²⁾ Порівняння природніх умов Степу й Полісся на Сосниччині див. у статті „Середня Чернігівщина“, оп. с., 187, 191—194, 197 та инші. Кажучи про первісне розселення сіверян на Сосниччині, я зовсім не заперечую можливості постійного перебування тут людинності в попередні епохи, напр., в доби неоліту та бронзову або в перші періоди доби залізної. Навпаки, починають відкриватися, хоч і поволі (в археологічних знахідках), доводи певного залюднення в ті давні доби навіть деяких кутків Сосницького Полісся.

(„Выжевка“ або „Выжовка“), праві допливи р. Прип'яти в її верхів'ї, та Столенка, правий доплив зазначеної вже волинської Турї. Отже й на Сосниччині маємо такі самі назви: р. Люта, лівий доплив р. Убеди (біля с. Кудрівки), р. Вижівка, лівий доплив р. Чепелихи (коло м. Сосниці), та р. Стольна (біля м. Стільного)¹⁾. Назву „Вижівка“ можна пояснити походженням від слова „вежа“ або „в'єжа“. Цю назву так і писали „В'єжовка“ в актах XVII ст., що стосуються до Сосниці. А назва „Стольна“ походить можливо від кореня, що є в словах „слати, постилати“ (річка наче щось постелено). Є річка на Сосниччині, що прямо каже за себе, що вона волинська, або „волинянка“. Це р. Волинка правий доплив р. Убеди²⁾.

Маючи, отже, певні підстави твердити, що назви деяких річок занесли з собою на Сосниччину волиняни, можна припустити думку, що сталося це за різних часів, починаючи певно з часів передтатарських, з часів князівських усобиць, напр., за той час, коли кн. Данило р. 1234 спустошив Сосниччину своїми людьми, з яких дехто й уподобав осістися тут на місці або просто втік із війська³⁾. Назви річок, загалом, старіші від назв залюднених пунктів. От через це й роблю наведене припущення, бо легше його віднести до тих часів, коли, за литовського панування, великі князі Литовські почали роздавати землі на Чернігівщині й Сіверщині своїм волинським підвладним, а останні, надто князі, як от Свитригайло, не могли не приводити з собою людей із різних кутків Волини, та й сами тамтешті люди назвали вже стежки сюди, тікаючи від гніту боярського.

¹⁾ Назви волинських, почасти-ж і сосницьких річок подано за П. Л. Маштаковим: „Списокъ рѣкъ Днѣпровскаго бассейна“ СПб 1913, сс. 139, 140, 210. Транскрипція з того самого видання.

²⁾ Не заперечую можливості інших словотворних шляхів для назви р. Волинка, (примір. безпосередньо від слова воля), але-ж правдоподібніше вбачати тут колишній вплив пересельців із Західньої України (Волини).

³⁾ Можливий початок ще передніший: за Мстислава Володимировича або за Ольговичів. Акад. М. С. Грушевський у своїй статті „Чернігів і Сіверщина в Українській історії“ згадує довгий (приблизно столітній) період чернігівської експансії, що иноді, і приклад — 1206 р., давала імповантну картину панування Ольговичів крім Чернігівщини в Києві, Переяславі, у Володимирі Волинській і в Галицьких волостях (збірник Чернігів і Північне Лівобережжя, сс. 106—107). Таке панування могло мати своїм наслідком переселення груп людности із Заходу (прим. із Волини) на територію Наддесення. Ці групи в деяких кутках Задесенського Полісся й могли бути первісними колоністами (Ю. В.).

На стор. 196 в означенні мапи треба читати „Спеціальной карте Европейской части С.С.С.Р.“.
На мапі в правім куті нагорі заголовок закрив назву с. Будиїв (текст с. 163).

ДІЯЛЬНІСТЬ ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ за 1927—1928 рр. (вересень—травень).

Комісія Історично-Географічна ¹⁾ провадила свою працю ²⁾ в другій половині 1927 р. та в першій 1928 р. в таких напрямках. /

Вибирання на картки матеріалів історично-географічного змісту, як з друкованих джерел, так і недрукованих джерел архівних. Праця ця поширилась за останні місяці 1927 року, вона охоплювала як різні збірки київські, так і виписані архівні матеріали. Коли траплялися архівні матеріали ще неописані, без сталих №№, доводилося визначати №№ справ та книг, нумерувати сторінки та зазначати зміст справ.

Складання статтів словникового (стислого) типу. У цій праці деякі статті вимагали значної підготовчої роботи: доводилося за браком ясної локалізації в документах давнішого часу встановляти її шляхом складних комбінацій з вказівками інших документів. Ця підготовча праця іноді розросталася й давала привід до детальнішого оброблення окремих питань у рефератах (у Комісії) та замітках. У праці над словниковими статтями брали участь Баранович О. І., Грушевський Ол., Ткаченко М. М., Ткаченко О. М., Шамрай С. В. та ин.

Оброблення в монографічній формі окремих питань зв'язаних з історією залюднення: питання з історії переходів людности на Україні, з'ясування умов таких переходів, з історії шляхів, міст, верстов людности, промислів, торгівлі та ин. Про хід розроблення

¹⁾ Під керуванням Ол. С. Грушевського, в складі штатних співробітників: Баранович Ол. Ів., Ткаченко М. М., Шамрай Г. С. та співробітників звичайних (не штатних): Глушко С. В., Грушевська Ол. Ол., Жданова Н. М., Карачківський М. Ф., Лорченко О. М., Шамрай С. В., Юркевич В. Д. та ин.

²⁾ Спочатку до книги III-Г (яка була підготована до друку в-осени 1928 р.) призначено було замітку про діяльність Історично-Географічної Комісії за другу половину 1927 р.; тепер додаємо дані за дальше півріччя. На ближчий рік готується дві книжки.

намічених тем співробітники звичайно повідомляли на засіданнях Комісії, зачитували підготовлені статті в Історично-Економічній підсекції: це викликало обговорення деталей. У цій праці брали участь — Баранович О. І., Грушевська Ол. Ол., Жданова Н. М., Новицький В. Із., Тищенко М., Шамрай Г та інші.

У тіснім звязку з цією працею йшли також архівні студії в київських збірках; це мало своїм завданням з'ясувати в деталях склад збірок, які ще не мають докладних описів і між матеріалами визначити насамперед ті матеріали, які своїм історично-географічним змістом були-б корисні за-для праці Комісії.

Ця праця опису архівних збірок виявляла окремі справи та документи і в'язки документів, що давали матеріал для окремих статтів. Ці архівні студії давали певні доповнення до студій над Рум'янцівським описом та над додатками — актами опису, заповняли деякі прогалини. Працю в архівах провадили Баранович О. І., Грушевський Ол., Карачківський М., Шамрай С. В.

Члени, співробітники та кореспонденти Комісії подавали та зачитували свої інформації про архівні розшуки, про знайдені матеріали та можливість їх оброблення, про свої наукові подорожі, про плани своїх праць та готові статті: це зачитувалося на засіданнях Комісії та Історично-Економічної Підсекції.

-
1. *Грушевський Ол.* З історії заселення Любецької сотні.
 2. *Андріяшев А. М.* До історії Черніг. землі XV—XVI вв.
 3. *Шамрай Серг.* З історії Кобищанської людности XVIII в.
 4. *Карачківський М.* Дані про Балтщину в кінці XVIII ст.
 5. *Грушевська Ол. Ол.* До історії панської скупі земель в містах Гетьманщини на початку XVIII ст.
 6. *Тищенко М.* З історії торгівлі України з Близьким Сходом XVIII ст.
 7. *Шамрай Г.* Земельні інтереси Прилуцької ратушної старшини XVIII в.
 8. *Новицький В.* Деякі мапи Одеських збірок.
 9. *Бойко Ів.* Деякі Переяславські старшинські роди.
 10. *Донець Л.* Робітники на Київських виноградних садах.
-

1. *Грушевський Ол.* З межових справ XVII в.
 2. *Шамрай Серг.* З історії Василькова XVI—XVII вв.
 3. *Карачківський.* Описи подільських повітів кінця XVIII в.
 4. *Тищенко М.* Деякі архівні матеріяли до історії торгівлі України XVIII в.
 5. *Юркевич В.* Романівка на Київщині XV—XVIII вв.
 6. *Жданова Н.* Деякі архівні матеріяли до історії Конотіпщини.
-

З М І С Т.

	Стор.
Ол. Грушевський, Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в.	1— 8
І. Бойко, Іваненки на Переяславщині XVIII в.	9— 16
Ол. Грушевський, Суличівка на Чернігівщині XVII—XVIII в.	17— 32
Серг. Шамрай, Місто Васильків (IX—XVIII зв.).	33—127
В. Юркевич, Романівка на Київщині	129—134
Ол. Ол. Грушевська, З минулого м. Стародуба	135—147
Г. Шамрай, З Прилуцького ратушного диття XVIII в.	149—157
М. Карачківський, Північно-Західня Балщина (з мапою)	158—202
М. В. Лятошинський, Історичний нарис територіяльного складу Полтавщини . .	203—208
Ю. Виноградський, До історії колонізації Середньої Чернігівщини	209—219
Діяльність Історично-Географічної Комісії за 1927—1928 рр. (вересень—травень). .	221—223

- № 20 — проф. Ха. Тітов. Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).
- № 21 — О. Мурило. Особливості говірки села Хоробричів (1924)—60 коп.
- № 22 — проф. М. Мариневський. Як утворився роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (вичерпано).
- № 23 — А. Шульгина. Пасічництво (етнол.) (1925)—40 к.
- [№ 24] — Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад. А. Кримського, А-Ж (1924) — 2 крб. 50 к. Т. II-ий в., З-К 1 (1929), вип. 2-й, Л-Н (друк.). Т. III-й О-П, головн. ред. акад. С. Єфремов (1927-1928) — 3 крб.
- [№ 25] — акад. Д. Багалій. Маєдкований філософ Г. Сковорода (1926) — 4 крб.
- [№ 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924—3 крб. 40 к.; за р. 1925 — 3 крб. 50 к.; за р. 1928 — 3 крб.
- [№ 27] — а) К. Грушевська. З примітивної культури (1924)—2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Україні (1926)—2 крб. 70 коп.
- [№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925) — 1 крб. 75 к.; 2-ий Збірник (1926) — 2 крб.
- № 29 — Див. № 13. I, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925)—5 коп.
- № 30 — акад. С. Єфремов. Поет і плантатор (1925)—20 к.
- № 31 — проф. В. Данилевич. Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925—1 крб. 25 коп.
- № 32 — проф. Є. Тимченко. Номінатив і датив (1925) — 75 коп. (вичерпано).
- № 33 — акад. В. Перетц. Слово о Полку Ігоревім (1926) — 4 крб. 25 коп.
- № 34 — проф. Є. Кагаров. Нарис історії етнографії, I (1926) — 75 коп.
- № 35 — Археол. досліді 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926)—2 крб. 25 к.; за 1926 р. з мал. й табл. (1927) — 2 крб. 75 к. (вичерпано).
- [№ 36] — акад. М. Грушевський. Історія української літератури, т. IV (1926)—6 крб. т. V (1926 — 1927) — 6 крб.
- № 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. С. Єфремова та В. Міняйського т. I (1926)—3 крб.; т. II (друк.).
- № 38 — проф. В. Нордт. Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926)—2 крб. 25 к.
- № 39 — Вад. Модзалевський. Гуті на Україні (1926)—2 крб. 25 коп.
- № 40 — Трипільська культура на Україні. Збірник I (з малюнками) (1926)—3 крб. 25 к.
- № 41 — Російсько-український словник правничої мови, під головним редагуванням академіка А. Кримського (1926) — 4 крб.
- № 42 — Літопис Величка, т. I (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 43 — Український Археографічний Збірник, ред. акад. М. Грушевський, т. I (1926) — 3 крб. 75 коп.; т. II (1927) — 4 крб. 50 к.; т. III (друк.).
- № 44 — проф. М. Марковський. Єнеїда Котляревського (1927) — 1 крб. 50 коп.
- № 45 — проф. Є. Тимченко. Вокатив і інструменталь (1926) — 1 крб. 40 к.
- № 46 — Історично-Географічний Збірник, ред. проф. Ол. Грушевський, т. I (1927) — 1 крб. 75 к.; т. II (1928) — 2 крб. 25 к.; т. III (1929) — 3 крб. 25 к.
- № 47 — Кл. Квітка. Пісні про дівчину-втікачку (1926)—50 коп.
- № 48 — проф. П. Бузуу. Нарис історії української мови (1927)—1 крб. 35 к. (вичерпано).
- [№ 49] — Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. С. Єфремова (1927)—5 крб. 25 к.
- № 50 — проф. Г. Павлуцький. Історія українського орнаменту (1927) — 2 крб. 25 к.
- № 51 — Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Ред. акад. А. Кримський (1927) — 15 крб.
- № 52 — Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (1928) — 4 крб. 75 коп.
- № 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. С. Єфремов (1927) — 2 крб. 50 коп.
- № 54 — проф. М. Груський. Київські глаголицькі листи і Фрейзінгенські уривки, з знімками (1928)—1 крб. 25 к.
- № 55 — М. Левченко. З поля фольклористики та етнографії, вип. 1 (1927) — 1 крб.; (вичерпано), вип. 2 (1928) — 50 коп.
- [№ 56] — Українські думи (корпус), т. I, зо вступною статтею К. Грушевської (1928) — 6 крб. 50 к.
- № 57 — акад. Аг. Кримський. Розвідки, статті, замітки. I (1928) — 4 крб.
- № 58 — проф. В. Сивовський. Україна в рос. письменстві (1801-1850). (1928). — 5 крб. 50 к.
- № 59 — К. Квітка. Українські пісні про дітозгубницю (1928) — 1 крб.
- № 60 — Євгенія Рудинська. Листи В. Горленка (1928) — 1 крб. 50 коп.

- [№ 61] — Збірник: За сто літ, ред. акад. М. Грушевський, кн. I (1927) — 4 крб. 50 к.; кн. II (1928) — 5 крб.
- № 62 — акад. Д. Багалій. Автобіографія (1927) — 1 крб. 75 коп.; Юбілей академіка Д. І. Багалія (1929).
- № 63 — проф. В. Розов. Українські грамоти XIV—XV в., т. I (1928) — 6 крб.
- № 64 — Збірник Діалектологічної Комісії під головуванням акад. А. Кримського,
- № 65 — Український Архів, I (закінч. друк.) [кн. I (1928) — 3 крб.].
- [№ 66]. — Б. Гріченко. Словник, 3-є доп. вид., 5 тт., редактори акад. С. Єфремов і А. Ніковський (1928).
- № 67 — проф. Є. Тимченко. Акузатив (1928) — 1 крб. 50 коп.
- № 68 — М. Левченко. Казки та оповідання з Поділля, вв. I-II (1928) — 4 крб.
- № 69 — проф. Л. Беркут. Етюди з джерелознавства середньої історії (1928) —
- [№ 70] — проф. Т. Козма. Граматика арабської мови (1928). [2 крб. 25 к.].
- № 71 — акад. Аг. Кримський. Звинородщина з етнографічного та діалектного погляду (закінч. друк.).
- [№ 72] — акад. Д. Багалій. Історія України, т. I (1928).
- № 73 — Археогр. Збірник Євр. Історичної Комісії, т. I (1928) — 2 крб. 75 к.; т. II (друк.).
- № 74 — Збірник Ленінградського при У.А.Н. Товариства за ред. акад. Вол. Перетца т. I (1928) — 1 крб. 75 к.; т. II (друк.).
- № 75 — проф. П. Смірнов. Волзький шлях і стародавні руси (1928) — 3 крб.
- № 76 — Юбілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, т. I (1928) — 4 крб. 80 к.; т. II (1928) — 5 крб. 25 к.
- № 77 — С. Бугославський. Пам'ятки XI—XVIII вв. про кн. Бориса та Гліба (Розвідка та тексти) (1928). — 3 крб. 50 к. [(1928) — 5 крб.]
- № 78 — акад. П. Лавров. Кирило та Methodій в давньо-слов'янському письменстві
- № 79 — проф. Є. Кагаров. Завдання та методи етнографії (1928) — 90 коп.
- № 80 — Ол. Курило. Спроба пояснити процес зміни о, е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів (1928) — 1 крб. 80 коп.
- № 81 — проф. П. Клименко. Цехи на Україні (1929) — 3 крб.
- № 82 — Література, I. Ред. акад. С. Єфремов (1928) — 3 крб.
- № 83 — акад. А. Кримський та Ол. Боголюбський. Вища освіта у арабів (1928) — 1 крб. 75 к.
- № 84 — М. Щепотьєва. Розписи хат на Кам'янецьчині, з ілюстр. (1928) — 70 коп.
- № 85 — Ол. Курило. Матеріали до україн. діалектології та фольклору (1928) — 1 крб. 75 к.
- № 86 — Є. Маріновський. Український вертеп, т. I, в. 1 (1929) — 3 крб.
- № 87 — Вад. Тарнавський. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (1929) — 4 крб. 25 к.
- № 88 — Генеральне слідство Стародубського полку (закінч. друк.).
- № 89 — В. Петров. Куліш у п'ядесяті роки (закінч. друк.).
- № 90 — Проф. О. Савич. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі XVI—XVII вв. (закінч. друк.).
- № 91 — Лоцманський збірник, вид. Етн. Комісії (закінч. друком).
- № 92 — Акад. Д. Багалій. Матеріали до життєпису В. В. Антоновича (закінч. друк.).
- № 93 — Нонощенко. Українські народні мелодії (друк.).
- № 94 — Збірник присвячений В. М. Лисенкові (друк.).
- [№ 95] — Червігів і північне Лівобережжя, ред. акад. М. Грушевський (1928) — 7 крб. 50 к.
- [№ 96] — Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова (1928) — 5 крб.
- № 97 — Збірник праць Науково-Педагогічної Комісії, т. I (закінч. друк.).
- № 98 — С. Гаєвський. Олександрія (друк.).
- № 99 — Твори І. Некрашевича. Ред. Н. Кістянівська (1929) — 1 крб.
- № 100 — Твори В. В. Антоновича. Т. I (друк.).
- № 101 — Збірник праць Комісії для вивчення історії україн. мови, т. I (друк.).

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Видавництва Академії Наук (Київ, вул. Чудновського 2, тел. 58-10), мають на академічних виданнях встановлену в законі знижку. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46 та Д.В.У. (Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36, 49, 56, 61, 66, 72, 95, 96 набувати можна тільки там). № 63, друкований в обмеженому числі, набувати можна тільки в Академії за спеціальним дозволом од голови Комісії для історії української мови.

Ціна 3 крб. 25 коп.

AS262

A72532

DATE DUE

DATE DUE			

